ФӘРМАН ИСМАЈЫЛОВ

ХХ ӘСР ГӘРБ ФӘЛСӘФӘСИ ТАРИХИ

I ЧИЛД

АЛИ МӘКТӘБЛӘР ҮЧҮН ДӘРС ВӘСАИТИ

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин 74 №-ли 29.01.1999-чу ил тарихли әмри илә тәсдиг едилмишдир

«ТӘҺСИЛ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ—1999

Аз2
И78

1(09)
И78

Елми редактору: **Ф.Ф.Гасымзадә**
Азәрбајҹан ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор

Исмајылов Ф.

И78 ХХ әср Гәрб фәлсәфәсинин тарихи, I ч. Али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити. Бакы: «Тәһсил», 1999, 416 сәһ.

Ики ҹилддән ибарәт олан китабын биринҹи ҹилдиндә мүасир Гәрб фәлсәфәсинин ән әсас системинин тарихи—тәнгиди анализи верилмишдир. Мүәллиф шәрһ едилән епохаја вә идејалар тарихинә сојугганлылыгла јанашмамыш, она көрә дә мүвафиг системләрин заһирән ҹүрбәҹүрлүјү архасында ваһид бир проблемин—инсан нә барәдә дүшүнә биләр, нәји дүшүнә билмәз, мә'налы нә дејә биләр, нәјин абсурд олдуғуну биләрәк сусмалыдыр—кими стратежи проблемин олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Китаб Гәрб фәлсәфәсинин системли тарихинә даир ана дилиндә илк тәҹрүбәдир. О, али мәктәбләрин фәлсәфә вә дикәр һуманитар факүлтәләринин тәләбәләри, алимләр, Гәрб үзрә ихтисаслашан елми-тәдгигатчылар, мүәллимләр, аспирантлар, макистрләр вә Гәрб фәлсәфәси вә мәдәнијјәтилә мараглананлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

И $\frac{0301030000}{053}$ 99 Аз 2

© «Тәһсил», 1999

РЕДАКТОРДАН

XX əср Гəрб фəлсəфəсинин панорам мəнзəрəсини јаратмаг фəлсəфи ичтимаијјəтимиз гаршысында дуран фундаментал мəсəлəлəрдəн биридир. Лакин бу вəзифəнин јеринə јетирилмəсинə ана дилимиздə дүнја фəлсəфəси тарихинин јарадылмасы кими вачиб ишин тəркиб һиссəси кими бахмаг лазымдыр. Бунун үчүн биз Гəрб вə Шəргин мүхтəлиф фəлсəфи системлəрини араштырмалы, сонра онларын мүгајисəли анализини вермəлијик. Анчаг бундан сонра милли дилимиздə дүнја фəлсəфəси тарихини јазмаг кими бир ишə киришмəк олар. Белə бир чəһд һəм дə бүтүн түрк чүмһуријјəтлəриндə илк аддым кими гијмəтлəндирилə билəр. Гаршымыздакы икичилдлик «XX əср Гəрб фəлсəфəси тарихи» əсəри фəлсəфи фикримиздəки һисс олунан бошлуғу долдурмаг истигамəтиндə атылан уғурлу аддым һесаб едилмəлидир. Мүəллиф өз гаршысына XX əср Гəрб фəлсəфəсинин универсал мəнзəрəсини јаратмаг вəзифəси гојмушдур; бу мəгсəдлə о јүзə гəдəр системин тарихи-тəнгиди анализини верир ки, онлардан əксəријјəти һəтта бизим академик алəмə дил барјери учбатындан бəлли дејилдир. Белə бир чəһд түрк чүмһуријјəтлəри ичəрисиндə илк дəфə едилир. Бурада бир чəһəти дə гејд етмəк лазымдыр ки, хүсусилə XX əсрдə Гəрбин сијаси вə игтисади һекемонлуғу онун фəлсəфəсинин мүəјјəн мə'нада бејнəлмилəллəшмəсилə нəтичəлəнмишдир. Екзистенсиализми, лингвистик фəлсəфəни, семантик фəлсəфəни, һəтта позитивизми халис Гəрб феномени кими тəфсир етмəк чидди сəһв оларды. Бу кими тə'лимлəр артыг бејнəлмилəл маһијјəт дашыјыр. Она көрə дə бу синтезлəшмə просесинин мəнтигинин ачылмасы, онда өзүнү көстəрəн милли вə бејнəлмилəл мејллəрин мүəјјəнлəшдирилмəси һаггында бу күн биз ајдын тəсəввүрə малик олмалыјыг.

Гаршымыздакы əсəр бизи бу мəгсəдə хејли јахынлашдыра билəр. Мүəллиф орижинал материаллар əсасында чох дəјəрли бир əсəр əрсəјə кəтирмишдир. Инанырам ки, бу əсəр практик бахымдан бизим үчүн чох бөјүк рол ојнајачаг вə нəзəри фикримизин зəнкинлəшмəсинə хејли хидмəт көстəрəчəкдир. Əсəрин уғурлу чəһəтини онда көрүрəм ки, мүəллиф əсрин фəлсəфəсинин фундаментал проблемини—ағлабатан нə дејилə билəр, нə дејилə билмəз, инсан мə'налы нə дејə билəр, нə дејə билмəз проблемини илк дəфə формула едир. Тəдгигат проблеми əсрин фəлсəфəсинин лингвистик вə метафəлсəфи маһијјəтини мүəјјəнлəшдирмəк им-

каны верир. Бир сөзлә, епоханын мәнтигинә мүтабиг фәлсәфә тарихинин јарадылмасы ишинин башландығы көз габағындадыр, вәзифә ону тамамламагдыр.

Доғма республикамыз мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра белә әсәрләрин актуаллығы вә әһәмијјәти даһа да артмышдыр. Шәрг-Гәрб контекстиндә Авропа (Гәрб) проблемләрини өјрәнмәк вә халга чатдырмаг бизим дүнја бирлијиндә, сивил өлкәләр сырасында лајигли јер тутмаг бахымындан да әһәмијјәтлидир.

Ф.Ф.ГАСЫМЗАДӘ
ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор

МУГӘДДИМӘ

Әсримиз мүдһиш катастрофлар, дәһшәтли мүһарибәләр, арды-арасы кәсилмәјән сосиал конфликтләр, кечид дөврүнүн бүтүн зиддијјәтләрини тәҹәссүм етдирән изтираблар, горхунҹ хәстәликләр, коммунизм, фашизм, тотал өзкәләшмә, ејни заманда, атом, електроника, биотехника, елми-техники ингилаб әсридир. Фәлсәфә епоханын өзү олдуғундан она мәхсус зиддијјәтләри өз варлығында тәҹәссүм етдирир. Бу мә'нада мүасир фәлсәфәнин тәбиәтиндә материализмлә идеализм, елми никбинликлә сосиал пессимизм, елмиләшмәк тенденсијасы илә фидеизм, фәлсәфәнин елиминасијасы илә реанимасијасы, антрополокизмлә сајәнтизм, ифрат гносеолокизмлә онтолокизм вә с. кими бир-бирини истисна едән мејлләр үзви вәһдәт тәшкил едир. Бу парадоксал вәһдәт архасындан әсрин өзүнәмәхсус фәлсәфи идејалары өз зијасыны бәшәријјәтин үзәринә сачыр. Бу идејалар епоханын дүшүнҹә тәрзинин, мәдәни вә сосиал варлығынын, онун мәнтигинин вә интеллектуал мөвҹудлуғунун нәзәри ифадәсидир. Онларда дүнјанын ән габагҹыл интеллектуалларынын лә'ләвһәри топланмыш, онларын варлығы вә тәфәккүрү, һәјаты вә дүнјаны анлама методу вә методолокијасы ишләниб һазырланмышдыр. Мүасир фәлсәфи идејалар өзләринин үмумбәшәрилијилә кечмишин фәлсәфи идејаларындан сечилир. Индинин һәјат тәҹрүбәси һәр кәсә әјани шәкилдә анламаға имкан верир ки, чағдаш фәлсәфи идејалар садәҹә Гәрбә мәхсус ајры-ајры милләтләрин идеалларынын, онларын һәјат тәрзи вә дүшүнҹәсинин, екзистенсионал варлығынын ифадәси дејилдир. Онлар бир нөв бәшәријјәтә мәхсусдур, онун да арзу вә идеалларынын мөвҹудлуг вә маһијјәтини ифадә едир. Бу да тәбиидир, чүнки Гәрбин игтисади, мәдәни, технолоҗи һекемонлуғу онун фәлсәфәсини, нәзәри вә игтисади фикрини, мәдәнијјәт вә һәјат тәрзини вә бир сыра башга мә'нәви дәјәрләринин үмумбәшәри сәрвәтләрә чеврилмәси үчүн имкан јарадыр. Бунлары көрмәк, епоханын мәнтигини анламаг мүасирләшмәк демәкдир. Бу мә'нада мүасирләшмәклә өзүнү Гәрбин фәлсәфи, мәдәни вә технолоҗи тә'сириндән кәнара гојмаг бир арајa сығмаздыр. Белә бир иддиада олан халг дүнја системиндә аномалија кими мәһвә мәһкумдур. Буна көрә дә инкишаф вә тәрәгги инстинкти бизи Гәрбин фәлсәфи хәзинәсиндән бәһрәләнмәјә сәсләјир. Тәрәгги јолунда олан бир чох халглар, о ҹүмләдән, јахын гоншуларымыз бу һәгигәти артыг чохдан дәрк етмишләр. Бөјүк

тәәссүф һисси илә е'тираф етмәк лазымдыр ки, биз бу саһәдә диггәтәлајиг бир шејә наил олмамышыг. Мүасир Гәрбин фикир нәһәнкләриндән һеч биринин бирчә әсәринин мүкәммәл шәкилдә Азәрбајчан дилинә чеврилмәмәсини һисс етмәкдән ағыр бир дујғу тәсәввүр етмәк, чәтин ки, мүмкүн олсун. Бә'зи фрагментләр мүстәсна олмагла бу саһәдә әлимизин алтында, демәк олар ки, һеч шеј јохдур. Бу чүр вәзијјәт интеллектуалларымызда нараһатлыг доғурса да, һәләлик аз-чох нәзәрә чарпачаг бир шејин әлдә едилмәмәси көз габағындадыр. Биз нәзәрә алмалыјыг ки, габагчыл технолокија бизә Гәрбдән кәлдији кими, новатор фәлсәфи идејалар—дүнјаны изаһ вә дәјишдирмәнин ингилаби метод вә методолокијасы да орадан кәлир. Биз милли менталитетимизә вә инстинктләримизә ујғун идејаларла Гәрбдән кәлән идејалары расионал әсасларда синтезләшдирмәји бачармасаг дүнја милләтләри ичәрисиндә өзүмүзә лајиг јер тута билмәјәчәјик. Анчаг бу чүр синтез халгымызын тәфәккүр тәрзини, онун дүнјакөрүшүнү вә дүнјадујумуну чағдашлашдырмаг имканы јарадыр. Бунсуз игтисади вә мәдәни јүксәлиш һаггында данышмаг абсурддур. Буну јени чәмијјәт, јени инсан тәләб едир.

Биз нәзәрә алмалыјыг ки, бу чәмијјәтин сосиал, сијаси вә игтисади көкләри јени вә ән јени Гәрб чәмијјәтләринин фәлсәфи вә үмумән нәзәри тәфәккүрүнүн ришәләриндән кәлир. Адичә бир шејә диггәт јетирәк: капитализмин јаратдығы харигәләр фәрдләрә мәхсус потенсиал енержинин ишә салынмасы—фәрдин маһијјәтли гүввәләринин чошғунлуғунун ифадәсидир. Фәрдләрә мәхсус енержини ишә салмаг үчүн реал шәраит јаратмадан, јә'ни фәрди сијаси, мүлкијјәт вә виҹдан азадлығы илә тә'мин етмәдән чәмијјәтин тәрәггисинә наил олмаг иддиасы мифдир. Гәрбин лидерләри бу һәгигәти фәлсәфәдән әхз етмәсәјдиләр онун бугүнкү тәрәггисиндән сөһбәт кедә билмәзди. Бизим нәзәри фикримиз бу һәгигәти дәрк едиб ону идарәедичиләр гаршысында гојмасалар, биз чәмијјәтимизә мәхсус инсан енеркетикасыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн васитәләри әлә кечирә вә лазыми истигамәтә јөнәлдә билмәјәчәјик. Гәрбдән техника вә технолокија дашымагла халгы хошбәхт етмәк олмаз, лакин Гәрбин мүтәрәгги фәлсәфи идејаларыны мәнимсәтмәклә халгын шүуруну ингилабиләшдирмәк олар ки, бу да һәр чүр хошбәхтлијин рәһнидир. Биз, Гәрбдән балыг дејил, балыг тутмаг габилијјәти өјрәнмәлијик, јә'ни идејалар истеһсал едән кенераторун сирләрини өјрәнмәлијик. Бу сирләр фәлсәфәдәдир. Гысасы, биз Гәрбин фәлсәфи системләринә мүнасибәти дәјишмәли, онлары өјрәнмәлијик. Кәнч нәслә тәлгин етмәји бачармалыјыг ки, фәлсәфәјә биканә олан халг тарихә һеч нә вермәдән силиниб кетмиш, фәлсәфәни гадаған едән, фәлсәфи тәфәккүрү сензура илә боғмаға чалышан империјалар тезликлә чөкмүшләр. Бу да бир һәгигәтдир ки, фәлсәфи идејаларын чошуб-дашмасы милләтин мәдәни вә игтисади јүксәлишинин, ахыр нәтичәдә онун хошбәхтлијинин фундаментал әламәтидир. Р.Декарт әбәс јерә демирди ки, фәлсәфә—елә камил

биликдир ки, о «Һәјатын өзүнү истигамәтләндирир, сағламлығын горунмасына, һәм дә бүтүн елмләрдәки кәшфләрә хидмәт едир». «Она көрә дә дөвләт үчүн һәгиги философлара малик олмагдан гијмәтли бир шеј јохдур»[1]. Буна көрә дә биз фәлсәфәни академик мәгсәдләр наминә дејил, мәдәни вә игтисади јүксәлиш, инкишаф вә тәрәгги, көзәллик вә мә'нәвијјат, һәјат вә хошбәхтлик наминә өјрәнмәлијик. Мүасир Гәрб фәлсәфәси садәчә бу проблемләри өјрәнмәк вә өјрәтмәклә мәһдудлашмыр. Шүуру ингилабиләшдирмәк јолу илә јени инсан вә јени бәшәријјәт јетишдирмәк онун стратежи мәгсәдидир. Бу фәлсәфә өзүнү бу чүр ингилабиләшмә просесинин метод вә методолокијасы кими дүшүнүр. Биз өзүмүзү белә гүдрәтли бир силаһдан кәнарда сахлаја билмәрик. Она көрә дә Гәрб фәлсәфәсинин даһа дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн имканымызда олан бүтүн васитәләрдән истифадә етмәлијик.

Охучуја тәгдим олунан бу икичилдлик Гәрб фәлсәфәси саһәсиндә мөвчуд олан вакууму долдурмаг имканындан мәһрумдур. Онда арашдырылан фәлсәфи системләр—заман-заман Гәрбин интеллектуал атмосфериндә һекемонлуг етмиш, тәфәккүр вә варлыг, һәјат вә шүур, инсан вә дүнјанын маһијјәтләринә мүхтәлиф призмалардан јанашмаг имканы јаратмышлар. Бурада нәзәрдән кечирмәк имканындан мәһрум олдуғумуз бә'зи системләр дә вардыр ки, онлар да Гәрб чәмијјәтләринин интеллектуал варлығына аз тә'сир көстәрмирләр. Буна көрә дә китабын үчүнчү, әлавә чилдинә еһтијач вардыр. Китаб, алимләр, фәлсәфә вә мәдәнијјәт тарихчиләри, аспирантлар, макистрләр, һуманитар саһәдә чалышан тәдгигатчылар, тәләбәләр вә кениш охучу күтләси үчүн, зәннимизчә, фајдасыз олмаз. Әсәрин тамамланмасы үчүн харичи өлкәләрин китабханаларындан бәһрәләнмәк, бу саһәдә бејнәлхалг мигјасда мәшһур олан философларла елми мүбадилә кечирмәк тамамилә зәрури иди. Бунсуз о һеч әрсәјә кәлә билмәзди. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн республиканын Тәһсил назири профессор М.Ч.Мәрданов әвәзсиз хидмәт көстәрдијинә көрә мүәллиф она дәрин миннәтдарлығыны билдирмәји өзүнүн вичдани борчу һесаб едир. Мүәллиф әсәрин чапа һазырланмасында көмәјини әсиркәмәмиш, өз гијмәтли тәнгиди гејдләри вә дәјәрли мәсләһәтләрилә онун бир сыра мүддәаларынын сәлисләшдирилмәси вә конкретләшдирилмәсинә өз төһфәләрини әсиркәмәмиш Истанбул Университетинин фәлсәфә вә сосиолокија факүлтәсинин деканы проф. Др.Теоман, Дуралы проф. Др.Маһмуд Каја чәнабларына вә бу факүлтәнин дикәр әмәкдашларына да өз тәшәккүрүнү билдирмәји мүгәддәс борчу сајыр. Онлар мүасир фәлсәфәнин тарихинин јарадылмасы кими илк аддымын бүтүн түрк дүнјасы үчүн өнәмли олмасы фикриндә булундугларыны дилә кәтирмишләр. Лакин бу вә ја дикәр китаб һаггында нә гәдәр гијмәтли мүлаһизәләр сөјләсәләр дә китабын али һакими охучу

---

[1] **Декарт Р.** Избранные произведения, М., 1950, с. 411.

олараг галыр вә буна көрә дә сон сөз анчаг она мәхсусдур. Охучунун исә мүәллифдән тәләб етдији шеј һәгигәтдир. Анчаг һәгигәтә сәдагәт охучунун көзүндә бу вә ја дикәр китабы уғурлу едә биләр. Сөзү кедән китабын уғуру вә ја уғурсузлуғу һаггында мүһакимә јүрүтмәк мөһтәрәм охучунун өз һаггыдыр. Бизә кәлдикдә исә, анчаг ону билдирмәји өзүмүзә борч билирик ки, охучу гаршысында мәс'улијјәт һисси вә елми вичдан әввәлдән ахыра кими бизи бир ан белә тәрк етмәмишдир.

КИРИШ

МҮАСИР ФӘЛСӘФӘНИН РУҺУ

Мүасир Гәрб фәлсәфәсинин мөвчудлуг вә инкишаф мәнтиги гәрибә парадокслар төрәдир: фәлсәфи тәфәккүрдә ејни заманда фәлсәфәнин өзүнүинтиһары илә онун интибаһы—елиминасијасы илә реабилитасијасы баш верир. Әср системгураңдырма идејасына, онтолокизмә, үмумијјәтлә, классик фәлсәфәнин тәфәккүр тәрзинә, онун метод вә методолокијасына гаршы үсјан едир, дүнјанын фәлсәфи изаһыны вә дәркини дил вә тәфәккүрүн патолокијасы—интеллектуал варлығын аномалијасы кими рәдд едир, ејни заманда, фәлсәфәнин универсал панасеја кими дирчәлдилмәсини мәнтиги зәрурәт кими орталыға атыр. Неопозитивистләр фәлсәфәни ағласығмазлыг вә мә'насызлыг кими рәдд едир—«Рәдд олсун метафизика, јашасын елм!» шүарыны ирәли сүрүр, сонрадан өзләри дә һисс етмәдән классик системгураңдырманын типик нүмунәсини јарадырлар. Кичик бир заман кәсијиндә—20—30-чу илләрдә системгураңдырма идејасы нәинки кери чәкилир, һәтта бирдән-бирә системгураңдырма «буму» башлајыр. Фәлсәфәдән, фәлсәфи идрак вә онун мәнтигиндән вә фәлсәфи жаргондан «имтина» шүары арасындан елә ағыр фәлсәфи конструксијалар мејдана чыхыр ки, онлара кечмишин һәр һансы типик метафизик системи анчаг гибтә едә биләр. Фәлсәфә инсана тәлгин едир ки, идракын јеканә вә ағласыған формасы—елмдир; бу, үстүөртүлү шәкилдә дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсинин јарадылмасынын ағласығмазлығыны тәсдиг етмәк демәкдир. Лакин фәлсәфә бу мүлаһизәсиндә гәрарлы олмадығыны системгураңдырма идејасына симпатијасы илә сүбут етмиш олду. Фәлсәфәнин елмлә паралел олараг сахланмасы сајәнтизмә инамсызлығы күчләндирир вә бунунла да сүбут едилир ки, инсан фәлсәфәсиз јашаја билмәз.

Парадоксаллыг јалныз фәлсәфә—елм мүнасибәтләриндә дејил, фәлсәфи тәфәккүрүн өзүндә дә чидди һисс едилир. Фәлсәфә тарихән материализм вә идеализмә бөлүнүр; әсрин фәлсәфи тәфәккүрү бу бөлүнмәнин әслиндә бөлүнмәзлик олдуғуну сүбут едир вә «нејтрал монизмин» мүхтәлиф чәрәјанларынын практикасы илә бу мүлаһизәни тәсдиг едир. Бу просесә паралел олараг фәлсәфә плүрализмә мејл едир, онун практи-

касы илә дә фәлсәфи фәалијјәтин ваһид принсипә әсасланмасынын имкансызлығ олмасы фактындан чыхыш едир. Бу ону демәјә әсас верир ки, әсрин өзү кими онун фәлсәфәси дә парадоксал тәбиәтә маликдир: бизим зәманәмиздә варлығын бүтүн сфераларында тәрәгги данылмаз олдуғу гәдәр дә тәнәззүл данылмаздыр; мүасир инсанын хошбәхт олмасы үчүн чох амилләр көз габағындадыр, лакин һеч ким өзүнү хошбәхт һисс етмир. Шүурун вә мәдәнијјәтин инкишафынын ичәрисиндән наданлыг вә барбарлыг чыхыр; һәр шеј кәмијјәтчә чохалыр, лакин бу чохалма бөһран вә гытлығын баш алыб кетмәсилә өзүнү бүрузә верир. Епоха вә онун күзкүсү олан фәлсәфә анлашылмазлыг, гејри-мүәјјән просесләр кечирир. Фәлсәфи системләр кәмијјәтчә чохалыр, инди артыг нә елм, нә дә фәлсәфә һәмишә олдуғу кими аристократик елитанын малы дејилдир. Лакин бу просес күтләнин, һәр һалда әһалинин бөјүк әксәријјәтинин шүурунун, онларын дүнјаја вә өзләринә мүнасибәтләринин фәлсәфиләшмәсилә нәтичәләнмир. Кечмишин системләри гејри-елми иди, мүасир фәлсәфә елмиләшмәјә чалышыр, елми өзүнүн идеалы кими сечир. Бунун өзү парадоксдур: фәлсәфә, фәлсәфә олмајан идрак формасыны өзү үчүн идеал сечир—фәлсәфәнин классик мәзијјәтләрини сахлаја-сахлаја елм олмаға чан атыр; фәлсәфә—дин гаршыдурмасы аз гала онларын синтезләшмәсилә нәтичәләнир. Әсрин фәлсәфи руһу әсрин өзү кими дәрин изтираблар кечирир: классик фәлсәфи проблемләрин, демәк олар ки, һеч бирини һәлл едә билмәјән фәлсәфә өзүнү елә јени проблемләрлә јүкләјир ки, өзү онларын гаршысында ачиз галыр. Бу, инсанларын фәлсәфәјә мүнасибәтинин дәјишмәсилә нәтичәләнир.

Елмин тәрәггиси вә елми-техники ингилабын нәтичәләриндән наразы галан инсан бирдәфәлик вә һәмишәлик мүәјјән едир ки, онун ничат јолу анчаг фәлсәфәдәдир. Лакин инсан елмлә мүгајисәдә фәлсәфәнин тарихдә чох аз шеј етдијинин дә шаһидидир. Бу она гаршы биканә мүнасибәтин тәшәккүлүнә сәбәб олур. Бүтүн бунлар фәлсәфи руһу гајғыландырыр, онун нараһатлығыны даһа да чохалдыр. Бу руһун гајғы вә изтираблары әслиндә епоханын мөвчудлуг вә мәнтигиндән ирәли кәлир. Мүасир епоха исә елә бир тәбиәтә маликдир ки, о гејд-шәртсиз олараг һамыда «метафизик нараһатлыг» төрәдир; тәлаш, горху, вәлвәлә, ваһимә, һәјатын гејри-мүәјјәнлијиндән әндишәләнмәк һамыда психи кәркинлик төрәдир. Бу мә'нада бүтүнлүклә әср «нараһатлыг әсри» кими характеризә олунур[1]. Сөзүкедән әсәрдә мүасир фәлсәфи руһун изтираблары, гајғы вә проблемләри, парадокслары вә мәнтиги ајры-ајры системләрин тимсалында изаһ олунур. Лакин ајрылыгда көтүрүлән бу вә ја дикәр систем мүасир фәлсәфәнин руһуну тәшкил етмир; бу чүр тәкчәләр архасында бу руһ кизләнир вә буна көрә дә тәдгигатчы тәкчәләр архасында үмумини ахтармалы, мәһз онун үзә чыхмасы үчүн сә'ј көстәрмәлидир. Лакин оху-

---

[1] Brinton C. The Shaping of the Modern Mind, N.Y., 1953, p. 13.

чу үчүн сајсыз-һесабсыз фәлсәфи системләр архасында ваһид руһу вә онун мәнтигини анламаг о гәдәр дә асан дејилдир. Белә олан һалда мүәллифин әлавә изаһына еһтијач дујулур. Кириш дә бу еһтијачдан доғулмушдур. Кириш, бизчә, охучунун ишини јүнкүлләшдирә биләр, дикәр тәрәфдән ону системләрин, чәрәјан вә мәктәбләрин мүхтәлифлији архасындан епоханын фәлсәфи руһуну дәрк етмәјә һазырлаја биләр. Бу руһ епоханын өзү, онун фикирдә тәчәссүмүдүр.

Епоханын характерик әламәтини јени сивилизасијаја, јени дүшүнчә вә өзүнүифадә тәрзинә кечид тәшкил едир. Бу просесин бүтүн ағры вә изтираблары һәр шејдән әввәл инсанын талејиндә өзүнү көстәрир. Фәлсәфә һәмишә олдуғу кими, инди дә инсан талејинә биканә гала билмәз. Она көрә дә фәлсәфи руһ инсанла бирликдә чырпыныр, чабалајыр, ахтарыр, кәркинлик кечирир... Бу руһ өз мөвчудлуғунун сәбәбини вә мәгсәдини, инсана ону боған, сыхышдыран вә психопата чевирән проблемләрин һеч олмаса нәзәри һәллиндә көмәк көстәрмәкдә көрүр. Бу руһ тәфәккүр вә варлығын, инсан вә дүнјанын, мадди вә руһи керчәклијин ән үмуми әлагә вә мүнасибәтләрини дәрк вә ифадә едир, универсумун панорам мәнзәрәсини јаратмаға чалышыр, өз тәбиәти вә маһијјәтинә көрә елми идејалардан фәргли олан идејалар ирәли сүрүр, бәшәри мөвчудлуғун дүнја вә өзү һаггында тәсәввүрүнүн дүрүстләшмәси вә конкретләшмәсинә, бүтүнлүклә бәшәријјәтин мүдрикләшмәси вә сафлашмасына хидмәт едир. Фәлсәфи руһ фәлсәфи проблематикада вә онун һәлли үчүн тәтбиг олунан метод вә методолокијада өз тәчәссүмүнү тапыр. Бу руһун васитәсилә инсан епоханы ваһид систем кими гаврајыр, ону јашајыр, онун мөвчудлуг вә мәнтигини мә'наландырыр. Бу руһун һесабына философ өзүнү епоханын өз тәчәссүмүнә чевирир, өз системинин идејаларында епоханын нәзәри конструксијасыны јарадыр. Фәлсәфи руһ нә гәдәр күчлү вә мүкәммәлдирсә, епоха да өз тәчәссүмүнү онда бир о гәдәр конкрет вә һәртәрәфли алыр. Лакин бу руһ өз хошбәхтлијини, Сент-Жүст демишкән, «јени идејада тапыр». Лакин букүнүн инсаны, ону фәлсәфи јени идејалар ирәли сүрмәјә, демәли, өзүнү хошбәхт етмәјә габилдирми? Мүасир Гәрбин интеллектуалларынын бөјүк әксәријјәтини дүшүндүрән мәһз бу суалдыр!

Н.Һартман дејирди ки, мүасир фәлсәфә—«тәкрар курсдур», јә'ни о бу вә ја дикәр шәкилдә кечмишин системләринин тәкрарыдыр. Белә чыхыр ки, мүасир инсан да, фәлсәфә дә бәдбәхтдир, чүнки онлар јени идеја ирәли сүрә билмирләр. Бурада бөјүк һәгигәт вардыр. Мәсәлә бундадыр ки, инсанларын халис фикрә, идејаја, сон нәтичәдә фәлсәфәјә марағы енән—азалан хәтт үзрә кедир. Шәрг вә ја Гәрб олсун, фәрги јохдур, инсан, тарихин илкин мәрһәләләриндә фәлсәфәјә даһа чох бағлы олур—онда бөјүк үмид, тәсәлли вә инам мәнбәји тапыр. Фәлсәфәнин илаһиләшдирилмәси, философун пејғәмбәр тәки мүгәддәсләшдирилмәси кими

тарихи фактлар бәшәри мөвчудлуғун илкин чағларында инсанларын фәлсәфәјә олан марағынын даһа күчлү олдуғуну сүбут едир. Гәдим һиндлиләрдә фәлсәфәјә марағы олмајанлары ичмадан говардылар[1]; Антик дөвр фәлсәфәни «илаһи елм», философу Аллаһын охшары олан мүгәддәс шәхс—мүдрик кими тәсәввүр едирди. Бу дөврүн тәсәввүрүндәки мүдрик анлајышынын атрибутлары илә Аллаһын атрибутлары үст-үстә дүшүр. Аллаһ да, мүдрик дә јерин, көјүн сиррини билир, өзләрини вә фәалијјәтләрини, һәтта тәфәккүр вә нитг моделләрини онлардан кәлән ганун вә нормалар үзәриндә гурурлар. Она көрә дә Антисфен јазырды ки, бу чүр адамлара Аллаһ вә ја ганун лазым дејилдир; «Онлар өзләри үчүн ганундурлар»[2]. Лакин илаһи мүдрикликдән фәргли олараг, фәлсәфә дүнјәви мүдрикликдир. Сократ, Платон, Аристотел фәлсәфәни бәшәри фәалијјәтин бүтүн башга нөвләриндән фәргләндирир, ону илаһи инсанын јарадычылығы—илаһинин веркиси һесаб едирдиләр. Платон фәлсәфәсиз һәјаты мә'насызлыг һесаб едирди; Аристотел јазырды ки, «фәлсәфә бүтүн елмләрдән учадыр»[3]; «Бүтүн елмләр вачибдир, лакин ондан даһа мүгәддәс вә гијмәтлиси јохдур»[4]. Мүдрик,—тәсдиг едирди Платон,—«гәбрин дә бәзәјидир»; антик фикир өлмәзлик атрибутуну мүдрикләрә шамил етмәклә фактики олараг фәлсәфәни вә философу мүгәддәсләшдирирди. Орта әсрләрдә мүдриклик әтрафында формалашан тәсәввүр бундан әсла фәргләнмир. Орта әсрләр дүшүнчәси дә мүдриклијә өлмәзлик вә әбәдијјәт истинад етмәклә ону мүгәддәсләшдирирди. Мүдриклик,—јазырды Кузански,—«өлмәз гидадыр вә өлмәзлији дә гидаландырыр»[5]. Мирандола үчүн дә фәлсәфә «илаһи мөвчудлугдур»[6]. Тәәссүф ки, мүасир инсанда фәлсәфәјә вә фәлсәфи һикмәтә мараг олдугча аздыр. Елми дүнјакөрүшүнә алудәчилик фәлсәфәнин арха плана сыхышдырылмасына сәбәб олмушдур. Гисмән кортәбии, гисмән дә шүурлу вә планлы сурәтдә апарылан бу просес инсанла фәлсәфә арасында мүәјјән биканәлик јаратмышдыр. Нәтичәдә, инсанын дүшүнмәк, гурмаг, јаратмаг, идејалар истеһсал етмәк үчүн универсал парадигмадан—фәлсәфәдән узаглашмаг горхусу јаранмышдыр. Буна паралел әкс просесин дә шаһидијик: инсан, Марксын «фәлсәфәсиз мән ирәли кедә билмәрәм» кими кәламыны елә бил ки, һәјата кечирмәк үчүн өз талејини фәлсәфә илә даһа сых сурәтдә бағлајыр. О анлајыр ки, фәлсәфә—һәјати «мәш'әлдир» (Бекон), хошбәхтлик јолудур—дүнјада олманын, тәфәккүр вә нитгин, һәрәкәт вә рәфтарын парадигмасыдыр. Бу парадигманы итирмәк кәмидә компасы итир-

[1] **Филострат Ф.** Жизнь Аполлония Тианского, М., 1985, с. 60.

[2] Антология кинизма, М., 1984, с. 110.

[3] **Аристотель.** Сочинения, т. 1, с. 67.

[4] Јенә орада, с. 69.

[5] **Кузанский Н.** Сочинения, т. 1, М., 1979, с. 317.

[6] «Человек», М., 1991, с. 222.

мәк кими бир шејдир. Тәсадүфи дејилдир ки, философлар инсанын вә чәмијјәтин хошбәхтлијини фәлсәфә илә әлагәләндирмишләр. Платон инанырды ки, инсан вә чәмијјәтин хошбәхтлији үчүн онлара философ рәһбәрлик етмәли, онлар философун идеаллары әсасында тә'лиматланмалыдырлар; о, фәлсәфәсиз инсанын вә дөвләтин хошбәхт олмасыны гејри-мүмкүн һесаб едир вә јазырды ки, фәлсәфә илә бирләшинчәјәдәк «дөвләт шәрдән гуртара билмәз». Платонун тәсәввүрүндә фәлсәфә—мүдриклик, илаһилик вә хејирхаһлыгдыр. Инсанын тарихин тәлатүмлү кечид мәрһәләләриндә, изтираб вә мә'нәви сарсынтынын түғјаны һалында фәлсәфәјә апелјасија етмәси—ондан имдад истәмәси дә тәсадүфи дејилдир, зира сарсынты вә мәһволма тәһлүкәсиндән сонра инсанларда инам вә мәһәббәт һисси баш галдырыр; онлар мәһз изтираб вә тәнәззүлдән сонра хошбәхтлијә доғру сычрајыш үчүн өзләрини јенидән силкәләмәјә—варлыгларында кизләнән гүввәт вә енержини јенидән ишә салмаға чалышырлар. Башга чүр ола да билмәз, чүнки изтираб вә тәнәззүлдән хилас олмаг—азадлыг вә хошбәхтлијә говушмаг үчүн инсан дүнјаја вә өзүнә јени јанашма үсулу әлдә етмәли—ону бәдбәхтлијә вә изтираба дүчар едән дүнјакөрүшүндән имтина етмәлидир. Һекел дә бу чәһәтә диггәти чәкир вә јазырды ки, халгын фәлсәфәјә һәвәси «онун мәһволма» анында көзләнилмәдән баш галдырыр. Мәһз бу чүр бөһранлы мәрһәләләрдә «руһ фикир саһәсиндә өзүнә сығыначаг тапыр», фәлсәфә исә чалышыр ки, «һәгиги дүнјанын әксинә олараг, өзү үчүн фикир сәлтәнәти јаратсын»[1] вә бунунла да өзүнә тәсәлли тапсын. Бу фикир сәлтәнәти әслиндә өзү илә јени епоха, мәдәнијјәт вә јени һәјат кәтирир, чүнки фәлсәфә епохасыны тәчәссүм етдирир, «өз епохасы илә тамамилә ејнидир»[2]. Башга чүр ола да билмәз, чүнки халгын хошбәхтлији, дөвләтин гүдрәти онун мүдафиә васитәләринин вә һәрб технолокијасынын чохлуғунда дејил, ону тәмсил едән фәрдләрин дүнјакөрүшүндә вә онларын гаршылыглы мүнасибәтләринин механизминдәдир. Сократ дејирди ки, әкәр инсанлар арасында һармонија јохса, гој минләрлә кәмиләр вә топлар гурулсун, гој кечә-күндүз мәшгләр вә тә'лимләр кечирилсин, фәрги јохдур, мүдафиә габилијјәти мөһкәмләнмәјәчәкдир. Бу мә'нада фәлсәфә инсанын вә чәмијјәтин тәшкиледичи енержиси, сосиал керчәклијин сементләшдиричи башланғычыдыр. Ибн Сина үчүн мүдриклик өзүнү вә чәмијјәти тәшкил етмәклә әлагәдардыр; инсанлары тәшкил етмәк исә пејғәмбәрләрә мәхсус бир габилијјәтдир. Сенекаја көрә, фәлсәфәнин вәзифәси инсанын өзүнү нечә тәшкил етмәсини көстәрмәкдән ибарәтдир. Ситсеронун фәлсәфәни «Һәјат мүәллими» адландырмасы да бунунла

---

[1] **Гегель.** Лекции по истории философии, кн. 1, М., 1932, с. 53.

[2] Јенә орада. с. 55.

әлагәдардыр; Кант исә ону «инсан зәкасынын ганунверичиси»[1] адландырырды. Доғрудан да, инсан өз һәјатынын үлвилији вә хошбәхтлијинә көрә өзүнүн саһиб олдуғу фәлсәфәјә борчлудур, зира инсана вә бәшәријјәтә мәхсус илаһилик вә мүгәддәслик анчаг фәлсәфәдән кәлир. Мәһз буна көрә дә бөјүк Бекон јазырды ки, «инсан тәбиәтинә лајиг ән мүһүм вә ән вачиб бир шеј варса, о да фәлсәфәдир»; она көрә дә,—әлавә едирди мүтәфәккир,—«фәлсәфәсиз һәтта һәјат да мәни шәнләндирмир»[2]. Декарт сүбут едирди ки, фәлсәфәни өјрәнмәдән јашајанлар дүнјаја «көз јуммуш вә анчаг ону ачмаг һагтында дүшүнәнләрдир». Философларын бөјүк әксәријјәти фәлсәфәнин инстинктләрдән, инсанын ән тәбии тәләбатларындан доғдуғуну сүбут етмишләр. Кант јазырды ки, фәлсәфә—«инсанын тәбии мејлидир»; о изаһ едирди ки, «һәр кәсдә һансыса бир метафизикаја тәбии һәвәс вар»[3]. Фәлсәфәнин тәбии тәләбат кими характеристикасы онун бәшәри мөвчудлуғун әзәли вә әбәди атрибуту олдуғуну сүбут едир. Фәлсәфә һәмишә өзүнү инсанын вә һәјатын гурулмасынын метод вә методолокијасы кими дүшүнмүшдүр. Мәһз буна көрә дә Һекел ону «мүгәддәс од» адландырырды. Бәшәријјәт һәмишә әмин олмушдур ки, одсуз јашамаг мүмкүн олмадығы кими фәлсәфәсиз дә јашамаг мүмкүн дејилдир. Инсан фәлсәфәдә вә фәлсәфә илә јашајыр, дөвләт вә башга тә'сисатлар да бу чүрдүр. Она көрә дә Декарт јазырды ки, «дөвләт үчүн һәгиги философлара малик олмагдан бөјүк не'мәт јохдур»[4]. Лакин заман кечдикчә, хүсусилә, ән јени дөврдә инсанларын фәлсәфәјә мараг вә мәһәббәтинин азалмасы факты илә үзләширик. Бизим зәманәдә, хүсусилә, ән јени дөврдә, фәлсәфәјә вә мүдриклијә мараг гисмән сөнүр. Парадокс да бундадыр ки, әсрин инсаны фәлсәфәјә көстәрдији бу биканәлик архасындан она «јени ешг е'лан едир»—фәлсәфәни хилас јолу—бәшәри мөвчудлуғун гуртулушу һесаб едир; о, елмин көзгамашдырычы тә'сириндән хилас олараг, дүнјаны олдуғу кими көрмәк үчүн фәлсәфәјә апелјасија етмәк зорунда галыр. Елмә алудәчилијин јаратдығы биканәлик фәлсәфәјә һәдсиз мараг вә мәһәббәтлә әвәз олунур. Дејиләнләр сөјләмәјә әсас верир ки, артыг мүасир инсанлыг анламышдыр ки, онун фәлсәфәјә мүнасибәти онун өзү үчүн олдугча баһа баша кәлир. Бәланын көкүнү тапмаг вә ону арадан галдырараг инсанла фәлсәфә арасындакы өзкәләшмәјә сон гојмаг нәзәри фикрин актуал проблеми кими орталыгдадыр. Мәсәлә бу чүр гојулур: инсан фәлсәфиләшмәли, фәлсәфә—инсанлашмалыдыр; хошбәхтлик үчүн башга јол мөвчуд дејилдир. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә фәлсәфә—елм дилеммасы өзүнүн ајдын ифадәсини алмалыдыр ки, инсан өз хошбәхтлијинин һансы тәрәфдән даһа чох асылы олдуғуну дәрк едә билсин.

---

[1] **Кант И.** Сочинения, т. 3, с. 685.

[2] **Бэкон Ф.** Сочинения, т. 2. М. 1972, с. 226.

[3] **Кант И.** Сочинения, т. 3, с. 118.

[4] **Декарт Р.** Избранные произведения, с. 412.

Әсрин лап башланғычындан позитивистләр, аналитикләр, феноменологлар бәшәријјәтин мөвчудлуғуну горху алтына алан бәлаларын көкләринин тапылмасы үзәриндә исрар едирдиләр. Бу тә'лимләрин тәрәфдарлары сүбут едирдиләр ки, фәлсәфә һәгиги идрак формасы дејил, о, инсаны предмет керчәклијиндән иллүзијалар аләминә кечирир, она елә бир дүнјакөрүшү ашылајыр ки, нәтичәдә инсан дүнјанын һәгигәтиндән узаглашыр, дүнја вә өзү илә һәгиги вә зәрури мүнасибәтә кирә билмир. Она көрә дә фәлсәфи дүнјакөрүшү елмиләшдирмәк—елми инсанын дүнјакөрүшүнә чевирмәк лазымдыр. Фәлсәфәнин академизми гаршысында елмин практисизми бу иллүзијанын бир мүддәт һекемон идејаја чеврилмәсинә сәбәб олур.

Елм фәлсәфәјә нисбәтән даһа чох прагматикдир; онун тәрәггиси вә мәһсуллар гүввә кими чыхыш етмәк габилијјәти фәлсәфәнин елм тәрәфиндән гисмән сыхышдырылмасы илә нәтичәләнир. Елмин көмәјилә јарадылан хариғәләр инсаны валеһ едир вә буна көрә дә инсан елмә алудә олараг фәлсәфәјә биканә мөвге тутмаға башлајыр. Буна көрә дә инсан фәлсәфәнин гаршысына әслиндә елм үчүн зәрури олан тәләбләр—**елм кими дәгиг вә конкрет олмаг вәзифәсини гојур.** Е.Һуссерл фәлсәфәни «чидди елмә» чевирмәк, Б.Рассел ону «ријазиләшдирмәк» програмыны ирәли сүрүр... Лакин чох чәкмәдән һәмин адамларын өзү елмин «боғулан» бәшәријјәтә көмәк етмәк игтидарында олмадығы гәнаәтинә кәлирләр. Бу да тәсадүфи дејилди, зира Кантдан Расселәдәк сајсыз-һесабсыз философлар фәлсәфәни елмлә мүгајисә едәрәк елмә нисбәтән фәлсәфәдә «олдугча аз уғур әлдә едилмәсиндән» шикајәтләнмиш вә буна көрә дә белә бир мүлаһизә ирәли сүрмүшләр ки, ја фәлсәфә дә башга елмләр кими «чидди вә мәһсуллар елм» олмалы, ја да тарих сәһнәсиндән чәкилмәлидир. Фәлсәфәјә гаршы бу кими һүчумлар XVIII әсрдән даһа чох күчләнмәјә башламышды: Јум фәлсәфәјә даир китаблары «ода атмағы» тәләб едир, Конт фәлсәфәнин идракын патолокијасы олдуғуну сүбут едир вә е'лан едирди ки, индән белә фәлсәфә елмә чеврилэрәк өзү өзүнү мәһв едир. Бу кими һүчумларын тә'сири алтында фәлсәфә маһијјәтчә мүәјјән трансформасијаја уғрајыр вә буну һәлә Һекел өз вахтында һисс етмишди. О шикајәтләнирди ки, инди Авропа өлкәләринин чохунда фәлсәфә «о дәрәчәјәдәк гејб олмушдур ки, онун адындан башга һеч шеј галмамыш, һәтта о хатирәләрдән силинмәкдәдир, онун маһијјәти һаггында тутгун тәсәввүр белә јох олмаг үзрәдир»[1]. Мүасир позитивистләр даһа чох ирәли кедир вә фәлсәфәни «тартан-партан» кими рәдд едирләр. Фәлсәфә—«мә'насыз бошбоғазлыгдыр»; Рајһенбах јазырды ки, фәлсәфи спекулјасија—идракда «кечилмиш мәрһәләдир», онун јери «фәлсәфә тарихи адланан музејдәдир», «Спекулјатив фәлсәфәнин тари-

---

[1] Гегель. Лекции по истории философии. кн. 1, с. 4.

Научная
библиотека
Б Г У

хи чаваб верә билмәдији суаллары гојан адамларын јанылмаларынын тарихидир»[1]. Һәјат фәлсәфәсинин тәрәфдарлары, неопозиаистләр, ир-расионализмин мүхтәлиф мәктәбләри «расионал зәрурәт галасыны» дағытмаға, әсрләрлә шөһрәтләнән зәканы дәф етмәјә, елми вә һәјаты фәлсәфәдән вә зәкадан тәмизләмәјә чалышыр, еjни заманда онларын расионаллашдырылмыш олдуғуну е'тираф етмәк зорунда галырдылар. Лакин чох кечмәдән антифәлсәфи тәблиғаты апаранларын өзләри мә'јуслуға дүчар олур. Неопозитивизмин сүгуту, Һуссерлин сонракы стратекијасы, екзистенсиалистләр вә бир сыра башга тә'лимләрин тәрәфдарларынын фәалијјәти фәлсәфәнин елиминасијасы програмынын ифласы илә нәтичәләнир. 30-чу иллләрдән К.Попперин тәнгиди расионализмилә фәлсәфәни елиминасија етмәјә чалышан һәрәкат онун дирчәлдилмәси—реанимасијасына чағырышларла нәтичәләнир. Сүбут олунур ки, инсан фәлсәфәсиз кечинә билмәз—бу онун тәбии тәләбатыдыр.

Әсрин 30—40-чы илләриндә елмин мүһарибәләрә, дағыдычылыға, инсан бәдбәхтлијинә хидмәт едән бир тә'сисат олмасы артыг нәзәријјә мәсәләси дејилди. Елә бу замандан да јени фәлсәфә ахтарышлары башланыр.

Јени фәлсәфә ахтарышы—бәшәри хошбәхтлијин јени метод вә методолокијасы ахтарышы иди. Бу тарихи зәрурәти илк дәфә Виткенштејн дујмушду; о өзүнүн јени системилә сүбут етди ки, инсан фәлсәфәсиз кечинә билмәз. Бу замандан е'тибарән фәлсәфә руһу сағламлашдыран «терапија» кими анлашылмаға башлајыр. Бу инам күтләләрин малы олдугча «фәлсәфи терапијаја» мараг артыр, бунунла да «Јени фәлсәфә—јени мүдриклик» уғрунда һәрәкатлар башланыр. Бу исә ону демәјә әсас верир ки, мүасир епоха ејни заманда инсанда фәлсәфәјә ешг аловуну јандыра биләчәк гүввәнин дә дашыјычысыдыр. Әкс һалда чағдаш фәлсәфәдә кәмијјәт артымы баш верә билмәзди. Қәмијјәт артымы бүтүн заманларда олдуғу кими бизим зәманәмиздә дә фәлсәфи идракын инкишаф вә мөвчудлуғунун илкин шәрти олараг галыр, зира «фәлсәфи системләрин чохлуғу фәлсәфә елминин мөвчудлуғунун гејд-шәртсиз зәрурәтидир»[2]. Кәмијјәт бахымындан чағдаш фәлсәфәјә кечмиш епохалар анчаг гибтә едә биләрләр: системләрин чохлуғу вә рәнкарәнклијинә көрә бизим әср онларын һамысыны геридә бурахмышдыр. Системләрин чохлуғу епоханын характериндән ирәли кәлир: епоха нә гәдәр мүрәккәб вә зиддијјәтлидирсә, инсан да ону анламаг үчүн она мүхтәлиф призмалардан јанашмаға мәчбурдур. Демәли, бизим епоха фәлсәфәни јашадыр, һәм дә инкишаф етдирир. Бунунла белә, мүасирлијин она мәхсус руһун, о чүмләдән фәлсәфи руһун, бүтүнлүклә епоханын тотал бөһран кечирмәси дә артыг нәзәријјә мәсәләси дејилдир. Руһун бөһраны онун јарадычы-

[1] Reihenbach H. The Rise of Scientific Philosophy, Berkley, 1957, p. 124.

[2] Гегель. Лекции по истории философии, кн. 1, с. 9.

лыг енержисинин корланмасы, јарадычылыг просесинин нәтичәси олан мә'нанын абсурда чеврилмәсиндә, нормал фәалијјәтин патолокија илә әвәз олунмасында өзүнү көстәрир. Бу симптомлар исә Нитсшедән үзүбәри Гәрбин интеллектуаллары тәрәфиндән бирмә'налы шәкилдә е'тираф едилмәкдәдир. Конкрет олараг фәлсәфи руһдан сөһбәт кедәркән онлар е'тираф етмәк мәчбуријјәтиндәдирләр ки, бу руһ артыг чохдан инсанларын зөвгүнү охшајан, онларын гәлбләрини аловландыран вә дујғуларыны еһтизаза кәтирән идејалар истеһсал етмир, интеллекти харигәләр јаратмаға сөвг едә билмир. Е.Һуссерл чар чәкирди ки, Авропа бәшәријјәти ағыр ексистенсионал бөһран кечирир, «Авропа милләтләри хәстәдирләр, Авропа өзү бөһран кечирир», «Авропа үчүн ән бөјүк тәһлүкә јорғунлугдур»[1]. К.Јасперс јазырды ки, «руһилик күтлә ичәрисиндә әријәрәк мәһв олур»[2]; даһилик, орижиналлыг, фәрдилик гејб олур, мәһәббәт, јахшылыг, гоһумлуг, үлвилик, һејранлыг, достлуг, сәмимијјәт, сәдагәт анчаг фајда илә әвәз олунур. Дәһшәтли шеј бурасындадыр ки, мәһәббәт кими үлви бир һисс маддилијә гурбан верилир. Инсан өзүнү, тарихини, кечмишини, һәтта кәләчәјини унудараг анчаг индиликлә јашамаға чалышыр. «Бәшәријјәт тарихи кифајәт дәрәчәдә бизим һафизәмиздән силиниб кетмишдир»[3]; «Фәлсәфә сон јүзилликдә даһа чох тә'лимә вә тарихә чеврилөрәк өз мә'насыны итирир»[4], «икинчи дәрәчәли һадисәјә чеврилир».

Әсрин мәнтиги кет-кедә парадоксал мәзијјәт кәсб едир; тарих үчүн анлашылмаз просесләр баш верир: елмлә дин барышыр. Л.Н.Коган јазыр ки, XX әсрин парадоксудур ки, «әввәлләр елмлә мүбаризә апаран мөвһумат инди ондан јардым тәләб едир»[5]. Епоха, инсанлар, бир тәрәфдән фәлсәфәни, елми лә'нәтләјир, дикәр тәрәфдән, онлары инкишаф етдирирләр; фәлсәфәни «антиквар шејләр музејинә» көстәрмәјә чалышан инсан ејни заманда ондан имдад истәјир. А.Уајтһед јазырды ки, фәлсәфә тарихән «елми анализин рәһбәр принсипи кими өзүнә јер газанмышдыр» вә белә дә галмагдадыр; «Әзәлдән бәри һәгигәт ахтарышы үчүн она гаршы һеч бир алтернатив ирәли сүрүлмәмишдир. О садәчә һакимдир, онун рәгиби јохдур»[6]. Бунунла баһәм Гәрбин интеллектуалларындан чохлу чағырышлар ешидилир ки, мүасир инсанлығы интеллектуал вә екзистенсионал бөһрандан анчаг јени дүнјакөрүшү гуртара биләр. Бу мәгсәдлә

---

[1] **Гуссерль Е.** Кризис европейского человечества и философия, ВФ, 1986, N 3, с. 101, 114.

[2] **Ясперс К.** Смысл и назначение истории, М., 1991, с. 359.

[3] Јенә орада, с. 28.

[4] Јенә орада, с. 373.

[5] **Коган Л.Н.** Человек и его судьба, М., 1988, с. 248.

[6] **Уайтхед А.Н.** Избранные философские произведения, М., 1990, с. 112.

јени-јени фəлсəфи системлəр јарадылыр, фəлсəфəнин өјрəнилмəси, тəблиғи вə тəдриси үчүн мүмкүн олан бүтүн аситəлəрдəн истифадə олунур. Классик типли фəлсəфи системлəрлə бəрабəр, əср фəлсəфəјə өз əлавəсини едир—фəлсəфəнин тамамилə јени саһəлəри—«метафəлсəфə», «фəлсəфи мəнтиг» артыг өзүнə вəтəндашлыг һүгугу газаныр. Артыг 70-чи иллəрдəн метафəлсəфəјə, фəлсəфи мəнтигə даир фундаментал тəдгигатлар апарылыр, «Metaphilosophy» адлы хүсуси журнал нəшрə башлајыр. Ч.С.Браун универсал метафəлсəфəнин јарадылмасы кими вəзифəни интеллектуалларын үмдə вəзифəси кими орталыға атыр.

О, «Һуманизм вə тəбиəтин сəси. Универсал метафəлсəфəјə чағырыш» адлы мəгалəсиндə јазыр ки, «дүнјаја үмуми бир көрүш ишлəјиб һазырламаг метафəлсəфəнин вəзифəсидир»; бу чүр тə'лим, изаһ едир о, индинин вə кечмишин фəлсəфи системлəрини арадан галдырмыр, «əксинə, о һəмин идејаларын дахилилији, онларын анлашылмасы вə ја системи», «инсан вə дүнјанын универсал тəбиəтидир»[1]. Гəрбдə метафəлсəфи һəрəкат чох кениш вүс'əт алмышдыр. Дејилəнлəр, апарылан мүгајисəлəр ону демəјə əсас верир ки, əсримиз, доғрудан да, парадоксал мəнтигə маликдир: о, бир тəрəфдəн, фəлсəфəнин елиминасијасыны, дикəр тəрəфдəн, онун реанимасијасы мəсəлəсини гојур; елм фəлсəфəни сыхышдырыр, ејни заманда елми јарадан вə инкишаф етдирəн инсан фəлсəфəсиз кечинмəјин мүмкүнсүзлүјүнү дəрк едəрəк ону инкишаф етдирмəк—јени фəлсəфи системлəр јаратмаг ешгилə јашајыр. Бу парадоксаллыг бир чохлары тəрəфиндəн нараһатлыгла ифадə едилмишдир. Əсрин əн көркəмли кибернетиклəриндəн бири У.Р.Ешби јазыр: «Биз елə бир сивилизасија јаратмышыг ки, ону анламырыг вə о да бизим нəзарəтимиздəн чыхыр. Бу чүр мəсəлəлəрə раст кəлəркəн биз нə етмəлијик?»[2]. Буну, билмирик. Мүасир фəлсəфəнин талеји доғрудан да ачыначаглыдыр: фəлсəфи руһ асылы вəзијјəтə дүшүр, өз мөвчудлуғу үчүн əсас олан азадлыг вə мүстəгилликдəн məһрум олур. Платон демишкəн, фəлсəфə азад инсанларын иши—инсандакы азадлыг вə мүстəгиллик инстинктинин ифадəсидир. Лакин инсан инди азад дејил, бəшəријјəт екзистенсионал бөһран, апокалипсис просеси кечирир. Мүасир инчəсəнəт, јазырды драматург Дүрренматт,—«шəхсиз, ејбəчəр дүнјанын симасыдыр»[3]. Бунунла белə биз башга бир парадоксун да мөвчудлуғуну е'тираф етмəлијик: мүасирлијин

---

[1] **Brown C.S.** Humanism and the voice of Nature..., «Dialogue and Universalism», vol. VIII, N. 1–2, 1998, p. 95.

[2] **Эшби У.Р.** Схема усилителя мыслительных способностей. М., 1956, с. 282.

[3] **Какабадзе З.М.** Е.Гуссерль и проблема «экзистенционального кризиса» эпохи, Тбилиси, 1973, с. 5.

јеканə сарсылмаз монументи варса, о да онун фəлсəфəсидир. Бəшəр тарихинин бүтүн мəрһəлəлəриндə олдуғу кими инди дə инсан өзүнү азад вə хошбəхт етмəк—үчүнчү минилиjə башламаг вə ону уғурла давам етдирмəк үчүн фəлсəфəjə мүрачиəт етмəjə вə ону инкишаф етдирмəjə мəчбурдур. Чүнки о артыг анламышдыр ки, фəлсəфə—«һəрəкəтдə олан бejин», «сəрəнчамверичи мəркəздир»; о бəшəри мөвчудлуғун вə расионал фəалиjjəтин илаһилиjидир. Фəлсəфə инсаны мүдриклəшдирир, ону Аллаһа говушдурур. «Аллаһ олан јердə исə фачиə дə мүвəггəти вə кечичи олур». Буна көрə дə мүасирлиjи фəлсəфəдəн вə онун проблематикасындан узаг һесаб етмəк јанылма оларды. Сон јүзиллиjин фəлсəфəсинин анализи бу фикри тəсдиг едир.

Гаршыja белə бир суал чыхыр: фəлсəфə мүасир бəшəриjjəтə нечə вə һансы јолла көмəк едə билəр? Əкəр гуртулуш дүнjакөрүшүн, шүурун вə ја инсанын дəjишдирилмəсиндəдирсə, онда бу дəjишмə просеси нечə кетмəли—көзлəнилəн фəлсəфи, руһи вə ја инсан ингилабы һансы парадигма əсасында апарылмалыдыр? Əсрин фəлсəфəси бу суала чавабдыр. Һəмин фəлсəфəнин системлəри бу суала чаваб вермəк үчүн аjры-аjры програмлар ирəли сүрүрлəр; бу програмларын мə'на, мəгсəд вə мəзмуну күлл һалында епоханын фəлсəфи руһунун мəзмун вə гаjəсини əмəлə кəтирир. Бу руһун əсас параметрлəри бунлардыр: елмилик, антрոположилик лингвализм (аналитизм), индивидуализм, рефлективлик. Бу параметрлəрин һəр биринин мə'насыны анламадан охучу үчүн сөзүкедəн китабын гаjəсинин анлашылмасы мүшкүл мəсəлəдир.

Фəлсəфи руһу **елмилəшдирмəк** програмы бу глобал проблемин һəллинə позитивистлəрин, емпириокритиклəрин вə онлара гошулан дикəр мəктəблəрин нүмаjəндəлəринин чавабыдыр. Инсан, онларын əгидəсинчə, фəлсəфəдəн имтина етмəк вə өз дүнjакөрүшүнү елмилəшдирмəк јолу илə јени руһ—**елми руһ газаныр**. Елми руһ, елми дүнjакөрүш мəһсулдар гүввəлəрин чошғун инкишафы үчүн јени имканлар ачыр, инсанын тəлəбатынын максимум өдəнилмəси үчүн шəраит јарадыр, демəли, ону хошбəхт едир. Бу идеjа Гəрб бəшəриjjəтинин бир мүддəт көзүнү гамашдырмышды; онун тəрəфдарлары чохалараг фəлсəфəдə хүсуси һəрəкат—саjəнтист һəрəкаты əмəлə кəтирирлəр. Онларын тəблиғ етдиjи елми руһ емпириjа вə билаваситə керчəклиjə əсасланан фактуал, емпирик, експериментал руһдур. Бу руһдан елми вə истеһсал мəгсəдилə истифадə едилə билəр, лакин о фəлсəфи руһа мəхсус мастштаблылыг вə универсаллыгдан мəһрумдур. Инсан дүнjаны нечə варса о чүр елмлə тута билмəз, садəчə олараг, буна елмин истифадə етдиjи дəркетмə васитəлəриндəн һеч биринин күчү чатмаз. Лакин инсанын интеллектуал тəлəби дə дүнjаны ваһид там кими дəрк етмəклə əлагəдардыр. Бу исə зəканын, халис фикри фəалиjjəтин ишинин нəтичəси ола билəр. Буна көрə дə елм инсанын бир сыра тəлəблəрини өдəjə билəр, лакин дүнjаны ваһид там кими дəрк етмəк кими инстинктдəн кəлəн тəлабаты өдəjə билмəз. Мүасир фəлсəфə-

нин антроположи ганадыны тәшкил едән философлар сајәнтизми бу кими аргументләрлә дәф едирләр.

Сон јүзиллијин фәлсәфәсинин фундаментал әламәти—**антрополокизмдир.** Әввәлләр фәлсәфә материализм—идеализм дилеммасы чәрчивәсиндә инкишаф едирдисә, инди антрополокизм—сајәнтизм дилеммасына даһа чох үстүнлүк верилир. Фәлсәфи руһун антроположи һалы руһун елә бир нөвүдүр ки, о инсандан дүнјаја доғру истигамәтләнир; бу чүр фәлсәфә дүнја мәнзәрәсини инсандан конструксија едир—инсанын конститусијасы дүнјанын конститусијасы үчүн парадигма кими гәбул едилир. Антроположи фәлсәфә өзүнү инсан фәлсәфәси—инсан һагтында руһ кими дүшүнүр. Мүасир фәлсәфәдә антроположи чеврилиш һәјат фәлсәфәсилә башлајыр. Кечән әсрин 70-чи илләриндә мачар философу К.Бөм (1846—1911) «антрополокија—һәгиги фәлсәфәдир»[1]. шүары илә чыхыш едир. Инсан вә һәјат проблеминә алудәчилик фәлсәфәдә јени ингилаби чеврилишлә—антроположи чеврилишлә нәтичәләнди.

Инсан универсал тәбии гүввә, сөзүн һәгиги мә'насында «тәбиәтин мө'чүзәси вә шөһрәтидир» (Павлов); «инсан илаһилијин гәрибәлијидир,»—јазырды Платон. Кант исә инсаны—«көзәллијин идеалы» адландырырды.[2] Буна көрә дә фәлсәфә һеч вахт инсан проблеминә биканә гала билмәзди; инсан—фәлсәфәнин әзәли вә әбәди проблемидир вә бу һәмишә белә олмуш вә олачагдыр. Лакин инсанын фәлсәфи проблем кими арашдырылмасы илә онун дүнјакөрүшүн мәркәзинә чәкилмәси арасында чидди фәрг вардыр. Классик системләр инсана фәлсәфи проблемләр ичәрисиндә проблем кими бахырды, антроположи фәлсәфә исә өзүнү инсан фәлсәфәси кими дүшүнүр—дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини инсандан конструксија едир. Антроположи фәлсәфә белә бир фактдан чыхыш едир ки, кечмишин вә индинин сајәнтист системләри өз нәзәрләрини објективлијә дикәлтмиш вә објектә олан дигтәт, әслиндә онун култу, субјектин вә субјективлијин унудулмасына, инсанын фәлсәфәнин нәзәриндән гачырылмасына сәбәб олмушдур. Һуссерл, Адорно, Јасперс вә б. философлар билдирирләр ки, XX әср дүнјаны инсансыз гојмуш, «субјектә јер сахламамышдыр». Мүасир инсанлығын бәласы да бурадан кәлир ки, дүнјакөрүшүндә инсана, субјектә јер верилмир. Буна көрә дә антрополокизм инсана доғру дөнүш едир. Бу да тәсадүфи дејилдир, чүнки анчаг инсан тәбиәти фәтһ едәндән сонра өзүнү анламаг вәзифәсинә кечир. Һәлә Нитсше шикајәтләнирди ки, «Һәјат инди проблемә чеврилмишдир»; М.Шелер јазырды: «Инсан тарихдә һеч вахт индики гәдәр өзү үчүн проблематик олмамышдыр»[3]. Мәшһур јапон психологу Г.Шибутани гејд едирди ки, инсанын өзү һагтындакы билији Евклидәдәк һәндәси биликләрин вәзијјәтини андырыр: «Евклидәдәк инсанлар, хүсу-

[1] **Нири К.** Философская мысль в Австро-Венгрии, М., 1987, с. 33.

[2] **Кант И.** Сочинения, т. V, с. 237.

[3] Проблема человека в западной философии, М., 1988, с. 32.

силә мисирлиләр һәндәсә һагтында нә исә билирдиләр, лакин систематик һәндәси биликләр һәлә јох иди. Инсан һагтындакы мүасир биликләр системи дә беләдир»[1]. Мәсәләјә бу стратекијадан јанашаркән антрополокизм даһа фајдалы вә зәрури тә'лимә чеврилир. Јасперс дә доғру олараг гејд едирди ки, фәлсәфә инсан проблемини дәрк етмиш олсајды «о дәрһал мәһв оларды»[2].

Мүасир антроположи системләр инсана дәриндән јанашаркән ашкар едирләр ки, кечмиш фәлсәфи системләр, һәтта һуманистләр «инсаны дүшүнә билмәмишләр»[3]. Паскал јазырды ки, инсан—«тәбиәтин ән анлашылмаз мәхлугудур»; Е.Кассирерә көрә инсан «варлыгла јохлуг арасында мүәммалы гарышыгдыр: онун јери бу ики хәтт арасындадыр.»[4] Фәлсәфәнин бу кими фактларынын дәрки философлары белә гәнаәтә кәтирмишдир ки, «XVIII әсрәдәк инсан мөвчуд олмамышдыр», јә'ни инсан сон дөврләрин мәһсулудур»[5], «инсан чохдан гејб олмушдур вә гејб олмагда давам едир»; «вә бизим һуманизм сакитчә онун гејри-мөвчудлуғунун сәдалары үзәриндә јатыр»[6]; инсан—«сон дөврләрин ихтирасыдыр. Вә, әлбәттә, мүмкүндүр ки, онун гејб олмасы узагда дејилдир»[7]; фәлсәфә исә антроположи јухуја далмышдыр.[8] Дејиләнләр көстәрир ки, антрополокизмин фәлсәфәнин фундаментал принсипинә чеврилмәси мүасир фәлсәфәнин уғурудур. Бу шүурун мәнтигинин дәрки инсана бүтүн саһәләрдә мәлһәм ола биләр. Бу исә өз нөвбәсиндә «јени ренессансын» вә ја јени инсан ингилабынын чыхыш нөгтәсини тәшкил едә биләр. Мүасир фәлсәфә **лингвистик,** фәлсәфи руһ исә **лингвистик шүурдур.**

Мүасир фәлсәфи тәфәккүр дилә доғру кәскин дөнүш едир—фәлсәфәнин предметинин дилдә, онун грамматикасы вә ифадә васитәләриндә олмасы фактындан чыхыш едир. Әслиндә фәлсәфә һәмишә диллә әлагәдар олмуш, һәтта орта әср фәлсәфәси грамматиканы «фәлсәфәнин бешији» һесаб етмишдир. Лакин мүасир фәлсәфәнин дилло әлагәси һеч бир фәлсәфи мәктәбин дилә мүнасибәтини тәкрар етмир. Сөһбәт фәлсәфәнин дөнүб лингвистик фәлсәфәјә, дилин метафизикасына чеврилмәсиндән, онун метод вә методолокијасынын лингвистик маһијјәти кәсб етмәсиндән—фәлсәфи шүурун дөнүб лингвистик шүур формасыны алмасындан кедир. Әсрин фәлсәфәсинин мүһүм системләри

---

[1] **Шибутани Г.** Социальная психология, М., 1969, с. 15.

[2] **Ясперс К.** Смысл и назначение истории, с. 388.

[3] **Фуко М.** Слова и вещи, М., 1977, с. 409.

[4] Проблема человека в западной философии, с. 14.

[5] **Фуко М.** Указ. произв., с. 398.

[6] Јенә орада, с. 414.

[7] Јенә орада, с. 487.

[8] Јенә орада, с. 437.

фәлсәфи руһун кенеолокијасыны диллә бағлајыр, фәлсәфи идракын предметинин дилдә олдуғундан чыхыш едәрәк, тәфәккүрдә дилдән дүнјаја доғру кедир—классик метафизиканы дилин метафизикасы, һәтта антрополокија вә сосиолокијаны дилдән һасил едирләр. Мүасир фәлсәфә классик фәлсәфәнин «шүур», «дујғу» вә с. кими анлајышларыны дилин мәзијјәти һесаб едир, бу руһ инсаны homo longuens—данышан мәхлуг, чәмијјәти исә коммуникасија һесаб едир. Дјуи чәмијјәти—коммуникасија һесаб едир, Сартр—«мән диләм», Һајдеггер «дил варлығын евидир» дејирди. Фәлсәфә, фәлсәфи лексикона илк дәфә «коммуникасија» терминини дахил едир, философлар «јени лингвистик ренессансын» башландығыны е'лан едирләр. Лингвистик тә'лимләр үчүн грамматика бүтүн метафизиканы, руһун палеонтолокијасыны өзүндә кизләдир; фәлсәфә, фәлсәфи идрак дилдән, онун грамматикасындан әмәлә кәлир. Башга сөзлә, фәлсәфи руһун кенеолокијасыны инсанын дүнјанын универсал мәнзәрәсини ахтармаг чәһдиндә дејил, онун дилә, грамматикаја мүнасибәтиндә ахтармаг лазымдыр. Бир сөзлә, фәлсәфәни инсанын тәләбаты дејил, грамматика јарадыр, буна көрә дә о, лингвистик шүурдур. Тәгдим олунан китабда бу мәсәләләр неопозитивизм вә лингвистик анализин мүхтәлиф мәктәбләри тимсалында тәдгиг едилир. Бу, мәсәләнин бир чәһәтидир: мәсәләнин даһа вачиб чәһәти одур ки, мүасир фәлсәфә белә бир фактдан чыхыш едир ки, фәлсәфи тәдгигат һәр һансы формада олурса олсун дилдән—фәлсәфи проблемин ифадә едилдији терминин анализиндән башланыр. «Заман» сөзүнүн мүхтәлиф мә'наларыны билмәдән заман проблеминин тәдгигинә киришмәк олмаз. Бу методоложи принсип артыг бүтүн фәлсәфи системләр тәрәфиндән гәбул едилдијинә көрә сөзүн мүәјјән мә'насында мүасир фәлсәфә лингвистик проподевтикадан башланыр—аналитизм онун мүһүм симптомудур. Мүасир фәлсәфәдә баш верән лингвистик чеврилишин дикәр бир чәһәти онда өзүнү көстәрирди ки, чағдаш фәлсәфи руһ өзүнү семантик руһ—мә'на проблеми кими дүшүнүр. Философларын бөјүк әксәријјәти инанырлар ки, «XX әсрин фәлсәфәсинин тарихи сөзүн кениш мә'насында мә'на анлајышынын тарихидир»[1]. Бунунла да дил фәлсәфәнин предмети, онун solar system кими гәбул едилир. Бу вәзифәни јеринә јетирәркән фәлсәфә лингвистик рефлексијаја, лингвистик руһа, онун методу исә лингвистик анализә чеврилир. Фәлсәфәдә лингвистик дөнүшүн маһијјәтини дә бунда ахтармаг лазымдыр. Мүасир фәлсәфә, ејни заманда, фәрдә доғру чидди дөнүш едир, өзүнү фәрдин метафизикасы вә ја рәфтарын метафизикасы кими дүшүнүр.

---

[1] Revolution in Philosophy, Ed. by A.Ayer and G.Ryle, L., 1957, c. 8.

Гәрбин фәлсәфи системләринин бөјүк әксәријјәти дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини **фәрд вә онун мөвчудлуғундан** јарадырлар. Бу тә'лимләр үчүн фәлсәфә фәрди шүурдур, о фәрдин тәләбаты вә сә'јләриндән доғур; она көрә дә фәрд олмасајды, метафизикаја еһтијач да олмазды. Фәлсәфәнин фәрдә доғру дөнүшүнүн өз сәбәбләри вардыр.

«Мән», јазырды Мегрелизде, узун мүддәт зүлмәтдә галмышдыр вә анчаг сонралар субјектин шүурунун зијасында көрүнмәјә башламышдыр»[1]. Екзистенсиалистләрин бөјүк әксәријјәти мүасир дүнјада фәрдин «гејб олмасындан», онун һечлијә чеврилмәсиндән әндишәләнирләр. Инсан,— јазырды Јасперс—сосиаллашмышдыр, о, артыг өз варлығыны биз «кими дүшүнүр»; «Мән корпорасијада гејб олур»[2]. Әслиндә бу кими мүлаһизәләр «Инсан өлмүшдүр!»—дејән Нитсшенин сәсинә сәс вермәк—фәлсәфәни фәрд ахтарышына доғру јөнәлтмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Фәлсәфәнин фәрд һаггында гајғысынын чохалмасы тәсадүфи дејилдир. Мәсәлә бундадыр ки, фәрд бир категорија кими анчаг XVIII әсрдә фәлсәфи лексикона дахил олур. Бу, фәлсәфәнин фәрдә кечикмиш апелјасијасы иди. Екзистенсиалистләр, феноменологлар вә бир чох башгалары һесаб едирләр ки, фәрд верилән јеканә мөвчудлугдур ки, фәлсәфә онун үзәриндә чәмләшмәли вә ондан дүнја мәнзәрәсини конструксија етмәлидир, јә'ни фәлсәфә өзү дөнүб индивидуалист шүур олмалыдыр. Беләликлә, ән јени фәлсәфә өзүнүн үмумидән тәкчәјә дөнүшү илә фәргләнир. Бурада биз башга бир парадоксла үзләшир вә фәлсәфи шүурун дикәр мүһүм бир симптомунун мөвчудлуғуну е'тираф етмәк зорунда галырыг. Сөһбәт фәлсәфи руһун **бејнәлмиләлләшмәсиндән** кедир.

Мүасир елми-техники ингилаб, информасија ингилабы, дикәр тарихи, елми, сијаси вә с. мүгәддәм шәртләр «сәрһәд», «милли», «милли сијасәт», «милли тәһлүкәсизлик», «милли хошбәхтлик» вә с. кими анлајышларын мәзмунуну дәјишмишдир. Атом ерасынын башланмасы бу кими анлајышларын анчаг нисби мә'нада ишләдилмәси үчүн имкан јарадыр. Мүасир һәјат бејнәлмиләлләшмиш һәјатдыр. Буна көрә дә мүасир фәлсәфә вә елм әслиндә һеч бир сәрһәд танымыр, онлар бәшәријјәт тәрәфиндән јарадылыр вә инкишаф етдирилир, онун да малыдыр. Бүтүн бәшәријјәт мүасир фәлсәфәнин субјектидир. Мәһз бу мә'нада мүасир фәлсәфә бејнәлмиләл руһ һесаб едилир. Нәһајәт, охучу мүасир фәлсәфәнин **рефлектив шүур** олдуғуну нәзәрә алмалыдыр.

Һәр бир идрак формасы тәдгигатчынын гаршысында бу «идракын заман-заман һарадан кәлдијини, һара кетдијини ајдынлашдырмаг» мәгсә-

---

[1] **Мегрелидзе К.** Основные проблемы социологии мышления, Тбилиси, 1973, с. 36.

[2] **Ясперс К.** Смысл и назначение истории, с. 309, 320.

дилә «онун өзү-өзүнә јөнәлдилмәси» тәләбини гојур.[1] Бу, өзүнүдәрк проблеминдә өз ифадәсини тапыр; өзүнүдәрк—өзү-өзүнә истигамәтләнән шүур, рефлексијадыр. Фәлсәфә башга елмләрә нисбәтән һәмишә бу вә ја дикәр шәкилдә рефлектив шүур олмушдур. Лакин бизим заманәмиз фәлсәфәнин бүтүнлүклә вә тамамилә рефлектив шүура чеврилмәси тәләбини орталыға атыр вә бу тәләбат һәмин китабда арашдырылан тә'лимләрин метод вә методолокијасында өз ифадәсини тапыр. Бу бахымдан екзистенсиализм, лингвистик анализ, тејјардизм хүсусилә фәргләнир. Гәрбдә һесаб едирләр ки, фәлсәфәнин метафәлсәфәјә чеврилмәси онун идракдан өзүнүдәркә доғру инкишафыны көстәрир. Бу мә'нада метафәлсәфә халис рефлектив шүур һесаб едилир, чүнки фәлсәфәдән фәргли олараг метафәлсәфәнин предмети харичи аләм, дүнја, тәфәккүр вә ја варлыг дејил, философлуг едән субјектдир. Бу кечид фәлсәфи тәфәккүрүн харичдән дахилә, објективликдән субјективлијә дөнүшү вә ја онун екстериоризасијадан интериоризасијаја доғру инкишафыдыр. Фәлсәфәнин бу чүр ингилабиләшмәсинин комплекс сәбәбләри вардыр.

Инсан тәбиәтинин гәрибә фәлсәфәси вар: о, һәјат үчүн ән мүһүм вә зәрури олан шејләрин һәгигәтини дәрк етмәји сонраја—кәләчәјә сахлајыр. Бу онунла изаһ олунур ки, ән мүһүм вә зәрури олан ејни заманда мүрәккәб вә чәтин олур; инсан исә өз гаршысына һәмишә билаваситә һәлл едилмәси мүмкүн олан проблемләр гојур. Белә проблемләрдән бири чағдаш епоханын мәнтигинин ачылмасы—көзләримиз өнүндән өтүб кечән чари заманын дәрк едилмәсидир. Бу, әслиндә өзүнүдәрк проблемидир, чүнки чари заман харичиндә фәрд вә ја һәтта бүтөв чәмијјәт тәсәввүрү чәфәнкијјатдыр. Мүасирлији—заманы дәрк етмәк ону нәзәри чәһәтдән изаһ етмәк, мә'наландырмаг, интеллектуал вә сосиал варлығын кедишиндә ағласығанла ағласығмазы, мә'на илә абсурду, норма илә патолокијаны, расионалла иррасионалы бир-бириндән фәргләндирмәк демәкдир. Сосиал тәлатүмләр, әсаслы кечид мәрһәләләриндә шүур, үмумијјәтлә фәрдин дикәр маһијјәтли гүввәләри өз тәбии мәчрасындан чыхдығындан—«хәстә» олдуғундан инсан чағдаш замандан баш чыхармаг үчүн сон дәрәчә әзаб чәкир. Бу изтирабын көкүндә инсанын өзү—онун өзү һаггында биликләринин сәһиһ олмамасы дајаныр.

«Фәлсәфә—рефлектив шүурдур» дејәркән нәзәрдә тутулур ки, о, өзүнү вә өз проблематикасыны дәрк едән субјектин тәфәккүрүндән вә өз варлығындан—халис субјективликдән һасил едир; белә бир шүур үчүн субјективлик дүнја мәнзәрәсинин конструксијасыны һазырламаг үчүн верилән јеканә реаллыгдыр. Гәрбин философлары классик фәлсәфәни објективлијин култуну јаратмагда күнаһландырырлар. Онлар инанырлар ки, классик фәлсәфәнин бу вәзијјәти субјекти ојунданкәнар вәзијјәтә кәтирмиш, ахыр нәтичәдә о тамамилә унудулмушдур. Јени дүнјакөрүшү

[1] Хилл Т. Современные теории познания, М., 1965, с. 29.

субјекти өзүнүн нүвәсинә чевирмәклә онун дирчәлдилмәсинә, ахыр нәтичәдә јени инсан ингилабына кәтириб чыхарачагдыр.

Мүасир фәлсәфәнин өзүнүдәрки үмумбәшәри проблемә чевирмәси тәсадүфи дејилдир. Монтен хәбәр верирди ки, гәдим фарслар ушаг үчүн дөрд тәрбијәчи тутардылар; онлардан бири ушаға өзүнүдәрк сәнәтини—өзү үзәриндә һакимлик сәнәтини өјрәдирди.[1] Сократ, Будда, Мәһәммәд вә с. кими дүһаларын чалышдығы шеј инсана өзүнү өјрәнмәк—өзүнүдәрк сәнәтини анлатмаг иди. Гәрбин апарычы фәлсәфи тә'лимләри, онун етикасы, тә'лими вә тәрбијә васитәләри исә һәмишә чалышмышлар ки, инсан өз «Мәнини» унутсун; бунун әксинә һәрәкәт едәнләрә «еҝоист» дамғасы вурулмушдур. Објектә алудәчилик Гәрб чәмијјәтләринин инстинктиндән ирәли кәлир. Онларын чохларынын дөвләт рәмзләринин гартал олмасы, бу өлкәләрдә елмин фәлсәфәдән үстүн тутулмасы да бунунла изаһ олунур. Гәрб артыг анламышдыр ки, бу тарихи сәһвдир вә дүзәлдилмәлидир.

«Инсанлары,—јазырды Јасперс,—истәнилән истигамәтдә мәһв едирләр, она көрә инсан—һечликдир»[2]; ниһилизм о дәрәчәјә чатмышдыр ки, инсан һәтта «өзүндән дә имтина етмәјә чалышыр»[3]. Бизим әсрдә «шәхс анчаг мумијадыр»[4]. Онлар инанырлар ки, мүасир шүур—«бәдбәхт «шүурдур», јә'ни објектә, кәнара јөнәлән, харичә истигамәтләнән шүурдур. Она көрә «Јени Сократ чеврилиши» лазымдыр ки, инсанын нәзәр-диггәти онун өзүнә јөнәлдилсин, әкс һалда үмумбәшәри фәлакәтин гаршысыалынмаздыр. Гәрбин интеллектуалларынын бөјүк әксәријјәти бу чүр дүшүнүр. Онлар инанырлар ки, инсанын ачы талејиндә күнаһкар екстериоризасија олунмуш—харичә јөнәлән фәлсәфәдир, һалбуки фәлсәфә дахилә јөнәлдилмәли, интериоризасија олунан шүурдур. Екзистенсиалистләр, лингвистик аналитикләр вә б. тә'лимләрин тәрәфдарлары тәләб едирләр ки, фәлсәфә ингилабиләшмәсә, инсан јени фәлсәфә, јени руһилик, дүнјабахышы јаратмаса, өзүнү хилас едә билмәјәчәкдир; фәлсәфә, јени руһилик, дүнјабахышы јаратмаса, өзүнү хилас едә билмәјәчәкдир; фәлсәфәнин ингилабиләшмәсини исә онлар онун рефлектив шүура—өзү-өзүнә јөнәлән шүура, јә'ни өзүнүдәркә чеврилмәсиндә көрүрләр. «Ингилабчы о адамдыр ки, о өзүнү ингилабиләшдирмәји бачарыр»[5]. Беләликлә, фәлсәфәни рефлектив шүура чевирмәк чәһди мүасир фәлсәфәнин фундаментал принсипинә—фәлсәфи руһун мөвчудлуг үсулуна чеврилди.

---

[1] **Монтень М.** Опыты, с. 133.

[2] **Ясперс К.** Смысл и назначение истории, с. 377.

[3] Јенә орада, с. 390.

[4] **Ева Ангел.** Мифы потрясенного сознания, М., 1979, с. 132.

[5] **Wittgenstein L.** Culture and Value, Ox., 1980, c. 45 e.

А.Бакыханов дејирди ки, «көзлү о адамдыр ки, өзүнү көрә билсин». Өзүнү көрмәдән инсан саламат вә хошбәхт ола билмәз. Она көрә дә өзүнүдәрк инсанын саламат галмасы, онун сәадәт вә хошбәхтлији, бәшәријјәтин ничаты үчүн чыхыш јолудур; о, дүнјаја мүдрик мүнасибәтә, онунла үнсијјәтин идеалына апаран јолдур, тәрбијә вә мәһәббәтин фундаментидир. Мүасир инсанлығын бу проблемә гајытмасы тәсадүфи дејилдир. Мәсәлә бундадыр ки, атомун тәтбиги вә мүасир елми-техники ингилаб Һамлетин «өлүм, ја галым» дилеммасынын мәзмунуну дәјишдирмишдир: тарихин бүтүн мәрһәләләриндә һәјатла өлүм арасында ајры-ајры фәрдләр дајанмыш, мәһз онлар јахынлашан фәлакәт вә ондан чыхыш јолу ахтармаға чалышмышлар. Хилас јолу тапылмајан, өлүмүн һәјата, шәрин хејрә галиб кәлдији анлар чох олмушдур. Лакин бунлар һәјатын әбәдилији һаггында үмумбәшәри тәсәввүрә хәләл кәтирмәмишдир. Атом ерасынын јени мәнтиги һәјатла өлүм, хејирлә шәр арасындакы бу тәсәввүрә сон гојур. Зәманәнин проблеми ондадыр ки, үмумбәшәри фәлакәт, тотал мәһв олма горхусу гаршысында ајры-ајры фәрдләр дејил, бүтүнлүклә бәшәријјәт, сивилизасија, јер үзүндә чанлы нә варса һамысы галмышдыр. Инди сөһбәт инсана гаршы јөнәлдилән бу вә ја дикәр бәланын арадан галдырылмасындан дејил, инсанын бир нөв кими дүнјада мөвчуд олуб-олмамасындан—онун саламат галмасындан кедир. Башга сөзлә, инди сөһбәт инсаны һәр һансы кәнар гүввәдән дејил, мәһз онун өзүндән горумагдан кедир. Фин философу П.Куусинин бу јахынларда нәшр едилән «Бу бәшәри дүнја» китабынын әсас һиссәси «Инсанын өзүнүн өзүндән мүдафиәси» адланыр. Мүәллиф гејд едир ки, «саламат галма доктринасындан даһа вачиб, даһа тә'хирәсалынмаз һеч шеј јохдур». О бүтүн өлкәләрин мәктәб програмларына дахил едилмәлидир. Башга чүр ола билмәз, чүнки сөһбәт тотал фәлакәтдән вә ја бәшәријјәтин хиласындан кедир. Бу вәзијјәт бизи јенидән «нә етмәли?», «нечә јашамалы?» кими суаллар гаршысында гојмуш, онлара чаваб ахтармағы өн плана чәкмишдир.

«Биз,— дејә Кууси јазыр,— узун тарихимизин кулминасија нөгтәсинә чатмышыг. Мүасир кәнчлијин һәјаты бош вә мә'насыз дејилдир, зира онун гаршысында уникал бир вәзифә—бәшәри нөвүн хилас едилмәси вәзифәси дурур. Бунун үчүн чыхыш јолу өзү өзүнү анламагдан ибарәтдир». «Бу бизим ничат јолумуздур»[1]—дејә философ үмумиләшдирир. Мүасир инсанлығын ничат јолунун өзүмүзү дәрк етмәјимиздә олдуғуну сүбут етмәјә еһтијач јохдур: инсан артыг тәчрүбәдә анламышдыр ки, о өз-өзүнү мәһз мүнасибәти вә үнсијјәти илә бу чүр чыхылмаз вәзијјәтә салмышдыр. «Инсан, бәланын көкүнү өзкәдә ахтарма, о сәнин өзүндәдир»,—дејә Руссо һај чәкирди. «Рома Клубунун» јарадычыларындан бири

[1] Кууси П. Этот человеческий мир, М., 1988, с. 69.

олан Печчеи јазыр: «Бу бөһранын мәнбәји бәшәри мөвчудлугдан кәнарда дејил, онун өзүндәдир»; «Вә бүтүн бу проблемләрин һәлли һәр шејдән әввәл инсанын өзүнүн, онун дахили маһијјәтинин дәјишдирилмәсиндән чыхыш етмәлидир»[1]; Инсанын дүнјадакы шәрә гаршы мүбаризәсинин әсасында онун өзү дајаныр. Бу гәләбә үчүн үмид анчаг «өзү-өзүнү јахшы дәрк етмәкдәдир»[2]. Епоханын руһу хәстә, ону тәмсил едән инсан—чан үстүндәдир. Руһисизләшмә, дјаволизм, егоизм, нарсизм, маддилијин култу, тәнбәллик, сүстлүк вә с. негатив һаллар епоханын руһи хәстәлијинин симптомларыны көстәрир. «Бәшәријјәт елә бир һәддә кәлиб чатмышдыр ки, онун архасында ја руһи интибаһ вар, ја да һәлак»[3]. Инсан артыг анламышдыр ки, елми-техники ингилаб, информасија ингилабы, автоматлашдырма вә роботлашдырма, биотехноложи наилијјәтләр вә с. тәбәддүлатлар ону хошбәхт етмәди. Буна көрә дә о тез-кеч өз хошбәхтлијинин әсасыны тапмалы иди. Бу өзүнүдәрк олду. Бу тәләб елә дүнјакөрүшләрин һазырланмасы зәрурәтини орталыға атды ки, онун гүвәси өзүнүдәркдир. Беләликлә, елмилик, антрополокизм, аналитизм, индивидуализм, бејнәлмиләлчилик вә рефлективлик нәзәрдән кечирилән фәлсәфи системләрин фундаментал параметрләрини тәшкил едир. Јә'ни мүасир Гәрб фәлсәфәси бу принсипләр әсасында формалашан вә фәалијјәт көстәрән руһдур.

Киришин әсас мәгсәди фәлсәфә тарихинин араштырылан дөврүнүн интеллектуал абы-һавасынын характерик симптомларыны вә епоханын фундаментал принсипини—онун руһуну охучуја чатдырмаг иди. Бу дөвр әрзиндә Гәрбдә мүхтәлиф фәлсәфи чәрәјанлар, системләр, мәктәбләр јаранмыш вә онларын бир чоху инди артыг фәлсәфә тарихинин малыдыр. Бу адларын бир чохунун фәлсәфә тарихинә салынмасы мәсәләсиндә биз мүмкүн олан принсипә әмәл етмәјә мәчбур олмушуг, јә'ни анализин објекти кими елә сималарын бахышларыны сечмишик ки, онларсыз бу мәктәб, чәрәјан аҕласығмаздыр. Галан адларын үзәриндән кечмәјә мәчбур олмушуг, зира инанмышыг ки, бунларсыз да һәмин тә'лим, систем вә ја мәктәб мөвчуд ола вә инкишаф едә биләрди. Фәлсәфә тарихинин јазылмасынын үмуми принсипинә ујғун олараг мәтнләр философларын һәјат вә фәалијјәтләрини әкс етдирән мә'луматларла тәчһиз едилмишдир. Охучу бир шеји дә нәзәрдән гачырмамалыдыр ки, фәлсәфә тарихи идејаларын тарихи олдуғундан она сојуганлыгла јанашыла билмәз. Мүәллиф шәрһдән истәр-истәмәз бу вә ја дикәр нәтичә чыхармалы, јә'ни изаһ етдији идејаларын тарихиндән әхз етдији фундаментал нәтичәни өз охучусуна даһа габарыг шәкилдә анлатмаға борчлудур. Бу нәтичә шәрһ боју гырмызы хәтт кими нәзәрә чарпдырылмалыдыр. Сөһбәт шәрһ мате-

---

[1] **Печчеи А.** Человеческие качества, М., 1980, с. 14, 110.

[2] Там же.

[3] **Лазарев С.Н.** Диагностика кармы, т. 1. С-П, 1993, С. 4.

риалларынын мәзмунундан чыхарылан еlә мүлаһизәдән кедир ки, мүасир фәлсәфә тарихи онун әтрафында меһвәр едир. Мүәллифин араңдырылан идејалар тарихи һаггында гәнаәти бундан ибарәтдир; **сон јүз илин фәлсәфәсинин фундаментал проблеми ағласығанлыг вә ағласығмазлыг—мә'налылыг вә мә'насызлыгдыр; инсан зәкасы нә һаггында дүшүнә биләр, нәји дүшүнә билмәз—мә'налы нә дејилә биләр, нәјин абсурд олдуғуну биләрәк сусмаг лазымдыр.** Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу мәсәлә бә'зи тә'лимләрдә даһа габарыг, бә'зиләриндә үстүөртүлү шәкилдә ифадә олуна биләр. Лакин о онларын һамысы үчүн характерикдир. Гәрбдә фәлсәфәнин ағласығанлыг вә ағласығмазлыг, мә'налылыг вә мә'насызлыг проблеми үзәриндә консентрасијасына мүһүм әһәмијјәт верир вә инанырлар ки, фәлсәфәнин бу проблемә дөнүшү дил вә тәфәккүр, һәрәкәт вә рәфтар, ирадә вә емосијалар, арзу вә истәк, бүтүнлүклә инсан фәалијјәти үзәриндә «интеллектуал нәзарәтин» күчләнмәсинә, тәлаш вә горхунун, кәркинлик вә әсәбилијин, сүстлүк вә јорғунлуғун нормал мәчраја доғру дәјишилмәсинә сәбәб ола биләр. Бу чүр дүшүнән фәлсәфи системләр өзләрини хошбәхтлик јолу—өзүнү вә фәалијјәтини мәһдудлашдырмаг васитәсилә мүтләг азадлыға вә сәадәтә, зәка вә мә'на сәлтәнәтинә говушманын метод вә методолокијасы һесаб едирләр. Буна көрә дә һәмин системләр сөзүн һәгиги мә'насында, үмумбәшәри хошбәхтлијин контурларынын нәзәри ифадәси кими мөвчуддурлар. Өзүмүз вә хошбәхтлијимиз һаггында дүшүнмәјимиз бу системләри мәнимсәмәји вә тәтбиг етмәји—фәлсәфәјә мәһәббәтимизи артырмағы тәләб едир. Бу китаб да һәмин мәгсәддән доғмушдур.

I фəсил. НЕОҺЕКЕЛИЗМ

Һəрəкатын үмуми характеристикасы

Классик алман фəлсəфəси Авропа руһуну һəрəкəтə кəтирмиш, спекулјатив тəфəккүрə ингилабилик, масштаблылыг вə универсаллыг бəхш етмишдир. Əкəр Кант фəлсəфəдə «Коперник чеврилиши» етмишдисə, Һекел ону јени форма вə мəзмун—јени мəнтиг-варлығы вə тəфəккүрү мə'наландырмаг үчүн метод вə методолокија илə силаһландырмышды. Истəр һекелизм, истəрсə дə сонралар мејдана кəлəн неоһекелизм һеч вахт алман һадисəси олараг галмамышдыр. Хүсусилə неоһекелизм өзүнү бејнəлхалг феномен кими тəсдиг етдирмишдир. Бу тə'лим кечəн əсрин 60-чы иллəриндəн бизим əсрин орталарынадəк бүтүн дүнјада өз мөһтəшəмлијини һифз едиб сахлаја билмишдир. Мəдəни дүнјада бу тə'лимин далғасынын јајылмадығы бир өлкəјə тəсадүф етмəк чəтин ки, мүмкүн олсун. Ону тəмсил едəн мүтəфəккирлəр өз дөврлəринин фикир нəһəнклəри олмуш, епоханын интеллектуал инкишафына күчлү тə'сир етмиш, дүнја фəлсəфəсини надир инчилəрлə зəнкинлəшдирмишлəр. Самбаллылыг вə тə'сир даирəсинə көрə неоһекелизмлə мүгајисə едилə билəчəк бир тə'лим тапмаг чəтин ки, мүмкүн олсун. Охучулар məһз бу чəһəти ирəличəдəн нəзəрə алмалыдырлар ки, неоһекелизми бүтүн вариантларда тəфсилаты илə изаһ етмəк бизи мəгсəдлəримиздəн узаглашдыра билəр. Буна көрə дə əввəлчə араштырдығымыз тə'лимин үмуми характеристикасыны вермəјə чалышачаг, сонра ону тəмсил едəн классик системлəри нəзəрдəн кечирмəјə чəһд едəчəјик. Мəгсəдимиз охучуларда неоһекелизм вə ону тəмсил едəн əн мүһүм системлəр һаггында үмуми тəсəввүр јаратмаг, тəфəккүр вə керчəклијин мə'наландырылмасы үчүн бу тə'лимин ирəли сүрдүјү јени идејаларын мə'на вə мəнтигини изаһ етмəк, сон јүз илин фəлсəфи системлəри ичəрисиндə бу һəрəкатын өзүнəмəхсус јерини мүəјјəнлəшдирмəкдəн ибарəтдир.

Һекел (1770—1831) дүнја просесини диалектик инкишаф вə тəшəккүлетмə һалында көтүрəн вə ону ваһид принсип əсасында изаһ едəн илк философдур. О, сөзүн классик мə'насында мүкəммəл спекулјатив систем јаратмышдыр. Һекел системинин мөһтəшəмлији вə дахили мəнтиги о гəдəр камил вə һəртəрəфли иди ки, Енкелс кими бир дүһа ондан сонра һəр һансы бир системин јарадылмасынын гејри-мүмкүнлүјү идејасыны ирəли сүрмүшдү. Мүтəфəккир үчүн фəлсəфə инсанлығын ничат јолу—«мүгəддəс оддур». О инанырды ки, фəлсəфə—универсал идрак, кениш əһатəли дүшүнчə тəрзи, гүдрəтли силаһдыр. Фəлсəфə Һекелə көрə, инсанын вə чəмијјəтин диггəтини хырда мараглара алудəчиликдəн ајырыб бүтөвлүјə вə универсаллыға доғру истигамəтлəндирир. Һекел сүбут едирди ки, хырда мараглара һəвəс интеллектуал гүввəлəри түкəндирир, ахыр нəтичəдə миллəтин деформасијасына вə инсанын мəһвинə апарыр.

Халг өз нәзәрләрини хырда емпирик вә прагматик мәгсәдләрдән узаглашдырыб үлви вә универсал идејалара доғру јөнәлдәркән елмин вә тәрәггинин јүксәлишинә наил олур, бөјүк идејалара кедиш просесиндә өзү дә бөјүјүр. Белә һалда халг зәканын керчәклијә дејил, керчәклијин зәкаја ујғун гурулмасына—«керчәк олан һәр шејин ағлаујғун» гурулмасына наил олур. Фәлсәфә ади шүуру зәка сәвијјәсинә јүксәлдир; бу сәвијјәдә артыг инсан идејаны реаллыг, зәканы авторитет кими гәбул едир; фикир исә «өзүнү анчаг јарадычылыгда тапыр», о, јарадаркән «мөвчуд вә һәгиги олур.» Интеллектин инкишафынын бу мәрһәләси идеализми өзүнүн јеканә дүнјакөрүшү кими гәбул едир. Она көрә дә Һекел јазырды ки, бизим үчүн «керчәклијә мүнасибәтдә руһ мүтләг биринчидир»[1], «анчаг руһи олан шеј һәгигидир»[2]. Фәлсәфә мүтләг руһун дәркинә јүксәләркән «маһијјәт һазыр шәкилдә өзүнә гајыдыр». Она көрә дә тәһсилли халгы метафизикасыз гојмаг «нәисә мә'бәди мүгәддәссиз гојмаг»[3] демәкдир. Һекел мәһз бу сәбәбдән фәлсәфәни милләтин тәрәггиси үчүн әвәзедилмәз васитә—епоханын күзкүсү һесаб едирди. О көстәрирди ки, фәлсәфә «епоханы идејада тута билән» руһдур. Һекелин фәлсәфәси «һәгиги алман фәлсәфәсидир»[4], лакин мәһз ондан сонра вә онун һесабына бу фәлсәфә «бејнәлхалг мигјасда һаким фәлсәфәјә чеврилди»[5]. Бу кими мәзијјәтләр Һекели дүнја фәлсәфәсинин фәхринә чевирмишди. Бөјүк мүтәфәккирин өз сағлығында онун әтрафында гүдрәтли бир фәлсәфи мәктәб формалашмышды. Лакин бу мәктәб һәлә онун өз сағлығында парчаланмаға вә дағылмаға башламышды.

Һекел мәктәби—һекелизм рәсмән 1826-чы илдә фәалијјәтә башламышды. Чох кечмәдән бу мәктәб «Елми-тәнгиди ичмал» адлы журналын әсасыны гојмушду. 30—40-чы илләр мәктәбин, Һекел фәлсәфәсинин триумфиал инкишаф дөврү олмушдур. Елә һәмин илләрдә дә Һекел мәктәби сағ вә сол һекелчиләрә парчаланмышды. Сағ вә сол һекелчиләр арасындакы мүбаһисәләр, Фејербахын тәнгиди, нәһајәт, 1848-чи ил ингилаби әрәфәсиндә Маркс вә Енкелсин һәрәкатдан узаглашмасы Һекел мәктәбинин сона чатмасы илә нәтичәләнди. Һекелин вәфатындан сонра ону тәнгид етмәк әдәби модаја чеврилмишди.

Алман фәлсәфәсиндә Һекелә гаршы илк һүчум Һусселманын «Һекел нәзәријјәси вә Мүтләг билик вә мүасир пантеизм» (Лејпсиг, 1829) китабы илә башланды. Һекелин вәфаты һүчумун кенишләнмәси үчүн тәкан олду. Бу илләрдә бир-биринин ардынча «Һекел вә Пруссија», «Мәктублар», «Христианлығын маһијјәти», «Һекелин һүгуг фәлсәфәсинин тәнги-

[1] **Гегель.** Энциклопедия философских наук, Философия духа, т. 3., с. 15.

[2] **Гегель.** Феноменология духа, Соч. т. IV, с. 12.

[3] **Гегель.** Наука логики, т. 1, с. 82.

[4] **Есисире К.** Современная философия, М., 1974, с. 32.

[5] **Јенә орада,** с. 31.

динə даир» вə с. əсəрлəр нəшр едилмишди. О заманын көркəмли философларындан бири Һ.Уејссе (Welsse) (1801—1865) Һекелин əн күчлү оппонентинə чеврилмишди. Заман Һекел системинə јенидəн бахылмасыны зəрурəт кими орталыға атмышды: системин руһ фəлсəфəси, Абсолјут идејасы, психолокијасы, антрополокијасы вə с. јенидəн тəдгиг едилирди. Тəнгидчилəр бүтүнлүклə системин дəјишдирилмəси вə јени системлəрин конструксијасыны күнүн вачиб мəсəлəси кими орталыға атмышдылар. Бу дөврдə Алманијанын интеллектуал мүһитиндə парадоксал ситуасија формалашмышды: һеч ким Һекелсиз кечинə билмирди, демəли, Һекел мөвчуд иди, ејни заманда һамы ону тəнгид едир, инкар едирди. Белə чыхырды ки, Һекел вар, һəм дə јохдур—онсуз алман фəлсəфəсини инкишаф етдирмəк олар, ејни заманда олмаз. Белəликлə, Һекел мəктəбинин дағылмасы алман фəлсəфəси үчүн бирмə'налы нəтичəлəр вермəди: бунун өз негатив вə позитив чəһəтлəри олду. Негатив чəһəт онда өзүнү көстəрди ки, алман руһунун шөһрəти вə əзəмəти сајылан бир системин дахили зиддијјəтлəри үзə чыхды, бунунла да миллəтин она олан инамы сарсылды. Бу просесин «позитив аспекти јени системлəрин конструксијасы олду»[1]. Бунунла да, Һекелдəн сонракы фəлсəфə «əдəбијјатда лабиринт јаратды»[2] ирəли кетмəк чəтинлик төрəтди, кери гајытмаг инамсызлыг. Əн өнəмлиси бу иди ки, јени системлəр практики олараг Һекелдəн имтина едə билмəди вə мəһз буна көрə дə Һекел «өлүмүндəн сонра јенидəн күндəмə кəтирилди». Кичик паузадан сонра фəлсəфəнин инкишафынын əн јени дөврү башланды. Бу дөвр XX əср фəлсəфəсинə һазырлыг—она кечид кими характеризə олуна билəр. Гəрибə бурасында иди ки, Авропа фəлсəфəсинин əн јени дөврү јенə дə Һекелə апелјасија илə башланды. Фəлсəфəнин сонракы инкишафы практики олараг сүбут етди ки, Һекелə мараг, үмумијјəтлə, XX əср фəлсəфəси үчүн дə характерикдир.[3] Əслиндə бу мараг сөнмəздир. Тарихи тəлəбат бу мөһтəшəм системин трансформасијасыны зəрурəтə чевирсə дə, Һекелин идејалары, онун методолокијасы фəлсəфəдə кечичи характер дашымыр. Кечəн əсрин 60-чы иллəриндəн формалашмаға башлајан Јени һекелчилик вə ја неоһекелизм буну бир даһа сүбут едир. Неоһекелизм тезликлə бејнəлхалг һəрəката чеврилир вə тəгрибəн бир əсрə гəдəр дүнјанын һаким дүнјакөрүшү кими өзүнү тəсдиг етдирир. Чох кечмəдəн онун инкилис, алман, италјан, американ, франсыз, рус вə с. вариантлары формалашыр. Бунунла да дүнја Һекели јенидəн кəшф етди, һекелизм исə ону јенидəн мəфтун етди. Нə гəдəр парадоксал олса да, фактдыр ки, неоһекелизм һəрəкаты Алманијада дејил, мəһз Инкилтəрəдə старт көтүрдү.

---

[1] Erdman J.E. A History of Philosophy, L., 1921, p. 5.

[2] Ibid.

[3] Современная буржуазная философия, с. 212.

Классик Британија емпиризми инкилис руһуна һаким кәсилмиш вә һеч бир заман ону тәрк етмәмишдир. XIX әсрин орталарында да инкилис фәлсәфәсинә Јум вә Милл феноменализми һакимлик едирди. Бу дүнјакөрүш чәрчивәсиндә нәзәри тәфәккүр арха плана сыхышдырылыр, чүнки реаллыг тәәссүрат вә дујғуларын мәчмусу кими тәсәввүр едилирди. Бу дүнјакөрүш идракы феноменләрлә мәһдудлашдырыр, «өзүндә шејин» дәрк едилмәзлијини дефакто кими гәбул едирди. Лакин һәмин тәфәккүр тәрзи идракын имканларыны мәһдудлашдырыр, сонсузлуға чан атан инсанын чәһдләрини анчаг емпирик керчәклиjә јөнәлдирди. Гысасы, инкилис руһу нечә олурса-олсун емпиризмин һәдләрини гырмаға чалышырды. Бу руһ ничат јолуну Һекел системиндә тапды. «Бөјүк Британијада он доггузунчу әсрин идеализми садәчә олараг емпиризм вә позитивизмә гаршы тәбии реаксија иди»[1]. О заманкы Британијанын бөјүк тәфәккүр саһибләри, биринчи нөвбәдә С.Т.Колрич (Coleridge, 1772—1834) вә Т.Карлајл (Carlyle, 1795—1881) вә Ч.Ф.Феррер үчлүјү Һекелдән бәһрәләнмәјин даһа үстүн олмасы гәнаәтинә кәлдиләр вә буна көрә дә она үз тутдулар. Чох кечмәдән һекелизм Бөјүк Британија университетләриндә јајылмаға башлады, һәтта «академик фәлсәфәдә һаким мөвге тутду»[2].

Һекелизмин јајылмасы Инкилтәрәдә һеч дә бирмә'налы гаршыланмады. Бә'зи тәдгигатчылар бу факта «үмуми фәлакәт»[3] кими бахырдылар. Буна бахмајараг, ады чәкилән үчлүк Һекелин идејаларынын јајылмасына «өзүндә шејин» јаратдығы анлашылмазлыға гаршы гүдрәтли силаһ һесаб едирдиләр. Мәсәлә бунда иди ки, «өзүндә шејин» гәбул едилмәсилә варлығын икијә бөлүнмәси вә бөлүнән һиссәләрдән биринин дәркинин имкансызлығы тәсдиг едилмиш олурду. Һалбуки варлыг руһи һесаб едилдикдә субјект вә објект бир башланғычда коррелјасија олур вә бунунла да ваһид принсипә әсасланыб дүнјаны изаһ етмәк имканы әлдә едилмиш олур. Нәтичәдә, классик Британија емпиризминин јаратдығы фундаментал парадокс гејб олур. Алман идеализминә апелјасија едән үчлүк биринчи нөвбәдә мәһз буну нәзәрдә тутурду.

Британијада алман идеализминин јајылмасы үчүн Беркли тә'лими дә аз рол ојнамамышдыр. Она көрә дә инкилис идеалист һәрәкаты лап башланғычдан өзүнүн гаты антиматериализмилә сечилирди. Ејни заманда бу һәрәкат «чидди шәкилдә динин тәрәфиндә иди»: сонралар һәмин һәрәкат «мүтләг идеализмдән персоналист идеализмә», јә'ни динимистик дүнјакөрүшә чеврилди.[4]

---

[1] Copleston F. A History of Philosophy, vol. VIII, L. 1966, p. 148.

[2] Богомолов А.С. Английская буржуазная философия XX в., М., 1973, с. 53.

[3] Јенә орада

[4] Copleston F. op. cit, p. 147.

Инкилтәрәдә Һекел илк дәфә Штраусун нәзәријјәсинин јајылмасы илә әлагәдар танынмаға башламышдыр.[1] Штраусу инкилис охучусуна танытмаг истәјәнләр истәр-истәмәз Һекелә әсасланмалы вә онун барәсиндә дә данышмалы олмушлар. Елә бу замандан да Һекел бир философ кими танынмаға башланмышдыр. Лакин билавconfigurable Һекелә һәср едилмиш илк әсәр Ч.Ф.Ферерин 1854-чү илдә нәшр едилән «Метафизик институтлар» китабы иди. Бу һәмин Феррердир ки, «идрак нәзәријјәси» илә бәрабәр «билинмәзлик» (theory of ignorance) ифадәләрини күндәмә кәтирмишдир. Феррер һесаб едирди ки, мүтләг мөвчудлуг «али вә гејри-мүәјјән вә бүтүн шејләрә синтез едилмиш руһдур».[2] Феррер идеализмин пионери иди. О, шотландијалы иди вә тәбии ки, сағлам фикир фәлсәфәсинә мејл етмәли иди. Лакин о бу јолла кетмәди, сағлам фикир фәлсәфәсинин баниси Риди тәнгид етмәјә башлады. Бу өзүнү хүсусилә онун «Шүур фәлсәфәсинә кириш» (1854) әсәриндә көстәрди. Феррер е'тираф едирди ки, о һеч вахт Һекели анламамышды. Лакин о ејни заманда билдирирди ки, субјектлә мүнасибәтдә олмајан һеч шеј дәрк олуна билмәз–идрак објекти кими чыхыш едә билмәз. Башга сөзлә, објект анчаг субјект үчүн објектдир. Феррер инанырды ки, «мадди каинат субјектә мүнасибәтдән кәнарда мөвчудлуг кими дүшүнүлмәздир»; биликдәки мүтләг елемент објект вә субјектин синтезидир.[3] Абсолјут Феррер үчүн објект вә субјектин вәһдәтиндән ибарәтдир.

С.Колрич, Т.Карлајл вә Ч.Феррер үчлүјү XIX әсрин орталарында Бөјүк Британијада позитивизм вә сағлам фикрә әсасланан утилитаризмә галиб кәлә биләчәк бир тә'лимин—һекелизмин јајылмасы үчүн мүәјјән идеоложи база һазырламышды. Тәфәррүатына варсаг, алман фәлсәфәсинин инкилис-американ мүһитиндә јајылмасы мүшкүл мәсәләдир: алман тәфәккүрүнүн ифрат абстрактлығы, спекулјативлији, халис нәзәријјәјә мараглылығы инкилис практисизми, утилитаризм вә прагматизмлә бир араја сығмаздыр. Алман тәфәккүрү аз гала бүтүн проблемләрин фәлсәфәјә апелјасија васитәсилә һәлл едилмәсинә үмид бағладығы һалда, Јум метафизикаја даир китаблары «ода атмағы» тәләб едирди. Јумизм, позитивизм вә утилитаризм кифајәт дәрәчәдә антиметафизик тә'лимләр иди. Мәһз бу чәһәтләринә көрә онлар инкилисләри дини емосионаллыг тә'сири бағышлајан фәлсәфи идејаларла тә'мин едә билмирдиләр. Она көрә дә инсанлар өзләринин интеллектуал тәләбатыны едәмәк үчүн метафизика һәсрәти чәкирдиләр. Башга сөзлә, дүнја империјасына универсал метафизик систем лазым иди. Неоһекелизм белә бир тарихи зәрурәтдән доғулмушду.

---

[1] Benn A.W. History of Modern Philosophy, p. 121.

[2] Sorley W.R. A History of English Philosophy, Cam., 1951, p. 285.

[3] Copleston F., op. cit, p. 159.

Бөјүк Британијада идеализм тәзә шеј дејилдир. Кембрич платонизми вә Беркли субјектив идеализми бу өлкәнин философларынын шүрунда кифајәт дәрәчәдә өзләринә јер тапа билмишди. Лакин неоһекелизмин өзүнү тәсдиг етдирмәсилә идеализм инкилис тәфәкүрүнүн фәалијјәт принсипинә чеврилмиш олду. Алманија вә Авропанын башга өлкәләриндә өзүнә кениш инкишаф тапа билмәјән һекелизмин Инкилтәрәдә һаким дүнјакөрүшә чеврилмәсинин өз тарихи сәбәбләри вардыр. Узун мүддәт иди ки, бу өлкә мәфтунедичи, онун стратежи мәгсәдләринә чаваб верә биләчәк идејалар һәсрәтиндә иди. Фактики олараг өлкә дүнја империјасына чеврилмишди; она дүнјаны ваһид там кими көтүрән-һолист мәгсәдләрә хидмәт едә биләчәк бир дүнјакөрүш лазым иди. Јумун агностисизми, Миллин позитивизми, Бентамын утилитаризми бу тәләбләрә чаваб верә билмирди. Метод вә методолокија кими һәмин тә'лимләр һеч нәјә јарамырдылар. Диалектиканын универсаллығы гаршысында онлар бәсит вә бәһрәсиз кими нәзәрә чарпырды.

Мүтләг идеализм формалашмаға башладығы әрәфәдә Британијанын бүтүн интеллектуал атмосферасы Һекелдән гидаланырды: елә бил ки, бүтүн дүшүнәнләр анчаг Һекел проблематикасы үзәриндә дүшүнмәји, онун мәнтиги методу вә идејалар аләмилә јашамағы үстүн тутурдулар. Бу заман университетләрдә анчаг Һекел өјрәнилирди, ејни заманда һамы инанырды ки, бу фәлсәфәнин өјрәнилмәси өлкә үчүн бөјүк хошбәхтлик кәтирә биләр. Һекелә мәфтунлуг, онун дәриндән өјрәнилмәси нәтичәсиз галмады. Чох кечмәдән онун метафизикасынын типик инкилис варианты—мүтләг идеализм мејдана кәлди. Мүтләг идеализм континентдән нә гәдәр гида алса да, инкилис һадисәси олараг галды. Онда инкилис тәфәккүрү вә инкилис психолокијасы, хүсусилә дә емпиризм вә практисизмә мејллилик өз тә'сирини көстәрди. Бу тә'лими тәмсил едән философлар инанырдылар ки, өлкәдә елм һәлә апарычы рол ојнамыр вә һәтта идракын башга формалары илә ејни һүгуга малик дејилдир. Она көрә дә онлар халис мәнтиги идрака-спекулјатив тәфәккүрә даһа чох үстүнлүк верирдиләр. Онлар ејни заманда тәләб едирдиләр ки, јарадылмагда олан метафизика халис инкилис әһвали-руһијјәли олсун. Т.Бредли ачыгча е'лан едирди ки, «мән өзүмү һеч вахт һекелчи адландыра билмәрәм». Буна охшар бәјанатлары бу тә'лимин дикәр тәрәфдарларындан да ешитмәк оларды. Лакин онлар нә гәдәр чәһд көстәрдиләрсә дә мүтләг идеализм инкилис мөһүрү вуран алман метафизикасы олараг галды. Чемс јазырды: «Гәрибәдир ки, Һекел Алманијада дәфн едилдикдән сонра Инкилтәрәдә вә бурада (АБШ-да—Ф.И.) дирчәлдилир»[1]. Доғрудан да, кечән әсрин икинчи јарысындан башлајараг, Һекел «интеллектуал бүтә» чеврилди. Бир сөзлә, Инкилтәрәнин интеллектуал мүһити өз инкишафынын елә мәрһәләсинә чатмышды ки, Һекелә вә онун диалектикасына апелја-

[1] Passmore J. A. Hundred Years of Philosophy, L. 1970, p. 51.

сија мәнтиги зәрурәтә чеврилмишди. Бу зәрурәти һамыдан әввәл Чејмс Һачисон Стәрлинг (1820—1909) дәрк етмишди. Чох кечмәдән онунла башланан һәрәката У.Уаллес (Wallace, 1844—1897), Чон Керд (1820—1898), Едвард Керд (1835—1908), Т.Һ.Грин (1836—1882), Чон Крот (Crote, 1813—1866), В.Чоует (Jowett, 1817—1893) вә б. гошулдулар. Онларын биркә фәалијјәти нәтичәсиндә инкилис јени һекелчилији—Мүтләг идеализм мејдана кәлди. Лакин бу философлар һәрәкаты анчаг башламышдылар. Ону һәр чәһәтдән тамамламаг-һәрәката Һекелин адына лајиг универсаллыг вә әһатәлилик вермәк Бредли Френсис Һерберт (1846—1924), Бернард Бозанкет (1848—1923), Чон Мак-Таггарт (1856—1925) вә Робин Чорч Коллингвуд (1889—1943) кими нәһәнк мүтәфәккирләрин үзәринә дүшдү. Онлар неоһекелизм чәрчивәсиндә мүстәгил фәлсәфи системләр јарадараг һәрәси Һекел фәлсәфәсини бир истигамәтдә инкишаф етдирдиләр. Она көрә дә инкилис неоһекелизминин илкин инкишаф мәрһәләсинин сонракы дөврләри фәргләнир. Биз дә бу ән'әнәјә садиг галараг неоһекелизмин илкин инкишаф мәрһәләсинә өтәри нәзәр салачаг, сонракы системләри исә ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәчәјик.

Инкилис неоһекелизми һәмин һәрәкатын бир сыра башга мәктәбләринә нисбәтән өз мүтәшәккилилији, бу бајраг алтында јарадылан бир сыра системләрин мөһтәшәмлији, рәнкарәнклији, чохлугу вә орижиналлыгы илә сечилир. Фундаментал фәлсәфи проблемләрин һәллиндә диалектиканын тәтбигиндә Һекелә онун инкилис ардычыллары арасында принсипиал фәрг көрмүрүк. Әксәр һалларда фәрглилик—Һекелдән сечилмәк һагтындакы бәјанатлар һавадан асылы галыр. Хүсусилә мүтләг идеализмин илкин вариантында Һекел шәрһ вә изаһ едилир, онун таныдылмасы вә тәблиғи мүәллифләрин әсас мәгсәди кими чыхыш едир. Бу просес, гејд едилдији кими, Ч.Һ.Стәрлинглә башлајыр.

Ч.Һ.Стәрлинг әсринин даһиләриндән бири иди; о, ихтисасча физик олмушдур. Һекелин адыны тәсадүфән ешитмиш вә она һејран олмушду; онун системини өјрәнмәк үчүн бир мүддәт Һејделбергдә јашамышдыр. Алманијадан гајытдыгдан сонра Стәрлинг ики чилдлик «Һекелин сирри» (Лондон, 1865) китабыны чап етдирмишдир. Стәрлинг ејни заманда Канта да алудә олмуш вә бу алудәчилик онун Һекелә һәср етдији әсәрләриндә дә өзүнү көстәрмишди. Бә'зи мүтәхәссисләр көстәрирләр ки, Стәрлингин әсәри «Һекел фәлсәфәсинин Канта мүнасибәтидир»[1].

Ч.Стәрлинг о заман инкилис мүһитиндә олдугча бөјүк резонанс јаратмыш «Һекелин сирри» әсәриндә доғрудан да илк дәфә олараг Һекел фәлсәфәсинин мө'чүзәсини онун «сиррини» ачмаға чәһд көстәрмишдир. О сүбут едирди ки, Һекел фәлсәфәсинин мө'чүзәси—онун анлајышлара

---

[1] Sorley W.R., op. cit, p. 286.

мүнасибәтиндәдир. Фәлсәфә тарихиндә Һекел анлајышларла мө'чүзә јарадыр—онларын өзләрини дүнјанын ачылмаз сирри кими тәфсир едир. Анлајышлара мүнасибәтдә Һекел орижинал вә тәкрарсыздыр. Она көрә дә онун фәлсәфәсинин мө'чүзәси вә ја Һекелин дүнја схематикасынын сирри онларда ахтарылмалыдыр. Она көрә дә Стөрлинг һесаб едирди ки, Һекел предмет керчәклијини, тәбиәти, варлығы анлајышларын заһирилији—онларын өзкә чүр мөвчудлуғу, башгалашмасы кими тәфсир едирди. Онда тәбиәт, инкишаф идејанын метаморфозасындан башга бир шеј дејилдир. Һекел јазырды; «Дүнјада тәбии физики јарадылан шеј јохдур, анчаг тәбиәтин тәшәккүл едән әсасынын дахили идејасы сәпкисиндә јаранма вардыр»[1]. Онун фикринчә инкишаф өзү фикрин һәрәкәт принсипиндән башга бир шеј дејилдир. Һекелдә һәрәкәт «анлајыш анчаг анлајыш» принсипи үзрә баш верир—мөвчуд олан, јаранан вә мәһв олан анчаг анлајышдыр; бүтүн тәбиәт анлајышын харичилијидир. Стөрлинг изаһ едирди ки, фәлсәфә тарихи, анлајыш һаггында мәсәлинин бу чүр гојулушуна илк дәфә Һекелдә тәсадүф едирди.

Һекеләдәк фәлсәфә—јазырды Стөрлинг—анлајышлара абстракт јанашырды; бу фәлсәфә үчүн анлајыш тәфәккүрүн мәһсулудур; анлајыш фикирдәдир вә фикир васитәсилә дә јарадылыр. Бунунла да, анлајышларла конкрет керчәклик арасындакы мүнасибәт долашдырылырды. Һекеләдәк фәлсәфәдә тәфәккүр вә варлыг, анлајыш вә онун аид олдуғу шеј—башга-башга шејләрдир, јә'ни предмет, әшја, просес, һадисә бир шејдир, онлар һаггындакы анлајыш, тәсәввүр, фикир исә башга шеј. Сократ абстракт анлајышлар, үмуми идејалар, универсалиләр мәсәләсини гојмуш, Аристотел онларын формал мәнтиги әсасларыны вә тәснифатыны вермишдир. Лакин онлар анлајыш, фикирлә онларын аид олдуғу конкрет предмет арасында ејнијјәт олдуғуну дүшүнмәмишләр. Кант бу истигамәтдә ирәлијә доғру бир аддым атыр, лакин анлајышлар һаггында онун тәсәввүрләри туттун вә думанлыдыр; о, анлајышлары варлыға бағлајыр, лакин априоризми мүдафиә етмәклә ејни заманда онлары гисмән шүура аид едирди. Һекел мәсәләни тамамилә башга чүр гојур; о, тәфәккүрлә варлығы ејнијјәти принсипини ирәли сүрүрдү. Кант анлајышлары конкрет керчәклијин, објектләрин структур елементи кими тәсәввүр едирди, Һекелдә исә објектләрин структур елементи илә тәфәккүрүн структур елементләри арасында принсипиал фәрг јохдур; варлығын вә тәфәккүрүн структуру ејнидир. Һекел үчүн категоријалар варлығын мүтләг универсал принсипидир. Категоријалары, анлајышлары онтоложи принсипә чевирмәклә Һекел конкрет керчәкликлә абстракт тәфәккүр, фикирлә предмет, тәсәввүрлә онун објекти арасындакы әкслији арадан галдырыр—тәфәккүрү варлыг, варлығы тәфәккүр кими дүшүнүрдү. Бунунла да о, дүнјаны конкрет руһи тамлыг кими тәфсир едирди.

---

[1] **Гегель.** Энциклопедия философских наук, т. 3, Философия духа, с. 28.

Һекелдә конкрет—руһ, руһиликдир. Лакин конкрет олмаг үчүн руһ там, бүтөв олмалыдыр; бу исә о демәкдир ки, өз керчәклијиндә бу тамлыг бир-бирини шәртләндирән һиссәләрдән ибарәтдир. Идракын да вәзифәси һәмин конкрет тамы өз керчәклијиндә тәчәссүм етдирмәкдән ибарәтдир. Идрак бу вәзифәни анлајышларын конкретлијинә јүксәлиш васитәсилә јеринә јетирә биләр.

Ч.Стөрлинг јахшы баша дүшмүшдү ки, анлајышларын вә үмуми категориал апаратын онтоложи вә гносеоложи функсијаларынын анлашылмасы мәсәләсиндә Һекел орижинал вә тәкрарсыз иди. Әкәр фәлсәфәдә Һекел ингилабындан сөһбәт кедәрсә бу ингилаб анлајышлара мүнасибәтлә әлагәдардыр. Һекелин идеалы-анлајышда конкретлијин там тәчәссүм етдијини нүмајиш етдирмәк иди. Һекел сүбут етмәјә чалышырды ки, фикирлә предмет, анлајышла објект, тәфәккүрлә варлыг арасында күман олунан фәрг иллүзијадыр. Әслиндә исә онлар ејни шејдир.

Ч.Стөрлинг Һекелә мәхсус фундаментал тезисдән—анлајышлар абстрактдыр, лакин онлар конкретә јүксәләркән—керчәклији өз рәнкарәнклијиндә тәчәссүм етдирмәк имканына маликдир—тезисини мүтләг идеализмин мәһәк дашына чевирмәјә чалышырды. Анлајыш—мәнтиги формадыр, лакин о, конкретлә өзү арасындакы әкслији арадан галдырмаг вә конкретин өзү кими чыхыш етмәк имканыны өзүндә сахлајыр. Һекеләдәк фәлсәфәдә анлајыш шејләрә мәхсус конкретлији гаврајыш кими тәчәссүм етдирмәк имканындан мәһрумдур. Бунунла да, гаврајышла анлајыш арасында кәскин демаркасија чәкилмиш олур. Һекел бу бахыша сон гојмуш вә сүбут етмишдир ки, һиссилијә мәхсус конкретлик әслиндә иллүзјор характер дашыјыр; анлајышлар өз инкишафы—керчәклијә јүксәлиш просесиндә шејләри нәинки өз заһири конкретлијиндә, һәм дә өз дахили маһијјәтиндә тутур—онлары өз конкрет рәнкарәнклијиндә әкс етдирир. Буна көрә дә гаврајышдан анлајыша кечид идракын инкишафында конкретдән узаглашма дејил, әслиндә јени әсасда вә јени методоложи силаһла она јахынлашмадыр. Анлајыш мәнбә вә маһијјәт е'тибарилә конкретлијин өзүдүр. Тәфәккүр дә идрак просесиндә абстрактдан конкретә јүксәлирсә, о, әслиндә анлајышларын маһијјәтини өзләринә гајтармыш олур. Она көрә дә конкретә јүксәлән анлајыш фикрин фикир кими өзүнә гајытмасындан башга бир шеј дејилдир. Конкретин заһирилији—анлајышларын абстракт һалыдыр, онун маһијјәти исә өзүндә вә өзү үчүн мөвчуд олан фикирдир. Башга сөзлә, анлајышларын конкретә доғру инкишафы фикрин өзүнүн өзүнә доғру инкишафындан башга бир шеј дејилдир. Демәли, дүнјаны дәрк етмәк анлајышлары өз конкретлијиндә тута билмәкдир. Һекелдә анлајышларын анализиндән Стөрлингин чыхардығы нәтичә будур: «Анлајыш, јенә дә анчаг анлајыш—керчәкләшән шеј будур, мөвчуд олан будур»[1].

---

[1] Stirling J.H. The Secret of Hegel, vol. I, L. 1965, p. 145.

һәгиги реаллыг, изаһ едирди Стөрлинг—Һекелдә анлајышларын конкретлијидир. Идракын инкишафы, конкретлијин дәрки дејәркән Һекел конкретлијин анлајышларда тәчәссүмүнү—анлајышла предмет керчәклији арасында фәргин арадан галдырылмасы кими баша дүшүр, «Һәгигәт конкретдир» дејәркән о, анлајышларын конкретлијини нәзәрдә тутур. Һиссилик анлајышы конкретә јахынлашдырыр, лакин бу јахынлашма абстракт, заһири характер дашыјыр. Зәка һиссилијә мәхсус абстрактлығы арадан галдырыр, идракы реал керчәклијин рәнкарәнклијинә—анлајышларын конкретлијинә јүксәлдир. Бунунла да идрак өз идеалына—мүтләг һәгигәтә наил олур. Мәһз буна көрә дә Стөрлинг «Һекелин сиррини» конкрет анлајыш идејасында тапырды. Стөрлингдән сонра инкилис руһи атмосферасында «Һекел буму» баш верир. У.Уаллес Һекелин «Мәнтиг»ини вә «Фәлсәфә Елмләри Енсиклопедијасы»ны тәрчүмә едиб нәшр етдирир. Һекелшүнасларын бүтөв бир нәсли јетишир. Бу истигамәтдә, хүсусилә, Керд гардашларынын фәалијјәти диггәти чәлб едир. Е.Кердин «Һекел» (Единбург, 1883) әсәри диггәти даһа чох чәлб едирди. Лакин Т.Гринин бу саһәдәки хидмәти даһа чохдур. Она көрә дә о, һаглы олараг инкилис неоһекелизминин лидери һесаб едилирди.

Оксфорд профессору Т.Грин «Јумун инсан тәбиәти һаггында трактатына кириш» (1874), «Етикаја пролегоменләр» (1863), «Мәнтигә даир мүһазирәләр» (1881) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. О, идеалист олса да Һекелдән даһа чох Канта симпатија бәсләјирди. Неоһекелизмин јарадылмасында онун мисилсиз хидмәтиндән данышаркән Коллингвуд гејд едирди ки, онун мәктәби 1910-чу илләдәк «Милли һәјатын бүтүн сфераларына сирајәт етмишди». Грин Һекелизм чәрчивәсиндә олса да орижинал онтоложи, гносеоложи вә ја мәнтиги консепсија әсасландыра билмәмишди. Онун әсас вәзифәси Һекел системини тәфсир вә тәблиғ етмәкдән ибарәт олмушдур. Реаллығы Грин мүнасибәтләр системи кими анлајырды. Мүнасибәтләр системи тамын мөвчудлуғу үчүн шәртдир; там әслиндә, мүнасибәтләр системинин чулғашмасыдыр. Мөвчудлуг мүнасибәтләрин мәчмусу олан үмумиликдир ки, онун фонунда да фәрд «мәнтиги фиксија» кими чыхыш едир. Јарадычылыг, дәјишмә, инкишаф вә тәшәккүлетмә просесинин һәрәкәтверичи гүввәси бу тама—Абсолјута—үмумилијә мәхсусдур. Һадисә, фәрд, чисим, објект вә с. Һәмин үмумилик тәрәфиндән јарадылыр, онда өз мүәјјәнлијини тапыр. Фәрдин реаллығы, Гринә көрә, реаллыг кими мөвчуд дејилдир; о, әслиндә һәгиги реаллыг кими чыхыш едән үмуминин функсијаларындан биридир. Философун тәфсириндә әшја мүнасибәтләр системиндә гејб олур. Грин мүнасибәтин өзүнү анчаг анлајышларын мүнасибәти кими анлајыр вә буна көрә дә јазырды ки,—«Һәр чүр мүнасибәт фикир акты тәрәфиндән конструксија олунур».

Идрак нәзәријјәси вә мәнтиг саһәсиндә Гринин даһа чох диггәт јетирдији саһә абстрактдан конкретә јүксәлиш просесидир. О, бу барәдә

бүтөв бир тә'лим ишләјиб һазырламышды. Һәмин тә'лимә көрә анализ вә синтез бир-бирини тамамлајыр вә буна көрә дә онлары бир-биринә гаршы гојмаг олмаз. Онлар ејни мәгсәдә гуллуг едир, тамын дәркинин ики мүхтәлиф мәрһәләләрини тәшкил едир. Идрак, онун әгидәсинчә, фикир тәрәфиндән објектин конструксија едилмәсидир; билији артырмаг онун үмдә вәзифәсидир. Лакин формал мәнтиг бу ишә хидмәт етмир, о, билији конкретә јүксәлтмәк әвәзинә абстраксијаны даһа да дәринләшдирир. Тәфәккүр билији артырмаг үчүн инсанын мүнасибәттөрәтмә вә ја мүнасибәтәкирмә габилијјәтини артырмалыдыр. Мүнасибәтләр шәбәкәси кенишләндикчә објектин гаврајыша ачылмасы сүр'әтләнир. Мүнасибәт, мүнасибәттөрәтмә исә «руһун ишидир». Руһ өзүнүн фасиләсиз мөвчудлуғуну тә'мин етмәк үчүн мүнасибәтә кирмәлидир; бу исә она мәхсус јарадычы потенсијадан асылыдыр. Бу потенсија систематик реаллашмаға мејилли олдуғундан руһ онун һесабына сонсуз мүнасибәтләр силсиләси јарадыр ки, бу да каинаты, варлығы әмәлә кәтирир. Инсан бу силсиләнин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Дүнјанын мөвчудлуғу—мүнасибәтләрин дүзүмүндәдир, инсан онун руһу бу дүзүмдән кәнарда аңласығмаздыр. Гринин әсас фикри бундан ибарәтдир ки, објект инсана халис варлыг, потенсија кими верилир. Лакин субјект онунла тәмаса кирир, бунунла да мүнасибәтләрин дәринләшмәсинә хидмәт едир. Абстрактдан конкретә јүксәлиш објектә мәхсус мүнасибәтләри потенсиал һалдан конкрет һала кәтирмәкдир; објект өз мүнасибәтләринин конкретлијини субјектә ачырса, о өз конкретлијиндә дәрк едилмиш олур. Бу просес һәм анализдир, һәм синтездир, јә'ни конкретин өз рәнкарәнклијиндә тәчәссүмүдүр. «Конкрет објектләр һәмишә елә бир просес тәрәфиндән конструксија олунур ки, о ејни заманда һәм анализ, һәм дә синтездир»[1]. Неоһекелизмин американ варианты билаваситә инкилис философларынын тә'сири алтында формалашмырды. Ч.Е.Крејтон (1861–1924), Һ.Брокмејер (1826–1906), Ч.С.Моррис (1840–1889), У.Е.Һокинг (1873–1925), Б.Бленшард (1892–1961) бу мәктәбин формалашмасында хүсуси рол ојнамышлар. Мәктәбин лидери Американын ән мәшһур мүтәфәккирләриндән бири Чосајн Ројсдур (1855–1916). Онлар Сент-Луис мәктәби ады алтында фәалијјәт көстәрир, «Спекулјатив фәлсәфә журналы» (1867–1893) нәшр едирдиләр; онлар илк американ фәлсәфә чәмијјәти јаратмышдылар. Ч.Ројс өз системини «мүтләг волјунтаризм», «мүтләг прагматизм» адландырса да, о әсл Һекелчи иди. Абсолјут онда бүтүн системин әсасыны тәшкил едир. Мүтләгин сосиал образы дөвләтдир ки, о да илаһилијин тәчәссүмү кими чыхыш едир. Ројс дүнјаны тәфсиретмә, интерпретасија кими анлајырды. Интерпретасија онун системиндә субјектин аналогудур; субјектив идеалист, субјектсиз варлығы тәсәввүр етмәдији кими, Ројс да интерпретасијасыз варлығы тәсәввүр етмирди.

---

[1] Green T.H. Works, vol. II, L. 1900, p. 193.

«Бизим фундаментал постулатымыз будур: Дүнја проблемләрин интерпретасијасыдыр», «Интерпретасија јохдурса, үмумиjјәтлә дүнја да јохдур». «Варлыг нә олур-олсун аид олдуғу идејалара мүнасибәтдә мүстәгил дејилдир»[1] вә с.

Рус јенинhекелчилији И.А.Илјин (1882–1954), Т.И.Новгороднев вә б. тәрәфиндән тәмсил едилирди. Франсада бу тә'лимә халис шәкилдә аз-аз тәсадүф едилир. Бунунла белә Сартр, Мерло-Понти, Ж.Ипполит, А.Кожев вә б. әсримизин 20–30-чу илләриндә неоhекелизмин тәфсири вә тәблиғи ишиндә хејли иш көрмүшдүләр.[2]

Фәлсәфә тарихчиләри бир фикирдә hәмрә'јдирләр ки, Алманијада Һекел фәлсәфәсинә мараг заман-заман азала вә ја чохала биләр, лакин о hеч вахт сөнә билмәз. Һекел фәлсәфәси өз инкишафынын кулминасијасына чатдыгдан сонра Алманијанын интеллектуал атмосферасында она гаршы hәвәс сөнмәјә башлады. Нәтичәдә, Винделбандын дилилә десәк, өлкәдә мүәммалы бир «методоложи ачлыг» башланды. Бу интеллектуал кумирин дәјишилмәси—Һекелдән Канта гајыдышла баша чатды. Лакин неокантчылығын өз инкишафы Һекелин Кантла әвәз едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут етди. Мүәјјән олунду ки, Һекелин метод вә методолокијасы илә көрүлән иши Кантын методоложи критеријалары васитәсилә көрмәк олмаз. Нә гәдәр гәрибә олса да, бу бир факт иди ки, башга тә'лимин нүмајәндәләри дејил, мәhз неокантчылар Һекелә гајыдышын—Алманијада hекелизмин hекемонлуғунун бәрпа едилмәсинин зәрурилијини әсасландырдылар. Биринчи олараг, белә бир чағырышла неокантчыларын лидери В.Винделбанд чыхыш етди. В.Дилтеј «Кәнч Һекелин тарихи» (1904) китабы илә бу марағы бир аз да артырды. О, Һекелин диалектикасыны иррасионаллашдырыр, өзүнү исә hәјат фәлсәфәсинин тәрәфдары кими тәгдим едирди. Дилтеј јазырды ки, «Һекел бүтүн керчәклијин характерини hәјат анлајышы васитәсилә мүәјјән едирди».[3] Алман неоhекелистләри бүтөв бир мәктәб hалында формалаша билмәсәләр дә онларын сырасында бир чох көркәмли мүтәхәссисләр фәалијјәт көстәрмишдиләр. Һәрәката Р.Кронер (1884–1979) вә Г.Глокнер рәhбәрлик едирдиләр. А.Либерт (1878–1946), И.Кон (1869–1947), Г.Лассон (1862–1932), Г.Марк (1889–1957) алман неоhекелизминин көркәмли нүмајәндәләри hесаб едилирләр. Т.Херинг, Т.Литт, Ј.Биндер, Ф.Розенсвејг вә б. да алман неоhекелизминин инкишафы үчүн аз иш көрмәмишләр. Һекелин вәфатынын јүзиллији мүнасибәтилә hәрәкатда бир чанланма hисс олунса да, онун ваhид програм әсасында бирләшмәси мүмкүн олмамышдыр. Бунунла белә о, Кантла бирликдә бизим әсрин тәфәккүр тәрзинә күчлү

---

[1] **Royce J.** The Wold and the Individual, 1923, p. 266.

[2] **Кузнецов В.Н.** Французское неогегельянство. М., 1982.

[3] Современная буржуазная философия, с 196-197.

тə'сир көстəрмəкдə давам етмишдир. Б.Рассел «Ијирминчи əср фəлсəфəси» əсəриндə неоһекелизми бизим əсрин үч əсас фəлсəфи чəрəјанындан бири кими характеризə едирди.[1] Һекелə гајыдыш һəмишə диалектикаја мүнасибəтдə өзүнү көстəрмишдир. Бу дəфə дə белə олду. Епоханын инкишаф просесиндəн доған проблемлəри дикəр фəлсəфи системлəрин ишлəјиб һазырладыглары метод вə методолокијаја апелјасија васитəсилə һəлл етмəк чəһди көзлəнилəн нəтичəни вермəди. Буна көрə дə диалектикаја апелјасија актуал методоложи вəзифə кими гаршыда дурду. Лакин бу дəфə диалектикаја гајыдыш бирмə'налы олмады: неокантчылар ону расионаллашдырма, һəјат фəлсəфəсинин тəрəфдарлары исə иррасионаллашдырма јолуна дүшдүлəр. Дилтеј һесаб едирди ки, əслиндə Һекел варлығын дејил, һəјатын метафизикасыны јаратмышды. Глокнер јазырды ки, «зəманəмизин Һекели иррасионалистдир вə Дилтеј дə буну кəшф етмишдир». Һəр ики тəрəф Һекели өз стратекијасындан «тамамламаға» чалышырды.

Неокантчылыға мејл едəн бир сыра философлар—Либерт, Кон, Марк вə б. һəтта диалектиканын јени вариантыны—«тəнгиди диалектиканы», «трагик диалектиканы» јаратмаға чалышырдылар. Буну да онлар Һекел фəлсəфəсинə һөрмəтин ифадəси һесаб едирдилəр. Марк гејд едирди ки, диалектика Һекелин өзүндə натамам олдуғундан Маркс ону тамамламаға чалышырды; бу да нəтичə е'тибарилə ленинчилəрин əлинə кечəн «вулгар диалектиканын» мејдана кəлмəсилə нəтичəлəнди. Диалектика, Маркса көрə, истəр Һекелдə, истəрсə дə Маркс да објективизмə əсасланыр. Мəһз буна көрə дə онун васитəсилə керчəклијин өз конкретлијиндə тутулмасы гејри-мүмкүн олур. Критисизм објектив диалектиканы субјективизмлə силаһландырыр, бунунла да онун имканларыны артырыр. И.Кон «Диалектика нəзəријјəси» китабында (1923) диалектиканы «тəфəккүр һаггында тəфəккүр» адландырырды. Мəсəлəнин бу чүр гојулушу диалектиканы универсаллыгдан məһрум едир, ону анчаг фикрин диалектикасына мүнчəр едирди. Лакин тезликлə тəнгиди диалектиканын «тракик диалектика» илə əвəз олунмасы тəлəби ирəли сүрүлдү. А.Либерт көстəрирди ки, диалектиканын индијəчəн мə'лум олан тарихи типлəри өзкə чүр руһун, өзкə чүр мəнтигин, өзкə чүр сивилизасијанын тəчəссүмү иди. Мүасир сивилизасијанын руһу исə башга чүр мə'наландырма мəнтиги тəлəб едир.

Бизим əср катастрофлар, сосиал катаклизмлəр, ингилаблар, руһи сарсынтылар, бир сөзлə, «тотал фачиəвилик» əсридир. Диалектика да бу фачиəвилијин мəнтиги кими чыхыш етмəли—«тракик диалектика» шəклиндə өзүнү көстəрмəлидир. Белəликлə, Алманијада неоһекелизм башга өлкəлəрдə олдуғу кими халис спекулјатив метафизика шəклиндə дејил, диалектика нəзəријјəси вə ја халис диалектик метод шəклиндə өзүнү көстəрирди. Алманијада бир нөв Һекел фəлсəфəсинин методолокизасијасы просеси баш верирди.

[1] Twentieth century philosophy, Ed. by D.D.Runes, N.Y. 1943, p. 227-247.

Р.Кронер «Кантдан Һекеләдәк» (1921—1924) икичилдик әсәрини әсасән диалектика мәсәләләринә һәср етмишди. О да Һекели «ән бөјүк иррасионалист» кими тәфсир едирди. Сонракы әсәрләриндә исә о културфәлсәфәјә даһа чох мејл едирди. «Руһун өзүнүреализасијасы» (1928), «Сијасәтин културфәлсәфи базасы» (1931) вә с. әсәрләриндә Кронер Абсолјуту дин вә спекулјатив тәфәккүрдә ахтарыр, динә вә илаһи вәһјә тәфәккүрдән даһа чох үстүнлүк верирди. О, Глокнерлә бирликдә Һекел ирсинин тәблиғи үчүн чох иш көрмәјә чалышыр вә бу мәгсәдлә «Логос» (1910) чәмијјәти јаратмышды. Г.Глокнерин фәалијјәти даһа чох Һекели тәблиғ етмәјә јөнәлдилмишди. Онун әсас әсәри «Руһун мачәралары» (1938) иди. Бу вә башга әсәрләриндә Глокнер фәрд вә тәфәккүрүн тәбиәти мәсәләләринә даһа чох диггәт јетирирди. Она јахын олан дикәр философлар диалектиканын иррасионализмлә тамамланмасы зәрурәти үзәриндә исрар едирдиләр. Бу да она кәтириб чыхармышды ки, онлар Һекелин расионализмини интуитивизмлә әвәз етмәјә чәһд көстәрирдиләр. Глокнер гејд едирди ки, Һекел конкретә зәка васитәсилә јүксәлмәјә чалышыр вә инанырды ки, зәкада керчәклик өз конкретлијиндә она мәхсус бүтүн чаларларында верилир. Зәка илә керчәклијин ејниләшдирилмәси дә бу демәкдир. Һекелин инсаны расионал мәхлуг һесаб етмәси дә бунунла әлагәдардыр. Глокнер сүбут едир ки, һәјат фәлсәфәси, һәтта елм көстәрир ки, инсан иррасионал мәхлугдур. О, диалектиканын расионаллыға мүнчәр едилмәсинин вә онун васитәсилә конкретин әлдә едилмәсинин имкансыз олдуғуну сүбут едирди. Бу вәзифә анчаг интуисија васитәсилә һәјата кечирилә биләр. Она көрә дә Һекел фәлсәфәсинин орталыға атдығы проблем—конкретә јүксәлиш анчаг интуисијада—һәјат фәлсәфәсинин методолокијасы чәрчивәсиндә һәјата кечирилә биләр. Бу сәбәбдән Глокнер, Маркузе, Кронер вә б. һекелизмлә һәјат фәлсәфәсини јахынлашдырмаға чалышырдылар. Алман неоһекелчиләри, сүбут етмәјә чалышырдылар ки, Һекелдә һәјат—варлығын субстансијасы—мәнтиг кими чыхыш едир вә әслиндә һәјат анлајыш вә категоријаларын изаһынын базисидир. Кронер әсасландырмаға чалышырды ки, Һекелдә тәфәккүр өзүнү дүшүнән һәјатдан башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, алман неоһекелизминин етдији ән мүһүм иш диалектиканы иррасионал метод кими тәтбиг етмәк олмушдур. Фашистләрин һакимијјәт башына кәлмәсилә (1933) Һекел чәмијјәтләри вә журналлар бағланды, һәрәкаты тәмсил едән философларын бөјүк әксәријјәти емиграсија етмәк мәчбуријјәтиндә галдылар. Елә Кронерин өзү әввәлчә Инкилтәрәјә, сонра исә АБШ вә Канадаја кетмәли олду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә һәрәкаты дирчәлтмәк мејли уғурла нәтичәләнмәди. Неоһекелист һәрәкатын јетишдирдији ән бөјүк зәка Ф.Һ.Бредли иди.

70-чи илләрдән башлајараг Һекелә мараг јенидән баш галдырмышдыр. Инкилтәрәдә Р.Норман, С.Сејерс, М.Розен, М.Инвуд, Алманијада Гадамер, Д.Һенрик, С.Пеггелер, Л.Пунтел, Һолландијада Х.Х.Һолтс, Канада-

да Ч.Тејлор, Франсада П.Лабарјер, Ж.Говен, Ф.Шатле вә б. Һекелшүнаслыг бајрағы алтында Һекелә олан фәлсәфи марағы јенидән аловландырмышлар. Бу һәрәкаты Һекелин «үчүнчү ренесансы» адландырмаг олар. Һәмин һәрәкат һәләлик өз програмыны е'лан етмәмиш вә тәшкилатланмамышдыр. Лакин буну көзләмәк олар. Лакин охучу бир шеји јадда сахламалыдыр ки, бу неоһекелизмә гајыдыш дејилдир.

Ф.Һ.БРЕДЛИ

Френсис Һерберт Бредли неоһекелист һәрәкатын ән нүфузлу симасы—онун башчысы һесаб олунур. Бредли сөзүн һәгиги мә'насында метафизик—системгурашдырычы иди. Неоһекелист програм чәрчивәсиндә о, мөһтәшәм систем јаратмышды. Онун фәлсәфәси—«орижинал јарадычылыгдыр»;[1] ону әсрин метафизик тәфәккүрүнүн мө'чүзәси һесаб етмәк олар. Бредлинн әсәрләри «XIX әсрин идеалист һәрәкатына јени истигамәт верди»;[2] о, «сон дөврүн ән бөјүк инкилис мүтәфәккиридир»;[3] Бредли «Британија философларынын сон нәсли ичәрисиндә ән көркәмли симадыр».[4] Онун әсәрләри дүнја фәлсәфәсинин чох гијмәтли инчиләрини тәшкил едир. Бредли «Тәнгиди тарихин илкин шәртләри» (1874), «Етик тәдгигатлар» (1876), «Мәнтиги принсипләр» (ики чилддә, 1883), «Заһирилк вә реаллыг» (ики чилддә, 1893), «Һәгигәт вә Реаллыға даир очеркләр» (1914) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Заһирилик вә реаллыг» әсәри «идеалист идрак нәзәријјәсинин триумфу һесаб едилир».[5] Бредлинин фәлсәфәси классик Британија емпиризми үзәриндә учалдылмыш неоһекелизмдир. Бу тә'лимин өз әсас мәнбәјинин гәдим һинд системләрилә әлагәдар олдуғуну сүбут едәнләр дә вардыр.[6] Лакин Бредли системинин нә илә әлагәдар олмасындан асылы олмајараг, о Мүтләг идеализмин зирвәси—неоһекелист һәрәкатын мәһәк дашы олараг галыр. Бредлинин метафизикасы рәнкарәнк вә чохчәһәтлидир. Онун монументал «Заһирилик вә Реаллыг» әсәриндә, мәсәлән, фәлсәфәнин демәк олар ки, бүтүн проблемләринә тохунулур.

Биз охучунун диггәтини мүтәфәккирин онтоложи, гносеоложи консепсијаларынын шәрһинә вә онун диалектика нәзәријјәсинә јөнәлтмәјә чалышачағыг. Күман едирик ки, бунлар мүтәфәккирин системи һаггында аз-чох мүкәммәл тәсәввүр јаратмаг үчүн мәгбулдур.

---

[1] Copleston F., op. cit. p. 189.

[2] Sorley W.R., op. cit, p. 291.

[3] Benn A.W. History of Modern Philosophy, Z. 1930, p. 121.

[4] Contempovary British Philosophy, Ed. by J.H.Muihead, L. 1925, p. 9.

[5] Sorley W.R., op. cit, p. 291.

[6] Copleston F., op. cit, p. 218.

Ф.Һ.Бредлинин тә'лими сөзүн классик мә'насында метафизикадыр. О, проблемләрә дә халис метафизик стратекијадан јанашырды. Мүтәфәккир инанырды ки, проблемин реаллығы вә ја гејри-реаллығыны ајырд етмәк елә ону һәлл етмәк демәкдир. Бу мәсәләдә о, Һекели имитасија едирди, сонунчу да онтолокија вә ја гносеолокија дејил, фәлсәфә јаратмаға чалышырды ки, онда да онтолокија вә гносеолокија арасында кәскин демаркасија гојула билмәз. Бредли бу ән'әнәјә садиг галырды; о, Реаллығын тәбиәтини ачмаға, ону тәдгиг етмәјә чалышырды вә инанырды ки, бу интеллектин тәләби, инстинктдән ирәли кәлән бир вәзифәјә хидмәт етмәк демәкдир. Охучу бир шеји дә ирәличәдән мүәјјәнләшдирмәлидир ки, Бредлинин терминолокијасында Реаллыгла һәгигәт идентиклик тәшкил едир: објект реалдырса һәгигидир, һәгигидирсә, реалдыр. Бу мә'нада философун тәсвир етмәјә чалышдығы реаллыг халис һәгигәт сәлтәнәтидир. Бредли һәм дә инанырды ки, бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси идракын али мәрһәләси олан метафизиканын ишидир. Конкрет елмләр Реаллығын дәрки кими бир вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә ачиздирләр, әслиндә онларын үзәринә бу чүр функсија да гојула билмәз. Она көрә дә фәлсәфәнин тәбиәти вә функсијасы һагтында Бредлинин бахышы хүсусилә диггәти чәлб едир.

Ф.Бредли «Заһирилик вә Реаллыг» китабына јаздығы Мүгәддимәдә гејд едирди ки, о өз китабыны «Метафизик очерк» кими нәзәрдә тутурду, Лакин мәзмун вә формасына көрә әсәр систем јаратмаг кими бир миссијаны јеринә јетирмәли олмушдур. Бу китабда метафизик фәлсәфәнин бүтүн әсас мәсәләләри өз һәллини тапыр. Мүтәфәккир бу вәзифәни чох зәрури сајырды, зира, инкилис фәлсәфәсинә «илкин принсипләр һагтында скептик тә'лим лазымдыр».[1]

Ф.Бредли бүтүн әсәрләриндә метафизиканын зәрурилијини әсасландырырды. Бу исә Реаллығын тәдгигинин үмдә вәзифә олдуғуна онун инамынын ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Мүтәфәккир буну әслиндә идракын биринчи вә фундаментал вәзифәси сајырды. Һәм дә инанырды ки, бунсуз елмләрин ијерархијасы ағласығмаздыр, јә'ни фәлсәфә реаллығы тәдгиг едәрәк елмләрин фәалијјәти үчүн реал зәмин һазырлајыр. Бредли бу вәзифәни јалныз интеллектин дејил, ејни заманда инстинктләрин тәләби кими анлајырды. О инанырды ки, реаллыг һагтында дүшүнмәк вә ону анламаг инсанын тәбии тәләбатларынын ән вачибләриндәндир. Һәр кәс,—јазырды о,—«дүнја һагтында дүшүнмәк вә ону анламаг арзусундадыр»,[2] «О кәс ки, метафизик билији бүтүнлүклә гејри-мүмкүн һесаб едир, онун бурада чаваб алмаға һагты јохдур».[3] Буна көрә дә Бредли реал-

---

[1] Bradley F.H. Appearance and Reality, Ox. 1930, p. x.

[2] Ibid, p. 3.

[3] Ibid.

лығын тәдгигинә негатив мүнасибәт бәсләјәнләри—емпирикләри, позитивистләри вә материалистләри өзүнә дүшмән сајырды. Фәлсәфәнин тәбиәтиндә, изаһ едирди Бредли, нәсә динә охшар чәһәтләр вардыр; онун мүәјјән етмәјә чалышдығы нәсә «даһа ајдын шәкилдә инам алландырыла биләр»[1]. Бредли фәлсәфәјә интеллектин тәбии вә әбәди тәләбаты кими бахырды: онун нәтичәси һеч вахт там вә деталлары илә һәлл едилә билмәз. Һарада ки, бу вәзифә әлдә едилди, орада фәлсәфә өз вәзифәсини јеринә јетирмиш олур. Лакин фәлсәфә мүәјјән етдикдә ки, о өз гаршысында гојдуғу вәзифәни һәјата кечирмәк имканына малик дејилдир, орада инам башланыр. О, јазырды: «Мән инанмырам ки, бизим бүтүн дәрдләримизин чарәсини метафизикада тапмаг мүмкүн олсун»[2]. Бунунла да о, фәлсәфәдән динә кечид үчүн һәмишә јер сахлајырды. Бунунла белә, Бредли гејд едирди ки, метафизика инсаны «нә скептисизмә, нә дә пессимизмә» апарыб чыхарыр, әксинә, о бизим «ән ә'ла инстинктләримизә хидмәт едир». Бу хидмәт инсанын реаллыг һаггында идракынын сонсуз тәләбатынын өдәнилмәсилә әлагәдардыр.

Ф.Бредли инанырды ки, метафизика интеллекти гәнаәтләндирән умуми бахышдыр. Лакин интеллекти тә'мин едән нәсә реал вә һәгиги олмалыдыр. Интеллекти тә'мин едән нәсәнин реал, мүтләг, һәгиги вә әбәди олмасы зәруридир, зира интеллект гејри-реал, гејри-һәгиги, дәјишкән вә кечичи шеји арзу едә билмәзди. Лакин биз интеллектә тәскинлик вә мәмнунлуг кәтирән «Сакитләшдиричи мәлһәми» һеч јердә тапа билмәрик, ејни заманда белә бир ахтарышы һеч вахт дајандыра да билмәрик, чүнки бу, мәһз интеллектин тәләбидир. Бәс, интеллектин даим һәсрәтиндә олдуғу шеј нәдир? Бредли инанырды ки, метафизиканын бүтүн чәһдләри бу суал әтрафында чәмләшмәлидир.

Интеллектин чан атдығы шеј, Бредлијә көрә, материја ола билмәз, әкс һалда бу суала гаврајыша апелјасија васитәсилә чаваб верилә биләрди. Әслиндә гаврајыш чәрчивәсиндә вә онун васитәсилә һәлл олуна биләчәк бир проблем интеллектин арзулар сферасына дахил едилә билмәз. Демәли, интеллектин чан атдығы шеј материја вә маддилик дејилдир. Бу, фикир дә ола билмәз, чүнки фикирләримизә дахилән зиддијјәт хасдыр, мәһз буна көрә интеллект она чан ата билмәзди. Мүтәфәккир әсасландырмаға чалышырды ки, ахтарылан шеј анчаг **Абсолјут** ола биләр. О инанырды ки, бүтүн фәлсәфәнин вәзифәси Абсолјутун мөвчудлуғуну вә онун мөвчудлуг параметрләрин тәсвир етмәкдән ибарәтдир. Әкәр фәлсәфә мүтләг һәгигәти кәшф етмәк васитәсилә руһумузу сакитләшдирмәк, интеллектимизә тәскинлик кәтирмәк вә ахыр нәтичәдә бизи изтираблардан азад едиб хошбәхт етмәк истәјирсә, о өзүнү Абсолјутун тәсвиринә һәср етмәли, биздә онун һаггында мүкәммәл тәсәввүр јаратмалыдыр. Она көрә

---

[1] Bradley F.H. Essays on Truth and Reality, Ox. 1950, p. 15.

[2] Ibid, p. 444.

дә Бредлинин онтолокијасы әслиндә Абсолјут һагтында тә'лимдир. Биз дә әввәлчә онун Абсолјут һагтында тә'лиминин маһијјәтини ачмаға, сонра исә онун метафизикасынын дикәр проблемләри һагтында мә'лумат вермәјә чалышачағыг.

Абсолјут һагтында тә'лим Бредлинин фәлсәфәсинин мәһәк дашыдыр. Бу әслиндә Һекелин «мүтләг руһудур». Лакин Һекел мүтләг руһ идејасынын тәсвиринә, онун мүәммасынын ачылышына о гәдәр дә диггәт јетирмир, буну өзүндән—бәлли шеј кими гәбул едирди. Бредли исә Абсолјутун мөвчудлуғунун сүбутуна биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верир вә охучусуна тәлгин етмәјә чалышырды ки, бир һалда ки, һәр шејин башланғычы вә сону һәгигәтин өзүдүр, онда бүтүн фәлсәфә анчаг онун анализилә мәшғул олмалыдыр. Фәлсәфә—Абсолјут ахтарышыдыр.

Ф.Бредли Абсолјута әсасланан мүкәммәл-дахили зиддијјәтдән мәһрум метафизик систем јаратмышды. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мәзмун вә интеллектуал ифадә бахымындан бу систем чох мөһтәшәм иди вә тәгрибән јарым әсрә јахын бир мүддәтдә Бөјүк Британијада академик аләмин диггәт мәркәзиндә олмушдур. Б.Рассел гејд едирди ки, инкилисдилли дүнјада бу систем чох мүһүм рол ојнамышдыр. О, гејд едирди ки, шәхсән мәнә Бредлинин «Заһирилик вә Реаллыг», «Мәнтиг» әсәрләри чох тә'сир етмишдир.[1] Бредлинин метафизикасы Абсолјут анлајышы үзәриндә гурулур: бу анлајыш онун системинин чыхыш моментини тәшкил едир.

Ф.Бредли Абсолјута садәчә олараг метафизика гурашдырмаг үчүн кәрәк олан чыхыш моменти кими бахмырды. Онун үчүн Абсолјут о шејдир ки, интеллект она чан атыр—онда сон һәгигәти тапыр, бунунла да тәсәлли әлдә едир. Фәлсәфәнин вәзифәси дә интеллекти бу сон һәгигәтә јахынлашдырмаг вә ја һеч олмаса онлар арасында әлагә јаратмагдыр. Бредли Абсолјутла әлагәдар чохларынын, һәтта Һекелин бахышыны бөлүшдүрмәдијини билдирирди. Лакин о һеч вахт буна наил олмурду, ахыр нәтичәдә онлар тәк бир мүлаһизә әтрафында бирләширдиләр ки, Абсолјут-ваһид тамдыр, о, тәчрүбәдә вериләбилмәз, олса-олса о интуитив јолла сезилә биләр.

«Абсолјут» термини XYIII әсрин сонунда фәлсәфи лексикона дахил едилмишдир. Башланғычда бу термин спиноизмин аллаһы вә ја тәбиәти ифадә етмишдир. Шеллинг ону даһа кениш шәкилдә ишләдир вә она «илк тәкан» мә'насыны истинад едир. Фихтедә о «Мән», Һекелдә «Мүтләг руһ» кими чыхыш етмишдир. Инкилтәрәдә Абсолјут ахтарышы Ферререрин ады илә бағлыдыр. О, һәм дә бу өлкәдә идеализмин үчүнчү кәлишинә—неоһекелизмин мејдана кәлмәсинә тәкан верәнләрдәндир. Ферререрин јарадычылығында поетик тәфәккүр күчлү иди вә буна көрә дә онун әсәрләрини Милл «мәнтигин романсы» адландырырды. Феррер көстә-

[1] Twentieth Century Philosophy, p. 229.

рирди ки, Абсолјутда објект објективлијини, субјект субјективлијини итирир, буна көрә дә о, һәм објект вә субјектдән кәнарда олан шејдир. Гриндә Абсолјут—«мүнасибәтләрин дәјишмәз дүзүмү» кими анлашылырды; Коллингвуд ону «Мән», Керд—«Мүстәгил вә интелличибл тамлыг» һесаб едирдиләр. Бредлидә Абсолјут универсал идеја вә ја ән үмумилијин һармонијасы кими чыхыш етмишдир. Онун үчүн Абсолјут нә објектдир, нә дә субјект, о елә формадыр ки, бөлүнә, парчалана, һисс олуна, мүстәгил тәчрүбәдә верилә билмәз. Абсолјут јарадылмыр вә мәһв олмур, о гејд-шәртсиз мөвчуд олан реаллыг, даһа доғрусу, реаллығын илкин шәртидир. Бредли инанырды ки, шүур, фикир, ирадә шәхсијјәтләр, тәбиәт, идејалар, бир сөзлә, мөвчуд олан һәр шеј Абсолјута дахилдир, лакин о онларын һеч биринә мүнчәр едилә вә ја онларла мүәјјән едилә билмәз.

Ф.Бредли вә онун ардычыллары олан инкилис неоһекелчиләри Керчәклијин һәгигәтини Абсолјутда көрүрдүләр. Онлар инанырдылар ки, «руһдан кәнарда керчәклик јохдур вә ола да билмәз».[1] Абсолјут гејд-шәртсиз, гејри-мәһдуд заман, мәкан вә һәрәкәтдән харичдә мөвчуд олан руһи башланғычдыр; о ваһиддир вә заманча башланғычы јохдур, мәканла да һеч шејлә мәһдудлашмыр.

Бредли—Абсолјут—јазырды, дүшүнүлә билмәз; о дүшүнүлмәзликдир (Unknowable). Онунла инсан арасында бир учурум вардыр. Инсан дәрк олунмазы, ағласығмазы тәсвир едә, онун һаггында нәсә сөјләјә билмир. Бу чәһәтдән Абсолјутла ағласығмазлыг, дәрколунмазлыг бир-биринә охшајыр. Абсолјут, да гејд едилдији кими, дәрколунмаздыр, лакин онда реаллашма имканы вардыр. Бу имкан һесабына инсан ону һисс едә, она јахынлаша, ишдә актуаллашдыра, онун һаггында нәсә сөјләјә биләр. Бунунла белә, «биз Мүтләгин һәјатыны бүтүн деталлары илә конструксија едә билмәрик».

Бредли Абсолјута сабит, донуг, бирдәфәлик вә һәмишәлик верилән кими бахмырды. Һекел мүтләг руһу дахилән зиддијјәтли көрдүјү кими Бредли дә Абсолјута гејри-стабит вә дәјишкән шеј кими бахырды. Лакин бир шеј гәти вә мүәјјәндир; Абсолјут мөвчуддур. Бу инамын һесабынадыр ки, инсан даима ваһидә вә вәһдәтә чан атыр, она јетишмәк ешгилә аловланыр. Онун интеллекти бу сәбәбдән әбәди нараһатлыг вә изтираб кечирир. Бредлијә көрә Абсолјут «тотал тәчрүбәнин үмуми идејасы» кими тәсвир едилә биләр. Бу идеја ирадә, тәфәккүр вә дујғу илә әлагәдардыр; башланғычда онлар тоталлыг тәшкил едир вә бир-бириндән ајрылмыр. Онлар арасында фәрг идракын сонракы инкишаф мәрһәләсиндә әмәлә кәлир. Бу фәргләнмә әслиндә интеллектин мәгсәдләринә зиддир: интеллект вәһдәтә, ваһидә, Абсолјута, Мүтләгә чан атдығы һалда, идрак онлары верә билмир. Бу, интеллектин изтирабыны артырыр вә буна көрә дә о, илкин тоталлыға гајытмаг һәсрәтилә јашајыр. Она көрә дә Бредли бил-

---

[1] Bradley F. H. Appearance and Reality, p. 489.

дирирди ки, «тотал тәчрүбәнин үмуми идејасы ирадә, тәфәккүр вә дујғунун јенидән бирләшдији јердәдир». Буну философ Абсолјута доғру кедишин биринчи ачары һесаб едирди. Икинчи ачар тәфәккүрүн өзүндән кәлир. Интеллекти тә'мин едә биләчәк шеј тәфәккүрүн иши, онун истигамәти вә фәаллығы илә әлагәдардыр.

Биз Абсолјутун мөвчудлуғунун сәбәбини өјрәнмәјә чалышырыг. Бу истәк онун әмәлә кәлмәсинин вә мөвчудлуғунун сәбәбләринин вә дикәр әламәтләринин дәркилә јеринә јетирилмиш олур. Мәсәлә бурасындадыр ки, Абсолјут һаггында һансы билији әлдә етмәјимиздән асылы олмајараг, интеллектин нараһатлығы сахланылыр. Бу нараһатлыг әбәс дејилдир, она көрә ки, һәгигәт бүтүн фактлары вә бүтүн малик олдуғумуз шејләри јахшы дәрк едәнәдәк бизи тә'мин етмир. Башга чүр ола да билмәз, чүнки биз билирик ки, әлдә етдијимиз һәгигәтләр там систематик, һармоник, һәртәрәфли вә конкрет дејилдир. Буна көрә дә вәһдәт вә онун һәгигәти бизи сонсуз ахтарыша вадар едир. Бурадан Бредли белә нәтичәјә кәлирди ки, фикрин иши бизи һеч вахт гане етмир, зира онун Абсолјута чатмаг үчүн етдији чәһдләр даима уғурсузлугла нәтичәләнир. Буна көрә дә биз һеч вахт Абсолјут ахтарышына сон гоја билмәрик.

Абсолјут сферасынын әламәтләрини Бредли ашағыдакы кими тәсәввүр едирди; орада биринчи нөвбәдә заһириликлә реаллыг, маһијјәтлә мөвчудлуг, сәбәблә нәтичә, заманла мәкан, һәгигәтлә иллүзија, објективликлә субјективлик, предметлә фикир, варлыгла тәфәккүр, диллә керчәклик арасындакы зиддијјәтләр арадан галхыр, варлыгла тәфәккүр, фикирлә керчәклик арасында низам вә һармонија өзүнү тәсбит етдирир. Бредли изаһ едирди: Абсолјут ваһид вә там олмалыдыр; о, вәһдәтләр вәһдәти, низам вә һармонијадыр. Ејни заманда Абсолјутун мәзмуну бошлуг олмалыдыр, әкс һалда дујғу вә тәфәккүр она асанлыгла јахынлаша биләрди. Өз фикрини әсасландырмаг үчүн мүтәфәккир белә бир тәшбеһә әл атыр: биз Абсолјуту дүшүнмәк истәркән онун һечлик олмасы гәнаәтинә кәлирик. Она көрә ки, Абсолјута апаран јол әслиндә һечлијә апаран јола охшајыр. Мәсәлән, биз билирик ки, ат дөрдајаглы һејванлара, һејванлар исә чанлылара дахилдир. Бурадан биз асанлыгла ајырд едирик ки, атдан чанлылара кедән јолда мәзмун һәддән артыг дајазлашыр. Һәмин факт сүбут едир ки, интеллекти гәнаәтләндирән конкретлик бизә башланғычда верилир. Тәчрүбәдә биз ат һаггында мүкәммәл мә'лумат алырыг вә буна көрә дә руһумуз сакитләшир. Бурадан Бредли белә нәтичә чыхарырды ки, Абсолјут—тәчрүбәдәдир. Демәли, тәчрүбәдә верилмәјән шеј—мә'насызлыгдыр; биз тәчрүбәдә верилмәјән һеч шеји дүшүнә билмәрик, јә'ни мөвчудлуг, о чүмләдән Абсолјут анчаг тәчрүбәдә вә тәчрүбә васитәсилә ахтарылмалыдыр. Лакин Бредлинин анламында тәчрүбә башга емпирикләрин «тәчрүбә» анлајышына ујғун дејилдир. Бредлинин тәчрүбә анлајышы—«суперрасионал тәчрүбәдир»; јә'ни о нә халис емпирик мә'луматлар комплекси, нә руһ, нә дә ки, шүурдур; бу тәчрүбә

идракын, һәр чүр дујғунун башланғычы—мадди илә руһинин говушуғудур. Бу нөв тәчрүбә мүтләгдир, јә'ни о елә тамдыр ки, һиссәләрә парчалана билмәз; онда метафеноменал мүхтәлифлик, емпирик рәнкарәнклик вәһдәт тәшкил едир; о һәм објективликдир, һәм дә субјективлик суперрасионаллыг, һәм дә суперемпирикликдир. Бу али тәчрүбә—идракда мүтләг конкретлијин башланғычыдыр. Бредли һесаб едирди ки, тәчрүбәнин бу фөвгәл формасыны тәшкил едән идеја—Абсолјутдур.

Ф.Бредли Абсолјуту Аллаһ адландырмырды, чүнки аллаһ дүнјада «көрүнүр»—о, дүнја ишләриндә иштирак едир, инсанла универсум арасында дајаныр. О, әксинә Аллаһын өзүнү Абсолјутун тәзаһүрү һесаб едирди. Абсолјуту мүтәфәккир керчәкликлә дә ејниләшдирмирди. О инанырды ки, керчәклик анчаг тәчрүбә кими тәфсир едилә биләр. Лакин бу бизә емпирик васитәләрлә верилән тәчрүбәдир. Биз Абсолјута бу јолла чата билмәрик, ону анчаг күман едә биләрик. Бизә керчәкликдә верилән тәчрүбә сонлу вә дискретдир, буна көрә дә Абсолјут керчәкликлә ејниләшдирилә билмәз. Она көрә ки, керчәклик вә она мәхсус шејләрин ејнијјәти заһири характер дашыјыр. Ејнијјәтдән, даһа доғрусу, реал ејнијјәтдән анчаг Абсолјут сферасында сөһбәт кедә биләр.

Бредлинин метафизикасында ејнилик, ејнијјәт-идентиклик категоријасы мүһүм онтоложи мәзмун кәсб едир. Ејнијјәт-мүхтәлифлик вә фәргин тапылмасынын гејри-мүмкүн олдуғу шејдир. Бредли изаһ едирди. Реаллыгда, шејләр ејнидир, мүхтәлифлик вә фәрг анчаг заһириликлә әлагәдардыр. Шејләрин ејнилијини әлдә етмәк үчүн онларын үзәриндән заһирилик пәрдәсини көтүрмәк лазымдыр. Мәнтигин вәзифәси дә бундадыр, о, заһирилијин иллүзиор вә зиддијјәтли олдуғуну сүбута јетирмәли, бунунла да идракын ејнилијә јүксәлишини тә'мин етмәлидир. Бу мә'нада мәнтиг бизи ејнилијә, демәли, реаллыға апаран «бәләдчидир». Инсанлар, һејванлар, идејалар, фәрдләр, чәмијјәтләр, һадисәләр вә с. нөвбәнөв, чүрбәчүрдүр, лакин бу анчаг заһириликлә әлагәдар олан шејдир. Анализ онларын үзәриндән заһирилији көтүрдүкдә нәзәрә чарпан нөвбәнөвлүк архасында ваһидлик—ејнијјәт олдуғуну ашкара чыхарыр. Бредли сүбут етмәк истәјирди ки, дүнјадакы шејләр, һадисәләр вә с. арасындакы рәнкарәнклик һисси-кечичи характер дашыјыр; онлардакы әбәди вә мүтләг һәгиги вә һармоник олан аспект әслиндә Абсолјута мәхсусдур вә о да принсипчә өзү өзүнүн ејни олмаја билмәз. Тәфәккүр Абсолјутун сферасына дахил оларкән заһирилији, демәли, рәнкарәнклији архада бурахыр, јени дүнјаја дахил олур. Бу заман о халис реаллыға—зиддијјәтләрдән, заһириликдән азад олан реаллыға дахил олур. Бурада артыг фикир јаланчы предмет керчәклијинә дејил, фикрә гаршы дурур, —ејнијјәтләр аләминә говушур. Бу сферада анлајышлар да өз тәбиәтини дәјишир—заһири вә гејри-һәгигиликдән иллүзија вә јанылмалардан азад олур. Бу сферада заман вә мәкан әбәди вә сонсуз олур, зира онлар сонлу вә мәһдуд чисимләрин атрибуту дејил, әбәдијјәт вә гејри-мәһдудлуғун атрибуту кими чыхыш едирләр. Инсанын да, интеллектин дә чан атдығы шеј будур.

Шәхс вә ја интеллект,—изаһ едирди Бредли,—низам вә һармонијаја, сон инстансијадакы һәгигәтә, әсл көзәллијә вә илаһилијә чан атыр. Бу, онларын тәбии тәләбатыдыр. Һәмин тәләбат заһириликлә әлагәдар олсајды инсан дујғуларын вердији мә'луматларла кифајәтләнәрди. Лакин интеллект һеч вахт дујғуларын вердији заһириликлә кифајәтләнмәмиш, о бу рәнкарәнклик архасында вәһдәтә, демәли, ејнијјәтә чан атмышдыр. Бу ејнијјәт исә анчаг Абсолјутла әлагәдардыр. Демәли, интеллекти тә'мин едә биләчәк вәһдәт вә һәгигәт анчаг бурададыр. Бу сфераја дахил олан фикир јени аб-һава, јени мүһит, јени мәнтиг, јени низам вә һармонија илә үзләшир. Бурада мүнасибәтләрин јени мәнтиги һөкм сүрүр; бу мәнтиг, демәли, бу чүр мүнасибәтләр зиддијјәтин нә олдуғуну билмир, зира онлар артыг јени шүурун—көклү шәкилдә трансформасијаја уғрајан шүурун мәһсулудур. Һәмин шүурун фәалијјәти һесабына инсан мүдрикләшир, анлајышлар јанылмалардан тәмизләнир, бәшәри мөвчудлуғун –субјективлијин һәгигәтлә Абсолјутун–мүтләг реаллығын һәгигәти ејниләшир. Бурада зәка инстинкти архада бурахмыш олур вә буна көрә дә инсанлар вә шејләр арасындакы мүнасибәтләр ағыл вә көзәллик ганунлары үзәриндә гурулур. Мәһз буна көрә дә,—јазырды Бредли,—«Абсолјутда бизим бүтүн тәбиәтимиз раһатлыг тапыр».[1] Абсолјутда һармонија вар, лакин о нәзәри, анчаг фикрә, тәфәккүрә мәхсус һармонија дејилдир; бу Абсолјутун өзүнәмәхсус, онун реаллығындан доған һармонијадыр. Бу һармонија, галан һәр шеј—варлығы әмәлә кәтирән мүхтәлифлик вә рәнкарәнклик, Ваһиддә, бүтөвдә топланыр. «Абсолјутда һәр шеј бир јерә топланыр»(all comes together)[2]—дејә јазырды Бредли. Она көрә ки, шејләр, һадисәләр, фәрдләр вә с. арасындакы заһирилик, мүхтәлифлик вә рәнкарәнклик гејб олур. Бу сфера суперперсон сферадыр вә буна көрә дә орада бүтүн зиддијјәтләрин һәлли үчүн имкан јараныр. «Мәним үчүн Абсолјут Аллаһ дејилдир»[3] демәклә Бредли һәмин сферанын нәсә илаһиликдән фәргли бир шеј олдуғуну көстәрмәк истәјирди. Дикәр тәрәфдән, Бредли Абсолјутун позитив билик вермәси һаггындакы мүлаһизәсилә мәсәләләри даһа чох долашдырырды. «Абсолјут–тәчрүбәдир»[4]—јазырды философ, «Бизим инди, һәр һалда, Абсолјут һаггында шүбһәләнмәјә һаггымыз јохдур. Бизим зәкамыз елә имкана малик дејилдир ки, онун мөвчудлуг имканыны рәдд едә билсин. Лакин о мүмкүнсә, бизим һамымызын ахтардығы шејдир. Она көрә ки, биз артыг онун зәрури олмасы һаггында принсипә маликик; она көрә ки, о мүәјјәндир». Шәрһдән көрүндүјү кими, Бредлинин Абсолјут һаггындакы тә'лими олдугча мүәммалыдыр: әкәр о тәчрүбәдирсә, онда һөкмән һисси олмалыдыр. Бредли

[1] Bradley F.H. Appearance and Reality, p. 139.
[2] Ibid, p. 239.
[3] Ibid, p. 335.
[4] Ibid, p. 214.

Абсолјутун тәчрүбә олдуғуну гәбул едир, лакин онун гаврајышда верилмәсинин гејри-мүмкүнлүјү үзәриндә исрар едир. Тәчрүбә олан шејин гаврајышла ачыг олмадығыны е'тираф етмәк садәчә мәнтигсизликдир. Һекел Мүтләг руһун дахилән зиддијјәтли олмасыны гәбул едир вә һәр чүр һәрәкәтин мәнбәјини дә елә бурада тапырды. Бредли исә Абсолјутда һеч бир зиддијјәт әламәти көрмүр, ону мүтләг ејнијјәт кими анлајырды. Она көрә дә о, ашағыда көрәчәјимиз кими, заман, мәкан вә һәрәкәти инкар етмәли олурду ки, бу да нәзәри тәфәккүр вә практика тәрәфиндән билмәррә рәдд едилир. Бредлинин заһирилик вә реаллыг һаггындакы бәхсләри да бу кими мүәммалардан хали дејилдир.

Мөвчудат вә ја керчәклик,—изаһ едирди Бредли,—емпирик факт дејилдир; онларын өз мөвчудлуг принсипләри вә мөвчудлуг үсулу вардыр. Керчәклијин мөвчудлуг үсулунун характерик әламәти ондадыр ки, онун көрүнүшү—заһирилијилә реал вәзијјәти—олмасы ејни шеј дејилдир. Бурадан Бредли белә нәтичә чыхарырды ки, реаллыг вә заһирилик (Reality and Appearance) бир-бириндән фәргли шејләрдир. Бу фәрглилик ону сүбут едир ки, керчәклик өз маһијјәтиндә һәгиги дејил; әкәр о һәгиги олсајды олдуғу кими көрүнәр, көрүндүјү кими оларды, һалбуки онун көрүнүшү илә олушу арасында зиддијјәт вар. Бредлијә көрә, реаллыгла заһирилик бир-бирини истисна едән анлајышлардыр. Заһирилијин фундаментал әламәти—зиддијјәтлиликдир, һалбуки зиддијјәтсизлик реаллығын маһијјәтиндән кәлир; дахили јеткинлик, камиллик, зиддијјәтсизлик реаллығын фундаментал әламәтләридир. Бредли һәм дә, бүтүн керчәклији анчаг фикрә мүнчәр едән Һекеллә разы олмадығыны билдирирди, әкс һалда биз тәчрүбәдән вә онун вердији аләмдән имтина етмәли олардыг. «Анчаг бир Керчәклик вар вә онун варлығы тәчрүбәдәдир».[1] Керчәклијә тәчрүбә елементи дахил етмәклә Бредли онун анлашылмасында Һекелдән кәлән «биртәрәфлилији» арадан галдырмаға чалышырды. О, «Дүнја—тәчрүбәдир» дејирди.

Мүтәфәккир көстәрирди ки, мөвчудлуг Абсолјутдадыр, Абсолјут исә «Мән» вә онун шүуру, тәчрүбәси олмадан мөвчуд ола билмәз. Онун үчүн Керчәклијин, һабелә Абсолјутун тәбиәтиндә һәм тәчрүбә, һәм дә фикрин мөвчудлуғу инкар едилә билмәз. Буна көрә дә, Бредлинин фәлсәфәсини варлыг вә тәфәккүрүн реаллыг вә һәгигилик дәрәчәси һаггында тә'лим адландырмаг олар. О инанырды ки, фикрин, бүтүнлүклә бәшәри мөвчудлуғун фачиәсидир ки, инсан реаллыгла гејри-реаллығы, заһириликлә батинилији, маһијјәтлә һадисәни, керчәклә иллүзијаны, һәгигәтлә јанылманы вә с. бир-бириндән фәргләндирә—дүнјаны олдуғу кими гавраја билмир. Мүтәфәккир әмин иди ки, онун ишләјиб һазырладығы мәнтиг инсаны елә сфераја һазырлајыр ки, орада зиддијјәтләр, конфликтләр, дилеммалар, парадокслар, гејри-мүәјјәнликләр вә с. һаггында сөһбәт кедә

---

[1] Bradley F.H. Appearance and Reality, p. 403.

билмәз. Бу мәнтиг—Абсолјут мәнтиги, бу сфера исә—Абсолјут сферасыдыр. Бу мәнтигә саһиб олмаг—һәмин сфераја дахил олмаг үчүн тәфәккүр онун јолунда дајанан бир сыра манеәләрдән тәмизләнмәлидир. Абсолјутла бизим арамызда дәмир пәрдә јарадан саглам фикир вә онун категориал апаратыдыр. Варлыгын заһирилијә вә реаллыга бөлүнмәси дә онунла әлагәдардыр.

Ади шүур сәвијјәсиндә,—јазырды Бредли,—тәфәккүрлә варлыгын, објектлә субјектин гарышдырмасы өзүндән бәллидир вә барышмаз характер дашыјыр. Лакин хоибәхтликдән ади шүур идракын нә башлангычыдыр, нә дә сону, садәчә олараг аралыг мәрһәлә тәшкил едир. Һәмин фактла мүтәфәккир сүбут етмәк истәјирди ки, башлангычда вә сонда материја—шүур, објект—субјект гарышдурмасы тамамилә башга характер алыр. Ади шүурдан фәргли олараг, идрак үчүн објект—субјект, материја—шүур гарышдурмасы онларын ејнилијјәтилә әвәз олунур. Бу ејнијјәт һәм башлангычда, һәм дә сонда өзүнү һисси вәһдәт кими тәчәссүм етдирир. Дүздүр, бунлар арасында кејфијјәт фәрги вар, јә'ни башлангычда абстракт ејнијјәт, сонда конкрет ејнијјәт вардыр. Лакин онлары бир-бирилә ејниләшдирән һәр икисиндә објект-субјект гарышдурмасынын арадан галдырылмасыдыр. Ејнијјәтә апелјасија васитәсилә Бредли Абсолјутун мөвчудлугуну сүбут етмәјә, һәм дә онун параметрләрини үзә чыхармага чалышырды. Лакин бу категоријаја апелјасијадан о, даһа вачиб стратежи мәгсәдләр күдүрдү: дүнја ваһид, Там (the Whole) вә руһидир, о, нәинки материја вә шүура, һәтта заһирилијә вә батинилијә дә бөлүнә билмәз.

Бредли изаһ едирди ки, дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси «үмидсиз чәтинликләр төрәдир»,[1] мөвчудлугун формаларынын әлагәси һәллолунмаз мәсәләдир вә «мән дә буну гәбул едирәм»... Лакин,—дејә давам едирди о,—мәним Реаллыг һаггындакы доктринам мәсәләни хејли дәрәчәдә асанлашдырыр. Бу тә'лимә көрә «бәдән вә руһ садәчә заһириликдир», јә'ни Абсолјута аид олмајан фәргликликләрдир. Бредли материја вә шүур, бәдән, руһун мөвчудлугуну проблем һесаб етмирди; онун үчүн проблем онларын бир араја кәтирилмәси—ујушдурулмасыдыр, јә'ни онлар «Абсолјута нечә гошулурлар»[2].

Руһун, фикрин,—изаһ едирди Бредли,—истәји објектдир; бу истәк заһирилик, гејри-реаллыг ола билмәз. Фикир објектә чан атырса, демәли, о реал објектә, һәгиги објектә чан атыр. Бу чүр објект исә кәнардан кәлә билмәз; ахтарылан објект мәһз бу сәбәбдән фикрә јад олмамалыдыр. Бу чүр објектлә фикир арасында принсипиал фәрг—зиддијјәт олардыса, фикир ону арзу едә билмәзди. Бир һалда ки, фикир објект арзу едир, она чан атыр, бу објектлә фикир арасында ејнијјәт олмалыдыр, јә'ни фикрин чан

---

[1] Ibid, p. 261.

[2] Ibid, p. 141.

атдығы објект харичдән дејил, дахилдән, фикрин өзүндән чыхарылмалыдыр. Чисим, бәдән, физики аләм,—изаһ едирди Бредли,—харичи, һиссидир, јә'ни онлар заһириликдән башга бир шеј дејилдир. Заһирилик исә «гејри-реалдыр», јә'ни «Тамын аспектидир», онун өзү дејилдир. «Бәдән» дејилән шеј интеллектуал конструксијадыр; онун атрибутлары, кејфијјәтләри шүурун өзүндән кәлир. Руһ исә «вериләнә трансендент олан идеал конструксијадыр. О, идеал просесләрин емфатик нәтичәсидир».[1] Бәдән вә руһ арасында охшарлыг ондадыр ки, онларын һәр икиси заһириликдир. «Онларын әлагәси исә анчаг феноменләрин мүнасибәтидир»;[2] «Мән» реал схем адландырдығым шејин бүтүн өзәји вә фундаменти «бурада вә инди» мәним бәдән адландырдығым шејдир. Бу чүр нәтичә арзуолунмаз шејдир. Бу чүр нәтичә арзуолунмаз һесаб едилә биләр, лакин нә гәдәр арзуолунмаз олса да о гачылмаздыр»[3]. Бунунла да о, бәдәнин мөвчудлуғуну гәбул етмиш олурду. Лакин бәдән, онун үчүн, заһирилик вә гејри-реаллыгдыр вә буна көрә дә иллүзијадан башга бир шеј дејилдир. Бредли шејин, һәтта материјанын мөвчудлуғуну е'тираф едә биләр, лакин о, һәмин мөвчудлуғу реаллыг дејил, заһирилик адландырырса, демәли, о, мүтәфәккир үчүн гејри-реаллыгдыр. Буна көрә дә о, материјанын реаллығыны инкар етмәјә чалышмырды, онун чәһд етдији шеј материјанын, үмумијјәтлә, маддилијин заһирилијидир. Онун терминолокијасында заһириликлә зиддијјәтлилик, заһириликлә гејри-реаллыг, заһириликлә иллүзјорлуг синоним кими чыхыш едир. Буна көрә дә о өз идеализмини материјаны инкар етмәк васитәсилә дејил (бу, Берклинин јолудур), варлығын заһирилик вә реаллыға бөлүнмәсини сүбут етмәклә әсасландырмаға чалышырды. Онун јарадычылығынын шедеври «Заһирилик вә Реаллыг» бу инамын ифадәси иди.

Ф.Бредли «реал олмаг» (to be real) «фикир олмағын» (to be thought) ејнилији һаггындакы Һекел тезисини хурафат кими рәдд етмәји тәләб едирди. О көстәрирди ки, «фикир олмаг» зиддијјәтдән кәнар олмаг демәк дејилдир, лакин «реал олмагла» зиддијјәт бир араја сығмыр. Бунунла белә о, реаллыг һаггындакы бүтүн мүһакимәләри зиддијјәтли һесаб едир вә буна көрә дә фәлсәфәнин вәзифәсини, фикирләри—мүһакимә вә ифадә тәрзини зиддијјәтләрдән тәмизләмәк васитәсилә инсаны зиддијјәтсиз, һармоник дүнјаја говушдурмагда көрүрдү.

Бредлијә көрә фәлсәфә фикрин вә реаллығын анлашылмасыдыр; фикри вә реаллығы анламаг исә онларын һәгиги һалыны әлдә етмәк—дүнја вә тәфәккүр һаггында саф һәгигәтә наил олмаг демәкдир. Бунун

[1] Ibid, p. 267.
[2] Ibid, p. 285.
[3] Ibid, p. 461.

үчүн биринчи нөвбәдә анламаг лазымдыр ки, тәбиәт—сәбәбләр шәбәкәсидир; лакин сәбәбләрин анализи илкин сәбәбә—мүтләг варлыға—Абсолјута апарыр. Абсолјут—сәбәбләр сәбәби вә ја өзү өзүнүн сәбәбидир. Абсолјутун јарадычылыг фәалијјәти тәбиәтин тәшәккүлүнү вә инкишафыны мүәјјән едир. Абсолјут—һәгиги варлыгдыр, варлыг, реаллыг исә мүнасибәтләрдән ибарәтдир. Лакин тәфәккүрүн реаллыға мүнасибәти өзү дә мүнасибәтдир вә бу да фәлсәфәнин предметини тәшкил едир. Фәлсәфә бу әлагәләрин һәгигәтини үзә чыхармалы, һәм реаллығы, һәм дә тәфәккүрү зиддијјәтләрдән тәмизләмәлидир. Бүтүнлүклә көтүрүлдүкдә, һәмин мүнасибәтләр, вә демәли, реаллыг өз керчәклијиндә руһдур. Руһ бу мүнасибәтләрин јарадычысыдыр. «Руһдан башга шеј јохдур вә һеч бир шеј реал ола билмәз, һәр һансы бир шеј нә гәдәр руһа бағлыдырса, онда бир о гәдәр әсл реаллыг вардыр»[1].

Ф.Бредли әсл реаллыға чан атырды вә инанырды ки, әсл реаллығын мөвчудлуг принсипи—зиддијјәтсизликдир. Варлығы заһирилик вә реаллыға бөлән философ сүбут етмәјә чалышырды ки, дахилән зиддијјәтли објект ола билмәз; дахили зиддијјәтлилик—гејри-реаллығын әламәтидир. Бу принсип универсума тәтбиг едилдикдә мә'лум олур ки, онун бөјүк бир һиссәси—заһирилик вә буна көрә дә иллүзија, гејри-һәгигилик кими рәдд едилмәлидир. Заһирилији дәрк етмәк дујғуларын ишидир, зәка исә реаллыға чан атыр, о чалышыр ки, реаллыг зиддијјәтләрдән кәнарда олсун. Һекелдән фәргли олараг, Бредли зиддијјәтләрин објективлијини рәдд едирди; бунунла белә о, објектив зиддијјәтләри гәбул едирди, бу шәртлә ки, онлар Реаллығын дејил, заһирилијин зиддијјәтләри кими мөвчуд олсун. Башга сөзлә, онун анламында објектив зиддијјәтләр заһирилијә аиддир, заһирилик исә гејри-реаллыг олдуғуна көрә онлар сөзүн һәгиги мә'насында објектив зиддијјәтләр кими гәбул едилә билмәз. Бредли үчүн материја, маддилик, һиссилик, бүтүнлүклә заһирилик зиддијјәтлидир. Сағлам фикрин, елмин бүтүн анлајыш вә категоријалары, ифадә тәрзи вә мәнтиги дахилән зиддијјәтлидир; онлар Реаллыға дејил, заһирилијә аиддир вә буна көрә дә һәгиги һесаб едилә билмәз.

Варлығын биринчи вә икинчи кејфијјәтләрә бөлүнмәси һаггында Локкла башланан ән'әнәни Бредли анлашылмазлыг кими рәдд едирди. О көстәрирди ки, материализм биринчи, идеализм икинчи кејфијјәтләрин һәгигилији үзәриндә исрар едир. Лакин онлар заман вә мәканын гәбулу кими бир моментдә бирләширләр. Бунунла да һәр шеј алт-үст олур, чүнки заман вә мәкан реаллығын дејил, заһирилијин ифадәсидир. Шејләрин биринчи вә икинчи кејфијјәтләрә бөлүнмәси, изаһ едирди Бредли, лабүддән зиддијјәтә апарыр вә буна көрә дә һәм материализм, һәм дә идеализм зиддијјәтлилик кими рәдд едилмәлидир. Бурадан о, белә нәтичәјә кәлирди ки, шејләрин биринчи вә икинчи кејфијјәтләрә бөлүнмәси принсипчә рәдд едилмәлидир.

[1] Ibid, p. 489.

Гаршымызда,—изаһ едирди Бредли,—бир парча гәнд вар; онун ағлыг, бәрклик, ширинлик вә с. кими кејфијјәтләри вар. Бу кејфијјәтләр ондан ајрылмаздыр. Демәли, гәндин гәнд олмасы үчүн һөкмән һәмин кејфијјәтләрин олмасы шәртдир. Десәк ки, «гәнд-ағдыр», бу ағлыг шәкәрлилији ифадә етмир, «гәнд шәкәрлидир» исә ағлығы ифадә етмир, һәм дә бу кејфијјәтләрдән кәнарда гәнд олмур. Бу о демәкдир ки, реал һалда шејләр кејфијјәтләрә бөлүнә билмәз, кејфијјәтләрә бөлүнмә халис заһири характер дашыјыр. Башга сөзлә, шејләрин ејнилијилә онларын кејфијјәтләринин фәргләндирилмәси—онларын кејфијјәтә бөлүнмәси бир-бирини истисна едир: шејләрин ејнилији гәбул едилирсә, онлар кејфијјәтләрә бөлүнә билмәз; кејфијјәтләрә бөлүнүрсә, ејнилији гәбул едилә билмәз. Демәли, шејләрин I вә II кејфијјәтләрә бөлүнмәси чыхылмаз зиддијјәтләр төрәдир: шејләрин кејфијјәтләрини бир-бириндән фәргләндирмәк олмур, фәргләндирәркән исә онлар өз ејнилијини итирир. Сиз гырмызылыг һисс едирсинизсә, бурада гырмызылыг вә гырмызы дујғудан ибарәт ики шеј ола билмәз, јә'ни бурада ики мүхтәлиф кејфијјәт јохдур. Лакин бу чүр кејфијјәтләрин олмасы дујғуларла әлагәдардыр. Она көрә ки, мүстәгил тәчрүбәдә верилән шеј бир мүнасибәтдә бирләшир: бу, вәһдәтдә олан дујғудур. Лакин бу, анчаг һиссилик мәрһәләсидир; һиссиликдән дүшүнчәјә кечәркән биз дујғулары—һиссилији архада бурахмыш олуруг. Бу мәрһәләдә фикирлә тәчрүбә говушур вә јени мүнасибәт әмәлә кәлир. Бурада фикир тәчрүбәни тәрк етмир, ондан анчаг абстраксија олунур. Бу исә јени зиддијјәтләрә апарыр. Нәтичәдә, бизә гырмызы објект кими верилән гырмызы ондан фәргли бир шеј кими көрүнүр. Беләликлә, абстраксија просеси ејни заманда һәм ајырыр, һәм дә бирләшдирир, бу исә зиддијјәтдир. Бурадан Бредли белә нәтичә чыхарырды ки, сағлам фикир, һәтта тәбиәтшүнаслығын бүтүн мүлаһизәләри зиддијјәтлидир. Буна көрә дә фәлсәфә дүнја һаггында дејилмиш мүлаһизәләри анализ јолу илә онлары реаллыгла һармоник һала кәтирмәлидир. Бу онун сон вә мүһүм вәзифәсидир. Бунун үчүн исә реаллыгла заһирилик арасында демаркасија мөвчуд олмалыдыр. Фәлсәфә идракы заһириликдән реаллыға доғру јөнәлдәркән фикри тамамилә јени сфераја јөнәлтмиш олур вә дүнја өз ифадәсини анчаг Реаллыг кими тапыр.

Реаллыг, изаһ едирди Бредли, елә шејдир ки, биз бүтүн варлығымызла она чан атырыг. Нә гәдәр ки, биз она говушмамышыг, руһумуз сакитләшмир, өзүмүз раһат јашамырыг. Она көрә дә «биз инанмалыјыг ки, реаллыг бизим бүтүн варлығымызы тә'мин едир»[1]. Реаллыг ејнијјәтин тәчәссүмүдүр; онда заһири, дахили, натамам, нагис, дәјишкәнлик вә с. ола билмәз. Заһирилик исә реаллыға мәхсус критериләрдән мәһрумдур. «Максимал реаллыг,—јазырды Бредли,—о шејдир ки, зиддијјәт тәшкил

[1] Ibid, p. 140.

етмир; мүтләг критери дә бурададыр»;[1] «Реаллыг позитив характерә малик олан шеј кими мә'лумдур, бу характер дә онунла мүәјјән едилир ки, о зиддијјәти истисна едир».[2] Реалын характери ондадыр ки, о һәр бир феноменә һәмчинс формада, јә'ни ејнијјәт кими малик олур. Физики аләм, мәсәлән, реал ола билмәз, о анчаг реаллығын абстраксијасы кими мөвчуддур. «Физики аләм заһириликдир»[3]. Физики аләм, тәбиәт анчаг тәчрүбәдир, «Тәчрүбәдән кәнарда һеч нә мөвчуд ола билмәз».[4] Тәчрүбә исә зиддијјәтлидир. Тәбиәт,—јазырды Бредли,—«факт кими мөвчуд ола билмәз»; буна көрә дә мән онун мөвчудлуғуну вә она инанан сағлам фикри рәдд едирәм. «Гејри-үзви аләм мөвчуд дејилдир»[5]. Мәнә е'тираз едирләр ки, сизин дедикләриниздән белә чыхыр ки, «тәбиәт мөвчуд дејилдир». Лакин бу е'тираз дүшүнчәси хурафата әсасланыр, о ејнијјәти нәзәрә алмыр. Реаллыг ејнијјәтлә әлагәдардыр, ејнијјәт јохдурса, һеч шеј реал һесаб едилә билмәз. Абсолјута кечәркән бу мәсәлә өзүнүн там һәллини алыр. Абсолјута мүнасибәтдә шејләр өзләринин һәгиги һалыны бүрузә верир.

Шејләрин тәбиәти һаггындакы бахышлары Бредли зиддијјәтлилик кими рәдд едирди. Феноменализм, мәсәлән, ахыр нәтичәдә дүнјаны феноменләр мәчмусу кими тәфсир едир. Дүнја, шејләр өзләринин реал һалында ваһиддир вә онларын чүрбәчүр феноменләрдән ибарәт олмасы һаггында бахыш онларын өзләрилә дејил, бизим онлар һаггында рә'јимиздән асылыдыр. Феноменализм зәрури фәлсәфәдир, лакин о, «башыны итирәрәк илкин принсипләрдән» данышаркән «һөрмәтини итирир». «Өзүндә шејләр» һаггында Бредлинин бахышы беләдир: «Биз көрдүк ки, шејләр һаггында доктрина өзү өзлүјүндә абсурддур»[6]. Бу нәзәријјәләрдә тәгдим олунан шеј реаллыг ола билмәз; чүнки онлар «халис өзү өзүнә зиддиликдир». Һәмин нәзәријјәләр дә һәм заман-мәканда мөвчуд олур, һәм дә һәрәкәт едирләр. Бу,—изаһ едирди Бредли,—зиддијјәтдир; шејләр реал шәкилдә мөвчуд олмаг үчүн ејнијјәт тәшкил етмәли, өзләри өзләринә бәрабәр олмалыдырлар. Шеј һәрәкәт едирсә өзү өзүнә бәрабәр ола билмәз, бәрабәрдирсә, һәрәкәт едә билмәз. Шејләрин мүхтәлифлији дә заһириликдән башга бир шеј дејилдир, чүнки реаллыг ваһиддир; буна көрә дә плүрализм мүмкүн дејилдир. «Плүрализм вә мүнасибәтлилик вәһдәтин хүсусијјәти вә аспектләридир»[7]. Онтоложи плүрализм вәһдәтин «интеграл аспектидир». Бүтүн реаллыг исә субстансионаллыгдыр.

[1] Ibid, p. 120.
[2] Ibid, p. 123.
[3] Ibid, p. 235.
[4] Ibid, p. 241.
[5] Ibid, p. 247.
[6] Ibid, p. 109.
[7] Ibid, p. 125.

Ф.Бредли көстәрирди ки, «һәгиги реаллыг һәр һансы һалда» реал «дүнја вә ја фактлар вә һадисәләрдән ибарәт дүнјалардыр»; «Реал өзлүјүндә сон мөвҹудлугдур вә анҹаг бүтүнлүклә өзү-өзүндән ибарәтдир»[1]. Реаллыг—Мүтләг вә максималдыр, она көрә дә релјативизм вә трансендентлик онун характеринә аид едилә билмәз. Варлыгда, онун фикринҹә, нисби вә сонлу олан һеч шеј реал ола билмәз, реал о шејдир ки, сонсуздур вә заман—мәкан мүнасибәтләриндән кәнардадыр. Реаллыға аид олмајан, она дахил олмајан шеј заһириликдир ки, о да фиксијадан башга бир шеј дејилдир. Реаллыға трансендент олан шеј дә заһирилијә аиддир. «Бизим мөвгејимиз бундан ибарәтдир ки, нәтиҹә е'тибарилә сонлу мөвҹудлуг реал ола билмәз»[2]. Реаллыгла заһирилик арасында бүтөв бир учурум көрән Бредли онларын мүнасибәтини фәлсәфәнин «мәркәзи мәсәләси» һесаб едирди. Онун бу мәсәлә илә әлагәдар мөвгеји беләдир: реаллыг—«бүтүн заһирилијә имманентдир»,[3] јә'ни «Абсолјут өзү позитив шәкилдә бүтүн һадисәләрдә иштирак едир»[4]. «Реаллыг өзү заһириликдән кәнарда әсла һеч нәдир»[5]. Реаллыг,—изаһ едирди Бредли,—биздә иштирак едир, о «биздә олан јахшы-писин ме'јарыдыр»;[6] «Реаллыг тәкҹә тәҹрүбәдир»;[7] Реаллығын ә'ла реализасијасы руһдадыр. «Реаллыг—руһидир»[8]. Бу китабын да, јә'ни «Заһирилик вә Реаллыг» китабынын да гајәси ону сүбут етмәкдәдир ки, «Руһдан кәнарда һеч бир реаллыг јохдур, ола да билмәз»[9]. «Биз көрдүк ки, реаллыгда һәгиги физики тәбиәт ола билмәз. Физика елминин дүнјасы нәсә мүстәгил бир шеј дејилдир, лакин о бизим тотал тәҹрүбәмизин елементидир»;[10] «Һәр бир физики дүнја маһијјәтҹә вә зәрури олараг гејри-мүәјјәндир»;[11] «Абсолјутдан кәнарда вә ондан ајрылыгда тәбиәт—һечликдир»[12]. Бредли бу сәвијјәдә дајанмыш олсајды Һекелин мөһкәм ардыҹылы һесаб едилә биләрди. Лакин о, Һекелә доғру дејил, персонализмә ҹан атыр—Мүтләг идеализми персонализмлә синтезләшдирир. Онун кәлдији нәтиҹә бундан ибарәтдир ки, Абсолјут персонализмин мәнтиги нәтиҹәсидир. Һекел керчәклији тәҹрүбәјә, фәрдә

---

[1] Ibid, p. 309.
[2] Ibid.
[3] Ibid, p. 488.
[4] Ibid.
[5] Ibid.
[6] Ibid, p. 489.
[7] Ibid.
[8] Ibid, p. 489, 552.
[9] Ibid, p. 489.
[10] Bradley F. H, Essays..., p. 250.
[11] Ibid, p. 257.
[12] Ibid, p. 259.

вә ја фәрдләр мәчмусуна мүнчәр етмәји ағлына белә кәтирмәзди, һалбуки Бредли Абсолјуту «Мәнләрин» вә онларын тәчрүбәсинин мәчмусу кими тәфсир етмәјә кәлиб чыхмышды. Сонда мүтләг идеалистләр Мүтләг монизмдән мүтләг плүрализмә вә бурадан али шәхсә—супер Мәнә сычрајырлар. Ч.Ројс ачыг билдирирди ки, керчәклик—али, илаһи шәхсијјәтдир. Бунунла да мүтләг идеалистләр, о чүмләдән Бредли персонализмин формалашмасы үчүн јол ачырдылар. Ф.Бредли «Мәни» онтоложиләшдирир, ону сырф метафизик проблем кими анлајырды. О, «Заһирилик вә Реаллыг» китабынын икинчи фәслини бу проблемә һәср етмишди. Мән, онун фикринчә, етмәк истәдијим шеј, тәчрүбәнин тотал мәзмунудур. Мәнин маһијјәти онун гејри-мәнә мүнасибәтиндән кәлир. Бредлинин фәлсәфәсиндә «шәхси ејнијјәт» (pesonal identity) мәсәләси хүсуси јер тутур. Инсанлар, адәтән, һесаб едирләр ки, шәхс һәмишә өзү өзүнә бәрабәрдир, јә'ни Мән—һәмишә Мәндир. Лакин,—изаһ едирди Бредли,—әввәла, ејнијјәт вә фәрг шејләрә нәзәр салан •субјектдән, икинчи, објектин өзүнүн ифадә тәрзиндән асылыдыр. «Мән» елә бир феномендир ки, онда һәмишә ифадә олунмајан нәсә вар. Дикәр тәрәфдән, «шеј бизим она бахмағымыздан асылы олараг, идентик вә ја фәргли ола биләр»[1]. Шәхсин идентиклијини биз чох вахт бәдәнлә әлагәләндиририк. Шәхсин ејнијјәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн дејирик «онун бәдәни ејнидирми?», лакин бизләрдән чох аз адам дејә биләр ки, кимсә онун бәдәнидир. Она көрә дә бу проблемин өзү «чох шүбһәлидир». «Инсанын һәјаты серија «мән»ләрдән ибарәт олмалыдыр»[2]. Она көрә дә «Мән» мүәјјән мә'наја малик дејилдир.[3] Бредлијә көрә, «Мән»ин реаллығы һафизә илә чох әлагәдардыр. Она көрә ки, һафизә ан ичәрисиндә «Мән»дә фәрг әмәлә кәтирә биләр, онун мөвчудлуғуну дәјишә биләр. Бу мә'нада һафизә идентиклијин ме'јары кими көтүрүлә биләр. Амма бу да олдугча шәрти мәсәләдир. Умумијјәтлә исә, персонал идентиклик һаггындакы суал «хүлјадыр». «Мән»ин гејри-мүәјјәнлији бир дә онда өзүнү көстәрир ки, ону ејни заманда бәдән, руһ, һафизә, «дујғулар групу», актив гүввә, тәшкилетмә, гаврајыш, субјективлик вә с. кими характеризә етмәк олар. Инсанлар—дејә, изаһ едирди Бредли,—һәм реаллығы, һәм Абсолјуту, һәм дә тамы дүшүнүркән бир сыра чәтинликләрлә үзләширләр. Реаллыг вә Абсолјут көрүнмүр, она көрә ки, онларла бизим арамызда елә бил ки, Мајја пәрдәси вардыр. Бу пәрдәни сағлам фикир, елм вә һадисәләр дүнјасы (заһирилик) јарадыр. Бунлар олмасајды Реаллыг вә Абсолјут бизә верилмиш оларды. Дејиләнләр Бредлинин Реаллыг вә заһирилик һаггында бахышларынын чох мүәммалы олдуғуну көстәрир:

[1] Bradley F. H. Appearance and Reality, p. 69.
[2] Ibid, p. 71.
[3] Ibid, p. 73.

әкәр реаллыг өзү заһириликдән кәнарда һечликдирсә, демәли, заһириликлә реаллыг диалектик вәһдәт тәшкил етмәлидир. Һекел бу чүр дүшүнүрдү, диалектик мәнтиг дә буну тәләб едир. Лакин Бредли реаллыгла заһирилик арасында учурум тәсвир едиб, онларын бир-бирини истисна етдијини сүбута јетириб, ахырда онларын бир-бириндән ајры ағласығмазлығы мәсәләсини ирәли сүрүрдү. Бунунла да, өзү конструксија етдији системи Reducto ad Absurdum һалына кәтирирди. Дикәр тәрәфдән, Реаллыг вә Абсолјут тәчрүбәдәдирсә, онда нијә онлар һиссиликдән мәһрумдур? Бредлинин системи өз мөһтәшәмлијилә бәрабәр, аддымбашы бу кими суаллар доғурур. Онун заман, мәкан вә һәрәкәт һаггындакы бахышы бу кими суалларын сајыны артырыр.

Заман, мәкан вә һәрәкәт Һекел системиндә објективдир вә бу, објективлик кими тәсәввүр едилирди. Бредлинин системиндә исә заман, мәкан вә һәрәкәт заһирилијин әламәти кими тәсвир едилир вә буна көрә дә зиддијјәт кими рәдд едилир; онда заман, мәкан вә һәрәкәт бир һалда ки, мүтләг руһун өзкә чүр варлығы кими мөвчуд олан керчәклијә аиддир, демәли, онлар да реаллығын атрибутларыдыр. Бредли исә заман, мәкан вә һәрәкәти анчаг заһирилијин әламәти һесаб едир вә бу фактдан да чыхыш едәрәк онлары зиддијјәтлилик кими рәдд едир, ән јахшы һалда исә онлары руһи е'лан едир. Бредли гејд едирди ки, заманын нәтичәсиндә баш верән дәјишикликләрин—«Кенезис һаггындакы спекулјасијаларын» фәлсәфәјә дәхли јохдур. Һекел сүбут едирди ки, мүтләг руһ инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә өз әкслијинә—тәбиәтә кечир, заман, мәкан вә һәрәкәт дә бу инкишафын нәтичәсидир. Бредли, әксинә, Абсолјуту инкишафсыз, дәјишмәсиз, заман вә мәкандан харичдә тәсәввүр едирди. Философ өз фикрини әсасландырмаг үчүн нүмајиш етдирмәјә чалышырды ки, заман, мәкан вә һәрәкәт анчаг заһириликлә әлагәдардыр, заһирилијә аид олан бүтүн анлајышлар дахилән зиддијјәтлидир. Заман, мәкан вә һәрәкәт һаггында сағлам фикрин, елмин вә фәлсәфәнин мүлаһизәләрини о керчәклијә аид олан мүлаһизә һесаб етмирди. Мүтәфәккир јазырды,—заман «әввәллә» «сонранын» вәһдәти кими чыхыш едир; она көрә дә о «керчәклик дејил, зиддијјәтли заһириликдир»[1]. Заманы тәсвир едән мүхтәлиф методлар «бизә садәчә заһириликдән башга бир шеј вермәјә габил дејилдир»[2]. «Заман да мәкан кими апајдын шәкилдә реал дејил, зиддијјәтли заһириликдир»[3]. Һәгиги, реал олан шеј,—изаһ едирди Бредли,—һәрәкәт едә билмәз, үмумијјәтлә һәрәкәт дә заһирилијин әламәти кими рәдд едилмәлидир. «Камил, һәгиги реал олан һеч шеј һәрәкәт едә билмәз. Абсолјут илин фәсилләринә малик дејилдир, лакин ејни

[1] Ibid, p. 34.
[2] Ibid, p. 111.
[3] Ibid, p. 36.

заманда о, өз јарпагларыны, мејвә вә чичәкләрини өзү илә көздирир»[1]. Бредли өз мүлаһизәләрини беләәсасландырырды: зиддијјәтләр реаллыға дејил, бизим онлары гејри-адекват гаврамамыза—онлары анлама методумуза аиддир. Мәсәлә бундадыр ки, шејләр, һадисәләр мүнасибәтләрдә мөвчуд олур вә онларын васитәсилә өзләрини бүрузә верирләр. Кечмиш вә кәләчәк, мәсәлән, анчаг мүнасибәт категоријасы васитәсилә изаһ едилә биләр. «Лакин әкәр беләдирсә, онда шејин нечә реал олмасыны көрмәк һеч дә асан дејилдир»[2]. Бредли сүбут едирди ки, шејләри, адәтән, зиддијјәтли анлајырлар: онлары индилик васитәсилә кечмишә вә кәләчәјә бағлајырлар. Белә чыхыр ки, шеј ејни заманда кечмишә, кәләчәјә вә индијә аид олур. Мәкан да бу чүр изаһ олунур: инди бурада олан шејин башга бир јердә дә олмасы зиддијјәт кими анлашылмыр. Мүтәфәккир көстәрирди ки, «әввәл» вә «сонра» арасындакы мүнасибәт һәгиги мүнасибәт ола билмәз; әкәр о һәгиги олсајды, онда һәмин мүнасибәт шејләр арасындакы мүнасибәт олмалы иди; ејни заманда бу мүнасибәтин һәгиги олмасы үчүн онун мүәјјән сүрәклилијә малик олмасы зәрури иди, һалбуки «әввәл» вә «сонра» арасындакы мүнасибәтдә һеч бир сүрәклилик јохдур. Она көрә дә бу мүнасибәт реал ола билмәз. Заман вә мәкан анчаг иллүзијадыр. «Терминләрин вә мүнасибәтләрин механизми бизә һадисәләри верир, лакин реаллығы јох»[3]. Бредли көстәрирди ки, һәр бир мүнасибәт мүәјјән кејфијјәтдән доғур: кејфијјәт јохдурса, мүнасибәт дә јохдур. Мүнасибәт ја һеч шеј олмалыдыр, ја да бир шеј. Әкәр о һеч шејсә, һеч шеји әлагәләндирә билмәз, әкәр о бир шејдирсә, башга бир термин васитәсилә «әввәллә» «сонраны», «бура» илә «ораны» әлагәләндирмәлидир. Реаллыгда исә «әввәл» вә «сонра», «бура» һеч шејлә әлагәләнмирләр. Демәли, онларын әлагәси һаггындакы тәсәввүр реал дејил, гејри-реалдыр. Бредли јазырды ки, «сонсуз тәдгигат апараркән биз мүнасибәтләрдән башга бир шеј тапмырыг»[4]. «Заман да индинин кечмишә вә кәләчәјә мүнасибәтидир»;[5] «Мәкан кими, заманын да реал дејил, ачыгајдын зиддијјәтли заһирилик олдуғу сүбут олунмушдур»[6]. Бу кими мүлаһизәләрдән Бредли белә нәтичә чыхарырды ки, дүнјада һәрәкәт дә вардыр, дәјишмә дә, прогресс дә вардыр, регресс дә. Лакин һәрәкәт едән, керијә вә ирәлијә кедән анчаг һадисәләр алəмидир. Һәр бир ирәлиләмәдә кериләмә, һәр бир кериләмәдә ирәлиләмә олдуғундан һәрәкәтдә олан дүнја, һадисәләр аләми һәгиги һесаб едилә билмәз. Һадисәләр аләми, заһирилик—зиддијјәтли, демәли, гејри-һәгиги дүнјадыр. Бурада һадисәләр

---

[1] Ibid, p. 500.
[2] Ibid, p. 63.
[3] Copleston F., op. cit, p. 204.
[4] Ibid, p. 32.
[5] Ibid, p. 36.
[6] Ibid.

сонлу заманда вә мәһдуд мәканда баш верир, һалбуки һәгиги заманда баш верән һәр шеј заманча сонсуз, мәканча гејри-мәһдуд олмалыдыр. Буна көрә дә заман, мәкан вә һәрәкәт һәгиги керчәклијин атрибуту һесаб едилә билмәз. Һәгиги керчәклик—Абсолјут заман вә мәкан харичиндәдир; һәрәкәт дә она шамил едилә билмәз. «Әлбәттә,—јазырды Бредли,—дүнјада прогресс дә вар, регресс дә; лакин дүшүнмәк олмаз ки, дүнја өз тамлығында ирәли вә ја кери кедир. Зира камил, һәгиги, реал олан һеч шеј һәрәкәтдә ола билмәз»[1]. Демәли, заман, мәкан вә һәрәкәт реаллығын атрибуту кими характеризә едилә билмәз. Бу кими гејри-елми мүлаһизәләр Бредлинин метод вә методолокијасындан—диалектика доктринасындан ирәли кәлир. О, диалектиканы дүзкүн тәтбиг едә билсәјди, зиддијјәтин дејил, зиддијјәтсизлијин, заһирилијин әламәти олдуғуну һисс едәр вә бунунла да әсасландыра биләрди ки, заман, мәкан вә һәрәкәт зиддијјәт төрәдир вә бу зиддијјәт дә заһириликдән дејил, реаллығын өзүндән кәлир. Диалектика зиддијјәтләр һагтында тә'лим олдуғу һалда, ону зиддијјәтсизлик һагтында тә'лимә чевирмәк чәһдинин башга чүр нәтичә дә верәчәјини көзләмәк әбәс иш оларды.

Ф.Бредлинин диалектикасы чох мүһүм тәдгигат предметидир. Р.У.Чөрчүн «Бредлинин диалектикасы» (Лондон, 1942) китабы, бу саһәдәки дикәр тәдгигатлар нәзәри фикри, хүсусилә диалектика нәзәријјәсини хејли зәнкинләшдирә биләр. Һәләлик исә бу күн бу саһәдәки ишләри гәнаәтбәхш һесаб етмәк, чәтин ки, мүмкүн олсун.

Ф. Бредли Һекелин диалектикасыны гәбул етсә дә онун панлокизмини рәдд едирди. О, Абсолјутун дахили зиддијјәтини рәдд едирди. Онларын диалектикасыны араշдыран бә'зи тәдгигатчылар Бредлинин диалектикасынын Һекелдән чох, Парменид вә Зенона даһа јахын олдуғу гәнаәтиндәдирләр.[2] Бунунла белә, һәр ики мүтәфәккирдә диалектика охшар, јахуд даһа јахын функсија јеринә јетирирди. Диалектика Бредлидә даһа чох оптимал дүшүнчә тәрзи, интеллектуал фәалијјәтин парадигмасы кими чыхыш едирди. О көстәрирди ки, мәнтиг елә белә елм дејил, о фикир истеһсал етмәк үчүн моделдир. Фикир исә һәр шеј, ән әсасы фәалијјәт вә һәјат үчүн стратекијадыр. Диалектикаја мүнасибәтдә дә Бредли инкилис олараг галырды; Һекелдә диалектика даһа чох академик мәгсәдә—нәзәријјәјә вә нәзәриләшдирмәјә хидмәт етдији һалда, Бредлидә бу метод чох вахт прагматик мәгсәдләрә гуллуг едирди. Лакин бир мәсәләдә—диалектиканын дүнјаны дәрк етмәкдә ролу мәсәләсиндә бу ики мүтәфәккир һәмфикир идиләр; мәнтиг, өзүнүн халис формасында дүнја һаггында бизә һәгиги билик верә биләр, даһа доғрусу, дүнја һагтында һәгиги билик мәнтигдән һасил едилә биләр. Бу фикрин Рассел даһа ајдын ифадә

[1] Ibid, p. 442.

[2] Passmore J., op. cit, p. 60.

едәрәк јазырды: «Һекелизмин дүнјакөрүшү бу инам тәрәфиндән характеризә олунур ки, мәнтиг өзлүјүндә бизә реал дүнја һагтында чох шеј дејир. М-р Бредли дә бу инамы бөлүшдүрүр»[1].

Диалектикаја Бредлинин үстүнлүк вермәсинин өз сәбәбләри вардыр. Идракын мәгсәдинә анчаг онунла јүксәлмәк олар. Мәсәлә бундадыр ки, Абсолјут, конкрет керчәклик идрака верилмир, онлар фикир тәрәфиндән јарадылыр, тәчәссүм етдирилир. Тәчәссүметдирмә акты—мүрәккәб просесдир: она формал вә ја ријази методларла јанашсаг, көзләнилән нәтичә алынмыр. Буна көрә дә Һекел формал мәнтиги тәнгид едирди; мүтләг идеалистләр һәм формал мәнтиги, һәм дә ријази мәнтиги тәнгид едирдиләр. Мак-Таггарт сүбут едирди ки, формал мәнтиг анлајышларын һәчми илә мәзмунунун гејри-пропорсионаллығы принсипинә әсасланыр. Бу принсипә көрә анлајыш һәчмчә нә гәдәр кенишдирсә, мәзмунча бир о гәдәр дајаздыр. Грин гејд едирди ки, белә олсајды абстраксијанын кулминасијасында фикир мәзмунсуз галарды. Әслиндә исә идрак там конкретдән дејил, ади абстраксијадан—«халис варлыгдан» башлајыр вә просесин ахырында конкретлији өз тамлығында тәчәссүм етдирир. Формал мәнтиг биристигамәтли вә бәситдир, онун үчүн ја анализ мөвчуддур, ја да синтез, онлар икиси идракда бир араја сығмаздыр. Диалектика исә буну мүмкүн һесаб едир—анализи вә синтези бир-биринә гаршы гојмур. Формал мәнтигин ријази мәнтигә чеврилмәси дә һеч шеј вермәди. Бурадан мүтләг идеалистләр белә нәтичә чыхарырлар ки, идракын идеалына апаран јеканә метод—диалектикадыр.

Бредли јазырды: «Мән гејд едәчәјәм ки, дүнја анлашылдығы кими өзү өзүнә зиддир; лакин о реаллыгда дејил, заһириликдәдир»[2]. Бредли Һекелдән фәргли олараг, диалектиканы зиддијјәти арадан галдыран бир метод кими дүшүнүрдү; диалектиканын фонунда заһириликлә реаллыг, зиддијјәтлә зиддијјәтсизлик артыг емпирик факт кими мүшаһидә олунур. Бу заман, тәбии ки, инсан заһириликдән реаллыға, демәли, зиддијјәтлиликдән зиддијјәтсизлијә сычрајыр. Һекелдә зиддијјәт «о шејдир ки, ирәли һәрәкәт етдирир», Бредлидә исә о, идракын инкишафы вә онун Абсолјута говушмасы јолунда ән бөјүк әнкәлдир. Бредли зиддијјәтин арадан галдырылмасы илә Платонун идејалар аләми вә она сөјкәнәрәк гурулан идеал дөвләтә чан атырды. Зиддијјәтләр арадан галхдыгда, Бредлијә көрә, әксликләр гардашлашыр, реаллыг өз заһирилијиндән тәмизләнәрәк идеаллашыр, абстраксија артыг конкретликлә конкурент олур; бу заман инсан Абсолјуту әлә кечирә билмәсә дә онун атрибутлары һөкм сүрән бир сәлтәнәтә говушур.

---

[1] Twentieth Century Philosophy, p. 229–230.

[2] Bradley F. H. Appearance and Reality, p. 9.

Зиддијјәтсизлијә Бредли универсал мәзијјәт истинад едирди. Физики вә руһи аләмдә, һәјатда вә тәфәккүрдә һәр шеј зиддијјәтлидир; бүтүн мүлаһизәләр, анлајышлар, заман, мәкан, һәрәкәт, фикирләр вә с. зиддијјәтлидир. «Сөзүн һәгиги мә'насында анчаг Абсолјутдан башга һеч бир фәрд вә ја камиллик јохдур»[1]. Бредли көстәрирди ки, анлајышларын, категоријаларын, мүһакимәләрин, фикирләрин вә с. зиддијјәтли олмасы ону сүбут едир ки, онлар анчаг заһирилијин ифадәси кими чыхыш едирләр, әкс һалда зиддијјәтли олмаздылар. Бурадан о, ашағыдакы нәтичәләри чыхарырды: а) анлајышлар, категоријалар вә с. анчаг заһирилији ифадә едирсә, онларын анализи бизи һеч вахт керчәклијин маһијјәтини дәрк етмәјә апарыб чыхара билмәз; б) әкәр онлар керчәклији ифадә етмирләрсә, онда биз дүнјаны анлаја, ону изаһ едә билдијимизи вә билмәдијимизи, һәгигәти вә јанылманы фәргләндирә билмәрик.

Ф.Бредли бу кими парадоксларын һәлл едилмәсинә инанмырды. Онун чәһди диалектика васитәсилә идракла Абсолјут арасында ујғунлуг, һармонија јаратмаг иди. Бу просесдә гаршыја чыхан чәтинликләр, парадокслар, гејри-һәгиги олан нә варса һәр шеј һармоник вәзијјәтә кәтирилә биләр. Бу мәгсәдлә о, сонсуз јүксәлән имкан консепсијасы јаратмышды вә диалектиканы бу имканы реаллашдырма аләти кими дүшүнүрдү. Бу консепсијаја көрә тәфәккүр мүтләг һармонијаја чалышмалыдыр, мүтләг һармонија исә мүтләг һәгигәтин ифадәсидир. Мүтләг һармонија илә мүтләг һәгигәт ејни шејдир; бурада мәзмун чәһәтдән тамлыг, долғунлуг, конкретлик, форма чәһәтдән камиллик вардыр; мүнасибәтләр исә елә чилаланмышдыр ки, онлар артыг ја...ја принсипи дејил, һәм...һәм принсипи үзәриндә гурулур. Она көрә дә ән ағласығмаз парадокслар, гаршыдурмалар низам вә һармонија һалына кәтирилир— Абсолјутун зиддијјәтләри сферасында өзләринә мәхсус дахили зиддијјәтләри бәртәрәф етмиш олурлар. Бредли күман едирди ки, идрак өз инкишафында белә бир зирвәни әгли нәтичә васитәсилә әлдә едә биләр. Она көрә дә онун мәнтигиндә **әгли нәтичәјә** хүсуси диггәт јетирилир.

Ф.Бредли сүбут едирди ки, идрак натамам вә нисбидир, о диалектик тәбиәтә маликдир, онун керчәклијә јүксәлиши тәдричи просесдир. Һәгиги идрак—Абсолјуту дәрк едән идракдыр, бу исә имкансызлыгдыр. Идракда реал олан шеј Абсолјута догру сонсуз јүксәлишдир вә онда белә бир имкан вардыр. Һәгигәт, јазырды о, «һеч вахт керчәк һәјаты ифадә етмир»[2]. Идрак Абсолјута јүксәлиш просесиндә сонсуз имканы әгли нәтичә васитәсилә һәјата кечирир.

Әгли нәтичә,—јазырды Бредли,—фикрин идеала доғру өз инкишафыны нәзәрдә тутур. «Фикир» бурада хүсуси мә'нада ишләнир: онда һәм психи феномен кими, һәм дә реаллығын аспекти чәмләшир. Идрак бу просесдә

[1] Ibid, p. 217.
[2] Ibid, p. 147.

анализ вә синтезлә кифајәтләнә билмәз, чүнки онларын һәр бири зиддијјәтли нәтичәјә кәтириб чыхарыр. Бунун үчүн мүкәммәл, камил метод лазымдыр, елә бир метод ки, шүбһәләри лап башланғычда мүстәгим тәчрүбәјә апелјасија васитәсилә арадан галдырыр, үмумиләшдирмә вә әгли нәтичә үчүн јол ачыр. Әгли нәтичә јарадыр, бу исә идракын ахтардығы шејдир. Әгли нәтичә Бредлидә диалектик һәрәкәтдир, зәка исә онун мәнбәји. Зәканын һәрәкәтверичи гүввәси—ону әгли нәтичәләр чыхармаға сөвг едән амил—«нараһатлыг», изтирабдыр. Зәка һиссиликдән кәнарда мөвчуд олмадығына көрә о һиссләрлә бәрабәр реаллыгдан кәлән нараһатлыглары јашамаја билмир. Изтирабларын арадан галдырылмасы нәдәнсә хилас олмағы вә нәјәсә говушмағы, демәли, инкар тәләб едир.

Һекелдән фәргли олараг, Бредлидә инкар даһа чох психоложи характер алыр; о, објектив керчәклијин инкишафынын зәруратиндән дејил, зәканын изтирабынын нәтичәси кими өзүнү көстәрир. Инкар, јазырды Бредли, тарих вә фикир үчүн әсас дејил, тарих вә фикир үчүн әсас олан шеј—зәканын нараһатлығыдыр. О, инкары өзүнүн «әлавә» консепсијасы чәрчивәсиндә дүшүнүрдү. Бу консепсијаја көрә фәрди зәка тамлыға чан атыр, әгли нәтичәләрин јениләринә наил олмаг васитәсилә һәр дәфә нәјисә инкар едир, нәсә әлдә едир. Нәтичәдә һәр дәфә идрака нәсә «әлавә» олунур вә бу просес сонсуз характер дашыјыр. Бүтүн бунлар әгли нәтичә васитәсилә едилир вә диалектиканын мәзмуну тәшкил едир. Беләликлә, мүтләг идеалистләр диалектикаја сонсуз әгли нәтичә васитәсилә идракы тамамлама акты кими тәфсир едирләр. Бредлијә көрә, һәр бир јени әгли нәтичә јени бир инкардыр. Бу просес синтези дәринләшдирир, она көрә дә һәгигәтдә мәнтиги нәтичә «идеал синтездир». Идеал синтез бизи мүтләг үмумиләшдирмәјә—идеал ваһдәтә доғру апарыр. Бредли мүһакимә просесинин өзүнү үмумиләшдирмә һесаб едирди. «Гәнд-шириндир» кими садә бир мүлаһизә «to be» бирләшдиричи фе'лин васитәсилә јарадылан вәһдәтдән—синтездән башга бир шеј дејилдир. Бу синтездә шејлә кејфијјәт бирләшир. Бу о демәкдир ки, вәһдәтдән јараныр вә просес сонсузлуға апарыр—әлагәләр кејфијјәтләри бирләшдирир, онлар да вәһдәт төрәдир. Бу просес сонсуз инкар тәләб едир. Дејиләнләрдән ајдын һисс олунур ки, Бредлидә диалектика өз универсаллығыны итирир; ән әсасы одур ки, диалектика һәрәкәтверичи гүввәдән—зиддијјәтдән мәһрум олур. Һәмин факт диалектиканы анчаг анализә мүнчәр етмәјә әсас верир; о ки галды онун синтез кими тәтбиг олунмасына, әслиндә бу анчаг арзу олараг галыр. Она көрә ки, әввәла, Бредлидә бу кечидин һәрәкәтверичи гүввәсинин мәнбәји мә'лум дејил, икинчиси, онда кәмијјәт вә кејфијјәтдән сөһбәт кедир, лакин онларын бир-биринә кечид просесинин механизми һаггында һеч нә дејилмир, үчүнчүсү, инкар кејфијјәт дәјишиклији үчүн зәмин һазырламаг әвәзинә, садәчә, негативлик кими чыхыш едир, нәһајәт, зиддијјәтләрин објектив-

лијинин инкары диалектикасынын субјективасијасы илә нәтичәләнир. Диалектиканын бу схематикләшдирилмәси Бредлинин идрак консепсијасында өз тә'сирини даһа габарыг шәкилдә нүмајиш етдирир.

Ф.Бредли неоһекелизм чәрчивәсиндә ән нүфузлу гносеолог кими танынып. Онун «Мәнтигин принсипләри», «Заһирилик вә Реаллыг», «Һәгигәт вә реаллыға даир очеркләр» вә с. әсәрләри идрак нәзәријјәсинә һәср едилмиш шедеврләр һесаб олунур. Онун идрак нәзәријјәси мүстәгим тәчрүбә, мә'на, мүһакимә, әгли нәтичә, һәгигәт вә с. кими классик гносеоложи мәсәләләри өн плана чәкир.

Ф.Бредли харичи аләмин гејри-реаллығы һаггындакы скептик тезиси рәдд едирди; о инанырды ки, нәсә гејд-шәртсиз мөвчуд олмалыдыр. Бредли өз метафизикасында «өзүндә шеј» мәсәләсинә диггәт јетирирди. Бу мәсәлә харичи аләм һаггында тәсәввүрләримизин һәгигилији вә ја гејри-һәгигилијилә әлагәдардыр. Биз, изаһ едирди Бредли, дүнјадан вә ја онун дәркиндән данышырыгса, бу мәсәләни ачыг сахлаја билмәрик. «Өзүндә шеј» мөвчуддур вә ја «өзүндә шеј дәрколунмаздыр» (ја да дәрколунандыр). Биз «өзүндә шеј» һаггында бу чүр мүлаһизәләр сөјләјириксә; демәли, онун һаггында нәсә билирик; еләдирсә, «өзүндә шеј» мөвчудата дахил олмалыдыр. Идракын предметини Бредли мүрәккәб бир тәркиб һесаб едирди. Бу тәркиб фактлар, шејләр, предметләр, идејалар, шәхсләр, тәбиәт, руһ вә с.-дән ибарәтдир. Һәмин тәркиб реаллығы әмәлә кәтирир, лакин онларын һәр бири ајрылыгда реаллыға дејил, заһирилијә аиддир. Идракын һәгиги предмети бүтөв, там вә ваһиддир. «Һәгиги ваһиддир о мә'нада ки, о мүсбәт тәбиәтә маликдир ки, ихтилафлардан азаддыр, елә бир тәбиәтә ки, бүтүн керчәкликдә сахланмалыдыр»[1]. Ваһиди әмәлә кәтирән елементләр бир-бирилә әлагәлидир; бу Вәһдәт, Абсолјут мәһз бу әлагәлијин һесабына мөвчуддур. Реаллыг бу елементләрдән тәшкил олунса да онун һәмин елементләрә мүнчәр едилмәси гејри-мүмкүндүр; Реаллыг—мүстәгил, фәргли маһијјәтдир. Реаллыг дахилән зиддијјәтсиз, инкишаф вә дәјишмәдән кәнардадыр вә мәһз буна көрә дә о һәгиги вә тамдыр. Реаллыг—үмуми вә сонсуздур, һалбуки елементләр сонлу вә тәкчәдир. Сонлу вә тәкчә, үмумијјәтлә, фәрдилик һәгиги ола билмәз, онлар олса-олса заһирилик кими гијмәтләндирилә биләр. Бурадан Бредли белә нәтичә чыхарырды ки, тәкчә вә сонлу оланын дәрки бизә һәгиги билик верә билмәз. Һәгиги билик реаллығын, демәли, мүтләглијин дәрки нәтичәсиндә әлдә едилән биликдир.

Идрак објекти кими,—изаһ едирди Бредли,—Абсолјут халис тәчрүбәдир. Абсолјутла тәчрүбәнин әлагәсинин бу чүр анлашылмасы Бредлинин идрак нәзәријјәсини даһа әлверишли һала кәтирир. Лакин бундан философ кениш шәкилдә истифадә етмир, буна онун стратежи мөвгеји имкан вермир. О инанырды ки, Абсолјутун тәчрүбәси—илаһидир. Бредли нә гә-

[1] Ibid, p. 123.

дәр Һекелә мејл етсә дә јенә дә классик Британија емпиризминдән узаглаша билмир. Онун бахышы Һекелизм олса да, аз гала бүтүн метафизиканы тәчрүбәдән һасил етмәјә чәһд көстәрир; онда **реаллыг—Абсолјут минус тәчрүбәдән башга бир шеј дејилдир.** Онун идрак нәзәријјәсини субјективизмдән анчаг Абсолјута апелјасија хилас едир.

Ф.Бредли дүнја мәнзәрәсини мүстәгил тәчрүбәдән башлајыр. «Гысасы, һисси тәчрүбә—керчәкликдир вә һисси тәчрүбә олмајан һәр шеј гејри-һәгигидир».[1] Мүстәгим тәчрүбә—билинәнлә биләнин вәһдәти, јә'ни дујғудур. Биз өзүмүз, објектләр билаваситә дујғуда мөвчудуг. Објектин дујғуда верилмәси о демәкдир ки, објект вә дујғу шүурун ишидир; објект дујғуда верилир, дујғу бизә мәхсусдур. Мәсәләләрә бу бахымдан јанашылдыгда дүнја, објект мүстәгил тәчрүбәдән кәнарда тәсәввүр едилә билмәз. Фикир дә тәбиәтә јөнәлир, ону өз објектинә чевирмәјә чалышыр. Лакин о һеч вахт тәбиәтин һүдудлары чәрчивәсиндә гала билмәз. Бу о демәкдир ки, тәбиәти фикир мүтәмади олараг тамамлајыр, демәли, һәјат вә фәалијјәт систематик олараг она «нәсә» әлавә едир.

Дәрк олунанла дәрк едәнин мүнасибәти, Бредлијә көрә, мүстәгимдир; бу мүстәгимлик тамлыгдыр вә буна көрә дә објектә вә субјектә парчалана билмәз. Субјект өз објектинә тә'сир едә биләрми? Мәнтигдә јох, лакин идрак садәчә мәнтиглә мәһдудлашмыр. Идракда һәгиги субјект һәгиги, керчәклији өз тәчрүбәсинә чевирдикдә, һәгиги керчәклик Абсолјут кими она биканә галмыр. Бурада икили просес баш верир; һәгиги субјект өзүнү Абсолјута јүксәлдәркән Абсолјут онун дәјишмәси үчүн реал имкан јарадыр. Субјект өзүнү кенишләндириб Абсолјута јүксәлмәк имканына маликдир. Објект өзү исә идејалар шәклинә дүшдүкдә өзүнү сонсуз кенишләндирир. Она көрә дә сөзүн һәгиги мә'насында објект субјектсиз, субјект објектсиз мөвчуд ола билмәз. Мән,—јазырды Бредли,—Сезар һаггында нәсә билмәк истәјирәмсә, өзүмлә Сезар арасындакы заман фасиләсини дәф етмәли, өзүмү дәрк етмәк истәдијим објектин һиссәсинә чевирмәлијәм.

Мүстәгим тәчрүбә дејәркән Бредли билаваситә гаврајышда верилән керчәклији нәзәрдә тутурду. Мүстәгим тәчрүбәни о билаваситә сејр, мүшаһидә, гаврајыш, дујғу, објектлә субјектин чанлы тәмасы кими тәфсир едирди. Бредли көстәрирди ки, гаврајыш, дујғу, бүтүнлүклә һиссилик —бөлүнмәздир. Гавраjышла мүстәгим тәчрүбә арасында гәрибә бир әлагә вар; тәбиәтән бөлүнмәз олан гаврајыш тәчрүбәни өз мәзмунуна алыр, башга сөзлә, мүстәгим тәчрүбә онун тәркибинә дахилдир. Бунунла белә, мүстәгим тәчрүбә бәсит дујғулардан, онун елементләриндән кәнара чыхыр вә буна көрә дә о гавраjыша мүнчәр едилә билмәз. Дујғунун чаларлары «өз тәбиәтинә көрә садә дујғунун һәдләриндән кәнара чыхыр».[2]

[1] Ibid, p. 127.

[2] Bradley F. H. Collected Essays, vol. II, Ox, 1935, p. 632.

Бредли дујғу вә гаврајыша нә гәдәр јер версә дә күман едирди ки, идракын һүдудлары мүстәгим тәчрүбә илә мәһдудлаша билмәз. «Билмәк үчүн анламаг лазымдыр» дејирди, анлама исә дујғу акты дејилдир. Анлама фикрә апелјасијасыз кечинә билмәз. Беләликлә, ахыр нәтичәдә о, емпиризмин базасыны тәрк едәрәк, расионализмә кечмәји зәрури сајырды.

Ф.Бредлинин орижинал идрак нәзәријјәси вардыр. Бу тә'лимдә идракын објекти вә дикәр гносеоложи мәсәләләр објектив идеалист стратекијадан һәлл олунур, лакин о, ашағыда көрәчәјимиз кими, објектив идеализм бајрағы алтында субјектив идеалист хәтт јеридирди. Бредли көстәрирди ки, башланғычда објект—субјект гаршыдурмасындан сөһбәт кедә билмәз, она көрә ки, идракын објекти елә мүрәккәб бир тәркибдир ки, објект вә субјект она дахил олур. Бу тәркиб—мүстәгим тәчрүбәдир. Мүстәгим тәчрүбә онун тәфсириндә мүрәккәб структурдур, јә'ни о «мүхтәлиф вәһдәтдә олан чохлугларын топлусудур».[1] Мүстәгим тәчрүбә објектлә субјектин, идракла реаллығын тәмасыдыр; реал олан шеј онда вә онун васитәсилә верилир. Мүстәгим тәчрүбә, дујғу Бредли үчүн идракын сон һәдди дејилдир; онлар анлама васитәсилә тамамланмалыдыр.

Бунунла да о, билији јә анлама кими тәфсир едир, ја да ән азы идракда һәлледичи ролу она верирди. Анламаја апелјасија ону расионализмә, дујғулара апелјасија исә емпиризмә кәтириб чыхарырды. Онларын синтезинә чалышмаг Бредлинин идрак нәзәријјәсини даһа әлверишли һала кәтирмәк имканы верирди. Бредли објектив идеалист олса да онда тәчрүбәни, һәтта дујғулары онтоложиләшдирмәк мејли вар; онун тәсәввүрүндә тәчрүбә Јумун персептләрини, Бергсонун интуисијасыны вә ја Лејбнитсин монадасыны андырыр. Бүтүн һалларда идрак онун үчүн објектин субјект тәрәфиндән јашанмасы, онун билаваситә тутулмасы—тәмас, мүстәгим тәчрүбәдир, «тәчрүбә,—јазырды о—керчәк олан нәдирсә одур».[2]

Тәбиидир ки, Бредли идракын бүтүн предметини анчаг тәчрүбә кими анласајды, о, гејри-ардычыл олар вә халис субјективизмә кәлиб чыхарды. Лакин о өзүнәмәхсус објективизми сахламаг үчүн е'тираф етмәјә мәчбурдур ки, һәгигәт дујғулардан вә тәчрүбәдән дејил, онларын Абсолјута гошулма просесиндән кәлир. О, идрак нәзәријјәсинин әсас мәгсәдини тәчрүбәни вә ја Абсолјуту дәрк етмәкдә дејил, онларын бир-биринә мүнасибәтини тәсвир етмәкдә көрүрдү. Бредли мүнасибәтләр диалектикасы јаратмышды; онун фәлсәфәси чох вахт «мүнасибәтләрин дүшүнчә тәрзи һесаб едилир»[3]. О, мүһакимә моментинин өзүнү, мүнасибәт, мүһакимә терминини—кејфијјәт адландырырды; онун үчүн анлајыш вә мүһакимәләрин мәзмуну дәркетмә просесинин өзү дә мүнасибәтдән башга

[1] Bradley F. H. Principles of Logic, vol. II, L. 1928, p. 653.

[2] Bradley F. H. Appearance and Reality, p. 128.

[3] Church R. W. Bradley's Dialectic, L. 1942, p. 5.

бир шеј дејилдир. Бу мүнасибәти о, тәчрүбә, фикир, тәфәккүр, мүһакимә вә с. илә Абсолјут арасында әлагә кими анлајырды. Абсолјут тәчрүбәдән бөјүк вә зәнкиндир. Буна көрә дә тәчрүбәнин Абсолјута јахынлашмасы һәр дәфә онун зәнкинләшмәси вә бөјүмәси илә нәтичәләнир. Идрак Абсолјутла һәр дәфә тәмаса кирир, она јахынлашаркән јени идејалар әлдә едир. Тәчрүбә һәгиги олан һәр шеј Абсолјутдан һасил едир. Бу исә о заман әлдә едилир ки, Абсолјутла тәчрүбә арасында һармоник мүнасибәт тәшәккүл тапсын. Абсолјут—мүтләг һәгигәтдир, тәчрүбә онунла мүнасибәт јарадыб, өзү илә онун арасында һармонијаја наил оларса, демәли, о өзү Абсолјутун һиссәсинә чеврилмиш олур. Тәчрүбәнин вә ја идракын һәгигилији дә бунунла мүәјјән едилир.

Идракын али мәрһәләсини Бредли фикирлә әлагәләндирирди ки, Фикир һаггында о мүкәммәл вә мараглы тә'лим јаратмышдыр. Онда фикир дәркетмә васитәсиндән бөјүк нәсәдир. Бредлинин фикир консепсијасында фикир јалныз психоложи вә гносеоложи дејил, һәм дә онтоложи феномен кими тәфсир едилир. О, фикри шүурун фасиләсиз дәјишкәнлилијинин, һабелә керчәклијин вәзијјәтинин нәтичәси кими характеризә едирди. Фикрин мөвчудлуғу зиддијјәтлидир: о вар, ејни заманда јохдур, керчәклијин фасиләсизлији фикрин һәм пејда, һәм дә гејб олмасы үчүн амилдир. Фикрин керчәкликлә әлагәлилији онун варлығын аспекти олмасына дәлаләт едир. Психика керчәклијин тә'сири илә систематик фикиртөрәтмә габилијјәтинә маликдир. Фикрин психоложи аспекти дә онун варлыг илә әлагәдар олдуғуну сүбут едир. Она көрә дә Бредли фикрә бејнин функсијасы кими бахмагдан чох узаг иди. Философ фикирдә һәгигилик вә гејри-һәгигилик, фасиләлик вә фасиләсизлик, објективлик вә субјективлик, дәјишкәнлик вә сабитлик тапырды.

Фикрин мөвчудлуғу—јазырды Бредли—онун мәзмуну илә әлагәдардыр. Һәмин мәзмун мә'наланмалыдыр, әкс һалда о, фикир ола билмәз. Мә'насызлыг фикрин јохлуғу демәкдир. Бу сәбәбдән дә фикрин тәдгиги онун мә'насындан кәнарда апарыла билмәз. Мә'налар аләми мүстәгим тәчрүбәнин мәзмунуну тәшкил едир. Бредли фәлсәфи фәалијјәтә башларкән мә'на проблеми фәлсәфи тәдгигатын објектинә тәзәчә дахил едилирди. Буна көрә дә онун мә'на консепсијасы өз орижиналлығы илә сечилмирди. О заманлар философларын бөјүк әксәријјәти мә'наны екстралингвистик реаллыгла әлагәләндирирди. Бредли дә онда универсалидән башга бир шеј кими дүшүнмүрдү. Онун инамына көрә универсалиләр һәм дә анлајышларын мәзмунуну тәшкил едир; лакин онлар јалныз идракын дејил, бүтүнлүклә шүурлулуғун онтоложи атрибутудур. Шүурлулуғун һәр бир мәрһәләсиндә она раст кәлмәк олар: ит конкрет пишији дејил, үмумијјәтлә пишији өзүнүн дүшмәни һесаб едир. Она көрә дә универсалиләр реаллыгдан кәнарда дүшүнүлә билмәз. Мәсәлә бундадыр ки, универсалиләр һәм мүстәгил «атом» кими, һәм дә реаллыға јапышыг кими мөвчуд ола биләрләр. Мәсәлән, универсалиләр мүстәгим тәчрүбә-

нин тәркибинә дахилдир, мүстәгим тәчрүбә исә универсалиләрин универсалисидир. Лакин гаршыда дуран бу мүнасибәтләр шәбәкәсини анламаг үчүн дүшүнмәк лазымдыр. Анчаг дүшүнчә бизи мүлаһизәләр сөјләмәјә, фикрин истигамәтинин мүмкүн пилләсинә—Абсолјута јахынлашдыра биләр.

Фикир, Бредлијә көрә, нәјинсә һагтында мүлаһизәдир; фикрин аид олдуғу шеј онун мәзмунудур. Фикри башга шејләрдән фәргләндирән мүһүм әламәт онун тамлығыдыр; јарым вә ја натамам, бөлүнмүш фикир абсурддур. Фикир анлајышлар, мүһакимәләр, әгли нәтичәләр шәклиндә мөвчуд олур. Бунларын һәр биринә Бредли идракда бир пилләкими бахырды.

Идрака Бредли ваһид там, бүтөв систем кими бахырды. Бу систем елементләрдән ибарәтдир, елементләр исә бир-бирилә әлагәдардыр; бир-бириндән изолә едилмиш елемент мөвчуд дејилдир. Елементләрин ваһдәтинә чатмаг интеллектин дахили тәләбатыдыр. Анлајышсыз мүһакимә, мүһакимәсиз әгли нәтичә мөвчуд дејилдир. Әгли нәтичә илә дүшүнчә просеси сона јетир, ејни заманда, бу сонлуг јени просесин башланғычы кими чыхыш едир. Мәсәлә бурасындадыр ки, әгли нәтичәнин нәтичәси мүһакимәдир, мүһакимә исә анлајышсыз кечинмир. Бу о демәкдир ки, әгли нәтичә идракда јени силин башланғычыны гојур. Бу сәбәбдән дә Бредли әгли нәтичәјә мүһакимә, демәли, анлајыш төрәдән «експеримент» кими бахырды. Мүһакимәни о, фикри фәалијјәтин мәһсулдарлығынын симптому һесаб едирди. Мүһакимә онун тәфсириндә универсалидир. Мүһакимәнин универсали һесаб едилмәси мүһакимәләрин онтоложи әсаса малик олдуғуну көстәрир, чүнки мүһакимәнин ифадә етдији универсали дә башга универсалиләрин синтезиндән тәшкил едилир. Бредли тәфәккүрүн инкишафыны онун бәсит универсалиләрдән даһа мүрәккәб универсалиләрә кечиди, башга сөзлә, онун ваһдәтә доғру кедиши һесаб едирди. «Диш» бир универсалидир, «ағры» исә башга бир; «мәним дишим ағрыјыр» исә башга, даһа мүрәккәб универсали кими тәфсир едилә биләр.

Ф.Бредлинин һәгигәт һагтындакы бахышы һәгигәт һагтындакы классик консепсијалардан фәргләнир. О, һәгигәти фикрин Абсолјутла ујғунлуғундан һасил етмәклә коһерент нәзәријјәсинә кәлиб чыхмышды. Фәлсәфә һәгигәти тапмаг үчүн фикир, мүһакимә формалары илә Абсолјут арасында ујғунлуг, һармонија әлдә етмәлидир. Бу исә зиддијјәтләрин анланылмасы јолудур. Фәлсәфә идракы вә керчәклији, һәјаты вә тәчрүбәни зәһирилик вә зиддијјәтләрдән тәмизләмәклә инсаны елә бир сфера илә үз-үзә гојур ки, орада инсан башга чүр дүшүнә, данышa вә гавраја билмир. Бу сфера артыг зәһирилик вә зиддијјәтсизлик сферасыдыр. Бу сферада мүнасибәтләр елә гурулмушдур ки, инсан һәгигәтлә үз-үзә дајаныр вә буна көрә дә мә'насыз дүшүнә, јаныла билмәз, чүнки о Абсолјутла үз-үзә дајанмыш, ону мә'налылығын вә ағласығанлығын парадигмасы

кими гəбул етмəјə hазырдыр. Бу елə hалдыр ки, орада инсанын мүhакимəлəри «дахили hармонија» јахуд «өзү-өзүнə коhерентлик» кəсб едир; «анлашыланлыг», «дахили коhерентлик» вə ја hармонија бу hалда сөјлəнилəн мүhакимəлəрин, бүтүнлүклə идракын əламəтинə чеврилир. Бу hалда заhирилик белə Абсолјута коhерент олур, јə'ни Реаллыға вə həгигилијə чеврилир. Идрак Абсолјута мəхсус мəзијјəтлəри кəсб едəркəн, онун парадигмасы илə дүшүнүб данышаркəн идентиклик Абсолјутун өзүнəмəхсус мəзијјəтини кəсб етмиш олур; идентиклик исə «həгигəт вə реаллығын дəрəчəсинин коhерентлик»[1] принсипидир. Идракын идентиклик кəсб етмəси јанылманы јаланчы заhирилијə—«өзү-өзүнə зиддлијə»[2] чевирир. Јанылма—реаллығын мəзмуну илə ујушмајан кејфијјəтдир; о «јарымчыглыгдыр вə тамлыгдан мəhрумдур»[3]. Јалан, јанылма, парадокс, гејри-мүəјјəнлик вə с. Абсолјутла hармонија тəшкил едə билмəз, чүнки «Абсолјут hармоник системдир»,[4] о өз мəзмунуна зидд олан шејлəри гəбул едə билмəз. Она көрə дə Бредли үчүн мүhакимəнин Абсолјутла hармонијасы онун həгигилијинин ме'јары кими чыхыш едир. О, реаллыгла həгигəт арасында ејнијјəт көрүрдү.[5] Бу чүр мүлаhизəлəр реал, həгиги, ејни вə анлашыландыр, демəли, онларын мə'налылыг ме'јары өзүндəн бəллидир. Бредли өзүнүн онтоложи вə гносеоложи мөвгејилə јени системлəрин формалашмасы үчүн идеоложи гида верди. Онлардан бири дə Б.Бозанкетин системи олду.

Б. БОЗАНКЕТ

Бернад Бозанкет Бредлинин диггəтиндəн кəнарда галан реаллығы—фəрдин реаллығыны өз метафизикасынын предмети кими мүəјјəн етмишди. Фəрдин реаллығы, онун мөвчудлуг вə маhијјəти, сосиал мүhит вə фəрдин əлагəси, дөвлəт вə фəрдин мүнасибəтлəри вə с. проблемлəр онун фəлсəфəсинин диггəт мəркəзиндə дајанырды. Фəрдин варлығыны о бүтөв бир «каинат» hесаб едирди. Онун үчүн фəрд дүнјада дүнја дејил, əксинə, өзүндə дүнјаны тəчəссүм етдирəн варлыгдыр. Инкилис индивидуализми фəрдин мөвчудлуг принсипи—онун həјат стратекијасыдыр. Дөвлəтин вəзифəси—фəрдин өз камиллијинə јүксəлишини тə'мин етмəкдəн ибарəтдир. Өзүнүн əсас фəлсəфи бахышларыны Бозанкет «Мəнтиг» (1885), «Дөвлəтин фəлсəфи нəзəријјəси» (1899), «Естетиканын тарихи» (1892), «Фəрдилик принсипи вə дəјəр» (1912), «Дəјəр вə фəрдин талеји» (1913) вə с. əсəрлəриндə шəрh етмишдир.

---

[1] Church R. W., op. cit, p. 109.
[2] Bradley F. H., Appearance and Reality, p. 167.
[3] Ibid, p. 169.
[4] Ibid, p. 175.
[5] Ibid, p. 237.

Б.Бозанкет Мүтләг идеализм програмы чәрчивәсиндә јени типли метафизика—фәрдин метафизикасыны јаратмаға чалышырды. Ону марагландыран фәрдин талеји вә онун максимал реаллығы иди. Варлығы, онун һәгигәтини Бозанкет фәрдлә үмуминин әлагәсиндә тапырды. Неоһекелизмин ахтардығы Абсолјут, онун фикринчә, фәрдлә тамын, фәрдлә үмуминин говушуғундадыр. Бу говушуғун диалектикасыны мәнимсәјән фәрди о камил, мүтләг фәрд һесаб едирди. Фәрдлә үмуминин һармонијасы—Абсолјутун реаллығы, онун тәчәссүмүдүр; бу һармонијаја ујғун кәлмәјән, она ујғунмајан һәр шеј—заһирилик вә мә'насызлыгдыр. «Там һәр шејдән әввәл Абсолјут кими анлашылмалыдыр»,—дејирди философ. «Һәгигәт—тамдыр», «Абсолјут—тамдыр», фәрд әкәр о тамлығын ме'јарларына чаваб верирсә һәгиги вә реалдыр. Мүтәфәккир фәлсәфәнин вәзифәсини дә бу стратекијадан чыхыш едәрәк һәлл етмәјә чалышырды.

«Һәјат вә фәлсәфә»[1] адлы мәгаләсиндә Бозанкет фәлсәфәнин вәзифәсини инсанлара бирликдә јашамаг сәнәти ашыламагда көрүрдү. Фәлсәфә инсанлара јашамаг сәнәтилә бирликдә зәка вә һәјат тәрзи верир. Һәјат сәнәти зәка вә һәјат тәрзинин принсипләринин инсан тәрәфиндән мәнимсәнилмәси вә тәтбигиндән ибарәтдир. Бу сәнәти, үмумијјәтлә, фәлсәфәни Бозанкет тәчрүбә илә әлагәләндирирди. Мәним фәлсәфәм,—изаһ едирди о,—мәним тәчрүбәмин мәнә тәлгин етдији шејләрин «нәзәри конструксијасыдыр». Бу тәчрүбә фәлсәфәнин реал базасыдыр. Она көрә дә фәлсәфә ондан чох да узаға кедә билмәз. Идракын инкишафы просесиндә јени идејалар ирәли сүрүлә биләр, лакин бу заман да башга көһнә идејалар, мөвчуд тәчрүбә олур. Демәли, јени вә көһнә идејалар тоталлыг тәшкил едир вә фәлсәфә бу тоталлығын ифадәсиндән башга бир шеј ола билмәз.

Б.Бозанкет Мүтләг идеалист иди вә буна көрә дә Абсолјут анлајышы онун системиндә мүһүм јер тутур. Лакин о, Абсолјуту фәрдләрин тотал тәчрүбәсиндә вә дөвләтдә тапырды. Фәрдләр мүәјјән топлу әмәлә кәтирир вә бу топлуму әмәлә кәтирән тәчрүбәләрин мәзмуну тотал тәчрүбә вә ја Абсолјут һесаб едилә биләр. Лакин универсал формада һәмчин тәчрүбә өзүнү дөвләтдә тәчәссүм етдирир вә ја дөвләт Абсолјутун прообразы—онун тәчәссүмү кими мөвчуддур. Тәкчәләр, изаһ едирди Бозанкет, öз һәгигәтләрини анчаг тама мүнасибәтдә тапырлар. Бүтүн тәкчәләр тама мүнасибәтдәдирләрсә, демәли, тамда тәкчәләрлә мүнасибәтә кирмәк имканы сонсуздур. Она көрә дә һәмин там материја ола билмәз, чүнки онун имканы мәһдуд, мөвчудлуғу заман—мәкан чәрчивәсиндәдир. Дикәр тәрәфдән, материја сырф харичиликдир вә буна көрә дә о, тәкчә шејләрин онунла һәгиги әлагәси үчүн имкана малик дејилдир. Материја,—јазырды Бозанкет,—«харичиликдир, тәчрүбәмизин бир тәрәфидир, лакин мүстәгил мөвчудлуға габил дејилдир»[2]. Бозанкетин дедикләриндән

[1] Contemporary British Philosophy, p. 51—78.

[2] Bosanquet B., The Principles of Individuality and value, L. 1912, p. 194.

белә бир мәнтиги нәтичә чыхыр ки, һәр шејлә—бүтүн тәкчәләрлә әлагәјә кирмәк вә бу әлагәләри мә'наландырмаг кими универсал бир мөвчудлуг анчаг Абсолјут ола биләр. Абсолјут—илкин јарадычы руһдур; фәрдләр өз башланғычларыны ондан алыр. Лакин бу руһ халис потенсија дејил, актуаллыг кими өзүнү көстәрә биләр. Дөвләтин фәалијјәти, онун бир гүввә кими мөвчудлуғу буну сүбут едир. «Реал шеји,—јазырды Бозанкет,—биз Абсолјутун позитив кејфијјәти кими гавраjырыг».[1] Абсолјут инсана тәчрүбәдә верилир. «Беләликлә, тәчрүбәдә биз, бир тәрәфдән, Абсолјутун характерик әламәтләрини, дикәр тәрәфдән дә, онун тоталлығынын һәдләрини, мүтләглијинин мә'насыны әлдә едирик»[2].

Фәрд вә ја дөвләт шәклиндә Абсолјут, Бозанкетә көрә, һәр шејә габилдир. Дөвләт кими Абсолјут һәр чүр бәдхаһлығын вә ја хошбәхтлијин мәнбәји кими чыхыш едә биләр; дөвләт өз тәбәәләри үчүн «ән јахшы һәјат» вә ја чәһәннәм јарада биләр. О, халис «гүввә» кими мөвчуддур вә бу гүввәнин тәтбиги дә јени башга бир гүввәдән—фәрдин гүввәсиндән асылыдыр. Бу кими мүлаһизәләрдән мүтәфәккир белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә фәрди ингилабиләшдирмәк јолу илә дөвләтин күчүнү артыра вә бунунла да «ән јахшы һәјатын» тәшкилинә хидмәт едә биләр. Бу о демәкдир ки, Абсолјут шејләри дәјишдирир, онлары өз јеринә гојур вә дүнјадакы низам вә һармонијанын сәбәби кими чыхыш едир. Абсолјуту фәрдләр кими тәфсир едән философ вәһдәтин елм вә инчәсәнәт васитәсилә әлдә едилмәсинә инанырды. Инчәсәнәт вә елм даһа дәрин тәчрүбә верир, инсанын Абсолјута кедишини тә'мин едир. Абсолјута кедиш просесиндә мәнтигин дә бөјүк ролу олдуғуну гејд едән Бозанкет сүбут едирди ки, идеализмин әлејһдарлары мәнтигин ролуну анламырлар; мәнтиг—үмумини анламаг јолудур ки, һәгигәт дә бурададыр. Мәнтиги дүшүнмәк фрагментар тәчрүбәдән системин—тамын һармонијасына доғру кетмәк демәкдир. Мәнтиг—«тоталлығын руһудур», о реаллығын, мә'нанын вә азадлығын ачарыдыр. Бөјүк характер, идеја вә ја шәхсин әзәмәти онларын мәнтиги, јә'ни онлары тама апаран гүввә илә өлчүлүр. Мүтәфәккир метафизикадан даһа чох идрак вә сосиал мәсәләләрин тәдгигинә әһәмијјәт верирди.

«Билик—мүһитдир ки, јазырды Бозанкет, онда да бизим дүнја нә исә гаршылыглы әлагәләрин тамлығы кими бизим үчүн мөвчуддур».[3] Билијин һасил олдуғу тамлыға о билијин мәнбәји кими бахырды. Бу елә бир тамлыгдыр ки, ону објектә вә субјектә, дәрк олунана вә дәрк едәнә бөлмәк гејри-мүмкүндүр. Она көрә дә һәгиги биликдән сөһбәт кедирсә, ону анчаг тамдан һасил олан, там һаггындакы билик һесаб етмәк лазымдыр.

---

[1] Contemporary British Philosophy, p. 72.

[2] Ibid..

[3] Бозанкет Б. Основания логики. М., 1914, с. 23.

Бу чүр тамлыг чанлы һәјатла әлагәдардыр, идрак да өз мәншәји е'тибарилә чанлы һәјата бағлыдыр, һәгигәт дә, тамлыг да орадан кәлир. Мүтәфәккир фәрдилик принсипинин јени анализи васитәсилә өзүнүн идрак консепсијасынын мә'насыны ачмаға чалышыр. Бу принсипә көрә идрак фәрдин фрагментар тәчрүбәсиндән Абсолјутун әлагәли вә систематик мөвчудлуғуна доғру һәрәкәтдир; бу, ваһид там кими реаллыгла фәрдин вәһдәтинә доғру һәрәкәтдир. Бу сфераны о, фәлсәфә үчүн јени каинат һесаб едирди. О, бу каинаты бәшәри фәрдиликдә тапырды.

Идракын вәзифәсини, Бозанкет објектләри, предметләри вә с. дәрк етмәкдә көрүрдү. Објекти дәрк етмәк исә өзүнү «мүһитин» интеграл һиссәсинә чевирә билмәк габилијјәтиндән асылыдыр. Һәгигәти о, субјектин објектә јахынлашмасында көрүрдү. Бу јахынлашма,—изаһ едирди мүтәфәккир,—һәм дә марагдан асылыдыр. Үмумијјәтлә, дәркетмә просеси субјектин објектләрә марағы илә әлагәдардыр. Буна көрә дә идрак акты субјектин објектә марағы кими гијмәтләндирилә биләр. Бурада мараг икитәрәфли ола биләр: субјектин һәгигәтә—реаллығын дәркинә инстинктив марағы вә онун прагматик марағы. Һәр ики һалда идрак мүәјјән мараг хатиринә һәјата кечирилир. Идрак објекти һеч вахт биткин, там олмур, о тамын «сечилмиш», кәрәкли һиссәси кими мөвчуд олур. Идрак објектинин бу чүр гејри-биткинлији јанылма дејилдир; ики шәхс стол көрсә, онлар ону мүхтәлиф шеј кими гавраја биләрләр вә бурада һеч бир јанылма јохдур.

Бозанкет јазырды, идрак өз објектләрини јаратмыр, лакин онларын мөвчудлуг формаларыны дәјишә биләр. Идрак шүурун фәалијјәтинин нәтичәсидир, шүур исә «атмосфер» кими бир шејдир. «Мән шүуру атмосферлә мүгајисә етмәк истәрдим, нәинки әшјаларла. Онун тәбиәти нәтичә чыхармагдыр».[1] Шүур өз објектиндән ајрыла билмәз, чүнки о атмосфер кими шејләри өз ағушуна алыр. Она көрә дә ағачын дәркиндән сөһбәт кедәркән демәк олмаз ки, «шүур бурададыр, ағач исә орада». Бозанкетин бу кими мүлаһизәси ону Анаксименә јахынлашдырыр. Анаксимен дә руһу «атмосфер» һесаб едирди. Анаксименә көрә «бизим гәлбимиз һава олараг бизи нәфәс вә һава кими сахлајыр, бүтүн дүнјаны ағушуна алыр».[2] Һәр ики мүтәфәккирдә шүур «һава», «атмосфер» кими анлашылыр, идрак исә онларла објектләр арасындакы мүнасибәтләрин аналогу кими тәгдим олунур. Идракла онун објектләри арасында мүнасибәтләрин бу чүр трактовкасы истәр-истәмәз идракда расионаллыға јер сахламыр, онун халис «чанлы тәмаса» мүнчәр едилмәсилә нәтичәләнир.

Б.Бозанкет изаһ едирди ки, идрак—һәгигәтин дәркидир; она көрә дә идрак проблематикасы әслиндә һәгигәт проблематикасыдыр. Һәгигәт

[1] Bosanquet B., The Distinction between Mind and its Objects, L. 1913, p. 96.
[2] Маковельский Л.О., Досократики, вып. I, с. 132.

објектлә субјектин елә һалыдыр ки, о интеллекти тә'мин едир, ону «сакитләшдирир». Бу һалы субјектин керчәклијә јахынлашмасындан башга бир шеј адландырмаг олмаз. Бу јахынлашма принсипчә һәгигәтин емпирик характеринин ифадәсидир.

Инсан—јазырды Бозанкет—сејр едир, дујур, мүшаһидә едир вә дүшүнүр; бу онун универсал тамлыға, системә вә ја Абсолјута билаваситә јахынлашмасыдыр. Бу просесдә алынан идејанын тәмас системләринә мүтабиглији, онларла һармонијасы - һәгигәтдир. Һәгигәт һаггындакы ән үмуми рә'ј ондан ибарәтдир ки, о шејләрин, просесләрин, бир сөзлә, «керчәклијин копијасыдыр». Мәсәләнин бу чүр гојулушунун аглабатан олдуғуну көстәрән мүтәфәккир, ејни заманда ин'икас принсипинин мәгбул сајылмасыны гејри-мүмкүн һесаб едирди. О көстәрирди ки, дујғунун нәји копија етдијини анламаг чәтиндир; ахы дујғуда објект вә ја идеја верилир, о реал, верилән контекстин елементидир; белә олдугда о нијә шејләрин копијасы һесаб едилмәлидир? Дикәр тәрәфдән, дујғуја дахил олан «материаллар» шүур тәрәфиндән дәрһал јенидән ишләнир. Буна көрә дә дујғуну нәјинсә копијасы һесаб етмәк шүурун идрак објектинә актив мүнасибәтини тәһриф етмәк демәкдир. Һәгигәтин мәзмунунда шүурун пајы—онун активлијинин нәтичәси дә вардыр; чүнки онун мәзмунунда тәкчә објект дејил, һабелә шүурун активлији—онун објектә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлән дәјишкәнлик дә иштирак едир. Буна көрә дә һәгигәт садәчә копија һесаб едилә билмәз. Даһа сонра Бозанкет һәгигәтин прагматик консепсијасына тохунур, ону да рәдд едән аргументләр ирәли сүрүр. О сүбут едир ки, прагматик консепсија ифрат субјективизмлә сечилир. Прагматизм—һәгигәти керчәкликдән ајырыр, ону халис субјектин мәнијјәтинә—мараг вә нијјәт сферасына мүнчәр едир. Һәгигәтин бу чүр анлашылмасы мәгбул сајыла билмәз; она көрә ки, нәсә реал вә објектив олмадан билик һәгиги һесаб едилә билмәз; идеја, нәзәријјә, билик објекти нәзәрдә тутмадан вә она мүтабиг олмадан һәгиги сајыла билмәз. Идејанын мәзмунунда мүһүм вә һәгиги олан шеј онун објектлә әлагәсидир. Бу әлагәнин һәгигилији субјектин һансы објектә нә гәдәр јахынлашмасындан вә ону нечә ифадә етмәсиндән асылыдыр. Һәгигәт идејада тәчәссүм едән керчәкликдир; јанылма—керчәкликдән узаг олан мәзмундур. Һәгигәт там олмалыдыр, бу о демәкдир ки, о анчаг керчәклијин, Абсолјутун һәгигәти кими чыхыш едә биләр. «Һәгигәт керчәкликдир», дејәркән дә мүтәфәккир буну нәзәрдә тутурду. Һәгигәтин ме'јары кими Бозанкет зиддијјәтсизлијә әсасланырды. «Зиддијјәтдән гачмаг,—һәгигәтин ме'јары будур»,—дејирди мүтәфәккир. Зиддијјәтсизлик онун фәлсәфәсиндә Абсолјута мүтабиглик, она ујғунлугдур. Абсолјута зидд олмајан идеја өзү-өзүнә дә зидд ола билмәз, чүнки һәр шејин әсасында Абсолјут дајаныр. Идејанын мүтләг һәгигилији онун Абсолјутла мүтләг һармонијада олдуғуну көстәрир. Һәгигәтин әламәтини зиддијјәт-

сизлик һесаб едəркəн бунун өзүнүн субјективизмə апардығыны Бозанкет һисс етмирди. О анламырды ки, һəгигəтин мəзмунунда олан објективлик зиддијјəтли ола билмəз, демəли, зиддијјəт анчаг субјективликдəн кəлмəлидир. Белə чыхыр ки, һəгигəтин һəгигилији анчаг субјектлə əлагəдардыр. Һəгигəти објективликлə əлагəлəндирəркəн бир аддым ирəли кетмиш философ əслиндə зиддијјəтсизлик ме'јарына апелјасија васитəсилə субјективизмə јуварланмыш олурду. Бозанкет фəрдə апелјасијасы илə Мак-Таггартын мүтлəг персонализминə фактики олараг јол ачмышды.

Ч. МАК-ТАГГАРТ

Чон Мак-Таггарт Мүтлəг идеализмин əн мəһсулдар вə нүфузлу нүмајəндəси һесаб едилир. Јарадычылығынын илкин чағларында о, əсасəн, Һекел системинин вə методунун тəдгиги вə шəрһилə мəшғул олмушдур. «Һекел диалектикасына даир тəдгиглəр» (1896), «Һекел космолокијасына даир тəдгиглəр» (1901), «Һекел мəнтигинə даир комментаријалар» (1910) вə с. əсəрлəриндə мүтəфəккир Һекели өзүнəмəхсус шəкилдə шəрһ вə изаһ едирди. Бу шəрһ вə изаһлар бə'зəн Һекелдəн о гəдəр узаг олурду ки, онда Һекели тапмаг белə чəтинлəширди. Бу мə'нада Мак-Таггарт Һекели хејли дəрəчəдə өзүнүнкүлəшдирмишди. Орижинал мүтəфəккир кими өзүнү «Мөвчудлуғун тəбиəти» (Кембрич, 1921—1927) адлы икичилдлик əсəриндə тəсдиг етдирə билмишдир. Бу əсəр əн јени фəлсəфəнин надир инчилəриндəн һесаб олунур. Һəмин əсəрдə Мак-Таггарт аз гала Һекел системиндəн, онун диалектикасындан имтина едир. О, варлығын елементлəрини əн сыхы шəкилдə əн кичик деталлары белə анализ едир, өзүнүн мүтлəг персоналист системини ишлəјиб һазырлајыр; о, Мүтлəг идеализми о гəдəр субјективлəшдирир ки, ондан персонализмə кечид артыг практик мəсəлə кими гаршыда дурур. Кембрич профессору өзүнү атеист һесаб едирди. Бунунла белə, онун фəлсəфəсинə саһиб олан адам «анчаг дини инамла өзүнə сакитлик тапыр».[1] Онун кəлдији сон нəтичə—персонализм, ашағыда көрəчəјимиз кими, артыг дини-мистик тə'лимлəрдəн һесаб олунур. Лакин Һекелдəн вə ја Бредлидəн нə гəдəр узаглашмасындан асылы олмајараг, Мак-Таггарт неоһекелист олараг галды вə бүтүн зигзагларына бахмајараг, биз дə ону неоһекелист кими нəзəрдəн кечирмəк нијјəтиндəјик.

Неоһекелистин үмдə вəзифəси Абсолјута мүнасибəтдə өзүнү көстəрир. Мак-Таггартда да бу һагда тə'лим вардыр. Мүтəфəккир өз јарадычылығынын илкин мəрһəлəлəриндə мөвчудлуғу вəһдəт, ваһид кими баша дүшүр вə дүнјанын метафизики мəнзəрəсини дə дедуксија јолу илə бундан һасил етмəјə чалышырды. Лакин сонралар о плүралист метафизика конструксија етмəк јолуна дүшдү вə бу мəгсəдлə дə индуксијаја апелјаси-

[1] Wright W.K. A History of Modern Philosophy, N.J. 1941, p. 215.

ја етмәли олду. Она көрә дә онун метафизикасыны садәчә индуктив метафизика һесаб етмәк сәһвдир.[1] Мак-Тагтартын метафизикасынын онтоложи базасы мүстәгим тәчрүбәдир. О, мүстәгим тәчрүбәни илкин принсип кими гәбул едирди. Мүстәгим тәчрүбәјә апелјасија Абсолјутун мүәјјән мә'нада арха плана сыхышдырылмасы илә нәтичәләнир. Онун тәфсириндә Абсолјут нәсә мүәммалы варлыг кими дејил, сонлу персонлар системинин әламәти кими чыхыш едир. Онун үчүн Абсолјут нәсә әсрарәнкиз бир аләмдә дејил, сонлу персонлар системиндә мөвчуддур вә онлардан кәнарда ағласығмаздыр. Она көрә дә мәшһур фәлсәфә тарихчиси Ф.Коплсон јазыр ки, Мак-Тагтартда «Бредли вә Бозанкет мә'насында Абсолјут сәһнәдән чәкилир»[2]. Бу мүлаһизә илә гисмән разылашмаг олар. Бредли вә Бозанкетин тимсалында Абсолјут Мак-Тагтартда сәһнәдән чәкилә биләр, лакин онун өзүнүн анладығы мә'нада Абсолјут галыр вә бу һеч шүбһә дә доғурмамалыдыр.

Мак-Тагтарт јазырды: «Каинат prima facie бир-бириндән тамамилә фәргли олан субстансијалар—материја вә Руһдан ибарәтдир»[3]. Материјанын мөвчудлуғуну бу чүр ајдын шәкилдә е'тираф етдикдән сонра мүтәфәккир онун реаллығынын гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут етмәјә чалышырды. Бурада о, Бредли кими һәрәкәт едирди: материја реаллыг кими дејил, заһирилик кими мөвчуддур. Материјанын реаллығына гаршы о, дәркедәнлә дәрколунанын мүәммалы мүнасибәтинә әсасланан аргументдән чыхыш едирди. О изаһ едирди, тутаг ки, верилән мадди чисим ики әсас һиссәјә маликдир: бири—мави, дикәри—гырмызы. Детерминизмә көрә бу һиссәләрә мүтабиг икинчи һиссәләр дә, јә'ни шүурда онларын әкси олан һиссәләр дә олмалыдыр. Бу, мәнтиги чәһәтдән имкансызлыгдыр, она көрә ки, ејни шејин ики чүр мөвчудлуғу ола билмәз. Материја илә руһун мүнасибәтинә кәлдикдә исә о белә дүшүнүрдү: дүнјада һеч бир факт јохдур, бизә сүбут етсин ки, материја руһдан кәнардадыр. Бу о демәкдир ки, биз дүнјада варлығын тәләбини өдәјән, ејни заманда, руһи олмајан мөвчудлуг формасыны танымырыг. Лакин биз руһун бу чүр универсал мөвчудлуг формасы олдуғуну сүбута јетирә биләчәк позитив әсаса малик дејилик. Буна бахмајараг ағлабатандыр, дејилсин ки, бүтүн субстансија руһидир.

Ч.Мак-Тагтартын онтоложи базасы, јухарыда гејд едилдији кими, мүстәгим тәчрүбәдир. Онун метафизика конструксија етмәк истәдији варлыг да бурададыр. Бу варлыг онун үчүн диференсиасијаја уғрамыш варлыг вә ја субстансијаларын мәчмуундан ибарәт олан варлыгдыр. Мак-Тагтарт инанырды ки, бу чүр варлыг бизә гаврајышда верилир. Гаврајыш бизә бу мөвчудлуғу версә дә варлығын проблематиклији арадан галхмыр,

[1] Copleston F., op. cit, p. 241.

[2] Ibid, p. 240.

[3] McTaggart J.E. The Nature of Existence, vol. I, L. 1921, p. 392.

зира биз һеч вахт «мөвчудлуг—мөвчуддур» демәклә мөвчудлуғун депроблематизасија олундуғуну иддиа едә билмәрик. Она көрә ки, мөвчудлуг верилмир, о газанылыр. Ону әлдә етмәк үчүн исә онун мүәјјән критериси, фундаментал атрибуту тапылмалыдыр. Бу атрибуту мүтәфәккир мөвчудлуғун кејфијјәти һесаб едирди. Кејфијјәтлә онларын кәмијјәт тәркиби исә предметләрин тәләбилә мүәјјән олунур. Бредлидән фәргли олараг, о, кејфијјәтләри вә мүнасибәтләри реал һесаб едирди. Бәс кејфијјәтләрин мәзмуну нә илә мүәјјән едилир? Мак-Таггарт инанырды ки, кејфијјәтләрин мәзмунуну мүәјјән едән шеј субстансијадыр. Башга сөзлә, кејфијјәт өз мәзмунуну субстансијадан алыр. Бурадан Мак-Таггарт белә нәтичә чыхарырды ки, мөвчудлуг—субстансијасыз абсурддур. Мөвчудлугу, кејфијјәти, предмети вә субстансијаны әлагәләндирән васитәни о, мүнасибәт адландырырды. Философ өз проблематикасыны мәһз бурада тапыр вә әсасландырырды ки, бу проблемләри тәдгиг етмәклә фәлсәфә бизи керчәклијә даһа чох јахынлашдырыр—дүнја һаггында тәсәввүрүмүзү даһа да сәлисләшдирир вә конкретләшдирир.

Метафизиканын, фәлсәфәнин тәбиәти һаггындакы бахышлары ону даһа чох Һекелә јахынлашдырырды. Идракын бу формасында о, чох гијмәтли бир билик формасынын олдуғуну сүбут едирди. О, Һекелин диалектикасыны башга һәмкарларындан даһа јүксәк гијмәтләндирирди. Мак-Таггарт метафизикаја биликләримизи јохлама аләти кими бахыр, ону билик системинә пролегомена һесаб едирди. Бунсуз биликләр системи гејри-мүәјјән, тутгун, думанлы вә гејри-сәһиһдир. Метафизика биликләримизи тәмизләјир, аргументләри анализ јолу илә сәбәбләри үзә чыхармаға чалышыр. Мүтәфәккир көстәрирди ки, инсана инстинктив инам лазымдыр, буну исә она фәлсәфәдән башга һеч нә верә билмәз. «Динин бир нечә догмасы» (1906) әсәриндә сүбут едирди ки, фәлсәфи тәнгид гаршысында һеч бир теоложи догма дајана билмәз. Бу тәнгид инсанла дүнја, биликлә керчәклик арасында һармонијаја кәтириб чыхарыр. Бу һармонија идракын һеч бир башга формасы тәрәфиндән әлдә едилә билмәз. Дин, елм, инчәсәнәт дүшүнчә үчүн «материал» верир, лакин бунлар инсаны гане етмир: интеллект һәмин фактлар әсасында дүнја мәнзәрәси јарадыр—биликлә керчәклијин һармонијасыны мүәјјән едир. «Инамын һармонијасы» анчаг бу сон анда фәлсәфә әлдә едилмиш билији әсасландырдыгдан сонра формалашыр. Бу инамын тәсдиги үчүн мүтәфәккир шәртләр ирәли сүрүр: 1) каинатын руһилији гәбул едилмәлидир; 2) руһун өлмәзлији гәбул едилмәлидир; 3) руһун мәһәббәтдән ибарәт олмасына инам олмалыдыр; 4) каинат хејир, онун мәгсәди—хејирхаһлығын идеалыдыр.

Мөвчудлуғун тәбиәтинин тәдгигинә Бредлидән сонра һеч ким Мак-Таггарт гәдәр диггәт јетирмәмишдир. Онун икичилдлик «Мөвчудлуғун тәбиәти» әсәри дүнја фәлсәфәсинин онтоложи инчиләриндән бири һе-

саб едилә биләр. Мүтәфәккир өз бахышларыны характеризә едәркән кәскин вә ардычыл иди. Фәлсәфәнин үмумиләшдирилмиш характеристикасыны верән «Онтоложи идеализм» әсәриндә мүәллиф билдирирди: «Онтоложи олараг мән идеалистәм, зира инанырам ки, мөвчуд олан һәр шеј руһидир»[1]. Философ реаллығын максимал (ultimate) дәрки илә елми дәрки арасында кејфијјәт фәрги көрүрдү; инанырды ки, елм керчәклији систематик өјрәнир вә өјрәнмәлидир, лакин онун максимал тәбиәтини дәрк етмәк «фәлсәфәнин ишидир». «Максимал тәбиәт» дејәркән о, реаллығын өјрәнилмәсинә јөнәлән елә чәһәти нәзәрдә тутурду ки, о сәвијјәјә елмләр баш вура билмир. Идракын бу мәрһәләсиндә дүнја тәфәккүрә өзүнүн мөвчудлуғунун али—супернатурал принсипләрини ачмалы, дүнја системи өз олағә вә мүнасибәтләриндә өјрәнилмәлидир. Бу вәзифәни анчаг фәлсәфә јеринә јетирә биләр. «Мән, јазырды Мак-Таггарт, фәлсәфәни реаллығын максимал тәбиәтинин систематик өјрәнилмәси кими тәсәввүр едирәм»;[2] м...ним бурада ишләтдијим «ultimate» елмә дејил, анчаг фәлсәфәјә аиддир. Елм керчәклији систематик өјрәнир, лакин ону өз максималлығында дәрк етмәк—фәлсәфәнин ишидир.

Дүнја өз максималлығында,—изаһ едирди Мак-Таггарт—тә'рифолунмаздыр. О, үмумијјәтлә реаллығын, дүнјанын, керчәклијин тә'рифинин верилмәсинин гејри-мүмкүн олдуғуну сүбут едирди. Бу саһәдә фәлсәфәнин едә биләчәји шеј—онларын тәсвиридир. Реаллыг, онун фикринчә, мөвчуд олан һәр шејә аид едилә биләр; реал олмајан шеј јохдур. Нәјисә биз гејри-реаллыг кими тәсвир едириксә, биз ону һечнијә, демәли, нәјәсә аид етмиш олуруг. Мәсәлә һечнијә кәлиб чатанда, артыг гејри-мүәјјәнлик, тә'рифолунмазлыг алыныр. Мөвчудлуг да башга бир тә'рифедилмәз кејфијјәтдир. Лакин кејфијјәт өзү дә тә'рифолунмаздыр. Она көрә ки, һәр бир мүсбәт хассәсинин кејфијјәтинә гаршы мәнфи кејфијјәт дурур. Бә'зи кејфијјәтләр анализә кәлмәјән садәлијә, бә'зиләри мүрәккәблијә, бә'зиләри исә комплекслијә маликдир. Мүрәккәб вә комплекс кејфијјәтләр садә кејфијјәтләрә бөлүнә биләр; онлар шејләрин тәбиәти һесаб едилә биләр. Бунунла белә,—дејә изаһ едирди мүтәфәккир,—садә субстансијалар өз садәликләрини әбәди сахлаја билмәзләр; бу, һәтта садә субстансијаларын мөвчудлуғунун гејри-мүмкүнлүјүнү көстәрир. Мүтәфәккир бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирирди; о көстәрирди ки, ола биләр ки, бә'зи мүнасибәтләрдә садә субстансија мөвчудлуғуну сахласын, «лакин бүтүн мүнасибәтләрдә о садә ола билмәз. Бу мүлаһизә мәнә стабил вә максимал кими көрүнүр»[3]. Мак-Таггарт мөвчудлугла реаллығын да бир-бириндән фәргләндирилмәсини зәрури һесаб едирди. Мөвчудлуг елә шеј-

---

[1] McTaggart J.E. Ontological Idealism, in Contemporary British Philosophy, p. 251.

[2] Ibid, p. 251.

[3] Ibid, p. 256.

лərdən ibarətdir ki, онлар билавасита верилир, jə'ни онларын реаллығы һазыр, актуал верилəн шејдир. Реаллыға исə елə шејлəр дə аид едилə билəр ки, онлар билавасите мөвчуд дејилдир. Имканлар, чүмлəлəр, кејфијјəтлəр вə с. мөвчуд олмадан реал ола билəрлəр. Вə «мəн дүшүнүрəм ки, чүмлəлəрин вə ја имканларын реаллығы сүбут олуна билəр»[1].

Ч.Мак-Таггарт дүнјаны бүтүнлүклə руһи һесаб етдијинə көрə, онун материја вə шүура бөлүнмəсини мə'насызлыг һесаб едирди. Онун системиндə, үмумијјəтлə, материја анлајышына јер галмыр, зира о инанырды ки, «мөвчуд олан һеч шеј материјанын кејфијјəтинə малик ола билмəз», она көрə дə «материјанын мөвчудлуғу мəгбул һесаб едилə билмəз»[2]. «Мəн демəк истəмирəм ки, биз гаврадығымыз шејлəрин мөвчудлуғуну инкар едəк, лакин бизим демəк истəдијимиз шеј одур ки, о адəтəн сенсдата ады алан објектлəрин тəбиəтинə малик дејилдир»[3]. Материја, гејри-реал, сəһв бир гаврајыш да дејилдир, зира «биз һеч шеји мадди олараг гаврамырыг, бахмајараг ки, онун һаггында мадди кими мүлаһизə јүрүдүрүк»[4]. Руһун изаһында исə Мак-Таггарт Һекели белə архада гојур, бүтүн реаллығы руһи һесаб едирди.

Мак-Таггарт јазырды ки, «реаллыг—руһидир». Руһ, онун үчүн дүнјада олан һəр чүр мəзмунлуг вə кејфијјəтлиликдир. «Мəзмуна малик олан кејфијјəт—руһиликдир»[5], јазырды о. Руһа дахилəн активлик вə јарадычылыг хасдыр; онун нəјисə дəрк етмəси, гаврамасы—онун һəјатынын вə мөвчудлуғунун ифадəсидир. Лакин гавраныла, дəрколунан шеј материја дејил, субстансијадыр. Руһ нə едирсə субстансијадан едир. Бу мə'нада гаврајыш—«субстансијанын анлашылмасыдыр» вə «Мəн—субстансијајам»[6]. Буну мүтəфəккир онунла əсасландырырды ки, гаврајыш билавасите субстансијадан ибарəтдир, даһа доғрусу, гавраjышын мəзмуну субстансијадыр. Гавраjышын бизə вердији шеј «мүтабиликдир.» Бу мə'нада «Мəнин» мəзмунунда субстансијадан башга бир шеј јохдур.

Мөвчудлуг, изаһ едирди Мак-Таггарт,субстансијанын кејфијјəт вə мүнасибəтлəриндəн башга бир шеј ола билмəз. Субстансија елə шејдир ки, о «өз һиссəлəри арасында кејфијјəтлəрə вə ја мүнасибəтлəрə малик олмадан кејфијјəтлəрə маликдир вə мүнасибəтдəдир»[7]. Дүнјадакы субстансијаларын кəмијјəти гавраjышлардан асылыдыр. Гавраjышлар сүбут

[1] Ibid, p. 251—252.

[2] Ibid p. 259.

[3] Ibid, p. 259.

[4] Ibid,

[5] Ibid.

[6] Ibid, p. 260.

[7] Ibid, p. 253.

едир ки, дүнјада «бирдән чох субстансија вардыр. Лакин ејни заманда, бүтүн бу субстансијалар ваһид бир субстансија кими бир јерә јығыла биләр»[1]. Бир һалда ки, субстансија мөвчуддур, демәли, онлар бир-бирилә мүнасибәтә кирмәлидирләр. Мүнасибәт фундаментал анлајышдыр, лакин о да тә'риф едилә билмәз. Она көрә ки, мүнасибәт мүнасибәт доғурур вә бу да сонсузлуға апарыр. Мүнасибәт кими субстансија да тә'риф едилә билмәз. Ону анчаг ваһид бир мүрәккәблик кими тәсвир етмәк олар. Ваһид субстансија груплара бөлүнә биләр; груп—субстансијалар коллексијадыр. Тәкчә субстансија бу мүрәккәблијин үзвү һесаб едилә биләр. Груплар синиф әмәлә кәтирир. Бүтүнлүклә субстансијаны, онун групларыны, үзвләрини, синифләрини вә с. әмәлә кәтирән бир субстансија да вардыр. «Бу субстансија—Универсумдур».[2]

Ч.Мак-Таггарт әсл метафизик иди вә буна көрә реаллығын тәдгигинә метафизиканын сон мәгсәди кими бахырды. О инанырды ки, «нәсә» мөвчуддур вә бу инам шүбһә алтына алына билмәз. Лакин бу «нәсә» (somethig) ја халис материја, ја да халис руһ һесаб едилә билмәз. Дүнјада халис руһун, ја да халис материјанын мөвчудлуғуну сүбут етмәјә чалышанларын мүлаһизәләри һеч вахт зиддијјәтдән кәнар олмамышдыр. Лакин о дүзкүн мөвгедән чыхыш едәрәк ирәли кедә билмирди. О, метафизика конструксија етмәк үчүн материја—шүур дилеммасындан гачмаг, материализм вә идеализмин үзләшдији зиддијјәтләрдән јан кечмәји тәләб едирди. Бу мәгсәдлә о, «мүәјјәнедичи мүтабиглик» принсипини әсасландырмышды. Бу принсипә көрә материјанын вә ја руһун мөвчудлуғуну тәкчә онлара апелјасија васитәсилә мүәјјән етмәк олмаз. Бунун үчүн үчүнчү мүәјјәнедичи амил—мөвчудлуг ме'јары тапылмалыдыр. Бу үчүнчү амил һәр ики нөв мөвчудлуғун имканы кими чыхыш етмәли, онларын фундаментал әламәтләрини өзүндә тәчәссүм етдирмәлидир. Бу ме'јары вә универсаллығы Мак-Таггарт гаврајышда тапырды. Гаврајыш өз тәбиәтинә көрә материја илә шүурун синтезидир; һеч ким дејә билмәз ки, о јалныз материјадыр, јахуд да шүур. Дикәр тәрәфдән, о, мөвчудлуғун проблематиклијини, онун иллүзјорлуғуну, шүбһәлилијини арадан галдырмаг үчүн ән сәһиһ мәнбәдир: онда верилән шеј мөвчуд олмаја, ејни заманда, шүбһәли ола билмәз. Бурадан мүтәфәккир белә нәтичә чыхарырды ки, гаврајыш мөвчудлуғу һәм мүәјјән едир, һәм дә маддиликлә руһилик арасында мүтабиглик јарадыр; о, ики мөвчудлуғун ваһид дашыјычысыдыр. Гаврајыш «Мәнин» аспекти олдуғуна көрә варлыг ондан башга бир шеј һесаб едилә билмәз. Бурада философ реаллығын икили тәбиәтә малик олмасы һаггында өзүнүн мүдафиә етдији мүлаһизә илә видалашмыш

[1] Ibid.

[2] Ibid, p. 255.

олур, чүнки о heч чүр әсасландыра билмир ки, гавраjышда верилән реаллыг өз маддилиjини сахлаjыр. Гавраjышдакы реаллыг өз мәнбәjи е'тибарилә обjективдир, мәзмун е'тибарилә исә бу субjективдир. Һәмин факт Мак-Таггарта идеализмдән ирәли кетмәjә имкан вермир. «Бизә елә кәлир ки,—jазырды о,—каинатда заман вардыр, керчәкликдә исә hәр шеj замандан кәнардадыр. Бизә елә кәлир ки, каинатда материjа вә hисси кеjфиjjәтләр вардыр, hәгигәтдә исә анчаг руh мөвчуддур»[1]. Дүнjада, изаh едирди философ, анчаг «Руh вә руhу әмәлә кәтирән Мәнләр мөвчуддур ки, онлар да өзләрини вә бир-бирини гавраjырлар»;[2] руh—мәзмундур, «бир вә jа бир чох «мән»ләрин мәзмуну»[3]. Каинат өзү Абсолjут вә jа «мән»ләр системиндән башга бир шеj деjилдир. Һәгигәт өзү мүәjjән шәртләрин hәгигәтидир; бу шәртләр ондан ибарәтдир ки, «бир «мән» башгасыны, башгасынын hиссәсини гавраjа биләр».

Ч.Мак-Таггартын метафизикасында «Мән»—hәр шеjин башланғычы, Абсолjутун өзтәчәссүмүдүр. «Мән—өлмәздир»[4]. «Мәнин» фонунда, онун үчүн заман, мәкан вә материjанын реаллығы иллүзиjа кими нәзәрә чарпыр. Керчәкликдә, гејд едирди о, материjадан гејри-реал hеч шеj ола билмәз. Керчәклик анчаг руhдан, руhлара мәхсус мәhәббәтдән вә бу мәhәббәтин сафлашмасына апаран енержидән башга бир шеj ола билмәз. Заман вә мәканын обjективлиjи әслиндә гавраjышын обjективлиjидир. Гавраjышларын бир-бирилә мүнасибәтиндән заман—мәканы күман етмәк олар. Нәjисә биз индилик кими гавраjырыгса, бу, биз үчүн jахын гавраjышлар сериjасынын мөвчудлуғундан башга бир шеj деjилдир. Заман гавраjышларын заhирилиjидир. Заманы Мак-Таггарт дахили зиддиjjәт кими рәдд едирди. Өз мүлаhизәсини сүбут етмәк үчүн о, белә бир аргументә мүрачиәт едирди: hәр бир hадисә кечмишә, кәләчәjә вә индилиjә аид едилә биләр. Буна мүтәфәккир зиддиjjәт кими бахырды. Бир hадисә мөвчуддурса, демәли, она мәхсус әламәтләр, еjни заманда hәм кечмишә, hәм кәләчәjә, hәм дә индилиjә аид ола биләр. Белә чыхыр ки, бир hадисә еjни заманда hәр үч замана аиддир. Бу зиддиjjәтдир, она көрә ки, бир hадисәнин еjнизаманлылығы инкар, индилиjи, кечмишлиjи вә кәләчәклиjи—чохзаманлылығы тәсдиг едилир; jахуд да заманын мөвчудлуғуну гәбул етмәк еjни hадисәнин мүхтәлиф мөвчудлуғуну гәбул етмәк демәкдир. Бу ону көстәрир ки, заман дахилән зиддиjjәтли феномен кими рәдд едилмәлидир. Онун метафизики програмы чәрчивәсиндә башга чүр ола да билмәзди, чүнки о, варлығы анчаг гавраjышда верилән реаллыг кими анлаjыр вә дүнjа мәнзәрәсини дә ондан конструксиjа едирди. Гавраjыш анчаг актуал тәчрүбәдир вә о анчаг индилиjи— ваhид заманлылығы

[1] McTaggart J.E. The Nature of Existence, vol. II, p. 338.
[2] Ibid, p. 338.
[3] Ibid, vol I, p. 381.
[4] Ibid, p. 503.

еһтива едир. Бир диалектик кими реаллығын вә заманын дәјишкәнлијинин онун тәрәфиндән инкар едилмәси анчаг тәәччүб доғурур. «Дәјишмә вә заманын реаллығы рәдд едилмәлидир»[1], јазырды о. Ч.Мак-Таггарт реаллығы анчаг руһи маһијјәтләрин мәчмусу кими баша дүшүрдү; Абсолјут, мүтләг идеја да, онун әгидәсинчә, субстансија дејил, шәхсијјәтләрин «руһ топлусудур». Мүтәфәккирин реаллыға мүнасибәти ону мүәјјән мә'нада Һекелдән, һәтта Бредлидән узаглашдырырды. Бредли исә Һекелчи олараг галыр вә Абсолјуту објективлик кими дүшүнүрдү. Лакин Мак-Таггарт Мүтләг идеализмдән персонализмә кечид һазырлајырды. Тәсадүфи дејилдир ки, ону «персоналист идеализмин Бредлиси һесаб едирләр». Мүтәфәккир инанырды ки, реаллыг—фәрди «мән»ләрин мәчмусудур вә бунлар топланараг али «Мән»дә—Аллаһда мүтләг вә дәјишмәз бир варлыг әмәлә кәтирирләр. Реаллыг сонлу «мән»ләрин топлусудур, лакин сонлу «мән»ләр топлум һалында јени кејфијјәт—јени «Мән» вә јени мөвчудлуг төрәдир. Бу мөвчудлуг—мүтләг «Мән»дир.

Реаллығын әбәдилијини Мак-Таггарт руһун, даһа доғрусу, руһларын өлмәзлијилә изаһ едирди. Руһ—өлмәз, мүтләг вә ән үмумидир. Руһла објектин—шүурла материјанын әлагәси мистик бир варлыг әмәлә кәтирир ки, фәлсәфә дә анчаг ону тәдгиг етмәлидир.

Мак-Таггарт јазырды ки, дүнјада «нәсә» мөвчуддур; биз бу мөвчудлугдан шүбһәләнә биләрик, лакин шүбһәнин мөвчудлуғундан шүбһәләнә билмәрик. Бу о демәкдир ки, нәјинсә мөвчудлуғу гејд-шәртсиз гәбул едилмәлидир. «Нәсәнин» гәбул едилмәси мүәјјән нөв мүәјјәнликләрин мөвчудлуғуну гәбул етмәк демәкдир. Башга чүр ола билмәз, зира һәр чүр мөвчудлуг анчаг мүәјјәнликләрин һесабына мөвчуд ола биләр. Мөвчудлуғуну гәбул етдијимиз шејин мүәјјәнликләринин нәзәрә алынмасы, ејни заманда, онун мөвчудлуғу һаггындакы шүбһәнин реаллығыны көстәрир. Она көрә ки, мөвчудлуг барәсиндәки шүбһәләримиз әслиндә онда бир гисим мүәјјәнликләрин олмасы вә ја олмамасына аид едилә биләчәк бир шүбһәдир. Башга сөзлә, дүнјада елә мүәјјәнликләр вар ки, бизим мөвчудлуғуна инандығымыз «нәсәдә» мөвчуд ола да биләр, олмаја да. Демәли, бизим шүбһәләримиз әслиндә «нәјинсә» мөвчудлуғуна дејил, һансыса мүәјјәнликләрин мөвчудлуғуна аиддир. Она көрә дә биз һансыса мөвчудлуғу нәзәрдә тутурса, она ујғун мүәјјәнликләри дә нәзәрә алмалыјыг. Бу мүәјјәнликләри Мак-Таггарт **кејфијјәт** адландырырды.

Мак-Таггартын онтолокијасында кејфијјәтләр һаггында тә'лим мүһүм рол ојнајыр. Шејләр, просесләр, һадисәләр, шәхсләр вә с. кејфијјәтләрдә мөвчуддур вә кејфијјәтләр васитәсилә дә өзләрини бүрузә верирләр. Кејфијјәтдән мәһрум олан мөвчудлуг—фиксијадыр. Кејфијјәтләр гавранылыр. «Илкин һиссләри гаврајан мөвчудлуғун өзү һәмин гаврајышдан

[1] Ibid, vol. II, p. 22.

[2] Passmore J. op. cit, p. 75.

башга бир шеј дејилдир»[1]. Мөвчуд олан һәр шеј кејфијјәтләр чохлуғуна малик олмалыдыр; кејфијјәтин вә кејфијјәтләр чохлуғунун дашыјычысы субстансијадыр. Субстансија ваһид ола билмәз, әкс һалда биз кејфијјәтләрин мүхтәлифлијини рәдд етмиш оларды. Субстансија мөвчудлуғун кејфијјәтләрилә ејни олмалыдыр; бир һалда ки, мөвчудлуғун кејфијјәтләрилә субстансија ејнидир, демәли, субстансија өзү чохлугдан ибарәт олмалыдыр. Ејниликлә мүхтәлифлик гаршылыглы әлагәдардыр. Бу, сүбут едир ки, субстансија да кејфијјәтләр кими објектив реал олмалыдыр. Керчәклик субстансијаларын мәчмусудур; онлар објективдир, лакин бир-бириндән асылы вә бир-бирилә әлагәлидир. О, бунлары «Мәнләр» кими тәсәввүр едирди. Беләликлә, Мак-Таггартда Бредлинин Абсолјуту өз мә'насыны итирир, зира сүбут олунур ки, әввәлә, реаллыг ваһид дејил, чохлугдур, икинчиси, Абсолјут һадисә дејил, «Мәндир».

Неоһекелист һәрәкатын мәнтиги нәтичәсинин персонализм олмасы фәлсәфә тарихи үчүн нәзәријјә мәсәләси дејилдир. Мүтләг идеализмин инкишафынын апокејиндә онун лидерләринин өзләринин персонализмә апелјасијасы сүбут едир ки, бу тә'лим өз ичиндән јени бахыша—персонализмә кечид һазырлајыр. Буну Бредли, Мак-Таггарт вә башгаларында апајдын сезмәк олур. «Бизим мүлаһизәләримиз доғрудурса,—јазырды Мак-Таггарт,—универсум Мәнләрдән ибарәтдир»; Онда бәс «Аллаһ нәдир?» суалы верилсә, чаваб верәрәм ки, мән «Аллаһы» елә бир варлыг һесаб едирәм ки, о—Мәндир, лакин хејирхаһ, гүдрәтлидир, «бүтүн башга мәнләри јарадыб јаратмамасындан асылы олмајараг, онун ирадәси онлар үзәриндә һакимдир»[2]. Бир гәдәр сонра Мак-Таггарт артыг гәти шәкилдә өзүнүн персоналист олдуғуну е'лан едир. «Мән ејни заманда персоналист идеалистәм. Она көрә ки, мән инанырам ки, руһун мәзмунунун һәр бир һиссәси бә'зи «мән»ләрә аиддир вә онун һеч бир һиссәси бирдән аз «мән»ә аид дејилдир; вә бүтүн субстансијалар «мән»ләрдир, «мән»ләрин һиссәләридир, груп «мән» ләрин вә ја «мән»ләрин һиссәләридир»[3].

Ч.Мак-Таггарт Бредли кими универсал систем јаратмамышды. Онун тәдгигатлары, әсасән, метафизика саһәсинә аид иди. Она көрә дә онда онтолокија гәдәр мүкәммәл ишләнмиш гносеоложи тә'лимә раст кәлмирик. Артыг ады чәкилән «Онтоложи идеализм» очеркиндә өзүнүн гносеоложи мөвгејини ачыглајыр: «Епистемоложи чәһәтдән дејәрдим ки, мән—Реалистәм. Мән дејәрдим ки, билик һәгиги инамдыр, инам да о заман, јалныз о заман һәгиги олур ки, о бир фактла мүтабиглик мүнасибәтиндә олсун»[4]. Факты исә,—давам едирди о,—мән олан бир шеј һесаб едирәм. Мүтәфәккир бүтүн идракы гаврајыш һесаб едирди. Она көрә дә

[1] Ibid, vol. I, p. 248.

[2] McTaggart J.E. Ontological Idealism, p. 262.

[3] Ibid, p. 251.

[4] Ibid.

идракла әлагәдар бүтүн иддиалары гаврајыша етмәлиҹик. Әкәр биз һәгигәти анҹаг онун һесабына дәрк едириксә, јанылма илә әлагәдар олараг нараһатлығымыз да онунла әлагәдардыр. «Әкәр бизим нәзәријјәмиз дүзкүндүрсә,—јазырды Мак-Таггарт—бүтүн идракымыз һәгигәтән гаврајышдыр вә буна көрә дә јанылма да онун үзәринә дүшмәлидир»[1]. Гаврајыш принсипҹә олан шејин гавранылмасыдыр. Лакин бу һеч дә һәмишә өзүнү доғрултмур. Бу о демәкдир ки, гаврајыш бизә олмајан шеји дә олан шеј кими тәгдим едә биләр, јә'ни о, реаллығы гејри-реаллыг кими тәгдим едә биләр. Мисал үчүн, көтүрәк заманы. Заман варлығын емпирик ҹәһәтини тәшкил едир. Принсипҹә заман гејри-реал олдуғуна көрә гаврајыш ону бизә вермәмәлидир, амма верир, демәли, о бизә јанылманы һәгигәт кими тәгдим едир. Бу саһәдә мәним бахышым беләдир,—дејә Мак-Таггарт изаһ едирди,— үмумијјәтлә, «һеч шеј реал олараг заманда мөвҹуд ола билмәз»[2]. Һесаб едәк ки, А һадисәси кечмишдә, инди вә кәләҹәкдә баш верә биләҹәк һадисәдир. Бу, зиддијјәт әмәлә кәтирир. Она көрә дә заман реал, демәли, һәгиги ола билмәз, һалбуки гаврајыш ону бизә һәгиги кими тәгдим едир. «Мөвҹудлуғун һеч вахт инди, кечмиш вә кәләҹәјә аид олмасы һәгиги ола билмәз». Бурадан о белә нәтиҹә чыхарырды ки, «time is unreal»—«заман гејри-реалдыр». Гаврајыш исә бу ҹәһәти тамамилә әкс планда, јә'ни јанылманы һәгигәт кими тәгдим едир. Бу сүбут едир ки, скептисизм гачылмаздыр.

Р. Ҹ. КОЛЛИНГВУД

Неоһекелизмин инкишафы тезликлә онун ҹәрчивәсиндә мүхтәлиф мәктәбләрин әмәлә кәлмәсилә нәтиҹәләнди; һәр мәктәб дә ону бир истигамәтдә инкишаф етдирир, Абсолјуту өзүнә мүвафиг сферада ахтармаға ҹәһд едирди. Бредли—Бозанкет неоһекелизми өзүнү Реаллығын панорамасы кими дүшүнүр вә гејд едилдији кими, Абсолјуту да бу истигамәтдә ахтарырды; италјан неоһекелчиләри—Кроче вә Ҹентиле исә тарихә вә билаваситә актуал керчәклијә апелјасија едир вә Абсолјуту да орада ахтарырдылар. Профессор Робин Ҹорҹ Коллингвуд неоһекелизми Кроче вә Ҹентиле истигамәтиндә инкишаф етдирмәји—инкилис мүһитиндә Бредли вә Бозанкетин етмәдијини етмәјә, онларын нәзәриндән јајынмыш проблематика үзәриндә өз тәдгигатларыны ҹәмләшдирмәјә чалышырды. О, Абсолјуту тарихдә тапыр вә метафизиканы тарихин метафизикасы кими тәсәввүр едирди. Коллингвуд гејри-ади тарихи интуисијаја малик олан бир тарихчи-философ иди, фәлсәфә тарихинә «Руһун күзкүсү вә ја Идракын мәнзәрәси» (1924), «Метафизики очерк» (1940), «Јени Левиафан» (1939), «Тәбиәт идејасы» (1945), «Тарих идејасы» (1946) вә с. әсәрләрилә дахил олмушдур. Коллингвуд өз дүнјакөрүшүнү

[1] Ibid, p. 264.
[2] Ibid, p. 267.

Һекелин тарих фәлсәфәси руһунда инкишаф етдирмәјә чәһд етсә дә, онун консепсијасында инкилис емпиризми, Кроченин естетизми вә Чентиленин актуализми өз тә'сирини көстәрмишдир. О, говушуг саһәдә өз тәдгигатыны чәмләшдирмишди. Бизи даһа чох онун метафизикасы марагландырыр, буна көрә дә диггәтимизи бу саһәјә јөнәлдәчәјик.

Р.Ч.Коллингвуд идеалист историзм јаратмышды. Сөз јох ки, о, метафизиканын аспектләри ичәрисиндә тарих фәлсәфәсинә даһа чох үстүнлүк верирди. Ону да гејд етмәјә дәјәр ки, Коллингвуд дәһшәтә кәлирди ки, метафизиканын бу саһәси ән вачиб саһә олмасына бахмајараг, о һәлә дә өз инкишафынын лап башланғычындадыр. Мүтәфәккир фәлсәфәни вәсф едир, онунла әлдә едилә биләчәк билијин һеч бир елмлә әлдә едилмәсинә инанмырды. О инанырды ки, «хырда философлар», хүсусилә позитивистләр фәлсәфәнин инкишафына мане олмагла тәфәккүрүн тәрәггисинин гаршысында әнкәл јаратмыш олурлар. Буна көрә дә о, «хырда философлары» өзүнүн, үмумијјәтлә, фәлсәфәнин дүшмәни һесаб едирди.

Р.Коллингвуд бәшәријјәтин инкишафыны, бүтүн тарихи просеси руһун мәһсулу кими дүшүнүрдү; онун үчүн тарихи просес руһи реаллыгдыр. Әслиндә философ бир реаллыг танıјырды—руһи реаллыг. О, тарихин етапларыны руһун инкишаф мәрһәләләри кими анлајырды. Бәшәријјәт өз интеллектуал варлығында,—изаһ едирди Коллингвуд—беш әсас мәрһәлә кечирир: инчәсәнәт, дин, елм, тарих вә фәлсәфә. Бәшәријјәтин фәлсәфи инкишафы анчаг инди башланыр. Һекелин триадик инкишаф консепсијасы онда бешлик шәклиндә өзүнү көстәрирди. Фәлсәфә илә тарихә о бир-биринә даһа чох јахын олан, лакин кејфијјәтчә бир-биринә мүнчәр едилмәјән мәрһәләләр кими бахырды. Тарихи инкишафын зирвәсини XIX әср тәшкил едир. Лакин тарих анчаг сејр едир вә фактлар топлајыр, һеч вахт тәдгигат предметинин варлығыны гәбул етмир, ону кәнардан мүшаһидә едир. Бүтүн чәһдләринә бахмајараг, тарихчи дөнүб тарих олмур—тарихлә говуша, ону јенидән јашаја билмир. Инкишаф о заман биткин вә универсал һесаб едилир ки, о, әввәла, өзүнү халис фикрә чевирә билсин, өзүнү халис фикир кими дүшүнә билсин, икинчиси, инкишафын һәрәкәтверичи гүввәси кими чыхыш едән фикир өзү-өзүнү дүшүнәркән һеч бир әлавә васитәјә еһтијач дујмасын. Инкишафын, мәсәлән, тарих мәрһәләсиндә фикир өзүнә гаршы дејил, факта гаршы дурур. Инкишафын тарих мәрһәләсиндә фикир кејфијјәт дәјишиклијинә уғрајыр, о анчаг өзү өзү илә мәшғул олур, јә'ни шүур—рефлектив шүура, идрак—өзүнүдәркә чеврилир. Бу мәрһәләнин фундаментал әламәти ондадыр ки, фикирлә објект арасында һеч бир зиддијјәт олмур, чүнки онлар бир-биринә кечир—фикир керчәклијин, керчәклик фикрин мөвчудлуг принсипинә чеврилир. Артыг бу заман објект вә субјект, варлыг вә тәфәккүр, фикир вә предмет вә с. арасындакы зиддијјәт силиниб кедир—

фикир керчәкләшир, керчәклик фикрә чеврилир. Фәлсәфә—јазырды Коллингвуд—«фикир һагғында фикирдир»[1], «Фикир өз објектинә мүнасибәтдә артыг фикир дејил, биликдир»[2]. Фәлсәфәнин предметини о тарихдә тапырды. Мүтәфәккир инанырды ки, тәфәккүр вә варлыг—тарихин мәһсулудур; инсанлар өз фәалијјәти просесиндә хүсуси бир реаллыг—бәшәри реаллыг формалашдырыр, өзләри дә һәмин реаллыгда вә онун васитәсилә инкишаф едирләр. Хүсусилә тәфәккүр, фикир, дүшүнчә вә дүшүнмәк габилијјәти һәмин реаллығын әсасында формалашыр. Она көрә дә метафизика тарихи вә ја руһи реаллығын панорамасындан башга бир шеј ола билмәз. Тарих идракын «күзкүсү» вә ја онун «хәритәсидир.» Өзүнү идракын анализи кими дүшүнән фәлсәфә әслиндә тарихи просесин, руһи реаллығын анализилә мәшғул олур. Философ инанырды ки, тарих—руһун мәһсулудур. «Бүтүн тарих—фикрин тарихидир»[3]. «Тарихи просес—фикирләрин просесидир»[4]. Тарих идејасы, онун әгидәсинчә, фикир идејасындан ајрылмаздыр; предмет, әшја, просес, һадисә вә с. һеч бир тарихилијә малик дејилдир. Онларын фикирдән кәнарда һеч бир тарихи ола билмәз. Предметләр, просесләр, бүтүнлүклә тарихдә, демәли, фикирдә мөвчуддур; фикир харичиндә онларын мөвчудлуғу абсурддур: «Фикирләрдән ајрылыгда предметләрин һеч бир тарихи ола билмәз»[5]. Варлығын тарихи просесдән ајрылмасына гаршы Коллингвуд амансыз мүбаризә апарырды. О, нәјин баһасына олурса-олсун тарих фәлсәфәсинин—тарихи метафизиканын дирчәлдилмәсини тәләб едирди. Бу чүр метафизиканы о «онтолокијасыз метафизика» адландырыр вә белә бир метафизиканын јарадылмасы үзәриндә исрар едирди. Бу чүр елм онун инамына көрә, елмләр силсиләсиндә—«формалар шкаласында» һеч бир елмлә әвәз едилә билмәз. Позитивистләр тарихи идракын вә метафизиканын дүшмәни олдугларына көрә Коллингвуд онлары ифша едирди. Позитивистләр,—изаһ едирди о,—инанырлар ки, тәбиәтшүнаслыг фактлардан вә ганунлардан ибарәтдир; лакин онлар анламырлар ки, тәбиәтшүнаслыға фактлары тарих верир, онун ганунларыны тарихин формалашдырдығы тәфәккүр кәшф едир. Башга сөзлә, тәбиәтшүнаслыг—инсанын тәбиәтә јанашма үсулудур вә бу исә анчаг тарихин иши, онун мәһсулудур. Бүтүн бунлара көрә бу чүр «хырда философлары» Коллингвуд тәнгид едир вә јазырды ки, позитивизм «јалан гујусундан картон евчикләр дүзәлдир»[6]. Тарихә апелјасија Коллингвуду инсан фәлсәфәсинә, халис руһ сферасына кәтириб чыхармышды.

---

[1] **Р.Д.Коллингвуд.** Идея истории. Автобиография, М., 1980, с. 5.
[2] Јенә орада, с. 6.
[3] Јенә орада, с. 204.
[4] Јенә орада, с. 205.
[5] Јенә орада, с. 290.
[6] Јенә орада, с. 351.

Р.Коллингвуд тарихә инсан руһунун, онун һәрәкәт вә рәфтарынын аренасы кими бахырды. Буна көрә дә о, тарихә апелјасијаны инсана вә руһа апелјасија—өзүнүдәрк һесаб едирди. Инсан дүнјаны, објектләр аләмини дәрк етмәк үчүн өзүнү, үмумијјәтлә, инсаны дәрк етмәлидир. Лакин инсан «өзүнүн кечмиш һәрәкәтләриндәдир»[1]. Инсаны дәрк етмәк онун тарихдән кәлән, онунла шәртләнән һәрәкәтләр комплексинин мәнтигини анламаг демәкдир. «Өзүнүдәрк өзүнүзүн нә етмәјә гадир олдуғунузу дәрк етмәк демәкдир»[2]. Бу исә тарихдә верилир. Буна көрә дә фәлсәфәнин предмети тарихи просесдә көтүрүлән инсандыр. Бурада мүтәфәккир «инсан», «инсан тәбиәти» анлајышларыны сөзүн спесифик мә'насында ишләдирди. Коллингвуда көрә, фәлсәфә инсаны өзүнә предмет сечирсә, демәли, о тарихи, руһу вә фикри инкишафы өзүнә предмет сечмиш олур. Башга чүр ола да билмәз, чүнки инсан, шүур вә фикир тарихи просесдән кәнарда анласылмаздыр. Мүтәфәккир мәсәләнин дикәр чәһәтини дә нәзәрдән гачырмырды: инсан тәбиәтинин физики чәһәти вар вә буна көрә дә инсана мәхсус һәр шеји анчаг тарихдә ахтармаг олмаз. Демәли, фәлсәфә инсан тәбиәтини өзү үчүн предмет сечәркән өзүнү тәбиәтдән кәнарда дүшүнмәмәлидир. Бу мә'нада тәбиәт вә тәбиәтә мүнасибәт дә фәлсәфәнин предметинә дахилдир. Мәсәләнин башга мүһүм чәһәтини Коллингвуд инсан тәбиәтинә мәхсус гүввә вә атрибутларын инкишафында көрүрдү. Бу гүввәләри мүтәфәккир руһи реаллығын һечликдән «өзүндә шеј вә өзү үчүн шејдән» «бизим үчүн шејә» доғру инкишафы тә'мин етмәкдә көрүрдү. Тарихи просесин анализи јолу илә Коллингвуд руһун диалектикасына чан атырды. Бу диалектика тарихи тамлығын, бүтөвлүјүн вә ја Абсолјутун тәчәссүмү кими мөвчуддур. Фәлсәфә али тәфәккүр формасы, рефлексија кими Абсолјутун мөвчудлуғуну тәсвир етмәли, онун тарихи просесдә «кизләнән» мүтләг һәгигәтинә доғру кетмәлидир. «Мүтләг руһ,—јазырды Коллингвуд,—тарихи тамлыгдыр ки, мәним шүурум да онун һиссәсини тәшкил едир»[3].

Р.Коллингвуд «идракын хәритәсини» (the map of knowledge) јаратмаға чалышырды. О күман едирди ки, идракын бүтүн проблемләри өз һәллини тарихдә тапыр. О, идрак мәсәләләринә панисторизм—тарихин култу бахымындан јанашырды. Јени дөвр,—изаһ едирди мүтәфәккир,—тарихи аз гала тәбиәтшүнаслыға гурбан верир вә буна көрә дә идракын «хәритәсинә» анчаг «ријазијјат, механика вә материализми» дахил едир. Бүтүн идрак бу триада үзәриндә гурулурду. Ән башлычасы бу иди ки, јени дөврдән башлајараг шүур анчаг тәбиәтә доғру истигамәтләнир вә бу ифратчылыг XIX әсрдә өз инкишафынын зирвәсинә чатыр. Идракын инкишафынын бу мәрһәләси позитивизм кими бир дүнјакөрүшү јаратдыгдан

[1] Јенә орада, с. 14.

[2] Јенә орада.

[3] Collingwood R.J. Speculum Mentis or the Map of Knowledge, Ox., 1924, p. 299.

сонра интеллект өз инкишафынын биртәрәфлилијини анлајыр вә буна көрә дә керијә гајытмаға башлајыр—тарихә вә шүура доғру дөнүш едир. Она көрә дә XIX әср тарихи тәфәккүрүн формалашдығы әср кими гијмәтләндирилә биләр.

Руh, шүур, идрак, инсан вә онун дәркетмә габилијјәти hаггында Коллингвудун өз бахышлары варды. О күман едирди ки, hәмин феноменләрин heч бири тарихи просеслән кәнарда изаh едилә вә анлашыла билмәз. Бу феноменләр тарихә, тарихи hадисәләр шәбәкәсинә елә бил ки, «сәпәләнмишдир» вә ја онлар тарихи hадисәләрин алт гатларында кизләдилмишдир. Заман онларын үзәринә елә бир «пәрдә» чәкмишдир ки, онлары дәрк етмәк үчүн hәмин пәрдәни көтүрмәк—онларла «үз-үзә» дајанмаг лазымдыр. Бу вәзифә исә сөзүн классик мә'насында онтолокија вә ја гносеолокија дејил, онларсыз фәалијјәт көстәрән хүсуси нөв спекулјатив тәфәккүр тәләб едир. Бу метафизика инсаны тарихә гајтарыр, она шүурун вә идрак просесинин тәшәккүл вә инкишафыны билаваситә «көрмәк», сезмәк үчүн шәраит јарадыр. Бунунла да, мүтәфәккир тарихи дескритивизми вә емпиризми спекулјатив тәфәккүрүн принсипинә чевирирди. Мәсәләни бу чүр гојмагла о, алман метафизикасындан инкилис емпиризминә кечид hазырлајырды.

Р.Коллингвуд бизи әhатә едән аләмә шүур, чанлы кими бахырды. Лакин шүур кими мөвчуд олан аләм објектсиз дејилдир. Бу аләмдә објектлә шүур үзви вәhдәт әмәлә кәтирир; онун мөвчудлуғу вә инкишафы үчүн објектлә шүурун биркә фәалијјәти, бирлији зәруридир. Објект вә субјектин бир-бирини чәлб етмәси нәтичәсиндә објект субјект тәрәфиндән дәрк едилир. Дәркетмә акты објектә hәјатилик, субјективлик, субјектә јени hәјатилик, објективлик газандырыр, чүнки субјект дә објектсиз мөвчуд ола билмир. Објективлијин субјективлијә, субјективлијин објективлијә говушмасы јени нөв вәhдәти әмәлә кәтирир. Дүнјанын вә инсанын јашамасы вә инкишафы үчүн бу вәhдәт кәрәкдир. «Објект,—јазырды Коллингвуд,—субјект тәрәфиндән дәрк едиләркән, субјект исә објекти дәрк едәркән hәјат әлдә етмиш олур»[1]. Бу вәhдәт елә бир варлыгдыр ки, орада заман вә мәкан, hәрәкәт вә инкишаф, мәзмун вә форма, маhијјәт вә hадисә, сәбәб вә нәтичә, имкан вә керчәклик, бир сөзлә, реаллыға мәхсус олан бүтүн әламәтләр бирләшмишдир. Коллингвудун бу вәhдәти әслиндә Ьекелин мүтләг руhудур. Ьекел мүтләг руh адландырдығы бу варлыға тарихин вә тәбиәтин мөвчудлуғунун башланғычы—чыхыш нөгтәси кими бахырды. Ьекел бу варлыға hәм објективлијин, hәм дә субјективлијин диалектик вәhдәти—јени кејфијјәт кими бахырды. Коллингвуд да аналожи јолла кедир, тарихин вә тәбиәтин башланғычында мөвчуд олан варлыгда тарихи јарадан вә инкишаф етдирән hәрәкәтверичи гүввә

---

[1] Ibid, p. 314.

тапырды. Тарих һәмин илкин әсаса бәрабәр олараг галмыр, әксинә, ону систематик олараг тамамлајыр—маһв едир вә јарадыр. Тарихи просесдә тәзәләнмә—зәнкинләшмә вә конкретләшмә кедир, ирәли-кери сычрајышлар баш верир, лакин башланғыч—илкин әсас сабит вә дәјишмәз галыр. Бу илкин әсасы Коллингвуд Абсолјут адландырырды. О, Абсолјутун реаллығыны тарихдә ахтарырды. Тарих онун үчүн елә бир сферадыр ки, о Абсолјуту өзүндә кәздирир. Абсолјуту дәрк етмәк үчүн тарихдән кејфијјәтчә фәргли инкишаф мәрһәләсинә—фәлсәфи фазаја кечмәк лазымдыр. Фәлсәфә тарихи идрака мәхсус олан аналитиклији синтетиклә әвәз едир, онун фактуаллығыны спекулјатив фикирлә әвәз едир. Спекулјатив тәфәккүр тарихи тамлығы—фикрин тамлығы кими чанландырыр; о тарихә мәхсус фактуаллыгдан имтина едәрәк, анчаг она мәхсус фикри мәнимсәјир, өзүнү тарихдән кәлән фикир кими дүшүнүр. Бу фикрә јүксәлмәк, Коллингвуда көрә, Абсолјута өз тамлығында чатмаг демәкдир. Бу тамлығы о, **тарихи тәчрүбә** һесаб едирди.

Р.Коллингвудун тарихә апелјасијасы идракын тарихи консепсијасынын әсасландырылмасы илә нәтичәләнди. Әкәр Һекел һәгигәти Мүтләг руһдан, Бредли—Абсолјутдан, Бозанкет—актуал һәјатдан һасил едирдисә, Коллингвуд идракын «хәритәсини чанлы тарихи просесдән» дедуксија етмәјә чалышырды. Абсолјут вә идракын мәнбәји вә предмети онун үчүн тарихдәдир. Һеч бир билик формасы тарихлә әсасландырылмадан һәгиги һесаб едилә билмәз. Башга сөзлә, идрак өз мәнтиги әсасларыны, аргумент вә критеријаларыны тарихдән көтүрмәлидир. Тарих, көрүндүјү кими, Коллингвуд үчүн јалныз онтоложи дејил, ејни заманда, гносеоложи базадыр. Тарих инсан вә идрак үчүн кечилмиш јол—јашанмыш просесдир. Идракы вә һәгигәти јенидән онда ахтармаг рефлектив шүур тәләб едир. Она көрә дә Коллингвуд бүтүн метафизиканы тәдгигат дејил, өзүнүдәрк, халис интуисија вә ја рефлектив шүур һесаб едирди. Рефлектив шүурун васитәси тәнгиддир. Буна көрә дә Коллингвуд тарихи просесин мәнзәрәсини јаратмаг үчүн тәнгиди ән мүһүм идрак васитәси һесаб едир. Тәнгид өз әсасына еталон, норма вә ја парадигма кими тарихи мүгәддәм шәртләр гојур вә фәлсәфә вә тәбиәтшүнаслыг да дахил олмагла бүтүн елмләр системини јенидән нәзәрдән кечирир. Тарих мүтләг һәгигәт, һәгигәтин ме'јары, ағласығанлығын вә мә'налылығын нормасы кими гәбул едилдикдә, она сөјкәнмәјән вә ја бу нормалара әсасланмајан елмләр абсурд вә ағласығмаз кими көрүнүр. «Фикир формасы кими тәбиәтшүнаслыг,—јазырды Коллингвуд,—һәмишә тарихи контекстдә мөвчуд олмуш вә мөвчуддур вә өз варлығында тарихи фикирдән асылыдыр»[1]. Бу әсасдан чыхыш едән мүтәфәккир тарихи критеријә кәлмәјән—тарихин сүзкәчиндән кечмәјән һеч бир һәгигәти һәгигәт кими гәбул етмирди.

---

[1] Хилл Т.И. Современные теории познания, с. 86.

Р.Коллингвуд идракда тәчрүбәјә даһа чох үстүнлүк верирди. Лакин о, тәчрүбәни позитивист мә'нада анламырды; тәчрүбә онун үчүн һисси мә'луматлар, гаврајыш, емпирик мә'луматлар мәчмусу дејил, инсанын тарихи интуисијасы тарихи тәфәккүрү вә тарихи идракына вә мараг даирәсинә дүшән фактлар мәчмусудур. Башга сөзлә, тәчрүбә онун үчүн шүурун мәзмуну вә онун јарадычылыг сферасына дахил олан шејләрин мәчмусудур. Позитивизм исә,—гејд едирди философ,—тәчрүбә дејәркән анчаг тәбиәтшүнаслығы нәзәрдә тутур, һалбуки тәбиәтшүнаслыг да дахил олмагла бүтүн елмләр тарихи тәчрүбәјә дахилдир. Тәчрүбәјә Коллингвуд һәр кәсә хас јарадычылыг, анлама вә ифадә кими бахырды. Бу чүр синтетик просес өз башланғычыны тәхәјјүлүн сәрбәст «ојунларындан» көтүрүр. Башланғычда тәхәјјүл ирадәнин һесабына «символларла» сәрбәст рәфтар едир ки, бу чүр фәалијјәтин дә нәтичәси поезија олур. Јә'ни идракын әсасында поетик интуисија дајаныр, башга сөзлә, тарихи тәчрүбә поезијадан башланыр. Бу момент, Коллингвуда көрә, зиддијјәтләрин башланғыч ногтәсидир: орада «Мән»лә гејри-«Мән», һәгигәтлә јанылма, реаллыгла фантазија, варлыгла һечлик, идракла керчәклик, конкретлә абстракт, мифлә керчәклик вә с. чулғашыр. Бу елә бир просесин башланғычыдыр ки, о анчаг поетик ифадә формасына ујғун кәлир; онун да васитәси интуисијадыр. Лакин Коллингвуд инанырды ки, тәфәккүрә дахилән «руһи активлик», јарадычы гүввә хасдыр. Бу гүввә онун инкишафы үчүн һәрәкәтверичи мәнбә ролуну ојнајыр. Онун һесабына тәфәккүр зиддијјәтләри дәрк едир, мәсәлән, о ајырд едир ки, керчәклијин поетик ифадә формасы идрак үчүн сон мәгсәд һесаб едилә билмәз. Дикәр тәрәфдән, инсан анлајыр ки, керчәклик абстраксија вә символизасијасыз кечинә билмәз. Она көрә дә символлар системи јарадылыр ки, бу да абстраксијаја күчлү тәкан верир. Бу просеси Коллингвуд бир ијерархија кими дүшүнүрдү: инчәсәнәт, дин, елм, тарих вә фәлсәфә. Көрүндүјү кими, ијерархијаны али идрак, рефлектив шүур кими фәлсәфә тамамлајыр, јә'ни идрак фантазијадан халис һәгигәтә доғру инкишаф едир. Идракын кечдији бу тарихи формалары Коллингвуд «формалар шкаласы» адландырырды. Бу шкалада һәр бир форма өзүндән әввәлкинин зиддијјәтләринин дәрки нәтичәсиндә јарадылдығындан ондан кејфијјәтчә фәргләнир вә она мүнчәр едилә билмәз. Көрүндүјү кими, елм вә фәлсәфә инчәсәнәтдән инкишаф едир. Онларын елм вә фәлсәфә үчүн етдикләри ән бөјүк шеј—тәнгиддир. Елм вә фәлсәфә тәнгиди тәфәккүрү мәнимсәмәклә, бир тәрәфдән, чыхыш моментинә гајыдыр, дикәр тәрәфдән өзләринин систематик конкретлијә јахынлашмасы—һәгигәтин өз конкретлијиндә дәрки үчүн гүдрәтли силаһ әлдә етмиш олурлар. «Инчәсәнәт өз диалектикасында тәнгидин мејдана кәлмәсинә кәтириб чыхарыр ки, бу да артыг елми тәшкил едир»[1]. Фәлсәфә исә тәнгидвасситәсилә елмләри

[1] Collingwood R.J., Speculum Mentis... p. 101.

тарихә гајтарыр, онлары бир нөв историзасија едир—идракын формаларыны тарихи ме'јарларла јохлајыр, бунунла да идракы Абсолјута гајтарыр. Һәгигәт дә елә бурададыр.

Р.Ҹ.Коллингвудун идрак консепсијасы, онун стратекија вә тактикасы неопозитивист консепсијаларын дәф едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Мүтләг идеалистләр ичәрисиндә јеканә философдур ки, онун консепсијасы әсрин 60—70-чи илләриндә метафизиканын реанимасијасы, тәнгиди расионализмин, хүсусилә мүасирлик үчүн чох өнәмли олан Кун системинин тәшәккүлүнә тәкан вермишдир. Коллингвудун системиндә өз мүәллифинә өлмәзлик газандыран идејалар чохдур. Тәкчә тарих һаггында онун идејаларынын мәнимсәнилмәси бәшәријјәтә өзүнүн хошбәхтлик идеалына јүксәлмәсиндә хејли көмәк едә биләр. Бу, онун системинин кечичи вә өтәри олмадығына сүбутдур.

НЕОҺЕКЕЛИЗМ ИТАЛИЈАДА

Авропанын башга өлкәләринә нисбәтән Италијада Һекелә мараг даһа еркән башланмыш вә кифајәт дәрәчәдә күчлү олмушдур. Һекелизм Италијада өзү үчүн икинчи вәтән тапмышды. Буну тәсадүфи һесаб етмәк олмаз, чүнки бу вә ја дикәр фәлсәфи тә'лимин јајылмасы үчүн реал зәмин лазымдыр. Италијада белә бир зәмин, демәк олар ки, һәмишә мөвчуд олмушдур. Сөһбәт дин, дини фәлсәфә илә әлагәдар олан шәраитдән кедир. Динә вә дини фәлсәфәјә мејллик бу ики өлкәни чохдан әлагәләндирир. «Алман фәлсәфәсиндә фәлсәфә илә теолокија арасында ән сых әлагә вардыр»[1]. Ејнилә дә Италијада һәмишә «доминант мөвгеји дини фәлсәфә тутмушдур».[2] Бу сәбәбдән һекелизм Италијада өзү үчүн олдугча кениш интишар тапмышды. Һекелизмин Италијада јаранмасы вә јајылмасы хүсуси тәдгигатын ишидир. Биз неоһекелизмин тәшәккүлү вә бә'зи мәзијјәтләри һаггында тәсәввүр јаратмаға чалышачаг вә Крочeнин естетик историзми тимсалында италјан неоһекелизминин әсас параметрләри һаггында сөз ачачағыг.

Һекелизмин илкин италјан варианты неаполитан һекелизми олмушдур. Неаполитан һекелизми вахтилә италјан чәмијјәтинин идејаларынын «кифајәт дәрәчәдә прогрессив чәһәтләринин ифадә формаларындан бири олмушдур»[3]. Неаполитан идеализми ифрат академик фәлсәфи системдир. Бу тә'лим кечән әсрин 40-чы илләриндән Италијанын интеллектуал мүһитиндә һаким мөвге тутмушдур. Һекелизми Италијада јајмаг вә мүхтәлиф истигамәтдә инкишаф етдирмәк бу тә'лимин тәрәфдарларынын башлыча вәзифәси иди. Италјан фәлсәфәсиндә башга бир тенденси-

---

[1] Есисире К. Көстәрилән әсәр, с. 34.

[2] Ефиров С.А. Итальянская буржуазная философия ХХ века, М., 1968, с.7.

[3] Јенә орада, с. 10.

ја да һисс едилмәкдәдир: бурада башга адлар вә програмлар алтында чыхыш едән тә'лимләр дә Һекелә биканә галмамыш, она гаршы гаты дүшмән мөвге тутмамышлар. Томизм, мәсәлән, һекелизмә јахын мөвгедә дајанырды; Б.Вариско, Р.Мартинетти вә б. прагматизми мүдафиә етсәләр дә, Һекелин тә'сири алтында идиләр; прагматизмин «академик» вә «фәалијјәт фәлсәфәси» адланан ганадларына мәхсус олан философлар—Ч.Папини, Ч.Претсолини, М.Калдерони, Ч.Валјати вә б. принсипиал фәлсәфи вә идеоложи мәсәләләрдә Һекелдән узаглаша билмирдиләр. Һекел фәлсәфәсинин «расионал тохуму» олан диалектикаја мүнасибәтдә италјан мүтәфәккирләри даһа чох сечилирдиләр: онлар диалектиканы садәчә идрак методу һесаб етмирдиләр. Италјан мүтәфәккирләри бу методла нәзәријјәдә вә һәјатда чох шејин едилмәсинин мүмкүнлүјүнә инанырдылар. Онлар диалектикаја нәзәри фикри—дүшүнчәни инкишаф етдирмәк, керчәклији өз конкретлијиндә анламаг вә ону дәјишдирмәк силаһы кими бахыр, она апелјасијадан вә онун тәтбигиндән чох шеј көзләјирдиләр. Италјан философлары диалектиканы өз имканларында тамамилә јениндән дирчәлтмәјә чәһд едир, фактики олараг, онун јени вариантыны һазырламышдылар. Гысасы, италјан философлары чох еркән Һекел мәктәбинин саг вә сол ганадларына мәхсус идејалары италјан руһунун мәнтигинә ујгун шәкилдә һәјата кечирмәјә чалышмыш, онларын стратекија вә тактикасыны тәтбиг етмәк јолу илә тәфәккүрүн вә варлығын панорам мәнзәрәсини јаратмаға, һәтта керчәклијин дәјишдирилмәсинә чалышырдылар.

Италјан һекелизми јекчинс тә'лим олмамышдыр; о саг вә сол олмаг е'тибарилә ики ганада парчаланмышды. Саг ганадын лидери А.Вера иди. О, Һекелин кор-коранә давамчысы—ортодоксал Һекелчи иди. Вера өз сәләфинин идејаларында, онун системиндә һеч бир коррексија етмәјә, онлары һеч олмаса италјан мүһитинин интеллектуал тәләбләринә ујгун дәјишдирмәјә чалышмырды. Сол һекелизмин (Б.Спавента, Ф.де Санктис, С.Спавента вә б.) тәрәфдарлары даһа актив идиләр. Һекел фәлсәфәсинин, хүсусилә, диалектика нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасында бу ганадын чох мүһүм ролу олмушдур. Нәзәрә чарпачаг шеј онда иди ки, неаполитан һекелизминин сол ганады өзүнү «ингилаб фәлсәфәси» кими тәсдиг етдирмәјә чалышырды. Елә бу зәминдә дә бу тә'лимин тәрәфдарлары илә марксистләр, хүсусилә А.Лабриола (1843—1904) арасында дискуссијалар кедирди. Марксистләр күчлү тә'лим јаратмаға киришмишдиләр вә бу саһәдә чох шејә наил олмушдулар. Тәкчә Лабриоланын фәалијјәти бу өлкәдә марксизмин јајылмасына хејли тәкан вермишди. Марксистләрлә неаполитан һекелчиләринин мүбаризәсиндә XIX әсрин ахырларында үстүнлүк хејли дәрәчәдә марксистләрин тәрәфиндә иди. Елә бу заман мејдана Кроче вә Чентиле феноменләри чыхды. Онлар Италијанын бүтүн нәзәри фикриндә үстүнлүјү өз әлләринә алдылар вә итал-

јан фәлсәфәсини сağа доғру инкишаф етдирмәјә башладылар. XX әсрин лап башланғычындан 50-чи илләрин сонуна кими бүтүн италјан руһунун бу ики феномен әтрафында мәһвәр етдијинин шаһиди олурут. Онлар Британија адаларындан кәлән неоһекелизми һеч бир өлкәдә тәсадүф олунмајан зирвәјә галдырдылар вә ону тамамилә јени истигамәтдә инкишаф етдирдиләр. Онларын фәалијјәтинин нәтичәсидир ки, неоһекелизм «һеч јердә Италијада олдуғу гәдәр үмумкултуроложи тә'сир гүввәсинә малик олмамышдыр»[1]. Беләликлә, XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә Италијада јени фәлсәфи дүнјакөрүш—неоһекелизм формалашды. Италијада неоһекелизмин тәшәккүлү вә инкишафы Бенедетто Кроче (1866—1952) вә Чованни Чентиленин (1875—1944) адлары илә бағлыдыр. Онлар узун мүддәт әрзиндә јалныз неоһекелизмин дејил, бүтүн италјан чәмијјәтинин дүшүнән бејни, вуран гәлби кими шөһрәт тапмышлар. Анализ сүбут едир ки, мүасир италјан фикри бу ики шәхсин идејалары әтрафында овсунланмышдыр. Онларын идејалары италјан руһунда о дәрәчәдә көк салмышдыр ки, бу күнә гәдәр онлардан узаглашмаг мүшкүл мәсәләјә чеврилмишдир. «Онлар узун мүддәт әрзиндә италјан мәктәбинин стратекијасыны әсасән мүәјјән етмиш, фәлсәфә факүлтәләри тәшкил етмиш, нүфузлу үмумнәзәри журналлара рәһбәрлик етмиш, мәтбуатын тәнкидинин оријентасијасына тә'сир етмиш, ән мүһүм италјан нәшрләринин вә үмумкултуроложи һәрәкатларын башында дурмушлар»[2]. Италијанын көркәмли философлары К.Антони, У.Спирито, Г.Калочеро вә онларла дикәр мүтәфәккир, сосиолог, тарихчи, етнограф вә б. үмумијјәтлә, һекелизми Кроче вә Чентиленин фәлсәфәси кими гаврамыш, бу вә ја дикәр шәкилдә онларын идејаларына сәјкәнмиш, онлар арасында һәјатларынын сонунадәк давам едән вә өлүмләриндән сонра да һеч вахт сәнкимәјән гызғын полемикада иштирак етмишләр.

Б.Кроче вә Ч.Чентиле әввәлчә идеја достлары олмуш, неоһекелизм идејаларынын чарчысы кими биркә фәалијјәт көстәрмишләр. Лакин чох кечмәдән онлар арасында гүтбләшмә әмәлә кәлмиш вә тарих үчүн ибрәтамиз бир полемика башланмышдыр ки, о да индијәдәк онларын идеја ирси әтрафында давам етмәкдәдир. Бу полемика «XX әсрин биринчи јарысы үчүн италјан фәлсәфәсинин синирини тәшкил едир»[3]. Мүасир италјан фәлсәфәси үзрә көркәмли мүтәхәссис һесаб едилән Е.Гарин јазыр ки, сон әлли илдә бу ики шәхс әтрафында «бүтүн тәһсилли италјанлар топланмышлар»[4]. Бу полемика мүасир италјан тәфәккүрүнүн мәзмунуну, онун метод вә методолокијасыны, стратекија вә тактикасыны мүәјјәнләшдирир; о сијаси мәсәләләрә мүнасибәтдән башлајыр, фашизмә

---

[1] Ефиров С.А. Кост. әсәр, с. 29.

[2] Јенә орада.

[3] Гарин Е. Хроника итальянской философии XX века. М., 1965, с. 213.

[4] Современная буржуазная философия, с. 176.

мүнасибәтдә даһа гызышыр вә нәзәри-идрак проблемләриндә давам етдирилир. Һәр ики мүтәфәккир вәһдәтә чан атыр, лакин Кроче ону тарихдә, Чентиле актуал һәјатда, фәлсәфәдә вә дүшүнчәдә тапыр; практика саһәсиндә вәһдәт Кроче үчүн тарихин һәгигәтидир ки, онда демократија илә диктатура мәркәзләшдирмә илә мәркәзсизләшдирмә, халг илә лидер синтез тәшкил едир. Кроче инанырды ки, тарих фәлсәфәдән дејил, фәлсәфә тарихдән кәлир; фәлсәфәнин мәнтиги тарихин мәнтигидир. Чентиле исә инанырды ки, керчәклик, о чүмләдән, тарихин өзү фәлсәфәдән—дүшүнәнин ирадәсиндән асылыдыр; варлығын чыхыш моменти—дүшүнчә, субјект, ахыр нәтичәдә ирадәдәдир. Онун сијаси бахышларынын маһијјәти будур: ирадә фәлсәфә васитәсилә керчәклијин синтезинә чалышмалы, өзү керчәклијин тәчәссүмү кими чыхыш етмәлидир. Бу исә фашизмә апарыр. Мәһз бу бахыш доғрудан да Чентилени фашизмин идеологуна, фашист һөкумәтиндә назир вәзифәсинә кәтириб чыхармышды. Нәзәри-идрак проблемләринин һәллиндә дә онлар арасында гүтбләшмә ифрат дәрәчәјә кәлиб чыхмышды. Кроче фәлсәфәни тарихә чевирмәјә, хүсусилә дә онун естетизасијасына чалышырды. Чентиле илә ону, һәтта дини идеолокијаја мүнчәр едир, проблемләрин һәлли үчүн иррасионал активлијә—инстинктләрә тәбии шәһвәт һиссләринә апелјасија етмәји лазым билирди. Онун үчүн дүнја Фихтенин «Мән»идир, јә'ни субјект вә онун ирадәси—субјектив активлик дүнјанын јарадычысы вә онун һәрәкәтверичи гүввәсидир. Руһун тәзаһүрү вә активлији үчүн Кроче тарихи реал онтоложи база кими кәтүрдүјү һалда, Чентиле үчүн һәмин башланғыч—«Мән»дир. Диалектика исә биринчидә објективизмин, икинчидә субјективизмин өзүнүтәсдиги үчүн методолокија кими чыхыш едир. Чентиледә диалектика анчаг субјектив ме'јара әсасланырды. Буна көрә дә биринчидә о, кортәбиилијә, икинчидә исә зоракылыға апарырды. Беләликлә, лап башланғычдан италјан неоһекелизминдә ики гүтб—објективизм вә субјективизм мејдана кәлди. Кроче нә гәдәр објективист һекелчи идисә, Чентиле бир о гәдәр субјективист-фихтечи иди. «Чентилени һәр шејдән әввәл дүнјада Аллаһ һаггындакы дүшүнчә, Крочени исә Аллаһда дүнја һаггындакы дүшүнчә чәлб едирди»[1]. Италјан неоһекелизми бу ики мүтәфәккир арасында кедән полемика шәклиндә беләчә формалашды.

Бенедетто Кроче XX әсрин јетишдирдији ән надир сималардан бирирдир. Онун идејаларынын тә'сир даирәси мүтәфәккирин өз сағлығында Италијанын һүдудларындан чох-чох узаглара јајылмышдыр. Конкрет олараг Италијаја кәлдикдә, о, сон јүз илдә бу өлкәнин фәлсәфи вә ичтиман фикриндә мүстәсна рол ојнајан бир фикир нәһәнкидир. Кроче уни-

---

[1] Гарин Е. Көстәрилән әсәр, с. 367—368.

вə идракын ме'јарыдыр. «Мүтләг историзм» системиндә тарих елә бир охдур ки, бүтүн идрак саһәләри онун әтрафында меһвәр едир. Кроче е'тираф едирди ки, тарихи тәфәккүрүн култу Һекелин ады илә әлагәдардыр; ондан сонра бу култа севки һеч вахт сөнмәмишдир. Бугүнкү коммунизм белә бу култу гәбул едир. «Һәтта бу күн Русијада да бу доктрина дәјишдирилмир, јахуд һекелизм ады илә маскаланыр»[1]. Тарихә мәһәббәт бахымындан Крочениң Һекелдән ирәли кетмәси мүбаһисәсиз гәбул олунан фактдыр. Тарих Кроче үчүн Мүтләг—әбәди вә дәјишмәз Абсолјутдур; Бредлинин Абсолјутуну Кроче тарихдә тапырды. Крочениң тарих анлајышы Һекелин «Мүтләг руһу», Шопенһауерин «ирадәси», Бергсонун «интуисијасы» илә синонимдир. Конкрет олараг неоһекелизмә кәлдикдә, ону гејд етмәк лазымдыр ки, бу тә'лим классик метафизиканын типик формасы кими нәјисә априори Абсолјут кими гәбул едир вә бүтүн метафизиканы ондан һасил едир. Крочедә бу функсијаны тарих јеринә јетирир, јә'ни о метафизиканын онтоложи вә гносеоложи базасы кими чыхыш едир.

Б.Кроче реаллыға јалныз панисторизм дејил, һәм дә панестетизм стратекијасындан јанашырды. О, реаллыға бәдии тәфәккүрүн—естетик јарадычылығын мәһсулу кими бахырды. Варлығы о өз тарихи олан образлар аләми кими дүшүнүрдү. Образлар аләминин маһијјәти тарихин һәмин мәрһәләсинин характеринә мүтабиг олур; тарих нечәдирсә, образлар аләми—реаллыг да еләдир. Башга чүр ола да билмәз, она көрә ки, инсанын бүтүн маһијјәтли гүввәләрини—дил, тәфәккүр, дујғулар, интуисија, зөвгләр вә с. тарих јетишдирир. Тарихин мәһсулу олан бу гүввәләр сонралар тарихин өзүнүн дәрки вә просесин ирәлиләмәси үчүн шәрт олур. Тарих нәји әкирсә, ону да бичир, јә'ни инсаны, онун маһијјәтли гүввәләрини нечә јетишдирирсә, сонрадан һәмин гүввәләр тарихи дә о чүр инкишаф етдирир—она о чүр дә хидмәт едирләр. Тарих—али ганунверичидир; о, инсанын һәрәкәт вә рәфтар моделинин, тәфәккүр вә ифадә тәрзинин мә'налылыг вә ағласығанлыг нормаларыны вә ме'јарларыны һазырлајыр. Тарих һәјатын вә идракын күзкүсүдүр. Тарихин мөвчудлуг формасы—азадлыг, фәалијјәт принсипи мүстәгилликдир. Тарих,—изаһ едирди Кроче,—јеканә јарадычы гүввә, даим тәшәккүлетмә вә инкишаф вәзијјәтиндә олан реаллыгдыр; о проблемләрин јарадычысы вә һәлл үсулудур. Фәлсәфә өзү тарихин јаратдығы әбәди проблематиканын һәллинә јөнәлән фәалијјәтдир; о өз проблематикасыны тарихдән алыр вә тарих васитәсилә дә ону һәлл етмәјә чалышыр. Башга сөзлә, фәлсәфә өзү тарихи тәфәккүрдүр. Бу тәфәккүр тарихә апелјасија васитәсилә өз һәгигәтини тапыр—өзүнү дәрк едир. Нәтичәдә, тарих фәлсәфи олур, фәлсәфә дә тарихи. Бу чүр говушма актына Кроче фәлсәфәнин Абсолјута јүксәлиши кими бахырды. Фәлсәфә тарихиләшмәклә өзүнүн әбәди һәгигәтини—

[1] Croce B. Philosophy, Poetry, History, L. 1966, p. 5.

Мүтләги таныр, она говушур, тарих фәлсәфиләшмәклә өзүнү мә'налан-дырмыш—өз һәгигәтини ифадә етмиш олур. Крочедә тарих фәлсәфәнин Абсолјуту, фәлсәфә—тарихин мүтләглији, өзүнүдәрки, онун ифадә формасыдыр.

Б.Крочении тарихә бахышына «биз јеканә елм таныјырыг—тарих елми» дејән Марксын аз тә'сири олмамышдыр. Лакин Маркс тарихә игтисади детерминизм стратекијасындан јанашыр—тарихи просесин һәрәкәтверичи гүввәси кими игтисади мараглары гәбул едирди. О инанырды ки, тарих игтисади марагларын тәшәккүл моментинә гајытмагла, јә'ни мүлкијјәт үзәриндә ичтимаи нәзарәти бәргәрар етмәклә өз һәгигәтинә чатыр вә бунунла да чәмијјәтин бүтүн актуал проблемләринин һәлли үчүн имкан јараныр. Башга сөзлә, Маркс игтисадијјаты тарихин һәгигәтинә гајтармагла проблемләрин һәллинә чалышырды. Ејни идеала да Кроче чан атырды. Лакин о өз идеалыны һәјата кечирмәк үчүн инчәсәнәти тарихә гајтармаг, онлары синтезләшдирмәјә чалышырды. Кроче үчүн ики руһ, ики мәнтиг, ики тәфәккүр формасы мөвчуд дејилдир. Чүнки тарих—инчәсәнәти, инчәсәнәт тарихи јарадыр. Тарихи просес—фантастикләшдирмә, мифтөрәтмә просесидир. Бу просеси руһ јарадыр, руһу исә тарих. Тарих онун үчүн фәлсәфи, елми, естетик әхлаги дүнјакөрүшүн әсасыдыр. Тарихлә инчәсәнәтин ејниләшдирилмәси Крочени белә бир нәтичәјә кәтириб чыхармышды ки, фәрд—тарихи мөвчудлуғун әсасыдыр. Поетик јарадычылыг, инчәсәнәт бу вә ја дикәр фәрдин өзфәалијјәтинин мәһсулудур. Она көрә дә тарихдә ганун вә ганунаујғунлуг ахтармаг әбәс ишдир.

Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, тарихин өзү Кроче үчүн инчәсәнәтин бир нөвү кими чыхыш едир; онун үчүн тарихи идрак инчәсәнәтин идрак методу вә мәнтигинә әсасланыр. Инсан образлар јаратмаг ешгилә јашајыр, бу ешг ону јашамаға, өзүнү вә тарихи јаратмаға совг едир. Һәјат да, керчәклик дә, шүур вә дил дә бу просесдә, бу ешгин—фантастикләшдирмә инстинктинин һесабына мејдана кәлир вә инкишаф едир. Она көрә дә «Һәјат вә керчәклик—тарихдир», историзм бу демәкдир,—дејирди Кроче. Универсал тәфәккүр олмагла фәлсәфә дә тарихә сөјкәнмәли, ондан гидаланмалыдыр. Крочении панисторизми италјан руһу үчүн тәсадүфи дејилди.

Үмумијјәтлә, италјанларда панисторизм тәзә шеј дејилдир. Тарихән бу халг тарих гаршысында сәчдә етмиш, онун философлары вә әдибләри һәр шејдән чох тарихдән бәһрәләндикләрини е'тираф етмиш, һәтта ону илаһиләшдирмишләр. Ренессанс дөврүндән башлајараг, Бруно, Макиавелли дә дахил олмагла италјанлар Veritas felia temporis—«һәгигәт заманын гызыдыр» һикмәтинә инанмышлар. Брунонун Еклезиастын бу сөзләрини өзү үчүн девиз сечмәсини тәсадүфи һесаб етмәк олмаз: «Что же то, что есть? То же, что было. А что же есть то, что было? То же, что

есть. Нет ничего нового под солнцем»[1]. Италјанлар илкин Ренессанс дөврүндә инанырдылар ки, тарих—«илаһи фикрин инкишафындан башга бир шеј дејилдир»[2]. Кроченин фәлсәфәси италјан тәфәккүрүнү тарихә даһа да јахынлашдырырды. Ф.Кроче инанырды ки, фәлсәфә али идрак формасыдыр, тарих дә онун—предмети. Метафизика вә онун предмети, әхлаг, естетика, руһ, мәнтиг, дүнјакөрүшү, һәјат тәрзи, сосиал мүнасибәтләр, идеаллар вә идејалар, адәт вә ән'әнәләр, тәфәккүр тәрзи вә с. тарихин мәһсулудур; онлар өз мадди вә мә'нәви принсипләрини, мөвчудлуг ганунларыны вә мәнтиги әсасларыны тарихдән әхз едирләр. Хүсусилә фәлсәфәнин әхлаг вә руһ саһәләрини тарихдән башга бир сферада ахтармаг әбәсдир. Кроче сүбут едирди ки, бүтүн јарадычылыг просеси—метафизика, дин, поезија, әдәбијјат, инчәсәнәт, әхлаг вә с. мифолокијадыр; тарихин өзү мифтөрәтмә просесиндән башга бир шеј дејилдир. Фәлсәфә өзү мифјаратма просесидир. Метафизиканын јери, Кроче јазырды, «миф вә ачыгланмыш һәгигәтдир»[3]. «Метафизика илкин олараг мифләрдән инкишаф етмишдир»[4]. Һәр чүр фикир мифдир. Мифолокија руһа имманентдир. Фәлсәфәјә вә дикәр јарадычылыг саһәләринә мәхсус идејалар, бахышлар, нәзәријјәләр, фәрзијјәләр, категоријалар, ганунлар вә с. мифдән башга бир шеј дејилдир. Сократын фәлсәфәси, онун ишләтдији анлајышлар вә с.,—изаһ едирди Кроче,—мифдән башга бир шеј кими гијмәтләндириләбилмәз; Фалесин сују, тәбиәт ганунлары, бәрабәрлик, гардашлыг, XVIII әсрин «зәка» анлајышы,—«һамысы миф вә фәлсәфи конструксијалардыр»[5].

Тарихи синфи мүбаризә һесаб едән Маркс тә'лими «тарихин диалектика стилиндә јазылмыш мифдир»[6]; фәлсәфә «һәјатын вә тарихин һәрәкәтиндән гидаланыр»[7]. О, руһун метафизикасы олмаға чан атыр, лакин Вулф тәрәфиндән ирәли сүрүлән «Руһ фәлсәфәси» өзү «мифдир». Лакин миф олса да, фәлсәфә руһи реаллығын тәдгиги үчүн әвәзедилмәз силаһдыр. Һекел јазырды ки, «руһун дәрки ән конкрет вә буна көрә дә ән али вә конкретдир»[8]. «Бизим үчүн,—јазырды Һекел,—руһ тәбиәтә өз әсасы кими маликдир, о онун һәгигәтидир, демәли, она мүнасибәтдә мүтләг биринчидир[9]»; «Мүтләг—Руһдур»[10]. Һәмин әсас ки, Һекел ону Мүтләг руһда тапырды, Кроче ону тарихдә тапыр. Һекелин «Абсолјут—руһдур»

---

[1] Гарен Е. Проблемы итальянского Возрождения, М., 1986, с. 353.

[2] Јенә орада, с. 359.

[3] Croce B., op. cit, p. 14.

[4] Ibid, p. 15.

[5] Ibid, p. 20.

[6] Ibid, p. 21.

[7] Ibid, p. 20.

[8] Гегель. Философия духа. Соч., т. 3, с. 25.

[9] Јенә орада, с. 32.

[10] Јенә орада, с. 44.

кәламы онда «Абсолјут—тарихдир» шәклиндә ишләдилир. Неоһекелизм чәрчивәсиндә Кроче јени руһ фәлсәфәси јаратмаға чалышырды ки, о да өз предметини јенә дә тарихдән конструксија едирди.

Б.Кроче онтолокија, гносеолокија вә с. дејил, **метафизика** јаратмаға чалышырды. **Метафизиканы исә о халис руһ фәлсәфәси кими дүшүнүрдү.** Онун инамына көрә тарих халис руһ, руһилијин тәчәссүмүдүр. Варлығы о, тарихи реаллыг кими дүшүнүрдү, бу исә фәрддән асылы олмајан, онадәк мөвчуд олан, лакин онун руһи, һәтта физики мөвчудлуғу үчүн онтоложи база тәшкил едән реаллыгдыр. Тәбии, објектив реаллығы, бүтүнлүклә тәбиәти исә о, фәлсәфәнин тәдгигат сферасына дахил етмирди. «Тәбиәт—будур дүшмән»,—дејирди о. «Руһ—бүтүнлүклә керчәкликдир... Руһун реаллығындан башга реаллыг вә руһ фәлсәфәсиндән башга фәлсәфә мөвчуд дејилдир»[1].

Крочения руһ фәлсәфәси—идеалист историзмдир. О, ашағыда көрәчәјимиз кими, идракы бүтүнлүклә тарихи идрак (historical knowledge) һесаб едирди. Шүур тарихинин—тарихи реаллығын атрибутудур. О, јалныз објектив руһу дејил, һәм дә субјектив, фәрди руһу тарихдән һасил едирди. Тарих,—јазырды философ,—фәрдләрин мәчмусу, тарих кими дүшүнүлмүш руһ—објектив руһ—«актларын фәрдилијидир». Тарих—«бизим битиб-түкәнмәјән драмамыз,» «фасиләсиз фәалијјәтимиздир»[2]; «Руһ һеч вахт өзүндә вә өзү үчүн мөвчуд олмамышдыр, о һәмишә тарихдәдир»[3]. Бу кими мүлаһизәләрдән о белә нәтичә чыхарырды ки, руһ—тарихи реаллыға битишикдир. Буну сүбут етмәк үчүн,—јазырды Кроче,—узаға кетмәк лазым дејилдир; XIX әсрин фәлсәфәси, һәтта материализм буну сүбут едир. Әсрин руһу,—изаһ едирди,—Кроче, әсрдән кәнарда вә ја онун фөвгүндә олмур; әсрин руһу онун өзү илә бирликдә доғулур вә инкишаф едир. Ән гүдрәтли Һекел системини онун әсриндән кәнарда дүшүнмәк олмаз. Әср фәрдләрдә харичи аләмә вә өзүнә мүнасибәт модели, демәли, шүур һазырлајыр; категоријалары, анлајышлары, зөвгләри, интересләри, һәјат тәрзини вә с. фәрд, мадди реаллыг дејил, тарих формалашдырыр. Әсрин тәләбаты мәнтиги формалары төрәдир, һәр бир идеја өз һәгигәтини әсрдән алыр. Һәр бир фәлсәфи систем кечмишин анлајышларыны вә категоријаларыны модификасија едир вә кенишләндирир. Јени поетик дүһа өзүндән әввәлки поетик формалары модификасија едир, кенишләндирир,—Һомердән јени Һомер мејдана кәлир. XIX әср, мәсәлән, «фәлсәфә тарихи һаггында бөјүк әсәрдир»[4]; о фәлсәфә тарихи вә тарих фәлсәфәсинин чанлы һәјаты иди. «Фәлсәфә тарихи һә-

[1] Цитируется по «Истории философии» в 6-и томах, т. 5, с. 655.
[2] Croce B., op. cit., p. 79.
[3] Ibid, p. 30.
[4] Ibid, p. 132.

мишә дахили чәһәтдән актив олан чанлы тарихдир»[1]. «Һекел өз схеминин материалларыны өз заманәсинин тарихи вә елми әдәбијјатында тапдыр»[2]. Тарихи реаллыға Кроче вәһдәт, контекст, ситуасија, тамлыг кими бахырды; тарихи реаллыгда руһи вә мадди, тәфәккүр вә варлыг, објект вә субјект, нәзәријјә вә практика, абстракт вә конкрет вәһдәт һалында мөвчуд олур. Тарихи реаллыгда алтернативләр, дилеммалар, әксликләр арасында бир нөв «аналокија» олур. Әслиндә бизим бу вә ја дикәр реаллыға мәхсус «мистеријалар» тарихин реаллығындан башга бир шеј дејилдир. Тарих ирәлиләдикчә «руһун вә тарихин образы да визуаллашыр»[3]. Бу образда инкишаф да вар, дәјишмә дә, о бөјүјә вә кичилә, ирәлијә вә керијә кедә биләр, лакин һеч вахт анниһилјасија ола билмәз. Реаллығын дәјишилмәси просесини Кроче анлајышларын вә категоријаларын тәтбиг сферасынын дәјишмәси кими анлајырды. Бу просесдә фәрдин фәаллығы мүһүм рол ојнајыр. Фәрдләр өзләринин һәјат вә фәалијјәти, активлији, дүнјаја вә өзләринә мүнасибәтләри, зәкалары, јарадычылығы, кәдәр, севинч, арзу вә истәкләрилә тарихи реаллығы јарадырлар. Бу мә'нада тарих вә руһ, тарих вә фәрд, тарих вә гәһрәман вә с. бир-бириндән ајры дүшүнүлә билмәз. Тарихи тәфәккүр прогресә вә регресә тәкан верир. Бурада икили просес баш верир: тарих руһу формалашдырыр, руһ да тарихи ирәли апарыр. «Прогрес—руһун өзүнүн ритминдән башга бир шеј дејилдир»[4]. Даһа марагды бурасыдыр ки, Кроче дә Маркс кими һисси идракы, дујғулары белә тарихин иши һесаб едирди. Беләликлә, тарих Кроче үчүн јалныз онтоложи дејил, һәм дә гносеоложи база кими чыхыш едирди.

Б.Кроче сөзүн классик мә'насында мүкәммәл гносеоложи тә'лим дејил, руһ фәлсәфәси системи јаратмаға чалышырды. Өзүнүн идрак һаггындакы бахышларыны о, «Руһ фәлсәфәси» китабында шәрһ етмишдир. Башга сөзлә, о классик типли гносеолокија дејил, идрак метафизикасы јаратмаға чалышырды. Мүтәфәккир идрак проблемләрини һәлл етмәкдән даһа чох, бу проблемләрин тәбиәт вә маһијјәти—онларын онтолокијасы вә гносеоложи мә'наларына диггәт јетирирди.

Идрак вә билик шүурун фәалијјәтинин нәтичәси олдуғундан Кроче онларын мистеријасыны шүурун мистеријасында ахтарырды. «Фикир вә тарихин тарихи,—јазырды о,—садәчә олараг гојулмуш вә һәлл едилмиш мистеријаларын тарихидир»[5]. Шүур, инсан, тәфәккүр, идрак, билик, идрак методлары, идракын објекти вә субјекти, ифадә вә ифадә формалары, дил вә символлар системи, дујғулар вә зәвгләр, мараглар вә с. тарихә еләбитишикдир ки, бу битишиклијин мәнтиги халис мүәмма, мистеријадыр.

---

[1] Ibid, p. 137.

[2] Ibid, p. 81.

[3] Ibid, p. 83.

[4] Ibid, p. 592.

[5] Ibid, p. 33.

Һәмин проблемләрдә хүсусилә дә руһ саһәсиндә мүәјјән анлашылмазлыг варса, бу, онларын дејил, тарихин мүәммасыдыр; идрак просесинин мәнтиги, онун тәбиәт вә маһијјәтинә аид һәлл олунмамыш проблемләр, бу саһәдәки анлашылмазлыглар вә долашыглар онунла әлагәдардыр ки, тарих бизә мүвафиг анлајышларын тәшәккүл вә инкишаф механизмини бүтүн ајдынлығы илә чатдыра билмир. Бу күн биз билмирик ки, идрак һарадан башланмыш вә башланғычда ону идрак олмајан фәалијјәт формаларындан һансы критериләр васитәсилә фәргләндирмишләр. Башланғычда идрак вә гејри-идрак, һәгигәт вә иллүзијаны фәргләндирмәк үчүн һеч бир чәһд көстәрмәјә—«тәр төкмәјә» еһтијач јохдур. Бу саһәдә халис ајдынлыг һөкм сүрүр. Лакин тарих вә онун репродуксијасы һафизә вә ирадә тәләб едир ки, бу да фәрдләрдән асылыдыр. Мистеријаларын көкүнү дә елә бурада ахтармаг лазымдыр. Башланғычда идракын вә һәгигәтин мөвчудлуғу конкрет ме'јарлара, норма вә принсипләрә әсасланыр. Һәмин норма вә принсипләрин, ме'јарларын, гајдаларын ишләдилмәси һеч бир чәтинлик төрәтмир. Заман кечдикчә инсан идрак, һәгигәт, шүур вә с. кими анлајышларын мөвчудлуг нормаларыны вә онларын ишләнмә гајдаларыны унудур вә буна көрә дә гносеоложи анлајышлар, фәлсәфи категоријалар долашыглыг вә парадокс төрәдир. Бу чүр гејри-мүәјјәнликләр, долашыг вә парадокслары арадан галдырмаг үчүн илкин мәрһәләјә—мүвафиг феномен вә анлајышларын чыхыш моментинә гајытмағы Кроче гносеоложи, үмумијјәтлә, фәлсәфи проблематиканын һәлли үчүн јеканә васитә һесаб едирди. Бу о демәкдир ки, тарих һәм јарадыр, һәм мүһафизә едир вә һәм дә «мүаличә» едир.

Б.Кроче һәр шејдән әввәл сүбут етмәјә чалышырды ки, билик нәзәријјәсинин предмети тарихдәдир. Тарихи просесдә «билик», «шүур», «идрак», «һәгигәт», «јанылма», «дујғу», «идеја» вә с. кими анлајышлар јараныр, лексикона кечир. Анлајышын тарихи просесин интеграл һиссәсинә чеврилмәси просесинин тарихи онун, өзүнүн, варлығынын, нәзәри вә практик мә'наларынын, мәнтигинин формалашмасы тарихидир. Објект, изаһ едирди мүтәфәккир,—јохдур, о јарадылыр, онун һаггында мүәјјән фикир формалашыр—јохдан вар јаранмыш олур. Башланғычда «шүур» һаггында һеч бир проблем јохдур, ади мифләрдән бири кими о да јарадылыр, тарихи вәһдәтдә өз јерини тутур. Бу анлајыш ифадә системинә практика кими дахил олур вә буна көрә дә һәр чүр нәзәри мүбаһисәни истисна едир, чүнки о објективдир—практикадыр. Көтүрүн, «расионализм», «емпиризм» вә с. кими методлары. Бунлар өзләри дә көјдән дүшмүр, онлар да әввәлчә објект, практика кими ифадәјә дахил едилир, сонралар философлар онлара истәдикләри мә'наны верирләр. Һарада вә нечә ишләнмәсиндән асылы олмајараг, онларын мәзмунуну тарих мүәјјән едир. Крочениң дедикләриндән ајдын олур ки, онун әгидәсинчә, ан-

лајышын тарихи просесә гошулмасы онун мәзмунудур; она көрә дә һәр һансы бир идејанын варлығыны, онун гносеолокијасыны һәмин гошулма просесинин мәнтигиндә ахтармаг лазымдыр. Гошулма просесиндә анчаг објект, нијјәт вә практика вардыр. Нәзәриләшдирмә сонракы мәрһәләләрдә руһун ишидир. Әслиндә мәнтигин анчаг конкретлији гошулма просесинин објектив характерини мүәјјән едир. Дуализасија, дихотомијалар вә с. сонранын ишидир. Башланғыч моментләриндә дахили вә харичи, мадди вә руһи, материја вә шүур, расионализм вә емпиризм вә с. кими дилеммалар абсурд кими көрүнүр. Руһ, јазырды Кроче, «идеал дахили тарихдир». «Биз өзүмүз тарихдәјик вә тарихик—өзүнүн дахили катеоријалары, гүссәси вә севинчилә бирликдәки тарихдә»[1] һәтта дујғулары, һисси вә расионал идракын бүтүн дәм-дәсткаһыны мүтәфәккир тарихдә тапырды, онун васитәсилә изаһ едирди.

Дујғу,—изаһ едирди Кроче,—мифдир. Лакин о даһа бөјүк мифләрин—харичи вә дахили, материја вә шүур, руһ вә бәдән, објект вә субјект вә с. кими мифләрин бир һиссәсидир. Башланғычда «тәбиәт», «бәдән», «објект», «материја» вә с. кими анлајышлар објект кими анлајышлар системинә дахил олмушлар; «руһ», «шүур», «дахили», «субјект» вә с. анлајышлар да билавəситә варлыға мәхсус олан шејләри—објектләри ифадә етмәк үчүн ишләнмишдир. Аристотел бу чәһәти јахшы тута билмишди, о, дујғунун икили характерә—нәзәри вә практик характерә малик олдуғуну көстәрирди. Гәдим јунан философларындан Һекеләдәк һамы дујғуну варлыға мәхсус олан шеј кими анламышлар. Анчаг сонралар, мәсәлән, сенсуалистләр она мүхтәлиф дон кејдирмәјә башламыш, тарихә апелјасија етмәји исә унутмушлар. Онлар дујғудан һедонистләр кими зөвг алмагда, изтираб чәкдикдә, дәрк етдикдә вә с. һалларда истифадә вә тәсвир етмиш, лакин анламамышлар ки, дујғу «садәчә миф» кими ифадә тәрзинә дахил олур. Һәгигәт вә јанылма да беләдир. Онлар да мифдир; онларын да проблеми мүвафиг анлајышларын тарихилә әлагәдар олан проблемдир. Јанылма,—изаһ едирди Кроче,—«садәчә олараг фантазија дүнјасыдыр»[2]. Һәгигәт вә јанылма ирадә вә һафизә илә әлагәдардыр. Әкәр биз нәјисә олдуғу кими «репродуксија» едә билириксә һәгигәт, билмириксә—јанылма сөјләмиш олуруг. Демәли, јанылма вә һәгигәт һафизәнин фәалијјәтилә әлагәдар олан шејдир. Һафизә исә тарихин репродуксијасыдыр, репродуксија исә ирадә вә субјектин дикәр габилијјәтләриндән асылыдыр. Бөјүк мүтәфәккир руһ фәлсәфәсинин бүтүн проблемләрини бах беләчә панисторизм мөвгејиндән һәлл едирди.

Б.Кроче објектив идеалист иди вә буна көрә дә идракын предметини ондан харичдә олан вә она мүнчәр едилмәјән реаллыг һесаб едир. Бу тарихи реаллыгдыр. О, тәбии реаллыға мәхсус олан бүтүн әламәтләри та-

[1] Ibid, p. 79.

[2] Ibid, p. 567.

рихи реаллыгда тапырды. Бунунла о, бүтүн реаллығы историзасија едирди. О инанырды ки, нәсә реалдырса, онун доғум вә өлүм күнү олмалыдыр. Бу критеријаја чаваб вермәјән һеч шеји о реаллыға дахил етмирди. Материја, шејләр,—јазырды Кроче,—дәјишмир, нечә ки, актјор палтарыны дәјишир, өзү исә дәјишмир. Материја дәјишмәз галдығына көрә һәмишә абстрактдыр, һалбуки мәнтиг һәмишә конкретдир. Она көрә дә материја, објектив реаллыг мәнтигин предметинә дахил едилә билмәз.

Б.Крочениң «реаллыг—тарихидир» кими мүлаһизәсилә мадди реаллыг бүсбүтүн рәдд едилмиш олур. Мәсәләни бу чүр гојмагла о, Абсолјутун тәбиәти мәсәләсини һәлл етмиш олурду: абсолјут һәр кәсин чан атдығы шејдир, бу исә тарихдәдир. Кимсә Мүтләг һәгигәтә—әбәди вә дәјишмәз керчәклијә чан атырса, ону анчаг тарихдә тапа биләр. Хејир вә шәр, көзәллик вә ејбәчәрлик, материја вә руһ, һәгигәт вә јанылма, бир сөзлә, интеллект өз тәләбләри сферасына дахил олан һәр шеји анчаг тарихә апелјасија васитәсилә әлдә едә биләр. Чох гәрибәдир ки, варлығын материја вә шүура бөлүнмәси, бүтүн нөв гоша категоријалар—материализм вә идеализм, објективизм вә субјективизм, расионализм вә емпиризм, һәгигәт вә јанылма, објект вә субјект, материја вә шүур, инсан вә дүнја, һәјат вә өлүм вә с. кими дилеммалары Кроче тарихин мәһсулу һесаб едир, онларын мадди—објектив мүгәддәм шәртләрини тамамилә рәдд едирди. Бүтүн бунлар,—јазырды о,—тәбиәт елмләри мә'насында, јә'ни објектив әсаса малик олан анлајышлар дејилдир; онлар, елмин һесаб етдији кими, «гүввәләрин һәрәкәти кими дә характеризә едилә билмәзләр»; онлар анчаг «синтетик вә ја диалектик вәһдәт кими тәфсир едилә биләрләр»[1]. Материја вә руһун, објективлик вә субјективлијин, варлыг вә тәфәккүрүн вәһдәтдә олдуғуну сүбут едән вә бу вәһдәтдән чыхыш едән Кроче онларын һәр биринин онтолокија, гносеолокија вә мәнтигини дә анчаг тарихдән конструксија едирди.

Идракын мәгсәди, изаһ едирди Кроче, һәгигәтдир;һәгигәт исә тарихдән кәлир. Тарих керчәклијин—идрак предметинин һәјатынын аренасыдыр. Предмет керчәклијинә һәјаты тарих верир, һәгигәт дә бу һәјатын ифадәсиндән башга бир шеј ола билмәз. Бу мә'нада тарихи вә һәјати олмајан шеј һагтындакы мүлаһизә абсурддан башга бир шеј дејилдир. Крочеје көрә идрак објекти, идракын предмети верилмир, о, тарихи просесдә субјект тәрәфиндән јарадылыр. Јә'ни тарих јалныз идракын мәнтигини, онун метод вә методолокијасыны дејил, һабелә онун предметини јарадыр вә һифз едир. Мәсәләнин бу чүр гојулушунун өз сәбәбләри вардыр.

Б.Крочениң тәфәккүрү бәдии јарадычылыға, естетикаја даһа чох мејл едирди. О, бәдии јарадычылыгдан—естетикадан фәлсәфәјә доғру инкишаф едирди. Онда естетика фәлсәфәјә, естетик гавраманын мәнтиги исә

[1] Ibid, p. 28.

идрак просесинин диалектикасына чеврилир. Мүтәфәккир үчүн һәр чүр интеллектуал фәалиjjәт, о чүмләдән елм, инчәсәнәтин формасыдыр, jә'ни образлар jаратма сәнәтидир. Инчәсәнәт өз обjектини өзү jарадыр, фәлсәфә дә аналожи оларағ өз обjектини өзү jаратмалыдыр. Кроченин тәфәккүрүн обjекти—идрак предмети һаггында бахышы бу иди. О бүтүн фәлсәфә вә идракы естетизасиjа етдиjиндән инанмаға мәчбур иди ки, бәдии jарадычылыг кими һәр чүр идрак формасынын, о чүмләдән, фәлсәфә вә елмин предмети jарадылыр. Кроче идракын идеалыны анчаг инчәсәнәтдә тапдығындан күман етмәjә мәчбур иди ки, идракын дикәр формалары да өз предметини инчәсәнәт кими өзү jаратмалыдыр. О, мәсәлән, фәлсәфи әсәрләрә инчәсәнәт әсәри кими бахырды. Һекелин «Руһун феноменолокиjасы»—шаирин вә драматургун әсәридир,–деjирди о. Она көрә дә панестетизм онун тәфәккүрүнүн фундаментал мәзиjjәтини тәшкил едир вә бу да фәлсәфәнин сосиал вә идраки миссиjасыны jеринә jетирәркән өзүнү габарыг шәкилдә көстәрирди. Бунун нәтичәси иди ки, о, тарихи тәфәккүрүн, идракын идеалыны естетика васитәсилә һәjата кечирмәjә чалышырды.

Естетика Кроченин фәлсәфәсинин мәһәк дашы һесаб едилир. О, дили, поезиjаны, дил фәлсәфәсини, елми, фәлсәфәнин өзүнү, мифолокиjаны, астрономиjаны, риjазиjjаты вә с. естетика һесаб едирди. Онун фәлсәфәсиндә ән мүһүм шеj дилле инчәсәнәтин, фәлсәфә илә инчәсәнәтин еjнилиjи иди. Онун үчүн естетика руһун интуитив функсиjасы, jахуд һәлледичи елмдир. Кроче үчүн интуисиjа, ифадә вә дил еjни шеjдир: дили, ифадәни о чох кениш мә'нада баша дүшүр вә инанырды ки, поезиjа, мусиги нотлары, рәссамлыг әсәрләри, сәсләр, хәтләр, рәнкләр вә с. еjни шеjдир. Кроче сүбут етмәjә чалышырды ки, һәр чүр интеллектуал фәалиjjәтин нәтичәси—образдыр. Образ jарадычылыгы тарих е'тибарилә бүтүн нөв jарадычылыглардан әввәл кәлир, үмумиjjәтлә, jарадычылыг просесинин әсасында даjаныр. Сонрадан меjдана кәлән идрак формалары мәнимә е'тибарилә инчәсәнәтдән әмәлә кәлдикләринә көрә өзләринин һәгиги формасыны, өз һәгигәтләрини анчаг онда тапа биләрләр. Башга сөзлә, инчәсәнәт һәгиги идрак, һәр чүр расионаллығын керчәк һалы—jарадычылыг просесинин парадигмасыдыр. Беләликлә, Кроче үчүн идракын камиллиjи өз ифадәсини инчәсәнәтдә тапыр; инчәсәнәт онун үчүн бүтүнлүклә идракын камиллиjидир. Инчәсәнәт бизи һәр дәфә jенидән поезиjаjа гаjтарыр; о бизи шаирә чевирмәклә бәшәри мөвчудлуғу өз илкин һалында чанландырмаға хидмәт едир. Инчәсәнәт инсаны поетикләшдирир, поетикләшәркән исә биз мүтләг һәгигәти дәрк етмиш олуруг. Она көрә дә поетикләшмә бәшәри мөвчудлуға өз һәгигәтилә jенидән говушма имканы верир.

Инчәсәнәт,—изаһ едирди Кроче,—инсанын тәбии «атрибутудур»: инсан шаир доғулур, «бу онун инчәсәнәтлә инсанын әлагәси һаггында бахышынын маһиjjәтини тәшкил едир. Һәмин мүлаһизә сүбут едир ки,

Крочеjə көрə, инчəсəнəтə мејллилик—инстинктдир. Һəмин инстинкт универсалдыр вə буна көрə дə бириндə поезија, дикəриндə елм, үчүнчүсүндə фəлсəфə вə с. шəклиндə өзүнү көстəрир. Һамы шаир доғулур, лакин бə'зилəри бөјүк, бə'зилəри кичик шаирдир; бунун исə фəрги јохдур—«һамы шаирдир»[1]. Бу мүлаһизəлəрдəн Кроче белə нəтичə чыхарырды ки, фантастиклəшдирмə—образлар јаратма мејли инсан тəбиəтиндəн ајрылмаздыр. Һəмин мејл инчəсəнəти, демəли, идракы јарадыр, онлар исə өз нөвбəсиндə тарихи вə инсаны. Тарихин өзүнү Кроче инчəсəнəт, јə'ни идрак кими тəсəввүр едирди. Биз ики чүр мөвчудлуға—тарихи вə гејри-тарихи мөвчудлуға малик дејилик. Һəр бир расионал акт,—изаһ едирди Кроче,—«бəшəријјəтин мүхтəлиф фəалијјəтлəринин тарихилə əлагəдардыр»[2]. Бу фəалијјəтлəрдə исə фикир вə һəрəкəтлəр—ејни шејдир, онлар—«үзви вə спекулјатив вə диалектик вəһдəтдир»[3]. Онлар арасындакы фəрг академик, сырф нəзəри характер дашыјыр. Башга чүр ола да билмəз, чүнки «фикир вə һəрəкəт идентикдир»[4]. Бунунла белə, Кроче өзү өзүнə һесабат верирди ки, дəрколунмаз, изаһ вə ифадəолунмаз «нəсə» вар. О инанырды ки, бу мəсəлəлəр анчаг һафизə вə ирадə илə əлагəдардыр. Тарихə сирли олан шеј—доғулмамыш ушаг, јашанмамыш һəјат, дејилмəмиш сөз, едилмəмиш һəрəкəт, сөјлəнилмəмиш фикир, јашанмамыш өмүрдүр. Галан һəр шеј тарихə бəллидир: лакин ики əсасда—бош вə фактик əсасда. Бош əсасда сөјлəнəн фикир—јанылма, фактик əсасда—мүəјјəн објектлəрə сөјкəнəрəк дејилəн фикир һəгигəтдир. Лакин һафизə онлары чанландыраркəн габилијјəт вə габилијјəтсизлик, бачарыг вə бачарыгсызлыг көстəрə билəр; бу исə ирадə илə əлагəдар олан мəсəлəдир. Ирадə өзүнəмəхсус енержинин нисбəтинə ујғун олараг тарихи һадисəни олдуғу кими тəчəссүм етдирə билəрсə һəгигəт, əкс һалда јанылма алыныр.

Идрак,—изаһ едирди Кроче,—миф төрəтмəјə—фантастиклəшдирмəјə, јə'ни јени дүнја—образлардан ибарəт реаллыг јаратмаға јөнəлəн фəалијјəтдир. Идрак објекти, идракын предмети—тарихдир. Тарих ики мə'нада анлашыла билəр: тəшəккүлетмə—башланғыч моментиндəки һəрəкəтлə ону төрəдəн шүур актынын өзү вə хроникаја, артыг објектə вə објективлијə чеврилмиш тарихи акт. Биринчи һалда, Крочејə көрə, тарих—«шүур актынын өзүдүр»[5]; икинчи һалда тарих артыг хроникаја чеврилмиш—објективлəшмиш реаллыгдыр. Икинчи һалда тарих—«руһи акт дејил, шејдир, сəслəрин вə башга ишарəлəрин комплекси»[6], биринчи һалда

---

[1] Гарин Е. Көстəрилəн əсəр, с. 239.
[2] Croce B, op. cit., p. 568.
[3] Ibid, p. 569.
[4] Ibid, p. 570.
[5] Ibid, p. 497.
[6] Ibid, p. 504.

руһ, руһи һәјат тарихи һадисәнин интеграл саһәсидир. Бу елә бир вәһдәтдир ки, онда руһла физики һәрәкәт бир-бириндән ајрыла билмәз. Икинҹи һалда да руһ артыг објективләшмиш шәкилдә өзүнү хәстәрир, бурада артыг руһ руһ кими дејил, онун нәтиҹәси кими мөвҹуддур. Биз артыг руһу руһ кими дејил, тарихи просеси төрәдән актын симптому кими тәсвир едә биләрик. Бу һалда тарихи просеси тәсвир едән руһ артыг биздәдир, бизим мәзијјәтимиз кими чыхыш едир. Тарихин дәркинә јөнәлән руһ васитәсилә, Крочеје көрә, инсан тарихи өзүнүнкүләшдирир— тарихи өзүнүн, өзүнү тарихин һиссәсинә чевирир. Мәһз бу мә'нада демәк олар ки, «тарих биздәдир вә мәнбәләр дә гәлбимиздә»[1].

Б.Кроче «үмумијјәтлә тарих», «универсал тарих» идејасыны рәдд едир вә фәлсәфәнин, идракын предметини конкрет тарих һесаб едирди. Конкрет тарих дејәркән о, фәрдләрин һәрәкәт, рәфтар, амал вә әмәлләринин мәҹмусуну нәзәрдә тутурду. Үмумијјәтлә, о, өзүнүн тарих консепсијасыны фәрди тарих анлајышы үзәриндә гурурду. Фәрди тарих фәрди шүур— конкрет шәхсијјәтин һәрәкәт вә рәфтарындан, онун реаллығындан ајрылмаздыр. Мәнтиг категоријалары, инсанын дүнјаја вә өзүнә мүнасибәт модели, психологларын «шүур» вә философларын «идрак» адландырдығы шеј фәрдин реаллығындан, демәли, тарихи реаллыгдан ајрылыгда абсурддур. Шүурун да, идракын да маһијјәт вә тәбиәти фәрдин тарихдәки мөвгеји—онун иши вә әмәлиндән ајрылмаздыр; онлар биркә јараныр вә инкишаф едир. Буна көрә дә гносеоложи проблематика тарихи реаллыгдан—фәрдләрин тарихдәки әмәл вә ишиндән кәнарда ағласығмаздыр. Башга сөзлә, гносеоложи проблематика конкрет фәрдләрин тарихдәки фәалијјәтилә биркә формалашыр—онда јашајыр. Бу о демәкдир ки, һәрәкәт вә һәгигәт верилмир, инсан онлары, онларла бирликдә дүнјаны јарадыр. Һәгигәт билијин објектив керчәклијә дејил, образларын бир-биринә ујғунлуғу—образлар аләминдә мүтабиглик, симметријадыр. Бу ҹүр симметрија поетик лөвһәләр, образлар јаратдығы кими јарадылыр. Мәһз буна көрә дә Кроче идракы онун конкрет бир формасына—поетик јарадыҹылыг просесинә мүнҹәр едир вә һәгигәти дә ондан һасил едирди. Философ инанырды ки, поезија, бүтүнлүклә инҹәсәнәт материјаны формалашдырыр, ону потенсијадан конкрет образа, керчәклијә чевирир. Бу просесин, Крочеје көрә, ики формасы вардыр: интуитив вә мәнтиги. Интуитив идрак образлар истеһсалы, мәнтиги исә анлајышлар системи јарадыр. Интуитив идрак ифадәли идракдыр вә анҹаг тәкҹәјә вә ја хүсусијә јөнәлдилмишдир; мәнтиги идрак универсалиләрә—шејләр арасындакы мәнтиги әлагәләрин дәркинә јөнәлдилмишдир; интуитив идрак образлар, мәнтиги идрак анлајышлар јарадылмасы ишинә хидмәт едир. Интуитив идрак инҹәсәнәтин, мәнтиги идрак—елмин инструментидир. Интеллектлә интуисијанын мүнасибәтиндә Кроче тәбии ки, интуисијаја

[1] Ibid, p. 508.

чох-чох үстүнлүк верирди. Мәнтиги идрак вә онун васитәси олан зәка керчәклији өз конкретлијиндә тута билмир, һалбуки интуисија нәинки конкретлији тутур, һәтта керчәклији јарадыр. Она көрә дә философ интеллектә нисбәтән интуисијаны автоном һесаб едирди. Интуисијада о, гаврајыша мәхсус конкретлик тапырды; әслиндә онун үчүн интуисија вә гаврајыш ејни шејдир. «Гаврајыш—интуисијадыр;» «мәним бејнимлә долашан образлар да интуисијадыр»,—дејә о јазырды. Үмумијјәтлә исә, идрак ики гүтб арасында һәрәкәт едир: инчәсәнәт вә фәлсәфә. Елмләр силсиләсиндә мүтәфәккир естетикаја даһа чох үстүнлүк верир вә панестетизм стратекијасындан онлары тәсниф етмәјә чәһд көстәрирди. Естетиканын објекти, онун фикринчә, дил, ифадәдир. Һәр чүр ифадәдә о, дил, һәр чүр дилдә көзәллик көрүрдү. Она көрә дә онун үчүн естетика вә лингвистика «ејни елм саһәсидир»[1].

Ф.Кроче лингвистика, әдәбијјат вә естетикаја хүсуси истедады олан бир шәхс иди. О дилчиликдә естетик мәктәбин (К.Фослер вә онун мәктәби) баниләриндән бири һесаб едилир. О, варлығын дәркини ифадәлиликлә—диллә әлагәләндирирди: дәрк олунан шеј ифадә олунмалы, ифадә олунан дәрк олунмалыдыр. Онун системиндә дәрколунмазлыгла (анласылмазла) ифадәолунмазлыг ејни шејдир. Идраки бахымдан Кроче инанырды ки, идрак предмети дил тәрәфиндән јарадылыр; дил—ифадә вә јарадычылыгдыр. Идракын предмети олан тарих ифадәнин (дилин) өз јарадычылығынын мәһсулудур. Она көрә дә фәлсәфә өз проблемләрини лингвистикаја апелјасија васитәсилә һәлл етмәлидир, чүнки «тарихи фәлсәфәјә никаһланмыш филолокија јарадыр»[2].

Руһи фәалијјәти Кроче нәзәри вә практик олмаг е'тибарилә ики һиссәјә бөлүрдү. Нәзәри идрак мәнтиг, фәлсәфә илә, практик идрак игтисадијјат вә етика илә әлагәдардыр. «Мәнтиг—халис анлајышлар һагында елмдир»,—јазырды Кроче. Нәзәри идракын универсал формасы естетикадыр. Мүтәфәккир, гејд едилдији кими, тарихи просесин әсасында практика дајандығына инанырды, лакин о, ејни заманда е'тираф едирди ки, интеллект нәзәри тәфәккүрсүз, нәзәријјәсиз кечинә билмәз. Кроче естетиканы о гәдәр бүтләшдирирди ки, нәтичәдә тәбиәт елмләринә онун системиндә олдугча әһәмијјәтсиз јер сахланылырды. Тәбиәт елмләри онун үчүн идрак дејил, бүтүнлүклә практикаја јөнәлән техникадыр.

Идракын мәгсәди,—изаһ едирди Кроче,—симметријадыр, јә'ни шејләрин, просесләрин, һадисәләрин вә с. өз тәбии һалында вә өз тәбии тарихиндә көрмәкдән ибарәтдир. О, һәгигәти дә симметрија илә әлагәләндирирди: симметрија јохдурса, һәгигәт дә јохдур, һәгигәт—симметријанын ифадәсидир. Истәр тәбии һадисәләр, истәрсә дә тарихи һадисәләр

---

[1] **Кроче Б.** Эстетика как наука...., ч. I. М., 1920, с. 160.

[2] **Croce B.** Philosophy, Poetry, History, p. 508.

олсун фәрги јохдур, симметрија олмадан онларын дәркиндән сөһбәт кедә билмәз. Тарих—симметријанын мәркәзидир. Идракын һәр бир елементи өз һәгигәтини бу мәркәзлә симметрија һалында бүрузә верә биләр. Астрономларын һәгигәти, изаһ едирди Кроче, онларын ишләринин ефективлији галактикада мүтәнасиблик вә симметријадан ирәли кәлән дүзүм гајдаларыны билмәклә әлагәдардыр; галактикада мүтәнасиблик вә симметријаны билән астроном онда мејдана кәлә биләчәк аномалијалары асанлыгла дуја билир. Бу о демәкдир ки, онун һәгигәти һәмин симметрија вә мүтәнасибликдир... «Елөдирсә,—сорушурду философ,—нијә симметрија әсасында руһда әмәлә кәлән бу вә ја дикәр форманын олдугуну сөјләјән философ тәгдир едилмәсин? Мәкәр руһун улдузлу көјләрдән даһа аз ритмик вә даһа аз симметрик олдугуну сорушмаг чаиздир?»[1]. Симметријаја философ диалектиканын елементи кими бахмагла она даһа бөјүк самбаллылыг вермәјә чәһд едирди.

Б.Кроче бир сыра фундаментал мәсәләләрдә, о чүмләдән, диалектика нәзәријјәсиндә Һекелә әсасланыр, ондан бәһрәләнирди. Һекел, јазырды о, фәлсәфә тарихинә бәлли олан Платон, Аристотел, Декарт, Вико, Кант кими даһиләрә бәрабәр олан ән бөјүк спекулјатив дүһадыр; «ондан сонра кичик руһлар вә епигонлар мөвчуддур»[2]. Кроче Һекелин диалектикасыны јүксәк гијмәтләндирир, лакин онун реформасыны мүһүм нәзәри вәзифә сајырды. Диалектиканы Кроче «фәргләр диалектикасы» кими анлајыр, јә'ни диалектиканы инкишаф вә зиддијјәтләр һагтында тә'лим дејил, шејләри, һадисәләри бир-бириндән фәргләндирмә—мәнтиги проседура һесаб едирди. Башга сөзлә, мүтәфәккир диалектиканы анчаг идрак методу кими гәбул едирди. Објектив диалектика, онун фикринчә, Һекел фәлсәфәсинин «өлү» чәһәтидир, буна көрә дә системдән говулмалыдыр. «Естетиканын» нәшрилә бу фикир гәти шәкилдә тәсбит олунур. Диалектиканын трансформасијасы нәтичәсиндә диалектик дәјишмәләр, сычрајышлар, гаршылыглы кечидләр, кејфијјәт дәјишмәләри «фәргләндирмәләрлә» әвәз олунмаға башлады; мүтәфәккир даһа чох анализә дигтәт јетирмәји үстүн тутурду. «Фәргләр диалектикасы»—шејләри, просесләри, һадисәләри, феноменләри, идејалары вә с. бир-бириндән фәргләндирмә инструменти кими тәсәввүр едилир вә идрак да бу акта мүнчәр олунур. Кроче күман едирди ки, дәрк етмәк—фәргләндирмәк демәкдир; анализ, синтез мүгајисә вә с. анчаг фәргләндирмәк мәгсәди дашыјыр. Бүтүн бунлар да өз нөвбәсиндә, мүтәфәккирә көрә, симметријаја наил олмаг үчүн едилир.

Симметрија дејәркән Кроче һәјатда вә руһда тарихән әмәлә кәлән аномалијаларын—анормал һадисәләрин нормал һала кәтирилмәсини нә-

[1] Гарин Е. Костәрилән әсәр, с. 229.

[2] Croce B. Philosophy, Poetry, History, p. 5.

зәрдә тутурду. Нормал һал исә тарихи һадисәнин илкин вариантыдыр. О, күман едирди ки, тарихи һадисәнин илкин һалы парадигмадыр, инкишаф просесиндә ирадә норманы патолокија, һәгигәти јанылма әвәз едә биләр. Мүгајисә бу фәрги ајырд етмәли вә аномалијаны норма илә әвәз едәрәк тарихи просесә һармонија вермәлидир. Мүгајисә, фәргләндирмә системләшдирмәни (тәснифат) нәзәрдә тутур. Она көрә дә Кроче системләшдирмәјә дә диггәт едирди. Системләшдирмә просесиндә фәлсәфә өзүөзүнү анлајыр, һәјатда вә елмдә, нәзәријјәдә вә практикада һармонија әлдә едилир. Буна көрә дә Гарин бу методa даһа јүксәк гијмәт верир вә јазырды ки, бу метод «диггәтәлајиг дәрәчәдә нүмајишетдирмә гүввәсинә маликдир»[1]. Крочeнин бу методу сечмәси әбәс дејилди. О, елмин бүтүн саһәләриндә, о чүмләдән, инчәсәнәтдә күчлү метод кими мөвчуддур.

Һекелин тә'лиминдә конкрет анлајыш һаггындакы тә'лими Кроче онун тә'лиминин чанлы «јашајан» аспекти һесаб едирди. Һекелдә абстрактдан конкретә јүксәлиш елә бир просесдир ки, бу просеси анлајыш конкретә чевирир, јә'ни мәһз онун һесабына идрак һәгиги идрака чеврилир. Кроче керчәклији руһ кими дүшүнүрдү; о инанырды ки, руһ—универсал реаллыгдыр, онун башга реаллыға дахил едилмәси мүмкүн дејилдир. Һекел исә бу реаллығы «мөвчуд олмајан реаллыға бирләшдирирди»,[2] јә'ни субјективлији објективликлә синтезләшдирирди. Бу акта Кроче зиддијјәт кими бахырды. Тәбиәтлә руһун мүнасибәти «һеч мүнасибәт дејилдир», чүнки тәбиәт руһдан кәнарда һечликдир. Она көрә дә сөһбәт «ваһид реаллыг ишләјиб һазырламағын ики үсулундан» кедә биләр. Тәбиәти руһдан ајры бир маһијјәт кими дүшүнәркән тәфәккүр јенидән «објектләрин дуализмилә» үзләшмиш олур. Мәһз бу сәбәбдән Кроче Һекели «мөвчуд олмајан реаллыға», јә'ни тәбиәтә апелјасија етмәкдә, онун фәлсәфәсини јаратмагда тәгсирләндирирди. Башга сөзлә, Һекелин објектив диалектикасы Кроче үчүн артыг өз өмрүнү кечирмишдир.

Диалектиканы анчаг руһи сфера илә мәһдудлашдыран Кроче инанырды ки, о анлајышларын фәргләндирилмәси процедурасындан башга бир шеј дејилдир. Һекелин әсас кәшфини дә о, «анлајыш һаггында јени анлајышын» кәшфиндә көрүрдү. О көстәрирди ки, фәлсәфәнин вәзифәси анлајышлары өз конкретлијиндә тутмагдан ибарәтдир; фәлсәфә сөзүн там мә'насында анлајышлары конкретләшдирмә сәнәтидир. Кроче дә Һекел кими анлајышы идеја һесаб едирди. Анлајыш идеал олмагла, ејни заманда харичи керчәклији тәчәссүм етдирир, бунунла да о өз абстрактлығыны итирир, конкретә чеврилир. Фәлсәфә өзү бу просесин диалектикасындан башга бир шеј дејилдир. «Јени фәлсәфә,—јазырды Кроче,—категорија фәлсәфәсиндән, форманын формасындан, јә'ни идеализмдән

[1] Гарин Е. Көстәрилән әсәр, с. 227.

[2] Ефиров С.А. Көстәрилән әсәр, с. 38.

башга бир шеј ола билмәз»[1]. Кроче дүнјаны идеја кими дүшүнсә дә фәлсәфәни анчаг руһи реаллыға аид етсә дә, идејанын реаллыға еһтијачы олан бир шеј кими дүшүнүрдү, о инанырды ки, идеја анчаг реаллыға сөјкәнәркән керчәк олур. Она көрә дә мүһүм мәсәлә идејанын гәбул едилиб-едилмәмәси дејил, онун реаллыгла говушмасынын механизмини—мәнтигини анламагдыр. Абстракт идеја илә предмет керчәклијини фәргләндирмә просесиндә ајырд едилән фәрг—руһ адланыр. Буна көрә дә фәлсәфәнин вәзифәси реаллығын—материјанын дахили өзү өзүнүн фәргләндирмәси просесинин нәзәри ифадәси кими чыхыш етмәкдән ибарәтдир. Материја Крочедә реаллыг кими дејил, анлајышларын дүзәлдилмәсинин вә ја онларын конкретләшдирилмәсинин үсулу кими чыхыш едир. «Тәбиәт реаллыг вә ја реаллығын һиссәси дејил, о һәр шејдән әввәл бахыш үсулу, һазырлама үсулудур»,—дејирди мүтәфәккир.

Неоһекелизм өзүнәмәхсус системләр, мәнтиг, метод вә методолокија, категориал апарат, анлама, изаһ вә шәрһ үсуллары илә XX әср бәшәријјәтинин тәфәккүрүнү вә дүнјакөрүшүнү зәнкинләшдирмиш, инсанлығын дүнја вә өзү һагтында тәсәввүрүнүн кенишләндирилмәси вә конкретләшдирилмәси үчүн хејли иш көрмүшдүр. Онун тәрәфдарлары варлығын вә тәфәккүрүн тәдгигинә өз төһфәләрини вермиш, идраки тәчрүбәнин вә анлама процедурасынын дәгигләшдирилмәси үчүн әлләриндән кәләни етмишләр. Бүтүн бунлар инсанлығын дүнја вә өзү һагтында тәсәввүрүнүн тәрәггисинә бөјүк хидмәт кими гијмәтләндириләбиләр. Дүнјанын дәрки вә изаһы ишинә онларын даһа чох хидмәти диалектика нәзәријјәсинин инкишаф етдирилмәсилә әлагәдардыр. Бу тә'лимин тәрәфдарлары диалектиканын јени формаларыны—«тәнгиди диалектика», «тракик диалектика», «негатив диалектика» вә с. јаратмыш вә бунунла да методоложи фикри даһа да инкишаф етдирмишләр. Диалектиканын екзистенсиализмлә бирләшдирилмәси бу саһәдә ирәлијә атылан аддым кими гијмәтләндириләбиләр. Бу кими ишләриләнеоһекелистләр диалектика нәзәријјәсини зәнкинләшдирмиш, ону догматика вә ленинчи тәһрифләрдән мүһафизә етмишләр. Неоһекелизм әсрин фәлсәфәсинә күчлү тәкан вермиш, јени систем вә чәрәјанларын јаранмасына нәзәри чәһәтдән мүмкүн олан көмәклик көстәрмиш, бунунла да фәлсәфи идракын тәрәггисинә хејли хидмәт етмишләр. Бир фәлсәфи тә'лимдән бәшәријјәтә бунча хидмәт аз шеј дејилдир.

[1] Идеалистическая диалектика в XX столетии. М., 1987, с. 120.

II фəсил. НЕОКАНТИЗМ

Алманијанын рəнкарəнк фəлсəфи системлəрин јаратдығы интеллектуал мүһитдə Һекел фəлсəфəси гејри-рəсми дə олса мүгəддəслик вə тохунулмазлыг статусу газанмышды. Интеллектуалларын чохунда елə бир инам јаранмышды ки, куја Һекел фəлсəфəнин мүтлəг һəгигəтини кəшф етмишдир. Һəтта Енкелс кими бир дүһа Һекелдəн сонра систем јаратмағын имкансызлығыны сөјлəјирди. Һекел мəктəбинин дағылмасы илə бу инам сарсылды. Нəтичəдə, алман фəлсəфəси идрак үчүн фундаментал вə сарсылмаз принсиплəр, јени метод вə методолокија, јени мəнтиг ахтарышына башлады. Һекел фəлсəфəсинə гаршы дура билəчəк бир систем гурашдырмағын гејри-мүмкүнлүјүнү дəрк едəн философлар Канта апелјасијадан башга бир чыхыш јолунун олмадығы гəнаəтинə кəлдилəр. Онлар «Керијə, Канта доғру!» шүарыны ирəли сүрүр вə əсасландырмаға чалышырдылар ки, фəлсəфи проблематиканын һəлли үчүн Канта апелјасија етмəкдəн башга бир чыхыш јолу јохдур. XIX əсрин 60—70-чи иллəриндə гүдрəтли, кəнч мүтəфəккирлəрин бөјүк бир дəстəси Канты јенидəн алман тəфəккүрүнүн мəркəзинə чəкди. Бунунла да фəлсəфи əдəбијјатда *«неокантизм»* ады илə мəшһур олан бөјүк бир һəрəкат башланды. Бу һəрəкаты ја кантизм вə неокантизм, ја да илкин вə сонракы неокантизм ады илə ики мəрһəлəјə бөлмəк олар. Биринчи мəрһəлəдə нəзəри фикир демəк олар ки, Канта һеч шеј əлавə етмəк вə ја ону «ревизија» етмəк һаггында дүшүнмүр. Бу мəрһəлəдə Кант изаһ, шəрһ вə тəблиғ едилир; икинчи мəрһəлəдə исə Кант анчаг стратежи идеал кими гаршыја гојулур. Философлар Канта сөјкəнəрəк өз системлəрини, метод вə методолокијаларыны, мəнтиглəрини јарадыр, онун тə'сириндəн мүмкүн гəдəр узаглашмаға чалышыр, фəлсəфəнин предмет вə вəзифəси мəсəлəсини өзлəринин истəдиклəри кими һəлл етмəјə мејл едирлəр. Кант сонунчулар үчүн кумир олараг галыр, лакин онлар артыг өзлəринин системлəринин үстүнлүјүнү əсасландырмаға чалышырлар. Һəрəкатын инкишаф пиллəлəри арасындакы бу фəрглəр онун биринчи мəрһəлəси үчүн «кантизм», икинчи мəрһəлəси үчүн «неокантизм» терминлəринин ишлəдилмəсини мүмкүн едир. Биз һəмин мəктəблəр үчүн «кантизм» вə «неокантизм» терминлəрини ишлəтмəји мəгсəдəујғун сајардыг. Лакин бу, Кантын өз тə'лимилə илкин неокантчыларын бахышларынын гарышдырылмасына апарыб чыхара билəр. Она көрə дə шəрти олараг анчаг «неокантизм» терминини ишлəтмəјə мəчбуруг.

Неокантизм һəрəкаты **Ж.Ф.Фризлə** (Fries) башланды. Фриз кəнч гүввəлəри өз əтрафына топламышды вə онлар Кантын фəлсəфəсинин мүхтəлиф проблемлəрини тəдгиг вə тəблиғ едир, онун актуаллығыны əсаландырырдылар. Бу заманлар Е.С.Мирбт «Спекулјасија нəдир?» (Ијена, 1839), «Кант вə ардычыллары» (Ијена, 1841), Е.Ф.Апелт «Ернест

Рејнголд вә Кант фәлсәфәси» (Лејпсиг, 1840), «Метафизика» (Лејпсиг, 1837), «Дин фәлсәфәси» (1860) вә с. әсәрләрдә Кантын универсаллығыны, онун бүтүн дөврләр үчүн актуаллығыны сүбут етмәјә вә Һекелдән сонра анчаг Канта гајыдышын аҹлабатан вә сәмәрәли олдуғуну нүмајиш етдирмәјә чалышырдылар. Кантизм һәрәкатынын чанланмасына јалныз философлар дејил, алимләр, теологлар, јазычылар вә с. дә тәкан верирдиләр. Бу истигамәтдә алим вә философ М.Ј.Шлејденин (1804—1881) фәалијјәти хүсусилә диггәтәлајиг иди.

Канта доғру дөнүш ики чәһәтдән һазырланырды: бир тәрәфдән, Һекел мәктәби парчаланыр вә бу просес Алманијада интеллектуал вакуум горхусу төрәдирди, икинчи тәрәфдән, Фриз мәктәбиндән олан кантчылар интеллектуалларда вә күтләдә елә бир тәсәввүр формалашдырырдылар ки, Һекелдән Канта гајытмагдан башга чыхыш јолу јохдур. Феноменал, мәнтиги вә самбаллылыг бахымындан да мәсәләнин башга чүр һәллини заман орталыға атмамышды; јә'ни о заман мејданда елә бир титаник фигур јох иди ки, Һекели онунла әвәз етмәк мүмкүн олајды. Фәлсәфәдә дә мәнзәрә бир о гәдәр үрәкачан дејилди. Сәбәби дә бу иди ки, Кант вә сонралар Һекел фәлсәфәсинин орталыға атдығы бир сыра фундаментал фәлсәфи проблемләр һәлл едилмәмиш галмышды, ја да онларын һәлли мүасир тәләбләрә чаваб вермирди. Мәсәләнин башга бир чәһәти дә вар иди: XIX әср чаһаншүмул әһәмијјәтә малик елми кәшфләр әсри кими тарихә дахил олмушдур. Дарвинин тә'лими, һүчејрәнин кәшфи, Морганын нәзәријјәси, физика, кимја, физиолокија, астрономија вә с. саһәләрдәки кәшфләр тәбиәтшүнаслыгда јени ингилабдан хәбәр верирди. Сосиал елмләр, хүсусилә психолокија саһәсиндә дә чидди ирәлиләјиш һисс едилирди. 1879-чу илдә Вундт дүнјада илк дәфә өз лабораторијасы илә експериментал психолокијанын әсасыны гојду вә бунунла да психолокијанын спекулјатив елмләрдән гопарыб тәбиәт елмләри сырасына кечмәси үчүн реал зәмин јаратды. Белә бир шәраит, әввәла, интеллекти јени тәләбләр ирәли сүрмәјә вадар едирди, икинчи, заман өзү дәјишмишди вә буна көрә дә јени фәлсәфи проблемләр орталыға атырды, үчүнчү, кантизмин вә һекелизмин орталыға атдығы проблематиканын өзүнү јенидән нәзәрдән кечирмәк үчүн јени метод вә методолокија, јени мәнтиг ишләјиб һазырламаг лазым иди, зира, гејд едилдији кими, јени фәлсәфи нәсилләр бу системләрин кенишләндирилмәсинә чалышыр, онларын метод вә методолокијасы, мәнтиги үзәриндә өз мөһүрләрини вурмаға чәһд едирдиләр. Канта мүнасибәтдә бу просес јени формада өзүнү илк дәфә 1860-чы илдә көстәрди. Неокантчы ады илә мәшһур олан илк философ Фон Һартман олду[1]. «Кантизм» кәлмәсинә «нео» сөзүнүн әлавә едилмәси кантчылардан неокантчылары—јени кантчылары фәргләндирмәк мәгсәди дашыјырды.

---

[1] Erdman J. E., op. cit., p. 146.

Бурада сөһбәт «јеникантчылыгдан»—јени фәлсәфәдән кедир. Бу јени һәрәкат доғрудан да јени фәлсәфә—јени дүнјакөрүшү јаратдығыны е'лан етмишди. Бу философлар, ашағыда көрәчәјимиз кими, олдугча чохдур, һәм дә онлар бир-бириндән о гәдәр фәргли бахышлар ирәли сүрүрләр ки, онлары бир араја кәтириб музакирә етмәк мүшкүл мәсәләдир. Лакин гәти аддым атылмышды—фәлсәфәнин Канта дөнүшү тарихи зәрурәтә чеврилмишди.

Һекелин вәфатындан сонра,—јазырды Пауелсен,—«Кантын фәлсәфәси кениш вүс'әт алды»; «Инди нәинки философлар, һәтта физикләр вә физиологлар Кант фәлсәфәсинә әсасланырдылар»[1]. Доғрудан да, Кантын бахышлары епоханын руһуна даһа чох ујғун кәлирди. Мәһз бунун тә'сири иди ки, алимләр, философлар һәтта гејри-шүури сурәтдә Кантын тә'сири алтына дүшүрдүләр. Муасир фәлсәфәјә, јазырды Евинг, Кантын тә'сири кәрәк ки, даһа чох «гејри-шүуридир, нәинки шүури»[2]. Көркәмли фәлсәфә тарихчиси Ч.Пасмор гејд едирди ки, өтән әсрин икинчи јарысындан сонра «Һәр тәрәфдә бир чағырыш ешидилирди: керијә, Канта доғру!»[3]. Иш о јерә чатмышды ки, XIX әср «Кант әсри» кими характеризә олунмаға башлады. Мәсәләнин бу чүр габарыг гојулмасынын өз тарихи сәбәбләри вардыр.

Бу сәбәбләр чохдур, лакин онлардан ән үмдәләри ашағыдакылардыр: 1) Кант «метафизика нечә мүмкүндүр?» суалыны орталыға атмыш, лакин она гәнаәтләндиричи чаваб вермәмишди; фәлсәфә һаггында онун галдырдығы проблемин һәлли заманын һөкмү иди; ја фәлсәфә елмләр системиндә өзүнүн универсал елм олмаға лајиг олдуғуну сүбут етмәли, ја да псевдоелм кими рәдд едилмәли иди; 2) Кант, өзүнүн дедији кими, фәлсәфәдә «Коперник чеврилиши» етмишди, јә'ни о халис зәканын дисиплинасыны јаратмыш—фәлсәфәни космоложи проблематикадан идрак проблематикасына доғру јөнәлтмишди. Онун үчүн һәгиги билик ахтармаг—фәлсәфәнин үмдә вәзифәси иди. XX әсрә—елми-техники ингилаблар дөврүнә һазырлыг просесиндә бундан вачиб мәсәлә тәсәввүр етмәк чәтин ки мүмкүн иди; 3) Кант «Инсан нәдир?» проблемини гојур вә лакин она гәнаәтләндиричи елми чаваб верә билмирди вә билмәзди дә. Бу мәсәлә дә өз актуаллығына көрә билик проблеминдән һеч дә кери галмыр, зира билијин мәнтигини ачмаг биләнин муәммасыны ачмағы тәләб едирди. Бу базис әсасында да Шопенһауердән сонра бир просес башланмышды. Бу, фәлсәфәдә антроположи чеврилишин башланғычы иди вә һәмин вәзифә дә јени әсрин философлары тәрәфиндән һәјата кечирилирди; 4) Кант «Мән нә етмәлијәм?» кими етика проблемини орталыға атмышды; она сөјкәнәрәк бу проблемин һәлли тапылмалы иди;

---

[1] **Паульсен Ф.** Введение в философию. Петербург, 1922, с. 12.

[2] Twentieth Century Philosophy, p. 256.

[3] **Passmore J.** Hundred Years of Philosophy, p. 48.

5) Кант реаллығын, мөвчудлуғун фәлсәфи тәдгиги мәсәләләриндә бир сыра проблемләрин икили һәллини верирди вә бу проблемләр өзләринин бирмә'налы һәллини тапмалы иди; 6) билик вә инам мәсәләләринин гаршылыглы мүнасибәти проблеминин Кант һәлли чохларыны тә'мин етмирди; ја ирәли кетмәк—фәлсәфәни елмә јахынлашдырмаг, ја да кери кетмәк—ону динлә ујғунлашдырмаг лазым иди. Кант елмлә динин синтезинә чалышырды. Пауелсен гејд едирди ки, мүасир фәлсәфәнин мәгсәди инамын сарсылмазлығыны әсасландырмагдыр, зира о «һәр чүр фәлсәфәнин һәгиги формал башланғычыдыр»[1]. Бу да идрак проблеминин тәдгиги гәдәр вачиб бир мәсәлә иди вә онун һәллиндәки гејри-мүәјјәнлик философлары тә'мин етмирди. Бу мәсәләдә дә ајдын бир платформа лазым иди: елмлә инамын әлагәси мәсәләсиндә Кант һаглы иди, ја јох? Бу мәсәлә дә она сөјкәнәрәк һәлл едилә биләрди. Гысасы, XIX әсрин 60-чы илләриндән јени һәрәкат башланмышды. Бу һәрәкатын башланмасы илә «Кант јенидән модаја дүшән философа чеврилди»[2]. Заман өз тәләбини ирәли сүрмүшдү: фәлсәфәнин керијә, Канта доғру гајытмагдан башга бир имканы јох иди, буну онун инкишаф мәнтиги тәләб едирди. Буна көрә дә һансы бир даһисә орталыға чыхмалы вә «Биз Канта дөнмәлијик!» чағырышыны ирәли сүрмәли иди. Бу, **Отто Либман** (1840–1914) олду. Фон Һартман илк неокантчы һесаб едилсә дә бу анчаг формал характер дашыјырды. О, фәлсәфәни тамамилә башга истигамәтә—гејри-шүурилијин тәдгигинә јөнәлтмишди. Ондан фәргли олараг Либман һәрәкатын бешији башында дурур, онун баш хәттини—програм вә методолокијасыны һазырлајырды. О, «Керијә, Канта доғру!» шүарыны ирәли сүрмәклә фәлсәфә тарихиндә неокантизм һәрәкатынын баниси олду. Ики әсрин говушуғунда һәмин тә'лим Авропанын һаким дүнјакөрүшүнә чеврилди. Чох кечмәдән о, дүнја феноменинә чеврилди.

Неокантизмин формалашмасы сүбут етди ки, XIX әсри «Кант әсри» адландыранлар сәһв етмәмишләр. Кант доғрудан да, XIX әсрдә фәлсәфи тәфәккүрүн инкишафына күчлү тәкан вермиш, фәлсәфи идракын, о чүмләдән, конкрет елмләрин һүдудларынын кенишләндирилмәси, фәлсәфәнин öз идеалына—елмә говушмасы үчүн зәрури олан мүгәддәм шәртләр ишләјиб һазырламышды. Кант фәлсәфәдә әзәмәтли систем һазырламышды. Неокантчылар бу системин даһа чох идрак нәзәријјәсини вә етикасыны инкишаф етдирмәк програмыны ирәли сүрүрдүләр. Бу системләр лап башланғычдан ваһид метод вә методолокија әтрафында бирләшә билмәдиләр. Канта дөнүш шүары сахланды, баш хәтт вә програм мүәјјән иди, лакин һеч кәс өз платформасындан имтина етмир, һәр кәс öз јолу илә е'лан едирди. Она көрә дә јекчинс неокантчылыг мәктәбиндән данышмаг дүзкүн олмазды. Неокантчылар бир-бириндән нә гәдәр

[1] Паульсен Ф. Көстәрилән әсәри, с. 330.

[2] Erdman J. E., op. cit., p. 147.

фәргләнсәләр дә бир нөгтәдә бирләширдиләр: тәфәккүрүн активлији идракын инкишафынын вә һәр чүр сәрвәт вә дәјәрин јарадылмасынын илкин сәбәбидир. Кант елмләрин вә бүтүнлүклә идракы фәалијјәтин фундаментал принсипләрини тапмаға чалышырды. Онун ардычыллары корифејин мәгсәдини бир гәдәр дә конкретләшдирдиләр вә һәмин вәзифәнин һәјата кечирилмәсини јалныз елмә дејил, бүтүнлүклә мәдәнијјәтә вә сәрвәттөрәтмә просесинә шамил етдиләр. Сонунчулар бүтүн јарадычылыг просесинин парадигмаларыны тапмаға чалышырдылар. Бу просесдә ардычыллар Канта һәм «һә», һәм дә «јох» дејир—онун сахланмасы, јәни заманда инкишафыны фәлсәфәнин тәләби һесаб едирдиләр. Бу һәрәкатын ән нүфузлу нүмајәндәси Винделбанд мәһз бу сәбәбә көрә «Канты анламаг—ондан харичә чыхмаг демәкдир» шүары илә чыхыш едирди. Бу девиз Кантын бахышларыны инкишаф етдирмәк үчүн әсас верирди. Белә дә олду. Һәрәката дахил олан тә'лимләрин һәрәси Канты инкишаф етдирмәклә бәрабәр, өз системләрини јаратдылар. Бунунла да Кантын замана, заманын Канта мәхсус олдуғу сүбут олунду.

Неокантизм—бејнәлмиләл феномендир. Алманијадан башга бу һәрәкат Италија, Франса, АБШ, Русија, Инкилтәрә вә б. өлкәләрдә өзүнә чохлу тәрәфдарлар тапды. Бу һәрәкат чәрчивәсиндә физиоложи идеализм (Ланге, Һелмһолтс, Мүллер, Шүлтсе вә б.), метафизикләр мәктәби (Либман, Фолкелт, Пауелсен вә б.), «реалистләр» мәктәби (Рилл, Кенигсвалд, Күлпе, Мессер, Штринберг вә б.) формалашды. Сонунчу тә'лим бу күн дә А.Вентсел, Ф.Тсохер вә б. тәрәфиндән инкишаф етдирилмәкдәдир. Рус неокантчылары легал марксистләр П.Б.Струве, А.Н.Бердјајев, С.Н.Булкаков вә б. ибарәт груп тәшкил етдиләр. Неокантчылар тезликлә тәшкилатланмаға вә өз мәтбу органыны нәшр етдирмәјә башламышдылар; «Кант тә'лими» (1898) журналы нәшрә башланмыш, «Кант чәмијјәти» (1904) тә'сис едилмишди. Сонра даһа бир чәмијјәт—«Кант достлары чәмијјәти» дә јарадылмышды. Ј.Еббенгаус, Р.Штемберкер, В.Тајмыр вә б. кими нисбәтән кәнч неокантчылар үчүн Канта гајыдыш һеч дә јалныз нәзәријјә мәсәләси олмамышдыр. Онлар инанырдылар ки, Кантын һәјат тәрзи вә етикасынын тәблиғи һәјатымызы рөвнәгләндирә вә зәнкинләшдирә биләр. Рајмзет, Һајдеман, Руст вә б. да бу фикирдә идиләр. Кантизмин шүурлара һаким кәсилмәси просеси 20-чи илләрдә сон дәрәчә кениш вүс'әт алмышды. Лакин фашистләрин һакимијјәт башына кәлмәси һәрәкатын практики олараг дајандырылмасы илә нәтичәләнди. Онун лидерләри мүхтәлиф өлкәләрә мүһачирәт етмәли олдулар. «Кант тә'лими» журналы, «Кант чәмијјәти» өз фәалијјәтини дајандырды. Онлары анчаг 1947-чи илдә јенидән бәрпа етмәк мүмкүн олду. Бу ишин бир мүсбәт чәһәти олду ки, онун нәтичәсиндә дә неокантчы философлар дүнјанын бир сыра өлкәләринә сәпәләнди вә кантчылығы јајмаға башладылар. Онлардан бир чох ардычыллар әмәлә кәлди, бунунла да неокантизмин чоғрафијасы кенишләнди. Буна көрә дә бу күн неокантчылығы «өлмүш»

tə'лим һесаб етмәк олмаз. Бир шеји нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, фәлсәфәдә Кантын өлмәзлији—онун идеја вә бахышларынын әбәдилијинин тә'минаты үчүн неокантчы философлар чох иш көрмүшләр. Әслиндә Кантын өлмәзлији ејни заманда онларын өлмәзлијидир, чүнки онлар өзләрини һәр шејдән әввәл кантчы һесаб едирләр.

Нәзәри фикирдә илкин вәзијјәтә—чыхыш моментинә гајытмаг һәмишә чәтин вә ағрылы олмушдур. Сөһбәт ирәлиләјиш кими тәсәввүрләрдә көк салмыш бир тәфәккүр тәрзиндән көһнә тәфәккүр тәрзинә гајытмагдан кедир. Бу истигамәтдә О.Либман аз чәтинликләрлә үзләшмәмишди. О, һәр шејдән әввәл епигончу илә һәгиги кантчынын бир-бириндән фәргләндирилмәсинин принсипләрини мүәјјән етмәли иди. Онун илк мүһүм әсәри «Кант вә епигончулар» (1865) məһз бу мәсәләјә һәср едилмишди; сонралар нәшр олунан «Објектив бахыш һаггында» (1866), «Реаллығын анализи һаггында» (1876) вә с. әсәрләри дә неокантизми бир дүнјакөрүшү кими, әввәлчә, Кантдан, сонра исә епигончуларын бахышларындан фәргләндирилмәси мәсәләсини өн плана чәкирди. Кантчыларын Канта мүнасибәти вә фәлсәфи мөвгеји ону дәһшәтә кәтирирди. Ланкенин, И.Мејерин, Штадлерин, Арнолдтун, Һолдерин вә бир чох башгаларынын әсәрләри «Кантын идрак нәзәријјәсинин принсипләриндән нә гәдәр узагдыр?»[1], дејә о килејләнирди. Неокантизм онун әгидәсинчә, фәлсәфәдә тамамилә јени феномендир. Бу феноменә малик олмаг әсл кантчы олмаг, әсл кантчы олмаг исә епигончуларын фәалијјәти илә Кантын үзәринә чәкилмиш «гара ленти» көтүрмәк үчүн ишләмәк демәкдир.

И.Кантын тарихи хидмәтләриндән бири—фәлсәфәнин идрак нәзәријјәсинә дөнүшүнү тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Реаллыға аид олмајан билик һәгиги билик һесаб едилә билмәз. Она көрә дә идрак вә реаллығын әлагәси идрак нәзәријјәсинин предметидир. Башга сөзлә, Кант објектив, һәгиги билик вә онун истеһсалы үчүн стратекија һазырламышды. Епигончулар бу стратекијанын Кантын галдырдығы дикәр проблемләр арасында үмдә әһәмијјәтә малик олдуғуну дүзкүн гијмәтләндирә билмәмишдиләр. Неокантчылар исә мәһз бурадан јапышмыш вә әсл Кантын бурада олмасы идејасы үзәриндә исрар едирдиләр.

О.Либман Кантын Кант кими анлашылмасы вә шәрһи үзәриндә мөһкәм'дајанырды. О һәр шејдән әввәл диггәти шүур вә идрак проблемләринин дүзкүн анлашылмасы үзәриндә исрар едир, гејд едирди ки, инди «гәлб», «монада» вә с. дөвру кечмишдир. Шүуру артыг реаллығын принсипи кими гәбул етмәк лазымдыр. Либман тәләб едирди ки, фәлсәфәнин шүур фәлсәфәсинә чеврилмәси һаггында Кант програмынын изаһындан онун тәтбигинә кечмәк лазымдыр. О, неокантизми дә бу стратекијанын тәтбиг принсипи кими тәгдим едирди. Епигончулар,—гејд едирди о,

[1] Erdman J. E. op. cit., p. 148.

—Кантын фәлсәфәдә етдији ингилаби чеврилишин мә'насыны анламамышлар. Кант шүуру актив, јарадыҹы гүввә кими анламыш, објектдән субјектә, материјадан шүура, објективликдән субјективлијә вә идрака әсаслы дөнүш етмишдир. Лакин бу һәлә мәсәләнин јарысы иди. Она көрә ки, Кант өз априоризми илә нәинки шүурун өз активлији илә газандығына диггәти ҹәлб етмиш, һабелә тәҹрүбәдән асылы олмајараг, онун априор олараг идејалар истеһсал етмәк габилијјәтини үзә чыхармышдыр. Бунунла да Кант шүурун илкин принсип кими гәбул едилмәсини әсасландырмышды. Фәлсәфә тарихиндә, Либмана көрә, Кант шүура објектдән, реаллыгдан асылы олмајараг дахилән нәсә хас олдуғуну әсасландыран илк философдур.

Кантын априоризми, Либмана көрә, фәлсәфәни ингилабиләшдирмәк имканы јарадыр. О изаһ едирди ки, материја космосун тәдгигини фактуал вә мә'налы едир, о олмасајды космос вакуума чевриләрди вә ону өјрәнмәк кәрәксиз бир шеј оларды. Априор формалар да беләдир. Онларсыз шүур мәзмунсуз—өзүнәмәхсус мәзијјәти олмајан фиксијаја чевриләрди. Либман Кантын фәлсәфәсинин—«өзүндә шејләрдән» тәмизләнмәсини тәләб едирди. О сүбут едирди ки, јарадыҹылыг потенсијасы шүура мәхсус бир мәзијјәтдир, она көрә дә дүнја мәнзәрәсини һазыр објектдән—материјадан, космосдан дејил, шүура мәхсус потенсијанын јаратдыгларындан конструксија етмәк лазымдыр. Либманда априоризм Кантда олмајан бир мәзијјәт кәсб едир: априорлуг шүура мәхсус елә бир јарадыҹылыг гүввәсинә, конкрет дејиләрсә, елә бир мифик енержијә чеврилир, мәнбә вә мәзмун кәсб едир ки, һәр шеј ондан һасил едилә, фәлсәфә ахтардығыны онда тапа биләр. Либман өз мүлаһизәләриндән ики нәтиҹә чыхарырды: 1) Кант априоризми әсасландырмагла имманетизмә јол ачмышдыр; 2) априоризмин әсасландырылмасы шүурун метафизик тәбиәтини үзә чыхармаға—ону реаллығын принсипи кими гәбул етмәјә, демәли, ондан чыхыш едәрәк фәлсәфә вә гносеолокија јаратмаға имкан верир. Бу принсип метафизика һазырланаркән дуализмдән јан кечмәјә шәраит јарадыр. Либман һәмин принсипә сөјкәнәрәк фәлсәфәнин имманентизмә вә халис субјективизмә доғру инкишафынын зәрури олдуғуну әсасландырырды. Имманентизм вә субјектизм, онун фикринҹә, кантизми тамамлајыр—фәлсәфәнин халис шүур фәлсәфәсинә кечид просесини баша чатдырыр. Кант јол ајрыҹында галмышды: о дүнја мәнзәрәсини һәм материјадан, һәм дә шүурдан конструксија едир вә буна көрә дә дуализмин зиддијјәтләриндән хилас ола билмирди. Шүур онтоложи принсип кими гәбул едилдикдә бүтүн варлығын фәлсәфи мәнзәрәсини ондан конструксија етмәк олур вә бу да һеч бир зиддијјәт төрәтмир. Либман гејд едирди ки, Кантын хидмәти бу мәсәләләри гојмагда иди, бизимки онлары һәлл етмәкдәдир. Гысасы, Либманын фәалијјәти вә ҹәһди нәтиҹәсиндә јени фәлсәфи һәрәкат *неокантизм* формалашмышды.

Неокантчылыг һәрәкатыны ваһид бир програм әтрафында бирләшән философларын фәалијјәтинин нәтичәси һесаб етмәк јанылма оларды; ејни заманда бу һәрәкаты програмсыз—стратежи хәтдән мәһрум да һесаб етмәк олмаз. Шүбһәсиз ки, онлары бирләшдирән—һәрәкаты сон мәгсәдә доғру истигамәтләндирән бир баш хәтт мөвчуддур. Бу мәгсәд һәм Канта гајыдышы тә'мин едир, һәм дә ирәлиләмә үчүн стимул кими чыхыш едир. Онларын бә'зиләрини јухарыда садаламышдыг. Инди хүсусилә нәзәрә чатдырмаг истәдијимиз шеј програмын маһијјәтидир: 1) сејр формаларыны (заман вә мәкан) вә категоријалары Кант дуалистчәсинә изаһ едир, онлары објектив реаллыгдан кәнарда тәсәввүр етмирди. Неокантчылара көрә бу јанылмадыр—категоријалар вә сејр формалары (заман вә мәкан), о чүмләдән, «өзүндә шеј»—халис субјективдир; башга сөзлә, Кантын дуализми субјектив идеализмлә әвәз едилмәлидир; 2) «өзүндә шеј» ја мөвчуд дејилдир (Баден мәктәби) вә ја халис тәчрүбәдир; варлыг—шүурда вериләндир; 3) фәлсәфәни онтолокијадан тәмизләмәк—онун гносеоложиләшдирилмәсини баша чатдырмаг; 4) фәлсәфәни халис тәнгиди функсијаја мүнчәр етмәк; 5) идраки фәалијјәтин әсасында дајанан априор нормаларын мөвчудлуғуну әсасландырмаг. Неокантчылығын баш хәттини тәшкил едән мүддәалара һәрәката дахил олан философларын һамысынын әмәл етмәсини күман етмәк јанылма оларды. Реалистләр, мәсәлән, «өзүндә шејсиз» фәлсәфәни тәсәввүр етмәдикләри һалда, баденлиләрдә бу анлајыш әсла гејб олур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, һәрәкатын илкин чағында Канта мејллилик даһа күчлү иди, сонралар бу зәифләјир. Ф.А.Лангенин (1828—1875), И.Мүллерин (1801—1858), Г.Һелмһолтсун (1821—1894) вә бахышлары илә сонракы неокантчыларын бахышларынын мүгајисәли анализи бу фикри тәсдиг едир. Либмандан сонра Канта доғру һәрәкатын дәринләшмәсиндә Лангенин фәалијјәти хүсусилә диггәтәлајигдир.

Фридрих Албент Лангенин әсас фәлсәфи әсәри икичилдлик «Материализмин тарихи вә мүасирликдә онун мә'насынын тәнгиди» (1860) иди. Ланге өз кантчылыг фәалијјәтини неокантчылыг програмы әтрафында апарырды. Марбургда фәлсәфә профессору иди, өзүнү мүстәгил мүтәфәккир кими көстәрмәјә чалышса да, кантчылығын тә'сириндән јан кечә билмирди. Ланге «идеалист материалист» иди; бу ифадә нә гәдәр парадоксал көрүнсә дә онун дүнјакөрүшүнүн башга чүр характеристикасы мүмкүн дејилди. Онун «идеалист материализми позитив шәкилдә Кантла әлагәдар иди»[1]. Ланге материализмә гаршы мүбариз иди вә инанырды ки, Кантдан сонра садәлөвһ материализми јашатмаг гејри-мүмкүндүр.

Ф.Ланге материалист фәлсәфәнин дүнјанын елми шәкилдә дәрк едилмәсиндәки ролуну рәдд едирди. О сүбут едирди ки, тәтбиг просесиндә материализмин мәһдудлуғу дәрһал өзүнү бүрүзә верир, нәтичәдә материализм кәрәксизләшир. О, материализми халис механики бир дүнја-

[1] Ibid, p. 141.

көрүшү һесаб едир вә көстәрирди ки, сөһбәт елмдән кедәркән бу бахыш аз-чох кара кәлә биләр, лакин бәшәр тарихини, инсаны вә шүуру анламаг бахымындан о лүзүмсуздур. Мүтәфәккир елми метафизиканын, елми онтолокијанын мүмкүн олмамасы үзәриндә исрар едирди. О көстәрирди ки, катекоријалар өз мәнбәјини објектив фактлардан, просесләрдән дејил, үзви мүтәшәккилликдән, тәчрүбәдән алыр. Дүнјада метафизик тәфәккүрә мүтабиг фактлара раст кәлмирик, она көрә дә фәлсәфәни елми идрака чевирмәк чәһди имкансызлыгдыр. Үмумијјәтлә о, Кант системини «саға доғру» инкишаф етдирирди. Кант, мәсәлән, көстәрирди ки, зәка априор синтетик мүлаһизәләр сөјләмәјә габилдир, Ланке исә инанырды ки, бу чүр мүлаһизәләр зәкадан дејил, тәчрүбәнин мүтәшәккиллијиндән ирәли кәлир; Кант катекоријаларла тәчрүбә арасында учурум көрмүрдү, Ланке исә сүбут едирди ки, катекоријалар һәр чүр тәчрүбәдән габаг кәлир вә онунла һеч бир әлагәси јохдур.

Ф.Ланке көстәрирди ки, дүнја универсал вә зәрури әлагәләрсиз анлашыла билмәз; лакин бу әлагәләри гаврамаг, һәтта онлар варса да, инсанын имканы харичиндәдир. Она көрә дә чыхыш јолу онлары јаратмагдан ибарәтдир. Бу әлагәләри Ланке нөвләрин мүтәшәккиллији, онларын дүзүмү, гајда-мизаны вә мүнасибәтләри кими анлајырды. Тарихи просесдә, гејд едирди о, нөвләр өзләринин мүтәшәккиллији илә елә әлагәләр јарадырлар ки, фәрдләрин фәалијјәти онлара апелјасија етмәдән кечинә билмир. «Фәһлә мәсәләси» (1865) әсәриндә о тарихи просесин мәзмунуну, сосиал тәчрүбәни анчаг јашамаг уғрунда мүбаризә кими тәсәввүр едирди. Фәрд јашамаг үчүн бу тәчрүбәдән истифадә етмәли—онун мүтәшәккилләнмә нормаларына вә гајдаларына јијәләнмәлидир. Дүшүнчәнин нормалары да бу тәчрүбәдән кәлир. «Бүтүн бизим тәчрүбәмиз,—јазырды Ланке,—психи мүтәшәккилликлә шәртләнир»[1]. Фәрд өзүнү јашатмаг, дүнјадан истифадә етмәкдән өтрү дүшүнмәји бачармалыдыр. Лакин «нечә дүшүнмәк?»—фәрд үчүн проблем будур. Мәсәлә бундадыр ки, бунсуз дүшүнчә мүмкүн дејилдир; фәрд исә өзү-өзлүјүндә гајда јарада билмәз. Гајда, норма сосиал мүтәшәккиллијин ишидир, демәли, сосиал мүтәшәккиллик дүшүнмәк, рәфтар үчүн гајдалар һазырлајыр; бу ону көстәрир ки, сосиал мүтәшәккиллик, сосиал тәчрүбә фәрдин мөвчудлуғундан әввәл кәлир вә онун фәалијјәти, о чүмләдән, дүшүнмәси үчүн шәрт кими чыхыш едир. Сосиал тәчрүбәнин, мүтәшәккиллијин формалашма мәканы кими Ланке поезијаны көтүрүрдү. О сүбут едирди ки, фәрдләрин фәалијјәти үчүн нормалар, гајдалар системи поезијада формалашыр. Шаирләр өз јарадычылығы илә јалныз поетик мәзмун дејил, һәм дә нормалар јарадырлар. Ланке инсан тәрәфиндән јарадылан нә варса һамысыны поезија һесаб едирди; онун үчүн дүнја өзү камил поетик әсәрдир. Фәрд бу дүнјаја мүнасибәти просесиндә өзү үчүн идеал јарадыр вә дүнјаны да онуң кими

[1] **Ланге Ф.А.** История материализма...,т. II, Киев-Харьков, 1900, с. 4.

дәјишдирмәјә чалышыр. Руһ дејилән шеј һәмин дүнјададыр вә ондан ајрылмаздыр. Бу дүнјаны јарадаркән инсан сосиал нормалардан истифадә едир. Нормалар әсасында сөзләрин дүзүмү—ше'р, анлајышларынкы—фәлсәфә демәкдир. Она көрә дә Ланге фәлсәфәни «анлајышларын поезијасы» адландырырды. Идрак саһәсиндә о халис кантчы олараг галырды; о һесаб едирди ки, «шејләрин маһијјәти дәрколунмаз олараг галыр»[1]. Кантчылар мәктәбинин нүмајәндәләри Кантын фәлсәфәсинин тәблиғи, она марағын артмасы, ән әсасы—бу системин әбәди актуаллыға һагты олмасы барәдә тәсәввүрүн формалашмасы үчүн хејли иш көрдүләр. Онлар сүбут етдиләр ки, елмдә Коперник чеврилиши олдуғу кими, фәлсәфәдә дә Кант системи әбәди дәјәрә вә азалмајан диггәтәлајигдир. Гысасы, онлар Кантын адынын Платон вә Аристотеллә бәрабәр чәкилмәси тәләбини әсасландырдылар. Лакин илкин кантчылар мәктәбинин нүмајәндәләринин етдији шеј аз гала еләә бу олду. Онлардан бири И.Мүллер Кантдан чох Либмана әсасланырды. О, Либманын шүурун дахили, јарадычы енержијә малик олмасы һаггында субјектив шәкилдә ирәли сүрдүјү һипотетик мүлаһизәләри експериментал шәкилдә сүбут етмәјә чәһд көстәрди. Мүллер сүбут етмәјә чалышырды ки, шүур онтоложи чәһәтдән мүстәгилдир, о варлығын принсипи кими чыхыш едә биләр вә елми чәһәтдән дә бу һипотези әсасландырмаг үчүн кифајәт дәрәчәдә дәлил тапмаг олар. Бу мәгсәдлә Мүллер харичи дујғуларын спесифик енержиси ганунуну кәшф етмишди; онун һәмкары М.Ферворн бу гануну идеалистчәсинә әсасландыран даһа чидди мүлаһизәләрлә чыхыш едирди. Сонунчу билдирирди ки, дүнја, предмет керчәклији, објектләр, бир сөзлә, харичи аләм бизә гаврајышда верилән шеј дејилдир. Харичи аләмин бир сыра мәзијјәтләри ки, биз онлары гаврајышда әлдә едирик, әслиндә шүурдан кәлир—онларын мәнбәји шүурдур. Она көрә дә инсан дүнјанын адекват дәркинә чата—објектив һәгигәти өз тамлығында әлдә едә билмәз. Мүллер вә Ферворн бир нөгтәдә бирләширдиләр: идракын мәнбәји јалныз материја һесаб едилә билмәз. Хүсусилә Мүллер күман едирди ки, синир системинә мәхсус олан хүсуси, спесифик енержинин һесабына шүур харичи аләмдән асылы олмадан һадисәләрин кејфијјәт вә хассәләринә ујғун тәсәввүрләр, образлар, иллүзијалар вә с. јаратмаг имканына маликдир. Башга сөзлә, гаврајыш просесиндә әлдә едилән билијин, тәсәввүр вә образларын мәнбәји шүурдур. Бејнин, бүтүнлүкдә организмин мүтәшәккилији, Мүллерә көрә, гаврајыша нисбәтдә әсас, илкиндир. Тәчрүбә, билик, гаврајыш организмин мүтәшәккилијинин нәтичәсидир. Бејнин, бүтүнлүкдә организмин мүтәшәккилији харичи аләмдән асылы олмадан билик төрәдә биләр. Бу ганун неокантчылығын гол-ганад ачмасы, онун нүмајәндәләринин харичи аләм һаггында бахышларынын әсасландырылмасы үчүн күчлү емпирик әсаса чеврилди.

---

[1] Ibid, p. 138.

Ардычыл неокантчы олмаса да, бөјүк алим Г.Һелмһолтс (1821—1894) неокантизмин емпирик базисини мөһкәмләндирмәк үчүн хејли иш көрмүшдү.

Г.Һелмһолтсун кантчылыға вердији төһфә јенә биликлә харичи аләм арасындакы мүтабиглик мәсәләсинә аид иди. Мәгсәд агностисизми елми чәһәтдән әсасландырмаг иди. Мәсәлә белә гојулмушду: шүур харичи аләмдән асылы олмајан идрак мәнбәји кими чыхыш едирсә, демәли, биликлә харичи аләм арасында мүтабиглик ахтармаг әбәс чәһддир. Бәс онда, биликлә харичи аләм арасында әлагәни нечә изаһ етмәк олар? Өзүнү әсл кантчы һесаб етмәјән Һелмһолтс әсл кантчы кими дүшүнүрдү: бир һалда ки, шүура дахилән «нәсә» хасдыр вә бу материјаја хас олан «нәсә»дән фәрглидир, демәли, идрак просесинин нәтичәси олан биликлә објектив аләм арасында адекватлыг ола билмәз. Шүура хас олан «нәсә» онун фәалијјәтинин нәтичәси олан биликдә өзүнү көстәрир. Бунун нәтичәсидир ки, дујғу, гаврајыш, анлајышлар вә с. илә дәрк олунан һадисәләр ејни ола билмәз. Дәрк олунан һәр шејдә шүурун өз «пајы» вар, она көрә дә идракла керчәклик арасындакы әлагә ин'икас, копијалама әлагәси—образла прообраз арасындакы әлагәјә охшар әлагә ола билмәз. Идрак, Ленинин һесаб етдији кими, керчәклијин образы, «спимкасы» олсајды, онда шүурун активлији, она идрак просесиндә хас олан «нәсә»нин фәалијјәти вә онун нәтичәси һагтындакы мәсәлә билмәррә арадан галхмыш олур. Һелмһолтс мәсәләнин һәлли үчүн символлар нәзәријјәси ирәли сүрмүшдү. О сүбут етмәјә чалышырды ки, идракла керчәклик, дујғу илә објект, идеја илә онун аид олдуғу предмет арасындакы мүнасибәтин тәбиәти сәһв анлашылмышдыр. Бу мүнасибәт ин'икас мүнасибәти дејил, символла објект вә ја ишарә илә објект арасындакы мүнасибәтдир. Мәсәләнин бу чүр гојулушу өзү-өзүнә билијин керчәклијә мүтабиглији һагтындакы ин'икас принсипини мә'насызлашдырмыш олур. Белә чыхыр ки, билик керчәклијин символудур, бу исә инсанын өзү тәрәфиндән мүәјјәһ олунур; ин'икас биликлә објект арасында мүтабиглији зәрури едир вә һәмин зәрурәт үзәриндә дә гурулур. Символ исә ирадәнин өз ишидир, о һансы предметә һансы символу истәсә верә биләр. Белә олдугда, кантчылыг агностисизмә доғру бир гәдәр дә инкишаф етмиш олур. Бир һалда ки, идракла керчәклик арасындакы әлагә шәрти, «символикдир», демәли, бүтүн билији шүурун өз мәһсулу һесаб етмәк олар. Белә олдугда идрак нәзәријјәси билијин харичи аләмә мүтабиглији мәсәләсиндән асанлыгла јан кечә билир, зира сүбут олунур ки, билик вә керчәклик ајры-ајры дүнјалардыр; субјект онлары мүәјјән символларла әлагәләндирә биләр, лакин һәмин әлагә долашыглыг јаратмыр. Дујғунун символ кими әсасландырылмасы илә һәгигәтин априор олараг шүурдан һасил едилмәсинин мүмкүнлүјү һагтында неокантчыларын мүлаһизәләри емпирик шәкилдә әсасландырылмыш олду.

Неокантизм әввәлләр ајры-ајры философларын фәрди фәалијјәти чәрчивәсиндә инкишаф едирди. Сонра мәркәзләшмә просеси баш верди. Бу просес тәшкилатланма зәрурәтини орталыға атды, нәтиҹәдә Баден (Фрејбург) вә Марбург мәктәбләри формалашды. Индән белә неокантизм фәрдләр тәрәфиндән дејил, мәктәбләр тәрәфиндән тәмсил едилмәјә вә инкишаф етдирилмәјә башлады.

Марбург мәктәби

Марбург мәктәби һәм сај, һәм дә идеја потенсијалы е'тибарилә неокантизмин мәркәзини тәшкил едирди. Онун сыраларында К.Коһен (1842—1918), П.Наторп (1854—1924), Р.Штаммлер (1856—1938), Г.Фајхинкер (1852—1933), Е.Кассирер (1874—1945) вә б. фәалијјәт көстәрирди. Марбург вә Баден мәктәбләри неокантизми мүхтәлиф ҹәһәтдән инкишаф етдирмәјә чалышырдылар. Мәгсәд исә бир иди: Канты тамамламаг вә ону инкишаф етдирмәк. Бу мәгсәдин һәјата кечирилмәси үчүн васитәләр—илкин принсипләр вә метод вә методолокија, бир сөзлә, дүнја мәнзәрәси јарадылмасында парадигма сечәркән философлар бир-бириндән фәргләнирдиләр. Марбурглулар априоризмә даһа чох мејл едир вә буна көрә дә ријазијјаты тәфәккүр модели, расионализми исә онун методу кими гәбул етмишдиләр. Онлар инанырдылар ки, мөвҹуд фәлсәфи проблематиканын һәлли ријазијјата, тәбиәтшүнаслыға апелјасија илә әлагәдардыр. Фәлсәфә өзүнү анҹаг бу истигамәтдә елмиләшдирә вә өз проблематикасыны елми принсипләрлә һәлл едә биләр. Башга сөзлә, ријазиләшмә фәлсәфәнин ҹидди елмә чеврилмәси үчүн хилас јолудур. Мәктәбләр чәрчивәсиндә неокантизмин инкишафы Керман Коһенлә башлајыр.

Керман Коһен Марбург университетиндә Лангедән сонра фәлсәфә кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. О, өз әтрафына чох үмидверичи философлары топламышды. Онларын, демәк олар ки, һамысы гносеолокизмә вә методолокизмә мејл едирдиләр. Кантдан онларын имтина етдији шеј—критисизм иди. Сәбәб дә бу иди ки, онлар фәлсәфәни ријазијјат вә тәбиәтшүнаслыг кими мәһсулдар елмә чевирмәјә чалышырдылар. Коһен чох мәһсулдар бир мүтәфәккир иди. Онун әсәрләрини ики гисмә бөлмәк олар: бир гисми Кантың тәдгигинә, дикәр гисми исә неокантчылығын әсасландырылмасына хидмәт едирди. «Кантын тәҹрүбә нәзәријјәси» (1871), «Етиканын Кант тәрәфиндән әсасландырылмасы» (1877), «Сонсуз кичиләнләр принсипи» (1883), «Естетиканын Кант тәрәфиндән әсасландырылмасы» (1889), «И.Кант» (1904) вә с. әсәрләрини биринҹи гисмә аид етмәк олар. «Халис идракын мәнтиги» (1904), «Халис дујғуларын естетикасы» (1912) вә с.—бунларда исә Коһенин өз системи әсасландырылырды.

Марбург мәктәби XX әсрин фәлсәфи мәктәбләри арасында ән нүфузлу фәлсәфи мәктәб һесаб едилир. Онун проблематикасы вә програмы елм вә фәлсәфә үчүн кечичи характер дашымыр. Бу мәктәбин ардычыллары сүбут едирдиләр ки, фәлсәфәнин, идракын ришәләри, бир тәрәфдән елмә, нәзәријјәјә, дикәр тәрәфдән дә мәдәнијјәтә бағлыдыр. Фәлсәфә елмә нә гәдәр бағлыдырса, һәјата вә мәдәнијјәтә дә бир о гәдәр бағлыдыр. Она көрә дә фәлсәфә елмә бағланыб галмамалы, үмумијјәтлә, јарадычылығын мәнтигини—онун принсипләрини, јарадычылыг формалары үчүн универсал парадигмалар ишләјиб һазырламалыдыр. Фәлсәфә, —јазырды Наторп,—«инсан идракынын вәһдәтини бу идракын әсасландығы үмуми фундаменти мүәјјәнләшдирмәк васитәсилә тапмалыдыр»[1]. Бу исә физики вә ријази анлајышларын, нәзәријјәләрин, идејаларын, бүтүнлүклә категориал апаратын систематикасы—дүрүстләшдирилмәси васитәсилә апарыла биләр. Бу просесин—фәлсәфәнин өзүнүн өзү тәрәфиндән бу чүр тәмизләнмәси просесинин мәнтигини һазырламаг марбурглуларын әсас вәзифәси һесаб едилирди вә бу истигамәтдә онларын чох шеј етдикләри е'тираф едилмәлидир. К.Коһен бу мәсәләнин һәллини халис идракын мәнтигинин јарадылмасында көрүрдү. О е'тираф едирди ки, халис идрак консепсијасы Канта мәхсусдур, лакин корифеј бу консепсијанын ишләниб һазырланмасында долашырды. Идрак нәзәријјәсини илк нөвбәдә бу долашыгылыгдан тәмизләмәк лазым иди. Бу долашыглығы марбурглулар нәдә көрүрдүләр?

Кант һиссләрлә зәканы, емпирик идракла расионал идракы ајдын шәкилдә фәргләндирирди. Фәһм формалары, онун үчүн, һисси идракын формаларыдыр ки, онлар да заман вә мәкандыр. Фәһмли идрак мәнтиги идракдыр; анлајыш, мүһакимә вә әгли нәтичә онун формаларыдыр. Мәсәләнин бу чүр гојулушу һисси вә ја расионал кими дилеммадан Кантын системи чәрчивәсиндә гачмаг үчүн имкан верирди. Буна көрә дә Кант идракын мәнбәји кими дујғулары көтүрүр вә бунунла да објектив реаллығын зәка илә бәрабәр, ејни заманда мәнбәји олдуғуну гәбул етмиш олурду. Објектив реаллыг, онун фикринчә, шүурдан харичдәдир вә ондан асылы дејилдир. Идракын дујғулардан башланмасына кәлдикдә исә Кант бу мәсәләни исбата еһтијачы олмајан бир шеј һесаб едирди. Коһен вә онун ардычыллары мәсәләнин бу чүр һәлли илә разы дејилдиләр.

И.Кант,—изаһ едирди Коһен,—идракын башланғычы проблемини долашдырдығына көрә онун предмети мәсәләсини дуалистчәсинә һәлл едирди. Кант мәсәләни елә гојурду ки, онда фәлсәфә һәм гносеолокија, һәм дә онтолокија кими өзүнү тәсбит етдирирди. Белә олан һалда исә о ејни заманда һәм елмә, һәм дә метафизикаја хидмәт едә билирди. Буна көрә дә Кант програмы чәрчивәсиндә фәлсәфәни метафизикадан тәмиз-

---

[1] Наторп П., Кант и Марбургская школа, «Новые идеи в философии», вып. 5, 1913, с. 95.

ләјәрәк елмә чевирмәк олмурду. Кант, мәсәлән, заман вә мәканы һәм һиссилијә, һәм дә идракын априор апаратына дахил едирди; бу, фәһмин мәнтигинә, анлајыш вә категоријалара да аид едилирди. Онун мәнтигиндән елә чыхырды ки, биз һәм дујғу, һәм дә тәфәккүр васитәсилә дәрк едирик, һалбуки идраки фәалијјәт—халис расионал фәалијјәтдир. Кант «метафизика нечә мүмкүндүр?» мәсәләсини гојурду вә ону әсасландырмаға чалышырды. Һалбуки мәсәлә белә гојулмалыдыр: «Елм нечә мүмкүндүр?». Фәлсәфә дә артыг өзүнү метафизиканын әсасландырылмасы дејил, елмин әсасландырылмасы кими дүшүнмәлидир. Коһен инанырды ки, идрак анчаг елм формасында мүмкүн ола биләр, она көрә дә фәлсәфә һәр чүр идракын дејил, анчаг «халис идракын мәнтиги» ола биләр.

К.Коһен Кантын идрак нәзәријјәсинин инкишаф етдирилмәси үзәриндә исрар едирди. О, мәсәләнин бу чүр гојулушуна Кантдан узаглашма дејил; әксинә, она мәхсус орижиналлығын инкишафы кими бахырды. Коһен көстәрирди ки, Кант «өзүндә шејләрин» феноменал чәһәтләринин дујғуларда верилмәсинин мүмкүнлүјүнү әсасландыраркән идракын башланғычы проблемини фактики олараг емпиризмин хејринә һәлл етмиш олурду. Емпиризмә апелјасија исә өзү-өзлүјүндә априоризмә јер сахламыр, һалбуки фундаментал идејалар дујғулардан дејил, шүурун априор һалындан кәлир. Дујғулар, Коһенә көрә, нәинки мәһсулдар идејалар мәнбәји кими чыхыш едир, онлар һәтта мөвчуд оланы—керчәклији өз һәгигилијиндә тәчәссүм етдирмәкдән узагдыр; керчәклији тәһриф едән бир васитә илә дүнјанын универсал фәлсәфи мәнзәрәси јарадыла билмәз. Кант «ријазијјат нечә мүмкүн ола биләр?» суалыны гојурду, лакин емпиризмә апелјасија етмәклә фактики олараг ријазијјатын фундаментал үсулларла әсасландырылмасы мәсәләсинә хәләл кәтирирди. Коһенә көрә, емпиризм идракы мадди сферада сахлајыр, буна көрә дә о халис һәгигәтин дәркинә хидмәт едән халис зәканын мәгсәдләринин һәјата кечирилмәсинә мане олур. Коһен, онунла биркә дикәр марбурглулар халис варлыг, халис һәгигәт вә халис идрак проблемини ирәли сүрүр вә әслиндә буну Кантын емпиризминә, феноменализминә гаршы гојурдулар. Кант емпиризмдән тәмизләндикдә исә онда халис идеализм вә априоризм галырды вә марбурглулар да елә буна чалышырдылар. Онлар сүбут едирдиләр ки, елми, халис һәгиги билик расионаллыг вә зәрурәтин ифадәсидир, бу исә дујғуларда верилмир. Буна көрә дә, Коһенә көрә, Һераклит, елеатлар, дикәр бөјүк расионалистләр дујғулардан наразы идиләр. Пауелсен јазырды ки, Платон да, Демокрит дә расионализмә мејл етмишләр. Демәли, расионализм «елми идрак нәзәријјәсинин илк формасы иди»[1]. Кант, гејд едилдији кими, расионализми рәдд етмирди, лакин о идракда дујғулардан, емпирик мәрһәләдән јан кечмәји ағласығмазлыг һесаб едирди; о инанырды ки, дујғу «өзүндә шејләрин» «бизим үчүн шеј-

[1] Пауелсен Ф. Көстәрилән әсәр. с. 390.

ләрә» чеврилмәсинин илкин шәрти кими гачылмаздыр. Дујғу ахтарылан, там һәгигәт дејил, лакин феноменал керчәкликлә бағлы олан һәгигәтдир. Коһен вә онун ардычыллары исә белә күман едирдиләр ки, «өзүндә шејин» олмамасы идракын емпирик керчәкликлә дејил, анчаг априорлугла әлагәдар олдуғуну сүбут едир. Белә олдугда исә идрак керчәклик, објективликлә дејил, анчаг шүурун өзү илә үз-үзә дајаныр, халис фикир исә предмет керчәклији кими гәбул едилмиш олур. Беләликлә, «идрак нәдән башланмалыдыр?» суалына марбургтлуларын чавабы беләдир: халис фикир идракын јеканә мүмкүн олан әсасыдыр. Бурада бир чәһәтә диггәт јетирмәк лазымдыр: неокантчылар објектив варлығы рәдд етмирдиләр, лакин онлар үчүн објектив варлыгла идрак предмети—идракын објекти ејни шеј дејилдир. Идракын предмети олан варлыг шүурун өзүнәмәхсус потенсија һесабына онун өзү тәрәфиндән јарадылыр. Бу објект заман вә мәканда верилир, өз тәбиәти е'тибарилә фәрди вә психидир, һалбуки објектив варлыг заман вә мәкандан харичдәдир. Бизә мә'лум олан һәгигәт објектив варлығын дејил, шүурун фәалијјәти просесиндә јарадылан—фикирдә верилән һәгигәтдир. Бунунла белә, марбургтлулар објектив керчәклијин дәрк олунмасы мәсәләсиндән бүсбүтүн јан кечмирдиләр.

К.Коһен вә дикәр марбургтлулар инанырдылар ки, тәфәккүр дәрк етмәјә мејлли олдуғу кими керчәклик дә дәрк олунмаға ачыгдыр, дујғулар да мөвчуддур, фикир дә фәалијјәтдәдир. Лакин һәр чүр идраки фәалијјәтин әсасында фикир дурур, идракда фикир керчәкликдән әввәл кәлир. Фикри башланғыч олмадан идрак фәалијјәтә башлаја билмәз. Бир һалда ки, шүур, фикир бүтүн идраки фәалијјәтин әсасыдыр, демәли, һәгигәт онларын варлығынын һәгигәтидир. «Фикир,—јазырды Коһен,—дујғуларын харичдән вердији материалларла ишләмир, о өз материалыны өзү јарадыр»[1]. Онларда сөһбәт анчаг халис идракдан вә онун методу расионализмдән кедир. Бу чүр идракда идрак објекти халис фикир кими мөвчуд олур вә тәфәккүр өз идејаларыны ондан һасил едир. Мәсәләнин бу чүр гојулушуну Коһен тәфәккүрдә ингилаб һесаб едир вә јазырды: «Илк дәфә халис тәфәккүр илкин башланғычын тәфәккүрү кими мөвчуд олур»[2]. Бу идракын стратекијасында елә бир башланғычдыр ки, онда чыхыш моменти кими предмет халис фикир формасында мөвчуд олур. Идракын өзү исә објективликдән тәмизләнир.

К.Коһен «дәрк етмәк—халис фикирдә дәрк олунанын мәнбәјини тапмаг демәкдир» тезисини ирәли сүрмәклә идрак нәзәријјәсинә јени програм вермиш олурду. Бу вахтачан философлар идракын башланғычы, онун мәнбәји мәсәләсилә мәшғул олмушлар, лакин сөһбәт *халис идракын* башланғычындан кедир. Кант дујғулары идракын әсасына кәтирмәк-

---

[1] Cohen H. Logic der reinen Erkenntnis, B. 1992, p. 152.

[2] Ibid, p. 36.

лə әслиндә мәсәләни долашдырыр, дуализм јарадырды. Халис идракын расионал әсасларына јол халис тәфәккүрдән кечир. Буна көрә дә идрак дујғулардан, емпиријадан тәмизләнмәлидир. Бу, ејни заманда онун објективликдән тәмизләнмәси демәкдир. Коһен мәсәләнин бу чүр гојулушуну елмин јени ганунларынын тәләби һесаб едирди.

К.Коһен бүтүнлүклә идракы мәнтигиләшдирмәјә чалышырды. «Халис идрак» дејәркән дә о, анчаг мәнтиги идракы нәзәрдә тутурду. Онун әсас әсәри «Халис идракын мәнтиги» (I вә II ч.) дә бу мөвзуја һәср едилмишдир. Коһен өз тәдгигатыны «проблематиклик» анлајышы үзәриндә гурмаға чалышырды. Онун системиндә һәр шеј проблематикдир, нечә ки, Бредли һәр шеји дахилән зиддијјәтли сајырды, Коһен дә һеч шејдә ајдынлыг көрмүрдү, чүнки о һисслəрин вердији ајдынлығы мәгбул һесаб етмирди. Она көрә дә Коһен сүбут едирди ки, фәлсәфә өз предметини дујғуларын вердији керчәкликлә мәһдудлашдыра билмәз; о расионал методларла шејләрин, просесләрин, һадисәләрин вә с. проблематиклијини үзә чыхармалы, сонра ону арадан галдырмаг јолу илә тәфәккүрлә варлығын ејнијјәтинә наил олмалыдыр. Бу јолла тәфәккүр варлығы онун проблематиклијини тапмаг јолу илә јенидән јаратмалыдыр. Проблем јохдурса, демәли, тәфәккүр өзү өзүнә бәрабәрдир, проблем вә проблематиклијин мөвчудлуғуну тәфәккүрү һәрәкәтә—јаратмаға сөвг едир. Варлыг, фәлсәфәнин предмети дә бу јолла јараныр. Бурада Коһенә көрә, икили просес баш верир: тәфәккүр варлығы јаратдығы кими, варлыг да тәфәккүрү јарадыр. Мәсәлә бундадыр ки, тәфәккүр проблем вә проблематикликсиз һечликдир, анчаг онлар тәфәккүрү чанлы, һәјати вә предметли едир. Варлығын тәфәккүрү јаратмасыны Коһен мәһз бу чүр анлајырды. Керчәклијин проблематиклијини фасиләсиз олараг арадан галдырмагла мүтәфәккир фәлсәфәни әбәди ахтарыш кими тәфсир етмәк истәјирди. Лесингин һәгигәтин өзүндән онун ахтарылмасы даһа «вачибдир» афоризми онун гносеоложи идеалы кими чыхыш едирди. Коһен инанырды ки, һәгигәтин ахтарышы елә ахтарылан һәгигәтин өзүдүр. Һекелин «фәлсәфә—һәгигәтә кедән јолдур» мүлаһизәси Коһендә «елм—елми һәгигәтә кедән јолдур» шәклиндә чыхыш едирди. Бу чүр перефразировка Коһен үчүн вачиб иди, чүнки о сүбут етмәјә чалышырды ки, фәлсәфә анчаг елм васитәсилә өз мәгсәдинә чата биләр. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә сырф методолокија кими мөвчуддур. Коһен көстәрирди ки, елмин факты дејил, онун инкишафы әсасдыр. Елмин маһијјәтинин инкишаф кими тәфсири онун тарихинин мәнтигинә нисбәтән даһа вачиб олдуғуну сүбут едир. Коһен бир аз да ирәли кедир вә сүбут етмәјә чалышырды ки, тарихи просесдән кәнарда елм вә онун факты—мә'насызлыгдыр. Коһенин бу мүлаһизәси методоложи чәһәтдән чох өнәмлидир.

Фәлсәфәнин вәзифәси, изаһ едирди Коһен, фикирдә идракын әсасларыны ахтармагдыр; идракын әсаслары исә идракын өзүндән башга бир

сферадан көтүрүлә билмәз; она көрә ки, идрак өзүнәмәхсус олмајан принсипләрлә һеч шеји дәрк едә билмәз. Мәнә дүнјаны анчаг бу әсаслар верә биләр, даһа доғрусу, мән анчаг онлара сөјкәнәрәк өзүм үчүн дүнја јарада биләрәм. Һәмин факт сүбут едир ки, фикир өзүндә вә өзү үчүн варлыгдыр. Фикрин предметинин она верилмәси һаггында мүлаһизә идракын пассив, фәалијјәтсиз бир шеј олдуғуну е'тираф етмәк демәкдир. Идрак објектә јөнүмлү олса да өз предметини јаратмаг вә ону сонсуз кенишләндирмәк имканына маликдир. Бу о демәкдир ки, објект идрака имманентдир. Бу чүр идрак «нејтрал», халис вә ја субјектсиз идракдыр. Бунунла да, марбургчулар идракын халис һалынын әлдә едилмәсинә чалышыр вә бу чүр идракын мәнтигинин јарадылмасыны фәлсәфәнин әсас вәзифәси һесаб едирдиләр.

Халис идрак, изаһ едирди Коһен, принсипчә јени, һәм дә анчаг елми идракдыр. Објектин фикрә нечә дахил олмасы марбургчулары чәтин вәзијјәтә салдығына көрә онлар «мәншә принсипи» дејилән принсипи әсасландырмаға чалышырдылар. Бу принсипә көрә објект интеллектдә априори верилир. Коһен һесаб едирди ки, објект интеллектуал интуисијада верилир; онда верилмәјән шеј исә идрак предмети ола билмәз. Бу фикри апајдынлығы илә Наторп белә ифадә етмишдир: «Тәфәккүр үчүн фикирдә верилмәјән һеч бир варлыг мөвчуд дејилдир»[1]. Дејиләнләрдән ајдын олдуғу кими, Коһен ријази парадигмаја апелјасија васитәсилә фәлсәфәни елмиләшдирмәјә, кантизми халис расионализмә мүнчәр етмәјә, ријази парадигмаја мүгабил олмајан шеји ағласығмазлыг вә зиддијјәтлилик кими тәфәккүрдән кәнар етмәјә чалышырды. Кантда емпирик билик идракын имканыдыр, Коһендә исә ағласыған вә мә'налы анчаг ријази парадигмаја ујғун олан—априорлуг вә интуитивликдир вә буна көрә дә идракын һүдудлары анчаг бунларла мәһдудлашмалыдыр. Галан нә варса ағласығмаз вә мә'насызлыг кими рәдд едилмәлидир. Коһен априор јарадычылыг формасы кими фәлсәфи идракын мәнтиги әсасларыны ријазијјатда тапыр вә онун васитәсилә неокантист програмы реаллашдырмаға чалышырды.

Ернест Кассирер исә ејни мәгсәдә мәдәнијјәтин—мәдәни форматөрәтмәнин расионал принсипләрини кәшф етмәк вә онларын васитәсилә чатмаға чәһд едирди.

Марбург мәктәбинин лидерләриндән бири Ернест Кассирер (1874—1945) XX әср фәлсәфәсинин ән мөһтәшәм вә орижинал системләриндән бирини јаратмышдыр. О, Берлин вә Һамбург университетләриндә профессор олмуш, сонралар Инкилтәрәјә вә Исвечә мүһачирәт етмәјә мәчбур олмушдур; 1941-чи илдән АБШ-а көчәрәк Ујел вә Колумбија университетләриндә ишләмишдир. Кассирер гејри-ади исте'дад вә ерудисија саһиби иди. Мүтәфәккир Кантдан даһа чох кантчы иди. Фәлсәфәдә һеч

---

[1] Natorp P. Die Logischen Juendlagen der erakten wissen shaften. B. 1910, p. 48.

ким ону Кассирер гәдәр мүасирләшдирмәјә чәһд көстәрмәмишди. Кассирер өз кумиринин фәлсәфәсинә ади тә'лим кими бахмырды: Кантын фәлсәфәси, сүбут етмәјә чалышырды Кассирер, јалныз фәлсәфәнин дејил, бүтүн интеллектуал идракын пролегоменасыдыр. «Фәлсәфәдә һәр һансы бир аддым атмаг истәјән һәр кәс Кантын фәлсәфәсиндән баш чыхармағы өзүнүнән мүһүм вәзифәси һесаб етмәлидир»[1]. Ирәличәдән ону нәзәрә алмаг лазымдыр ки, неокантчылар ичәрисиндә онун системи өз әһатә даирәси вә орижиналлығы илә хүсусилә сечилирди. Кассирер фәлсәфәни јени саһәјә—културолокија вә културфәлсәфәјә доғру истигамәтләндирмишди. О, башга неокантчылар кими, тәкчә елми фәалијјәтин расионал әсасларыны тапмагла кифајәтләнмәмишдир. Кассирер елм вә фәлсәфә дә дахил олмагла бүтүн мәдәни варлығын мәдәни форматөрәтмә просесинин расионал әсасларыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышырды. Онун системи универсал антрополокија вә културфәлсәфә кими дә характеризә едилә биләр. Инсана вә мәдәни формалара апелјасија мүтәфәккирин системини даһа кениш вә самбаллы едирди. Буна көрә дә фәлсәфи проблематика башга неокантчыларда даһа ән'әнәви көрүнүр, Кассирердә исә XX әсрин руһу даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Бу сәбәбдән биринчиләрин проблематикасы даһа чох XVIII—XIX әсрин системләрилә һәмаһәнклик тәшкил етдији һалда, Кассирерин системи Ејнштејндән сонракы елм вә фәлсәфәнин руһу илә һармонија тәшкил едир. Е.Кассирер дүнјанын фәлсәфи хәзинәсинә «Јени дөвр фәлсәфәси вә елминдә идрак проблеми» (4 чилддә), «Символик формалар фәлсәфәси» (3 чилддә), «Дил вә миф», «Дөвләт һагтында миф», «Идрак вә керчәклик», «Ејнштејнин нисбилик нәзәријјәсинин тәнгидинә даир» вә с. кими инчиләр вермишдир.

Е.Кассирер нә гәдәр орижинал олмаға чалышса да, о өз дүнјакөрүшү базасындан вә методоложи принсипләриндән–неокантизминдән һеч вахт узаглашмамышды. О, фәлсәфәнин тәнгиди аспектинә дикәр марбурглулардан даһа чох әһәмијјәт верирди. Фәлсәфәдә тәнгиддән гачмаг доғрудан да гејри-мүмкүндүр. Фәлсәфә—рефлектив шүурдур, јә'ни өзүнүдәркә јөнәлән шүурдур ки, бу да тәнгид васитәсилә әлдә едилир. Тәнгид елмдә «Вавилон гүлләсинә» гаршы чыхыр, даһа доғрусу, ону дағытмаға чалышан гүввә кими өзүнү көстәрир. Бу исә ара-сыра һәр шејин өз јериндә олмасынын јохланмасыны тәләб едир. Бу мә'нада тәнгид сарсыдычы бир антидогматизмдир. Кассирер мәсәләнин бу чәһәтинә диггәт јетирир, ејни заманда тәнгиддән конструктивизмә кечиди зәрури сајырды. О көстәрирди ки, Кант идракын метафизикасыны јаратмаға чалышырды; бу күн һәмин вәзифәни кенишләндирмәк–идракын метафизикасындан мәдәнијјәтин метафизикасыны јаратмаға киришмәк лазымдыр. О јазырды ки, Кант мәдәнијјәт һагтында «елмин структуал анализини тәбиәт һагтында

[1] **Наторп П.** Кант и Марбургская школа, с. 93.

елмләр гәдәр дәриндән билмәмишдир»[1]. Кантын епохасы, изаһ едирди Кассирер, расионалист епохадыр вә мәһз она көрә дә о критисизмин һәдләрини мәдәнијјәт һаггындакы елмләрин фундаментал принсипләринин әсасландырылмасына доғру инкишаф етдирә билмәмишди. Буна көрә дә инди сөһбәт Кантдан имтинадан дејил, онун фәлсәфәсинин һүдудларынын кенишләнмәсиндән кедир. Сөһбәт критизмин функсијасынын кенишләндирилмәсиндән—онун фактуал тәдгигат үзәриндә приматынын тә'мин едилмәсиндән кедә биләр. Кассирер мәсәләни белә гојурду: предметлә онун функсијасы ајры-ајры шејләрдир; фактуал тәдгигат фәлсәфәни предметә, критисизм исә онун функсијасына доғру јөнәлдир. «Функсијанын предмет үзәриндәки приматы һәр дәфә һәр саһәдә јени көркәм алыр вә һәр дәфә дә јени мүстәгил әсасландырма тәләб едир».[2] Бунунла да о, фәлсәфәни зәканын тәнгидиндән мәдәнијјәтин тәнгидинә доғру јөнәлтмәјә чалышыр, фәлсәфәни үмумкултуроложи нәзәријјә вә антрополокија кими дүшүнүрдү. Мүтәфәккир неокантизмин руһуна о гәдәр сәдагәтли иди ки, о һәтта Кантын өзүнүн дә јеникантчылыг принсипләри әсасында «сафлашдырылмасыны» зәрури сајырды. Кассирер неокантист һәрәкатда «фәлсәфәнин методоложиләшдирилмәси» кими програма һамыдан чох хидмәт көстәрән бир философ иди.

Методоложиләшдирмә програмы фәлсәфи проблематиканын һәлли—һәгигәтин дәрк едилмәси үчүн фактуал тәдгигатын дејил, методоложи установканын даһа вачиб олмасы үзәриндә исрар едир. Бу програм үчүн мүһүм олан фактуал тәдгигат—фактларын өјрәнилмәси дејил, онларын истифадә формаларынын функсијасыны мүәјјән едән пријомдур. Башга сөзлә, предметин дәрки идракын сон һәдди дејил, онун васитәсидир. «Биз предметләри дејил, предметли дәрк едирик»; «Бу мә'нада көтүрүлән предмет артыг билијин сон һәддини мүәјјән етмир, әксинә, онун әсас васитәсидир. ...Бу анлајыш һәмин билијә мәнтиги чәһәтдән саһиболма демәкдир»[3]. Кассирер методоложиләшмә програмына фәлсәфи тәдгигаты фактуал анализдән функсионал анализә доғру јөнәлтмәк васитәси кими бахырды. Бу да өз нөвбәсинә предмет керчәклијинә јөнәлән идракы функсијаны анламаға јөнәлән идрака чевирмәк мәгсәди күдүрдү. Бу һалда исә, доғрудан да, неокантизмин програмынын мүһүм мәгсәдләриндән бири Кантын «өзүндә шејләрдән» тәмизләнмәси вәзифәсинин јеринә јетирилмәсинә хидмәт едирди. Һәмин нөгтәдә дә Кассирер идрак предметинин објективликдән тәмизләнмәси һаггында Коһенин чағырышына гошулмуш олурду. Ејни мәгсәдә биринчи-фәлсәфәнин гносеоложиләшдирилмәси јолу илә, икинчи исә онун методоложиләшдирилмәси васитәсилә наил олмаға чәһд едирди.

---

[1] Cassirer E. The Logic of the Humanities, Yale Univer. Press, 1946, p. 62.

[2] Кассирер Э. Познание и действительность. СПб. 1912, с. 110.

[3] Там же, с. 393.

Философлар, изаһ едирди Кассирер, керчәклик анлајышынын маһијјәтинин анлашылмасында чәтинлик чәкмишләр; бу да өз нөвбәсиндә метафизик тә'лимләрин мүхтәлифлијинә кәтириб чыхармышдыр. Афилосафик сферада—ади һәјатда инсанлар мүстәгим тәчрүбә чәрчивәсилә кечинир вә буна көрә дә објект—субјект гаршыдурмасы һагында проблемләрлә үзләшмирләр. Мүстәгим тәчрүбә үчүн, јазырды мүтәфәккир, «үмумијјәтлә, мөвчудлугун бир сәвијјәси вардыр»[1]. Фәлсәфәдә исә мәсәлә тамамилә башга чүрдүр. Һәр бир философ керчәклији бир чүр анлајыр. Кант, мәсәлән, она феноменләр вә ноуменләрин вәһдәти кими бахырды. Бу чүр онтоложи дуализм дә гносеоложи дуализмә апарыб чыхарырды! Кантын анламындан белә чыхырды ки, идрак предмети һәм објектив олараг мөвчуддур, һәм дә о тәфәккүрүн өзү тәрәфиндән конструксија олунур. Бу чүр вәзијјәт,—изаһ едирди Кассирер,—мүасир елмин руһуна зиддир. Мүасир елм һеч бир «өзүндә шеј», материја, објектив реаллыг танымыр; онун үчүн варлыг—субјектсиз, һәгигәт—тәфәккүрсүз ағласығмаздыр. Кассирер сүбут етмәјә чалышырды ки, «варлыг», «објект», «предмет», «материја» вә с. анлајышлар фәлсәфә үчүн онтоложи, фактуал тәдгигат әһәмијјәти дејил, методоложи әһәмијјәт дашыјыр, јә'ни фәлсәфә онлары шүурдан харичдә вә ондан асылы олмајан маһијјәтләр кими дејил, мүвафиг анлајышларын функсијасы кими тәсвир етмәјә чалышыр. Мәсәләнин бу чүр гојулушунун да өз сәбәби вардыр.

Варлыг,—изаһ едирди Кассирер,—факт дејилдир ки, ону емпирик јолла дәрк етмәк мүмкүн олсун. О функсијадыр, буна көрә дә онун анчаг анлашылмасындан сөһбәт кедә биләр. «Варлыг нәдир?»—јунан дүшүнчәсинин проблемидир; бу дүшүнчә анлајышын «нечәлији» үзәриндә дејил, «нәлији» үзәриндә чәмләширди. Бу примитив методолокија чәрчивәсиндә тәфәккүр варлыға гаршы дурур: објект—субјект дилеммасы актуаллашыр. Бу модел тәфәккүрә әсасланырды. Бизим әср исә тәфәккүрә гаршы анламаны гојур. Анлама програмы керчәклијин дәркини емпиријадан, дујғулардан дејил, онун ифадә формаларынын анализиндән башлајыр. Керчәклији анлајан она гаршы дурмур, әксинә, онун һиссәси кими ону ичәридән сејр едир. Анлама актында сејр предметинин вә онун ифадә формаларынын јарадылмасында субјектин, онун шүурунун «өз пајы» вар; субјектсиз ифадә формасы јарадылмыр вә мә'наланмыр. Она көрә дә анлама програмы идрак предметини онун субјектиндән принсипчә ајыра билмәз. Јунан тәфәккүрү буну унудурду. Бу тәфәккүр тәрзи нәзәрә ала билмирди ки, варлыг—ифадәолунманын анчаг имканыдыр; бу имкан анчаг субјектин һесабына керчәкләшир—өз функсијаларыны кәсб едир. Буна көрә дә мәсәлә «варлыг нәдир?» шәклиндә дејил, «варлығын функсијасы нечәдир?» шәклиндә гојула биләр. Мәсәлә бу чүр гојуланда үмумијјәтлә, варлыгдан дејил, конкрет функсијанын дашыјычысы кими чыхыш едән варлыгдан сөһбәт кедә биләр, чүнки «сөзүн чидди мә'насында,

[1] Там же, с. 350.

...мүтләг варлыг јохдур, һәмишә анчаг нисби варлыг мөвчуддур»[1]. Муасир елм «әшја» анлајышынын тәчрүбә вә ја һадисәјә мүнчәр олундуғуну сүбут етмишдир. Бунунла да, објектлә субјект арасындакы барјер көтүрүлмүш олур. «Әшја» анлајышынын али координасијаедичи «тәчрүбә» анлајышына мүнчәр едилмәси барјери арадан көтүрүр ки, о да елмин тәрәггиси илә кет-кедә даһа горхулу олурду»[2]. Кассирер, көрүндүјү кими, өзүнүн варлыг консепсијасыны ишләјиб һазырлајаркән муасир елмә әсасланыр, лакин о, бу фактла һесаблашмаг истәмирди ки, нә классик, нә дә муасир елм објект-субјект дилеммасындан јан кечә билмәз. Һәр бир анлајыш кими «варлыг» да өз функсијасына маликдир, функсионаллыг исә функсијанын, руһи вә ја мадди олсун фәрги јохдур, дашыјычы һаггындакы проблеми мә'насызлашдырмыр. Кассирер өзүнәмәхсус идрак схеми дә ишләјиб һазырламышды.

Е.Кассирер дүнјаны—идракын предметини ифрат дәрәчәдә формаллашдырыр, ону функсија, мүнасибәт, символ, ифадә тәрзи, дил, мә'на кими душүнүрдү; онда материја, субстансија, әлагә, функсионал асылылыг, мүнасибәтлә әвәз олунур. Мүтәфәккир белә һесаб едирди ки, фәлсәфә өз инкишафынын методоложи мәрһәләсиндә классик онтоложи категориал апарата еһтијач дујмур. Бу мәрһәләдә фәлсәфә, әсасән, анлајышларын вә категоријаларын анализи, онларын функсијаларыны тәсвир етмәклә мәшғул олмалыдыр. Предмет керчәклији, ајры-ајры елм саһәләринин дәрк етмәк истәдикләри мәзмун, һәгигәт, Кассирерә көрә, керчәклијин өзү вә ја һиссәси дејил, онун функсијасы, символудур. О инанырды ки, предмет идрак просесинин башланмасынадәк мөвчуд олан вә ја ондан асылы олмајан шеј дејил; предмет—билијин мәзмунудур. Бу мәзмунла билик бир-бириндән ајрыла билмәз; билик мәзмунлудур, мәзмунлулуг билик демәкдир. Онлар бир-бириндән ајрыла билмәз. Она көрә дә идракын предметинә идракын өзүндән, тәчрүбәдән кәнарда бахыла билмәз. Онлар тәчрүбә тәрәфиндән јарадылыр.

Е.Кассирер идракын предмети мәсәләсини анлајышларын кенезиси, онларын бир-бирилә олан функсионал асылылығынын формалашмасы, символлар вә ишарәләр системинин әмәлә кәлмәси вә мә'наланмасы, дил, ифадә тәрзи вә с. проблемләр чәрчивәсиндә һәлл едирди. Физика, изаһ едирди о, физики анлајышлар системинин кенези вә онун елементләринин гаршылыглы мүнасибәтләриндән башга бир шеј дејилдир. Фәлсәфә тарихи, мәдәнијјәт, елм, дүнјакөрүшләри мүвафиг анлајышлар системинин мејдана кәлмәси вә инкишафындан кәнарда ағласығмаздыр. Бу анлајышлар әслиндә бу вә ја дикәр мәгсәд үчүн тәтбиг едилән метод вә ја функсијадыр. Анлајышларын мәзмуну исә шүурун актив фәалијјәти илә јарадылыр. «Ејнштејнин нисбилик нәзәријјәсинин тәнгидинә даир» китабында Кассирер гејри-Евклид нәзәријјәсини «ифрат садәлөвһ» систем олдуғуну гејд едир вә онун реализмини рәдд едирди.

---

[1] Там же, с. 365.

[2] Там же, с. 391.

Е.Кассирерин фəлсəфəсиндə идрак—анлама вə јарадычылыгдыр, тəнгид исə бу просесин һəрəкəтверичи гүввəсидир. О, идрака актив фəалијјəт—шүура мəхсус потенсијанын керчəклəшмəси имканы кими бахырды. Бир һалда ки, идрак өз предметини өзү јарадыр, предмет она мүнасибəтдə мүстəгил ола билмəз. Кассирер сүбут едирди ки, објектлə субјект, идракла предмет синтетик вəһдəт əмəлə кəтирир, «предмет синтетик бирлəшмəјəдəк мөвчуд олмур». Идрака мүтəфəккир елементин системə, тəкчəнин үмумијə гошулмасы кими бахырды. Үмуми дə, тəкчə дə өз функсијасыны вə ја мə'насыны бу гошулма актындан алыр. Идрак һəгигəти бу мə'наланма просесиндə тапыр; онун ајрылыгда тəкчəјə вə ја үмумијə јахынлашмасы һəгигəт верə билмəз. Тəкчəнин системдəки мөвгеји вə ја функсијасы онун мə'насы вə һəгигəтидир. Она көрə дə објекти дəрк етмəк онун системиндəки əлагə вə мүнасибəтини билмəк демəкдир ки, бу да идракын мəгсəдини тəшкил едир. Бу сон мəгсəд классик фəлсəфəдə маһијјəт кими дүшүнүлəн һəгигəт дејил, анлашылан функсијадыр. Онун системиндə функсијанын анлашылмасы илə һəгигəтин дəрки ејни шејдир. Она көрə дə Кассирер үчүн функсија фундаментал əһəмијјəт дашыјыр.

Е.Кассирер функсијаны екзистенсионаллыгдан, варлыгдан үстүн тутурду; о белə дүшүнүрдү ки, функсија—мə'наланма, ифадəолунмадыр, она көрə дə функсија олмаса керчəклик, варлыг, тəфəккүр, идеја вə с. һаггында дүшүнүлə билмəз. Онда кенетик вə каузаллыг əлагəлəри функсионаллыг ичəрисиндə һəзм едилирди. Сəбəб əлагəсини тапмаг, онун фикринчə, бу əлагəјə кирəн анлајышларын функсијаларыны мүəјјəн етмəк демəкдир. «Варлыг тəфəккүрүн мəһсулудур» кими мүддəа һеч бир физики вə ја метафизики сəбəбин изаһыны нəзəрə алмыр, бу мүстəсна дəрəчəдə мүəјјəн мүһакимəлəрин функсионал, ијерархик мүнасибəтдəки асылылығыны көстəрир».[1] Кассирерин символлар һаггында бахышлары əслиндə классик гносеоложи проблематиканы символ проблеминə чевирир.

Е.Кассирер символ анлајышыны инсанын маһијјəт вə мөвчудлугундан фəрглəндирмирди. Инсан, онун эгидəсинчə, мүһитə ујғунлашмадан—дүнја илə əлагə вə мүнасибəтə кирмəдəн мөвчуд ола билмəз. Бу əлагə вə мүнасибəтлəр исə тəбии вə бəшəриаситəлəрлə һəјата кечирилир. Тəбии васитəлəр—физиоложи ресепторлар вə еффекторлардыр; онлар организмин харичи мүһитлə əлагəсини јарадыр вə мүһитə ујғунлашма үчүн тəбии əсаслар кими чыхыш едирлəр; көзлəрин гишалары, гулаг вə б. һисс органлары гычыглары мəркəзи синир системинə өтүрүр вə бунлар һеч бир башга васитəлəрлə шəртлəнмир. Лакин бунлар һејвани сəвијјə-

[1] Кассирер Э. Познание и действительность, с. 385.

нин—ујғунлашманын—өлагә вә мүнасибәт васитәләридир. Бәшәри мәрһәлә дә бунсуз кечинмир, һәм дә ејни заманда онларла кифајәтләнмир. Инсан дүнја илә әлагә вә мүнасибәт јаратмаг үчүн өзү бәшәри васитәләр јарадыр. Бу васитәләрсиз инсан инсан кими мөвчуд ола билмәз вә һәјатыны инкишаф етдирә билмәз; инсан məhз һәмин васитәләрин һесабына инсан олур—өз маһијјәтини газаныр, мөвчудлуғуну давам етдирир. Бу васитәләрин һамысыны Кассирер «символ» адландырырды. Тәбии ујғунлашма васитәләриндән символлашдырмаја кечидә о бәшәри варлыгда ингилаб кими бахырды. Маркс үчүн, мәсәлән, әмәк нәдирсә, Кассирер үчүн дә символ одур. Инсан, јазырды о, *animal symbolicum*—«символјарадан мәхлугдур». Бүтүн мәдәни варлыг символсуз һечликдән башга бир шеј дејил. Символ мәдәнијјәт, һәјат, тәрәгги, анлама, билик, тәфәккүр, шүур вә с. шәртләндирән васитәдир.

Символ Кассирердә реаллығын јени нөв «өлчүсүдүр». Символун кәшфи вә истифадәјә дүшмәсиндән сонра инсан јени дүнјада—«символик универсумда» јашајыр. Символ, Кассирерә көрә, јалныз инсанын өзү дејил, реаллығын өзүнү дәјишдирир; о дүнјаја «ујғунлашманын јени нөвүдүр ки, о да бүтүн бәшәри һәјаты јениләшдирир».[1]

Е.Кассирерин јарадычылығынын сон мәрһәләси «инсан метафизикасы» јаратмаға һәср едилмишди. О, тәәссүф едирди ки, «бизләрдән чоху сон дөврләрдә анчаг нәзәри фәлсәфә саһәсиндә ишләмишдир»: лакин биз инсана вә инсан фәлсәфәсинә лазымы диггәт јетирә билмәмишик.[2] Фәлсәфә «јухудан ојанмалы», лазым кәлсә, инсан уғрунда дөјүшә кирмәлидир. Она көрә дә мүтәфәккир өзүнүн һәјати «одиссејасыны» инсан метафизикасы илә гуртармаг истәјирди. О, «мәдәнијјәтин грамматикасыны», «мәдәнијјәтин тәнгидини»—«Инсан һаггында esse» јаратмаға чалышырды. «Символик формалар фәлсәфәсинин» јарымчыг галмыш дөрдүнчү чилдини Кассирер «Символик формалар метафизикасы» адландырмыш, сон мүһүм әсәри «Инсан һаггында esse» иди. Бу сон әсәрләрдә ону артыг материја вә функсија дејил, «мәдәнијјәтин фачиәси» мараггландырырды. О сүбут етмәјә чалышырды ки, фәлсәфәнин дәрк етмәјә чалышдығы инсан маһијјәти «мәдәнијјәтдә, мәдәнијјәтин күзкүсүндәдир»; бу күзкүдән архаја бахмаг лазымдыр «көрәсән ки, онун архасында нә кизләнир»[3]. Кассирер мәдәнијјәтин тәнгидини тәнгид хатиринә дејил, инсанын азадлығы наминә апармағы тәләб едирди; о инанырды ки, мәдәнијјәт—«инсанын прогрессив шәкилдә азад едилмәси просесидир»[4]. Инсаны азад вә хошбәхт етмәк үчүн онун маһијјәтини анламаг лазымдыр.

---

[1] Мир философии, т. II, с. 59.

[2] Cassirer E. Symbol, Mith and Culture, Yale Univ. Press, 1979, p. 60.

[3] Cassirer E. The Logic of Humanities, p. 181.

[4] Cassirer E. An Essay on Man, New Haven, 1947, p. 228.

Е.Кассирер инсана образ, символ, дил дүзəлдəн рəссам кими бахырды. Јарадычылыг, тəфəккүр просеси символ јаратмагдан башга бир шеј дејилдир. Һəјат, тəфəккүр, дүнјакөрүшү вə с., онун əгидəсинчə, символјаратма просесидир. Инсаны бу просесдəн ајырмаг олмаз. Она көрə дə «Символик формалар фəлсəфəсинə» о, антрополокија кими бахырды. Шелерин ардынча Кассирер символу, дили инсан һаггында елмин əсасы сајырды. Символ—керчəклији бəјан едəн формадыр; о вəһдəт, емблем, јарадычылыг, мəгсəд, идрак, мəдəнијјəт, мəзмун вə с. ачан вə ја онларын мə'наларына апаран јолдур. Философ символа нəјинсə ишарəси кими бахмырды. Онун үчүн символ мəдəнијјəт вə информасијанын дашыјычысы, елə онларын өзүдүр. Билик, информасија, мəдəнијјəт мə'наланмаг үчүн формаланмалыдыр; формајадəк анчаг һечлик мөвчуддур. Инсан өзү символиканын инкишафы, инсан проблеми исə символ проблемидир. Һəр чүр јарадычылыг инчəсəнəтин мүхтəлиф формалары символтөрəтмəдəн башга бир шеј дејил. Символ дујғуларын мə'на вə мəзмунудур, о халис емпирикдир вə физики керчəклијин тəркиб һиссəси, даһа доғрусу, онун ифадəсидир. Символлар—маддидир, лакин Кассирер үчүн онларын өнəмлилији дашыдыглары мə'нададыр. Символлар мə'налар дүнјасы əмəлə кəтирир. Символда һиссиликлə мə'налылыг вəһдəт тəшкил едир. Символ өзү дə елə бу вəһдəтдир.

Тəфəккүр, Кассирерə көрə, символика вə семиотикада өзү үчүн əсас тапыр. Онун ахтардығы шеј символла ифадə олунур; она көрə дə дəрк етмəк—символу анламаг демəкдир. Елм өзү символјаратмадыр, һəгигəт символун һəгигəтидир; факт, ганун вə ганунаујғунлуг символда өз ифадəсини тапыр. Символун мə'налылығы һəтта мифин һəгигəт олдуғуну сүбут едир. Идрак просеси символла əлагəдар олдуғуна көрə о ин'икас дејил, анчаг анлама ола билəр.

Анлама, Кассирерə көрə, идракын инкишафында али мəрһəлə тəшкил едир. Дəркетмəдə нəјинсə дəркиндəн, анламада исə символик форманын мə'наланма мəнтигинин мəнимсəнилмəсиндəн сөһбəт кедə билəр. Дəркетмəдəн анламаја кечид фəлсəфəнин идрак фəлсəфəсиндəн мəдəнијјəт фəлсəфəсинə кечмəси үчүн шəраит јарадыр. Бу мəрһəлəдə анлама тəфəккүр үзəриндə примат тəшкил едир. Мəдəнијјəтə Кассирер руһун морфолокијасынын тəзаһүрү кими бахырды; бурада предмет, предметлилик, објективлик вə ја субјективлик дејил, руһун өзүнүифадə формасы вə онун анлашылмасы əсас фəлсəфи проблемдир. Бу просесдə символ вə образдан сөһбəт кедə билəр. Образ, символ, билаваситə шүурун инкишаф дəрəчəси, зөвг, истəк, емосија вə с. əлагəдардыр. Образ керчəклији мүшаһидə вə анлама имканы верир. Инсанлар образларла фактларын ејнилијинə, һеч олмаса охшарлығына чалышырлар. Бурадан Кассирер белə нəтичə чыхарырды ки, классик фəлсəфəнин проблематикасы əслиндə символ, дил, анлама проблемидир, мəнтиг онларын гаршы-

лыглы мүнасибәтләринин проблемидир. Она көрә дә фәлсәфә өз проблемләрини һәлл етмәк үчүн керчәклијә дејил, символик формалара, дилә апелјасија етмәлидир. Кассирер системинин мәгсәди дә бу иди.

Марбурглуларын һәлл етмәјә чалышдыглары проблемләри баденлиләр икинчи фәлсәфә һесаб етдикләри етиканын проблематикасы—практик зәканын метод вә методолокијасы чәрчивәсиндә һәлл етмәјә чалышырдылар.

Баден (Фрејбург) мәктәби

Фәлсәфәнин гносеоложиләшдирилмәси вә методоложиләшдирилмәси, идракын вә бүтүнлүклә јарадычылыг просесинин расионал әсасларынын мүәјјәнләшдирилмәси һагтында неокантизмин програм мүддәаларынын керчәкләшдирилмәси үчүн баденлиләр тарихә вә етикаја апелјасија етмәји, јени дүнјакөрүшүн реконструксијасы вә фәлсәфи проблемләрин һәлли үчүн мәһз онлары парадигма сечмәјә даһа чох мәгсәдәујғун һесаб едирдиләр. Онлар ријазијјатын, бүтүнлүклә тәбиәтшүнаслығын фәлсәфә, онун реконструксијасы вә реформасы үчүн парадигма кими гәбул едилмәсинин көзләнилән нәтичә верә билмәјәчәјини јәгин етмишдиләр. Баденлиләр үчүн фәлсәфә етика, практик зәка, үмумичбари нормалар исә һәгигәт, дәјәр вә мә'на истеһсалынын парадигмасыдыр. Бу парадигманын универсаллығы тарихин, сосиал керчәклијин универсаллығыдыр. Тарихин формалашдырдығы нормалар вә бу нормалар әсасында истеһсал едилән дәјәрләр вә мә'налар дүнјасы керчәклијин елә гатыны тәшкил едир ки, онлардан кәнарда һеч бир дәјәр, идеја, мә'нәви мәзмун, дүнјакөрүшү, нәзәријјә вә с. јарадыла билмәз. Тәфәккүр нә истеһсал едирсә бу нормалар васитәсилә истеһсал едир; универсал зәрурәт, маһијјәт, ганун вә ганунаујғунлуг бу нормалара ујғун јарадылыр. Баденлиләрин метод вә методолокијасы онларын нәзәри—идрак платформасы фәлсәфәнин предметинин тарихдә вә етикада ахтарылмасы сәбәбини ортаға атыр. Тарих, баденлиләр үчүн һадисәләр—хүсуси вә тәкчәләрин топлусудур; онун мәнтигини анламаг хүсуси вә тәкчәнин үмумијә кечмәси просесинин мәнтигини анламаг демәкдир. Нормадан истифадә—тәкчәнин үмумијә гошулмасы—тәкчә илә үмуминин әлагәјә кирмәсини тә'мин етмәк демәкдир. Нормалар фәлсәфәни һәјат вә инсанла бағлајыр. Тәбиәтшүнаслыг «өлү објектләр» аләмилә мәшғул олур, фәлсәфә исә сосиал нормалара апелјасија васитәсилә өзүнү һәјат вә заманла бағлајыр. Расионализмә апелјасија васитәсилә марбурглуларын керчәкләшдирмәк истәдији програмы баденлиләр емпиризмә апелјасија васитәсилә һәјата кечирмәјә чәһд көстәрдиләр. Бунунла да неокантчылыг өзүнүн илкин гносеоложиләшдирмә програмындан әкс гүтбә—онтолокизмә доғру мејл етмәјә башлады. Баденлиләрин дәјәр анлајышы вә «дәјәрләр сәлтәнәти» онлар үчүн онтоложи база кими чыхыш етмәјә башлады. Баден (Фрејбург)

мəктəбинин лидерлəри—Вилһелм Винделбанд вə Һенри Риккерт идилəр. Онларын əтрафында Зикварт, И.Кон, М.Вебер вə б. бирлəшмишдилəр.

Вилһелм Винделбанд—(1848—1915) неокантист һəрəкатын лидерлəриндəн бири, Баден мəктəбинин башчысы олмушдур. Алманијанын бир чох университетлəриндə ректор вəзифəсинə сечилмишдир. «Гəдим фəлсəфə тарихи», «Јени фəлсəфəнин тарихи» (2 чилддə), «Прелүдијалар», «Сəрбəст ирадə һаггында», «Платон», «XIX əср Алманијанын руһи һəјатында фəлсəфə» вə с. əсəрлəри даһа чох мəшһурдур. Интеллектуалларын чоху инанырдылар ки, һəлə һеч ким Канты онун гəдəр дəгиг вə дүрүст шəрһ етмəмишдир; корифеји шəрһ едə-едə онун өзү дə корифејə чеврилмишдир. Винделбандын фəалијјəтинин мə'насы—Канты ачмагдыр. Лакин о садəчə бунунла кифајəтлəнмəмишдир. О, чох мəһсулдар ишлəјəн, фəлсəфə тарихинин мүхтəлиф дөврлəри вə проблемлəри һаггында дəрин мүлаһизəлəр, һəтта нəзəријјəлəр ирəли сүрəн бир фəлсəфə тарихчиси иди. Лакин фəлсəфəнин һансы проблемлə мəшғул олмасындан асылы олмајараг о, неокантчы иди, бу да проблемлəрин һəллиндə өзүнү көстəрирди. Бурада охучунун «əсл неокантчы» ифадəсинин дə мə'насына диггəт јетирмəси əдалəтли оларды. Винделбанд үчүн əсл неокантчы Канта сөјкəнəрəк ирəли кедəн, тəнгиди вə јарадычы мүтəфəккирдир. Фəлсəфə тарихи һаггында онун консепсијасынын мəзмуну ондан ибарəтдир ки, фəлсəфə вə онун тарихи критисизм вə дəјəр анлајышындан кəнарда анлашыла билмəз; башга сөзлə, дəјəр вə критисизм фəлсəфə вə онун тарихиндəн ајрылмаздыр.

Өзүнүн фəлсəфə тарихинə даир əсəрлəриндə Винделбанд фəлсəфə тарихинин тарихилик вə тəнгидилик кими ики мүһүм аспектдəн ибарəт олдуғуну аксиома кими гəбул едирди. О сүбут едирди ки, тəнгиди вəзифə фəлсəфəнин вə фəлсəфə тарихинин өзүндəн ајрылмаздыр. Тəнгиди тəдгигат үчүн јалныз тарихи нөгтеји-нəзəр «тарихчинин үмуми фəлсəфи көрүшлəриндəн бири олмамалыдыр»; «Лакин о имманент тəнгидин бир һиссəси олмалыдыр»[1]. Мүтəфəккирин консепсијасынын маһијјəти ондан ибарəт иди ки, критисизм—фəлсəфə тарихинин интеграл тəркиб һиссəсидир. Башга бир əсəрдə мүтəфəккир гејд едирди ки, ким фəлсəфəни нечə истəјир мүəјјəн едə билəр; мəнə кəлдикдə, о «үмумичбари дəјəрлəр һаггында елмдир; бу фəлсəфəнин предметини, тəнгиди елми, онун методуну мүəјјəн едир»[2]. Фəлсəфəјə онун тəбиəт вə маһијјəтинə мүнасибəтини Винделбанд «дəјəр» анлајышы васитəсилə дə ифадə етмəјə чəһд едирди. О көстəрирди ки, фəлсəфə гəдим Јунаныстанда башга бир фəалијјəт формасы кими дејил, мəһз «билик хатиринə билик» ахтарышыдыр[3]. «Белəликлə, антик фəлсəфəнин тарихи һəр шејдəн əввəл үмумијјəтлə,

---

[1] **Виндельбанд В.** История древней философии, Киев, «Тандем», 1995, с. 20.

[2] **Виндельбанд В.** Прелюдии, СПб. 1904, с. 23.

[3] **Виндельбанд В.** История древней философии, с. 17.

Гәрб елминин мејдана кәлмәсинин араштырылмасыдыр»[1]. О сүбут едирди ки, фәлсәфәнин бу хүсусијјәти илә—билијин билик хатиринә ахтарыш олмасы хүсусијјәтинә бә'зи функсијалар әлавә олунса да, о өзүнүн бу чүр илкин маһијјәтиндән һеч вахт узаглаша билмәз. Беләликлә, билик, билик ахтарышы олмаг фәлсәфәјә тарихдән вә онун маһијјәтиндән кәлир, лакин фәлсәфә заман вә дәјәрлә дә әлагәдар олдуғуна көрә онун тә'рифини верәркән бу анлајышлардан јан кечмәк олмаз. «Һәр бир епоханын фәлсәфәси бу епоханын елмә вердији дәјәрин ме'јарыдыр: мәһз буна көрә дә фәлсәфә о елмдир ки, о, елмин һүдудларындан кәнара чыхыр, о бүтүн дүнјаны әһатә едир, о елми идракын өзүнүн маһијјәтинин тәдгигидир»[2]. Фәлсәфәнин нечә мүәјјәнләшдирилмәсиндән асылы олмајараг, ону Винделбанд дәјәр анлајышындан кәнарда тәсәввүр етмир вә буна көрә дә ону «үмумичбари дәјәрләр һагтында тәнгиди елм»[3] адландырырды.

Фәлсәфә, јазырды Винделбанд, епоханын руһудур, руһ исә, Лејбнитс демишкән, «дүнјанын күзкүсүдүр». Фәлсәфә елә-белә руһ дејил, өзүнү дәрк едән руһдур. Бу руһда илаһилик вә мүгәддәслик өзүнү тәчәссүм етдирир. Бу исә о демәкдир ки, фәлсәфәнин принсипләри өзүндән кәлир, бу мүдриклик она затән верилир. Бу факт фәлсәфи идракын әсасына онун тарихини гојмағы тәләб едир. Бу мә'нада Винделбанда көрә, фәлсәфә—фәлсәфә тарихиндән башлајыр демәк ағлабатандыр. Лакин фәлсәфә тарихи—биографијалар тарихи дејил, мөвчуд епоханын вә ону тәмсил едән мүтәфәккирләрин елмә вердикләри төһфәләрин тарихидир. Јунан фәлсәфәси—јунан елминин тарихидир. Фәлсәфә—али, үлви елмдир; онун алилији вә үлвилији мәшғул олдуғу проблематикадан вә изләдији мәгсәддән ирәли кәлир. Гәдимләрдә универсал идрак формасы—ән үмумилик иди; гәдим фәлсәфә өзүнү универсумун панорамасы, орта әср фәлсәфәси—Аллаһын дәрки, јени дөвр фәлсәфәси исә өзүнү идракын метафизикасы кими дүшүнүр. Гәдимләрдә бүтүн елмләр фәлсәфәјә дахил иди, јени дөврдән башлајараг исә фәлсәфә елмә дахил олур. Винделбанд бурада бир парадокс тапырды, зира елми тәрәддән фәалијјәт формасы дөнүб елм олмаға чалышыр. О белә мүлаһизә јүрүдүрдү: әкәр фәлсәфә ағлабатан фәалијјәтдирсә, о елм ола билмәз; она көрә ки, фәлсәфәдә елми олан бир систем мөвчуд дејилдир. Елм олмаг өз проблемләрини елми јолла һәлл етмәк демәкдир. Фәлсәфә тарихи белә бир систем танымыр ки, о өз проблемләрини елми јолла һәлл етсин. Демәли, фәлсәфә елмә мүнасибәтдә өз мүстәгиллијини сахламалы, ја да өзүнүинтиһар етмәлидир. Белә олан һалда,—әлавә едирди мүтәфәккир,—даһа јахшы оларды ки, фәлсәфә «анлајышларын поезијасы» кими мөвчуд олсун.

---

[1] Там же.

[2] **Виндельбанд В.** Прелюдии, с. 16.

[3] Там же, с. 23.

Фәлсәфәни бу руhда сахламаг Винделбанд вә бүтүн неокантчылара лазым иди. Чүнки онлар үчүн фәлсәфә—тәнгиди проседурадыр. Фәлсәфәнин тәбиәтинин бу чүр анлашылмасы Кантдан кәлирди вә неокантчылар ондан имтина едә билмәздиләр.

В. Винделбанд күман едирди ки, Һекел—Канты, диалектика критисизми сыхышдырмышдыр. hәм дә Кантдан Һекелә кедиш просесиндә фәлсәфә бир аддым кери кетмишдир. Кантдан сонра дүнјаны ваhид бир башланғычдан чыхыш едәрәк hәлл етмәк әсла мүмкүн дејилди. Она көрә дә «фәлсәфә диалектикадан тәнгиди метода гајытмалыдыр»[1]. Фәлсәфә өзүнүн универсал принсипләрини анчаг анлајышлар системи вә категориал апаратын тәнгиди васитәсилә әлдә едә биләр. Мәсәләнин башга бир чәhәти дә вардыр. Кант фәлсәфәдә ингилабы тәнгид васитәсилә hәјата кечирмишдир; фәлсәфә өзү онун үчүн халис тәнгиди фәалијјәтдир. Кант үчүн фәлсәфә елмин сәбәби дејил, онун мәнтиги әсасландырылмасыдыр. Она көрә дә фәлсәфә изаh етмир, тәнгид едир; о тәнгид јолу илә анлајышларын вә категоријаларын елми дәјәрини мүәјјәнләшдирир. Кант тәләб едирди ки, фәлсәфә елмин илкин принсипләрини, онун сәбәбләрини әсасландырсын. Бу мә'нада фәлсәфә гисмән фәрди—психоложи, гисмән дә мәдәни—тарихидир; о елә универсал принсипләр мүәјјән едир ки, шәхсијјәтин тәсәввүрләри, бүтүн мәдәни сәрвәтләр системи онлардан бәhрәләнир, онлар үзәриндә гурулур. Биз,—гејд едирди Винделбанд,—нә Кантдан әввәл, нә дә ондан сонра мәсәләнин бу чүр масштаблы шәкилдә гојулушуна раст кәлмирик. Кант өзүндән әввәлки системләрин мәнтигиндән, метод вә методолокијасындан әл чәкир, о јени мәнтиг, јени метод вә методолокија, фәлсәфи фәалијјәт үчүн јени базис мүәјјәнләшдирир. О «бүтүн әввәлки фәлсәфи системләрлә hагтhесаб чүрүдүр вә тамамилә јени фәлсәфә әсасландырыр».[2] Бу чеврилиши Винделбанд Сократдан сонра икинчи чеврилиш hесаб едирди. О даhа чох ирәли кедир вә гејд едирди ки, фәлсәфә тарихиндә бу ики системдән башга систем олмамышдыр. «Кантдан сонра принсипиал олараг hеч бир шеј јаранмамышдыр».[3] Бу девизә гәлбән инанан Винделбанд гејд едирди ки, «биз бүтүн XIX әср философлары Кантын шакирдләријик»; мәним бахышларым «Кантын фәлсәфи системилә тамамилә ејнидир»,[4] дејә о јазырды. Лакин мүтәфәккир бу мәс'улијјәти е'тираф етмәји унутмурду ки, «Канта гајыдыш» ону тәкрар етмәк вә ја садәчә онун шәрhи дејилдир. «Канты баша дүшмәк—онун hәдләриндән кәнара чыхмаг демәкдир»[5]. Мүтәфәккир hесаб едирди ки, онун етик бахышлары мәhз бу инамын ифадәсидир.

[1] **Виндельбанд В.** Прелюдии, с. 251.
[2] Там же, с. 93.
[3] Там же, с. 226.
[4] Там же, с. 6.
[5] Там же, с. 6.

В. Винделбандын «Канты кенишләндирмәк» девизи принсипчә корифеј тәрәфиндән башланан ингилабын тамамланмасы тәләби иди. Бу тәләб фәлсәфә үчүн јени тәдгигат сферасынын әсасландырылмасыны зәрури едирди. Бу јени сфера фәлсәфәнин классик проблематикасынын кенишләндирилмәси илә нәтичәләнди. Һәмин сфера—дәјәрләр дүнјасы олду. Демәк лазымдыр ки, бу проблем нә фәлсәфә, нә дә мәхсусән неокантчылыг үчүн јени дејилди. Лотседә дәјәрләр проблеми хүсуси актуаллыг кәсб едир. Фәлсәфәнин хүсуси саһәси—аксиолокија да кечән әсрин 70-чи илләриндән даһа чох интишар тапмышдыр. Бунунла белә, аксиолокијанын фундаментал принсипләри Винделбанд вә Риккерт тәрәфиндән ишләниб һазырланмышдыр. Фәлсәфәнин бу проблемә апелјасијасына Винделбанд ингилабиләшдиричи бир акт кими бахырды. О инанырды ки, позитивизмин һүчумларындан сонра «фәлсәфә өзүнүн метафизик енержисини түкәндирмишдир»; она јени јарадычылыг импулсу вермәк үчүн ону јени сфераја чыхармаг—јени проблем вермәк лазымдыр ки, онларын һәлли просесиндә фәлсәфә јенидән өзүнә кәлә билсин. Бу јени сфера—дәјәр проблеми олду[1].

Фәлсәфәнин дәјәр категоријасына апелјасијасы илә неокантист һәрәкат өз програмындан бир гәдәр узаглашмыш олур. Неокантист програмын фундаментал мүддәаларындан бири—фәлсәфәни гносеоложиләшдирмәкдир. Бу мүддәа һәм Винделбандда, һәм дә Риккертдә өз гүввәсиндә галыр. Лакин онлар дәјәрә садәчә мәнтиги вә ја гносеоложи категорија кими бахмырдылар; онлар үчүн дәјәрләр варлығын хүсуси сферасыны «сәрвәтләр сәлтәнәтини» тәшкил едир вә фәлсәфә дә бу сфераны тәдгиг етмәли, онун метафизикасы кими мөвчуд олмалыдыр. Бу сфера, Риккертә көрә, нә објективлијә аиддир, нә дә субјективлијә; дәјәрләр «субјект вә објектдән кәнарда дуран тамамилә мүстәгил сәлтәнәт тәшкил едир»[2]. Мәсәләни бу чүр гојмагла баденлиләр, әввәла, гносеоложиләшдирмә идејасындан онтоложиләшдирмә идејасына кечирдиләр; дикәр тәрәфдән, онларда дәјәр објективлик вә субјективликдән мәһрум олан хүсуси «нејтрал» маһијјәт кими анлашылырды ки, бу да һәмин философлары неокантизмин субјектив идеалист стратекијасындан објектив идеализмә кәтириб чыхарырды. Дикәр бир мүһүм нәтичә онунла әлагәдар иди ки, баденлиләр дәјәр анлајышынын анализи васитәсилә онтолокизмә кәлиб чыхмышдылар. Винделбанд Кантдан узаглашмаг тәләбинин јеринә јетирилмәсиндә нә гәдәр ардычыл олса да, о, өз кумиринин агностисизминин гачылмаз олдуғу гәнаәтинә кәлмишди. «Әбәдилик мәним идракымдан кизләнир»;

---

[1] **Рудельсон Е.А.** Неокантианское учение о ценностях, в сб. «Проблема ценности в философии». М., 1960, с. 128-145.

[2] **Риккерт Р.** Два пути познания. «Новые идеи в философии», вып. 7, СПб. 1913, с. 45.

«Бүтүн тарихдә вә фәрдиликдә бизим үчүн нәсә изаһолунмаз, нәсә ифадә олунмаз гејри-мүәјјәнлик вардыр»; «Фәлсәфә бизә көстәрә биләр ки, бу дисциплинада идрак һансы һәддә кими нүфуз едә биләр»; «Лакин бу һәддән о тәрәфдә о өзү һеч бир реал идрак әлдә едә билмәз».[1]

Баденлиләр дәјәр һаггында бүтөв бир тә'лим јаратмышдылар. Бу тә'лим аксиолокија кими XX әср фәлсәфәсинин чох мүһүм саһәсинә чеврилмишдир. XX әср Гәрб фәлсәфәсинин М.Шелер, Н.Һартман, Е.Һуссерл вә б. кими нәһәнкләри аксиолокијаја мүһүм әһәмијјәт вермишләр. 1963-чү илдә философларын XIII Мехико конгресиндә хүсуси олараг гејд едилмишдир ки, «бу күн дәјәр мәсәләси Шәрг вә Гәрбин фәлсәфәсини мүәјјән едир», «бу мөвзу артыг фәлсәфәнин башланғычында мејдана чыхыр».[2] Бизи марагландыран бу проблемин онтоложи аспектидир. Мәсәлә бундадыр ки, дәјәрләр дүнјасы керчәклијин хүсуси сферасыдыр вә буна апелјасија баденлиләри објектив идеализмә кәтириб чыхармышды. Чүнки онлар һәр чүр сәрвәти артыг хүсуси бир маһијјәт кими тәфсир етмәјә кәлиб чыхмышдылар: фәлсәфә дәјәрләр һаггында елмдир, онлар варлығын хүсуси пластыны тәшкил едир. Беләликлә, баденлиләрдә фәлсәфә—«дәјәрләрин онтолокијасына» чеврилир. Бу исә фәлсәфәни гносеоложиләшдирмәк һаггында неокантизмин програмына зидд бир нәтичә иди.

Дәјәр анлајышына апелјасија, Винделбанда көрә, идрак нәзәријјәсини аксиоложиләшдирмәјә имкан верир; индән белә фәлсәфә өз проблематикасы вә метод вә методолокијасында мүвафиг коррексијалар едир, јенидән нәфәс алыр. О артыг јалныз «нә мөвчуддур?» проблеми илә дејил «нечә мөвчуддур?» проблеми илә даһа чох мәшғул олмаға башлајыр. Мә'на, сәрвәт вә дәјәр идракын өзү үчүн чох өнәмлидир, зира проблемләр «мә'наја малик олмалыдыр ки, варлыг һаггындакы суала («нә мөвчуддур?») чаваб версин, үмумијјәтлә, онларын мә'наларыны мүәјјәнләшдирсин».[3] Винделбанд фәлсәфәнин бу проблемә апелјасијасына онун һәјата гајытмасы кими бахырды. Дәјәр вә мә'наны норма вә гајдалар мүәјјән едир, онлар исә һәјатдан вә тарихдән кәлир. Дәјәрләрә дөнүш фәлсәфәни ингилабиләшдирир, буна көрә дә дәјәр фәлсәфәнин әсас проблеми олмалыдыр. Дәјәрләрә дөнүш, изаһ едирди Винделбанд, фәлсәфә үчүн садәчә јени проблем газанмаг демәк дејилдир; бу дөнүш фәлсәфә тәрәфиндән керчәклијин мә'наландырылмасы практикасынын кенишләндирилмәси—мүһакимә вә дәјәрләндирмә габилијјәтинин јахшылашдырылмасы демәкдир. Бу кими мүлаһизәләрдән баденлиләр белә нәтичә чыхарырдылар ки, фәлсәфә «үчүнчү сәлтәнәт»—дәјәрләр вә мә'налар дүнјасында чәмләшмәлидир. Дәјәрләр вә керчәклик, баденлиләрә көрә, бир-биринә гаршы дурур. Керчәклик мә'наланынчајадәк

[1] **Виндельбанд В.** Прелюдии, с. 307, 332.

[2] Проблема ценности в философии, с. 14.

[3] Новые идеи в философии, вып. 7, с. 52-53.

дәјәрсиздир, керчәкликдән мәһрум дәјәр—мә'насыздыр. Дәјәр фәлсәфәни инсанла бағлајыр, бу исә фәлсәфәнин сон мәгсәдидир. Кантизм инсаны өн плана чәкдијинә—«инсан нәдир?», «инсан нечә олмалыдыр?» кими мәсәләләри фәлсәфәнин мәркәзинә чәкдијинә көрә инсанлығын идеалына чеврилмишдир. Бу идеал инсан үчүн әбәди сүлһ јарадылмасында, инсанын елә чәмијјәтә һазырланылмасындадыр ки, о өзүнү инсан кими һисс етсин, инсан ләјагәтинә ујғун јашасын. Лакин белә бир сәлтәнәт гајда-мизанын һармонијасынын өз тәсбити—нормал чәмијјәтин вә нормал шүурун формалашдырылмасындан асылыдыр. О елә бир чәмијјәтдир ки, орада шүур вә чәмијјәт сағламдыр вә онлар расионал сафлыға говушмушлар, јә'ни фәрдләр вә бүтөвлүкдә чәмијјәт үмумичбари нормалар әсасында фәалијјәт көстәрир. Бу чәмијјәтин тәбии, нормал вә сағлам һалы вә ја идеал чәмијјәтдир: норма—мүгәддәс вә тохунулмаздыр. Нормалар системинә ујғун кәлән һәр шеј ағлабатан вә мә'налыдыр, бу системә гаршы дуран вә ја ону позан һәр шеј ағласығмазлыг вә мә'насызлыг кими рәдд едилмәлидир. Баденлиләр фәлсәфәни етикаја гајтараркән мәһз бу мәгсәди көтүрүрдүләр. Фәлсәфә инсана вә чәмијјәтә баша салмалыдыр ки, нормал шүура вә нормал чәмијјәтә гајытмаг лазымдыр, әкс һалда, өзбашыналыг вә хаос өзүнүтәсбит етдирә, барбарлыг јенидән бәшәријјәтин мөвчудлуғуну тәһлүкә алтына ала биләр. Бу сәбәбдән фәлсәфи шүур өзү дөнүб нормал шүура, фәлсәфә исә норматив диссиплинаја чеврилмәлидир. Көрүндүјү кими, фәлсәфәнин етикаја апелјасијасына баденлиләр онун ән стратежи мәгсәдләриндән биринин—нормал шүур вә нормал чәмијјәтин керчәкләшмәси кими бахырдылар.

«Дејирләр,—јазырды Винделбанд,—һәгигәт үчүн өлмәк чәтиндир, лакин бундан даһа чәтини онун үчүн јашамагдыр»[1]. Һәгигәт үчүн јашамаг дејәркән мүтәфәккир һәјаты етик нормалар үзрә јашамаг, јә'ни әхлаги вә көзәл һәјат нәзәрдә тутурду. Көзәл вә әхлаги һәјат, нормал шүур, тәбии тәләбатлар, мә'налы өмүр, мәһсулдар фәалијјәт, бир сөзлә, варлыға вә һәјата, өзүнә вә дүнјаја парадигматик мүнасибәт тәләб едир. Бу чүр һәјат верилмир, о *јарадылыр*; бу һәјатын елә мәрһәләсидир ки, орада мәнтиг, етика вә естетика, демәли, нормативлик (мәнтигилик), әхлагилик вә көзәллик бир-биринә говушур. Бир һалда ки, шүурун вә һәјатын идеалы бу сферададыр, фәлсәфә һәмин сфера—синтез һаггында елм кими мөвчуд олмалыдыр. «Бүтүн бу үч елм тәнгиди шәкилдә мәнтиги, етик вә естетик чәһәтдән өзүнү көстәрән универсал саһәјә чан атыр»[2]. Белә бир саһәјә чан атан вә ону тәдгиг едән фәлсәфә өзүнү «сәрвәтләр һаггында универсал елм» кими дүшүнүр, о, зәрурәт вә үмумичбари нормалар һаггында

[1] **Виндельбанд В.** Прелюдии, с. 91.

[2] **Там же**, с. 32.

елм олур. Бу чүр фәлсәфә сосиал варлығын, инсанларын һәрәкәт вә рәфтарларынын, дүнјаја вә өзләринә мүнасибәтләринин универсал норматив принсипләрини—нормаларыны тапмалыдыр; бу принсип вә нормалар тарих васитәсилә формалашдығына көрә фәлсәфә тарихә апелјасија етмәлидир. Башга чүр ола да билмәз, зира варлыгла тәфәккүр, инсанла дүнја, инсанла инсан, инсанла онун «Мән»и арасындакы регулјатив нормалар тарихдә формалашыр; һәмин нормалара ујғун шүур нормал шүур, бу шүурун һәрәкәт вә рәфтары—сосиал парадигма, онун тәфәккүр тәрзи—нормал мәнтиг һесаб едилир. Дәјәр вә мә'на да өзүнү бу нормалара ујғун истеһсал етмәк—«һәгигәт үчүн јашамаг» демәкдир.

В.Винделбанд нормал шүурун әлдә едилмәсинә вә ја шүурун она гајытмасына скептик бахырды; о инанмырды ки, фәлсәфә инсанлығы нормал шүура гајтара билсин. Бу чүр шүур, онун фикринчә, ја олмамышдыр, ја'да тарихдә итирилмиш имкандыр. Бу чүр шүура о бә'зән «зәка» кими бахыр. Бу һалда фәлсәфә зәка һаггында елмдир. Нормал шүур—етик, естетик вә мә'нәви гијмәтләндирмәнин парадигмасы, онун еталонудур. «Бизим идракымыз үчүн нормал шүур идеал олараг галыр ки, биз онун анчаг көлкәсинә саһиб ола биләрик».[1] Нормал шүуру елмдә тапа билмәрик, зира о анчаг фактлары өјрәнир, ону фәлсәфә дә тәчәссүм етдирә билмир, чүнки бу һалда о мүтләг гијмәтләндирмә һаггында елм олмалы иди. Фәлсәфәдә елм, елмдә фәлсәфә олдуғуна көрә бизим нормал шүура саһиб олмамыз мүшкүл мәсәләдир. Лакин белә бир шүура гајытмаг үчүн фәлсәфәдән башга бир фәалијјәт формасы да јохдур. «Фәлсәфә дүнјанын копијасы ола билмәз, онун вәзифәси инсанларын шүуруна һәр чүр тәфәккүрүн дәјәри вә мә'насы олан нормалары чатдырмагдыр».[2]

Емпиризм вә расионализмин синтезинә Винделбанд нормал шүурун симптому кими бахырды. Нормал шүур зәрурәтә вә расионаллыға әсасланыр. Бунлар исә гајда вә нормада верилир. Норма, гајда—үмумичбари борчдур. Бу мәсәләјә, гејд едирди о, Кант да хүсуси диггәт јетирирди. Кант һесаб едирди ки, предметләрлә тәсәввүрләрин бирләшмәси үчүн гајдалар лазымдыр. Гајдасыз һәгигәт јохдур. Гајдаларын нәлији вә нечәлији өнәмли дејил, өнәмли олан шеј онлара риајәт едилмәсидир. Буна көрә дә башгаларынын предмет адландырдығы шеји Кант «тәсәввүрләрин бирләшмәси гајдасы адландырырды». Фәлсәфәнин дә вәзифәси шүурун ишини һәмин гајдалар системинә ујғун гурмагдыр; анчаг о заман тәфәккүр һәгиги, һәјат—мә'налы олур; бу исә нормал шүурун фәалијјәтинин нәтичәсидир. «Һәгигәт—тәфәккүрүн нормаллығыдыр».[3] Нормал

[1] Там же, с. 44.
[2] Там же, с. 113.
[3] Там же, с. 12.

шүур—тәкчә илә үмуминин, дујғу илә зәканын вәһдәтини тәчәссүм етдирир. Емпирик тә'сир алтында формалашмајан норма јохдур. Нормал шүур—етик шүурдур; етик шүур исә практик зәкадыр. Бу шүурда тәкчә илә үмуми һармонија тәшкил едир, јә'ни елми тәфәккүрүн вәзифәси јеринә јетирилмиш олур, зира «тәкчә илә үмуминин әсасы бүтүн елми тәфәккүрүн мүтләг әсасыдыр».[1] Бу әсасда тәкчә—дујғулар вә үмуми гајдалар системләшир. «Бүтүн елми тәфәккүрүн вәзифәси мәнтиги формаларын васитәсилә дујғулары бу үмуми гајдалара кәтирмәкдир»;[2] «һәр чүр исбат хүсусини үмумијә табе етдирмәкдән ибарәтдир».[3] Фәлсәфи аксиомларда, дәјәр вә нормаларда исә хүсусилә үмуми, дујғу илә зәка априори бирләшир. Буна көрә дә фәлсәфә дә өз проблемләрини бурада тапыр, зира «фәлсәфи проблем аксиомларын мә'насыны әмәлә кәтирир».[4] Нормал шүур борч үзәриндә гурулур. Борч һәм халгын, һәм дә фәрдин ола биләр. «Јалныз шәхсијјәтләрин дејил, һәм дә халгын, епоханын, чәмијјәтин борчу ола билир»; «инсанларын борчу чәмијјәтин борчундан һасил едилир».[5] Нормал шүурдан сөһбәт кедәркән ирадә азадлығы өн плана чәкилир; нормаја (борча) әмәлетмә ирадәни боғмаг демәкдир, ирадә боғулурса, азадлыг јохдур. Винделбанд бу парадокса да аз диггәт јетирмәмишдир.

Етик шүурун кардинал проблеми—азад ирадә проблемидир. Бу елә бир проблемдир ки, бүтүн сосиал фәлсәфә, демәк олар ки, онун үзәриндә гурулур. Охучу шәрһ просесиндә онун мүхтәлиф ракурсда һәллинә раст кәләчәк вә бу ону һеч дә тәәччүбләндирмәмәлидир. Сөһбәт азадлыгдан, азад ирадәдән кедәркән нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, бу проблем «мүасир бәшәријјәтин бөјүк муәммасыдыр ки, онун үзәриндә ән јахшы зәкалар изтираб чәкмишләр».[6] Винделбанд өзү дә әмин дејилди ки, сөзүкедән проблемин һәллини верә билсин; әслиндә бу проблемин һәлли чәтин ки, мүмкүн олсун. О, инсандан вә һәјатдан кәнарда мөвчуд олмадығына көрә инсан вә һәјат проблеми гәдәр чәтин вә мүрәккәбдир. Проблемин һәлли «сәрсәм сонсузлуға» апарыб чыхарыр. Винделбанд да онун анализини вермәјә чалышырды; онун мәгсәди дә проблемин һәлли дејил, сүбут етмәк иди ки, о анчаг кантизм вә неокантизм чәрчивәсиндә изаһ едилә биләр.

Азад ирадә проблеми,—јазырды Винделбанд,—«нәзәријјә дејил, һәјат проблемидир, о бизим ән һәгиги гајнагларымыздан гидаланыр».[7] Истедадлы фәлсәфә тарихчиси е'тираф едирди ки, сәрбәст ирадә проблеми сон

---

[1] Там же, с. 227.
[2] Там же, с. 228.
[3] Там же, с. 231.
[4] Там же, с. 232.
[5] Там же, с. 264.
[6] **Виндельбанд В.** О свободе воли. М., 1905, с. 195.
[7] Там же, с. 5.

дәрәҹә кениш вә өлчүјәкәлмәз дәрәҹәдә мүрәккәбдир; фәлсәфә тарихи икинҹи белә проблем танымыр. Бу проблемдә фәлсәфә, психолокија, тарих, дин, етика, естетика, мәнтиг вә с. ҹәмләшир. Проблемин һәллинин чәтинлији бир дә ондадыр ки, о нәзәријјә вә практиканын говушуғунда јерләшир; о ејни заманда нәзәри вә практик проблем кими гојула биләр. Гәрибә дә бурасыдыр ки, һәмин проблемин һавахт вә ким тәрәфиндән ирәли сүрүлмәси дә бәлли дејилдир.

Сәрбәст ирадә проблеминдә «сәрбәст» (азад) вә «ирадә» сөзләри биркә ишләнир. Сөһбәт азад, сәрбәст ирадәдән кедирсә, демәли, она гаршы дуран, ирадәнин сәрбәстлијинә вә азадлығына гаршы нәсә дајаныр. Мән чалышырам өзүмү сәрбәст вә азад едәм. Мәсәлә мејдана чыхыр: нәдән вә кимдән; мән чалышырамса, демәли, гаршымда елә бир манеә вардыр ки, о мәним ирадәмин сәрбәстлијинә имкан вермир. Она көрә дә «мән өз ирадәмин сәрбәст ифадәсинә чалышырам» демәк «мән өз ирадәми мәһдудлашдыран табулардан јаха гуртармаг истәјирәм» демәкдир. Демәли, сәрбәст ирадә һаггында гојулан мәсәлә ејни заманда онун сәрбәстлијинә гаршы дуран манеә һаггындакы мәсәләдир; сәрбәст ирадә проблеминин әбәдилији һәмин манеәнин әбәдилијидир. Мәсәләнин дикәр мүһүм бир ҹәһәти дә вар: мән ирадәми сәрбәст ифадә едирәмсә, демәли, мән өз Мәнимә хас олан һәгигәти ифадә етмиш олурам; бу заман мән—мәнәм, јә'ни олмалы кими көрүнүрәм, көрүндүјүм кими олурам. Онда мәним маһијјәтимлә мөвҹудлуғум арасында һеч бир зиддијјәт олмур. Мәним ирадәмин сәрбәстлијинә гаршы дуран манеә мәндә олан башгасыдыр. Бу гаршыдурма мәним маһијјәтимлә мөвҹудлуғум арасында зиддијјәт јарадыр, мәним һәгигилијимин гејри-һәгигилик кими ифадә олунмасына сәбәб олур. Јә'ни сәрбәст ирадә мәһдудлашдырыларса, «Мән» парчаланыр, онун фәалијјәтиндә зиддијјәт вә мәнтигсизлик мејдана кәлир. Винделбанд ону да гејд едирди ки, бу манеә әбәди вә гачылмаздыр. Һеч елә бир ҹәмијјәт јохдур ки, инсан өз ирадәсини сәрбәст ифадә етсин, јә'ни там азад олсун—өзүнү неҹә истәсә елә ифадә етсин—«һара истәсәм кедәрәм, нә истәсәм едәрәм» фәлсәфәсинә әмәл едә билсин. Демәли, азадлыг—фиксијадыр. Дејиләнләрдән Винделбанд белә нәтиҹә чыхарыр ки, азадлыг һеч вахт там дејил, о һәр јердә вә һәмишә мәһдуд олмуш вә белә дә галаҹагдыр. Онда артыг фәлсәфә мәсәләни башга ракурса кечирмәли—онун башга мүстәвидә һәллинә чалышмалыдыр. О, шүурлара тәлгин етмәји баҹармалыдыр ки, азадлыг—мүнасибәтдир, о организмин фәалијјәт формасынын сечилмәси вә шүурун нормаллығы илә әлагәдар олан проблемдир. Мән—азадам, демәли, һәр нә истәсәм едәрәм шәклиндә мәсәлә гојула билмәз. Мәсәлә бу ҹүр гојулмалыдыр: Мән етмәли олдуғуму едә биләрәмми? Проблем будур.

Проблемин бу ҹүр гојулушу вә һәллинә Винделбанд нормал шүур фәлсәфәси чәрчивәсиндә инанырды. Нормал шүур әслиндә нормал ирадәнин ифадәсидир. Бу ҹүр шүур билмәлидир ки, ирадә бирмә'налы ан-

лајыш дејилдир; о бүтүн руһи просесләри ифадә едән анлајышдыр. Ирадi һәјат—истәнилән, арзу олунан һәјатдыр. Бурада да проблем вардыр: мән нәјисә истәјирәмсә, демәли, истәмәдијим шеј вардыр. Истәмәк—Мәним варлығымда чатышмајан нәјәсә чан атмаг демәкдир. Бурада шүурун нормаллығы вә ја патоложилији өн плана кечир. Нормал шүур истәји, јә'ни өз варлығында чатышмајаны долдурмаг чәһдини мөвчуд гајдалара ујғун гурур, сağа-сола сычрамыр, ифратчылыға вармыр; о, норма вә гајдаларын һөкмү илә јашајыр вә истәјини дә бу чәрчивәдә сахлајыр. О анлајыр ки, мәним дүнјаны истәмәјим—хәстәликдир. Она көрә дә *сечмәји* бачармалыјам ки, нөвбәнөвлүкдә мөвчуд нормалар мәнә нәјә саһиб олмаға вә нәдән имкансызлыг вә ағласығмазлыг кими имтина етмәјә јол верир. Сечимин өзү парадоксал проблемдир; онда имкан вә зәрурәт синтезләшир. «Сечим имканы,—јазырды Винделбанд,—мүсбәт азадлыг дујғусу, сечимин зәрурәти—гејри-азадлыг, мәнфи дујғудур».[1] Әхлаги азадлыг—нормал шүурун фәалијјәти илә әлдә едилир. Бу чүр шүур азадлығын норматив анлајышына әсасланыр; онда зәка һисләр вә тәәшшүгләр үзәриндә һөкм едир. «Азадлыг—вичданын һөкмранлығыдыр».[2] Вичдани һәјат—һәгиги һәјатдыр, јә'ни мәнтигә, демәли, нормалара ујғун һәјатдыр. Норманын мәгсәди—зәрурәтин өзтәсбитидир. Нормал шүур ја бәјәнир, ја да бәјәнмир, демәли, зәрурәт ичиндән мүмкүн оланы сечир. Она көрә дә нормаллыг сечмә вә гијмәтләндирмә габилијјәтинин тәзаһүрү—әхлаги борчун јеринә јетирилмәсинин ифадәсидир. «Әхлаги принсип һагтында» очеркиндә Винделбанд хүсуси олараг гејд едирди ки, борчун јеринә јетирилмәси—али һәјатын илкин шәртидир. Борч шүуру—«әхлагын үмумичбари принсипидир»; бу шүур «өзү өзлүјүндә априордур, јә'ни ону емпирик шәкилдә әсасландырмаг олмаз».[3] Борч—категорик императивә јахындыр. Шүур нормалдырса, демәли, анлама да нормалдыр. Она көрә дә фәлсәфәнин фундаментал проблемләри онун нормал шүура гајытмасы илә һәлл едилир. Буна көрә дә «фәлсәфә нормал шүур һагтында елмдир», нормал шүур исә—үмуми дәјәр вә дәјәрләндирмә актынын һәгигилијинин ифадәсидир. Винделбанд мәһз буна көрә дә гејд едирди ки, «фәлсәфә бу нормал шүура нүфуз етмәкдән башга бир шеј дејилдир».[4] Нормал шүур зәрурәт вә азадлыг сәлтәнәтинә јол ачыр—һәгигәт вә мә'на истеһсалыны, дәјәрләндирмә практикасыны ағыл вә көзәллик ганунлары үзәриндә гурулмасы үчүн шәраит јарадыр. Она көрә дә «фәлсәфә үмуми дәјәрләндирмәнин принсипләри һагтында елм олмалыдыр».[5] «Нормал шүурун тәсдиги фәлсәфәнин илкин шәртидир».[6] Бу кими мүлаһизәләр-

---

[1] **Виндельбанд В.** О свободе воли, с. 24.
[2] Там же, с. 218.
[3] Там же, с. 254.
[4] **Виндельбанд В.** Прелюдии, с. 36.
[5] Там же, с. 38.
[6] Там же, с. 37.

дән Винделбанд белә нәтиҹәјә кәлир ки, нормал шүур—дүнјаја һәгиги мүнасибәт, зәруррәтин өзтәсдигидир; онун фәалијјәти дәјәр, мә'на вә һәгигәт төрәдир. Нормал шүура зидд олан нә варса ағласығмазлыг вә мә'насызлыг, анлама вә гијмәтләндирмәнин патолокијасы кими дәф едилмәлидир. Онун һәмкары Риккерт проблемләри бу ҹүр ајдынлыгла гојмаса да онларын һәллинә ејни стратекијадан јанашырды.

Һенри Риккерт (1863—1936)—Баден мәктәбинин лидерләриндән бири һесаб олунур; Страсбург, Фрејбург вә Һејделберг университетләриндә фәлсәфә професcору олмушдур. «Анлајышларын тәбии-елми әмәлә кәлмәсинин һәдләри», «Трансендентал фәлсәфәјә кириш», «Тарих фәлсәфәси», «Тәбиәт һаггында елмләр вә мәдәнијјәт һаггында елмләр», «Дәјәрләр системи һаггында», «Һәјат фәлсәфәси» вә с. әсәрләри даһа чох мәшһурдур. Фәлсәфи көрүшләри Кантын критисизми вә Фихтенин субјектив идеализминин тә'сири алтында формалашмышдыр. Јарадыҹылығынын илкин мәрһәләсиндә типик неокантчы кими чыхыш едир, фәлсәфәни критисизмдән субјектив идеализмә доғру инкишаф етдирирди. Лакин дәјәр анлајышына апелјасија онун көрүшләриндә мүәјјән трансформасија јаратмышды. «Анҹаг варлыг вә дәјәрләрин мәҹмусу дүнја адыны дашымаға лајигдир»;[1] дәјәр, јазырды Риккерт, «һәр ҹүр варлығын үстүндә вә онадәк олан јердә јерләшир». Дәјәр варлығын әсасында дајаныр вә мәнтиги олараг габаг кәлир. Бу кими мүлаһизәләрлә Риккерт сүбут етмәјә чалышырды ки, дәјәрләрин әмәлә кәтирдији варлыг үмумијјәтлә варлығы мүәјјән едир. Бурадан о белә нәтиҹә чыхарырды ки, варлығын әсасында ондан габаг кәлән вә ондан асылы олмајан хүсуси нөв варлыг—дәјәрләрин әмәлә кәтирдији варлыг вардыр. Фәлсәфә бу сонунҹу варлыг һаггында елмдир, вәзифәси дә ону анализ (тәнгид) етмәкдән ибарәтдир. Мәсәләни бу ҹүр гојмагла о, тәнгиди онтолокијаја мејл едирди ки, бу да практики олараг неокантизмин принсипиндән узаглашмаг демәк иди. Бу ҹүр сонлуг ону хејли дәрәҹәдә һәгигәтә јахынлашдырырды. Мәсәлә бунда иди ки, о, онтолокизмә кәлиб чыхмагла дәрк етмиш олду ки, әввәла, халис гносеолокија кими фәлсәфә—ағласығмаздыр, икинҹи, гносеоложи фикир хариҹи аләмдән—реаллығын тәбиәти һаггындакы проблемдән јан кечә билмәз; бу исә онтоложи проблематикаја апелјасијадан башга бир шеј дејилдир. Мүтәфәккирин практикасы буну сүбут едир. Бәс дәјәрләрдән ибарәт варлыг неҹә әмәлә кәлир вә ону неҹә анализ етмәк олар? Риккерт дәјәри онтоложиләшдирир вә онун мадди варлыгдан габаг кәлдијинә инанырды. Лакин бу варлығын тәшәккүлү вә инкишафы, онун заман вә мәканы—тарихдир. Тарих дәјәрләр сәлтәнәтини формалашдырыр, мә'на јарадыр вә онлары сахлајыр. Она көрә дә дәјәрләр дүнјасына јол тарихин горујуб сахладығы материалларын анализиндән кечир. «Фөвгәлтарихилијә јол,—јазырды Риккерт,—

---

[1] Риккерт Г. О понятии философии, кн. I, М., 1910, с. 31.

анчаг тарихдән кечир. Фәлсәфә анчаг тарихи материалы анализ васитәсилә сәрвәтләр дүнјасына кәлиб чыха биләр»[1]. Беләликлә, Риккертдә дәјәр фәлсәфәнин онтоложи базасы кими чыхыш едир.

Харичи aләм, онун мөвчудлуғу,—изаһ едирди Риккерт,—проблематик мәсәләдир; бу мәсәләдә о өз скептисизмини кизләтмир вә һәмин проблемин проблематик кими гәбул едилмәси үзәриндә исрар едирди. Дүнјa, онун фикринчә, халис тәкчәләрдән вә хүсусиләрдән ибарәтдир; үмуминин мөвчудлуғу һагтындакы мүлаһизә иллүзијадан башга бир шеј дејилдир. О, номиналист иди вә бу да ону чидди методоложи јаньлмалара кәтириб чыхармышды. Дүнја стабил статуса малик дејил, о даим тәшәккүлетмә вәзијјәтиндәдир. Дүнја ону әмәлә кәтирән предмет, һадисә, објект вә с. субјектлә әлагәдә мөвчуддур. Објект—«мәним шүурумун мәзмуну, субјект—һәмин мәзмуну анлајандыр». Објектләрин шүурдан харичдә вә ондан асылы олмајараг мөвчудлуғуну гәбул етмәк емпиризм вә позитивизмә һагг газандырмаг демәкдир. Бу тә'лимләр һагтындакы контраргументасијалар варлығын шүурдан харичдә мүмкүн олмадығыны сүбут едир. Она көрә дә «һәр чүр керчәклијин варлығы шүурдакы варлыг кими нәзәрдән кечирилмәлидир».[2] Бә'зән мүтәфәккир ачыг-ачығына зиддијјәтли мүлаһизәләр сөјләјирди. «Дүнја психи дејилдир, бахмајараг ки, о шүурун мәзмунудур».[3] «Бүтүн һалларда,—јазырды Риккерт,—сәрвәтләрдән мәһрум олан варлыг һәм дә мәзмун вә мә'надан мәрһумдур. Она көрә дә әкәр «анламаг» истәјирләрсә, онда сәрвәтләрдән имтина етмәк олмаз. Әкс һалда билмирләр, нә анлајырлар».[4] «Дәрк едән инсана да гијмәтләндирән субјект кими бахылмалыдыр».[5] Башга чүр ола да билмәз, чүнки «һәгигәт маһијјәтчә—дәјәрдир».[6] Мүтәфәккир фәлсәфәни дәјәр һагтында елм кими дүшүнүр вә буна көрә дә даһа чох «дәјәрләр нәзәријјәси» јаратмаға чалышырды. Бу нәзәријјәнин мәгсәди идрак дејил, дәјәрләрин анлашылмасы практикасы олачагдыр. Һәр бир елм кими, бу нәзәријјә дә мүәјјән мәгсәд күдүр. Бу мәгсәд—дәјәри «охумаг», анламаг габилијјәти ашыламагдыр. Беләликлә, Риккерт, фәлсәфәни дәјәрләр нәзәријјәсинин методолокијасы кими дүшүнүр вә бунунла да фәлсәфәнин методоложиләшмәси һагтында неокантизмин програмынын бир бәндини јеринә јетирмиш олурду.

Керчәклик,—изаһ едирди Риккерт,—сонсуз вә түкәнмәздир, онлары ифадә едән анлајышлар исә нисбәтән мәһдуд вә консервативдир. Мәһз бу сәбәбдән анлајышлар—ин'икас, фәлсәфә—дүнјанын копијасы һесаб едилә билмәз. Фәлсәфә универсуму өз тамлығында дәрк етмәјә чалышыр;

---

[1] **Риккерт Г.** О понятии философии, с. 41.

[2] **Риккерт Р.** Введение в трансцендентальную философию. Киев, 1904, с. 84.

[3] Там же, с. 7.

[4] **Риккерт Р.** Философия жизни. Петербург, 1922, с. 160.

[5] Там же, с. 161.

[6] Там же.

лакин бу тамлыг мөвчуд дејилдир. Она көрә дә фәлсәфә өз мәгсәдинә наил олмаг үчүн дүнјанын парчаланмасына сон гојмалы—универсал синтез јаратмалыдыр. Риккерт инанырды ки, фәлсәфә бу мәгсәдә чатмаг үчүн елә бир универсал анлајыша апелјасија етмәлидир ки, онда дүнјанын тамлығы верилмиш олсун. Бу анлајыш дәјәр анлајышыдыр.

Һ.Риккерт, ашағыда көрәчәјимиз кими, дүнјаны сәрвәтләр дүнјасы—сәрвәтләр системи кими тәсәввүр едирди. Дәјәр, мә'на, јазырды о, дүнјаны тамамлајыр. Фәлсәфә дә дүнјаны сәрвәтләр системи илә бирликдә нәзәрдән кечирдикдә о бүтөв дүнја—универсум әлдә етмиш олур. Дүнја «өзү керчәклик вә сәрвәтләрдән ибарәтдир».[1] Фәлсәфә бу ики системи бирләшдирмәлидир. «Бу ики һиссәнин гаршылыглы әлагәси вә онларын мүмкүн вәһдәти дүнја проблемидир»,[2] дејә о јазырды.

Һ.Риккерт дүнјаны—дәјәрләр системи кими тәсәввүр едирди; онун үчүн мә'на вә дәјәр—варлыгдыр. «Фәлсәфә бүтүн варлығы хүсуси елмләрә сахлајыр ки, һәр јердә мә'на һаггында соруша билсин».[3] Дәјәр, мә'на, сәрвәт верилмир, онлар јарадылыр. Дәјәр, мә'на—варлыгдан дејил, шүурдан кәлир. Бу мә'нада, демәк олар ки, идрак нәзәријјәси «мөвчуд олмајан һаггында елмдир»[3]. Дәјәр зиддијјәтли тәбиәтә маликдир: о вар, чүнки ону төрәдән идракы акт верилир, јохдур, чүнки о емпирик варлыға дахил дејилдир. Дүнја мә'на вә дәјәр кими мөвчуд олдуғундан ону субјектсиз дүшүнмәк олмаз. Дәјәри субјект өз зөвг вә интеллектуал сәвијјәсинә ујғун јарадыр. Бу истигамәтдә субјектин фәалијјәти шәртдир. «Дүнја өз мә'насыны анчаг һәрәкәтдә тапыр».[4] Риккертин идрак консепсијасы, хүсусилә онун һәгигәт консепсијасы бу принсипдән һасил едилир.

Һ.Риккерт неокантизмин програмына садиг галараг, фәлсәфәнин гносеоложиләшдирилмәсини баша чатдырмаға чалышырды. О, «анчаг идрак нәзәријјәсиндә елми фәалијјәт үчүн әсас тапмаг мүмкүндүр»[5] демәклә фәлсәфәнин функсијасыны гносеолокијаја мүнчәр едирди. Идракын башланғычы кими субјекти әсас көтүрүрдү вә инанырды ки, идракы анчаг ондан чыхыш едәрәк башламаг лазымдыр. Идрак нәзәријјәси, јазырды мүтәфәккир, «дәрк едилмәли олан варлыгдан дејил, нәјисә тәсдиг едән идрак актындан башланыр»[6]. Бу елә бир актдыр ки, онда һәр шеј тәсәввүрдән башлајыр, «идракы тәсәввүр едән үчүн исә үмумијјәтлә һеч бир објект мөвчуд дејилдир»[7]. Риккертин идрак схеминдә идрак просеси дујғудан дејил, тәсәввүрдән, анлајыш вә мүһакимәләрдән башлајыр. Бир

---

[1] Риккерт Г. О понятии философии, с. 33.
[2] Там же, с. 34.
[3] Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию, с. 248.
[4] Риккерт Г. О понятии философии, с.33.
[5] Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию, с. 87.
[6] Там же, с. 8.
[7] Там же, с. 147.

һалда ки, һәгигәт—мүһакимәдә верилир, «идрак анлајышы мүһакимә анлајышындан ајрыла билмәз»; «Һәр чүр идрак мүһакимәләрдән башланыр, мүһакимәләрдә инкишаф едир вә анчаг мүһакимәләрдә дә мөвчуд ола биләр».[1] Үмумијјәтлә, идракын башланғычы проблеми Риккертдә долашдырылыр. О бир тәрәфдән е'лан едир ки, идрак—тәсәввүрләрдән башлајыр, дикәр тәрәфдән сүбут етмәјә чалышырды ки, «тәсәввүр идрак үчүн мүстәгил мә'наја малик дејилдир»[2].

Идракын предмети мәсәләсиндә,—изаһ едирди Риккерт,—сағлам фикир һеч бир проблематиклик көрмүр. Кант исә сүбут едирди ки, идракын әсас проблеми мәһз бурада—субјектлә објектин, тәфәккүрлә варлығын говушуғундадыр, өзү дә мүәммалыдыр. Лакин Риккерт Кантдан фәргли олараг, бу мәсәләдә инамдан узаглашмағы вә реаллыг һаггында «гејд-шәртсиз» билик әлдә едилмәсинин тәрәфдары кими чыхыш едирди. О сүбут едирди ки, идрак предмети—трансендентдир. Трансендент објект дүшүнүлә билмәз. Садәлөвһ реализм ағласығмазлыг һаггында һеч нә билмир, она көрә дә спиритуализм вә солипсизми дүшүнмәдән рәдд едир. Сағлам фикир анламыр ки, «һәр шеј руһдур вә ја һәр шеј чисимдир» кими мүлаһизәләрә ејни заманда һагг газандырыла билмәз. Трансендентал фәлсәфә објектин шүура транденсент олдуғуну гәбул едир. Биз «шүурдан асылы олмајан објекти трансендет објект адландырырыг».[3] Идракын објекти нә шүурдур, нә дә материја, нә субјектдир, нә дә објект. «Идрак предмети,—јазырды о,—нә мә'налы харичи аләм ола биләр, нә дә шүурун мәзмуну. Беләликлә, идрак нәзәријјәсинин әсас проблеми трансендентлик проблеми ола биләр»[4]. Мүтәфәккир трансендентлијә там мәчһуллуг—*X* кими бахылмасыны рәдд едир вә јазырды ки, бә'зән биз «елә варлыгла ишимиз олур ки, ону билирик»[5]. Трансендентал фәлсәфә шүуру үмумијјәтлә реаллыг һесаб етмир вә буна көрә дә материја—шүур дилеммасыны гәбул етмир. «Шүур үмумијјәтлә, реаллыг дејилдир» вә буна көрә дә «кичик» субјект кими «сонсуз каината гаршы гојула билмәз». Трансендентал фәлсәфә үчүн субјектдә олан тәсәввүр варлыг вә идракын әсасы—верилән реаллыгдыр. «Беләликлә, мән белә бир гәнаәтә кәлирәм ки, идрак инсанлара тә'сир едән шејләрин тә'сири нәтичәсиндә јаранан тәсәввүрләрдән әмәлә кәлир»; тәсәввүрләр «мәндән харичдәки шејләрин мәндә олмасыдыр»; «идрак тәсәввүрләрлә өзүндә шејләрин узлашдырылмасындан ибарәтдир»[6]. Бу просесдә тәсәввүрүн һүдудлары, онун шејләри, анлајышлары бир-биринә синтезләшдирмә ме'јарлары, нормалары вә гајдалары һәгигәт вә мә'на, мәзмун вә дәјәр үчүн еталон ролуну ојнајыр. Ағласыған вә мә'налы о шејдир ки, тәсәввүрүн мә'налан-

---

[1] Там же, с. 114.
[2] Там же.
[3] Там же, с. 22.
[4] **Риккерт Г.** Введение ..., с. 26.
[5] Там же, с. 84.
[6] Там же, с. 90.

дырма еталонуна ујғундур, ағласығмаз вә мә'насыз о шејдир ки, тәсәввүрә вә онун парадигмасына ујғун кәлмир. Буна көрә дә Риккертин трансендентал фәлсәфәси тәсәввүрүн мәнтигилә Винделбандын нормал шүур васитәсилә һәјата кечирмәк истәдији мәгсәдә чатмаг истәјирди. Винделбанд, гејд едилдији кими, тәләб едирди ки, нормал шүура ујғун кәлмәјән һәр шеј ағласығмазлыг вә абсурд кими рәдд едилмәлидир. Трансендентал фәлсәфәдә ејни фуксијаны тәсәввүр јеринә јетирирди. Беләликлә, сонунчуда ағласығмазлыгла тәсәввүр олунанлыг ејни шеј кими чыхыш едир. Нәтичәдә тәсәввүрүн һәдләри идракын һәдләри кими мүәјјән едилмиш олур. Мәсәләнин бу чүр гојулушу мүәјјән долашыглыг төрәдир, зира тәсәввүр ағлаујғун олмајан шејләри өз мәзмунуна дахил едә биләр. Белә олдугда инсан һәгигәтлә иллүзијаны, һәгигәтлә јанылманы бир-бириндән ајырмаг имканыны итирир. Даһа мүһүмү одур ки, дујғу вә гаврајыш идрак просесиндән автоматик олараг кәнар едилмиш олур. Бу да идракын предмет керчәклијиндән—фактлар дүнјасындан ајрылмасына, онун чанлы вә мадди варлыгла әлагәсинин кәсилмәсинә кәтириб чыхарыр. Бу чүр сонлуг исә фәлсәфә тарихинин практикасына зиддир.

Неокантизм ән јени фәлсәфәнин гијмәтли һәлгәсини тәшкил едир. Онун, фәлсәфәни гносеоложиләшдирмә вә методоложиләшдирмә програмы инсанын дүнја һаггындакы тәсәввүрүнүн кенишләнмәси вә конкретләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Мүасир тәфәккүрүн гносеолокизмә вә методолокизмә мејли дә бурадан кәлир. Мүасир фәлсәфәнин бу мә'зијјәтләри кәсб етмәси артыг нәзәријјә мәсәләси дејил, керчәкликдир. Бу исә анчаг неокантизмин хидмәтләриндән биридир. Лакин неокантист фикрин диалектикасы бир даһа сүбут етди ки, гносеоложиләшдирмә вә методоложиләшдирмә фәлсәфәни онтолокијадан узаглашдыра билмәз. Неокантист фикрин өз инкишафы бу фикри тәсдиг етди...

III фәсил. ИРАДӘ МЕТАФИЗИКАСЫ. Ф. НИТСШЕ

Фридрих Нитсше—фәлсәфәдә гејри-ади феномендир. Онун фәлсәфәси ики әсрин говушуғунун төрәтдији мүрәккәб сосиал просесләрин, нәзәри вә идеоложи парадоксларын, психоложи вә сосиал конфликтләрин мәһсулудур. Мүтәфәккирин идејаларынын изаһы вә гијмәтләндирилмәсинә дә елә бу стратекијадан јанашмаг лазымдыр. Нитсше—буржуа мәдәнијјәтинин сон мүтәфәккири, јени тәнәззүл—декадент епохасынын илк философу иди. Мүтәфәккир өзү дә буну анламышды вә буна көрә дә дејирди ки, индилик ону анламагдан мәһрумдур, чүнки о—«кәләчәјин философудур». Ирадә вә амирлијә чан атма—һекемонлуг ешги онун фәлсәфәсинин фундаментал проблемидир. О, фәлсәфәнин бүтүн проблематикасына һәјат вә ирадә проблеми кими бахырды. Она көрә дә онун фәлсәфәси «ирадә метафизикасы» вә ја «һәјат метафизикасы» адланыр. Нитсшенин фәлсәфәсилә фәлсәфәдә бүтөв бир һәрәкат—һәјат фәлсәфәси башланыр. Бу һәрәкат XX әср фәлсәфәсинин фундаментал проблематикасыны—инсан проблемини орталыға атыр вә фәлсәфәдә антроположи чеврилиши керчәкләшдирир. Она көрә дә Нитсшенин тә'лими бизим әсрин фәлсәфәсини анламағын ачары һесаб едилир. Екзистенсиализм, фәлсәфи антрополокија, културфәлсәфә, Виткенштејнин сон тә'лими, феноменолокија вә с. фәлсәфи мәктәбләр өз мәнбә вә проблематикаларына көрә нитсшечилијә миннәтдардырлар. Мәһз буна көрә дә Нитсше әсрин ән чох тәгдир олунан мүтәфәккири һесаб едилир.

Фридрих Нитсше (1844–1900) полјак мәншәли алмандыр; о, Лүтсендә пастор аиләсиндә анадан олмушдур. Әввәлчә Бонн, сонралар Лејпсиг университетиндә классик филолокија үзрә ихтисаслашмышды. 1868-чи илдә Базел университети ону һәлә диссертасија мүдафиә етмәздән әввәл профессор сечмишди. Бундан хејли әввәл тәләбә икән мүәллими Ричл ону профессор вәзифәсинә мәсләһәт көрмүшдү. Нитсше гејри-ади исте'дад саһиби иди. Үнсијјәтә вә достлуға мејлли дејилди. Онун өмрү боју севдији вә өзү үчүн кумир сечдији шәхс А.Шопенһауер (1788—1860) иди. Бундан әлавә о, философ вә мусигичи Вагнерлә достлуг едир, онун сәнәтинә вә фәлсәфәсинә һејран олмушду. Лакин бу һејранлыг сонралар идеја дүшмәнчилијинә кәтириб чыхармышды. Нитсше Шопенһауери бүтүн дөврләрин ән бөјүк философу һесаб едир вә јазырды ки, о «философларын һамысындан һәгигидир», о, XIX әсри һәтта Шопенһауер әсри адландырырды. «Шопенһауер дирчәлән классизмин, алман еллинизминин философудур»,—дејә о јазырды. Вагнерә дә еллинизмин символу кими бахырды. «Вагнер өзүндә идеал инсан типи тәчәссүм етдирир»; «о јунан гәлбини ифадә едир, онун дирчәлдилмәсинә чалышыр. Нитсшенин

амалы белә иди ки, еллинизм идејалары дирчәлдилмәлидир вә бу мәгсәдә хидмәт едән һәр шејә о вурғун иди. Тәсадүфи дејилди ки, о јарадычылығынын сон дөврүндә стоисизмә мејл едирди».[1]

Ф.Нитсше лирик, поетик гәлбә малик иди; ону нарсист дә һесаб етмәк олар, чүнки өзүнә вә јарадычылығына ифрат дәрәчәдә алудә иди. Онун јарадычылығы үч дөврә бөлүнүр: илкин дөвр (1872—1876); бу дөврдә Вагнер кумир кими гәбул едилир, мүтәфәккир классик филолокија, инчәсәнәт мәсәләләринә даһа чох диггәт верир. Бу дөврүн характерик хүсусијјәти инчәсәнәтин идола чеврилмәси—онун бүтүн јарадычылыг формаларына гаршы гојулмасыдыр. Бу дөврдә инчәсәнәт интеллектуал терапија һесаб едилир вә фәлсәфи проблематиканын һәлли методу вә методолокијасы кими гәбул едилир; јарадычылығынын икинчи дөврүндә (1878—1882) Нитсше елмә даһа чох мејл едир, онун идеалыны—дәгиглик вә конкретлији өзү үчүн329 васитә кими мүәјјән едир. Бу дөвр чох гыса олур вә онун јарадычылығы үчүн характерик олмур. Бу дөвр маһијјәтчә һәјат фәлсәфәсинин антиинтеллектуализминә зидд олдуғуна көрә Нитсше јарадычылығы үчүн кечичи вә мүвәггәти характер дашыјыр. Мүтәфәккир һәмин дөврдә Дарвинин тә'сири алтында олур. Үчүнчү дөврдә (1883—1889) Нитсше әсл Нитсше кими чыхыш едир—ирадә метафизикасынын—һәјат фәлсәфәсинин фундаментал принсипләрини, проблематикасыны, категориал апаратыны һазырлајыр. Һәјат, һәјати енержи, амирлик ирадәси, дәјәрләрин јенидән дәјәрләндирилмәси вә с. проблемләр мәһз бу дөврдә гојулур вә онларын һәллинә чәһд көстәрилир. Бүтүн дөврләр үчүн характерик олан будур ки, һәјат јеканә реаллыгдыр; о өз тәбиәтинә көрә физики, маһијјәтинә көрә биоложидир.

Ф.Нитсше һәјат фәлсәфәсинин банисидир. Феноменал сима олан бу мүтәфәккирин бахышлары әсрин тәфәккүр тәрзинин, онун фәлсәфәсинин проблематикасынын, метод вә методолокијасынын ингилабиләшмәсинә хејли тә'сир етмишдир. Һәјат фәлсәфәси Вилһелм Дилтеј (1833—1911), Кеорг Зиммел (1858—1958), Анри Бергсон (1859—1941), Освалд Шпенглер (1880—1936) вә б. тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир. Л.Клагес, Е.Јунгер, А.Бојмлер, А.Розенберг вә б. бу тә'лимин давамчылары кими мәшһурдурлар. Онлардан бә'зиләри һәјат фәлсәфәсини «Насификасија» етмәјә, бу тә'лими фашизмин идеоложи һавадары кими тәсбит етмәјә чәһд етмишләр. Нитсшечилик һәјат фәлсәфәсинин нүвәсини тәшкил едир.

Һәјат—фәлсәфәнин әзәли вә әбәди проблемидир. XX әср Гәрб фәлсәфәси бу проблемә әсаслы дөнүш едир, ону фәлсәфи, тәфәккүрүн мәһәк дашына чевирир. Мүасир фәлсәфә, хүсусилә онун антроположи чәрәјанлары һәјатдан дүнјаја доғру кедир—метафизиканы, варлығын нәзәри мәнзәрәсини ондан конструксија едир, һәјаты бүтүн дәјәрләрин,

[1] Benn A.W. History of Modern Philosophy, L. 1930, p. 123.

һәр чүр мә'на вә мәзмунун ме'јарына, ағласығанлыг вә ағласығмазлығын нормасына чевирир. К.Зиммел әбәс јерә јазмырды ки, бизим әсрдә «бүтүн фәлсәфи психоложи, әхлаги вә бәдии дәјәрләрин чыхыш нөгтәсини тәшкил едән һәјат анлајышы мәркәзи јерә чәкилир»[1]. Мүасир тәфәккүр һәјаты өн плана чәкир, ону фәлсәфи тәдгигатын стратежи мәгсәдинә чевирир. Инди инсанларын да һәјата мүнасибәти дәјишир. Һәјата бу чүр алудәчилик елә бил дүнјанын маһијјәтинә чеврилир, һәјат садәчә јашајыш тәрзи дејил, дүнјаны анлама үсулу кими чыхыш едир. Мүасир фәлсәфәнин бир сыра чәрәјанлары һәјата фәлсәфәнин онтоложи вә гносеоложи базасы кими бахыр, јә'ни һәјат «бүтүн фәлсәфи биликләрә апаран ачара чеврилир»;[2] «һәјат анлајышы фәлсәфәјә нүфуз едир»[3]. Һәјат фәлсәфәси мүасирлијин ән модалы тә'лимләриндән биринә чеврилир. Бу тә'лимләрин тәрәфдарларынын чоху инаныр ки, һәјат—варлыг, варлыг—һәјатдыр; «һәјат күзкүдүр,» онда дүнјаны вә өзүнү дәрк етмәк имканы вардыр. Һәтта «руһ—һәјатдыр»[4]. Һәјат философларынын инанчына көрә варлыг вә һәјат, һәјат вә дүнја, инсан вә дүнја бир-бириндән ајрылмаз анлајышлардыр. Һәјат, һәјат фәлсәфәсинин тәрәфдарлары үчүн метафизиканын чыхыш моментини тәшкил едир. Һеч бир мө'чүзәјә инанмајан Нитсше һәјаты мө'чүзәли анлајыш һесаб едирди. Мүтәфәккир инанырды ки, һәјат инсанын вә дүнјанын сиррини өзүндә тәчәссүм етдирир. Һәјата мәһәббәт—дүнјаја мәһәббәт, ону анламаға вә дәјишмәјә олан стимулдур. Истиснасыз олараг һәјат философларында һәјатын онтоложиләшдирилмәси факты илә үзләширик. Һәјат—дүнјакөрүшүнүн чыхыш моментидир.

Һәтта Л.Толстој сүбут етмәјә чалышырды ки, билик, һәгигәт, зәка анчаг һәјатла әлагәдар олан анлајышлардыр. «Билик,—јазырды о,—һәјатын һеч бир проблеминә чаваб вермир»; «һәгигәтин дәркинә анчаг һәјатла кәлмәк олар»[5]. «Зәка һәјатын мәһсулудур»[6]. Бүтүн бунлар Һ.Риккертә демәјә әсас верирди ки, «зәманәмизин фәлсәфи чәһдләри һәр шејдән әввәл һәјат фәлсәфәсиндә чәмләшир»[7]. Фәлсәфәдә һәјата бу чүр дөнүшүн бешик башында кечән әсрин 70-чи илләриндән әсримизин 40-чы илләринәдәк Гәрбин һаким дүнјакөрүшү олан һәјат фәлсәфәси дајаныр.

Һәјат фәлсәфәси јалныз һәјата дејил, һабелә фәлсәфәнин инсана доғру дөнүшүнүн, јә'ни фәлсәфәдә антроположи чеврилишин һазырланмасы—антрополокизмин өзтәсдиги үчүн күчлү тәкан вермишдир. Сонралар антрополокизм демәк олар ки, бүтүн әсас фәлсәфи тә'лимләрин

[1] **Зиммель Г.** Конфликт современной культуры. Пг, 1923, с. 17.
[2] **Риккерт Г.** Философия жизни, с. 12.
[3] Там же, с. 17.
[4] **Ницше Ф.** Так говорил Заратустра М., 1990, с. 91.
[5] **Толстой Л.Н.** Не могу молчать. М., 1985, с. 54, 80.
[6] Там же, с. 67.
[7] **Риккерт Г.** Философия жизни, с. 7.

фундаментал принсипинə чеврилмишдир. Бизим əсрдə һəјат, фəлсəфəсинин дүнјаны анлама вə шəрһетмə тəрзи инсанын сијаси мөвгеји, онун стратекијасы вə тактикасы үчүн өрнəјə чеврилир. О, феноменолокија, екзистенсиализм, персонализм, лингвистик анализ вə с. кими тə'лимлəрин идеја мəнбəјини тəшкил едир. Гəрбдə чох кениш интишар тапмыш һерменевтика, фəлсəфи антрополокија, мəдəни антрополокија, техника фəлсəфəси вə с. һəјат фəлсəфəсинин мүасир варианты һесаб едилир. Һəјат фəлсəфəси башга тə'лимлəрдəн фəргли олараг ифрат академизмдəн узагдыр; о чалышыр ки, фəлсəфəни дə бəдии јарадычылыг, поезија гəдəр һəјата, инсанларын практик фəалијјəтинə јахынлашдырсын—һəјаты фəлсəфи, фəлсəфəни һəјати етсин. Билаваситə дүнјакөрүшү проблеминин—инсанла дүнјанын диалектикасынын инсанларын тəфəккүр вə нитг моделлəринин, дүнјаны көрмə вə сезмə габилијјəтлəринин јенидəн гијмəтлəндирилмəси, инсанлар арасы мүнасибəтлəрин фəлсəфи тəфəккүрүн өн планына чəкилмəси һəјат фəлсəфəсинин даһа чох јајылмасына сəбəб олмушдур. Бир сөзлə, һəјат фəлсəфəсини анламадан мүасир Гəрбин дүнјакөрүшүнүн маһијјəтини баша дүшмəк мүмкүн дејилдир. Буна көрə дə Гəрб фəлсəфəсинин сон јүзиллик инкишаф тарихиндə һəјат фəлсəфəсинин хүсуси јери вардыр.

«Һəјат фəлсəфəси» ифадəси мүхтəлиф мə'наларда ишлəдилмишдир: бүтүн Шəрг фəлсəфəси «Һəјат фəлсəфəси» һесаб едилир, чүнки Шəргдə фəлсəфəни əн чох һəјат марагландырыр. Бу термин мүəјјəн мə'нада шəртидир, она көрə ки, һəјатла əлагəси олмајан фəлсəфə мөвчуд олмамышдыр. Бунунла белə, һəјаты фəлсəфəнин алфасы вə омегасына, онун мəнтигинə чевирəн тə'лимлəр аз олмушдур. Бу чəһд јени дөвр фəлсəфəсиндə илк дəфə олараг алман романтизми—Шлегел, Новалис, Һелдерлин, Шлејмахер вə б. тəрəфиндəн едилир. Һөте, Шопенһауер... бу тə'лимин формалашмасына күчлү тəкан вермишлəр. Фəлсəфəнин билаваситə һəјата—практик проблемлəрə дөнүшүнүн өз тарихи сəбəблəри вардыр.

XIX əсрин сонларында механики дүнјакөрүш вə она əсасланан позитивизм дүнјаны, о чүмлəдəн һəјаты, инсаны, шүуру, сосиал керчəклији механики просеслəрин ганунлары илə изаһ едирди. Механисизм—Марксын «материализмин сүгуту» кими характеризə етдији вулгар материализм, һабелə позитивизм чəмијјəтə «сосиал физика» кими бахыр, сосиал һəјаты физики варлыға, руһу материјаја мүнчəр едир, фəлсəфəни тəбиəтшүнаслыг ичəрисиндə əритмəјə чалышырды. Бу тə'лимлəрин тимсалында фəлсəфə һəјаты, инсаны, шүуру вə б. мə'нəви сəрвəтлəри аз гала унутмуш, бунунла да əслиндə өзинтиһарыны јахынлашдырмышдыр. Фəлсəфə үчүн белə бир вəзијјəт узун сүрə билмəзди, чүнки о, халис физики варлыгдан дејил, физикилə психинин, објектлə субјектин, инсанла дүнјанын гаршылыглы мүнасибəтиндəн доғур. Һəјат, инсан, руһ, тəфəккүр вə с. фəлсəфəнин əзəли проблемлəри олмуш: о нə гəдəр елмилəшсə дə, бу проблемлəр онун сəлаһијјəтиндəн чыхыб елмə верилə билмəз. Бу фактын

анлашылмасы механисист дүнјакөрүшүнүн бөһраны илә нәтичәләнди. Һәјат фәлсәфәси механисизмин вә позитивизмин көлкәдә бурахдығы саһәјә—һәјата, сәрвәтләр дүнјасына, мәдәнијјәтә вә инсана доғру јөнәлтди. Һәмин тә'лим ејни заманда фәлсәфәни гносеолокија вә методолокијаја мүнчәр едән неокантчы гносеолокизмә вә методолокизмә гаршы да реаксија олду.

Механисизмин вә позитивизмин илкин вариантынын ифласындан сонра Авропа руһу фәлсәфә үчүн јени лејтмотив ахтарырды. Бу, һәјат олду. Һәјат фәлсәфәси мејдана чыхдыгдан сонра «тәбиәт» дејилән шеј инди артыг «һәјат» адландырылды[1]. Риккерт «һәјат философларыны» марагландыран әсас мәзијјәтләрдән данышаркән гејд едирди ки, онлар «ријази ганунлар үзрә» формула олунан атомлар комплексини көрмәк белә истәмир, «инанырлар ки», чанлы һәјат өлкүн, механики материјадан һеч вахт әмәлә кәлә билмәз. «Һәјат философлары» варлыгла тәфәккүр, материја илә шүур, һәјатла дүнја, тарихи заманла мүасирлик, тәфәккүрлә керчәклик, инсанла һәгигәт арасындакы мүнасибәтләри тамамилә јени шәкилдә изаһ етмәјә чалышырдылар. Буна көрә дә һәјат фәлсәфәсини фәлсәфи тәфәккүрүн инкишафында јени мәрһәлә һесаб едәнләрә һагг газандырмаг лазым кәлир, ону «фәлсәфәдә ингилаб» да һесаб етмәк олар. Чүнки бу тә'лим фәлсәфи проблемләрин һәллинин классик метод вә методолокијасыны тәнгид етмәклә мәһдудлашмыр, о, принсипчә јени фәлсәфә, јени мәнтиг, фәлсәфи проблемләрин һәллинин јени техникасыны һазырламаға һәр чүр сәрвәтин, о чүмләдән фәлсәфи сәрвәтин «јени һәгигәтини» кәшф етмәјә чалышыр. Һәјат фәлсәфәси тәфәккүрүн метод вә методолокијасыны көклү шәкилдә дәјишмәјә, фәлсәфәнин, онун предмети вә маһијјәтинин, һәмчинин тәбиәт вә һәјат һаггында фәлсәфи мүлаһизәләрин принсипчә јени моделини кәшф етмәјә чалышырды: онун тәрәфдарлары антиелми фәлсәфәнин зәрурилијини әсасландырырдылар. Онлар сүбут едирдиләр ки, фәлсәфә елмин әсасландығы зәкаја вә башга расионал васитәләрә бел бағлаја билмәз: о, организмә тәбиәтән хас олан дәркетмә вә тәнзимләмә васитәләринә, мүһитә ујғунлашмаја, фәалијјәтә хас олан функсионал дәјишиклик хүсусијјәтләринә, инстинктләрә әсасланан[2] дүшүнчә формасыдыр. Һәјат фәлсәфәси идракы елә тәбии, елә бәсит васитәләр сәвијјәсиндә сахламаға, даһа доғрусу, ону елә илкин-халис натурал мәрһәләјә гајтармаға чалышырды ки, орада зәканын, елмилијин вә гејри-елмилијин әһәмијјәти јохдур; онлар һәтта мә'насызлыг, зәрәрли вә һавајы «әлавә» кими көрүнүрләр; фајдалылыг, рәғбәт вә нифрәт, зөвг, тәбиәтән инсана хас олан интуисија фәлсәфәнин методоложи апаратынын мәзмунуну тәшкил едир. Көрүндүјү кими, һәјат фәлсәфәси натурализмин хүсуси бир нөвү кими чыхыш едир. Бу тә'лим фәлсәфәни елмдәк олан бәсит, натурал һәјат васитәләри, гносеоложи вә

---

[1] **Риккерт Г.** Философия жизни, с. 152.

[2] Там же.

методоложи принсиплəр үзəриндə гурмаға чалышыр. Буна көрə дə həјат фəлсəфəси елмə вə расионализмə дүшмəн мөвге тутур, сағлам фикир фəлсəфəсинин—ади шүура əсасланан тəбии метафизиканын—тəбии фəлсəфəнин, натурализмин мүасир нөвү кими чыхыш едир.

Ф.Нитсше гејри-ади тəфəккүрə, тəбии истеʼдада, чылғын тəбиəтə малик орижинал мүтəфəккир, шаир-филолог, затəн философ иди. О сағалмаз руhи хəстəлијə тутулмушду вə 1889-чу илдəн јарадычылығы тамамилə кəсилмишди. Чəми ијирми ил јарадычылыгла мəшғул олмуш мүтəфəккир фəлсəфə, тарих, мəдəнијјəт, филолокија, мифолокија, сијасəт, əхлаг, инчəсəнəт, дин фəлсəфəси вə с. саhəлəрə аид əсəрлəрин мүəллифидир. Јарадычылыг ону елə бил ки, биhуш етмишди, о, јаратмадан јашаја билмирди. «Фачиəнин јаранмасы», «Вахтында дејилмəмиш мүлаhизəлəр», «Бəшəри, həддəн артыг бəшəри», «Амирлик ирадəси», «Хејир вə шəрдəн о тəрəфдə», «Антихрист», «Зəрдүшт белə демишдир», «Дан улдузу» вə с. онун јарадычылығынын шедеврлəри hесаб едилир.

Јарадычылығынын бəʼзи мəзијјəтлəринə көрə Нитсше хүсусилə сечилирди;о, јалныз фəлсəфə вə əдəбијјатда дејил, «бөјүк сијасəтдə»дə өзүнə нүфуз газана билмишди. Фашизм идеолокијасы ону бүтə чевирмишди. Һитлер Алманијасы онун сијаси идеалларыны həјата кечирмəји өз харичи сијасəтинин ана хəттинə чевирмишди. Чохлары инанырлар ки, Авропа тарихиндə јени ера ачмаға габил руh Нитсшедəн башланыр; онун тəʼлими керманизмин шаh дамары hесаб едилир,[1] онун ады Руссо, Фрејд, Ејнштејнлə бир сырада чəкилир. К.Јасперс јазырды ки, Нитсше «Гəрб фəлсəфəсинин тарихи дүнјакөрүшүнү мүəјјəн едəн сонунчу бөјүк философдур». Д.Лукача көрə: «Нитсшедəн өзү үчүн нəсə əхз етмəјəн мүhүм бир тəʼлимə раст кəлмəк мүмкүн дејилдир». Белəликлə, өз дөврүндə олдугча аз танынан философ XX əсрин мəркəзи симасына чеврилмишдир.

Нитсше өзүнү кечмишин сонунчу, јени еранын исə илк философу hесаб едирди. Гəрбдə о, həмишə дəбдə олан философ олмуш вə белə дə галмагдадыр.«Фəлсəфə вə фəлсəфə тарихи, сосиолокија вə психолокија, тарих вə инчəсəнəт, əдəбијјат вə лингвистика—бүтүн бунлар, мүхтəлиф шəкилдə олса да, онун идејаларыны мəнимсəјир вə пафосуну бөлүшдүрүрлəр»[2]; онун əсəрлəри həмишə јени јеванкелије ролу ојнамышдыр. Нитсшенин фəлсəфəсиндə чəсарəтли идејалар, əсасландырылмыш афоризмлəр, даhијанə сезмəлəр чохдур. Гејд едəк ки, онун əзəмəтли ирсинə мүнасибəт дə рəнкарəнкдир. Мүтəфəккири лəʼнəтлə дамғаламаг, онун идејаларыны гəсдəн тəhриф етмəк практикасындан əл чəкəрəк, биз ону охучулара нечə варса, елə дə тəгдим етмəјə чалышачағыг. Нитсше ирси əтрафында кедəн мүбаhисəлəрин чоху онун фəлсəфəсинин идеја мəнбəлəри илə əлагəдардыр. Бу да актуал вəзифəдир, чүнки бир сыра тəдгигатчылар аз гала ону «сəлəфсиз философ» кими тəгдим етмəјə чалышырлар ки, бу да онун пејғəмбəр тəки «зүhур» етмəсинə охшајыр.

[1] **Роде А.** Гаутама и Ницше. М., 1902, с. 17.

[2] **Кутлунин А.П.** Немецкая философия жизни. Иркутск, 1986, с. 4.

Һәјаты фәлсәфәнин мәһәк дашы кими гәбул етмәк идејасы Шәрг фәлсәфәсиндән кәлир. Нитсшенин идеја мүәллими Шопенһауерин Гәдим Шәргла бағлылығыны һеч ким инкар етмир. С.Радһакришнан јазырды ки, Шопенһауерин фәлсәфәси гәдим буддизмин тәһриф олунмуш вариантындан башга бир шеј дејилдир[1], «Шопенһауерин фәлсәфәсинин гајнаглары—гәдим һинд фәлсәфәсидир»[2], Нитсшенин дә сәләфләрини гәдим Чиндә ахтармаг лазымдыр, онун тә'лими «Ле-Тзинин вә Јан-Тзинин авропалашдырылмыш вариантыдыр»[3]. Фајһинкерә көрә «онун тә'лими Шопенһауерин тә'лиминин өзүдүр»[4]. Нитсшејә Дарвинин дә күчлү тә'сири олдуғу тәкзибедилмәздир. Лакин о, дарвинизмин елми руһуну әслиндә рәдд едирди. Дарвин, мәсәлән, үзви аләмә тәкамүлүн нәтичәси кими бахырды, һалбуки Нитсше регрес вә декаданс (керилмә) философу иди. «Нөвләрин тәрәггини тәмсил етмәси һаггындакы мүлаһизә дүнјада ән ағласығмаз мүлаһизәдир. Индијәдәк һеч јердә тәсдиг едилмәмишдир ки, али организмләр бәситләрдән төрәнмишдир»[5]. Белә мүлаһизәләр Нитсшедә чохдур вә онлар онун Дарвиндән чох узагда олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

Нитсшенин тә'лими натурализм вә волјунтаризмин бир нөвүдүр; о, ејни заманда декаданс нәзәријјәчисидир, јә'ни о, али бәшәри сәрвәтләри һәјатын вә тәфәккүрүн тәрәггисиндә дејил, керидә—примитив һәјатда вә онун үчүн зәрури тәбии идрак васитәләриндә—инстинктләрдә, организмин стимул реаксијаларында тапырды, онун үчүн һәјати вә гносеоложи идеал, мә'налылыг вә мәзмунлулуг, бәшәри сәрвәтләрин һәгиги һалы, үлвилик, мүнасибәтләрин сафлығы, көзәллик идејасы вә с. кечмишдә галмышдыр. Тарихи просеси Нитсше идеаллыгдан ејбәчәрлијә, мә'налылыгдан мә'насызлыға доғру һәрәкәт кими тәсәввүр едирди: мәдәнијјәт, сивилизасија онун үчүн фәлакәт рәмзи—даирәви инкишафын елә мәрһәләсидир ки, о инсанлығын илкин вәзијјәтинә гајытмаг үчүн васитә тәшкил едир. Фәлсәфә—«мәдәнијјәтин гајнар гәлби» олдуғундан, ајдындыр ки, о, Нитсшенин зөвгүнү охшаја билмәзди. Буна көрә дә о, фәлсәфәни примитивизмин дүнјакөрүшү олан мифолокија илә әвәз етмәјә чалышмышды. О инанырды ки, зәка вә онун идејалар дүнјасы инсаны вә чәмијјәти корлајыр, позур, ејбәчәрләшдирир, мифолокија исә информатив-оријентасија мәгсәди дашыјан көрүш кими тамамилә мәгбулдур вә инсаны өз илкин һәгиги вәзијјәтинә бағлы шәкилдә сахлајыр. Буна көрә дә фәлсәфи јарадычылығы о, мифјаратма илә әвәз етмәјә чалышырды. Нитсше јазырды ки, али анлајышлар, фәлсәфә вә онун иши «бухарланан реаллығын сонунчу түстүләридир»[6]. Мүтәфәккир инанырды ки, мәдәниј-

[1] **Радхакришнан С.** Индийская философия, т. I, М., 1956, с. 20.
[2] **А.Швейцер.** Культура и этика, М., 1973, с. 239.
[3] Јенә орада, с. 251.
[4] **Файхингер, Ницше.** Философия отрицания. СПб., 1911, с. 21.
[5] **Ницше Ф.** Веселая наука. Собр. соч., т. IX, М., 1901, с. 741.
[6] **Ницше Ф.** Сумерки идолов. Собр. соч., 1907, с. 27.

јәт өзүнүн елә бир бөһран нөгтәсиндәдир ки, даһа ирәли кетмәк имкансызлыгдыр, онун фәлсәфәси дә һәмин имкансызлығын ифадәсидир. «Мән өзүмү сонунчу философ һесаб едирәм, чүнки мән ахырынчы адамам».[1] Бунунла мүтәфәккир сөзүн классик мә'насында фәлсәфәнин битдијини вә јени фәлсәфәнин башландығыны хәбәр вермәк истәјирди. Бу нечә фәлсәфә олмалыдыр?

Нитсше инанырды ки, о, кәләчәјин фәлсәфәсини јаратмышдыр; инди ону баша дүшмүрләр, лакин кәләчәкдә ону өјрәнмәк үчүн хүсуси факүлтәләр јарадылачагдыр. О тәлгин етмәјә чалышырды ки, онун фәлсәфәси бу вахтадәк бәлли олан тә'лимләрдән һеч бири дејилдир; о, «али һәрәкәт фәлсәфәси»—«Пруссија әскәринин фәлсәфәсидир». Доғрудан да, I вә II Дүнја мүһарибәләри дөврүндә алман забит вә әскәрләри онун «Зәрдүшт белә демишдир» китабыны чибләриндә кәздирир вә өзләрини «Зәрдүштүн өвладлары» һесаб едирдиләр. Нитсшенин фәлсәфәсинә мәхсус олан бир чәһәт дә онун халис практисизмидир. Бу мәзијјәти о, ифрат дәрәчәсинә чатдырыр, буна көрә дә классик фәлсәфәнин расионалист руһуну утилитаризмлә әвәз едирди.

Нитсше фәлсәфәјә јалныз елмин вә сивилизасијанын символу кими дејил, һабелә һәјат тәрзи кими дә һүчум едирди. О инанырды ки, фәлсәфә өзкәләшмиш, мә'насыз вә сахта һәјат тәрзидир. Мүтәфәккирә көрә, фәлсәфә елмә, маарифә, зәкаја чағырыр; бунлар исә инсаны ачиз вә чылыз мәхлуга—көләјә чевирир. Дүнјаја бу чүр бахыш Сократдан башланыр. Бу хидмәтинә көрә Маркс Сократы «фәлсәфәнин тәчәссүмү» адландырырды. Һалбуки Нитсше ону «Һәлак симптому»[2] һесаб едирди. Философу о, «тәнһа комета» һесаб едирди. Онун нәзәринчә фәлсәфә «руһун һөкмранлығыдыр», руһа исә һәјатын илкин принсипләри ичәрисиндә јер јохдур. Илкин һәјати тәләбатлар комплекси ајдын, конкрет, садә вә тәбиидир, демәли, өз маһијјәти е'тибарилә халис практика—тәбиилик, натураллыгдыр. Буна көрә дә һәјатын мәнтиги нәзәријјәни, фәлсәфәни бүсбүтүн рәдд едир вә она еһтијач гојмур. Фәлсәфәни чәмијјәтин һәјат тәрзинә чевирмәјә чалышан философлар зәканы, интеллекти—бу «ијрәнч машыны» инкишаф етдирмәли олмушлар; интеллектин инкишафы дили мә'насызлашдырмыш—«сөзү өлдүрмүшдүр». Философлар инанырлар ки, онлар руһун тәдгиги илә мәшғулдурлар, фәлсәфә исә руһ һаггында елмдир. Бу, «сәрсәмликдир». «Гара чамаат» да елә билир ки, философлар нәсә гејри-ади ишлә мәшғулдурлар, буна көрә дә онлар јухарылара чатмаг үчүн аловланырлар. «Әслиндә исә философларын руһлар һакими олмасы һаггындакы мүлаһизәләр анлашылмазлыгдыр»,—дејә Нитсше јазырды.

---

1 **Ницше Ф.** Собр.соч., т. VII, с. 342.

2 **Ницше Ф.** Сумерки идолв, с. 15.

Фәлсәфә вә философларын фәалијјәтиндә Нитсшенин хошуна кәлән һеч шеј јохдур. О инаныр ки, фәлсәфә—«хәстә һәјат тәрзи», философлар исә «далтонизмдән әзијјәт чәкән хәстәләрдир»[1], онларын әлиндән һеч вахт һәгиги бир шеј чыхмамышдыр. «Философ олмаг—мумија олмаг демәкдир»,—дејә о јазырды. Философлар—савадлылар, маарифпәрвәрләр, ичтимаи чәһәтдән горхулу адамлардыр; онлар өзләрини «тәбии адамлара» гаршы гојур, онлардан фәргләнмәјә чалышыр вә елә бурадан да чәмијјәтин фачиәси башланыр.

Ф.Нитсшенин арадығы шеј—«мәдәни комплексдир». О, јазырды ки, «мәдәни комплекс» онун интересләринин вә ахтарышларынын маһијјәтини тәшкил едир. «Мәдәни комплекс» дејәркән о, инсанын мәдәни-тарихи просесдә газандығы нә варса онларын мәчмусуну нәзәрдә тутурду. Бураја инам, әхлаг, фәлсәфә, хејирхаһлыг, һуманизм, борч, вичдан вә с. дахилдир. Бу кими категоријалар , мәдәнијјәт, инсанын өзү, сосиаллашма һагтындакы бахышлар һагтында о јазырды ки, «бунларын һамысы—хүлјадыр»[2]. «Мүасир инсан өзүнүн натәмиз нәвәсилә мәни боғур»,[3] јазырды о. Бу инсан өзүнүн вә өзү кимиләринин тәрәггисинә инаныр, һалбуки—дејә, тәлгин едирди философ,—«көһнә руһлу вә онун јолу илә әлдә едилән мәдәнијјәт—ағласығмаздыр». Бу мәдәнијјәт өзүнүн фундаментал тәбии атрибутларыны итирмиш һејван нөвүнүн—инсанын мәһсулудур. «Мән өз инстинктләрини итирмиш һејван нөвүнү позулмуш адландырырам»[4]. Нитсше инанырды ки, «мәдәни комплексин» мәркәзини, мәдәнијјәтјаратма просесинин һәрәкәтверичи гүввәсини фәлсәфә тәшкил едир. Она көрә дә көһнә фәлсәфәни тахтдан салмаг лазымдыр ки, јени фәлсәфәјә вә јени инсана јол ачылмыш олсун.

Фридрих Нитсше пејғәмбәрлик иддиасында олан бир мүтәфәккир иди. Онда доғрудан да, ағласығмаз прогнозлар вермәк габилијјәти вар иди. О хәбәр верирди ки, ХХ әср «утопистләрин ағлына белә кәлмәјән шәраит» төрәдәчәк, «ниһилизмин јүксәлишилә» характеризә олуначаг, тарихә «дәһшәтли мүһарибәләр, мәһрумијјәтләр, партлајышлар епохасы» кими дахил олачагдыр; бу әсрлә «барбарлыг епохасы башланыр, елмләр дә она хидмәт едәчәкләр». Индән белә «Јер күрәсиндә һакимијјәт уғрунда мүбаризә дөврү башлајыр ки, о да әсас фәлсәфи тә'лимләр наминә апарылачагдыр». Буна көрә дә фәлсәфәнин тәбиәт вә маһијјәти јенидән ишыгландырылмалыдыр ки, бәшәријјәт јени фәлсәфәнин зәрурилијини анлаја билсин. Буна көрә дә Нитсшенин фәлсәфә, онун маһијјәти вә тәбиәти һагтындакы бахышларыны онун тәрәгги вә тәнәззүл, чәмијјәтин ениши вә јүксәлиши, инсанын чошғунлуғу вә сүгуту, интеллектуал енержисинин пүскүрмәси вә сөнмәси һагтындакы бахышлары

[1] **Ницше Ф.** Утренняя заря. М., 19....., с. 294.

[2] **Ницше Ф.** и др. Сумерки богов. М. 1990. с. 25.

[3] Там же, с. 55.

[4] **Ницше Ф.** Антихристианин, с. 9.

контекстиндә анламаг вә изаһ етмәк олар. Мүтәфәккир јазырды ки, инсан биоложи феномен, һәјат—физики гүввәдир. «Һәјат инкишафда оларкән хошбәхтлик инстинктә бәрабәр олур»[1]; мәдәнијјәт, мәдәни һәјат, әхлаг, фәлсәфә, елм, һәр чүр расионаллыг инсанын тәбии мејлләринә—инстинктләрә зидд олараг формалашыр вә инкишаф едир. Нитсше, көрүндүјү кими, инкишафда олан һәјатла хошбәхтлији ејниләшдирир вә бу чүр һәјаты инстинктлә бәрабәрләшдирирди. Бу исә о демәкдир ки, һәјат инстинктдән узаглашдыгча—«мәдәниләшмә просеси дәринләшдикчә инкишаф зәифләјир вә инсан хошбәхтлијини итирир. Фәлсәфә вә онунла бирликдә газанылан бүтүн мәдәни атрибутлар инсаны дүнјадан вә хошбәхтликдән ајырыр, һәјатын инкишафы гаршысында бир әнкәл олараг дајаныр. Нитсше онлары бәшәри мәхлугдакы гејри-тәбиилик—мәдәниләшмә вә сосиаллашманын симптомлары һесаб едирди. Бүтүн бу кими васитәләр инсаны сүн'и сурәтдә—ағылын вә фәлсәфәнин көмәјилә тәкмилләшдирмәк вә камилләшдирмәк, бәшәри мөвчудлуғун тәрәггисинә наил олмаг мәгсәди күдүр. Бу кими чәһдләри Нитсше миф һесаб едирди; о инанырды ки, әхлаг тәкмилләшдирилә, инсан инкишаф едә, инстинкт зәка тәрәфиндән сыхышдырыла билмәз. Әхлаги тәкмилләшдирмә,—јазырды о,—«вәһшинин бәзәдилмәсиндән» башга бир шеј дејилдир; әхлагын «тәкмилләшдирилмәси—бизә садәчә зарафат кими көрүнүр»[2]. Нитсше инанырды ки, фәлсәфә, зәка, расионаллашдырма вә мәдәниләшмә инсанла дүнја, инсанла инсан, инсанла тәбиәт, чәмијјәтлә тәбиәт арасында өзкәләшмә төрәдир. Фәлсәфәјә вә үмумән зәкаја да философ өзкәләшмә гүввәси кими бахырды. Онун елмә гаршы мүбаризәсинә, антиинтеллектуализминә дә елә бу стратекијадан бахмаг лазымдыр. Нитсше елмә вә елми методлара тәнәззүл вә сүгутун симптомлары кими бахырды. Бизим јашадығымыз дүнја, изаһ едирди Нитсше, јанылманын нәтичәси, сәһвләр вә долашыглыглар дүнјасыдыр; о јалан вә иллүзијалар үзәриндә дајаныр. Фәлсәфә, дин, елм вә с. бизә бу дүнјаја инам ашылајыр, бизә әхлаг вә вичдан өјрәдир, әсл һәгигәтдә исә бунларын һәр бири инсандакы тәбии мејлләри боғур, ону азадлыг вә сәрбәст ирадәдән мәһрум едир. Ади һәјат—афилософик һәјатдыр, о даһа чох инстинктләрә әсасланыр. Фәлсәфә исә инсаны инстинктләрдән узаглашдырмаг—тәбиәтдән өзкәләшдирмәклә әслиндә ону ади һәјатдан, сағлам дүшүнчәдән мәһрум едир. Фәлсәфә ачы нәтичәләрә кәтириб чыхарыр: о «халг дүшүнчәсини анчаг гарышдырыр»,—дејә јазырды философ.

Фәлсәфәнин тәбиәти, маһијјәти вә вәзифәси һаггында Нитсшенин мүлаһизәләри онун стратежи мәгсәдләриндән хәбәр верир. Мүтәфәккир өз тә'лиминә классик фәлсәфәнин бир нөвү дејил, јени типли һәјат тәрзинин парадигмасы—јени дин, «һәјат һимни» кими бахырды. Бу фәлсәфәдә сөһбәт дүнјаны дәркетмәдән дејил, өз һәјат тәрзи вә фәалијјәтилә

[1] **Ницше Ф.** О пользе и вреде для жизни... «Поппурри», Минск, 1997, с. 142.
[2] Там же, с. 165.

она нүфузетмәдән кедир. Бунун үчүн елмә лазым олан изаһ дејил, анлама кифајәтдир. Анлама анҹаг зәканын иши дејил, о бүтүн идрак васитәләринин, о ҹүмләдән, дујғу вә емосијаларын ишидир. Анлама һәјат вә һәјат васитәләрилә әлагәдардыр. Анламанын тәтбиг сферасыны, тәсадүфи дејилдир ки, Дилтеј руһ һагтында елм адландырырды[1]. Фәлсәфә анлама вә анлатма илә мәшғул олмалыдыр, бу исә анҹаг онун һәјата апелјасијасы васитәсилә һәјата кечирилә биләр. Буна көрә дә Нитсше тәләб едирди ки, «философ» анлајышы «китаб јазан» вә ја «китабларда өз фәлсәфәсини шәрһ едән» кими тәфсир олунмамалыдыр[2]. Фәлсәфә өзүнүн һәјата хидмәтилә дәјәрләндирилмәлидир.

Мәсәләјә бу стратекијадан јанашылдыгда интеллектуал варлыгда иллүзијадан һәгигәтә—инҹәсәнәтдән елмә кечидә Нитсше кериләмә—тәнәззүлүн башланғычы кими бахырды. Инҹәсәнәт вә дин, онун әгидәсинҹә, күтләни һәјата сәсләјир, она јашамаг, савашмаг вә галиб кәлмәк—көләликдән азадлыға доғру јүксәлиш јолуну тутмағы—гәһрәман олмағы өјрәдир. Философларын сырф академик характерли абстраксијалары исә әсла бу ишә хидмәт етмир. Емпедокл мүстәсна олмагла, һеч бир философ күтләнин шүуруну еһтизаза кәтирән идејаларла чыхыш етмәмишдир; онларын анализ вә дедуксијалары поезијанын емосионаллығы гаршысында һечдир. Нитсшенин һәгиги фәлсәфәнин символу сајылан Сократа гаршы һүҹумлары да бунунла әлагәдардыр.

Ф.Нитсше сөзүн классик мә'насында фәлсәфәјә бир академик фәалијјәт формасы кими дүшмән иди; о фәлсәфәјә һүҹум едир, онун сонунун чатдығындан хәбәр верирди. Өз фәлсәфәсини «сонунҹу фәлсәфә», өзүнү исә «сонунҹу философ» адландырырды. «Сонунҹу фәлсәфә»,-изаһ едирди о,-һәр кәсдә.«анҹаг тәәҹҹүб вә е'тимадсызлыг» доғурур. Классик фәлсәфә исә «сон нәфәсдәдир», о «өлүм, агонија, тамамилә јазыглыг һисси ојадыр». Бу ҹүр фәлсәфәдән һакимлик көзләмәјин әбәс олдуғуну нәзәрә чарпдыран Нитсше анҹаг онун фәлсәфәсинин кәләҹәк нәслә «нәфәс вермәк» игтидарында олдуғуну билдирирди. О өз тә'лиминә садәҹә фәлсәфә дејил, јени идеолокија, јени дин кими бахырды. Бу динин әсаслары, —дејә изаһ едирди философ,—«Зәрдүшт белә демишдир» китабында верилмишдир. «Зәрдүшт»,—јазырды Нитсше,—«мәним ән ҹидди, ән уғурлу әсәримдир»; о өзүнү «һәгигәт даһиси» һесаб едир вә инанырды ки, онун ахтардығы һәгигәт бу әсәрдә кәшф едилмишдир. «Зәрдүшт» «ја поезијадыр, ја да бешинҹи јеванҝелија», о «кәләҹәјин фәлсәфәсинин прелүдијасыдыр». Д.Галеви дә гејд едирди ки, «Зәрдүшт» «Нитсше руһунун көзәл гәләбәсидир», о «мүгәддәс лирик әсәр кими дүшүнүлмүшдүр»[3].

---

[1] **Фон Вригт Г.Х.** Логика философского исследования. М., 1986, с. 45.

[2] Мир философии, т. I, с. 67.

[3] **Галеви Д.** Жизнь Ф.Ницше. М. 1911, с. 222, 218.

Биз, изаһ едирди Нитсше, инди бүтүн һалларда «һәр һансы мүасир идеолокијадан әкс гүтбдәјик»[1]. Мүасир фәлсәфә вә идеолокија инсан гәлбиндә илаһилик, әхлаг, хејирхаһлыг, јазыглыг дујғусу ахтарыр, биз исә орада көк салан һәр һансы гајда вә мә'надан гачмаға, «дашгәлблилик» ахтармаға чалышырыг. Нитсше философлары вә моралистләри дамғаламаға чалышырды ки, онлар «сәрбәст зәканын», «инстинкт вә нијјәтләрин» зиддинә һәрәкәт едирләр; о, философлары «нивелјаторлар» сырасына аид едир вә јазырды ки, онлар өзләринин мүасир идејалары илә демократик зөвгүн гулларыдырлар.[2] «Философлар, моралистләр вә б. чалышдыглары шеј—изтираба сон гојмаг», һүгугларын бәрабәрлијинә «наил олмаг», «изтираба дүчар оланлара јазыглары кәлдијини» ифадә етмәкдир. Лакин онлар анламырлар ки, мүһарибә вә өлүм, горху вә сәфаләт көзәллик дујғусу јарадыр, инсаны инкишафа вә јарадычылыға сәсләјир. Инсан, изаһ едирди Нитсше, анчаг дәһшәт гаршысында өзүнә мәхсус потенсијаны бүтүн күчү илә ишә салыр, һалбуки конфорт һалында о өзүнә гаршы дурур; сүлһ инсаны зәифләдир, демәли, алчалдыр, мүһарибә исә она гүдрәт вә гүввәт, јарадычылыг енержиси бәхш едир; мүһарибә кимисә гул, кимисә аға етмәклә һәр шеји өз јеринә гојур—дүнјаја мәхсус тәбии низампәрвәрлик вә һармонијаны бәрпа едир. Буна көрә дә «чәмијјәтә гул лазым олдуғу кими, дөвләтә дә мүһарибә лазымдыр». Мүһарибәсиз чәмијјәт мәһвә мәһкумдур. «Јунаныстан гулдарлыгдан мәһв олду демәк чаизсә биз дә гулдарымызын олмамасындан мәһв олачағыг демәк лазымдыр». Башга чүр ола да билмәз, чүнки изтираб инсанын талејидир. Бүтүн бунлар инсанын вә һәјатын тәбиәтиндән ирәли кәлдији һалда философлар вә моралистләр сүбут етмәјә чалышырлар ки, шәрдән, мүһарибә вә дәһшәтдән гачмаг, чәмијјәтдә вә инсанлар арасында сүлһ вә әмин-аманлыг јаратмаг лазымдыр. Онларын әксинә олараг, биз күман едирик ки, гәддарлыг вә «зүлмкарлыг, көләлик», үмумијјәтлә «бүтүн бәдхаһлыг»—бүтүн формаларда шәр—«дәһшәт, тиранија, там вәһшилик вә иланлыг» вә с. «инсан» адланан һејван нөвүнүн мәгсәдләринә јахшы гуллуг едир».[3] Фәлсәфә инсаны, сосиаллыға, гајда-мизана, низам вә һармонијаја, әхлаг вә итаәткарлыға, биркәјашајыша дә'вәт етдији һалда, биз—«азад ирадәлиләр», «сәрбәст ағыллылар» инсанлары сәрбәст ирадәјә, азадлыға, кушәнишинлијә вә аскетизмә сәсләјирик. Анчаг «тәнһалыг сизә мүәјјән мә'нада хејирхаһ олараг галмаг һүгугу бәхш едәчәкдир»[4]. «Сәрбәст ағыллылар чинсинә мәхсус инсанлар будур! Бәлкә, сиз дә кәләчәк, јени философлар, беләсиниз!»[5]. «Јени фәлсәфәдән» фәргли олараг классик фәлсәфәнин тәбиәтиндә морализм вардыр. Мән, изаһ едирди Нитсше, мүәјјән етмишәм ки, әхлаги нијјәтләр «һәр һансы

[1] Мир философии, т. 2, с. 462.
[2] Там же.
[3] Мир философии, т. 2, с. 462.
[4] Мир философии, т. 1, с. 66.
[5] Мир философии, т. 2, с. 463.

фәлсәфәнин ана бәтнини тәшкил едир»[1]. Она көрә дә һәр һансы метафизик мүлаһизәни гијмәтләндирәркән билмәк лазымдыр ки, онун мүәллифи һансы әхлаги мәгсәд күдүр, һансы әхлагын тәрәфдарыдыр. Она көрә дә мән инанырам ки, фәлсәфәдә идраки тәәшшүгләр вардыр. Лакин демәк лазымдыр ки, анчаг философун әхлагы «гәти вә һәлледичи шәкилдә онун ким олдуғуну сүбут едир»[2]. Көтүрүн һәр һансы бир философу, Спинозаны вә ја Брунону, онлар даһа чох инчидилдикләринә көрә даһа чох гисас һиссилә јашамышлар. Философлуғун бүтүн мүһүм әламәтләрини өзүндә чәмләшдирән Сократ да мәһз бу сәбәбә көрә Нитсшенин нифрәт објектинә чеврилмишдир.

Сократ Нитсшенин шүурунда фәлсәфәнин, философлуг етмәнин символу кими чанланырды. Она көрә дә философлуг етмәјин классик моделинә нифрәт онда Сократа нифрәт шәклиндә өзүнү көстәрирди. Сократа, демәли, фәлсәфәјә Нитсше бәшәри вүчуддакы тәбиилијин мәһви—өзкәләшмәнин електрикләшдиричи гүввәси кими бахырды. Сократла—јазырды о,—«инстинктләрин мәһви башланыр»[3]; «Мән Сократ вә Платону тәнәззүлүн симптомлары, Јунаныстанын дағылмасынын васитәләри, антијунан һесаб едирәм»[4]; Сократ, давам едирди мүтәфәккир, «фәлсәфәнин мәһвидир»; о инстинкти кәнар едирди, бу исә гејри-шүури олараг тәнәззүлә апарыр.[5] Сократ өз гаршысына инсаны вә әхлагы јахшылашдырмаг мәрамы гојмушду, һалбуки «әхлагын һәр чүр јахшылашдырылмасы анлашылмазлыгдан башга бир шеј дејилдир»[6]. Нитсшенин Сократа һүчуму онунла изаһ олунур ки, сонунчу күтләләр ичәрисиндән кәлмишди вә фәлсәфәни дә Һекел демишкән «көјдән јерә»—дахмалара ендирмәјә чалышырды. Нитсше һесаб едирди ки, фәлсәфә—интеллектуал елитанын—сечмәләрин ишидир, Сократ исә ону күтләнин дүшүнчә тәрзинә чевирмәјә чәһд етмәклә әслиндә фәлсәфәни гијмәтдән салыр, дәјәрсизләшдирирди. Нитсше һәтта белә бир чәһәтә диггәт јетирирди ки, Сократ физики чәһәтдән ејбәчәр олдуғуна көрә елитар шүуру тәчәссүм етдирә билмәзди; о дахилиликдән, демәли, «сечмәликдән» узаг иди, мәгсәди исә «күчәләрдә фәлсәфә јаратмаг иди». Јә'ни Сократ ашағы тәбәгәләрин шүурунун ифадәчиси олдуғундан онун тәфәккүрү үлви мәгсәдләрә, јә'ни инчәсәнәтин мәгсәдләринә хидмәт едә, поезија, фачиә, драм вә с. јарада билмәзди. Сократ фачиәни рәдд едирди, буна көрә дә јунан руһуну, еллинизми инчәсәнәтдән фәлсәфәјә, дујғудан зәкаја доғру истигамәтләндирир, бунунла да һәмин руһун мәһвини һазырлајырды.

---

[1] Мир философии, т. 1, с. 65.

[2] Там же, с, 66.

[3] **Ницше Ф.** О пользе и вреде....., с. 358.

[4] Там же,с. 137.

[5] Там же, с. 141.

[6] Там же, с. 142.

Фəлсəфə вə философлар əслиндə һеч нə јаратмырлар: «фəлсəфəнин мəһсулу онун һəјатыдыр», философлар «ичтимаи тəһлүкə төрəдир», өзлəрини вə чəмиjjəти елə бир ағырлыг алтында сахлаjырлар ки, нə ону чəкə, нə дə туллаја билирлəр; онларын əсрлəрлə əлдə етдиклəри шеј, «анлајышларын мумијасы» олмушдур. Бу кими мүлаһизəлəрин бир мəгсəди вар иди: философлары чəмиjjəтдəн тəдрич етмəк, фəлсəфəни чəмиjjəтин һəјатындан бүсбүтүн кəнар етмəк. Бунун да өз сəбəблəри варды.

Фəлсəфə инсанлығы инсан наминə бирлиjə, көзəллиjə, тəрəггиjə, мүлајимлиjə, алилиjə, елмə, маарифə вə зəкаја чағырыр, о, һəјаты вə инсан фəалиjjəтини ағыл вə көзəллик ганунлары үзəриндə гурмағы тəлəб едир; философлар чалышырлар ки, ағылдан вə көзəлликдəн кəлəн ганун вə нормалар, һуманизм вə бəшəри идеаллар инсан фəалиjjəтинин, һəјатын фундаментал принсипинə чеврилсин. Философлар инанмышлар вə инанырлар ки, бу кими мəгсəдлəр елм вə зəканын тəрəггисинин, һəјатын онлара, демəли, фəлсəфəјə ујғун гурулмасыны тəлəб едир. Нитсше исə волјунтарист иди; о, инанырды ки, һəјатын һəрəкəтверичи гүввəси—она мəхсус потенсија ирадəдир; ирадə исə зəка вə ја елми идракла деjил, изаһ едилмəси мүмкүн олмајан мистик илкин əсасла—əсрарəнкиз бир илаһи башланғычла əлагəдардыр. Бу мөвгедəн чыхыш едəн философ иррасионализми, гејри-елмилији, системсизлији, антифəлсəфи примитивизми фəлсəфи фəалиjjəтин принсипинə, фəлсəфəни мифолокијаја вə ниһилизмə чевирмəјə чəһд едирди. Онун антиелми вə иррасионалист фəлсəфəјə чан атмасы да бунунла изаһ едилир.

Фəлсəфə илə елмин гаршылыглы əлагəси кими методоложи мəсəлəдə долашан философларын бə'зилəри, мəсəлəн, позитивистлəр фəлсəфəни гејри-елмиликдə тəгсирлəндирирлəр. Нитсше исə əкс мөвгедə дајанырды; о, фəлсəфəни мəһз елмиликдə иттиһам едир, фəлсəфəни елмилəшдирмəјə деjил, ону елмдəн тəмизлəмəјə чалышырды. О јазырды ки, елм хурафатдыр, дүнјанын елми тəфсири исə—«əн сəфеһ, əн мəзмунсуз дүнјакөрүшүнүн ишидир»[1]; фəлсəфəни елмə чевирмəк чəһди «гəти сурəтдə тəрк-силаһ олунмаг демəкдир»[2]. Мүтəфəккир елми вə фəлсəфəни рəдд едир, һəјаты онтоложилəшдирир вə һəтта, ону методоложилəшдирмəјə чəһд едирди. Бир сөзлə, системлə мүбаризə апаран мүтəфəккир əслиндə һəјат анлајышындан чыхыш едəрəк хүсуси систем гурашдырырды: дикəр философлар материја, шүур анлајышлары илə нə едирдилəрсə, о да «һəјат» анлајышы илə ону етмəјə чəһд едирди. Башга сөзлə, мүтəфəккир һəјаты методоложи база кими гəбул едир вə ондан чыхыш едəрəк тəбиəтин, чəмиjjəтин вə тəфəккүрүн үмуми фəлсəфи мəнзəрəсини вермəјə чəһд едирди. Философ өзүнүн идрак консепсијасыны да һəјатдан һасил етмəклə əслиндə ону гносеоложилəшдирир вə иррасионализм тəблиғ

---

[1] **Ницше Ф.** Соч., т. VII, с. 260.

[2] **Јенə орада, с.** 220.

едирди. Нитсше фәлсәфәни мәнтиг кими дә рәдд едирди. Онун фикринчә, мәнтиг фикирләрин зәһәр вә јаланла долдурулмасыдыр. «Мән систем дүзәлдәнләрә е'тибар етмирәм вә онлардан јан кечирәм. Систем ирадәси шәрәфин чатышмазлығыдыр»[1].

Нитсше инанырды ки, фәлсәфә һәјатдан доғмалы вә һәјата хидмәт етмәлидир. Бу инамында философ һаглы иди. Лакин фәлсәфә һансы һәјатдан доғмалыдыр вә она нечә көмәк етмәлидир? Бу мәсәләдә философ долашырды.

Нитсше јазырды: «Хошбәхтлик инстинктә бәрабәрдир»[2]. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә елм, зәка вә мәдәнијјәтдән имтина едиб, инстинктә әсасландыгда о, әсл фәлсәфәјә чеврилир вә анчаг бу заман чәмијјәтә хидмәт едир. Онун бу барәдә мүлаһизәсинин маһијјәти белә иди: фәлсәфәјә, елмә, мәдәнијјәтәдәк чәмијјәтләр, халглар олмуш вә онлар өз хошбәхтликләрини бунларсыз тә'мин едә билмишләр; фәлсәфәнин, елм вә мәдәнијјәтин тәшәккүлүндән узун әсрләр кечмәсинә бахмајараг халглар јенә дә хошбәхт дејилдирләр. Буна көрә дә һәмин сәрвәтләрин «гуртулуш» јолу олмасы һаггындакы бахыш хурафатдан башга бир шеј дејилдир. Үмумијјәтлә, фәлсәфәјә һагг газандыран јунан мәдәнијјәти, Нитсшејә көрә, халгларын хошбәхтлији үчүн һеч нә вермир. Бу ону сүбут едир ки, халглар өз хошбәхтликләрини елм, фәлсәфә вә мәдәнијјәтдән кәнарда ахтармалыдырлар. Онун үчүн белә бир васитә инчәсәнәт вә мифолокијадыр. Мүтәфәккир инанырды ки, фәлсәфә анчаг инчәсәнәт вә мифјаратма сәнәти кими тәрбијә едә вә үмумбәшәри сафлашмаға хидмәт едә биләр вә етмәлидир.

Фәлсәфә бизи бу чүр керигајытма васитәси илә мәдәни сәрвәтләр дүнјасындан—«саф садәләвһлүјә», «тәбии садәлијә» гајтарыр, мүрәккәб, мә'насыз елми-нәзәри «јүкдән» азад едир; тәбиәтә гајытма вә тәбии васитәләрлә дәрк, мүлаһизә вә һәјат инсанын сағламлыг вә күмраһлығыны јенидән өзүнә гајтармасына сәбәб олур. Анчаг бу һалда философ «тәбибә», фәлсәфә—«тәбабәтә» чеврилир. «Фәлсәфә өз мәгсәд вә методларына көрә инчәсәнәтдир»[3], дејә о јазырды. Јашамаг вә хошбәхт олмаг үчүн елм вә фәлсәфә дејил, инчәсәнәт кифајәт едәр. Буна көрә дә һәјаты елми-фәлсәфи методлар дејил, бәдии принсипләр үзәриндә гурмаг лазымдыр. Һәјат өз тәбиилијиндә елми вә фәлсәфәни рәдд едир; о, инчәсәнәтә ујғундур вә буна көрә дә фәлсәфә анчаг инчәсәнәт кими һәјата хидмәт едә биләр. Фәлсәфә инчәсәнәт кими инсаны сәрсәм идиалардан —илкин принсип вә сон нәтичәләр вә с. кими метафизик проблемләрдән азад едир—ону «мүаличә» едәрәк, өз тәбии сағлам һалына гајтарыр. Буна көрә дә о, кәләчәјин философуну «философ-һәким» кими тәсәввүр

[1] **Ницше Ф.**Сумерки идолов, с. 9.

[2] Јенә орада, с. 22.

[3] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с, 295.

едирди. Белә философ өз нәзәрләрини дүнјаја, објектә јөнәлтмир, һәгигәт ахтармыр; «Јени фәлсәфә» јолуну азмыш философа баша салыр ки, онун ахтардығы шеј ирәлидә дејил, керидәдир. Бунунла о, елми проблем һәлл етмир, садәчә олараг шәхсијјәтин һәјат мәгсәдини дәјишир ки, бунун да елмлә һеч бир әлагәси јохдур. Бу гајытма «Јени фәлсәфәнин» әсас функсијасыдыр. Нитсше дејирди ки, бу гајытма—«сафлашма» чәтиндир, лакин кечилмәли јолдур. «Бәшәријјәтин гаршысындакы тәмизләнмәдән ән тәдричиси вә ән чәтини али һисслордән (фәлсәфи һисслордән—Ф.И.) тәмизләнмә олачагдыр»[1]. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә елм вә зәкадан имтина едиб, инстинкт вә ја ирадә фәлсәфәсинә чеврилдикдә әсл һәјат фәлсәфәсинә вә ја «һәјатын метафизикасына» чеврилир. Белә бир фәлсәфәни дүнја, варлыг, заман, мәкан, ганун, зәрурәт вә ја һәгигәт дејил, биоложи фајда вә зөвг верән изтирабдан узаглашдыран, һәззә јахынлашдыран практик проблемләр марагландырыр. Бу чүр фәлсәфәни тамамилә рәдд етмәк ағылсызлыг оларды, чүнки, доғрудан да, инсан фајдаја, зөвгә вә һәззә чан атыр, әзаб вә изтирабдан гачыр. Лакин Нитсшенин тәклиф етдији фәлсәфә, ашағыда көрәчәјимиз кими, бизи елә инсан образыны гәбул етмәјә сәсләјир ки, о, бәшәри—инсани идеаллардан, мә'нәви-әхлаги дујғулардан вә һуманизмдән тамамилә мәһрумдур. Бу образын һәјат принсипләрини тәтбиг етмәклә, бәлкә дә, хошбәхт олмаг олар. Лакин бунун үчүн кәрәк, Маркс демишкән, бәшәријјәтин бүтүн изтирабларына һејван тәки арха чевирәсән. Инди көрәк, Нитсше өзүнүн фундаментал анлајышы олан һәјаты нечә тәсвир едир вә она әсасланараг нә кими фәлсәфи конструксија тәгдим едир.

Нитсшенин фәлсәфәси примитив инсанын һәјати стратекијасына әсасланыр. бу бахыш һәр шеји һәјат кими дүшүнүр, онун үчүн инсан, һејван, битки, илдырым, даш вә с. анчаг һәјатын тәзаһүрүдүр. Ибтидаи адам үчүн «анчаг бир фикир формасы, бир нитг һиссәси, бир ифадә формасы вар: «шәхс», онун үчүн чансыз аләм садәчә олараг мөвчуд дејилдир»[2]. Өз фәлсәфәсинин анлајышы олан һәјата Нитсше мәһз бу стратекијадан јанашырды. О билдирир ки, тәбиәт дүнјасы «үмумијјәтлә дүнја дејилдир».[3]

Нитсше һәјат анлајышына хүсуси мә'на верирди: онун үчүн һәјат һәјатдыр вә онун һеч бир сәбәби вә мәнбәји јохдур; һәјат дүнјанын, сосиал варлығын, инсанын, идракын һәгигәтидир, бүтүн мөвчудлугдур; о, елә бир космик гүввәдир ки, мөвчуд олан анчаг онун һесабына мөвчуд олур. Мүтәфәккир үчүн һәјат елә бир методоложи базадыр ки, инсан дүнјада өз фәалијјәтини, һәрәкәт вә рәфтарыны, тәфәккүр вә нитгини онун әсасында тәнзим едир. Һәјат философларынын тәфсириндә һәјат мистикләш-

[1] **Ницше Ф.** Утренняя заря, с. 42.

[2] **Франкфорт Д.** и др. В преддверии философии с. 26.

[3] **Риккерт Г.** Философия жизни, с. 27.

дирилир, о, мүәммаја—«сиррә» чеврилир. Нитсше, мәсәлән, һәјатын изаһында елмдән чох мифә е'тибар едирди: елм һадисәләр силсиләсиндә һәјата өзүнәмәхсус јер верир, буна көрә дә һәјатла дүнјанын гаршылыглы мүнасибәтләринә аид олан һәр шеји өз ады илә чағырмаг—һәјаты материјанын биососиал һәрәкәт формасы, организмин харичи мүһитлә мүбадиләси вә с. кими характеризә етмәк мүмкүн олур. Нитсше исә она елмәдәк олан мөвгедән—мифоложи бахымдан јанашырды, нәтичәдә һәјат әсрарәнкиз варлыг васитәси илә изаһ едилир (мистисизм), јахуд да о, биоложи просесләрә мүнчәр едилир (биолокизм); һәр ики һалда һәјатын изаһы фөвгәлтәбии гүввә илә әлагәләндирилир, һәјат һаггында елми тәсәввүрү мифләр—фантастик образлар аләми сыхышдырыр. Бунун нәтичәсидир ки, һәјатла дүнја, тәбиәтлә чәмијјәт ејни категоријалар васитәси илә изаһ едилир, онлар архасындакы кејфијјәт фәргләринин дәрки вә шәрһи гејри-мүмкүн олур.

Ибтидаи инсан шүура материјадан, фикрә предметдән фәргли шеј кими баха, башга сөзлә, материја вә шүуру ики мүхтәлиф мөвчудлуг кими изаһ едә билмирди. Онун тәфәккүрүнүн мифоложи характери дә онунла изаһ олунур ки, о, тәбиәти чәмијјәт, чәмијјәти тәбиәт, предметләри инсан, инсаны предмет категоријалары васитәси илә изаһ етмәјә чәһд едирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, Сократадәк натурфәлсәфә дә материја вә шүуру, һәјаты вә дүнјаны, руһу вә материјаны бир-бириндән фәргләндирмирди. Нитсше гејд едирди ки, Сократ вә ондан сонракы фәлсәфә бу чүр бахышдан узаглашмагла чидди сәһв етмиш, илкин һәгиги дүнјакөрүшүндән узаглашмышдыр. Бу «бөјүк сәһв» материја илә шүур, фикирлә предмет, һәјатла тәбиәт арасында «икиләшмә»—дуализм төрәтмишдир. «Биз, философлар, бәдәнлә руһ арасында һәдд гојмамалыјыг, буну халг белә дејир»;[1] о, белә бир фикир тәлгин едирди ки, мүасир фәлсәфә анчаг Сократагәдәрки философларын методоложи базасына гајытмагла өзүнү һәгигәтә чевирә биләр. Мүтәфәккир инанырды ки, һәјат елә бир анлајышдыр ки, фәлсәфә онун стратекијасына гајытмагла һәјаты каинатын мәркәзи кими дүшүнән илкин натуралист дүнјабахышына—биосентризмә гајытмыш олур. Һәјат, Нитсшејә көрә, варлығын әзәли вә әбәди принсипидир, тәбии вә илкин олан мөвчудлугдур: о јарадылмыр вә мәһв едилмир, анчаг мүәјјән сикл чәрчивәсиндә даим бир шәкилдән башга шәклә кечир. Һәјат нә материјадыр, нә шүур, нә маддидир, нә дә мә'нәви; о, башга шејлә изаһ олуна билмәз.

Һәјат, Нитсшејә көрә, әсрарәнкиз космик енержи, јарадычылыг—һәрәкәт вә дәјишмәдир; о, дүнјанын өзүдүр, башга сөзлә, дүнја објективләшмиш һәјатдыр. Мүтәфәккир дүнјаны «организм»—хүсуси һәјат ахыны кими тәсәввүр едирди. Һәјат вә ја дүнја мүнтәзәм тәшәккүлетмәдир, јә'ни о, әбәди һәрәкәтдир—мејданакәлмә вә мәһволма просесидир.

[1] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 28.

Тәшәккүлетмәнин сабитлик аны әшјадыр. Тәшәккүлетмә енержини ирадәдән алыр, ирадәјә исә енержи верилмир; бу, әзәлдән она мәхсусдур; о, космоложи енержидир. Һәмин енержини варлыг вә ја идеја кими анламаг олмаз. Буна көрә дә һәјат објект, субстансија вә ја руһ кими ајырд едилә билмәз. Һәјат варлыг вә ја објект олмадығына көрә елмә вә ја елми фәлсәфәјә ачыг ола билмәз. Буна көрә дә һәјатын објектив һәгигәти јохдур, онун һәрәкәт кими анчаг нәтичәси вар. Дүнјаны үзви вә гејри-үзви аләмә бөлмәк дә олмаз, чүнки тәбиәт, тарих, чәмијјәт, руһ, һәгигәт вә с. анчаг һәјатын өзү вә ја онун нәтичәсидир. Сәбәбијјәти, зәрурәти, форма вә мәзмуну, ганун вә һәр чүр низамлылығы, башга сөзлә, варлығын бүтүн фәлсәфи атрибутларыны Нитсше һәјатда тапырды. Онун үчүн һәјат тәбиәт, чәмијјәт вә зәка ганунлары үзәриндә дејил, әксинә, сонунчулар һәјат ганунлары үзәриндә гурулур. Дилтеј һеч бир гејд-шәрт гојмадан јазырды ки, XVIII әср «тәбиәт», XIX әср «чәмијјәт», XX әср «һәјат» анлајышлары әтрафында дөвр едир; Зиммел исә билдирир ки, һәјат елә бир «дәрәдир» ки, космоса вә руһа, Мәнә вә Мүтләгә кедән јол орадан кечир[1]. Һәјат философларында һәјатла дүнјанын, һәјатла варлығын мүнасибәти тамамилә елмә зидд мөвге үзәриндә гурулур; елм вә елми фәлсәфә үчүн һәјат керчәклији ифадә вә тәчәссүм етдирир—о, елә фәалијјәт формасыдыр ки, өзүнүн ганунларыны тәбиәтдән вә зәкадан алыр; һәјат фәлсәфәси үчүн исә керчәклик һәјатын тәзаһүрү, төрәмәси вә нәтичәси кими чыхыш едир. Беләликлә, Нитсше принсипчә һәр чүр мүнтәзәм фәлсәфәнин дүшмәни иди. Халис гносеолокија проблемләринә анчаг мүнтәзәм фәлсәфә мараг көстәрдијиндән, онун тә'лиминдә классик идрак нәзәријјәсинә охшар бир консепсија ахтармаг әбәсдир. Бунунла белә, һәјат фәлсәфәсини идрак нәзәријјәсиндән мәһрум олан дүнјакөрүшү һесаб етмәк дә дүзкүн олмазды. Идрак консепсијасы јаратмаг үчүн һәјат философлары һәр шејдән әввәл идракын предмети—објектлә субјектин гаршылыглы әлагәси мәсәләсини һәлл етмәли идиләр. Онларда бу проблем өзүнәмәхсус һәлл тапыр.

Нитсше дүнјаны, о чүмләдән, идракы изаһ едәркән классик категориал апаратдан да имтина едирди. О јазырды: «Биз маддиликдән имтина едирик»[2]. Маддиликдән, објективликдән имтина едән философ сөзүн классик мә'насында субјективлији—идеаллығы, мә'нәвини, шүуру да рәдд едирди. Шүурун мөвчудлуғуну философ анчаг биоложи вә физиоложи варлығын мөвчудлуғу һесаб едирди. Чисмин (бәдәнин) мөвчудлуғуну о, әсл башланғыч һесаб едирди. «Бәдәнә инам даһа јахшы әсасландырылыб, нәинки руһа»[3]. О, өз фәлсәфәсини руһа гаршы «үсјан» һесаб едирди. «Һимн» анчаг бәдәнә (чисмә) «һәср едилмәлидир»,—дејә о јазырды. Шүурун маһијјәтинин бу чүр тәһриф едилмәси Нитсшенин гносеолокијасында, о чүмләдән, идракын тәбиәти вә онун предмети мәсәләсиндә өзүнү көстәрирди.

[1] Современная буржуазная философия. М., 1972, с. 134.

[2] **Ницше Ф.** Соч., т. II, с. 259.

[3] **Ницше Ф.** Соч., т. IX, с. 249.

Материализм һесаб едир ки, материја шүурдан, објект субјектдән асылы олмадан мөвчуддур; онда тәбии олараг белә бир суал мејдана чыхыр: шүур материјаны, субјект објекти нечә дәрк едир, онларын бириндән дикәринә чыхыш, бирилә дикәри арасында әлагә нечә мүмкүн олур? Идеалист белә бир әсасдан чыхыш едир ки, билијин објекти гаврама просесиндән асылыдыр, субјект идрак просесиндә објекти јарадыр, јахуд објектин мөвчудлуғу субјектлә шәртләнир, даһа дәгиг дејилсә, бир сыра објектләр идрак просесиндә јарадылыр. Бу мүддәадан белә чыхыр ки, бүтүн керчәклик субјектин вә ја тәчрүбәнин мәһсулудур. Материја илә шүурун, објектлә субјектин гаршылыглы мүнасибәтинин, демәли, идрак һагтында проблемин бу чүр гојулушу принсипчә һәјат фәлсәфәсини тә'мин едир. Онун тәрәфдарлары мәсәләни елә гојмаг, она елә јанашмаг истәјирләр ки, бу чүр гаршыдурма әсла баш вермәсин. Онлар инанырлар ки, материја илә шүур, објектлә субјект, дүнја илә инсан елә «үзви вәһдәт» тәшкил едир ки, бу вәһдәт чәрчивәсиндә материја шүурдан, објект субјектдән, дүнја инсандан кәнарда дүшүнүлмүр, башга сөзлә, онларын бир-бириндән тәчрид олунмасы әсла мүмкүн дејилдир. Материализм, онларын фикринчә, материјаны шүурдан, идеализм гаврајышы објектдән, материјадан асылы олмадан дүшүнүр. Һәллолунмаз гносеоложи проблем мәһз бу методоложи башланғычдан мејдана кәлир. Буна көрә дә һәмин гносеоложи проблем принсипчә јени методоложи вситә әсасында һәлл олунмалыдыр. Һәјат фәлсәфәсиндә бу вситә интуисијадыр.

Интуисија, һәјат философларына көрә, идрак вситәләринин һеч биринин малик олмадығы мүстәгимлијә—билаваситәлијә маликдир; икинчиси, о, әсрләрлә давам едән материализм—идеализм, објективизм —субјективизим вә с. кими дилеммалара сон гојмаға имкан верир. Идрак нәзәријјәсиндә бу чүр бахыш тәзә дејилдир. Гәрбдә вә Шәргдә бүтүн мистик тә'лимләр, натурализмин бүтүн нөвләри бу чүр мөвгеји мүдафиә етмиш вә едирләр. Ән јени фәлсәфәдә Авенариус, Мах вә Чемс бу бахышы мүдафиә едирдиләр.

Нитсшејә көрә, интуисија објектлә субјектин «үз-үзә» дајанмасына— онларын говушмасына шәраит јаратдығындан она мүрачиәт едилдикдә идрак проблемләринин бир чоху өз актуаллығыны итирир. Бу сәбәбдән дә «дүнјаны нечә дәрк етмәк олар?» суалы мә'насызлашыр. Интуисијада —мүстәгил тәмас просесиндә материја вә шүур, објект вә субјект бир-бирилә говушур, дүнја мөвчудлуг, ваһид кими «јашаныр». Белә бир интеллектуал шәраитдә објектин шүурда артыг нечә верилмәсиндән— онун нечә дәрк едилмәсиндән сөһбәт кедә билмәз. Чүнки артыг субјект өзү илә објект арасындакы «мәсафәни» дәф едиб, ону ичәридән—өз дахилиндән баш верән һадисә кими сејр едир—онун «тәәссүратлары» илә һәмаһәнк јашајыр. Бизим дахилимиздә баш верән һадисәләр артыг һәјатымызын интеграл саһәләрини тәшкил едир. Буна көрә дә биз дахилимиздә баш верән һадисәләрлә шүурумуз арасында фәрг гојмуруг, дахили

дүнјаны икиләшдирмирик. Мәсәләнин, јә'ни материја илә шүурун, објектлә субјектин гаршылыглы мүнасибәтинин бу чүр гојулушу һәјат философларына көрә классик гносеоложи проблемләри мә'насызлашдырыр, бунунла да гносеолокијанын сону чатмыш олар. Лакин һәмин методоложи дөнүш һәм дә гносеоложи фикри ингилабиләшдирир. Чүнки сөһбәт керчәклијин бүтүн чаларлары илә дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјү һаггында јени програмын јарадылмасындан, дүнјанын нечә варса, еләчә дә дәркиндән, фәлсәфәнин—идрак нәзәријјәсинин билавасите һәјата јахынлашдырылмасындан, варлығын чанлы сејр—мушаһидә објекти кими «јашанылмасындан» кедир.

Фәлсәфәнин, о чүмләдән, идрак нәзәријјәсинин һәјатла әлагәләндирилмәси тәгдирәлајигдир. Һәјатын өз һикмәти, өз мәнтиги, метод вә методолокијасы вардыр. Фәлсәфәдә елә бир проблем тапмаг мүмкүн дејилдир ки, о, һәјат фәлсәфәсиндә, сағлам фикирдә, чох вахт дејилдији кими, «халг фәлсәфәсиндә» өз мүвафиг һәллини тапмамыш олсун. Һәјатын һикмәти, ади һәјатын метод вә методолокијасы, доғрудан да, бир сыра әсаслы фәлсәфи проблемләрин чох садә, тәбии һәллини верир. Ади һәјат мүдриклији вә бу сәвијјәдә фәлсәфи проблемләрин һәлли үсулу чидди нәзәри проблемләрин кушә дашы һесаб едилә биләр. Үмумијјәтлә, һәјат фәлсәфәси ади һәјат мүдриклији кими чох бөјүк универсаллыға маликдир вә буна көрә дә ону фәлсәфәнин бүтүн саһәләринин пропедевтикасы адландырмаг олар. Һәјат философлары, о чүмләдән, Нитсше, һәјаты фәлсәфәнин әсаслы методоложи базасына чевирмәјә чәһд көстәрмәклә мүсбәт иш көрүрдүләр. Тәәссүф ки, онлар фәлсәфи проблемләрин һәллиндә һәјат мөвгејиндән чох узаглашыр, типик спекулјатив—нәзәри системләр гурашдырмаға мејл едирдиләр ки, онларда да спекулјатив фантасмагорија ади һәјатын ифадәчиси олан сағлам фикрә үстүн кәлирди. Гносеоложи, о чүмләдән, башга проблемләрин нистшечиликдә һәлли бунун бариз ифадәсидир.

Һәр бир натуралист кими, Нитсше дә өзүнүн иррасионалист бахышыны мүдафиә етмәк үчүн сағлам фикрә, «күчәдәки адама»—ади адама мүрачиәт едирди. Ади адам һәјатда чох вахт интуисија вә инстинктләрлә кифајәтләнир; идејалар истеһсал етмәк, нәзәријјә гурашдырмаг онун вәзифәси дејил, она көрә дә о, али зәкасыз кечинә билир. Нитсше инанырды ки, јашамаг үчүн нәзәријјә вә идејалара еһтијач јохдур вә буна көрә дә ади практик шүурла кифајәтләнмәк олар. О јазырды ки, мән идрак сөзүнә күчәдәки адамдан фәргли мә'на верә билмирәм. Күчәдәки адам идракы намә'лум шејин мә'лум шејә чеврилмәси кими баша дүшүр. «Мәкәр биз философлар бу барәдә онлардан чохму билирик?»—дејә о сорушурду. «Ади фикир образы әгли чәһәтдән сағлам адамларын дүшүнчә образыдыр»[1]. Ади адамлар нечә дә «тәвазөкардырлар», онлар

[1] Ницше Ф. Утренняя заря, с. 184.

«дүнја мүәммаларыны асанлыгла һәлл едирләр». Философлар исә идракда **харичи фактлардан** дејил, анчаг дахили фактлардан чыхыш едирләр, бу исә «ән бөјүк јанылмадыр». Нитсше, философу ади адамы тәглид етмәјә чағыраркән башга бир мәгсәд дә күдүрдү. О көстәрирди ки, ади адамлар идрак вә шүур үзәриндә дүшүнмүр, онлары проблемә чевирмирләр, буна көрә дә һеч шеј удузмур вә јанылмырлар. Философлар исә бу кими проблемләри тәдгиг етмәјә чалышыр вә онунла әлагәдар даһа чохлу јанылмалара мә'руз галырлар. Идрак мәсәләси дә, онун инандырдығына көрә, бу гәбилдәндир.

Фәлсәфәјә, һәгигәтә, тәрәгтијә вә мәдәнијјәтә Нитсшенин мүнасибәти онун идрака мүнасибәтиндә бариз шәкилдә өз ифадәсини тапырды. О инанырды ки, идрак һәјатын дејил, «һәјат идракын шәртидир». Идракда һәјат мөвгејинә кечид инамын мөвгејинә кечиддир, зира инамсыз һәјат ола билмәз. Буна көрә дә фәлсәфә һәјата хидмәт етмәклә әслиндә инама хидмәт етмиш олур. «Идрака вә һәгигәтә дејил, анчаг һәгиги инама мејл мөвчуддур»;[1] идрака мејли о, «әлламәлик» кими рәдд едирди. Идрака чан атан инсан «башга тулланмаға чалышан фил гәдәр мараглыдыр»—дејә јазырды о. Фәлсәфәнин идракда өз хүсуси сратекијасынын һазырланмасына о күлүнч бир шеј кими бахырды. О көстәрирди ки, идрака «тәвазөкар», «садәлөвһ» мүнасибәт бәсләнилмәлидир. Анчаг белә олдугда ајдын олур ки, идрак објектлә субјектин, инсанла дүнјанын, материја илә шүурун гаршылыглы кечидидир. Буна көрә дә инсан һеч вахт идракы онун предметиндән, материјаны шүурдан ајырыб, онлары објективләшдириб, тәдгигат предметинә чевирә билмәз. Демәли, үмумијјәтлә, идракы тәдгиг етмәјә киришмәк әбәсдир.

Идрак просесинин дәрки вә изаһы саһәсиндә мүмкүн олан шеј, Нитсшејә көрә, идракын кечдији тарихи јола нәзәр салмагдан ибарәтдир. Идрак һаггында тә'лим—руһ һаггында тә'лимдир; руһ исә тарихи вә мәдәни сәрвәтдир. Бу чүр сәрвәтләр расионаллашдырыла билмәз, јә'ни онлар предметләшдирилиб мүлаһизә објектинә чеврилә билмәзләр. Бу просесдә мүмкүн олан шеј өзүнүн һәјаты илә дәрк олунан варлығын «мүштәрәкләшдијини» интуитив шәкилдә һисс етмәкдән ибарәтдир. Бурадан мүтәфәккир белә нәтичә чыхарырды ки, идрак проблемләрини һәјатдан кәнарда баша дүшүб дәрк етмәк олмаз—һәјат онун һәлли үчүн ачардыр: јашамаг—дәрк етмәк, дәрк етмәк—јашамаг демәкдир. Бурадан һәјат фәлсәфәсинин гносеоложи принсипи мејдана кәлир: «Vivo, ergo, cogito» (јашајырам, демәли, дәрк едирәм).

Идракын һәјатла әлагәләндирилмәси Нитсшени сөзүн һәгиги мә'насында сағлам фикир фәлсәфәсинә, демәли, материализмин илкин әсасына, һәр һалда сон дәрәчә реалист бахыша кәтириб чыхармалы иди. Лакин о, «перспективизм» нәзәријјәсинә кәлиб чыхды. Бу нәзәријјәјә

---

[1] Ницше Ф. Собр. соч., т. X, с. 153.

көрә, һәгигәт идракын мәркәзи олан субјектдән асылыдыр; һәјат мүхтәлифдир вә һәр кәс она шәхси мәрамындан јанашыр; буна көрә дә үмуми, објектив һәгигәт јохдур—субјектин шәхси рәғбәти һәгигәт үчүн шәртдир. Белә чыхыр ки, биз шејләри дәрк етмәк əвәзинә анҹаг өзүмүзү дәрк етмәлијик. Һәгигәтә бу ҹүр јанашма халис субјективизмә апарыр. Бунунла белә, онда бә'зи мүсбәт ҹәһәтләр тапмаг олар: доғрудан да, һәгигәтә конкрет тарихи бахымдан јанашма—онун конкретлији бу бахышы нәзәрә алмағы тәләб едир. Һекелин «абстракт һәгигәт јохдур, һәгигәт һәмишә конкретдир» кәламы да бу фикри тәсдиг едир. Бунунла белә, һәгигәтин диалектик тәбиәти нәзәрә алынмалыдыр, конкретлик хатиринә објективликдән ваз кечмәк олмаз. Идрак проблемләриндән данышаркән һәјата мүраҹиәт етмәк мүсбәт һал иди. Лакин Нитсше бу мүсбәт методоложи зәминдән чыхыш едәрәк елми гносеоложи тә'лим јарада билмәди, чүнки о, сағлам фикрин—ади адамын идрака вә һәјата олан бахышыны да тәһриф едирди. Сағлам фикир, әввәлән, идракы тәдгиг етмәји гејри-мүмкүн һесаб едир; икинҹиси, тәбии идрак васитәләри илә—гавраjышларла кифајәтләнир, нәһајәт, күман едир ки, хошбәхт олмаг—јашамаг үчүн али идрака дејил, практик мәгсәдләрин вә тәләбләрин өдәнилмәсинә чалышмаг лазымдыр. Бу ҹүр бахыш Нитсшени идракын тәрәггисини мәһдудлашдырмаға вә иррасионализмә кәтириб чыхармышды.

«Билик нәдир?» суалына ҹаваб вермәклә фәлсәфә һәјата хидмәт едирди, зира «билик—һәјатдыр»[1]. Тәәссүф ки, Нитсше билијә анҹаг зоракылыг аләти кими бахырды вә јазырды ки, «идрак һакимијјәтин силаһы кими ишләјир»[2]. Мүтәфәккир инанырды ки, һәјат анҹаг биоложи ганунлар үзәриндә гурулур, онлар исә тәбиәтән инстинктләр шәклиндә верилир. Буна көрә дә билик, идрак һәјат үчүн зәрури дејил, һәтта зәрәрлидир. Бир натуралист кими о билдирирди ки, «инсан тәбиәт гуҹағындан идрак үчүн чыхмамышдыр»[3]. «Мән бирдәфәлик вә һәмишәлик чох билмәк истәмирәм»[4], «Елм өз-өзүнү сәфеһләшдирмә васитәсидир»[5], «Јахшысы одур—билмәмәк»[6]. Нитсше һәм дә идрак нәзәријјәсиндә корланма нәзәријјәсинин тәрәфдары иди. О инанырды ки, ағылын, идракын идеалы керидә галмышдыр, ирәли кетдикҹә инсан кәмләшир вә идрак чылызлашыр. О гејд едирди ки, алимләрин сәһви ондадыр ки, онлар буна инанырлар ки, куја индики инсан дүнјаны кечмиш инсанлардан даһа јахшы билир. Нитсше сүбут едирди ки, һәјат үчүн зәрури шеј билик

---

[1] **Роузентал Ф.** Торжество знания. М., 1978, с. 311.
[2] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. IX, с. 75.
[3] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. X, с. 155.
[4] **Ницше Ф.** Сумерки идолов, с. 6.
[5] **Ницше Ф.** Генеалогия морали. СПб., 1908, с. 83.
[6] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 32.

дејил, инамдыр. О јазырды: «Инсан фираванлығы үчүн идрак инам гәдәр рол ојнаја билмәз», буна көрә дә «инам варса һәгигәтсиз кечинмәк олар»;[1] «Иш үчүн инам өз-өзүнә кәләчәкдир—буна әмин олун»,[2]—дејә о, мәсләһәт көрүрдү. Философ тәлгин едирди ки, һәјат јарадычылыг, демәли, һәрәкәтдир. Бу исә инам, ешг,һәвәс, габилијјәт, ирадә, севки, амирлик, бир сөзлә, бәдәнин физики атрибутларыны тәләб едир. Һәјат үчүн билик дејил, мәһз бунлар лазымдыр. Буна көрә Нитсше билији инам, интеллекти—ирадә, шүуру—һәрәкәтлә әвәз етмәјә чалышырды. Онун нәрһиндә шүур, дүшүнчә өзү физиоложи һәрәкәтә, давраныша мүнчәр едилирди.

Нитсше сүбут етмәјә чалышырды ки, шүур, тәфәккүр кизли просес дејилдир; о бејнин фикир органы олмасы һагтында елми тәсәввүрү дә рәдд едирди. Руһун органы—һәјат функсијасыны јеринә јетирән организмдир. «Харичи давранышлар бејин тәрәфиндән дејил, симпатик систем тәрәфиндән идарә олунур»[3]. О, Шопенһауерин бу бахышыны мүдафиә едирди.

Нитсше изаһ едирди ки, философлар халис руһа инанырлар вә һесаб едирләр ки, тәфәккүр бејиндә баш верән кизли просесдир. Халис руһа инам «синир гүввәләринин түкәнмәсидир»[4]. «Фикир көз габағындакы сәфеһликдир», «фикир дујғуларын көлкәсидир»[5]. Философ расионализми тәнгид етмәк үчүн бу бахымдан чыхыш едирди.

Нитсше һәјат фәлсәфәсини кечмиш фәлсәфәјә—шүура, зәкаја әсасланан фәлсәфәјә гаршы гојмаға чалышырды: о инанырды ки, јашамаг үчүн шүурун, дүшүнчәнин, зәканын вә онларын мәһсуллары олан идејаларын, елмин, билијин о гәдәр дә әһәмијјәти јохдур; һәтта бунлар һәјатын тәбии аһәнкини позан «аләтләрдир». «Шүурлулуг организмин ән сонунчу вә ахырынчы инкишаф мәрһәләсидир, буна көрә дә о, организмин ән габилијјәтсиз вә күчсүз хассәсидир»[6]. О, әлавә едирди ки, инсана шүур, зәка дејил, «үчүнчү көз»—сејр, сезмә кифајәтдир; сезмә «мүасир инсан үчүн әсасдыр»—Нитсше өзүнү «көз дүнјасынын философу» һесаб едирди. Елм, фәлсәфә, зәка, сүбутсуз, нәтичәсиз, редуксијасыз кечинә билмәз, һалбуки сезмә, интуисија үчүн бунлар лүзумсуздур; биринчиләр бизи јүксәкләрә—әнкинликләрә галдырыр, интуисија исә керијә—гајнаглара, көкләрә гајтарыр; тәфәккүр бизә пафос, еһтирас верир, интуисија—«садәлөвһлүк бәхш едир». «Пафос бизә лазым дејилдир», ондан азад олмадан өз көкләримизә гајыда билмәрик. Зәка өз «нијәләри илә» бизи шүбһәләр дүнјасына сүрүкләјиб апарыр, буна көрә дә бизә «фанта-

---

1 **Ницше Ф.** Собр. соч., т. X, с. 184.
2 **Ницше Ф.** Утренняя заря, с. 81.
3 **Шопенгауер А.** Инстинкт и художественные наклонности. СПб-1886, с. 17.
4 **Ницше Ф.** Утренняя заря, с. 46.
5 **Јенә орада**, с. 43.
6 **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 72, 252.

зијаны чиловламаг» үчүн васитә лазымдыр. Белә бир васитә исә шүур, зәка һагтында инсанларын тәсәввүрүнү дағытмагдан, онлары интуисија илә силаһландырмагдан ибарәтдир. Бу мәгсәдлә о, зәканы «тахтдан салмаға» чалышыр, иррасионализм тәблиғ едирди.

Нитсше јазыр: «Јарадычы, руһу өз ирадәсинин силаһы кими дүшүнүб»[1]. Руһ ирадәнин силаһы—бәдәнин физики габилијјәти кими анлашылдыгда о, шүур үчүн ачыг олур, чүнки руһ һәјатын көзлә көрүнән чәһәти кими чыхыш едир. Лакин философлар шүура «кизли» мөвчудлуг кими бахыр вә буна көрә дә ондан сөһбәт кедәркән долашыглыг јарадырлар. «Бизим мә'нәви фәалијјәтимизин бөјүк әксәријјәти шүур үчүн әлчатмаз олараг галыр вә бизим тәрәфимиздән дәрк едилмир, буна көрә дә идракын тәбиәти һагтында чох асанлыгла јанлышлыға јол верә биләрик»[2]. Зәка вә онун ролу һагтында үмумбәшәри инамы о, јанылма һесаб едирди.

Дүшүнчә просеси ики мүхтәлиф мәрһәләјә бөлүнүр: дәррақә (ағыл, сағлам фикир, ади шүур) вә зәка. Дәррақә, сағлам фикир билаваситә практик фәалијјәтлә мәшғул олан, нәзәријјәнин бу вә ја дикәр саһәсиндә ихтисаслашмајан адамларын тәфәккүр тәрзидир; о, һадисәләрин заһирән вә ән зәрури чәһәтләри һагтында билик әлдә етмәјә имкан верир. Дәррақә әмәли мәгсәдләр күдүр вә мәһз буна көрә дә халис нәзәријјәчиләрин, философларын чоху ону рәдд едирләр. Һәлә антик деврдә—фәлсәфәнин тәшәккүл мәрһәләсиндә Һераклит «она нифрәт бәсләјирди»[3]. Дәррақә билаваситә предметә јөнәлдилир, буна көрә дә ону һадисәләрин практик чәһәти—фајдалылығы марагландырыр. Зәка исә билијә, идејалара, һәгигәтә әсасланыр, практик мәгсәдләр наминә чалышмыр, ону билик, һәгигәт кими марагландырыр; о, илкин принсипләрә вә сон мәгсәдләрә—мүтләг һәгигәтә чан атыр, бу исә, Аристотел демишкән, «үмумијјәтлә, дүнјада ән бөјүк хејирхаһлыгдыр»[4]. Мүтәфәккир анламышды ки, зәка зиддијјәтләрә, демәли, «ән јахшыја» доғру апарыр. Кант көстәрирди ки, дәррақә дүшүнән шүурдур, о, «билик әлдә етмәк васитәсидир», «һадисәләрин гајдалар васитәси илә вәһдәтини верән габилијјәтдир»[5]. Лакин о сүбут едирди ки, дәррақә васитәси илә әлдә едилән билик шәрти, мәһдуд, абстракт характер дашыјыр. Буна көрә дә дәррақәнин долғун тәзаһүрү үчүн јени, кејфијјәтчә јүксәк нөгтеји-нәзәр тәләб олунур. Бу нөгтеји-нәзәри исә зәка верир.

Зәка инсан тәфәккүрүнә мәхсус бүтүн јарадычылыг гүдрәтини вә енержисини актуаллашдыран али интеллектуал габилијјәтдир: о, елми тәфәккүрүн, дүшүнчә просесинин там суверенлијидир. Зәка бүтүн башга

[1] **Ницше Ф.** Так говорил Заратустра, с. 25.
[2] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 201.
[3] **Маркс К., Ф. Энгельс.** Из ранних произведений, М., 1956, с. 199.
[4] **Аристотель.** Соч., т. 1, с. 69.
[5] **Кант И.** Соч., т. 3, с. 342.

дәркетмә васитәләриндән кејфијјәтчә сечилир—онда дүнја өз адекватлығыны тапыр. «Зәка фикрин елә универсал мүстәгиллијидир ки, о, һәр шејә онун өз маһијјәтинин тәләб етдији мүнасибәти бәсләјир»[1]. Зәка идракын идеалыны һәјата кечирмәјә—дүнја нечә варса, елә дә онун мәнзәрәсини јаратмаға чалышыр, буна көрә дә онда варлыгла шүур арасында зиддијјәт бәртәрәф едилмиш олур. Зәка мөвчуд оланы тәсвир етмәклә кифајәтләнмир, онун илкин сәбәбләрини вә сон нәтичәләрини дәрк етмәјә чалышыр. Натуралист тә'лимләр, о чүмләдән, һәјат фәлсәфәси дәрракә үзәриндә гурулур, анчаг ону тәбии вә зәрури дүшүнчә формасы кими гәбул едир вә буна әсасланараг да зәканы рәдд едирләр.

Һәјат фәлсәфәсинин нүмајәндәләри, о чүмләдән Нитсше, инанырлар ки, тарих зәканын һакимијјәтинә вә онун тәләбинә чеврилсәјди, буну онун үчүн «өлүм һөкмү» һесаб етмәк оларды. Онлар сүбут етмәјә чалышырдылар ки, зәка һәјат үчүн һаким вә ганунверичи, онун үчүн зәрури компонент дејилдир. Һәјатын вә ја руһун «сиррини» зәкада ахтармаг һәјат философларына көрә чох бөјүк јанылма иди. Нитсше көстәрирди ки, зәка—организмин тәбии тәркиб һиссәси дејил, мәдәнијјәтин инкишафы илә әлагәдар мејдана кәлән «хәстәликдир». О, зәканын идраки функсијасыны да рәдд едирди. Мүтәфәккир тәлгин едирди ки, зәка идракы даһа да «схематикләшдирир», абстраксијаја ујмагла инсанла дүнја арасында өзкәләшмәни дәринләшдирир, идракы дајазлашдырыр, инсаны конкрет һәгигәтләри сејр етмәкдән узаглашдырыр.

Нитсше һәјатын вә сосиал керчәклијин бүтүн бәлаларынын көкүнү зәкада ахтарырды: чәмијјәт мүнтәзәм өзкәләшмәјә мә'руздур, онда шүурун технизасијасы, инсанын деперсонификасијасы, күтләвиләшмә вә с. кими «демонлар» баш алыб кедир. Бүтүн бунлар, онун фикринчә, зәканын ишидир. Зәка јанылмалар мәнбәји, абсурдтөрәдичиаситәдир. «Зәкадан һеч вахт нәсә даһијанә бир шеј чыхмамышдыр; даһилик анчаг објектләри сејр етмәк гүввәсидир»[2]. «Узун мүддәт әрзиндә интеллект јанылмалардан башга һеч шеј јаратмамышдыр»[3]. «Интеллект тәһрифләр устасыдыр»[4]. «Дујғуларын сәһиһлијини позмағымызын сәбәби зәкадыр»[5]. Зәка инсаны һәмишә ирәлијә—сонсузлуға сүрүкләмәклә үмумбәшәри фәлакәти јахынлашдырыр. «Унутмајын. Нә гәдәр биз јүксәјә галхырыгса, бир о гәдәр учмағы бачармадығымызы көстәририк»[6]. Дикәр тәрәфдән, философлар зәканын објектив, күчлү тә'сиринә инанырлар; онлар күман едирләр ки, зәка һадисәләрин маһијјәтини дәрк етмәк имканы верир. Нитсше бу фикри рәдд едир вә күман едирди ки, маһијјәтлә инсанын

[1] **Маркс К., Енгельс Ф.** Соч., т. 1, с. 7.
[2] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. IV, М., 1910, с. 332.
[3] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 135.
[4] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. X, с. 148.
[5] **Ницше Ф.** Сумерки идолов, с. 26.
[6] **Ницше Ф.** Утренняя заря, с. 382.

предмет hагтындакы рә'ји ејни шејләрдир. «Шејин маhијјәти анчаг онун hагтындакы рә'јдир»[1]. Бу да дәрракәјә әсасланан сағлам фикрин анлајышы илә тамамилә узлашыр; сағлам фикир исә гаврајыш дүнјасындан башга бир дүнја танымыр; онун үчүн маhијјәтләр дүнјасы әсла мөвчуд дејилдир. Нитсшенин иррасионализми—зәкаја гаршы hүчумлары елм, нәзәријјә үчүн heч бир хејир кәтирә билмәз. Чүнки идрак ондан имтина едәркән әслиндә өзүнү халис инстинктлә ејниләшдирир, чәмијјәт исә сүрү сәвијјәсинә ендирилир. Һәгигәт hагтында онун бахышлары да кара кәлмир.

Һәгигәтдән данышаркән Нитсше белә бир чәhәти әсасландырмаға чалышырды ки, hәгигәти расионаллашдырмаг, ону мүлаhизә предметинә чевирмәк олмаз; hәгигәт проблем кими heч вахт hәлл едилә билмәз. Нитсше hәгигәтә биоложи фајдалылыг кими бахырды. Инсан, доғрудан да биоложи фајда верән шеји hәгигәт hесаб етмәјә мејл едир. Бунунла белә, hәгигәти анчаг фајда кими гијмәтләндирмәк өзү hәгигәтдән узаглашмаг демәкдир. Нитсше буну нәзәрә алмадан билдирирди ки, hәгигәт—«хејир верән јаландыр»; башга бир јердә о, гејд едирди ки, «hәр чүр hәгигәт әјридир». О, өзү е'тираф едирди ки, онун hәгигәт консепсијасы бәшәријјәтин hәгигәт hагтындакы тәсәввүрүнә гаршы чеврилмишдир. «Һәгигәтин нә олмасы мәсәләси барәсиндә бәшәријјәтин бүтүн пафосу бизим әлејhимизәдир»[2]. Һәгигәтин әлдә едилмәси, онун дәрки мәсәләсиндә Нитсше интуитивист мөвге тутурду; о, инанырды ки, hәгигәт шүурда, интуисијада верилир. Онун hәгигәтә, билијә мүнасибәти олдугча пис иди, чүнки философ инанырды ки, hәјат ешги билик вә hәгигәтлә дејил, ирадә вә инстинктлә бағлыдыр. Билији дә, hәгигәти дә о, ирадә үчүн садәчә васитә hесаб едирди. Ирадә исә даhа камил васитәләр—сосиал нормалар, әхлаг, hүгуг гајдалары илә мәhдудлашдырылмадыгда ачкөзлүјә вә барбарлыға апарыб чыхарыр. Гәрибә бурасы иди ки, Нитсше зәканы чиловламаға, ирадәјә исә «ганад вермәјә» чағырырды. Бу чүр гејри-тәбии, анормал мөвге ону халис ниhилизмә, аморилизмә, антимәдәнијјәтә, бир сөзлә, «фөвгәлинсан» консепсијасына кәтириб чыхармышды.

Гејд едилдији кими, Нитсше үчүн онтолокија вә гносеолокија проблемләри мүhүм әhәмијјәт кәсб етмирди. О, әсас диггәтини хүсусилә јарадычылығынын үчүнчү мәрhәләсиндә әбәди гајытма, фөвгәлинсан вә амирлик ирадәси мәсәләләринә вермишди.

«Әбәди гајытма» консепсијасы тарихин мәгсәди—hәјатын истигамәти мәсәләси илә бағлыдыр. Бу мәсәләнин ајдынлашдырылмасы үчүн XVII—XVIII әсрләрдә бир чох чәhдләр едилмишдир. Нитсшенин сәләфләриндән бири Һелдерлин инанырды ки, «көзәллик илаhәси» кечмишдә галмышдыр; севкијә, мәhәббәтә, тәглидә лајиг нә варса анчаг кечмишдә ахтарылмалыдыр. О јазырды: «Мәнә дүнја гәдәр гәдим олмајан heч шеј

[1] **Ницше Ф.** Собр. Соч., т. IX, с. 487.
[2] **Ницше Ф.** Антихрист. с. 24.

әзиз дејилдир»[1]. Буна көрә дә үлвилијә лајиг олан шејә саһиб олмаг үчүн кечмишә гајытмагдан башга һеч бир чыхыш јолу јохдур. «Һарадан чыхмышсыныэса, ораја да гајыдын»,—онун шүары белә иди. Нитсше өзүнүн «әбәди гајытма» консепсијасыны һазырларкән она әсасланырды.

Нитсше тарихдә һәр чүр ганунаујғунлуғу инкар едирди. «Әкәр тарихдә ганунлар олсајды, онда о ганунлар вә тарих һеч шејә дәјмәзди»[2]. Тарих, онун фикринчә, тәшәккүлетмәдир; о, мүәјјән даирә ичәрисиндә баш верир, заман-заман өзүнү тәкрар едир вә илкин вәзијјәтә гајыдыр. Бу сәбәбдән тарих јени шеј јаратмыр, анчаг мөвчуду мәһв едир, лакин бу мәһволма кечичидир, чүнки әввәл-ахыр о јенидән јарадылыр. Бу бир миф иди вә онун васитәсилә Нитсше һәјатын әбәдилијини сүбута јетирмәјә чалышырды. Ону әсасландырмаг үчүн философ белә бир дәлилә әл атырды. Тарих јанылмалардан вә сәһвләрдән ибарәтдир, лакин о, бу чүр учурумлара јуварланмамышдан әввәл «һамар» јолла кедирди вә һәр чүр сәһв вә јанылмалардан азад иди. Буна көрә дә инсан өзүнүн сәһвләри вә јанылмалары учбатындан дүшдүјү вәзијјәтдән гуртармаг үчүн һөкмән әввәлки вәзијјәтә гајытмалыдыр. «Ифличедичи дағытма вә мәһволма дујғусуна гаршы мән әбәди гајытманы ирәли сүрдүм»[3]. Әбәди гајытма консепсијасында тәбиәтә мәхсус енержинин сахланмасы һаггында ганунун тә'сирини дујмамаг олмаз: бир һалда ки, тәбиәтдә һеч шеј мәһв едилмир, демәли, чәмијјәт дә белә олмалыдыр. Бурада позитивизм вә сосиал-дарвинизм өзүнү ачыг тәзаһүр етдирмишдир. «Әбәди гајытма» консепсијасы васитәсилә Нитсше белә бир идејаны да әсасландырмаға чалышырды ки, куја индики бәшәријјәт белә бир дөнүш әрәфәсиндәдир: инди бәшәријјәт өз инкишаф сиклини баша вурмуш вә буна көрә дә илкин вәзијјәтә гајытма лабүддүр. Мүасир бәшәри мөвчудлуғун бүтүн саһәләриндә о илкин вәзијјәтә гајытмағын лабүдлүјүнү көстәрән әламәтләр тапырды. Мүтәфәккир инанырды ки, мүасир әхлаг, мәдәнијјәт, һәјат тәрзи, рәсми үсул-идарә вә с. елә бир һәддә кәлиб чатмышдыр ки, онларын кечмишини тәкрар етмәкдән башга чыхыш јолу јохдур.

Нитсше варлығын һеч бир саһәсиндә инкишафа вә тәрәггијә зәрури вә гануни һал кими бахмырды. Әксинә, о бунлары бөһран, хәстәлик һалы, анахронизм кими гијмәтләндирирди. Мүасир мәдәни етик вә естетик сәрвәтләр, онун фикринчә, рәдд едилмәлидир. Буну етмәдән бәшәријјәт өзүнүн саф, сағлам һалына гајыда билмәз. Бурадан да онун ниһилизми ирәли кәлирди.

Мүасир сивилизасијанын илкин вәзијјәтә гајытмаг зәрурәти гаршысында олдуғуну сүбут етмәк үчүн Нитсше ниһилизмә мүрачиәт едирди. Кечмишә вә ја һәр һансы сәрвәтләр дүнјасына гајытмаг үчүн мүасир

---

[1] **Һелдерлин. Һиперион.** М., 1988, с. 36.

[2] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. 1, с. 273.

[3] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. IX, с. 912.

сәрвәтләр инкар едилмәлидир. Белә бир вәзијјәтин зәрурилији ниһилизми Нитсшенин методуна чевирмишди. Нитсше инанырды ки, артыг бәшәријјәт мүасир сәрвәтләрин—мәдәнијјәтин, әхлагын, дүнјакөрүшүн вә с. ифласы, тәнәззүлү факты гаршысында галмышдыр. О, күман едирди ки, бу просеси күчләндирмәк онун фәлсәфәсинин тарихи вәзифәсидир.

«Ниһилизм нә демәкдир?»—дејә о, сорушурду. «Али сәрвәтләр өз мә'насыны итирмишдир, «нијә» суалына чаваб да јохдур»[1]. Ниһилизмә мүтәфәккир мәдәнијјәтин тәбии нәтичәси кими бахырды; мәдәнијјәт тәрәгги етдикчә, зәка өз һүдудларыны кенишләндирдикчә ирадәнин ифличи дәринләшир, инсан нә етдијини вә нечә јашадығыны билмир, үмидсизлик вә скептисизм әһвал-руһијјәси чәмијјәти бүрүјүр. Нитсше ниһилизмә «руһун дәјишдиричиси», онун «ингилабиләшдирмә» васитәси кими бахырды. О, гејд едирди ки, ниһилизм кечмишин сәрвәтләр хәзинәсини дағыдан «партлајычыдыр»: о, ејни заманда, чәмијјәти бүрүмүш кифи тәмизләјир, ону саф вә сағлам һала салыр. Ниһилизм бәшәри мөвчудлуғу «хәстәликләрдән» тәмизләјир, шүуру вә зәканы, мәдәнијјәт вә әхлагы дәјишәрәк инсаны өз илкин вәзијјәтинә гајтарыр. Бу мәгсәдлә дә о мүасир әхлагы рәдд едирди.

Нитсше инанырды ки, «сәрвәтләрә јенидән гијмәт вериләркән мүасир әхлагы, дини, вичданы вә с. рәдд етмәмәк ағылсызлыгдыр. Бу сәрвәтләр вә онларын һаггындакы бахышлар, онун әгидәсинчә, тәбии позулма —«мәдәниләшмә», «елмиләшмә» просесинин нәтичәсидир. Мүтәфәккир инанырды ки, инсанлығын елә һәјат мәрһәләси олмушдур ки, орада инсанлар сосиал нормалара, әхлага вә ја зәкадан ирәли кәлән ганунлара дејил, анчаг ирадәјә вә инстинктләрә әсасланырды. Тарихин бу мәрһәләси үчүн әхлагын һеч бир әһәмијјәти олмамышдыр. Нитсшејә көрә, бу чүр вәзијјәтә гајытмагла инсанлыг өзүнү јенидән һәгиги һала—тәбии вәзијјәтә гајтармыш олур. Бу вәзијјәтдә һәјат артыг тәбиәт адамларындан ибарәт олур вә анчаг тәбии ганунлар әсасында идарә олунур. Нәтичәдә инсанлар тәзәләнир, хәстәләр мәһв едилир, тәбии сечмә принсипи һәјата кечирилир, чәмијјәт исә анчаг күчлүләрдән—«али кастадан» тәшкил едилир. Бу мәрһәләјә гајытма исә мүасир әхлагын, динин вә башга сәрвәтләр системинин мәһв едилмәсини тәләб едир.

Нитсше кәнчлијиндән диндар шәхс иди; лакин о дин дејәркән христианлығы нәзәрдә тутмурду, әксинә, философ христианлыға дүшмән олдуғуну кизләтмирди. Мүтәфәккир христианлығы «көләләрин дини» адландырыр, «аллаһ өлүб» дејә һај чәкирди. Нитсше өзүнүн фәлсәфәсини «јени дин» кими тәгдим едирди. Дин, онун инандығына көрә, инсаны зәифләдир, ону өзүнә дејил, башгаларына аид едир. «Биз атеист вә имморалистик, һабелә сүрү инстинктинин динини вә әхлагыны мүдафиә едирик»[2].

---

[1] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. IX, с.9.
[2] Јенә орада, с. 81.

Нитсше сүбут едирди ки, әхлагын мәнбәји интеллектдир; буна көрә дә о, интеллектлә бирликдә атылмалыдыр. Философ килсәјә, динә, әхлаға гаршы үсјан галдырырды. О, сүбут едирди ки, әхлаг мәкрли нијјәт, абсурддан башга шеј дејилдир; симасызлашма, ачизләшмә, икиүзлүлүк мәнбәјидир, инсанда тәбии олан енержини өлдүрмәк васитәсидир; әхлаг инсанлары әдаләтә, виҹданлылыға чағырмагла әслиндә јалана, сахтакарлыға хидмәт едир. Нитсше һесаб едирди ки, һәјат уғрунда мүбаризә күҹлүләрин күҹсүзләрә гаршы мүбаризәсидир.*Әхлаг бу норманы һәјати ганулу чиловламаға чалышдығындан философ ону рәдд едирди. Нитсше инсанлары хејир вә шәрдән о тәрәфдә—кәнарда олмаға, демәли, әхлагдан јухары галхмаға чалышырды. «Биз әхлагдан јухарыда дурмағы баҹармалыјыг»,[1]—дејә о јазырды.

Дини әхлаг, о ҹүмләдән, христиан әхлагы, инсанлары хәстәләрә вә күҹсүзләрә һимајәчилијә чағырыр. Нитсше дејирди ки, «хәстә, ҹәмијјәт үчүн түфејлидир»[2], буна көрә дә о мәһв едилмәлидир. О, һәр ҹүр һимајәчилик дујғусуну, әхлаги нормалары рәдд едирди. О инанырды ки, әхлаги нормалар инсаны хејрә, әдаләтә сәсләјир, бунлар исә башгаларыны өзүнә табе етмәк вә башгаларына табе олмагдан башга бир шеј дејилдир. Индијәчән мөвҹуд олан әхлаг типләрини о «көлә әхлагы» адландырырды. Бунунла белә о, инанырды ки, онун фәлсәфәси јени әхлаг—«ағалар әхлагынын» тәҹәссүмү кими мөвҹуддур. Өзүнүн тәблиғ етдији әхлагы философ «али тип әхлаг» вә ја јунан гәһрәманларынын әхлагы һесаб едирди. Буна көрә дә мүасир инсанлығын «борҹ», «хејирхаһлыг», «мәрһәмәт» вә с. һаггындакы бахышлары она «хүлја» кими көрүнүрдү. «Касыблары мәһв етмәк лазымдыр»[3], «гәддарлыг—хејирхаһлыгдыр»[4],—дејә о, јазырды. Нитсше мүасир мәдәнијјәтин тәнгидинә дә керијә гајытма, үмумбәшәри ифласын дәринләшмәсинин програмы кими бахырды. О инанырды ки, ифлас өзүнү тәсдиг етдирмәдәдир вә бәшәријјәтин кечмишә гајытмагдан башга чарәси галмамышдыр.

Нитсше декаденс нәзәријјәчиси иди. Декаденс, онун фикринҹә, ниһилизмин нәтиҹәсидир, «ниһилизмин јүксәлиши» исә епоханын «нөв әламәтидир». Мүтәфәккир тәләб едирди ки, идејалар вә идеаллар да епоханын оријентасијасына ујғунлашдырылмалыдыр; бәшәријјәтин чыхыш моментинин мәнтигинә, онун тәшәккүлетмә мәрһәләсинин маһијјәт вә мөвҹудлуғуна ујғун кәлмәјән һәр ҹүр идеја вә идеал тәҹрүбә вә мәдәни сәрвәт кими рәдд едилмәлидир. Бу, әхлаги идеала да аид едилирди.

Философларын јаратдығы етик идејалар, һабелә христиан әхлагы, Нитсшејә көрә, елә бир вәзијјәт јаратмышдыр ки, ондан инстинктләрә гајытмаг јеканә чыхыш јолудур. Бу гајытманы о белә әсасландырырды: мүасир әхлаг вә мәдәнијјәт мәһз инстинктләрдән узаглашманын нәтиҹә-

[1] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 130.
[2] **Ницше Ф.** Сумерки идолов, с. 107.
[3] **Ницше Ф.** Утренняя заря, с. 162.
[4] Јенә орада, с. 38.

сидир. Бу узаглашма ејбәчәрләшмиш әхлаг вә зөвгләр системи јаратмышдыр; онлар инсана тәбиәтән мәхсус һәјат ешгини—амирлик ирадәсини өлдүрмүш, ону «формал вичданын», динин көләсинә чевирмишдир. Мүасир әхлаг, зөвгләр, чәмијјәти күтләвиләшдирмиш, күчлүнү күчсүзләр, даһиләри адиләр ичәрисиндә әритмиш, «гара чамаатын инстинктини» чәмијјәтин һәјат тәрзинин принсипинә чевирмиш, сосиалист идеалы вә с. кими актуал вәзифәләр орталыға атмышдыр.

«Күтләвиләшмәнин» әсрин әсас иблисләриндән биринә чеврилмәси идејасы Нитсшејә мәхсусдур вә о, бу идеја васитәси илә сүбут етмәјә чалышырды ки, «инсан өлмүшдүр». Халг онун үчүн «сүрү», «базар милчәјидир». Зәканы о, күтләвиләшмәнин—чәмијјәтин чырлашмасынын әсас сәбәбләриндән сајырды. О јазырды ки, зәка күтләвиләшдирир вә технизасија едир, тәрәгги, демәли, фәлакәт үчүн зәмин һазырлајыр; епоха зәканы, елми вә мәдәнијјәти инкишаф етдирмәк, сосиализми исә күндәлик мәсәләјә чевирмәклә инсаны фәрд кими көјә совурур, ону һечлијә чевирир. Философ сосиализмә «христианлығын мүасир формасы» кими бахырды. Сосиализм бәрабәрлик, демократија идејалары үзәриндә гурулур, еле буна көрә дә о, бүтүнлүклә һәјаты тәһлүкә алтына алыр. Мүтәфәккир сосиализми «өлүм демократијасы» адландырырды.

«Бәрабәрлик һаггында тә'лим. Бундан даһа зәһәрли зәһәр јохдур»[1],—дејә Нитсше јазырды. «Фәһлә» проблеми илә мәшғул олмағы о, «сәфеһлик» һесаб едирди. «Мән гәтијјән анламырам, бу Авропа фәһләси илә нә етмәк истәјирләр»[2]. Сосиализми о, тәбиәтә зидд бир гурулуш һесаб едирди: тәбиәтин бәрабәр јаратмадығы инсанлары о, бәрабәрләшдирмәк истәјир. Бу, ахмаглыгдыр. Философ фәһлә синфинә дүшмән мүнасибәт бәсләјир вә онун һакимијјәтә чан атмасына һәр шејин сону кими бахырды. Онун әгидәсинчә, фәһлә мәсәләсини сосиалист шүуру төрәдир; бу шүурун исә әсасы јохдур. Сосиализм өзү дә гејри-тәбии принсип үзәриндә гурулур: «Һәр кәс бәрабәрлик арзу едир, һамы бәрабәрдир; башга чүр дүшүнәнләрин јери дәлиханадыр»[3]. Философ сосиализми «залымларын ағылсызлығы» адландырырды. Фәһлә синфинин һакимијјәтә кәлмәсини о һәр шејин сону һесаб едирди. «Фәһлә силки анладыгда ки, бизи тәһсил вә хејирхаһлыгда о асанлыгла габаглаја биләр, бизимки гуртарды»[4]. Сосиализмин өзтәсдиги, күтләләрин јүксәлиши, Нитсшејә көрә, гулларын ағасыз галмасына, сечмәләрин ролунун азалмасына апарыр. О инанырды ки, тарихин мә'насы радикал аристократларда—сечмә елитада, амирләрин, күчлүләрин, гәһрәманларын руһунда кизләнмишдир. Аристократијадан фәргли олараг, күтлә чәмијјәт, тарих вә идарәетмә һаггында зәрәрли бахыша маликдир. Күтлә инаныр ки, инсан башгасы

[1] Ницше Ф. Сумерки идолов, с. 131.
[2] Јенә орада, с. 119.
[3] Ницше Ф. Так говорил Заратустра, с. 10.
[4] Ницше Ф. Весёлая наука, с. 315.

үзәриндә анчаг тәсадүфән јүксәлир; бир һалда ки, беләдир, онда кәлин пүшк атаг вә социализмә чатаг; онун мәсләки будур. Бу чүр руһ, Нитсшејә көрә, «чәдвәл» вә ја машын руһудур. Философ беләпросес-ләрин гаршысыны алмаг үчүн сәрвәтләрин «јенидән гијмәтләндирилмә-си» үзәриндә исрар едирди. Сәрвәтләрдән, дәјәрләрдән сөһбәт кедәркән о бәдии дәјәрләри, инчәсәнәти елми, фәлсәфи, әхлаги сәрвәтләрә гаршы гојур вә инанырды ки, мүасир инсанлыг инчәсәнәтә биканәликдән мәһв олачагдыр. О инсанлыгын јүксәлиш јолуну инчәсәнәтә апелјасијада көрүр вә тәлгин едирди ки, «инчәсәнәт бизи хилас едәчәкдир». Инчәсә-нәтә гајыдыша о, әбәди гајыдышын нәтичәси кими бахырды. Нитсше сүбут едирди ки, һәјат вә идрак инчәсәнәтдән башлајыр вә она гајытмаг-ла да өз һәгигәтини тапа биләр. «Инчәсәнәт вә ондан башга һеч нә. Ин-чәсәнәт бизә верилмишдир ки, һәгигәтдән өлмәјәк»; она көрә дә фило-соф мәсләһәт көрүрдү ки, «инчәсәнәтдән ајрылмајын».

Инчәсәнәт, Нитсшејә көрә, мәдәнијјәтин фундаментал компоненти-дир. Инчәсәнәтин фундаменталлыгыны о бунунла изаһ едирди ки, әввәла, инчәсәнәт мәдәнијјәтдән вә мәдәни васитәләрдән—дилдән вә мәнтигдән дејил, инстинктләрдән кәлир, икинчиси, дикәр мәдәни формалардан, мәсәлән, елмдән фәргли олараг о, тарихән әввәл кәлир; инчәсәнәт, Нитсшејә көрә, инсаны мүшајиәт едән мәдәни формадыр. Инчәсәнәтлә елм сивилизасијанын мүһүм компонентләри кими тарихи просесдә өз јерләрини вә функсијаларыны дәјишә биләрләр. Илкин мәрһәләдә апарычы рол инчәсәнәтә, сонракы мәрһәләдә елмә мәхсусдур. Инчәсә-нәт дә, елм дә һәјата хидмәт едир, ону инкишаф етдирир. Лакин онлар өз мәгсәдләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Инчәсәнәт һәјаты һәјат наминә инкишаф етдирир, о, нечә дејәрләр, һәјата нечә варса елә дә јанашмаға, демәли, ону өзүнүн тәбии, расионал һалында инкишаф ет-дирмәјә үстүнлүк верир. Белә дүшүндүкдә ајырд етмәк олур ки, инчәсә-нәт һәјаты тәбиәтә вә тәбии гүввәләрә доғру инкишаф етдирмәјә үстүнлүк верир. Өзүнүн һәгиги вә тәбии һалында инчәсәнәт Диониси башланғыча малик олур. Мәдәнијјәтин инкишафында әкс мөвге—Аполлон хәтти тутур. Нитсше мәдәнијјәти бу ики јарадычылыг формасы-нын бир-бирини әвәз етмәси просеси кими тәфсир едир.

Дионис—Гәдим јунан мифолокијасында мәһсулдар гүввәләр—тәбии олараг үзүм, тахыл, битки вә с. төрәдән јарадычы башланғыч һесаб еди-лир. Һәјаты вә мәдәнијјәти Дионисә—тәбии јарадычы гүввәләрин мифик символуна апелјасија васитәсилә изаһ етмәкдә Нитсше хүсуси мәгсәд күдүрдү. Мәсәлә бундадыр ки, Дионис—тәбиәтә, торпаға, биткиләрә мәхсус гүввәләрин култудур. О, инсана мәхсус јарадычылыг гүввәсинә—Аполлон руһуна гаршы дурур. Дионисә мәхсус, демәли, тәбиәтдән кәлән гүввәләрин тә'сири алтында вә онларын һесабына јарадылан һәр шеј, о чүмләдән, инчәсәнәт һәјатын давамына вә инкишафына, онун тәбиилији-нә вә сағламлығына ујғун кәлир. Бу гүввәләр тәбиәтин стихијасыны әкс

етдирир, өзләри дә һәр чүр ме'јар, критери, норма, низам вә һармонијадан, бир сөзлә, зәка вә бүтүнлүклә көтүрүлдүкдә расионаллыға мәхсус симптомлардан мәһрумдур. Дионис—кобуд тәбии гүввәдир вә һеч бир дикәр гүввә илә мәһдудлашмыр вә ја онун тә'биринә мә'руз галмыр. Һәјата мүнасибәтдә бу, халис ирадәнин—һәјати гүввәләрин сәрбәст фәалијјәтидир. Бу гүввәнин һесабына јаранан инчәсәнәт һәјаты тәбиәтә чәкир, ону тәбиәтин тә'сири алтында сахлајыр, ирадәјә интәһасыз мејдан верир; онун хүсуси шәкилдә тәфәккүрдән кәлән, онун тәрәфиндән јарадылан норма вә парадигмасы, форма вә низампәрвәрлији олмур. Бу нөв инчәсәнәт ирадә вә истәкдән—сәрбәст јарадычылыг енержисиндән кәлир. Она көрә дә бу нөв инчәсәнәтлә тәбиәт арасында ејнилик олур. Һәјат да бу инчәсәнәт сәвијјәсиндә тәбиәт кими өз стихијасына малик олур, зәкаја дејил, титанизмә әсасән инкишаф едир. Нитсше анчаг бу чүр һәјаты тәгдир едир вә ону үмумијјәтлә бәшәри мөвчудлуғун парадигмасы һесаб едирди. О, Дионис руһунун јаратдығы мәдәнијјәти дә мәдәни варлығын һәгигәти, онун парадигмасы, мәдәнијјәтин нормал, тәбии вә сағлам һалы һесаб едирди. Бу чүр һәјат вә мәдәнијјәт сәрбәст ирадәнин—бәшәри мөвчудлуға мәхсус стихијанын, гүввәләрин фәалијјәтинин нәтичәсидир. Инсан бу мәрһәләдә вә бу гүввәнин тә'сири алтында јарадаркән дүнјаны нечә варса елә дә гәбул едир, ону өзү истәдији кими дәјишдирмәк иддиасына дүшмүр, тәбиәтә иддиа вермир, она «бөһтан» атмыр. Аполлон руһу—мәдәнијјәт вә һәјатдакы Аполлон башланғычы исә дүнјаја тамамилә әкс гүтбдән јанашыр.

Ф.Нитсше инчәсәнәтдән фәлсәфә вә елмә кечидә интеллектуал инкишафда тәнәззүл кими бахырды. Тәрәггијә инам, Нитсшејә көрә, мүасир инсанлығын һәјат тәрзиндән ирәли кәлир. О тәләб едирди ки, бу инамын хурафат олдуғуну һамыја анлатмаг лазымдыр. Тәрәгги, онун үчүн «оптик алданмадыр». Мүасир инсан вә чәмијјәт өлүм јатағындадыр, лакин һамы һәјата үмидлә бахыр. Инсан бејин јарымкүрәләринин мәһсулудур. Лакин бу ону һисс етмәдән бејни һәмишә кәркин вәзијјәтдә сахлајыр, ондан истифадә едәркән һеч бир ме'јара әмәл етмир. Бу өз нөвбәсиндә әсәб тутмаларыны, неврозлары артырыр, үмумбәшәри фәлакәти јахынлашдырыр. Нитсше јазырды ки, бизим дөвр инсаны елә вәзијјәтә салмышдыр ки, мән онун әвәзинә утанырам. Мән һәр тәрәфдә бүтөвлүк, камиллик дејил, «дәһшәтли һадисәләр, гырынты вә фанилик» көрүрәм; даһимиз инди белә «дөзүлмәз адама чеврилмиш», «дүшүнчә тәрзимиз вахты илә она мәхсус вачиблијини итирмишдир»[1]. Бу сүбут едир ки, «XIX әсрин адамлары олан биз јазыг мәхлугуг»[2], чүнки бизим һәјатымыз «фәлакәтдир».

[1] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 39.

[2] Јенә орада, с. 76.

Нитсше јазырды ки, мәним тәрәгги һаггында анлајышым беләдир: «Аддымбааддым ирәлијә, тәнәззүлә доғру!» Авропа бу иши јеринә јетирмәкдәдир. Белә олан һалда тәрәггидән данышмаг күлүнчдүр. Мүасир алман руһу XVIII әср алман руһуна нисбәтән кериләмәдир. «Бәшәријјәт тәрәгги етмир, тәрәгги һәтта мөвчуд да дејилдир»[1]. «Тәрәгги едән шүур—тәһлүкәлидир; ән шүурлу авропалылар ичәрисиндә јашајанлар ону да билирләр ки, тәрәгги едән шүур хәстәликдир». Тәрәгги һәр саһәдә мәдәнијјәт тәрәдир, бу исә чәмијјәт үчүн өлүмчүл нәтичә верир.

Нитсше өзүнү мәдәнијјәт философу һесаб едирди: о, јени инсаны вә мәдәнијјәти, кәләчәкдә дејил, кечмишдә ахтарырды.

Нитсше белә һесаб едирди ки, мүасир мәдәнијјәтин руһу «плебеј руһудур», бу руһ елмин руһудур. Елм, расионал тәфәккүр вә абстрактлашдырма чәмијјәти вә шүуру корлајыр, онлары зај едир. Елми идракын дәринләшмәси инсаны сөзләрин гулуна чевирир, сөзләр исә она «ишкәнчәләр верир». «Мәдәнијјәтин маһијјәтиндә көләлик вар»; бу көләлији елм тәрәдир. Елм барбарлашдырма тә'сиринә маликдир. Мүасир мәдәнијјәти, дәјәрләр системини рәдд едән Нитсше «јени мәдәнијјәт» вә она ујғун «јени инсан» ахтарырды. Бу да өз ифадәсини онун **фөвгәлинсан** консепсијасында тапды.

Фөвгәлинсан—Ubermensch һаггындакы тә'лим Нитсше фәлсәфәсинин гәлбидир. Бу консепсија ону өз бөјүк досту—Вагнерин рәгибинә чевирмишди. Вагнер тарихин фәлсәфә гаршысына гојдуғу бөјүк суала чаваб вермәјә чалышырды: бәшәријјәти хејирхаһ етмәк олармы? Вагнер күман едирди ки, күнаһы олан инсанын ганы анчаг күнаһсыз Исанын ганы илә тәмизләнә биләр, јә'ни бәдхаһлыға хејирхаһларын васитәсилә сон гојула биләр. Бунунла мүтәфәккир сүбут етмәјә чалышырды ки, күнаһсызлыға јол башгасындан кечир—инсаны бу һала өзү јох, башгасы кәтирә биләр. Нитсше мәсәләјә тамамилә башга стратекијадан јанашырды, о сүбут едирди ки, инсаны күнаһлы вә ја күнаһсызлыг, ага вә ја гул һалына анчаг онун өз фәалијјәти кәтирир. Буна көрә дә күнаһ анчаг инсанын өз ганы илә тәмизләнә биләр. Бу ган ади инсанын дејил, фөвгәлинсанын ганы ола биләр. Фөвгәлинсан—али мәгсәд, бәшәријјәтин хуласыдыр. Бу чүр инсан тәбиәт гүввәсинә малик олур, өзүнү зәка илә дејил, инстинктлә идарә едир; о һөкм едилмәк үчүн дејил, һөкм етмәк үчүн кифајәт дәрәчәдә гүввәјә маликдир. Буна көрә дә о күнаһ вә күнаһсызлыг танымыр, чүнки өзүнү Аллаһын јериндә һисс едир. Фөвгәлинсан өзүнүн дүнјаја мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн һеч кимә әсасланмыр; онун истәји онун башгаларына мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир. Нитсшедә бу чүр инсанын модели онун лап кәнч јашларында формалашмышдыр. О өзү үчүн белә бир һәјат девизи сечмишди: «Өзүнү идарә етмәји бачарырсанса, дүнјаны идарә етмәјә башламалысан».

[1] **Ницше Ф.** Собр. соч., т. III, с. 828.

Өзүнүн фөвгәлинсаны илә,—изаһ едирди Һајдеггер,—Нитсше мүасир епоханын әсас проблемини орталыға атмышдыр.[1] Нитсше фөвгәлинсан консепсијасыны «Зәрдүшт» әсәриндә ишләјиб һазырламышды. Бунунла, јазырды философ, «мән бәшәријјәтә ән дәрин китаблардан бирини бәхш етдим»[2]. Зәрдүшт инсанларын ичәрисинә гајытдыгдан сонра (он ил о мешәдә галмышды) онлара беләдејир: «Мән сизә фөвгәлинсаны өјрәдәчәјәм»[3]. О, инсанлара тәлгин етмәјә чалышыр ки, бүтүн чанлылар өзләриндән уча нәсә јаратмаға габилдирләр. Нитсшени бу консепсијаја кәтириб чыхаран онун Аллаһын өлмәси һаггындакы инамы иди. «Аллаһ өлмүшдүр», «Јашасын јени Аллаһ», бу јени Аллаһ, онун әгидәсинчә, фөвгәлинсан олмалыдыр.

Фөвгәлинсан инсана вә дүнјаја о тамамилә јени стратегијадан јанашыр; о белә бир фактдан чыхыш едир ки, инсан тәбии һејванлара, дејәк ки, мејмуна мүнасибәтдә ирәлиләјиш һесаб едилә билмәз. «Һәтта инди инсан мејмунлардан даһа чох мејмундур»[4], сизин ичәриниздәкиләрдән ән мүдрики белә «битки вә кабус арасындакы формадан» башга бир шеј дејилдир. Фөвгәлинсан өзүнү мәһз бу чүр һисс едир, она көрә дә о «илдырымдыр», «ағылсыздыр»[5]. Фөвгәлинсан инсанла һејван арасында «канатдыр». О бир һәгигәти дәрк етмишдир ки, инсан өз хејирхаһлығындан вә әхлагындан мәһв олур. Она көрә дә фөвгәлинсан бу кими дујғулары рәдд едир. «Фөвгәлинсан јерин мә'насыдыр. Гој сизин ирадәниз десин: Гој фөвгәлинсан јерин мә'насы олсун!»[6]. Әксини дүшүнәнләр өлүмә лајигдирләр. Нитсше бу чүр дүшүнүрдү.

Ф.Нитсше инсаны «вәһши һејван», «ијрәнч» адландыран Шопенһауерин шакирди иди; онун инсан консепсијасында сонунчунун тә'сири апајдын һисс олунур. «Инсан елә вәһши илан ојмағыдыр ки, о надир һалларда сакит олур»[7]. Фөвгәлинсан онун инсан идеалынын ифадәсидир.

Фөвгәлинсан, Нитсшејә көрә, мүасир мәдәни чәмијјәтин бүтүн кејфијјәт вә нормаларынын инкарыдыр. Башга сөзлә, о, бәшәри варлығын сосиал чәһәтини рәдд едәрәк, өз фәалијјәтини анчаг тәбии мејлләр үзәриндә гурур. Фөвгәлинсан ниһилистдир, ниһилизм ерасынын инсаныдыр; о «башга нөв адам», «торпағын дузудур». Фөвгәлинсан елм вә мәдәнијјәт адамы дејил, о һәрәкәт, давраныш, фәалијјәт, истәк, ирадә адамыдыр. О, инсанлары вә дүнјаны, бир сөзлә, һәр шеји өз тә'сири алтына алмаға чалышыр, инаныр ки, бизим хиласымыз елмдә дејил, фәалијјәтдәдир.

---

[1] **Хаидеггер М.** Разговор на проселочной дороге. М., 1991, с. 149.
[2] **Ницше Ф.** О пользе и вреде..., с. 223.
[3] **Ницше Ф.** Так говорил Заратустра, с. 11.
[4] Там же, с. 12.
[5] Там же, с. 13.
[6] Там же, с. 12.
[7] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 306.

Фөвгəлинсан, Нитсшеје көрə, «јерин руһудур», «торпаг оғлудур», о, тəбиəтин мəһсулудур вə һəлə өзүнү тəбиəтдəн кəнарда дүшүнə билмир. Тəбиəт вə тəбиəтəујғун һəјат онун һəјатыдыр. Бу о демəкдир ки, тəбиəтдəнкəнар һəјат тəрзи онун үчүн өлүмдүр. Башга сөзлə, фөвгəлинсанын мəдəнијјəт вə əхлагла һеч бир əлагəси јохдур; о инаныр ки, о, анчаг тəбии просеслəрин мəһсулудур, биоложи варлыгдыр. Бу да онун дүнјакөрүшүнүн, һəјат тəрзинин, һəјати оријентасијасынын формалашмасына тə'сир көстəрир. Фөвгəлинсан «инсан инсанын гəнимидир»; о, дүнјаја мүнасибəтиндə һеч бир ағыл вə əхлаг нормаларына əсасланмыр: о өзүнүн дүнјакөрүшү, ирадə, арзу вə ешгдəн ирəли кəлəн мотивлəрлə идарə олунур. Бу мотивлəр зəка илə чиловланмадығындан фөвгəлинсан өз Мəнинин һөкмранлығыны һəдсиз дəрəчəдə кенишлəндирмəјə чалышыр вə бу заман һеч шејдəн чəкинмир. Буна көрə о, һəтта тəбиəти дə өз Мəнинин һөкмранлығына табе етмəјə чан атыр. Фөвгəлинсан мəһз белə иди, бəшəријјəт онун үчүн анчаг васитəдир; о, башгаларынын изтирабыны, гоча фəрјадыны, көрпə налəсини əсла ешитмир, өзүнү һəр чүр əхлагдан вə һүгугдан, зəка вə мəдəнијјəтдəн ирəли кəлəн табулардан кəнарда һисс едир. Фөвгəлинсан өзү үчүн мəгсəд сечмəкдə вə ону һəјата кечирмəкдə мүтлəг дəрəчəдə сəрбəстдир. Өзү үзəриндə һеч бир өзкə һүгугуну гəбул етмир, јə'ни вичдан дујғусу она јаддыр. Нитсше инаныр ки, фөвгəлинсан инсана тəбиəтəн хас олан тəчавүзкарлыг инстинктини тəчəссүм етдирир; она Нитсше инсан анлајышынын һəгигəти кими бахырды. О јазырды ки, истисмар бүтүн чанлыларын маһијјəтинə хасдыр. Бу, тарихин фактыдыр. Фөвгəлинсан да бунун тəчəссүм етдирилмəсидир.

Фөвгəлинсанын һəјаты елмлə дејил, анчаг фəалијјəт, практика илə бағлыдыр. Ниһилизм—бүтүн мүасир сəрвəтлəр системини инкар етмəк, анчаг ирадəдəн, инстинктлəрдəн ирəли кəлəн ганунларла јашамаг онун идеалыдыр. Фөвгəлинсан мүасир мəдəнијјəтин дилини анламыр, мəдəни мүһитлə əлагəјə кирə билмир. О, Руссонун терминлəри илə десəк, «инсанын инсаны» дејил, «тəбиəтин инсаныдыр». Буна көрə дə сосиал варлығын, мəдəнијјəтин диалектикасы она јаддыр. Фөвгəлинсан варлыгда һеч шеји дəјишмəјə чалышмыр, о, һабелə һеч шејин дəјишдирилмəсинə инанмыр; о, өз хошбəхтлијини өзүнəбəнзəр мəхлугла дејил, анчаг тəбиəтлə говушмада тапыр; инаныр ки, тəбиəтə говушмаг—«чəннəтə» вə «илаһијə» говушмаг демəкдир. Буна көрə дə фөвгəлинсан—мəдəнијјəти, тəрəггини, сосиал нормалары, сосиаллығы «хəстəлик» кими рəдд едир. Мүасир чəмијјəтə вə онун сəрвəтлəр системинə фөвгəлинсан мөвгејиндəн јанашан Нитсше «Керијə, тəбиəтə доғру», «Бачардыгча мəдəнијјəтдəн узаг» кими шүарлар ирəли сүрүрдү.

Фөвгəлинсаны сөзүн мүасир мə'насында чəтин ки, инсан адландырмаг мүмкүндүр. Нитсше өзү е'тираф едирди ки, о—«јарыинсан, јарывəһшидир». Ону да гејд етмəк лазымдыр ки, бу консепсија Нитсшени фашистлəрин бүтүнə, фөвгəлинсаны исə онларын јаратмаг истəдијин

«јени низампәрвәрлијин» вәтәндашына чевирмишди. Философун бачысы билдирирди ки, Һитлер фөвгәлинсанын тәчәссүмүдүр; Алманијанын бу чүр «сечмә адамлардан» гурулмасы идејасыны илк дәфә Нитсше ирәли сүрмүшдү. Фашистләр бу идејаны практикаја чевирмәк үчүн алман дөвләтини «Нитсше руһундан» јарадылмасыны тәләб едирдиләр.[1] Нитсше илә фашизм арасында иттифаг бу чүр јаранмышды. Фөвгәлинсан мифи васитәси илә Нитсше «ифлич олмуш» ирадәләри «мүаличә етмәјә», бәшәријјәти физиоложи чәһәтдән сағламлашдырмаға чалышырды. Мүтәфәккир инанырды ки, фөвгәлинсан биоложи тәкамүлүн зирвәси—«јени нөв мәхлугдур», о, «шејтан чәлдлијинә», «див гүввәсинә», «гартал көзүнә», «јенилмәз ирадәјә» вә с. маликдир. О, сағлам, чүссәли, өзүнәмәхсус әхлаға малик олан, башгаларына гајғысыз мүнасибәт бәсләјән, јазыглыг һиссиндән мәһрум—«гара чамаат үчүн гасырға олан, өлмүш Аллаһын» јерини тутан, «јалан, зоракылыг вә ән һәјасыз егоизми»[2] өзүнүн һәјат принсипи һесаб едән бир мәхлугдур.

Нитсше јазырды ки, фөвгәлинсан јени идеал, јени сәрвәтләр дүнјасыны тәмсил едир. Руссо—илк фөвгәлинсан—«јени инсандыр».* Фөвгәлинсан һеч шејдән чәкинмир—онун үчүн «һәр шеј мүмкүндүр», о өзүнү һеч бир әхлагла, һеч бир динлә бағламыр, онун фәалијјәти хејир вә шәрин әһатә даирәсиндән «о тәрәфдәдир», онун әхлагы Сезар, Наполеон вә б. әхлагы кими «јени әхлагдыр»; гәдим алманлар, Һомер гәһрәманлары фөвгәлинсанлардыр. Инди белә инсанлар јохдур, лакин бәшәријјәт јени инсаны—дүнјанын «јени ағасыны»—Фүрерини јетишдирмәсә, онун мәһвинин гаршысы алынмаздыр. Нитсше фөвгәлинсана зәкадан имтина едәрәк инстинктә гајытмаг јолунда бир васитә кими бахырды.

Фөвгәлинсан дүшүнмәјә, идејалара чан атмыр, онлара нифрәт едир. Онун үчүн сивилизасија ганунларынын, мүхтәлиф чүр гадаған вә табуларын, мәнтигин, сосиал нормаларын, ән'әнәләрин, һәгигәт вә јаланын, һәја илә абырсызлығын һеч бир әһәмијјәти јохдур. «Мән белә истәјирәм», јә'ни билаваситә ирадәдән ирәли кәлән мүтләг егоизм онун һәјат принсипидир. Башгаларына мүнасибәтдә фөвгәлинсан һејваны јамсылајыр, онун мүнасибәт моделини тәглид едир; башгаларынын она мәһәббәт вә ја нифрәт, симпатија вә ја антипатија бәсләмәсинин, онларын инсан вә ја «даш» олмасынын онун үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур; әһәмијјәтли олан шеј башгаларынын «аләт» вә ја «предмет» кими кара кәлиб-кәлмәмәсидир. Нитсше јазырды ки, һәр һалда һәр кәс јаратмаға, башгалары илә мүнасибәтә кирмәјә чалышыр. Һамыдан фәргли олараг фөвгәлинсан јашајаркән вә ја јарадаркән һеч бир гануна, норма вә әхлаға, мәнтигә әсасланмыр. Буна көрә дә башгалары «гул јарадычылығы» илә, фөвгәлинсан «азад етмәк» адамынын ирадәси илә јарадыр. Фөвгәлинсан онун мәгсәдидир. Онун мәгсәди инстинктдән, ирадәдән кәлир.

[1] Одуев С.Ф. Тропами Заратустры. М.,1976, с. 178.

[2] Ницше Ф. Соч., т. III, с. 175.

* Бунунла белә, философ Руссону «ганлы фарса»—ингилаба хидмәт едән тә'лим јаратдығына көрә иттиһам едирди.

Онлар исә хејирхаһлыг вә һуманизмлә дејил, фајдалылыгла гидаланыр. Буна көрә дә чәмијјәтдә амансызлыг, гәддарлыг, һәјасызлыг, әзмәк, кәсмәк, өлдүрмәк вә с. һәрәкәтләр һаггында формалашан тәсәввүрләрин вә иттиһамларын онун үчүн бир әһәмијјәти јохдур. Фөвгәлинсан Нитсшенин фәлсәфәсинин мәһәк дашы олан амирлик ирадәсинин—һәјат ешгинин тәчәссүмүдүр.

Амирлик ирадәси, Нитсшејә көрә, фөвгәлинсанын әсас атрибутудур. Бу ирадәнин нәтичәсиндә о, јарадычы гүввә кими өзүнү көстәрир. Бу исә ондан һәјаты һәјат кими јашамағы тәләб едир. Фөвгәлинсан дүнјаја, һәјата артыг алдадылмыш, мәдәнијјәтлә пәрдәләнмиш көзлә дејил, саф, тәбии, садәлөвһ көзлә бахыр. Буна көрә дә фөвгәлинсан һәјаты мәһвәтмә вә јаратма кими анлајыр, бу исә о демәкдир ки, һәјатын өлүм үзәриндә һөкмранлығы мүһарибәни әзәли вә әбәди принсипә чевирир. Чанлы анчаг мүһарибә вәзијјәтиндә чанлыдыр, сүлһә кечид—өлүмә кечиддир. Мүһарибә һәјат ешгинин—амирлик ирадәсинин реаллашмасыдыр; о, инсанда потенсиал шәкилдә мөвчуд олан јыртычылыг гүввәсинин күкрәмәсидир. Нитсшејә көрә «мүһарибә—һәр шејин анасыдыр». Һәјаты һәјат едән мүһарибәдир. Инсан мүһарибә вәзијјәтиндә өзүнә мәхсус бүтүн гүввәләри ишә салыр, чошуб-дашыр, јарадычы олдуғуна инаныр. Е.Јунгер дә мүһарибәни чәмијјәтин бүтүн бәлалардан хиласы кими тәблиғ едирди; Е.Јунгер вә онун сәләфи Нитсше инанырдылар ки, од, алов, дәһшәт, ган, изтираб, ағры, налә инсана мәрданәлик кәтирир, онун јарадычылыг енержисини артырыр. Мүһарибәсиз чәмијјәт, Нитсшејә көрә, кифләнир, гочалыр, өлүр; мүһарибәдән имтина етмәк һәјатдан имтина етмәк демәкдир. Тарихин мәзмунуну о, күчлүләрин күчсүзләр үзәриндә һөкмранлығыны тә'мин етмәк уғрунда мүбаризә—амирлик ешгинин мәһсулу кими тәсәввүр едирди. Нитсше һәјат ешгилә амирлик ирадәсини ејниләшдирирди. О сүбут едирди ки, һәјата чан атмаг амирлијә, һакимлијә чан атмаг демәкдир, бу исә һөкмән мүһарибә тәләб едир. Башга сөзлә, о, мүһарибәни һәјат үчүн васитә һесаб едирди. «Јахшы нәдир?—һакимијјәтә һәвәс, амирлик ешги, инсанда һакимијјәт һиссини јүксәлдән һәр шеј; пис нәдир? Зәифликдән төрәјән һәр шеј»[1]. «Сиз дејирсиниз хејирхаһ мәгсәд һәтта мүһарибәни бәзәјир? Мән дејирәм мүһарибәнин хејри һәр шеји бәзәјир. Мүһарибә вә мәрдлик бөјүк ишләр даһа чох көрүр, нәинки јахшылара мәһәббәт»[2]. Мүһарибәјә мүтәфәккир тәбии ганун гүввәси вермәјә чалышырды. Јашамаг—«гатил олмаг демәкдир»[3],—дејә о јазырды; «Зәифләрә өлүм» девизи онун иди. «Күчлүләр тәрәфиндән зәифләрин истисмары вәһши һејванлар тәрәфиндән ачиз гојунларын јејилмәси гәдәр тәбиидир»[4]. Нитсшенин мөвгеји belә иди.

[1] **Ницше Ф.** Антихрист, с. 109.
[2] Јенә орада, с. 36—37.
[3] **Ницше Ф.** Весёлая наука, с. 105.
[4] **Файгингер Х.** Ницше.... с. 47.

Нитсше сүбут едирди ки, амирлик ирадәси һакимијјәтә чан атмаға чалышан инсанлар үчүн һәјат гәдәр зәруридир. «Һакимијјәтә мәһәббәт—инсанларын иблисидир»,—дејә јазырды.

Өзүнүн ирадә һаггындакы бахышларыны һазырларкән Нитсше өз сәләфи А.Шопенһауерә әсасланырды. Сонунчу исә дүнјаны ирадә кими тәсәввүр едир вә јазырды ки, ирадә—«дүнјанын башыдыр», о «јеканә реаллыгдыр»[1]. Һакимлијә, һекемонлуға, ағалыға чан атма, Нитсшејә көрә, ирадәнин мөвчудлуғу, онун тәбии һалыдыр. «Амирлик ирадәси» дүнјанын јени изаһынын тәчрүбәси тәбиәти анламанын јени нөвү, јени һәјатын стратекијасыдыр. Нитсше инанырды ки, ирадә күчү инсаны инсан едир, инсанда гәләбә вә һакимлик ешгинин дашыјычысы кими чыхыш едир. Шејләрин, ахыр нәтичәдә дүнјанын маһијјәтини дә елә бунда ахтармаг лазымдыр. «Шејләрин маһијјәти кор-коранә һакимлик арзусундадыр», дејә о јазырды. Онун үчүн варлыг—һакимлик ирадәсинин ифадәсидир. Ирадә,—јазырды философ, «јалныз дујғу вә тәфәккүрүн комплекси дејил, һәр шејдән әввәл аффектдир, мәһз амирлик аффектидир»[2]. Ирадәнин тәбиәтиндә «команданлыг» етмәк, кимисә өзүнә табе етдирмәк ирадәси кизләнир. «Ирадә садәчә һөкм етмә вә табе олмаг демәкдир»[3]. Нитсше сүбут етмәјә чалышырды ки, анчаг ирадә ирадәјә тә'сир едә биләр; бу мә'нада дүнја ирадә олмасајды инсана тә'сир едә билмәзди. Она көрә дә шејләрин мөвчудлуг формасы—амирлик ирадәсидир; о јохдурса, дүнја да јохдур. Бүтүн үзви аләм амирлик ирадәсинә мүнчәр едилә биләр, бу исә о демәкдир ки, рүшејм вә онун инкишафы ејни проблемдир; онлар—«һәрәкәт едән гүввәдир». «Һәр шеј—амирлик» ирадәсидир. Дахилдән нәзәрә чарпан дүнја, өз «интелличибл характеринә» көрә мүәјјән олунан вә ифадә олунан дүнја—«амирлик ирадәсиндән» башга һеч нә ола билмәз»[4]. Һәјат өзү, онун фикринчә, амирлик ешгиндән, саһиболма инстинктиндән доғур. Амирлик ешги хүсуси космик гүввә, һәјати енержидир; бу енержинин олмамасы чансызлыг—өлүм демәкдир. Бу ирадә һамыда вар, лакин чәмијјәтин ашағы тәбәгәләриндә о анчаг маддилијә, шејләрә, аристократик елитада исә инсанлара саһиболма кими өзүнү көстәрир. Биринчи һалда амирлик ирадәси һеч нә јаратмыр, икинчи һалда о, сәрвәттөрәтмә амили кими чыхыш едир. Бурадан философ белә бир нәтичә чыхарырды ки, ашағыларын амирлик ирадәси, демәли, јашамаг һәвәси—һәјат ешги дағынтыја вә зоракылыға, јухарыларынкы исә јарадычылыға хидмәт едир. Фөвгәлинсан, шүбһәсиз ки, мифдир о, тарихдә дә анчаг миф кими өз гијмәтини алмалыдыр. Шәксиз һәгигәтдир ки, сосиаллыг мүасир инсанлығын маһијјәт вә мөвчудлуғунун интеграл тәркиб һиссәсидир. Нитсше күман едирди ки, инсанда сосиаллығы, мәдәнијјәт вә

[1] **Фолькельт И.** Артур Шопенгауер, его личность и учение, СПб. 1902, с. 183.
[2] Мир философии, т. 1, с. 286.
[3] Там же, с. 156.
[4] Там же, с. 158.

зəкадан, əхлаг вə башга сəрвəтлəр системиндəн ирəли кəлəн варлығы мəһв етмək, ejни заманда ону инсан кими сахламаг олар. Лакин о, өз мүлаһизəлəриндə тамамилə jанылырды: балыг суjун саjəсиндə мөвчуд олдуғу кими, мүасир инсан да анчаг мəдəниjjəтин вə мəдəни сəрвəтлəрин саjəсиндə мөвчуддур. Буна көрə дə фөвгəлинсан һаггында миф кими данышмаг олар, лакин ону кəлəчəк чəмиjjəтин реал парадигмасы кими гəтиjjəн гəбул етмək олмаз. Башга сөзлə, фөвгəлинсана тарихдə вə реал һəjатда дejил, анчаг тəхəjjүлдə jер вардыр. Бəшəриjjəтин мəдəнилəшмə мejли, тəрəгги идejасынын, əхлаг, һуманизм вə зəканын гəлəбəсинə инам, фашизмин мəғлубиjjəти, она гаршы инсанлығын үмумбəшəри нифрəти фөвгəлинсанын «бөjүк сиjасəт» үчүн зəрəрли олдуғуну бир даһа сүбут едир. Нитсшенин jени инсан консепсиjасы мəһз бу чəһəтлəринə көрə мəгбул һесаб едилə билмəз.

һәјат—фәвгәлфеномендир. Она мүхтәлиф чәһәтдән јанашараг фәлсәфи идракы инкишаф етдирмәк, јахуд да бу вә ја дикәр систем јаратмаг олар. Нитсше «бөјүк сијасәтә» хидмәт көстәрә биләчәк фәлсәфи систем јаратмышды. Франсыз философу Анри Бергсон һәјат фәлсәфәсини јени мәзијјәтләрлә зәнкинләшдирди, ону Нитсшедән фәргли истигамәтә јөнәлтди. А.Бергсон һәјат фәлсәфәсини даһа чох гносеоложиләшдирди, ону даһа чох һәјат вә заман, һәјат вә тәкамүл, һәјат вә идрак, һәјат вә һафизә, зәка вә интуисија вә с. кими фундаментал фәлсәфи проблемләрә доғру јөнәлтди. О сүбут етди ки, фәлсәфәдән говулмуш зәканын јерини интуисија тутмалыдыр. Буна көрә дә һәјат фәлсәфәсинин фәлсәфәдә етмәк истәдији ингилаб анҹаг интуисијаја апелјасија васитәсилә һәјата кечирилә биләр. А.Бергсон һәјатла интуисија арасында һеч бир фәрг көрмүрдү; онун үчүн һәјат фәлсәфәси, үмумијјәтлә, метафизика анҹаг интуисијадан конструксија олуна биләр. Беләликлә, бергсонизм һәјат фәлсәфәсилә интуитивизмин синтези кими чыхыш едир.

XX әср Авропасынын ән гүдрәтли мүтәфәккирләриндән бири олан Анри Бергсон полјак мәншәли јәһуди иди. О, 1859-чу илдә Ҹеневрә Консерваторијасынын професору, еjни заманда бәстәкар олан Мишел Бергсонун аиләсиндә анадан олмушдур. Сонралар аилә Парисә көчмүш вә Бергсон мәшһур Кондорсе литсејиндә классик тәһсил алмышдыр. Нормал Али мәктәби гуртарандан сонра «Шүурун мүстәгим мә'луматлары һаггында тәҹрүбә» адлы докторлуг диссертасијасыны мүдафиә етмишдир. Биринҹи дүнја мүһарибәси илләриндә о, Испанија вә АБШ-да дипломатик гуллугда олмушдур. 1922-ҹи илдә Бергсон интеллектуал әмәкдашлыг һаггында Беjнәлхалг комиссијанын илк президенти олмушдур ки, бу комиссија сонралар ЈУНЕСКО-ја чеврилмишдир.

А.Бергсон, чох кәнҹ јашларындан өзүнү истедадлы мүәллим вә тәдгигатчы кими көстәрмишдир. Јүксәк натиглик вә мүһазирәчилик габилијјәти ону Франсанын ән һөрмәтли адамлары сырасына кәтирмишдир. О мүһазирә сөјләркән дәфәләрлә күтлә тәрәфиндән гапыларын сындырылмасы мүшаһидә едилмишдир. А.Бергсон узун мүддәт Коллеҹ де Франсда професор олмушдур; 1914-ҹү илдән Франса Елмләр Академијасынын үзвү, 1927-ҹи илдән мәһз ә'ла чыхышларына көрә Нобел мүкафаты лауреатыдыр. Кәнҹлијиндә позивитизмә вә материализмә мејл едән мүтәфәккир, сонралар бу системләрин өлдүрүҹү тәнгидини вермишдир. Фәлсәфи фәалијјәтинин башланғычында онун фәалијјәтиндә психолокија проблемләри үстүнлүк тәшкил етмишдир. Нитсшенин тә'сири алтында һәјат фәлсәфәсинә хүсуси диггәт јетирмиш, демәк олар ки, онун илк ардыҹылларындан олмушдур. Бергсонун дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн ваһид нәзәри мәнбә көстәрмәк чәтин ки, мүмкүн олсун. Нео-

платонизм, романтизм, Паскалын, Руссонун вә Берклинин тә'лимләри, франсыз спиритуализми, христиан мистисизми, Нитсшенин, Дилтејин вә б. тә'лимләри, онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасына тә'сир едән идеја мәнбәләри һесаб едилир. Буна бахмајараг, Бергсон өзүнүн бу вә ја дикәр фәлсәфи тә'лимә мәхсус олдуғуну рәдд едирди. Һәјат фәлсәфәси илә паралел олараг, Бергсон интуитивизмә күчлү мејл едирди. «Шүурун мүстәгим мә'луматлары һаггында тәчрүбә» (1889), «Материја вә һафизә» (1897), «Күлүш» (1900), «Јарадычы еволјусија» (1907), «Руһи енержи» (1919), «Сүрәклилик вә нисбилик» (1922), «Әхлаг вә динин ики мәнбәји» (1932) вә с. әсәрләри вардыр. А.Бергсон 1941-чи ил јанварын 4-дә вәфат етмишдир. Париж Пантеонунда онун үчүн јазылмыш јазыда бу сөзләр һәкк олунмушдур: «Һәјаты вә јарадычылығы Франса вә инсан фикринә шәрәф кәтирән философ Анри Бергсона».

«Мүасир Франсада,—јазыр В.Н.Кузнетсов,—нәсә Бергсон фәлсәфәсинин канонизасијасы баш вермишдир»[1]. Неотомистләрдән бири Бергсон һаггында демишдир ки, «Сизин һесабыныза Франса бүтүн дүнја үчүн фәлсәфәнин сәсинә чеврилмишдир»[2].

А.Бергсонда фәлсәфәјә гаршы Нитсшенин бәсләдији дүшмән мүнасибәтә раст кәлмирик. О, фәлсәфәнин нә конструктив, нә дә идракы функсијасыны инкар едирди. Философ үчүн фәлсәфә дүнјанын универсал мәнзәрәсини јаратмалы, һәм дә онун дәрк едилмәси ишинә хидмәт етмәлидир. Конкрет елмләрә һәддән артыг симпатија бәсләјән мүтәфәккир, һәм дә дүнјанын бу чүр елмләр тәрәфиндән өјрәнилмәсини натамамлыг, гејри-сәһиһлик сајырды. О инанырды ки, конкрет елмләр дүнја һаггында чох шеј дејә биләрләр, лакин онлар дүнјаны нечә варса елә дә сезмәк, сејр етмәк имканындан мәһрумдурлар. Инсан, мүтәфәккирә көрә, өз идеалыны—дүнјанын адекват мәнзәрәсини јаратмаг вәзифәсини анчаг гејри-елми методларла ахтармалыдыр.

А.Бергсон белә әгидәдә иди ки, фәлсәфә дүнјанын үмумиләшдиричи мәнзәрәсини вермәклә һеч дә ону тәһриф етмир. Әксинә, анлама просесини садәләшдирир вә бунунла да идракын објектә јахынлашмасыны даһа да дәринләшдирир. «Фәлсәфәнин маһијјәти садәлик руһудур»,[3]—дејә о, јазырды. Мүтәфәккир мүәјјән мә'нада фәлсәфәјә поезија кими бахырды. О инанырды ки, фәлсәфә елә бир идрак формасыдыр ки, о, һеч кимдән асылы дејил вә һеч кими дә өзүнә табе етдирмәк нијјәти күдмүр; фәлсәфә инсаны һәјата, дүнјаја, објектләрә јахынлашдырыр, онда әтраф аләм һаггында мәһәббәт—симпатија ашылајыр. Һәјат, дүнја, идрак, о чүмләдән, фәлсәфәнин өзү бу симпатијасыз абсурддан башга бир шеј дејилдир. Демәли, симпатија јаратмаг васитәсилә фәлсәфә бир тәрәфдән инсандакы һәјат ешгини—чошғунлуғу, һәјати енержини артырыр, дикәр

[1] Кузнецов В.Н. Французская буржуазная философия XX века. М., 1970, с. 80.

[2] «Вопросы философии», N 1, 1990, с. 163.

[3] Бергсон А. Философская интуиция, «Новые идеи в философии», сборник 1, СПб, 1912, с. 25.

тәрәфидән ону, бүтүн варлығы чанлы организми—һәрәкәт вә дәјишмә һалында дәрк етмәјә сәвг едир. «Философ нә табе олур, нә дә әмр верир, о симпатија јаратмаға чалышыр»[1]—дејә Бергсон јазырды.

Бергсон сүбут едирди ки, фәлсәфә бу чүр симпатија јаратмырса, о һеч кимә көрәк дејилдир. Лакин философа бу чүр симпатија јаратмаг габилијјәти фитри исте'дад, поетик талант кими верилир. Бу талантын расионал изаһы јохдур, лакин системгурашдырма кими мүрәккәб интеллектуал әмәлијјаты һәјата кечирмәк үчүн илһам мәнбәји кими чыхыш едир. Бергсонун өзүндә бу чүр талант чох күчлү иди. Көрүнүр онун һесабынадыр ки, о, әсримизин ән дәрин метафизикләриндән бири кими мәшһурдур.

Системгурашдырманын гејри-мүмкүнлүјү илә әлагәдар бәјанатлара Бергсонда раст кәлмәк олар. Лакин мүтәфәккирин өзүндә систем гурашдырмаға чидди мејл вардыр вә әслиндә ону әсримизин ән типик метафизикләриндән бири һесаб етмәк олар. Бунунла белә о, һәјат фәлсәфәсинин антиметафизик програмына принсипчә садиг иди. Мүтәфәккир инанырды ки, системгурашдырма вә шәрһ просесиндә фәлсәфәнин өзүнүдәрк—онун методу вә васитәси кими елм јох, сағлам фикир, елмәдәк сезмәләр, антиелми мүшаһидәләр олмалыдыр. Елмин вә елми метод вә васитәләрин тәтбигинин мүмкүнлүјүнәдәк, Бергсона көрә, елә бир сфера—елә фундаментал тәчрүбә мөвчуддур ки, о, өз конкретлији вә тәравәтлилији, чанлылығы вә һәгигилији илә сечилир. Бу идраки тәчрүбә сағлам фикрә чох јахындыр. Бу чүр тәчрүбәјә, о чүмләдән, она әсасланан сағлам фикрә апелјасија васитәсилә фәлсәфә даһа мәһсулдар вә һәгиги олур. Башга сөзлә, философун фикринчә,— елмәдәк тәчрүбәнин фәлсәфәси «сағлам фикрин сәси илә узлашан нәтичәләрә апармалыдыр»[2]. Фәлсәфә сағлам фикрә јахынлашмагла әслиндә чанлы һәјата, конкретлијә јахынлашыр, дүнјаны олдуғу кими гаврамаға имкан тапыр. Бурадан Бергсон белә нәтичә чыхарыр ки, фәлсәфә дүнјанын вә һәјатын һәгиги мәнзәрәсини вермәк истәјирсә, о һөкмән билаваситә гавраjыша, мүстәгим тәмаса, һәмишәјашыл тәчрүбәјә, мүстәгим мә'луматлара әсасланмалыдыр. Мүстәгим мә'луматлара апелјасија Бергсонун үмуми метафизики идеалы илә һәмаһәнклик тәшкил едир. Дүнја тәшәккүлетмә—тәкамүл вәзијјәтиндә олан чанлы организмдир—«һәјатдыр» вә онун фәлсәфи мәнзәрәси дә бу чүр чанлы идраки васитәләрлә јарадылмалыдыр. Белә бир функсијаны гејд едәркән Бергсон анчаг чанлы сејрә—интуисијаја истинад едирди. О инанырды ки, анчаг интуитив фәлсәфә дүнјаны нечә варса, олдуғу кими анламаға габилдир. Бунунла да философ нитсшечилијин үмуми мәрамына садиг галырды: фәлсәфә дүнја мәнзәрәси јарадаркән анчаг иррасионал васитәләрә әсасланмалыдыр. Бу васитәләр дә тәсадүфи сечилмәмишди, онлар һәјат философларынын дүнјаны дујма, ону көрмә,

[1] Јенә орада.

[2] А.Бергсон. Материя и память. Собр. соч., т. 3, М., 1914, с. 4.

сезмә габилијјәтләринин нәтичәси иди. Инди көрәк, Бергсон дүнјаны нечә көрүрдү, бу көрүмүн вә дујумун мәнтиги нечә иди ки, философ бу чүр дүнјанын фәлсәфәсини јарадаркән елмә вә дикәр расионал васитәләрә еһтијач һисс етмирди.

Бергсон механики дүнјакөрүшә гаршы Нитсше илә башланан һүчума даһа кениш вүс'әт вермишди. Өз вахтында мүсбәт рол ојнајан бу бахыш дүнјаны гапалы систем кими тәсәввүр едирди; бу систем механика ганунларына табе олдуғундан, о, материјанын һәрәкәтинин бүтүн формаларыны ејниләшдирир, беләликлә, бәсит һәрәкәт формалары илә али һәрәкәт формалары арасындакы кејфијјәт фәргини кәнар едирди. Нәтичәдә тәбиәт вә чәмијјәт, һәјат вә идрак, инсан вә дүнја ејни ганунлара табе олан гапалы, биткин системләр кими дүшүнүлүрдү. Бу исә һәјатилијин (үзвилијин) вә инкишафын принсипчә инкар едилмәси демәк иди. Бергсон бу бахыша гаршы өзүнүн «Јарадычы тәкамүл» консепсијасыны ирәли сүрдү.

«Јарадычы тәкамүл» консепсијасында елмәдәк бәсит бахышын әламәтләри ачыг-ајдын һисс едилмәкдәдир; о, мистисизм вә алокизмдән дә кәнарда дејилдир. Бу елә бир интеллектуал инкишаф сәвијјәсинин мәһсулудур ки, о сәвијјәдә реаллығын материја вә руһа, маддилијә вә идеаллыға, варлыға вә тәфәккүрә бөлүнмәси әсла дүшүнүлмүр, јухарыда дејилдији кими, дүнја анчаг һәјат кими гавранылыр. Буна көрә дә Бергсон өз фәлсәфәсинин *материализм вә идеализмдән кәнарда* олдуғуну көстәрир, елмәдәк тәчрүбәјә мурачиәт васитәси илә онлардан јан кечмәјә чан атырды. О инанырды ки, материја вә руһ *ики мүхтәлиф саһәләрдир, һәјат* исә онларын арасында, даһа доғрусу, һәр икисинин башланғычындадыр; философ буну да тәсдиг едирди ки, елмдән вә башга расионал васитәләрдән истифадә едән фәлсәфә ја материализмә, ја да идеализмә доғру инкишаф едир, һалбуки фәлсәфәни материја илә руһун говушуғунда ахтармаг лазымдыр. Интуисија һәмин говушманын башланғычында олдуғундан, о даһа мәһсулдар фәлсәфәнин силаһыдыр. Бергсон јазырды ки, реаллыг мөвчуддур, лакин о, идеализм вә материализмә гаршы кедән сағлам фикрин јолу үстдәдир. Материализм вә идеализм бу јола чыхмаг үчүн «ејни манеәни јарадыр»[1]. «Материја вә һәјат дүнјаны долдурур, онларын һәгиги маһијјәти нә олур-олсун биздәдир вә биз бу маһијјәтә аидик»[2]. Мадди дүнја, Бергсона көрә, образлар системидир—шејләр дә анчаг образлардыр. «Мән материјаны образларын мәчмусу һесаб едирәм». Бу образлар јарадылыр, онлар верилмир. «Елм вә метафизика мәһз образлар јаратмаға чалышырлар»[3]. Лакин һәмин образлар, конкрет варлыг—һәгиги сферадан чох узагдадыр, зира онлар бизә билаваситә верилмир, дедуксијадан һасил едилирләр. Һәгиги керчәклик исә билаваситә верилән мүстәгим тәмасдыр. «Билава ситә вериләндән башга, маһијјәтчә һеч

[1] **А.Бергсон.** Материя и память. Собр. соч., т. 3, с. 16.
[2] **А.Бергсон.** Философская интуиция. «Новые идеи в фиилософии», с. 23.
[3] **А.Бергсон.** Материя и память. Собр. соч., т. 3, с. 10, 228.

бир шеј јохдур»,—дејә Бергсон јазырды. Билаваситә верилән шеј исә нә материјадыр, нә дә шүур. Буна көрә дә һәгигилијә чан атан фәлсәфә шүур вә материјаја бөлүнмәдән кәнарда олмалыдыр. «Биз биринчини икинчидән һасил етмәјә чалышан материализми рәдд едирик, лакин икинчини биринчинин конструксијасы һесаб едән идеализми дә ејни дәрәчәдә чәтин анлајырыг»[1]. Она көрә дә, интуитив фәлсәфә мәктәбләрә бөлүнмәдән јүксәкдә дајаныр, о бу вә ја дикәр мәктәбә гошулмур. Интуитив фәлсәфә нә материјаны мүтләг мә'нада чансыз—«һәјатсыз», өлкүн, әталәтли күтлә һесаб едир, нә дә һәјаты материјасыз, халис руһ. Бир сыра әсаслы мәгамларда онун мөвгеји неореализмлә сәсләшир, бә'зән исә ачыгдан-ачыга идеализми мүдафиә едирди. О инанырды ки, дүнја шүурла «әлагәдардыр вә онун тәрәфиндән дә тәнзим олунур»[2]. Бир сөзлә, шүуру материјаја, һәјаты варлыға, инсаны дүнјаја, сосиаллығы маддилијә мүнчәр едән механисизмә гаршы Бергсон елә бир онтоложи консепсија ирәли сүрүрдү ки, бу консепсијаја көрә дә: 1) дүнја чанлы системдир—организмдир; онда мүтләг фәрдилик һөкм сүрүр вә һеч бир шеј тәкрар олунмур; 2) дүнјада һеч шеј кери дөнмүр—ону әмәлә кәтирән һәр шеј өзү үчүн мүәјјән олунмуш һәјаты јашајыр вә өлүр; 3) дүнја һәјат олдуғундан, онда һеч шеји ирәличәдән мүәјјән етмәк олмаз. Буна көрә дә дүнја елм вә елми методлар үчүн ачыг дејилдир. Дүнјанын һәјат, организм олдуғуну сүбут етмәк үчүн Бергсон бир сыра дәлилләрдән истифадә едирди. Бергсон инанырды ки, дүнја ваһид тамдыр—системдир, бу системи әмәлә кәтирән елементләр исә бир-бирилә јанашы дурсадылар, онлар бир-бирини шәртләндирмәсәјдиләр, онда дүнјада кејфијјәт дәјишиклији олмазды, дүнјаны әмәлә кәтирән систем вә онун елементләри һәмишә ејни ганунлара табе олсајдылар, онда дүнја заманданкәнар олмалы иди. Һалбуки заманла әлагәдар олма, ондан асылылыг һәр шејин мөвчудлуғунун илкин шәртидир. Демәли, варлыг—дүнја әлагәдир, әлагәли комплексдир, заман исә бу комплексин һәјати атрибутудур. Бу комплексин заманда вә заман васитәсилә мөвчудлуғу сүбут едир ки, дүнја өзү замандыр, мүддәтлилик, сүрәклилик, давамијјәтлилик, «һәјатдыр». Әлагәли вәһдәт—ваһид там кими көтүрүлән дүнја, онун мөвчудлуғу вә мөвчуд олмасы заманла шәртләнир. Дүнјадан јени дүнјалар, шејләрдән јени шејләр, идејалардан јени идејалар анчаг заман дахилиндә—давамијјәтлилик һесабына әмәлә кәлир. Демәли, һәр шеј, һәтта Аллаһ да «фасиләсиз һәјат, фәалијјәт, азадлыгдыр»[3].

Варлығын заманла сых әлагәдар олмасы фактындан чыхыш едәрәк, Бергсон ону һәјатла ејниләшдирирди. Бу да мүәјјән дәрәчәдә әсасы олан аналокија иди. Варлыг да дәјишир, һәјат да, варлыг да, заман да мөвчуддур; онларын һәр икисиндә јаранма вә мәһволма ејни мәнбәдән кәлән

[1] **Т.И.Хилл.** Современные теории познания, с. 252.
[2] Јенә орада, с. 63, 179.
[3] **Бергсон А.** Творческая эволюция, с. 222.

енержи һесабына баш верир вә с. Һәр һалда Бергсон варлығы да һәјат кими «үзви систем» олараг характеризә едәркән онлар арасында да хејли әлагәләндиричи васитәләр тапа билирди вә доғрудан да бунлар вардыр. Варлығы һәјат, организм кими анламағ кими принсипиал бахышдан чыхыш едәрәк, Бергсон механики дүнјакөрүшү рәдд едирди; о, көстәрирди ки, әввәлән, механики дүнјакөрүшү һадисәләрдә анчаг даими, сабит вә тәкрарлананы, демәли, ганунуну тута билир, бу исә јенини вә онун јаранмасы просесини кәнарда сахлајыр; 2) механики дүнјакөрүшүн әсасландығы елм анчаг мәкана малик шејләри тута билир; бу исә дүнјаны мәканча мөвчудлуғ кими характеризә етмәјә кәтириб чыхарыр вә заманча мөвчудлуғу истисна едир. Һалбуки варлыг организмдир, о, јалныз мәканла дејил, һабелә заманла да шәртләнир; 3) механики дүнјакөрүшү тарихи инкишафы инкар едир, һалбуки мәһз бунун һесабына индилик мөвчуддур вә кәләчәк мөвчуд олачагдыр.

Варлығы организм кими характеризә етмәклә Бергсон она дахилән инкишаф, дәјишмә вә тәкамүл хас олдуғуну көстәрмәк истәјирди. О һәм дә бу инкишафын һәрәкәтверичи гүввәсини—енержи мәнбәјини көстәрирди. Философ сүбут едирди ки, бу енержи јалныз алынмыр, һәм дә верилир. Һәјат бу мә'нада енержи алмаг вә вермәкдән ибарәтдир. Енержини биткиләр, бактеријалар васитәси илә материјадан алырлар. Биткиләрдә һәјат рүшејм һалында олдуғундан онлар енержини анчаг топлаја билир, енержини сәрф етмәк һејванларын функсијасыдыр. Һејванларда да һәјат ики истигамәтдә инкишаф едир: сүрүнәнләр вә онурғалылар. Сүрүнәнләрдән онурғалылара кечид инстинктдән интеллектә кечид үчүн шәраит јарадыр. Елә бурадан да һәјат кејфијјәтчә зәнкинләшир—психи һәјата чеврилир. Психи һәјат да сүрәклилик, давамијјәтлилик, мүддәтлилик, узунлуг вә с. категоријаларла әлагәдардыр. Бунлара Бергсон һәјатын синоними кими бахырды. О инанырды ки, јашама мүддәти сыфра бәрабәр олан шеј мөвчуд дејилдир, демәли, мөвчудлуг, һәјат анчаг заман, сүрәклилик һесабына предмет характери алыр. Бунунла белә, һәм һәјатын давам етдирилмәси, һәм дә јенинин өзтәшәккүлү һөкмән енержини—гүввәни «һәјат ешги»—«һәјати чошғунлуг», «һәјати севки», «јашамаг һәвәси» јарадыр. Буну изаһ етмәк үчүн елмә, тәһлилә вә с. мүрачиәт етмәјә еһтијач јохдур. Һәр кәсин «Мән»и буну тәсдиг едир. «Бизим тәһлил васитәсилә дејил, ичәридән интуисија васитәсилә тутдуғумуз бир реаллыг вардыр... Бу, мүәјјән давамијјәтлилијә малик Мәнимиздир»[1]. Бу Мән—давамијјәтлиликдир.

Бергсонун метафизикасынын *чыхыш мәгамыны* давамијјәтлилик тәшкил едир. *Давамијјәтлилик һәјатын, өмрүн* узунлуғу, јахуд да објектин һәјатынын мөвчудлуг мүддәтидир. Мүддәтлилик, давамијјәт онун үчүн һәм јенинин јаранмасы, һәм дә көһнәнин өлүмү кими анлашылыр.

---

[1] **Бергсон А.** Соч., т. 5, с. 7.

Давамиjjәтлидик еjни заманда һәм шүурдур, һәм һәjат, һәм дә һафизә. Давамиjjәтлилик интеллекти тәрәдир, бу мә'нада о, шүурдур, һәjат, еjни заманда һафизәдир, чүнки заман шүурда вә һәjатда изсиз кечмир, о, өтүшдүкчә из бурахыр, из бурахдыгча өтүшүр; һафизәjә малик олмаг үчүн јашамаг, јашамаг үчүн һафизәдә из бурахмаг лазымдыр. Мәhз буна көрә дә һәjат фасиләсиз кеjфиjjәт дәjишилмәси—әбәди тәкамүлдүр. Бергсонун онтолокиjасында, көрүндүjү кими, аглабатан чәһәтләр чохдур. Варлыгын мүнтәзәм олараг кеjфиjjәтчә дәjишилмә кими анлашылмасы, ону әмәлә кәтирән тамын елементләринин бир-бирини дахилән шәртләндирмәси, механики дүнjакөрүшүнә гаршы даһиjанә дәлилләр вә с. онун онтолокиjасыны мүсбәт чәһәтдән характеризә етмәjә әсас верир. Онда аглабатмаз чәһәтләрә дә раст кәлмәк олур, мәсәлән, варлыгын анчаг заманла шәртләнмәси, һәjати енержинин расионал изаһынын гејри-мүмкүнлүjү вә с. Һәр һалда Бергсон онтолокиjасыны јалныз тарихин малы һесаб едәрәк, ону актуаллыгдан мәһрум олан бир консепсиjа һесаб етмәjә әсас jохдур. Онун бә'зи даһиjанә диалектик сезмәләринин үмумбәшәри интеллектуал мә'хәз кими хеjли вахт јашаjачагына шүбһә jохдур. Мүтәфәккир гносеолокиjа мәсәләләринә дә хүсуси диггәт јетирирди.

А.Бергсон идрак вә шүурун анлашылмасы вә изаһында Чемсә чох јахын мөвге тутурду[1]. Бергсон һесаб едирди ки, тәфәккүр вә нитг һәjати ахындан аjры агласыгмаздыр; шүур, тәфәккүр, нитг вә с. актуал һәjатдан кәнарда—мифдир. Бергсон инанмышдыр ки, «шүур—һәjатын һәгиги мә'насыдыр»[2]. Бергсон идрак нәзәриjjәси вә һәjат арасында да фәрг көрмүр вә јазырды ки, «идрак нәзәриjjәси вә һәjат нәзәриjjәси бизим үчүн бир-бириндән аjрылмаздыр»[3].

А.Бергсон «антиинтеллектуализмин мүәллими» кими шөһрәт тапмышды. О, зәкаjа тарихи инкишаф просесиндә газанылан сүн илискләрдән бири кими бахдыгы һалда, интуисиjаны анадангәлмә, тәбии фөвгәлшүур һесаб едирди. Онун үчүн интуисиjа илә һәjат арасында да принсипиал фәрг jохдур. «Интуисиjа руһун маһиjjәтидир вә мә'лум мә'нада һәjатын өзүдүр»[4],—jазырды мүтәфәккир.

А.Бергсон изаһ едирди ки, инстинкт—тәбии, зәка—газанылма, формал идрак васитәләридир; инстинкт—конкрет, практикдир, һалбуки зәка—нәзәри, формалдыр. Зәка һәjатын тәкамүлүнүн нәтиҹәләриндән биридир; о, интуисиjаjа мәхсус конкретликдән мәһрум олдугуна көрә онун васитәсилә јарадылан метафизикаjа инанмаг «ән кобуд фәлсәфи јанылмадыр»[5]. Бергсон көстәрирди ки, тәбиәт елмләри саһәсиндә зәка харигәләр јарада билир, лакин руһ саһәсиндә онун гүдрәти тәһриф етмәjә чатыр. Тәбиәтшүнаслыг саһәсиндә һадисәләр тәкрар олунур, jә'ни заман

[1] Штенберген А. Интуитивная философия А.Бергсона. СПб. 19,.. с. 215.

[2] Там же, с. 88.

[3] Бергсон А. Творческая эволюция, с. VII.

[4] Там же, с. 239.

[5] Штенберген А. Көстәрилән әсәр, с. 30.

ејни шејләрин тәкрар истеһсалындан башга һеч нә төрәтмир, руһ саһәсиндә исә заман тамамилә башга мәзијјәт кәсб едир; о фасиләсиз олараг јени дәјәрләр төрәдир ки, онлары да тутмаг, сејр етмәк зәканын имканы харичиндәдир. Зәка анчаг сабит, системли, низамлы, тәкрарланан, статик шејләри тута билир, руһ исә бу кими атрибутлардан мәһрумдур. «Инстинкт шејләрин анаданкәлмә дәркидир»;[1] о һеч дә «дүшүнүлмүш һәрәкәт дејилдир»; о «бирбаша һиссетмә»—билаваситә јанашма, гаврамадыр. Она көрә дә интуитив идрак конкрет вә мүтләг, расионал идрак—сөзлү, формал, натамам идракдыр. Символун, мәсәлән, интуисија үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. Интеллект сүн'и предметләр јаратмаға габилдир, лакин о һеч вахт һәјаты анламаг васитәси кими чыхыш едә билмәз. Һәјат—фасиләсизликдир, она көрә дә ону анчаг ичәридән сејр етмәклә дәрк етмәк олар. Интеллект һеч вахт бу мәгсәд үчүн кара кәлмир, чүнки о өз идрак објектинә һәмишә кәнардан јанашыр.

Бергсон идрак проблеминә хүсуси диггәт јетирир, гносеолокија саһәсиндә чәсарәтли идејалар ирәли сүрүрдү. «Өз вахтында мүстәсна дәрәчәдә популјар олан» бу тә'лим «идрак нәзәријјәсинин бир чох типләриндә дәрин из бурахмышдыр»[2]. Гносеолокијанын әсаслы проблеми олан материја илә шүурун, објектлә субјектин мүнасибәти мәсәләсинә о, орижинал мөвгедән јанашырды. Бу мөвге идракын објекти илә субјекти—дәрк олунанла дәрк едән арасында гүтбләшмәдән, демәли, материализмлә идеализм арасындакы мүбаһисәдән јан кечмәјә чәһд едир. Идрак нәзәријјәси үчүн бу, һеч дә јени шеј дејилдир. Белә мөвге мистисизмин нөв әламәтидир. Принсипчә һәмин мөвге һәјата кечирилә билмәз. «Она көрә ки, севәнлә севиләни бир-бириндән фәргләндирмәдән мәһәббәт ола билмәдији кими, ејнилә дә субјектлә објекти мүәјјән гәдәр фәргләндирмәдән һеч бир идрак ола билмәз»[3]. Лакин Бергсон интуисијанын ингилабиләшдиричи маһијјәтинә инанырды. Философ күман едирди ки, интуисија һәјаты вә дахили аләми шүуру јахынлашдырмаға, инсанлары бир-бириндән, чәмијјәти тәбиәтдән узаглашдыран гүввәләрә бәшәријјәт гаршысында дуран ән чәтин проблемләри һәлл етмәјә, һәтта «өлүмә галиб кәлмәјә» имкан верир. Интуисија инсаны садәлијә, демәли, кезәллијә догру апарыр, материја шүурун мүнасибәти кими гејри-ади проблеми елә мүстәви үзәринә чыхарыр ки, орада онун һәллинә киришмәк, бу барәдә баш сындырмаг мә'насызлыға чеврилир. Материализм вә идеализмдән фәргли олараг, интуитив фәлсәфә идракын објекти илә субјектини, материја илә шүуру ваһид там кими көтүрүр; бу тамлыгда објектин вә субјектин мөвчудлугу вә фәалијјәти бир-бирини шәртләндирир, онлар ајры-ајрылыгда дүшүнүлмәдијиндән һансынын кенетик чәһәтдән һансына нисбәтән илкин олдугу һаггында мәсәлә гојулмур вә она чаваб ахтарылмыр.

[1] Јенә орада, с. 44.
[2] Хилл Т.И. Кәстәрилән әсәр, с. 254.
[3] Јенә орада, с. 257.

Зәкадан фәргли олараг, интуисија бу чүр бир мәсәләнин гојулушу вә һәлли илә марагланмыр, зира о, мәнтиги вә тарихи чәһәтдән онларын һәр икисиндән әввәл кәлир. Бунунла да, идракын објект илә субјекти, материја илә шүур арасындакы көклү гносеоложи проблем арха плана сыхышдырылмыш олур.

Бергсон инанырды ки, интуисија идракын идеалыдыр вә буна көрә дә «мүтләг» вә «камил» һесаб едилмәлидир. Философ јазырды ки, интуитив фәлсәфә «һеч бир мәктәбә гошулмур», фәлсәфәнин мәктәбләрә бөлүнмәсиндән кәнарда дајаныр; о, ики ифрат тәрәф арасында дајанан шүурдур вә буна көрә дә «нормал шүурдур». Интуитив фәлсәфә сағлам фикир фәлсәфәсинә даһа чох јахындыр, сағлам фикир исә «философларын идеализминин вә реализминин әлејһинә кетмәкдә һаглыдыр»[1].

А.Бергсон јаздығы кими, идрак просеси өз көкләри илә һәјатла, һәјати енержи илә әлагәдардыр. Идрак өзү «елмә дејил, һәјата хидмәт едир»[2]. Һәјат һәм материјаја, һәм шүура нисбәтән даһа уникалдыр, чүнки онда бу ики варлыг формасы бир-бириндән ајры дејилдир, әксинә, материја илә шүурун говушуғунда јерләшдијинә көрә о, даһа реал, даһа конкретдир. Идракы материјадан вә ја шүурдан һасил етмәјә чалышан философлар унудурлар ки, «философлуг етмәкдән әввәл јашамаг лазымдыр»[3]. Јашамаг исә материја илә шүурун, һәрәкәтлә фикрин, објектлә субјектин вәһдәтидир; јашамаг—објектлә биркә олмаг, онунла вәһдәт тәшкил етмәк демәкдир. Идракы, билији вә һәгигәти дә елә һәмин сферада ахтармаг лазымдыр. Бу сфера ејни заманда инсанын әмәли фәалијјәт мејданыдыр. Практик мүдриклијин—сағлам фикрин өзүнү дә елә бурада ахтармаг лазымдыр; орада инсан ишлә, фәалијјәтлә әһатә олунур ки, бу да ону һәгигәтлә даһа сых бағлајыр. «Сағлам фикир—ишин тәчәссүмүдүр»,—дејә философ јазырды. «Мән күман едирәм ки, һәрәкәт вә фикир үмуми мәнбәјә маликдир; о да нә халис ирадәдәдир, нә дә халис интеллектдә; бу, мәнбә—сағлам фикирдәдир». Сағлам фикир фәлсәфәни, доғрудан да, һәјата јахынлашдырыр. Буна көрә дә һәјат фәлсәфәсинин гносеоложи мөвгеји әслиндә сағлам фикрин—практик һәјатын мөвгејидир. Өзүнүн гносеоложи мәрамында Бергсон мәһз бу принсипдән чыхыш едирди. О јазырды: «Елм вә инчәсәнәтдә даһилик нәдирсә, практик һәјатда да сағлам фикир одур»[4]. Бергсон сағлам фикрә бу гәдәр кениш јер вермәкдә һаглы дејилди, чүнки сағлам фикир, Һекел демишкән, «нә әтдир, нә балыг, нә поезијадыр, нә дә фәлсәфә»; о, анлајышларла мүлаһизә јүрүдә билмир вә өз маһијјәтинә көрә «тәһсилли зәка әлејһинә јөнәлдилмишдир»[5]. Һалбуки һәгиги фикирләри вә елми узагкөрәнлији анчаг зәканын

---

1 **Бергсон А.** Введение в метафизику. Соч., т. 5, М., 1914, с. 21, 34.

2 **Бергсон А.** Здравый смысл и классическое образование. В.Ф., 1990. N 3, с. 163

3 **Бергсон А.** Собр. соч., т. 4, с. 22.

4 **Бергсон А.** Здравый смысл и классическое образование, с. 165, 164.

5 **Гегель Ф.** Феноменология духа. Соч., т. 4, с. 37, 38.

фəалиjjəти просесиндə, анлаjышларла иш заманы əлдə етмəк олар. Һəjат философлары зəканы сағлам фикрə—ади дəракəjə гурбан верир вə инанырлар ки, интуисиjа дүнjаны өз рəнкарəнклиjиндə дəрк етмəк, ону «тутмаг», «анламаг» имканы верир. Буна көрə дə идрак просесиндə Бергсон интуисиjаjа чидди əһəмиjjəт верирди.

Идракын өзүнə Бергсон чанлы фəалиjjəт, организм, һəjат кими, даһа доғрусу, онун бир формасы кими бахырды. Мүтəфəккир һаглы олараг белə бир мүлаһизəдəн чыхыш едирди ки, идрак да һəjат кими тəбии əсаслара малик олмалы, jə'ни өз көклəри илə тəбиəт вə инсанларын һəjат тəрзи илə бағланмалыдыр; гносеолокиjа биринчи нөвбəдə идракын биоложи, феноменоложи вə психоложи мүгəддəм шəртлəрини аjырд етмəлидир; бу исə ону тарихи заманда—өз мөвчудлуғу, давамиjjəти вə һəjаты əрзиндə көтүрүб өjрəнмəк демəкдир. Принсипчə, философун идрака jанашма тəрзи тамамилə мəгбулдур. Онун идрака даир мүлаһизəлəринин расионал чəһəтлəри дə бунунла изаһ олунур.

Бергсона көрə, идрак заманла, тəкамүллə əлагəдардыр. Тəкамүл—jашама мүддəти, давамиjjəтлилик, идракын кенезиси онун форма вə мəзмуну үчүн шəртдир. Бу һəрəкəт мүəjjəн енержи тəлəб едир, идрак бу енержини һəjат ешгиндəн—jашамаг вə jашатмаг һəвəсиндəн, өзүнүjашатма вə өзүнүмүдафə инстинктиндəн алыр. Инсан һəjат ешги—jашамаг һəвəси һесабына предметлəрə вə инсанлара фəал мүнасибəт бəслəмəли олур. Чисмани вə руһи инкишафын стимулларыны мүтəфəккир бурада ахтарырды.

Һəjат ешги мүһитə уjғунлашмаға мəчбур едир, бу просесдə инсан бир тəрəфдəн материjанын, дикəр тəрəфдəн, бəшəри мөвчудлуғун сирлəрини өjрəнир. Бу өjрəнмə просеси, емпиризмин һесаб етдиjи кими, тəчрүбə вə дуjғулардан деjил, инстинктлəрдəн башлаjыр. Белəликлə, идракын əсасы кими Бергсон инстинктлəри гəбул едирди.

Инстинктлəр тəбиəтин бəхш етдиjи идрак васитəлəридир; онлар өзлəринин мүстəгиллиjи илə сечилир. Инстинктлəр əн камил идрак васитəси олан интуисиjаjа чох jахындырлар. Еjни заманда, инстинктлəр прагматик тəбиəтə маликдир: онлар шеjлəрдə кəрəкли, фаjдалы чəһəтə үстүнлүк верир, məһз бу чəһəти «сечирлəр». Инстинктлəр бир сыра мəзиjjəтлəринə көрə интеллектə даһа чох jахындырлар. Үмумиjjəтлə, һеjванлара һəм инстинкт, һəм дə интеллект хасдыр. Лакин инстинктлəр «мүкəммəл алəтлəри идарə етмəк демəкдир», һалбуки интеллект «геjри-мүкəммəл алəтлəри һазырламаг вə ишлəтмəкдир». Бунунла белə, Бергсон бу əгидəдə иди ки, һəм интеллект, һəм дə инстинкт биртəрəфли, jарымчыгдыр. Онлар заманы вə дəjишмəни тутмагда ачиз олдугларына көрə мүкəммəл идрак васитəлəри кими гəбул едилə билмəзлəр. Философ инстинктлəрлə интеллектин мүнасибəтинə даир даһиjанə мүлаһизəлəр сөjлəjир, онларын вəһдəтини гəбул етмəклə хеjли ирəли кедирди. Лакин зəка һаггында муəммалы мүлаһизəлəрə, иррасионализмə һагг газандыр-

масы илә о, ики аддым кери кедир, «елә дәрман тәклиф едирди ки, хәстәлијин өзүндән даһа пис иди»[1]. Бу «дәрман» зәканын тәнгиди—она гаршы «веркинин»—интуисијанын ирәли чәкилмәси иди.

Һәјат фәлсәфәси, гејд едилдији кими, иррасионалист бир тә'лимдир. Идракда вә һәјатда зәканы интуисија илә әвәз етмәк, нәзәри тәфәккүрү чиловламаг үчүн васитәләр јаратмаг бу тә'лимин стратежи мәгсәдләриндән бирини тәшкил едир. Бергсон бу иррасионалист һәрәкатда, доғрудур, аз-чох мө'тәдил мөвге тутурду. Буна бахмајараг о, зәканын функсијасыны интуисија васитәси илә һәјата кечирмәјә чәһд едир, Бунгенин сәрраст шәкилдә дедији кими, ондан Һекелин зәкадан тәләб етдијини тәләб едирди.[2] Бу исә зәкаја гаршы Нитсшенин галдырдығы «үсјанда» иштирак етмәк демәк иди. Мүтәфәккир инанырды ки, идракын вә һәјатын идеалы, үмумбәшәри сәадәт анчаг интуисијадан, даһа доғрусу, интуитив фәлсәфәјә дөнүшдән асылыдыр.

Варлыг, Бергсона көрә, һәјат кими тәшәккүлетмә—мејданакәлмә вә мәһволмадан, һәрәкәт вә дәјишмәдән, мүтләг вә нисбидән ибарәтдир; онун нисби вә мәканла әлагәдар олан чәһәти материјаны, мүтләг вә заманла әлагәдар олан чәһәти исә шүуру тәшкил едир. Мүтләглик, заманлылыг дејәркән Бергсон һәрәкәти, дәјишмәни, һәјаты, руһу, тарихи, бир сөзлә, тәшәккүлетмәнин нәтичәсини нәзәрдә тутурду. Галан нә варса ону философ нисби һесаб едир вә мадди саһәјә аид едирди. О инанырды ки, елм, елми фәлсәфә вә зәка өзләринә мәхсус васитәләрлә, хүсусилә анализин көмәји илә анчаг нисбини—мадди варлығы, мәканы дәрк едә биләр. «Мүтләг анчаг интуисијада верилә биләр, галан һәр шеј исә анализдә ачылыр»,—дејә о јазырды. Идрак субјектин мүстәгиллијә саһиб олмасыдыр, бу исә анчаг интуисијанын ишидир. Демәли, интуисија ишә дүшмүшдүрсә, субјект идрак предметини әлиндә сахлајыр, она там саһибдир вә буна көрә дә скептисизм принсипчә мә'насызлашыр. Зәка исә идракы бу мүтләгилликлә тә'мин едә билмир, ону нисби вә мадди сфера илә мәһдудлашдырыр, бунунла да скептисизм үчүн јер сахлајыр.

Интеллект, Бергсонун тәсдигинә көрә, материјаја јөнәлдијиндән «мәканлыдыр», елмин бүтүн формалары, һәтта мәнтиг дә һәндәсидир. Онун ишләтдији анлајыш сабит олдуғундан анчаг практика илә мәһдудлашыр, һәрәкәт вә дәјишмәни тута билмир. Бергсонун зәкаја мүнасибәтиндә тәәччүб доғура биләчәк бир чәһәт ону анчаг материја вә практикаја бағламасы иди. Онун дедикләриндән белә чыхыр ки, зәканын мәһсулу олан нәзәријјәләр, анлајышлар, фәрзијјәләр вә с. халис практиканын ифадәсидир. Һалбуки һәр кәсә өз һәјат тәчрүбәсиндән тамамилә ајдындыр ки, зәканын функсијасы мәһз нәзәријјәдир. Термодинамиканы, кенетиканы вә ја нисбилик нәзәријјәсини практикаја аид етмәк азы садәлөвһлүк оларды. Лакин Бергсон буну нәзәрә алмырды вә сүбут едирди ки,

[1] **М.Бунге.** Интуиция и наука. М., 1967, с. 27.
[2] Јенә орада, с. 23.

интеллект вә материја мүнтәзәм олараг бир-биринә јахынлашыр, «ујғунлашыр вә ахыр нәтичәдә үмуми формаја кәлирләр»[1].

Интеллект, Бергсона көрә, инсаны тәбиәтә, материјаја бағлајыр вә онунла мүнасибәтә кириб, өзүнү јашатмаг үчүн имкан јарадыр; интуисија исә чәмијјәтә, руһа, башгаларына, һәрәкәтә, тарихә вә с. бағлајыр. Инсан бу просесдә идарәчилик вәрдишләринә јијәләнир. Мүтәфәккир буну да гејд едирди ки, һәмин вәрдишләрин—һәјаты тә'мин едән васитәләрин бир чоху инсана инстинктләр шәклиндә анаданкәлмә верилир; лакин бунлар аздыр вә буна көрә дә бир гисим инстинктләр сонрадан газаныдыр. Бунунла белә, философ интеллекти интуисија вә ја инстинктлә әвәз етмәк нијјәтиндә дејилди. Әксинә, Бергсон ону идракын мәнбәләриндән бири, һесаб едирди. «Интеллект елә нурлу нүвә тәшкил едир ки, инстинкт, һәтта халис вә кенишләнмиш интуисија онун әтрафында тутгун бир думанлыг јарадыр»[2]. Мүтәфәккир е'тираф едирди ки, интуисијаја алудә олараг интеллектин ролуну кичилтмәк дә олмаз. О инанырды ки, интуисија вә интеллект бир-бирини тамамлајыр, һәр икисинин әсасында тәчрүбә дајаныр, онлар кенетик чәһәтдән әлагәлидирләр. Бу сәбәбдән интеллект вә интуисија бир-бирини гаршылыглы сурәтдә шәртләндирмәјә билмәзләр. Интеллект вә интуисија,—дејә Бергсон јазырды—«ејни проблемин ејни һәллинин ики мүхтәлиф чәһәтләрини тәшкил едир»[3]. Беләликлә, Бергсон һәјат фәлсәфәси чәрчивәсиндә интеллектлә интуисијанын паралелизмини мүдафиә едир—онлары ики паралел идрак формасы кими гәбул едирди. Бунунла белә о, бир иррасионалист кими зәкаја һүчум етмәкдән чәкинмирди.

Бергсонун дүшүндүјүнә көрә, зәка идракын һәгиги мәгсәдиндән—онун идеалындан чох узагдыр. Објекти олдуғу кими дәрк етмәк үчүн субјект ону өз дахилиндә баш верән һадисә—өзүнүн варлығынын бир һиссәси кими сејр етмәлидир. Буну о, идракын идеалы һесаб едирди. Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда Бергсон зәканын күчсүз бир идрак формасы олдуғуну гејд едирди. Дүнја, објект, онун әгидәсинчә, өзүнүн реал һалында үзви вәзијјәтдәдир, организмдир—онлар чанлы һәјат просеси кечирирләр. Бу, о демәкдир ки, идрак објекти даим һәрәкәт вә тәшәккүлетмә вәзијјәтиндәдир. Интеллект бунлары анчаг кәнардан мүшаһидә едир, о, өз објектинә говуша билмир; онун тәтбиг етдији метод анчаг «кинематографија» функсијасыны јеринә јетирә биләр. Гаврајыш, мәсәлән, «фотографијадан» башга бир шеј дејилдир. Бергсон зәканы да, бүтүнлүклә шүуру да анчаг чисманилијин—бәдәнин функсијасы һесаб едирди.

Бергсон јазырды ки, гаврајыш бејинлә мүәјјән олунмур; үмумијјәтлә, фикир, шүур бејиндән асылы дејилдир. Бејин фикри мүәјјән етсәјди, онда бејнин мәһви фикрин дә мәһви демәк оларды. Ејни заманда бејнин тәсәв-

[1] **Бергсон А.** Творческая эволюция, с. 185.
[2] Там же, с. 185.
[3] Там же, с. 176.

вүр вә идрак мәнбәји олмасы һаггындакы бахыш да хурафатдан башга бир шеј дејилдир. Бејин «идракын субстраты дејил, һәрәкәтин дашыјычысыдыр»[1]. Шүур өзү дә чохларынын тәсәввүр етдији кими идеал шеј дејилдир, о «садәчә һәрәкәтин комплексидир». Бу комплекс, она мәхсус мәзијјәтләр һазыр шәкилдә верилмир; онлар материјанын дејил, һәјатын атрибутларыдыр. Кимин һәјаты нечәдирсә, онун идрак вә шүуру да еләдир. Бунунла Бергсон шүурун вә идракын биоложи әсаса малик олдуғуну көстәрмәк истәјирди. Идрак вә шүурун һәјатла әлагәләндирилмәсинин бир үстүнлүјү дә вардыр: бу онларын тарихилијидир. Бергсон бу мәсәләдә дә гисмән дүзкүн мөвге тутурду, чүнки һәјат биоложи вә тарихи әсаслара малик олдуғу кими, идрак вә шүур да бу әсаслара маликдир. Бергсонун изаһына көрә интеллектин сүн'илији, онун биртәрәфлилији ондадыр ки, о, һәјатдан, демәли, бәшәри фәалијјәтин тәбии әсасларындан узаглашыб символлар вә анлајышларла әмәлијјатлар апарыр. Буна көрә дә о, һәјаты, һәрәкәти, инкишафы, заманы вә дәјишмәни тута билмир, чанлыны олдүрүр. Буна көрә дә о, һәјат вә руһ мәсәләләриндән үмумијјәтлә кәнарда галыр, чүнки бунлар заманда мөвчуд олан психи варлыгдыр. Бергсон белә һесаб едирди ки, һәјат вә руһ јертутумуна—мәканлылыға малик шејләр топлусу дејилдир. Һәјат—инкишаф, тәкамүл, тәшәккүлетмә, дәјишмә, демәли, замандыр. Ваһид кими көрүнән һәјат әслиндә, индинин, кечмиш вә кәләчәјин ваһдәти олан *һәјатлардан*—«организмләрдән» ибарәтдир. Һәјат чанлы систем кими тәкраролунмаз психи, һабелә давамијјәтлилик—мүәјјән заман мүддәтлилији илә әлагәдардыр. Һәјат—руһун јеканә мөвчудлуғудур. О, мүддәтлиликлә мүәјјән олунур, онда вә онун васитәсилә мөвчуддур. Лакин зәкаја елә кәлир ки, һәјатын һәгигәтини дәрк едир. Әслиндә исә һәјатын һәгигәти онун организминдә, фәрдилијиндә, тәкраролунмазлығында, давамијјәтлилијиндә, руһилијиндәдир. Зәка үчүн исә «һәјат елә бил ки, инкишаф едән организм васитәсилә рүшејмдән рүшејмә кедән ахындыр»[2]. Бу ахында һеч шеј тәкрар олунмур, һәр дәфә јени шеј көрүнүр вә гејб олур. Зәка бунлары тута билмәз, чүнки о, сабит, тәкрарланан шејләри вә гануну дәрк едир, галан бүтүн рәнкарәнклик ондан кәнарда галыр. Бергсон гејд едирди ки, бә'зән зәканын дәгиглијиндән сөһбәт ачырлар вә бу дәгиглији онун үстүнлүјү кими гәләмә верирләр. Бу да чох мүәммалы мәсәләдир. Чүнки мүтләг дәгиглик еталону јохдур, һәтта ријазијјатын да дәгиглији үчүн зәманәт мөвчуд дејилдир. «Интеллект һәјаты анламамасы илә характеризә олунур». Бу бахымдан да о, елми тәнгид едирди. Бергсонун фикринчә, елм сечмә јолу кедир: о, сечә билдијини сечир, галанларыны исә кәнар едир. «Ади идрак кими, елм дә шејләрдә анчаг бир чәһәти—тәкрарланманы сечир»[3]. Елмин тәтбиг етдији тәһлил методу тәдгигат

[1] **Бергсон А.** Собр. соч., т. 3, с. 65.
[2] **Бергсон А**. Творческая эволюция, с. 24
[3] Там же, с. 27.

објектини нечә варса елә дә тута билмир. О, објекти сонсуз кенишләндирир, ону күчләндирән фантазија објектин реал вәзијјәтини тәһриф етмәк имканы јарадыр. Тәһлил, символлардан истифадә едән фәлсәфә һәјат вә дүнјанын һәгиги мәнзәрәсини верә билмәз. Тәһлил, адәтән, мүсбәт елмин функсијасыдыр. Фәлсәфә дүнјанын һәгиги мәнзәрәсини вермәјә чәһд едирсә, о, тәһлил вә символлардан јан кечмәлидир. Бергсон јазырды ки, «метафизика символларсыз кечинмәк иддиасында олан елмдир». Бу чәһәт бергсонизми мистисизмин бир нөвү кими характеризә етмәјә имкан верир, чүнки анчаг мистисизм расионал идракы, символлар вә башга лингвистик васитәләри рәдд едир, мүтилик вә сакитлији, сусмағы вә итаәткарлығы мүтләг һәгигәтә говушмағын шәрти һесаб едир. Бергсонун зәка һаггындакы тә'лими мүәммалы бир нәтичәјә апарыб чыхарыр: инсана зәканын функсијасыны јеринә јетирә биләчәк бир идрак формасы лазымдыр, лакин о, һөкмән интуисија илә тамамланмалыдыр.

Бергсонун јаздығына көрә, интеллектлә биз објект әтрафында доланырыг, интуисијада исә «она дахил олуруг»[1]. Интеллектин имканы харичиндә олан шејләри дәрк етмәк билаваситә интуисијанын вәзифәсидир. «Интуисија—гәрәзсиздир, өзүнү анламағы бачарыр, објектин һаггында дүшүнүр вә ону нечә варса елә дә тутур»[2]. Интуисија һәјаты вә һәрәкәти кәнардан мүшаһидә етмир, өзү онларын интеграл һиссәләринә чеврилир; о, објекти дахилдән сезир, она говушур, «әллә тохунур», буна көрә дә онун вердији билик өз мүкәммәллији илә сечилир. Бу чүр билик нә дујғуларын вердији билавасит мә'луматлардыр, нә дә зәканын дедуктив мүлаһизәләринин нәтичәси; о һәр һансы бир васитәлиликдән, дискурсивликдән кәнарда олан мүстәгим тәмасын нәтичәсидир. Интуисијаја мүрачиәт етмәклә философ емпиризм—расионализм дилеммасындан јан кечмәјә чалышырды. Бергсонун методолокијасы идракда имканы еһтималла, ағласығаны ағласығмазлыгла әвәз едирди; она көрә ки, емпиризм вә расионализм идракда ики мүмкүн олан методдур. Интуисијанын ону әвәз етмәси исә еһтималдан башга бир шеј дејилдир.

Бергсон јазырды ки, интуисија «садә актдыр», онда сүн'и һеч бир шеј олмадығындан објект олдуғу кими верилир. Интуисија интеллектә мәхсус сүн'илији вә инстинктә мәхсус мәһдудлуғу арадан галдырыр. Интуисија бизи елә гүввәләрлә бағлајыр ки, онлар бизә һәјатдан кәлир. Интуисијанын камиллији дә ондадыр ки, о, бизи идракын говшағында чанлы һәјатда сахлајыр. Идрак дејилән шеј һәјатдан кәнарда вә ја онун фөвгүндә баш верә билмәз. Буна көрә дә идракы анламаг вә изаһ етмәк үчүн һәјаты анламаг вә изаһ етмәк лазымдыр. Буну исә бизә интуисија верир.

Бергсон инанырды ки, һәгиги—али фәлсәфи идракын мәнбәји дујғуларда вә ја зәкада дејил, анчаг интуисијададыр. Интуитивизм чох јајылса

---

[1] **Бергсон А.** Собр. соч., т. 5, с. 1.

[2] **Бергсон А.** Собр. соч., т. 1, с. 155.

да онун чыхыш моментини тәшкил едән анлајышын маһијјәт вә механизми һәләлик ајдынлашдырылмамышдыр. Ајдын олан шеј будур ки, идракын системиндә елә биликләр вардыр ки, инсан онларын алынма техникасыны, метод вә методолокијасыны сәһиһ шәкилдә билмир. Бу билик она көзләнилмәдән вә гејри-ихтијари олараг верилир. Бир факт да мә'лумдур ки, интуисија—һисси идракын бир нөвүдүр. Елә бир дујма, һиссетмә габилијјәтидир ки, она һамыда ејни дәрәчәдә тәсадүф едилмир; онун һамы тәрәфиндән гәбул едилән әламәти һамыја мәхсус анлама габилијјәтидир.

А.Бергсон белә һесаб едирди ки, фәлсәфи интуисија «Сократ демонудур»; о, елә бир гүввәдир ки, онун васитәси илә абстраксијалара гапылан—абстраксијалар океанында баш алыб кедән философу чиловламаг олар. Интуисија «философун гаршысында галаганлар гојур, онун гулагына пычылдајыр: *Мүмкүн дејилдир*».[1] Философ абстраксијалар васитәсилә маһијјәтләр—фөвгәлһисси варлыг ахтарыр, лакин о, анламыр ки, бу чүр варлыга апаран чох садә, тәбии јол вар—бу, интуисијадыр. Интуисија дәгигликдә интеллектә чатмыр; лакин гејд едилдији кими, мүстәгиллик, камиллик дәгигликлә өлчүлмүр. Интуисија мәгсәдә бирбаша—мүстәгим јолла кедир, маһијјәти, реаллыгы конкретлији билавраситә ичәридән сејр едир. Интуисија даһа тәбии идрак васитәсидир, чүнки о, инстинктләрә әсасланыр, өзү мүкәммәлләшмиш инстинктдир.

Интуисија инстинктдән вә интеллектдән фәргли олараг, шејләри нә сечир, нә дә парчалајыр, о, тәһлилдән вә ја һәр һансы символдан истифадә етмир. Интуисија алокик вә гејри-дискурсив олдугундан дедуксијадан да истифадә етмир; онун үчүн билик һасил едилмир—бирбаша тәмасла верилир. Интуисија һәм инстинктләрдән, һәм дә интеллектдән јүксәкдә дајанса да, онда инстинктләрә мәхсус дәгиглији, интеллектә мәхсус рефлективлији тапмаг олар. Лакин философ интуисијанын ән али, ән мәһсулдар идрак формасы олмасына вә ону һеч бир шејә дәјишмәјин гејри-мүмкүн олмасына инанырды.

Бергсон буна да инанырды ки, објекти дәрк етмәк—ону сејр етмәк, сезмәк демәкдир. Интеллект тәбиәтә баглы олмадыгындан, әмәли мәгсәдләр күддүјүндән, бә'зән гәрәзли олдугундан о, бу вәзифәни јеринә јетирмир. Интуисија исә мүтләг, мүстәгил вә мүстәгимдир: онда идрак идрак кими фәалијјәт көстәрир вә һеч бир дәјишкәнлијә уграмыр вә објектини һеч бир дәјишиклијә мә'руз гојмур; о, дүнјаны халис шәкилдә сејр едир, онун һәгигәтини бирбаша тутур. Бундан әлавә, Бергсона көрә варлыга вә шүура, һәјата вә дүнјаја елә мәзијјәтләр хасдыр ки, онлары анҹаг интуисија илә дәрк етмәк олар. Һәрәкәт, мәсәлән, «мүтләг мә'нада көрүнмәздир»[2]. Лакин интуисија ону тута билмир.

---

[1] **Бергсон А.** Философская интуиция, с. 4.

[2] **Бергсон А.** Материя и память, с. 186.

Һәјат—әлагәли комплексдир, руһи һәјат исә анҹаг әлагәдир, онлары заман јарадыр вә анҹаг заманда мөвҹуддурлар. Буна көрә дә һәјаты вә руһу, дәјишмә вә инкишафы дүшүнмәк вә ја символларла ифадә етмәк олмаз. Онлар анҹаг јашаныла, сејр едилә, сезилә биләр. Бу исә интуисијанын вәзифәсидир. Бу ҹәһәтләринә көрә интуисија фәлсәфәни даһа мәһсулдар фәалијјәтә чевирир; инсаны исә «идракын өзинтиһарындан»—агностисизмдән хилас едир.

Бергсон идракын биоложи әсаслары, онун һәјат вә замандан асылылығы һаггында гијмәтли мүлаһизәләр ирәли сүрүрдү; интуитив идрак һаггында онун бахышы орижинал вә мәзмунлудур. Лакин интуисијанын илаһи бәхшишдән—тәбии «веркидән» башга бир шеј олмамасы һәләлик елми шәкилдә сүбут едилмәмишдир. Зәканы вә онун һәјатда вә идракда ролуну исә фәлсәфә тарихи вә иҹтимаи практика тәкзибедилмәз шәкилдә сүбут едир. Белә олан һалда исә зәканы интуисија илә әвәз етмәк ҹәһди ән азы тәәҹҹүб доғурур. Зәка, онун функсијасы вә мәгсәди һаггында мүтәфәккирин мүлаһизәләри дахилән зиддијјәтлидир; гејд едилдији кими, о, зәканы анҹаг материја, практика вә мәканлылыгла әлагәләндирир, онун һәрәкәт вә заманы дәрк етмәк габилијјәтини инкар едирди. Бергсон көстәрирди ки, куја интуисија өзүнүдәрк вә мүлаһизә предметини сонсуз кенишләндирмәк габилијјәтинә маликдир. Лакин зәка һаггында һамы тәрәфиндән гәбул едилән тәсәввүрә көрә мүлаһизә објектини сонсуз кенишләндирмәк мәһз зәканын вәзифәсидир. Зәка гејри-мәһсулдардырса, онда нәзәријјәләрин һансы васитәләр тәрәфиндән јарадылмасы вәзифәси ачыг галыр? Даһа сонра. Әкәр һәрәкәти, руһу, тарихи зәка дәрк етмирсә, онда динамика, психолокија вә с. анҹаг интуисија тәрәфиндән јарандығыны иддиа етмәк лазым кәлир. Бу исә мә'насызлыгдыр. Үмумијјәтлә, Бергсонун гносеолокијасында белә парадоксал мүлаһизәләр чохдур. Бергсон, мәсәлән, интеллекти дејил, интуисијаны инкишаф етдирмәји тәләб едирди, һалбуки онун мүраҹиәт етдији һәјат вә онун мәнтиги зәкаја үстүнлүк верилмәсини заманын һөкмү сајыр. Буна көрә дә бәшәријјәтин сәадәтини интуитив фәлсәфә илә дејил, расионализмлә әлагәләндирмәк даһа дүзкүн оларды.

V фәсил. ОД МЕТАФИЗИКАСЫ. О. ШПЕНГЛЕР

Ән јени дөвр Гәрбин мәдәни вә фәлсәфи варлығында **Освалд Шпенглер** тамамилә орижиналлыг вә новаторлуг тәшкил едир. Онун өз проблематикасы, өз мәнтиги, метод вә методолокијасы, идеалы вә ону һәјата кечирмәк үчүн өзүнәмәхсус стратекијасы вардыр. О.Шпенглер— һәјат фәлсәфәсинин тәрәфдарыдыр вә бу, гејд-шәртсиз гәбул едилмәли мүлаһизәдир. Лакин о, әсринин надир дүһаларындан иди вә буна көрә дә садәчә киминсә ардычылы кими гала, өз һәјатыны онун галдырдығы проблемләрин чәк-чевир едилмәсинә һәср едә билмәзди. Бу мә’нада һәјат фәлсәфәси өзүнүн классик формасында онунла гуртарыр, һәм дә тамамилә јенидән башлајыр. Шпенглер һәјат фәлсәфәсиндән јени саһәјә—мәдәнијјәт фәлсәфәсинә, културфәлсәфәјә вә ја културолокијаја кечир, бу саһәнин баниси кими өзүнү тәсдиг етдирир. Лакин бу аз иди. Шпенглер исте’дадлы тарихчи иди вә орижинал тарих фәлсәфәси јаратмышды. Онун тимсалында һәјат фәлсәфәси тарих фәлсәфәсилә дә синтезләшмишди. Лакин мүтәфәккир бир гәдәр дә ирәли кетмиш, фәлсәфәнин XX әсрәдәк хас олмајан ән јени саһәсини—техника фәлсәфәсини јаратмышды. Шпенглер бүтүнлүклә бәшәри варлығын, мәдәни вә тарихи просесин морфоложи анализини вермиш вә бу методун принсипләрини ишләјиб һазырламышдыр. Шпенглер техникаја «һәјат тактикасы» кими бахмыш, онун тарихә вә инсана тә’сирини тәсвир етмәјә чалышмышдыр. Онадәк Гәрбин мәдәни варлығыны тәнгид едәнләр олмушдур. Лакин, «Бөјүк алманлар» китабында дејилдији кими, Шпенглер бу тәнгидә елә бир универсаллыг вермишдир ки, онун мөвгеји ондан әввәлкиләрин чәһдләрини «тамамилә кәрәксиз етмишдир»[1].

О.Шпенглер бир фикир нәһәнки кими, өз әсринин дүшүнчә тәрзинә күчлү тә’сир етмишдир. Онун идејалары, демәк олар ки, ән јени Гәрб фәлсәфәсинин бүтүн чәрәјанларына тә’сир етмишдир. Һәм дә бу тә’сир анчаг антроположи тә’лимләрлә мәһдудлашмамышдыр. Неопозитивизмин тарихи мәктәби (Кун, Лакатос, Фејерабенд вә б.) онун бахышларынын тә’сири алтында формалашмышдыр. Гәрбин Л.Виткенштејн, М.Һајдеггер, Х.Ортега вә Гассет, Х.Шелски вә б. кими фикир нәһәнкләри ондан бәһрәләнмишләр. Буна көрә дә там әсасла демәк олар ки, һәјат фәлсәфәси Шпенглерин тә’лими илә даһа чох һәјати вә чанлыдыр. Мүасир екзистенсионал бөһранын күндән-күнә дәринләшмәси, мәдәни-техники өзкәләшмәнин башга формаларынын түғјаны, еколожи катастрофун гапыны дөјмәси, инсанын ачы талеји Шпенглерин тә’лиминә јалныз Гәрбдә дејил, бүтүн дүнјада марағын һәдсиз дәрәчәдә артмасына сәбәб олмушдур. Демәк лазымдыр ки, философун буна һагты вардыр, чүнки, о доғрудан да, изтираб чәкән бәшәријјәтә, боғулан вә чәфакеш

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы. Минск, 1998, с. 653.

инсана көмәк етмәјә чалышырды. Шпенглер бәшәријјәтин саламат галмасы вә онун хошбәхтлији наминә фәлсәфи идракын бир сыра әсаслы проблемләринин, дүнјакөрүшү, һәјат, тәфәккүр, дил, мәдәнијјәт, техника, өзкәләшмә, тәрбијә, шәхсијјәт, заман, кечмишә вә кәләчәјә мүнасибәт вә с. һәллинин хүсуси метод вә методолокијасыны һазырламышдыр ки, бу күн онлар даһа чох актуалдыр, нәинки әсрин биринчи јарысында.

О.Шпенглерин һәјат вә јарадычылыгы бәшәр тарихи, о чүмләдән, Алманија үчүн һәлледичи әһәмијјәт дашыјан тәлатүмлү бир дөнүш дөврүнә тәсадүф едир. Гәрб дүнјасынын дахили зиддијјәтләринин кәскинләшмәси. Биринчи Дүнја мүһарибәсинин башланмасы, Алманијанын мәғлубијјәти, биабырчы Версал сүлһү, сосиалист ингилаблары вә б. сосиал мүнагишәләр әһалинин бир сыра тәбәгәләриндә ачыг-ашкар руһ дүшкүнлүјү, пессимизм әһвали-руһијјәси доғурмушду. Бир чох философлар, әдибләр, сосиологлар тәрәггијә даһа инанмыр, инкишафын өз дөвраныны баша вурдуғуну тәсдиг едир, мөвчуд сәрвәтләрин јенидән гијмәтләндирилмәси тәләби илә чыхыш едирдиләр. Шпенглер, онун ардынча А.Тојнби, Х.Ортега вә Гассет вә б. инсанлығын дөнүш нөгтәсинин чатдығына инаныр вә күман едирдиләр ки, тарихин јүксәлән хәтт үзрә инкишафы—тәрәгги, тәнәззүл мәрһәләси илә әвәз едилмәкдәдир. Шпенглер инанырды ки, индики мәдәнијјәтин харабалыглары үзәриндә кәләчәјин әзәмәтли мәдәнијјәти учалачагдыр. Лакин бу харабалыглары сөкмәк, онун «гырынтыларындан» јени дүнја гурмаг үчүн јени мәдәнијјәтин әзәмәтли адына лајиг әзәмәтли фәлсәфә—«кәләчәјин фәлсәфәси» лазымдыр. Шпенглер өз һәјатыны да бу идеала һәср етмишди.

О.Шпенглер сөзүн һәгиги мә'насында мүдрик, философ—бәшәријјәтин Һераклит, Сократ, Платон вә б. мүәллимләри кими олмаға чалышырды. О, Платонун белә бир мүддәасыны бир даһа тәсдиг едирди ки, «фәлсәфә наминә фәлсәфә» һеч кимә лазым дејилдир—философ—«бөјүк сијасәтчи», сијасәтчи «бөјүк философ» олмалыдыр. О, инанырды ки, һәгиги фәлсәфә сијасәтдә вә сијасәт васитәсилә өзүнү тәсдиг етдирмәлидир. Гыса, лакин мә'налы өмүр сүрән философ бүтүн һәјаты боју бу принсипә әмәл етмәјә чалышырды. Әбәс дејил ки, о, Алманијада «бөјүк сијасәтчи», башга өлкәләрдә даһи философ кими шөһрәт газанмышдыр.

О.Шпенглер Берлин университетини фәлсәфә доктору кими баша вурдугдан сонра, бир мүддәт кимназијада ријазијјат вә тарих мүәллими ишләмиш, 1911-чи илдән Һамбург вә Мүнһендә сәрбәст әдиб кими фәалијјәт көстәрмишдир. Докторлуг диссертасијасыны Һераклитә һәср едән мүтәфәккир, һәм дә Шопенһауер, Нитсшедән бәһрәләнмиш, алман романтизминин вә Һетенин тә'сири алтында олмушдур. Шпенглерин әдиб, философ, сијасәт нәзәријјәчиси кими шөһрәти чох сүр'этлә бүтүн Алманијаја јајылмышды. «Мәктәб мүәллиминин» јарадычылыгы һәгиги сенсасија гопармышды. Онун әсәрләри өмрүндә фәлсәфә илә марагланмајан

садә әмәк адамларындан башламыш, пешәкар сијасәтчиләрәдәк һамынын диггәтини чәлб етмишди. Онун әсас фәлсәфи әсәри олан икичилдлик «Авропанын гүрубу» (1918) китабы биринчи ил 32 дәфә, сонракы үч илдә 53 дәфә нәшр едилмишди. Биографлар кестәрирләр ки, о заманлар аз гала бүтүн Алманија анчаг Шпенглери охумагла мәшғул иди. Сонракы илләрин мәһсулу «Кәләчәјин фәлсәфәси», «Пессимизм», «Лириканын фәлсәфәси», «Пруссијачылыг вә сосиализм», «Гәрар илләри», «Илкин проблемләр» вә с. әсәрләр дә уғурлу талејә малик олмушдур.

Өз сијаси бахышларына көрә Шпенглер Нитсшејә миннәтдар иди. Нитсшенин фөвгәлинсан идејасыны о, «Фөвгәлдөвләт» идејасына трансформасија етмишди. Философ күчлү дөвләтин тәрәфдары иди. Шпенглерин фәалијјәтинин бу чәһәти насионал-сосиалистләри тамамилә тә'мин едирди вә буна көрә дә онлар һәр вәчһлә ону өз тәрәфләринә чәкмәјә чалышырдылар. Буна бахмајараг, насионал-сосиалист партијасына гошулмаг һаггындакы тәклифи мүтәфәккир рәдд етмишди. Фашистләрин антисемитизми, милитаризми, онларын рәһбәрләринин плебеј руһу Шпенглерә гәтијјән хош кәлмирди. О јалныз өзүнүн дејил, һабелә Нитсшенин дә фәлсәфәсинин насистләшдирилмәсинә гаршы гәти е'тираз едирди. Мәһз бу сәбәбә көрә о, Нитсше тә'лими илә һагг-һесабы чүрүтдүјүнү е'лан етмишди. Бу сәбәбдән философ тә'гибләрә мә'руз галмыш, «өксинтилабчы» дамғасы алмышды; 1935-чи илдән исә онун адынын чәкилмәси, әсәрләринин тәкрар нәшрләри гадаған едилмишди. Бунунла белә, Шпенглер өзүнү «Пруссија сосиализминин» нәзәријјәчиси һесаб едир вә инанырды ки, сосиализм алман руһу—алман ирадәси әсасында гурулмалыдыр. «Пруссијачылыг вә сосиализм» әсәриндә «алман сосиализмини Марксдан тәмизләмәк» тәклифи илә чыхыш едир, инанырды ки, сосиализм анчаг алман инстинктиндән ирәли кәлир. Философ елми сосиализмин гәти дүшмәни иди, сосиалист ингилабларыны анахронизм кими рәдд едирди. Бунунла белә о, сосиализмин хүсуси моделини тәгдим едирди. Бу моделдә синифләр вә силкләр сахланылырды. «Алман инстинкти» үзәриндә гурулан сосиализм хүсуси мүлкијјәт һүгугуну, сезаризми мөһкәмләндирирди. «Пруссија инстинкти беләдир»,—дејә Шпенглер јазырды; «һакимијјәт тама мәхсусдур. Фәрд она гуллуг едир. ...Она әмр едирләр о да табе олур». Бу, сосиализм бәрабәрлијини рәдд едир, «һәр кәсә лајиг олдуғуну верир». Философ инанырды ки, сосиализм һөкмән тоталитаризм доғурур, тәнәззүлә вә дурғунлуға апарыр. «Онун мәгсәди тамамилә империализмдир». Буна бахмајараг, онун әтрафында дөзүлмәз сијаси иглим јаранмышды. Бу, ону дирикән мәһв етмиш, бир чох нијјәтләринин һәјата кечирилмәсинә манеәчилик төрәтмишди. Шпенглер универсал тәфәккүрә малик бир дүһа иди, фәлсәфи идракын бир чох проблемләри әтрафында дүшүнә, бир-бириндән чох-чох узаг мөвзуларда әсәрләр јаза билирди. Лакин о, һәр шејдән әввәл һәјат философу иди вә һәр чүр фәлсәфи проблеми, о чүмләдән, онтолокијаны да

һəјатдан һасил едирди. Шпенглер инанырды ки, фəлсəфəнин предмети дүнја дејил, һəјатдыр вə буна көрə дə фəлсəфə һəјати, һəјат фəлсəфи олмалыдыр. Философун вəзифəси исə фəлсəфə илə һəјатын чулғашдығы јердəн дүнјаны сејр етмəкдəн—талејин һөкмүнə табе олмагдан ибарəтдир. Бунун үчүн фəлсəфə өзү өз талеини анламалы, мөвҹудлуғу илə маһијјəти арасындакы зиддијјəти арадан галдырмалыдыр.

О.Шпенглердə, Һераклитдə олдуғу кими, диалектика чох күҹлү иди. Диалектикада релјативизм олса да, ону релјавитизмə мүнҹəр етмəк олмаз. Буна бахмајараг, философ Кратилсајағы бир диалектиканын—ифрат релјавитизмин тəрəфдары иди. Бу, ону белə бир əгидəјə кəтирмишди ки, əбəди һəгигəтлəр—мүтлəг вə јенилмəз принсиплəрдəн бəһс едəн универсал елм—фəлсəфə ола билмəз. Бунунла белə о, инанырды ки, мүасир бəшəријјəтин фаҹиəси—онун екзистенсионал вə руһи бөһраны фəлсəфəјə биканəликдəн—онун инкар едилмəсиндəн башламыш вə буна көрə дə əсл фəлсəфəјə—јени дүнјакөрүшүнə гајытмагла дəф едилə билəр. Белə бир фəлсəфə инсанлыға јени јарадыҹылыг енержиси—интеллектуал вə физики гүввə, һəјатла сəслəшəн əсəб системи, физики вə руһи ҹəһəтдəн сафлашма, јенилəшмə стимулу верə билəр. Шпенглер сүбут едирди ки, бəшəријјəтин һəмишə, хүсусилə тарихин бизим əср кими тəлатүмлү кечид мəрһəлəлəриндə белə фəлсəфəјə еһтијаҹы олмуш вə олаҹагдыр. Философ белə бир фəлсəфəнин тəрəфдары иди вə ону јаратмаға, һеч олмаса «əсас ҹизкилəрини» чызмаға ҹəһд едирди.

Шпенглерин јаратмаға чалышдығы фəлсəфə мүасир академик фəлсəфəдəн фəрглəнмəли иди. Бу фəрги даһа габарыг шəкилдə көстəрмəк үчүн о, академик фəлсəфəни кəскин тəнгид едирди. О, јазырды ки, фəлсəфə, мүасир шəраитдə өз мə'насыны итирмишдир, фəлсəфəнин мə'насынын итирилмəсини о, философларын—фəлсəфи идејаларын јарадыҹыларынын шəхсијјəтҹə чылызлашмасы кими изаһ едирди. Онлар «шəхсијјəтлəр кими нечə дə мə'насыздырлар»,[1]—дејə о, јазырды. Шпенглер кəлəҹəјин «гејри-фəлсəфи фəлсəфəсини» вə ја «һəгиги һəјат сүрəн адамларын методуну» ишлəјиб һазырламаға ҹан атырды. Көзлəнилəн фəлсəфə «физиогномика» олмалы иди.

Физиогномика—инсанын дахили алəмини, шүуру, ағлы вə с. онун хариҹи алəминдəн чыхаран квазиелмдир. О, антик дөврүн јеканə руһ фəлсəфəси иди. Һиппократ вə онун шакирдлəри бəдəнин һалы илə руһун һалыны ејнилəшдирирдилəр. Онлар бəдəнин гурулушу вə һəрəкəтлəриндəн—жестлəр, форма, чəһрə, үз ҹизкилəри, мүхтəлиф органларын һəрəкəти, мимика, кинетик һəрəкəтлəрдəн вə с. руһу һасил едирдилəр. Физиогномика үчүн бəдəнин һəрəкəтлəринин мəҹмусу—шүурун реаллашмасы, онун аксиденсијаларынын тəзаһүрүдүр. Физиогномистлəрə көрə, шүурун ваһид мəркəзи мөвҹуд дејилдир; о, бүтүн бəдəнин һəрəкəтлəриндə өзүнү тəзаһүр етдирир. Аристотел «Физиогномика» адлы əсəр дə јазмышдыр. Сонралар физиогномикаја мараг гисмəн азалса да, јени дөврдə о, јенидəн тəдгигатчыларын дигтəтини ҹəлб едир.

---

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы, т.1., Петроград—Москва, 1923, с. 42.

Физиогномика механики материализмин руһ фәлсәфәси олараг галырды. Һолбах јазырды: «Руһ нәинки бәдәндән ајрылыр, о, елә бәдәнин өзүдүр». О, көстәрирди ки, чохлары физиогномиканы јаланчы елм һесаб едирләр. Лакин тәкчә о, «харичи аләмә әсасән дахили аләм һагтында фикир јүрүтмәјә имкан верир»;[1] «Мән руһа чанлыларын тәбии тарихинин бир һиссәси кими бахырам»,—дејә Ламетри јазырды. «Чөһрәнин ифадә вә чизкиләринә әсасән ағылын кејфијјәти һагтында фикир јүрүтмәк үчүн бөјүк физиогномист олмаға еһтијач јохдур»[2]. Буна көрә дә руһ фәлсәфәсиндән дејил, «мәһз инсан, бәдәнинин фәлсәфәсиндән сөһбәт кедә биләр»,—дејә үмумиләшдирирди Һолбах. Ән јени фәлсәфәдә физиогномиканы Шпенглер дирчәлтмәјә чалышырды. «Систематика дејил, физиогномика лазымдыр—бизим вәзифәмиз будур»,—дејә о, јазырды. Онун фикринчә «дүнјанын јаранмасынын физиогномикасы *ахырынчы Фауст фәлсәфәсинә* чevриләчәкдир»[3]. Физиогномиканы Һекел «јаланчы» елм адландырырды. О јазырды ки, бу елмин әсасы јохдур, о, һәгиги керчәклији «јаланчы керчәкликлә әвәз едир; бу елм анчаг күман едир вә буна көрә дә мәзмунча сахтадыр»; онун ганунлары «күмандан башга шеј һесаб едилә билмәз»[4]. Бу елм нә гәдәр сахта олса да Шпенглер она гајытмағы мүасир фәлсәфә үчүн зәрурәт һесаб едирди. О, инанырды ки, бәшәријјәти «өлүм, ја галым» алтернативи гаршысында гојан фәлсәфә физиогномикаја гајытмагла еlә бир руһ кәсб едир ки, анчаг онун васитәсилә тотал фәлакәтдән сәадәтә јол ачылыр.

Шпенглер бәшәријјәтин биринчи үмумдүнја бөһранынын билаваситә иштиракчысы иди; о, дүһа иди вә сезмишди ки, Биринчи Дүнја мүһарибәси бөһраны доғуран сәбәбләри арадан галдыра билмәмиш вә буна көрә дә јени фәлакәт артыг гапынын ағзыны алмышдыр. Үмумдүнја бөһраныны философ анчаг руһун, хүсусилә дүнјакөрүшүнүн нәтичәси һесаб едирди вә буна көрә дә «кәләчәјин фәлсәфәсини» јаратмаг тәләби илә чыхыш едирди. Көһнә фәлсәфәни о, «мә'насыз бошбоғазлыг», «сех фәлсәфәси» һесаб едирди. О, билдирирди ки, шүурлу сурәтдә бу чүр фәлсәфәдән имтина едир. Философ јазырды ки, көһнә фәлсәфә көјүн једди гатындан чөвлан едән абстракт идејалар истеһсалы «сехләриндә» доланмыш, һәгиги фактлар дүнјасы—фәлсәфәнин бешији олан һәјаты унутмушдур; варлыг вә шүур һагтындакы үмумиләшдирмәләр инсана һеч нә вермир, фәлсәфәни кәрәксиз шејә чевирирди. Буна көрә дә, мән тәфәккүр тәрәфә дејил, һәјат тәрәфә кечдим. «Мәним тә'лимимин фәргләндиричи әламәти онун тамамилә шүурлу сурәтдә һәгиги һәјат методу үзәриндә гурулмасындадыр». Көһнә фәлсәфә, Галилеј демишкән, ријазијјатын дилиндә јазылмышдыр, лакин бу дил јалныз тәбиәт дејил, о, ејни заманда

[1] Гольбах П. Система природы. М., 1940, с. 63, 103.
[2] Там же, с. 261.
[3] Шпенглер О. Көстәрилән әсәр, с. 166, 162.
[4] Гегель. Соч., т. IV, с. 171.

тарихдир. Бу «тарих һансы дилдә јазылмыш вә ону нечә охумаг лазымдыр?». Философлар бу суала чаваб вермәлидирләр. Философ инанырды ки, она «кәләчәјин фәлсәфәсинин» әсас чизкиләрини чызмаг нәсиб олмушдур. Һәмин фәлсәфә, онун әгидәсинчә, һазыр идејалар вә ја принсипләр топлусу дејил, «әмәли һәјат»—практик фәалијјәт модели олмалыдыр. Шпенглер јазырды: «Һәгиги һәјат башланан јердә фикир сәлтәнәти гуртарыр»[1]. Бу чүр фәлсәфә шејләрдә вә шејләр васитәсилә өзүнү тәчәссүм етдирмәли—халис һәјата, практик мәгсәдләрә хидмәт етмәлидир. Фәлсәфә һәјата јүксәләркән о артыг һәгигәтә—факта вә фактолокијаја чеврилир, чүнки «һәјат үчүн һәгигәт дејил, анчаг фактлар мөвчуддур ». «Авропанын гүрубу»нда мәсәлә белә гојулур: «Дүнја системи дејил, инсанларын јашадығы вә дүшүндүјү дүнја мәнзәрәси—бах мәним ишимин мәгсәди будур»[2].

Шпенглер изаһ едирди ки, фәлсәфи идракын ики мәрһәләси вардыр: метафизик—системләшдирмә вә сосиал-етик. Классик фәлсәфә әсасән системгурашдырма илә мәшғул олурду. Шопенһауердән башлајараг сосиал-етик проблематика—һәјат проблематикасы фәлсәфәнин мәркәзинә чеврилмишдир. Системләшдирмә илә мәшғул олан фәлсәфәјә гаршы о, өзүнүн јени фәлсәфәсини—физиогномиканы ирәли сүрүрдү. Физиогномика—чанлы, конкрет инсанын—реал һәјатын фәлсәфәсидир. «Физиогномик такт»,—дејә философ изаһ едирди ки,—һәр кәсә мәхсусдур; о һазыр идеја вә ја априор принсип дејил, актуал һәјат кечирән инсанын конкрет шәраитдә тутдуғу актуал мөвгедир; физиогномика һеч шеји үмумиләшдирмир, о һәр кәсин фәлсәфәси, һәтта һәр кәсин һәјатынын мүхтәлиф дөврләрини әкс етдирир. Шәхсләр вә әлјазмалары мүхтәлиф олдуғу кими, физиогномик фәлсәфә дә мүхтәлифлијини әкс етдирир. Сөһбәт ваһид фәлсәфәдән дејил, *фәлсәфәләрдән* кедә биләр. Фәлсәфә анчаг физиогномика һалында һәгиги вә реал ола биләр. Она көрә ки, «һәјат һеч бир үмуми вә һеч бир елми шејә малик дејилдир. Практик һәјат үчүн јазылмајан вә хидмәт етмәјән һәр шеј мәним үчүн һавајыдыр»[3]. Беләликлә, Шпенглер фәлсәфә, идеја, хатиринә фәлсәфә дејил, «мә'на хатиринә фәлсәфә» јаратмаға чан атырды. Мә'на фәлсәфәси, онун фикринчә, анчаг мә'налы һәјатын фәлсәфәси ола биләр. Буна көрә дә фәлсәфә өзүнүн маһијјәти илә мөвчудлуғу арасындакы зиддијјәтдән тәмизләндикдән сонра һәјатын маһијјәти илә мөвчудлуғу арасындакы зиддијјәти арадан галдырмалыдыр. Анчаг бундан сонра һәјат фәлсәфи, фәлсәфә һәјати олур. Бүтүнлүклә мөвчудлугла маһијјәт арасындакы зиддијјәт арадан галдырылмыш олур. Бунун үчүн фәлсәфә һәр шејдән әввәл көстәрмәлидир ки, дүнја нечәдир вә нечә олмалыдыр, башга сөзлә, мүәјјән онтоложи систем тәгдим етмәлидир. Шпенглер дә белә бир систем јаратмышдыр.

---

[1] **О.Шпенглер.** Пессимизм ли это? П-д., 1922, с. 20.

[2] Јенә орада, с. 25, 12.

[3] Јенә орада, с. 13.

О.Шпенглер сосиал философ вә ја мәдәнијјәт философу иди. Натурализмә нә гәдәр мејл етсә дә, онун предмети тәбиәт дејил, «икинчи тәбиәт», јә'ни мәдәнијјәт иди. О, гејд едилдији кими, фәлсәфәнин тарихин дилиндә јазылмасыны—тарихин фәлсәфәсинә чеврилмәсини тәләб едирди. Философун гносеоложи идеалы тарих иди вә методуну «тарихи метод» адландырырды. Тәсдиг етмәјә чан атдығы предмет исә мәдәнијјәт, сәрвәтләр аләми, әхлаг, антрополокија, һәјат вә с. иди. Шпенглер һәм дә гејд едирди ки, тәбиәтә вә мәдәнијјәтә бу чүр јанашма методу өзүнүн тәшәккүл мәрһәләсини кечирир. Һәмин метод заман вә маканла, актуал һәјатла, бир сөзлә, конкрет шәраитлә әлагәдар олдуғуна көрә метафизика формасында ола билмәз. Чүнки философ әмин иди ки, метафизика әбәди вә мүтләг, демәли, заманданкәнар варлыгла, принсипләрлә мәшғулдур; о исә бу чүр бир сфераны мүлаһизә предметинә чевирмәк нијјәтиндә дејилди. Бу сәбәбдән онтоложи проблемләр онда јардымчы характер дашымалы иди. Лакин тәнгиди тәһлил Шпенглерин чох инчә бир метафизик олдуғуну, һәтта бизим әсрин фәлсәфи тәфәккүр ме'јарлары бахымындан јанашылдыгда белә, мараглы метафизик систем јаратдығыны сөјләмәјә имкан верир. Философун өлүмүндән сонра нәшр едилән «Илкин проблемләр» әсәри маһир бир метафизикин гәләминин мәһсулудур. Бу метафизика гијмәтли идејаларла зәнкин, миф гәдәр чазибәдар, поезија гәдәр валеһедичидир; о, инсаны јашамаға—«јанмаға», фәалијјәтә, өмрү мә'налы кечирмәјә сәсләјир вә буна көрә дә әсл һәјат метафизикасы адланмаға һагты вардыр. Һәмин метафизикада илкин философларын—Сократадәк натурфәлсәфәнин, хүсусилә Һераклитин тә'сири өзүнү чидди шәкилдә көстәрмишдир.

Илкин натурфәлсәфәдә мифоложи тәфәккүрүн елементләри чох күчлү иди. Фәлсәфи тәфәккүрүн Сократадәк инкишаф мәрһәләсинин бир чәһәти дә вар иди ки, о һәлә фикри предметләшдирмәјә, ону варлыгдан ајырыб тәдгиг етмәјә, материја илә шүуру, варлыгла тәфәккүрү, фикирлә предмети, мадди илә идеалы фәргләндирмәјә—бир-биринә гаршы гојмаға кәлиб чатмамышды; онун үчүн дүнја ваһид космос—логосдур, варлыг вә тәфәккүр, материја вә шүур, фикир вә предмет, инсан вә кәрчәклик ејни «материалдан» дүзәлдилмиш вә ваһдәт тәшкил едирдиләр. Шпенглер мөвчудлуғун бүтүн сфераларында тсиклик инкишаф идејасынын—илк дәфә Һераклит тәрәфиндән ирәли сүрүлән идејанын тәрәфдары иди вә буна көрә дә инанырды ки, тарих, һәјат, фәлсәфә өз инкишафынын индики мәрһәләсиндән чыхыш моментинә гајытмаг зәрурәти гаршысындадыр. Фәлсәфәдә бу гајытма Сократадәк философларын натурал фәлсәфәсиндән башга бир шеј ола билмәзди. Бу плејаданын ичәрисиндә Шпенглер Һераклитә үстүнлүк верир вә буна көрә дә онун натурал фәлсәфәсинә чох јахын метафизик систем јаратмышды.

Шпенглерин фундаментал метафизик проблемә—варлыгла тәфәккүрүн, материја илә шүурун әлагәси проблеминә мүнасибәтинин әсасын-

да инсанла космосун вәһдәти һаггындакы Һераклит мүддәасы дајаныр. «Варлыг—вәһдәтдир»,—дејә сонунчу јазырды. Варлыгла тәфәккүрү вәһдәтдә көтүрмәк һәм дә Һераклит фәлсәфәсинин принсипидир. Белә бир онтоложи база Шпенглерә варлыгла тәфәккүрү, материја илә шүуру, дүнја илә инсаны, мадди илә мә'нәвини, тәбиәтлә чәмијјәти ајры-ајрылыгда тәсәввүр етмәк имканы вермирди; проблемә бу чүр јанашылсајды, онда һөкмән һәмин категоријаларын кенетик әлагәси мәсәләси орталыға чыхмалы иди. Шпенглер исә бу мәсәләдән јан кечмәјә чалышырды вә инанырды ки, фәлсәфәдә материализм, идеализм, објективизм, субјективизм вә с. тәфәккүрүн сонракы инкишаф мәрһәләсинин—онун декенерасија, чырлашма мәрһәләсинин мәһсулудур. Илкин фәлсәфәдә бунлар олмамыш вә мүасир фәлсәфә өз чыхыш моментинә дә онлардан тәмизләнмиш шәкилдә гајытмалыдыр. Биз ашағыда көрәчәјик ки, Шпенглер үчүн һәмин програмы һәјата кечирмәк әсла мүмкүн олмамышдыр: о әслиндә Гәрб фәлсәфәсинин субјектә доғру инкишафыны даһа да дәринләшдирмишдир. Онтоложи проблематиканын мә'на категоријасы илә әлагәләндирилмәси бу фикри бир даһа сүбут едир.

О.Шпенглер өз фәлсәфи әчдадларындан фәргли олараг, варлығы, дүнјаны образ кими тәсәввүр едирди. О, «Авропанын гүрубу»ну да образ вә керчәклијин әлагәсинә һәср етмишди. «Нә варса анчаг символдур», «Тәбиәт—образдыр», «Тарих—образдыр»,—дејә философ јазырды. Ејни чаја ики дәфә кирмәк мүмкүн олмадығы кими, дүнјанын ики ејни чүр адекват мәнзәрәсинин јарадылмасынын мүмкүнлүјүнү Шпенглер истисна едирди. О, инанырды ки, һәр кәсин өз дүнјасы—өз фәлсәфәси вар, һәтта ејни шәхсијјәтин һәјатынын мүхтәлиф мәрһәләләри, мүхтәлиф дүнјакөрүшү, мүхтәлиф фәлсәфә демәкдир; инсан јашајаркән өзү үчүн дүнја јарадыр, дүнја јарадаркән—јашајыр. Буна көрә дә һәјата—јашамаға, тәәссүрат просесинә философ мифјаратма—символјаратма просеси кими бахырды. Онун үчүн һәр чүр јарадычылыг анчаг символдур. Символјаратма—һәјат халис субјектив вә фәрдидир; о, тәкраролунмаздыр вә буна көрә дә ваһид субстансијадан—монист фәлсәфәдән сөһбәт кедә билмәз. Нә гәдәр инсан вә мәдәнијјәт варса, бир о гәдәр дә дүнјалар мөвчуддур. Бу дүнјалары ваһид космик факт, нәсә субјектдән харичдә вә ондан асылы олмајан бир шеј һесаб етмәк олмаз. Онлар субјектләрин јаратдығы образлар, символлар системидир, дүнјаны вә онун фәлсәфәсини дә елә бурада ахтармаг лазымдыр. Һәмин идеја философу физики варлыг кими дүнјаны дејил, онун инсана мүнасибәтдә ролуну—әһәмијјәтини, мә'насыны тәдгиг етмәјә кәтириб чыхармышды. Башга чүр ола билмәзди, чүнки символ објект дејил, о мә'на јаратмаг мәгсәди дашыјыр.

Шпенглер варлыға, тәбиәтә һәјатын стратекијасындан јанашырды; бу стратекија исә белә бир бахымдан чыхыш едир ки, варлығын, тәбиәтин нә олмасынын онларын објектив вә ја субјектив, материја вә ја шүур олмасынын һәјат үчүн әһәмијјәти јохдур. Һәјат, инсан үчүн әһәмијјәтли,

мә'налы олан шеји, көрәкли, фајдалы оланы варлыг кими гәбул едир, мә'на, фајда, әһәмијјәтдән о тәрәфдә нә варса, абсурддур вә буна көрә дә онун һаггында дүшүнмәјә вә ја данышмаға дәјмәз. Беләликлә, физики варлығы—објектив керчәклији өзүндә вә өзү үчүн мөвчудлуг кими тәдгиг етмәји Шпенглер мә'насызлыг һесаб едирди. Бунунла белә о, јахшы баша дүшүрдү ки, физики варлыг һәјат үчүн мүәјјән мә'на, әһәмијјәт кәсб едир, бу ики варлыг бир-бирилә тәмасдадыр. Һәјат практик олдуғундан өзү үчүн әһәмијјәтли, мә'налы, фајдалы олан варлыгла әлагәјә кирир. Шпенглери məһз бу сфера марагландырырды. Беләликлә, Шпенглер физики варлыг кими дүнјадан имтина едәрәк, дүнјанын мә'насы проблемини тәдгиг етмәјә чәһд едирди. Бу субјектдән асылы вә онунла әлагәдар олмајан варлығы тәдгиг етмәји мә'насызлыг һесаб едир. Дүнја, доғрудан да, өзү өзлүјүндә мә'насыздыр, о, анчаг субјектлә мүнасибәтдә мә'на кәсб едир. Бу факт нәзәрә алындыгда мә'лум олур ки, субјектсиз објекти, инсансыз дүнјаны Шпенглер тәдгиг етмәкдән имтина етмәкдә тамамилә һаглы иди. Лакин һәр чүр тәдгигат кими фәлсәфә дә өз објектини кенетик планда өјрәнмәлидир вә буна көрә дә варлыгла тәфәккүрү вәһдәтдә өјрәнмәк, онлардан һансынын универсумун әсасында дајандығыны—һансынын биринчи, илкин, мүәјјәнедичи олдуғу һаггында әсас фәлсәфи мәсәләни истисна етмир. Шпенглер бу мәсәләдән јан кечмәјә чәһд етмәкдә—фәлсәфәнин материализм вә идеализмә бөлүнмәсини инкар етмәкдә һаглы дејилди. Буна бахмајараг о, вәһдәти өз фәлсәфәсинин фундаментал категоријасы һесаб едирди: логос Һераклит үчүн нә кими мә'на дашыјырдыса, вәһдәт дә Шпенглер үчүн һәмин мә'наны дашыјырды.

Һераклитин принсипи бу иди: «Анчаг өзүнү ахтар», нәтичәдә һәр шеји—варлығы, тәбиәти, космосу тапарсан; онун «дүшүнмәк вә олмаг—ејни шејдир»; варлыг вә тәфәккүр, фикир вә предмет, објект вә субјект ваһид олдуғуна көрә фәлсәфә дүнјаны «икиләшдирмәмәлидир». Белә олдуғуна көрә оптимал тәдгигат методу үчүн «јеканә јол өзү өзүнү тәдгиг етмәкдән ибарәтдир». Беләликлә, али һәгигәти Шпенглер вәһдәтдә тапырды.

Шпенглер керчәклијә мәхсус мүхтәлифлијә вәһдәтин хүсуси һалы кими бахырды. О, инанырды ки, вәһдәт өзүндә дахили бир гүввә кәздирир, бу гүввәнин фәалијјәти нәтичәсиндә рәнкарәнклик алыныр. Бу, «шәр» гүввәдир; о, ваһидин чохлуға чеврилмәсинә—онун позулмасына кәтириб чыхарыр; она көрә ки, илкин олан шеј јекчинс вә ваһиддир. Ваһидин чохлуға чеврилмәси, һәјатын фәрдләрә бөлүнмәси шәр гүввәләрин нәтичәсидир. Лакин бу гүввә ваһидә—һәјата вә с. дахилән хасдыр. Бу гүввәни мүтәфәккир «тале» һесаб едирди, һәр шејин, о чүмләдән, һәјатын фачиәсини дә елә бурада ахтарырды. Бу фачиәни төрәдән гүввә објектив вә гаршысыалынмаз олдуғундан Шпенглер талејә гаршы дурмағы мә'насыз сајырды.

Шпенглер јазырды ки, тале лабүддүр, она көрә дә ону севмәмәк олмаз. Заман—талејә мәхсус атрибутдур, талени дәрк етмәк олмаз, бунунла белә, һәјаты мүбаризәдән мәһрум етмәк дә дүзкүн дејилдир. Тале һәјатын пејки олса да, һәјаты мүбаризәдән мәһрум етмәк—мә'насыз јашамаг демәкдир. Таледән асылы олмајараг, бу мүбаризә хошбәхтлик үчүн шәртдир. Талеи философ күчлүләр үчүн доғма ана, зәифләр үчүн бәдхасијјәтли өкеј ана һесаб едирди. Һәјатын гануну беләдир: «Һәр кәсә лајиг олдуғу верилмәлидир».

Талеин фәалијјәти нәтиҹәсиндә,—дејә Шпенглер изаһ едирди, макрокосмос микрокосмоса—ваһид—чохлуға, үмуми—фәрдијә кечир, инкишаф өз үмуми дөвраныны баша вурур. Бу гүввә әзәли вә әбәдидир. О, макрокосмос кими микрокосмоса—үмуми кими фәрдијә чеврилмәјә билмир. Һәјата мәхсус дахили гүввәнин мөвҹудлуғу бу кечидин шәртидир. Микрокосмос—фәрд дә макрокосмос кими һәјаты өзүнүнкүләшдирмәјә чалышыр, јә'ни фәрдин һәјаты универсаллыға ҹан атыр. Тале дә елә бу ҹүр баш верир: ваһид өзүндән асылы олмадан чохлуға кечир—фәрдләрә парчаланыр, фәрдләр исә өз фәрдлијини универсаллашдырмаға—бүтүн башга фәрдләри өзүнүнкүләшдирмәјә чалышыр; ваһид чохлуға гајытмагла өз ваһидлијини, фәрд универсала—илкин вәһдәтә гајытмагла өз фәрдилијини мәһв едир. Талеин һөкмү беләдир. Бунунла белә, гејд едилмәлидир ки, бу просес мүгавимәтсиз кечмир. Мүгавимәт гүввәси һәјатын ваһид кими мөвҹудлуғуну—фәрдин ону удмаға һазыр универсум ичәрисиндә фәрд кими јашамасыны тә'мин едир. Лакин һәјат ешги—мәһәббәт, јашамаг һәвәси, «боғулма» күҹү һесабына һәјат давам етдирилсә дә, ахыр нәтиҹәдә тале—заман өз ишини көрүр, мөвҹуд олан һәр шеј өз илкин вәзијјәтинә гајытмалы олур. Бу гајытма мүбаризәсиз кечинмир.

Мүбаризә (мүһарибә) мәсәләсиндә Шпенглер јенидән Һераклитә әсасланыр. Һераклит сонунҹу мүбаризәни «һәр шејин шаһы» адландырырды. Шпенглер дә инанырды ки, ҹанлы олан һәр шејдә башгаларына гаршы «нифрәт» вардыр. Нифрәт микро- вә макрокосмоса мәхсус әбәди атрибутдур. Бунун нәтиҹәсиндә һәр һансы бир ҹанлы мәхлуг, микрокосмос макрокосмоса чеврилмәјә ҹан атыр. Бунунла да философ мүбаризәни—тәҹавүзкарлығы космик гүввә кими тәфсир едирди. «Мүһарибә бәшәри варлығын әбәди формасыдыр, дөвләт дә бу мүһарибә үчүн мөвҹуддур. О, мүһарибәјә һазырлығын ифадәсидир»[1]. Беләликлә, о, мүбаризәни һәјатла бирликдә космоложиләшдирирди. Шпенглер космосу ваһид һәјат, һәјаты ваһид космос кими тәсәввүр етсә дә, бүтүнлүклә универсуму триада шәклиндә анлајырды: гәлб (руһ), һәјат, дүнја. Мөвҹудат онун үчүн, ејни заманда органикликлә гејри-органиклијин, һәјат илә өлүмүн вәһдәтидир. Гејри-органиклик—физики вә ја өлү варлыгдыр, органиклик исә—ҹанлы, руһи һәјатдыр. Лакин диалектик кими Шпенглер органикликлә гејри-органиклик, һәјатла өлүм, физики илә руһи арасында учурум

[1] Spengler O. Politische Sriften, Munhen, 1933, p. 55.

көрмүрдү, әксинә, инанырды ки, мөвчудат чанлы илә чансызын, руһи илә физикинин, һәјатла өлүмүн vәһдәтидир—онлар арасында бир-биринә гајытма, кечид әбәди бир просесдир. Философу бу кечид вә онун дашыјычысы олан вәһдәт марагландырырды.

Шпенглерә көрә, руһ дүнјаја мүнасибәтдә илкин вә фундаментал башланғычдыр; о, сонсуз вә рәнкарәнкдир. Руһ варлығын потенсиал һалыдыр; о, халис хаосдур вә конкрет формаја малик дејилдир. Руһ дүнја вә һәјата әшја, предмет формасында дејил, субјектив јарадычылыг—һәрәкәт, тәшәккүлетмә вә ја онларын нәтичәси һалында кечир. «Руһ»,—дејә Шпенглер јазырды,— һәјата кечириләси, «дүнја»—һәјата кечмиш, «һәјат» исә—һәјата кечирилмәнин өзүдүр[1]. Дүнја вә она мәхсус шејләр биткиндир, јә'ни онлар тәшәккүлетмәдән мәһрумдурлар. Буна көрә дә дүнја халис механика ганунларына әсасланыр; о, һәјатиликдән—тәшәккүлетмәдән мәһрумдур.

Руһ һәр чүр варлығын, о чүмләдән, һәјатын потенсиал һалыдыр, онун актуал һалы исә һәјатдыр. «Һәјат гәлбин керчәклијидир»,—дејә Шпенглер јазырды. Руһун һәјата, потенсиал варлығын актуал варлыға кечиди тәшәккүлетмәнин нәтичәсидир. Тәшәккүлетмә—һәрәкәт, фәалијјәт, «јаһма» просесинин өзүдүр, онун нәтичәси исә һәјат вә онун мүхтәлиф сфераларыдыр. Руһ өз керчәклијини тәшәккүлетмә васитәсилә мәдәнијјәт, дил, инчәсәнәт, фәлсәфә, бир сөзлә, мифјаратма вә ја символјатарма формасы һалында реаллашдырыр.

Руһ тәшәккүл едиләси шеј олдуғундан, о, халис субстансија кими һәр шејин әсасыдыр, өзү исә һеч бир әсаса малик дејилдир, халис имкандыр. Руһу халис өлү һесаб етмәк олмаз; о, мүтләг чанлы олсајды, онда һеч вахт чанлыја чеврилә билмәзди. Потенсиал варлыг кими руһда олан чанлылыг бир чанлылыг кими һәјатын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Бу потенсиал һәјатын (руһун) реал һәјата—актуал варлыға чеврилмәси актыны Шпенглер «тәшәккүлетмә» адландырырды.

Дүнја тәшәккүлетмәдән мәһрумдур, руһ вә һәјат исә тәшәккүлетмә илә әлагәдардыр; буна көрә дә онлар органикдир вә һәр чүр ганундан кәнардырлар. Башга сөзлә, дүнја чанлынын—органик оланын—руһун вә һәјатын гејри-үзви, өлү һалыдыр. Үзвиликлә гејри-үзвилијин, чанлы илә чансызын дәрк үсуллары да әсаслы шәкилдә бир-бириндән фәргләнир: дүнјада ганун һөкм сүрдүјүндән, о бизә анчаг дәракә илә, руһ вә һәјат исә интуисија васитәсилә верилә биләр; сонунчулар тәшәккүлетмә илә әлагәдар олдугларындан онларын расионаллашдырылмасындан сөһбәт кедә билмәз. Тәшәккүлетмә фәрдиликдир вә бизә анчаг дујғуларда верилә биләр. Ону сезмәк олар, лакин ифадә етмәк олмаз. Бүтүнлүклә көтүрүлдүкдә, фәлсәфә үчүн мараглы олан варлыг сферасы анчаг һәјатдыр.

---

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы, с. 60-61.

Һәјаты Шпенглер космик факт кими нәзәрдә тутурду: улдузлар, биткиләр, гушлар, зәка, даш... бүтүн бунлар һәјат вә ја онун тәзаһүрү кими мөвчуддур. Һәјат—чисмани, космик стихијадыр, космос өзү чисмани һәјатдыр. Онун үчүн һәјат һәм дә заман вә таленин синонимидир. Һәјат, Шпенглерә көрә прафеномендир, јә'ни елә бир башланғыч, елә бир прообраздыр ки, ону нәдәнсә һасил етмәк олмаз. Һәјатын мүрәккәб механизми вар, онун кенезисини вә ја прафеноменинин тәшәккүлетмә просесини расионаллашдырмаг олмаз, чүнки о, халис мүшаһидәдә верилмир вә субјект һәмин просесин иштиракчысы кими ону објектә чевирә билмәз. Һәјат прафеномен кими «сирдир».

Прафеномен вә ја илкин феномен елә һадисәдир ки, онунла һәјатын конкрет формасынын әсасы, өзүлү гојулур—чансыздан, гејри-үзвидән—үзви, чанлы әмәлә кәлир, гејри-һәјатидән һәјати доғур. Бу чүр илкин һәјати феноменләрдә һәјат һәгигәти там чылпаглығы илә верилир, даһа доғрусу, онлар әсл һәгигәт кими мөвчуд олурлар. Һәјатын тәшәккүлүндә феноменләр елә мәрһәлә тәшкил едирләр ки, кимләрсә онлары көзлә көрмүш, дујмуш вә чанлы шәкилдә мүшаһидә етмишләр. Прафеноменләр һәр саһәдә—тәбиәтдә, һәјатда, мәдәнијјәтдә, идракда вә с. ола билир. Прафеномен—тәбиәтин, һәјатын, идракын «охунмасы вә анлашылмасыдыр»; о, елә бир комплексдир ки, варлығын бир һиссәси өз мә'насыны, мәзмунуну там шәкилдә мүшаһидәчијә ачыр, онун маһијјәти емпирик факт кими көз габағында олур, феноменлә мүшаһидәчи, көрүнәнлә көрән арасында мүстәгим тәмас баш верир. «Прафеномен анлајышын дәрки дејил, халис идејанын сезилмәсидир»[1],—дејә Шпенглер јазырды. Прафеномен һәр чүр расионаллашдырманы истисна едир, чүнки о, маһијјәтин мүшаһидәчијә билаваситә верилмәсидир ки, белә вәзијјәтдә дәрракә вә зәканын иши мә'насыз олур. Прафеномен һадисәләр комплекси, тарихи контекст—заман-мәкан, ситуасијадыр. Белә бир шәраитдә бу вә ја дикәр һадисәни әмәлә кәтирән мүгәддәм шәртләр, мәнтиги зәрурәт олур. Бу шәраитдә прафеномен үмуминин тәкчә, фәрди һалы кими чыхыш едир, тәкчәдә—фәрдиликдә үмуми, маһијјәт «көрүнүр», сезилир. Көјүн мави олдуғуну сүбут етмәк үчүн һәр тәрәфдә буну сезмәјә, бүтүн Јер күрәсини кәзмәјә еһтијач јохдур, илкин тәмас—мүшаһидә бу үмуми һалын һәгигәтини верир; бухарын тә'сириндән һәрәкәтин баш вермәси илк дәфә хүсуси һал кими мүшаһидә олунмушду; үмумини ифадә едән чазибә гануну тәкчә шејләрин јерә дүшмәсинин нәтичәсиндә кәшф едилмишди вә с. Көјүн мавилијинин, истилијин һәрәкәт доғурмасы һаггында чајданын гапағынын тәрпәнмәси, көјә атылан шејин јерә дүшмәси вә с. кими мүшаһидәләр вә онларын лингвистик ифадәси олан «Көј—мавидир», «Истилик—һәрәкәт доғурур», «Јер—чазибә гүввәсинә маликдир» вә с. кими мүлаһизәләр прафеноменләрдир. Бу чүр прафеноменләр, емпирик факт вә ја сөз (ифадә) формасында олурса-олсун, фәрги јохдур,

---

[1] Јенә орада, с. 117.

конкрет ситуасијалардан, контекстләрдән, реал заман-мәкандан доғур; онлар јериндә едилмәли мүшаһидә, јериндә дејилмиш сөзләрдир. Бунлар харичи мүһитин зәрурәтиндән—мәнтиги вә лингвистик әһатәдән јараныр. Лакин заман кечдикчә илкин едилән мүшаһидәләр, дејилмиш сөз вә ифадәләр дәјишкәнлијә уғрајырлар. Мәсәлә бундадыр ки, инсанлар феноменләри јадда сахлајырлар, лакин онларын дејилдији шәраитин мәнтигини унудурлар—сөзләр, ифадәләр галыр, онлары зәрури вә мә'налы едән ме'јарлар унудулур. Прафеномен мүшаһидәнин, сөз вә ифадәнин мүтләг мә'насыны вә өзкә чүр тәфсири мөвчуд дејилдир. Прафеномендә варлығын бу вә ја дикәр чәһәтинин һәгигәти там долғунлуғу илә өзүнү көстәрир, буна көрә дә ону јенидән тәдгиг етмәјә дәјмәз. Бу чүр тәдгигат һеч шеј вермәз, чүнки прафеноменләрдә мә'наланшманын—дәрк вә ифадә олунманын тәфәккүр вә дилин имкан вә керчәклији сон һәддә чатыр. Прафеномен објектләрин, һадисәләрин маһијјәтинин визуал ифадәсидир, о, идракын һәдди, онун ме'јарыдыр, ағласығанлығын вә мә'налылығын әлдә едилмәсидир. Прафеноменләри ајырд вә тәсвир етмәк вә онларын реконструксијасыны Шпенглер идракын сон мәгсәди һесаб едирди. Бу сәбәбдән о, тарихи идрака биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верир вә аз гала бүтүн идракы тарихи идрак ичәрисиндә әридирди. Онун һәјат консепсијасы да тарих консепсијасындан ирәли кәлир.

Шпенглерә көрә, тарих универсал, јарадычы тәшәккүлетмәдир, о, үзвиликлә гејри-үзвилик, һәјатла өлүм, доғма илә јад, одла су, мәһволма илә јаранма вә с. арасында әлагә јарадыр, онларын бир-биринә кечиди үчүн имканын субјекти кими чыхыш едир. Тарихин мәканы замандыр. Философ инанырды ки, тарихи дәрк етмәк олмаз, ону анчаг јашамаг, онунла јанашы јашамаг олар, јә'ни өзүнү тарихи просесин елементинә чевирә, ичәридән ону мүшаһидә етмәк олар. Бунун үчүн прафеноменләрин мәнтигини анламаг, онларын тәшәккүлетмә контекстләрини реконструксија етмәк лазымдыр. Шпенглер тарихә биосентризм бахымындан јанашырды вә инанырды ки, тарихи просесин нүвәсини һәјат тәшкил едир вә һәр шеј, бүтүн мөвчудат тәшәккүлетмәдән, јә'ни һәјатын төрәмәсиндән ибарәтдир. Онун фәлсәфәсинин фундаментал анлајышы «үзви һәјатдыр».

Һәјат принсипчә Шпенглердә мөвчуд олан һәр шеји ифадә едир. Лакин үзви һәјат дејәркән о, јашајан вә јашамалы олан һәр шеји нәзәрдә тутурду. Јашамыш, өлү, фәалијјәтдә олмајан—дашлашмыш һәр шеј гејри-үзви һәјатдыр. Мәдәнијјәт вә мә'налылыг идејасы үзви һәјатла әлагәдардыр; гејри-үзви һәјат абсурддан башга бир шеј дејилдир. Үзви һәјаты ганунларсыз һесаб етмәк олмаз. Лакин онун ганунлары өлү һәјатын ганунлары дејил, објектин—биткин ирадәнин ганунларыдыр. Бу чүр ганунлары исә анчаг көрмәк, сезмәк олар, онлары расионаллашдырмаг вә ја формулә етмәк олмаз. Сәбәби дә ондадыр ки, објектин ганунлары артыг тәшәккүл етмишдән, һәјатын ганунлары тәшәккүлетмәнин өзүндән кә-

лир; тәшәккүлетмә һәрәкәт—халис актуаллыгдыр, о, сәрбәст ифадә, субјектин азадлығы илә әлагәдар олан бир һәрәкәтдир. Сәрбәст ирадә фәалијјәтдә оларкән инсан өзүнү харичи аләмә гаршы мүстәгил апарыр, өзүнү башгаларына табе етдирмәк, онун ганунлары илә идарә едилмәк әвәзинә, башгаларыны өзүнә табе едир, өзүнүнкүләшдирир. Гејри-үзви һәјат исә өз әкслијинә табе олур, өзүнүн фәалијјәт ганунларыны табе олдуғу әксликдән алыр, өзүнү өз әкслијиндә һәзм етдирир. Һәјатла тәбиәтин әлагәси һагтында да Шпенглерин өз бахышы вардыр.

Тәбиәт вә һәјат Шпенглерә көрә ејни шејдир, һәр икиси мөвчудлуғун синоними, тәшәккүлетмәдир. Лакин онлар арасында фәргли чәһәтләр дә вардыр: тәшәккүлетмәнин кәсилмәси тәбиәтин сону демәк дејилдир, һалбуки һәјатын мөвчудлуғу анчаг әбәди тәшәккүлетмәдәдир, онун кәсилмәси һәјатын мәһви демәкдир. Тәбиәтдә тәшәккүлетмә һалында олан һәр шеј һәјат фактыдыр; бу чүр һәрәкәтин кәсилмәси һәјат фактынын тәбиәт фактына чеврилмәсидир. Бу вә ја дикәр һәјат модели, һәјат һадисәси тәшәккүлетмәни дајандырмышдырса, о, артыг тәбиәт факты кими мөвчуддур. Лакин нә тәбиәт, нә дә һәјат инсан тәрәфиндән сезилмирсә, јашанмырса, о, анчаг абсурддур. Буна көрә дә тәбиәтин мөвчудлуғуну да еләә бурада—инсанла онун синтезиндә ахтармаг лазымдыр. Һәмин синтез тәбиәтә мә'на верир, ону мүәјјән тип һәјатын, мәдәнијјәтин функсијасына чевирир. Буна көрә дә Шпенглер субјектсиз тәбиәти гәтијјән тәсәввүр етмирди. О јазырды ки, субјектсиз тәбиәт вә тарих мөвчуд дејилдир. «Философларын мин чүр формулә етдикләри һәр һансы бир нәзәријјәдән асылы олмајараг, гәти мүәјјән едилмәлидир ки, Јер вә Күнәш, тәбиәт, мәкан, каинат—бүтүн бунлар шәхси тәәссүратлардыр. Һәмчинин онларын мөвчудлуғу мүәјјән мә'нада инсан шүурундан асылыдыр»[1]. Тәбиәт—тәәссүратдыр. «Тәбиәт мүвафиг мәдәнијјәтин функсијасыдыр»,[2]—дејә о јазырды. Шпенглер инанырды ки, һәјатын формасы—тәшәккүлетмә, *онун онтоложи маһијјәти—оддур.*

Һәјатын одла (истиликлә) әлагәләндирилмәси Шпенглерин онтоложи системи үчүн тәсадүфи дејилди. О, бу әгидәјә өз фәлсәфи әчдадынын—«дүнја һәмишә од олмуш, оддур вә әбәди олараг да јанар од олачагдыр» дејән Һераклитин тә'сири алтында кәлмишдир. Һәјатын онтоложи принсипи кими Шпенглер ашағыдакылары көстәрирди: исти вә гүввә, һөкмранлыг вә һүчум, кенишләнмә вә һәзм, бунлара гаршы әкс принсипләр дајаныр: сојуг вә күчсүзлүк, зәифлик вә кери чәкилмә, өзүнү мәһдудлашдырма вә донуглуг. Онларын арасында чанлы дөјүш—мүбаризә дајаныр. Һәјаты һәјат, инсаны чанлы едән дә бу мүбаризәдир. Онун нәтичәсиндә һәр шеј өз әкслијинә кечир—исти сојуглашыр, сојуг—истиләшир, әксликләр бир-биринә чеврилир—һәр шеј өз әввәлки вәзијјәтинә гајыдыр (ода чеврилир) вә јенидән јараныр.

[1] Јенә орада, с. 6.
[2] Јенә орада, с. 171.

Одун һәјаты онун јанмасы вә јанманын јајылмасындадыр. Лакин јанма вә јајылма анчаг мүбаризәнин нәтичәсидир: јанаркән вә јајыларкән од сојуғу вә күчсүзү, зәифи вә кери чәкиләни, донуғу вә өзүнү мәһдудлашдыраны (јана, кенишләнә билмәјәни) мәһв едир. Лакин бу мәһветмә еләбелә дә кетмир, одун өзүнә гаршы су, истијә гаршы сојут дурдуғундан, әкс гүввәләр оду сөндүрмәјә—һәјаты өлүмә чевирмәјә чалышыр вә тез-кеч буна наил олурлар. Һәјат од олмајан—јанмајан һәр шеји удмаға һазыр олдуғу кими, удулан, һәјатдан мәһрум едилән һәр шеј дә ода гаршы дурур, онун һәјати енержисини азалдыр, түкәндирир, ахыр нәтичәдә өлүмә—сојуға чевирир.

Шпенглер көстәрирди ки, од варса, һәјат да вардыр; од һәјатын символудур. Һәјатын одла әлагәләндирилмәси онун өлүмдән ајрылмаз олдуғуну сүбут едир. Әслиндә одун мәгсәди мәһветмә—өлүмдүр. Одун сөнмәси о демәкдир ки, һәр бир чанлы өлүмә мәһкумдур. Бу онунла изаһ олунур ки, һәјат өзү өзүнү мәһв едән просесдир, чүнки һеч бир од әбәди дејилдир. Од өзү сөнүр, бу ону көстәрир ки, одун өзүндә ону сөндүрән гүввә—сојутлуг вардыр. Өлүм одун сөнмәсидир. Одун сөнмәси исә һәјатын талејидир, һәјат ондан гача билмәз, чүнки од сонлудур вә аловланманын кенишләнмәсинин өз һәдди вардыр. Бу, һәјатын нәсиби, онун гәзавү-гәдәридир. Буну әсасландырмаг Шпенглерин метафизикасынын сон мәгсәдидир. Дејиләнләр сүбут едир ки, мүтәфәккир чох мараглы, бу күн белә өз әһәмијјәтини итирмәјән метафизик систем јаратмышдыр вә ону өјрәнмәк һәмишә фајдалыдыр. Бу тә'лим гијмәтли, ибрәтамиз идејаларла зәнкиндир вә һәјаты даһа дәриндән анламаға—инсанлығын хошбәхтлијинә хидмәт едә биләр. Бир чохларына һәмин онтоложи консепсија бәсит вә гејри-елми кими көрүнә биләр. Лакин философ јахшы анлајырды ки, о, онтоложи миф јаратмышдыр, миф исә бәситлији илә дејил, анчаг мә'налылығы вә ибрәтамизлији илә гијмәтлидир. Шпенглерин гносеоложи консепсијасы да бир сыра мәзијјәтләринә көрә сечилир.

Сөзүн һәгиги мә'насында Шпенглер халис идракы һеч вахт тәдгигат предметинә чевирмәмишди. Ондан классик идрак нәзәријјәсинә охшар бир тә'лим дә көзләмәк садәлөвһлүк оларды. Мүтәфәккирин методоложи системи, онтоложи базасы да идрак идејасыны предметләшдирмәјә—«билик нәдир вә о нечә әлдә едилир?» кими суала чаваб ахтармаға имкан вермирди. Лакин фәлсәфә идејасы гносеолокијасыз мүмкүн дејилдир; дикәр тәрәфдән, мүтәфәккир мүәјјән онтолокија һазырламышды вә ону гносеолокија илә тамамламаг мәнтиги зәрурәт иди. Буна көрә дә нечә олурса-олсун онун гносеолокијасындан данышмаг лазым кәлир.

Шпенглерин фәлсәфи нәзәријјәси, онун методоложи мејли кечмишә, һәјатын халис емпирик, һәгиги һалынын тәшәккүл мәрһәләсинә јөнәлмишди. Һәјатын, мәдәнијјәтин, о чүмләдән, идракын һәр бир инкишаф мәрһәләсинә мүтәфәккир тәнәззүлә—өлүмә доғру һәрәкәтин башланмасы кими бахырды; о, инанырды ки, һәјат, мәдәнијјәт, идрак идејаларынын

һәгигәти—онларын чанлылығы, конкретлији өзләринә мәхсус мүхтәлифлији вә рәнкарәнклији, маһијјәти, мәзмуну вә керчәклији кечмишдә галмышдыр. Идрак формаларынын һәгиги вә сәһиһ чәһәтләри, онларын мәнтиги һәдләри, ме'јарлары, дәјәрләри, мәнтиги, лингвистик вә онтоложи имканлары, бир сөзлә, идрак һаггында ағласыған вә мүмкүн олан һәр шеј һәмин идрак формаларыны илк дәфә тәтбиг едәнләр тәрәфиндән сезилмишдир, чүнки мәһз онлар бу чүр идрак актларынын илкин јарадычылары идиләр. Идракын бу илкин феноменләри—идраки прафеноменләр өз һәгигәтләрини дә онлары илкин сезәнләрдә олдуғу кими галмышлар. Буна көрә дә Шпенглер үчүн идрак просесинин јенидән дәркиндән сөһбәт кедә билмәз, сөһбәт һәмин феноменләрин баш вердији контекстин мәнтигини ачмагдан, онларын реконструксијасындан кедә биләр. Бу реконструксија бизә идракын һәгигәтини олдуғу кими көрмәк, ону тәәссүрата—һәјати һадисәјә, чанлы сејрә, һәјат фактына чевирмәкдән кедә биләр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн идракын анлашылмасына тарихи метод тәтбиг едилмәлидир.

Шпенглерә көрә тарих, идракын һәјаты, даһа доғрусу, онун һәјати мәканыдыр. Идрак, шүбһәсиз, һәјатын—тәшәккүлетмәнин атрибутудур, тарих бу тәшәккүлетмәнин аренасыдыр. Буна көрә дә идракы һәјати мәкандан—«һәјат мүһитиндән» кәнарда дүшүнмәк олмаз. Бу сәбәбдән философ күман едирди ки, идракын вәзифәси мөвчудаты—һәјаты тарих кими дәрк етмәкдән ибарәтдир. Тарихи, Шпенглер идракын идеалы һесаб едирди. Мүтәфәккир инанырды ки, идракла бағлы һәр чүр суала верилән чаваб кечмишдән кәлмәлидир. «Објекти дәрк етмәк истәјирсәнсә, өјрән көр о, нечә әмәлә кәлмишдир», философун гносеоложи девизи бу иди. Шпенглер јазырды ки, философ кечмиши анламалы, индини дујмалы, кәләчәји сезмәлидир. Бүтүн бунлар анчаг сон мәгсәдә—һәјатын дәркинә хидмәт етмәлидир. Тарихә бу чүр јанашманын сәбәби онда иди ки, Шпенглер тарихә там—гәзаву-гәдәрин мәнтиги мәканы кими бахырды вә буну анламагла инсан кәрдиши-дөвранын зәрурәтини анламалы иди. «Бүтүн дүнја вә тарихи мәнзәрә үзәриндә тале һөкм сүрүр»,[1]—дејә о јазырды. Дүнјаны дәрк етмәк үчүн онун бу чүр физиогномик мәнзәрәсини ачмаг, таленин һөкмүнүн јеринә јетирилмәсини тәсвир етмәк, кәрдиши-дөвранын нә кими һөкмә малик олмасыны көстәрмәк демәкдир.

Шпенглер күман едирди ки, физиогномика тарихә тәтбиг едиләркән, үмуми кими тарихи ганунлар хүсуси һалларын тәсвири васитәсилә ашкара чыхарылыр. Тарих хүсусиләр, тәкчәләр тәрәфиндән јарадылыр—һәр бир тәкчәдә (хүсусидә) өзүнү көстәрдијиндән, тарихин үмуми гајдаларыны ахтармаға дәјмәз, үмуми гајдалар елә тәкчәләрдә верилән, прафеноменләрдә ифадә олунан шејләрдир. Инсанлар һәр чүр тәкчә һадисәләр архасында нәсә үмуми ахтарырлар. Бу чүр чәһдләр прафеноменләри унутмагдан, үмумијјәтлә, унутганлыгдан мејдана кәлир. Белә мәшғулијјәт

[1] Јенә орада, с. 125.

ән чох философлары өзүнә чәлб едир. Шпенглер сүбут етмәјә чалышырды ки, философлар прафеноменләри реконструксија етмәклә әслиндә тарихин физиогномикасыны ачмыш олурлар. Бу исә тарихи дәрк етмәк, ону анализ вә изаһ етмәк демәк дејил, тарихи анламаг ону јенидән јашамаг, өзүнү тарихи мәканын интеграл һиссәси һесаб етмәк—тарихи просеси ичәридән сезмәк, ону һәјати тәәссүратлара чевирмәк демәкдир.

Тарихи анламаг, һәјатын, мәдәнијјәтин, заманәнин реконструксијасы үчүн Шпенглер прафеноменләрин бәрпа едилмәсини—онларын һәјата гајтарылмасыны тәләб едирди. О инанырды ки, тарихи идејанын керчәклији—ајры-ајры фәрдләрин идеја вә бахышларынын керчәклијидир, тарихин фачиәси—фәрдләрин фачиәсидир. Буна көрә дә «фәлсәфи бахымдан тарих јазмаг ајры-ајры адамларын фачиәсини јазан Шекспирин етдијини етмәк демәкдир»[1]. Мүтәфәккир инанырды ки, тарихчи философ—«портретчи» рәссамдыр; о, персонажларын портретләрини јаратмагла, ејни заманда, мәдәнијјәтләрин, епохаларын, һәјат тәрзләринин, прафеноменләрин реконструксијасы илә мәшғул олур. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүн исә, сөзүн классик мә'насында, идрак нәзәријјәси дејил, *мүгајисәли морфолокија* јаратмаг лазымдыр. Шпенглер күман едирди ки, һәр чүр елм морфолокијадыр.

Морфолокија һеч шеји, о чүмләдән, идракы халис һалда көтүрүб өјрәнмир; о, организмләрин, мәдәнијјәтләрин һәјат тәрзләрини, дүшүнчә, нитг, дүнјаја мүнасибәт моделләрини тутушдурур вә онлар арасында фәргли вә охшар чәһәтләри ашкара чыхарыр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк, Шпенглерә көрә, дүнјаны дәрк етмәк демәкдир. Көрүндүјү кими о, гносеолокијанын предметини мүгајисәли морфолокијанын предмети илә әвәз едирди. Бу да өз нөвбәсиндә, гносеоложи проблемләрин тәфсири вә һәллиндә өзүнү көстәрирди: философ гносеоложи проблеми һәлл етмир, һәгигәт вә норма (парадигма) һесаб едилән прафеноменләрә сонракы тәфсир арасындакы фәрги мејдана чыхармагла мәшғул олурду. Тарихә вә идрака, һәјатдан вә һәгигәтдән өлүм вә абсурда кечид кими бахдығындан Шпенглер һәр һансы бир идрак проблемини һәлл етмир, анчаг көстәрирди ки, бу проблем прафеномендән узаглашмадыр. Идрак нәзәријјәсинин бүтүн проблемләринә Шпенглерин јанашма үсулу белә иди. Мәсәлән, о, тәфәккүрүн мифолокијадан елмә, дүнјакөрүшүн инстинктдән зәкаја доғру инкишафына идракын вә һәјатын нормадан патолокијаја доғру инкишафы кими бахырды. Нәтичәдә, тәбии—елми идрак тарихи идрака гаршы гојулур, идрак формалары вә сәвијјәләри гарышдырылыр вә думанлы шәкилдә изаһ едилирди.

О.Шпенглер јазырды: «Тәбиәти елми шәкилдә изаһ етмәк лазымдыр, тарих исә поетик јарадычылыг тәләб едир. Галан һәр шеј мәсәләнин

---

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы, с. 108.

гејри-һәгиги һәллидир»[1]. Дәррақәнин вәзифәси чансызы—гејри-үзвилији дәрк етмәкдән ибарәтдир; о, изаһ вә тәһлил јолу илә өз објектини ганун һалына кәтирир, заманданкәнар һәгигәтләри дәрк едир. Тарих вә һәјат—тәшәккүлетмә, һәрәкәт вә дәјишмәдир, буна көрә дә дәррақә вә зәка онлары тута билмир; дәррақә вә зәканын предмети чансыз објектдир ки, о да һәрәкәт вә инкишафдан мәһрумдур. Бу сәбәбдән тарихин вә һәјатын мәнтигинә ујғун идрак васитәси—интуисија, чанлы сејрдир. Бу принсипә әсасланараг, философ идракы тәбии—елми вә тарихи олмаг үзрә ики формаја бөлүрдү. Идракын ики формасы һаггында онун бахышы, онун актуал керчәклијин дүнја вә һәјатдан—тәбиәт вә һәјатдан ибарәт олмасы һаггындакы мүддәасынын нәтичәсидир. Мүтәфәккир инанырды ки, тарих, һәјат, шүур, мәдәнијјәт дәрк едилмир; елми методлар онлара сирајәт едә билмәз, бунлар анчаг сејр едилә, интуисија васитәсилә тәәссүратлар бураха биләр. Башга сөзлә, сосиал сфера анлашылыр, тәәссүратлар исә онун јеканә нәтичәсидир. Һәр ики идрак формасы бирликдә елә бир вәһдәт јарадыр ки, һәмин вәһдәтдә идрак вә тәбиәт, һәјат вә тарих өз керчәклијиндә тәмсил олунур, орада идрак тәбиәтә, тарих һәјата, објект субјектә, варлыг—шүура говушур, идракын сонракы мәрһәләләриндә парчаланмыш, бөлүнмүш мөвчудат өзүнүн чыхыш вәзијјәтинә гајыдыр. Бу мәрһәләдә варлыгла тәфәккүр, материја илә шүур, керчәкликлә һәјат үст-үстә дүшүр, бир-биринә адекват олур. Буна көрә дә,—дејә Шпенглер үмумиләшдирирди,—«идрак вә тәбиәт ејнидирләр»[2].

Шпенглер сүбут едирди ки, бу ејнијјәт верилмир, о, јарадылыр, интуисија (тәәссүратлар) вә дәррақә—һәр икиси керчәклији јаратмағын ики формасыдыр. Интуисијанын предмети руһ, һәјат, тарих, һәрәкәт, таледир, зәканын предмети исә—дүнја, мәкан, објект, сәбәбијјәт вә тәбиәт. Интуисијанын вә идракын (зәканын) ваһид методу јохдур. Анламаг үчүн әсасән интуисија, мүгајисәдән, идрак үчүн дәррақәдән истифадә олунур. Ән дәгиг вә чанлы идрак формасы тәәссүратлар, интуисијадыр; онлары һеч бир елми идрак формасы әвәз едә билмәз, чүнки тәәссүратлар чанлы вә мүстәгимдир. Елми идрак тәәссүратлардан—чанлы сејрдән фәргли олараг васитәлидир: техники васитәләр, схемләр, чәдвәлләр, мүхтәлиф чүр ишарәләр һәмин идрак формасынын чох гејри-сәһиһ олдуғуну көстәрир. Буна көрә дә, елм шејләрә јахынлаша, онларын һаггында сәһиһ билик әлдә едә билмир. Лакин алимин, тәбиәтшүнасын мүтләг һәгигәти инамдан башга шеј ола билмәз. Шпенглер јазырды ки, мән тәсдиг едирәм: тәбии биликләрин «әсасында дини инам дајаныр»; «Өзүндән әввәл кәлән динсиз тәбиәтшүнаслыг јохдур»; «Дүнјанын физики мәнзәрәсинә динин галығы вә ифадәси кими бахырам»[3]. Шпенглерин идрак

---

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы, т. 1, с. 107.

[2] Јенә орада, с. 102.

[3] Јенә орада, с. 385, 386.

консепсијасында данышаркән бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. О, бүтүнлүклә идрака истәр тәәссүратлар, истәрсә дә елми идрак формасында олсун, фәрги јохдур, поетик јарадычылыг—мифјаратма, символјаратма кими бахырды. Мүтәфәккир мәдәнијјәт вә мифи һәр чүр јарадычылығын нәтичәси һесаб едирди; мәдәнијјәт вә миф исә образлар системиндән башга бир шеј дејилдир. Бурадан философ белә нәтичә чыхарырды ки, јарадычылыг, идрак—рәссамлыгдыр. «Рәсм анчаг сөздүр»[1], —дејә Шпенглер јазырды. Мүтәфәккир һәтта ријазијјата, инчәсәнәтә, ријазијјатчыја рәссам кими бахырды. Идракын, јарадычылығын бу чүр анлашылмасы, ваһид дүнја мәнзәрәсинин јарадылмасы еһтималыны—фәлсәфи идракы инкар етмәк демәкдир, чүнки бәдии јарадычылыг фәрди мәһсулдур. Демәли, маһијјәтләр һаггында фәлсәфә елминә дә еһтијач јохдур. Ваһид метод вә методолокија јаратмаг чәһди әбәсдир, чүнки һәр рәссам дүнјаны өзү көрдүјү кими тәсәввүр едир. Буна көрә дә фәлсәфәдән дејил, фәлсәфәләрдән, ријазијјатдан дејил, ријазијјатлардан вә с. сөһбәт кедә биләр. «Ваһид ријазијјат елми јохдур, чохлу ријазијјатчылар вардыр», «ријазијјат да инчәсәнәтдир»[2]. Шпенглер фәлсәфәни рәссамлығын бир нөвү, философу исә рәссам һесаб едирди. Лакин рәссамдан фәргли олараг, философ һәјатын илкин, чанлы, лакин итмиш—«өлү» формаларыны—прафеноменләри реконструксија едир. Бу принсип һәр шејә, о чүмләдән, шүурун тәдгигинә дә шамил едилирди: фәлсәфә, морфолокија кими, шүурун мүасир һалы илә онун илкин, тәбии вә саф һалыны тутушдурмалы, онлардан һансынын һәгигәтә даһа чох јахын олдуғуну ајырд етмәлидир. Бу мүгајисәдә мүәјјән олунур ки, шүур нә иди вә нәјә чеврилмишдир; о, дүнјаны дәрк етмәјә нечә хидмәт едирди вә нечә хидмәт едир. Бу, шүуру дәрк етмәк, онун функсијасындакы трансформасијаны көстәрмәк демәкдир. Идрак нәзәријјәси үчүн бу чох вачиб мәсәләдир, чүнки дүнјаја, идрака мүнасибәт шүурла әлагәдардыр.

Идрак нәзәријјәсиндән сөһбәт кедәркән биринчи нөвбәдә бу вә ја дикәр тә'лимин шүур анлајышына мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр, чүнки идрак актлары мәһз онун функсијасыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәјат фәлсәфәсинин шүура вә онун али формасы олан зәкаја гаршы мүбаризәсини Шпенглер давам етдирирди. О инанырды ки, һәјат идејасыны шүурла, зәка илә әлагәләндирмәк, бу идејаны онлардан һасил етмәк јанлышдыр. Һәјатын, әслиндә, бу кими сун'и формалара еһтијачы јохдур, чүнки тәбиәтән она верилән даркетмә васитәләри һәјаты давам етдирмәк—јашамаг вә хошбәхт олмаг үчүн тамамилә кифајәтдир. Бунунла белә, шүурун фәлсәфи—систематик тәдгигинә, о, физиогномиканы гаршы гојурду. Бу да чох тәбии иди, чүнки мүтәфәккир фәлсәфи проблемләрин һәллинә антик инсанын стратекијасындан јанашырды ки, онун да ихтијарында физиогномикадан башга һеч бир шеј јох иди.

---

[1] Јенә орада, с. 230.
[2] Јенә орада, с. 67, 69.

Физиогномика шүуру фундаментал варлыг принсипи кими көтүрмүр, о, рефлексив дејил, халис емпирик елмдир; онун үчүн шүур—бәдән вә бәдән үзвләринин һәрәкәти, рәфтар, давраныш, бир сөзлә, тәбии шеjдир. Физиогномиканын дикәр бир чәһәти дә ондадыр ки, о, шүура гијмәтләндирмә—аксиоложи бахымдан јанашыр, шүур ону сырф тәдгигат предмети кими марагландырмыр. Инсанын һансы һалыныса башгасындан фәргләндирмәк—шүуру акт кими һансы чәһәтдәнсә гијмәтләндирмәк лазым кәләндә физиогномика ишә дүшүр. Шүурун һәгигәтини дәрк етмәк, тәнгид јолу илә онун имканларыны меjдана чыхармаг ибтидаи адамын һеч ағлына белә кәлмирди. Шпенглер дә физиогномика илә кифајәтләнмәк, шүуру тәдгиг етмәкдән имтина етмәји тәләб едирди. О көстәрирди ки, ушаг вә ибтидаи адам «өзүнүн вә ја башгаларынын руһи мәнзәрәсинә малик дејилдир»[1]. Руһун мәнзәрәси, онун фикринчә, гуру нәзәриләшдирмәдән—һәјатиликдән мәһрум спекулисијадан башга бир шеј дејилдир. Шүур да, идрак да анчаг чанлы һәјатдадыр, онун харичиндә шүур вә идрак һаггында мә'насыз сөзчүлүкдән башга һеч шеј јохдур. «Идрак вә гијмәтләндирмә чанлы инсанларын һәрәкәтидир».

Шпенглер шүуру, психиканы өјрәнмәјә һәвәсин анчаг мәдәнијјәт, сивилизасија илә әлагәдар олдуғуну көстәрирди. О, Һөтенин белә бир кәламыны тез-тез тәкрар едирди ки, «башланғычда иш олмушдур». Мүтәфәккир инанырды ки, дүнја физики һәрәкәтләрин мәчмусудур; дахили аләм харичи аләмин функсијасындан башга бир шеј дејилдир. Шүура Шпенглер һәјати тәәссүрат кими бахырды. Һәјат ахын һесаб едилсә, бу ахын субјектдән асылы олмадан тәәссүратлар төрәдир. Һәмин тәәссүратлар, онун фикринчә, шүурдур. Кечмиш философлар шүуру мәһз бурада—тәәссүратлар комплексиндә ахтармаг əвəзинə, ону сүн'и шəкилдə ујдурулмуш абстракт схемлəрдə ахтарырдылар. Əслиндə онлар «һəјат ахтарырдылар вə онун əвəзиндə аналитика тапдылар»; руһ исə онлар үчүн «сирр» олараг галды.

Шпенглер јазырды ки, руһ «тəсəввүр олунан руһи бəдəндир», бу исə «о образын һəгиги ин'икасыдыр ки, онда објектив олараг руһилик һаггында дүшүнмəјə габил камил инсан харичи алəми гаврајыр». Шүур бу чүр тəфсир едилдикдə психолокија өз мə'насыны итирир. Мəһз буна көрə дə Шпенглер ону елм кими рəдд едирди. О, јазырды ки, «психолокија сəтһилик вə һечликдир», онун «һəтта објекти дə јохдур». «Һəр чүр нəзəри психолокија сөз васитəсилə əфсунламадыр»[2]. Психоложи анлајышлар тəбиəтшүнаслығын рефлекслəриндəн башга бир шеј дејилдир. Əслиндə исə, Шпенглерə көрə, шүур рефлекс дејил, көз габағында олан шејдир—«мүəјјəн мəканлы характерə маликдир»; «Психолог һисс етмир ки, о, физиканын тə'сири алтындадыр»[3]. Лакин мəдəнилəшмə, сивилиза-

[1] Јенə орада, с. 297.
[2] Јенə орада, с. 299.
[3] Јенə орада, с. 296, 297.

сија шүуру вә идракы тәбиәтдән, чанлы һәјати просесдән ајырыр, онлары абстрактлашдырыр, мәзмунсузлашдырыр. Абстракт тәфәккүрә Шпенглер мәдәниләшмә вә сивилизасијанын мәнфи нәтичәси—бәшәри өзкәләшмә кими бахырды. О, јазырды ки, абстракт тәфәккүр инсаны мә'насыз шејләр һагтында дүшүнмәјә вадар едир; психолокија, психи анлајышлар да сивилизасијалы шәһәр һәјатынын атрибутларыдыр. Ибтидаи адам шејләри—мәканлы һадисәләри көрмәјә чан атырды, лакин о, мәканлылыгдан мәһрум руһилији мә'насызлыг һесаб едирди; онун шүуру мәканлы һадисәләр ахынынын тәркиб һиссәси иди. Беләликлә, ибтидаи адам физиогномикаја, мүасир адам исә психолокијаја мејл едир. Мәдәниләшмә һәрәкаты мүнтәзәм олараг инсаны мәканлы, дүнјәви дејил, руһи һагтында дүшүнмәјә вадар едир, она көрә ки, «мәдәни адам психолог олмаг үчүн дәрин тәләбата маликдир»[1]. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Шпенглер шүура тәбии—тарихи бир просес—һәјатын атрибуту кими бахырды. Һәјатын мәгсәди һәгигәт дејил, хошбәхтлик олдуғундан һәјаты дәрк һәгигәт хатиринә дејил, анчаг әмәли мәгсәдләр—хошбәхтлик наминә лазымдыр. Бу чүр мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн шүурун нә нәзәри тәдгигинә, нә дә нәзәриләшдирмәјә еһтијачы вар. Буна көрә дә гносеоложи тәдгигат вә онун али предмети—расионал идрак өзкәләшмиш шүур кими рәдд едилмәлидир. Сахланылан шеј һамыја хас олан физиогномик тактдыр—шүурун сезилмәси вә гијмәтләндирилмәсидир ки, бу да гносеолокија кими расионаллашдырма дејил, интуисија илә әлдә едилир. Беләликлә, шүура вә идрака Шпенглер һәјатын морфолокијасы вә физиогномикасы кими бахырды. Идракын ән'әнәви емпирик вә расионал формаларыны Шпенглер һәјат вә һәјатын дүнјаја мүнасибәт механизми кими изаһ едирди. Идрак нәзәријјәсинин бир сыра проблемләри Шпенглер тәрәфиндән беләчә долашдырылыр вә ја изаһ едилмәмиш галырды. Мүәјјән олан үмуми мөвге иррасионализм вә мистисизмдән ибарәт иди. Даһа дигтәтәлајиг чәһәт бу иди ки, Шпенглер Нитсшенин ардынча тәкрар едирди ки, «һәгигәт нәдир?» суалы мә'насызлыгдыр. Һәјатын һеч бир һәгигәтә еһтијачы јохдур, һәгигәт зәканын ишидир; о, феномен вә ја факт дејилдир. Һәгигәт һәјата јаддыр. Һераклитин ардынча Шпенглер бир даһа тәсдиг едирди ки, тәбиәти дәрк етмәк үчүн биз анчаг өзүмүзү дәрк етмәлијик. «Биз өзүмүздән кәнарда һеч шеј кәшф едә билмәрик. Дүнја һагтында данышаркән биз өзүмүз һагтында данышырыг». Бунунла да солипсизм гејд-шәртсиз тәгдир едилирди; онун гносеолокијасында идрак нәзәријјәсинин ән мүһүм анлајышлары бир-бири илә тутушдурулур вә ашкар едилән фәрг идракда позулма, кериләмә—«хәстәлик» кими рәдд едилирди. Инсан инанмышдыр ки, көрмә ән мүһүм идрак васитәсидир; о, анламанын ме'јарыдыр вә һәгигәтин олдуғу кими әлдә едилмәсидир, башга сөзлә, објектлә субјектин мүстәгим тәмасыдыр, варлығын сејри—онун

[1] Јенә орада, с. 295.

инсан тәрәфиндән билаваситә јашанмасыдыр. Буна көрә дәррактә, зәка, мүхтәлиф чүр експеримент вә с. анчаг көрмә илә әвәз едилмәлидир. Бу, тәгрибән Шпенглерин идрак консепсијасынын мәзмунуну тәшкил едир. Һәмин консепсијаја көрә, көрмә идракын јеканә дүзкүн, норматив һалы, онун һәгигилијинин ме'јарыдыр; көрмәдән (һиссиликдән) расионаллашмаја кечид исә позулма вә абсурддан башга бир шеј дејилдир. Идрак нәзәријјәсинин бир сыра башга проблемләри дә елә бу чүр һәлл едилир. Күлл һалында көтүрүлдүкдә Шпенглерин гносеолокијасы чох аз шеј верир. Лакин мәһз буна көрә ону иттиһам етмәк олмаз, чүнки философ һеч вахт өз гаршысына мүкәммәл гносеоложи систем јаратмаг вәзифәси гојмамышды. О, халис мәдәнијјәт фәлсәфәси јаратмышды; елә бир тә'лим ки, Гәрб мәдәнијјәти үчүн үмуми фәлакәтин башламасындан хәбәр вермәли, муасир сивилизасијадан барбарлыға гајытманын талеин һөкмү илә баш вердијини әсасландырмалы иди. Шпенглер инанырды ки, тарих она мәдәнијјәтин «гу нәғмәсини» охумағ һәвалә етмишдир.

Гејд едилдији кими, О.Шпенглер сосиал философ иди; сосиал варлығы, мәдәнијјәти вә онун инкишаф мејлләрини анламаг онун сон амалы иди. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси үчүн философ тарихи јеканә мүмкүн елм һесаб едирди. О көстәрирди ки, бу вахтадәк тарих дүзкүн јазылмамыш, она материалист вә идеалист дон кејиндирилмишдир. Тарихин алтернативләр мејданына чеврилмәсинә гаршы да мүтәфәккир үсјан едирди: тарихи јазанлар сосиаллыг вә фәрдилик, игтисади детерминизм, чинси амилләр, мадди вә ја мә'нәви кими анлајышларла алданмыш, онун һәгигәтини анламаг әвәзинә, «редуксионизмлә» мәшғул олмушлар. Шпенглер тәбии принсипләрин, хүсусилә физиканын тарих саһәсинә кор-коранә кечирилмәсинә гаршы да гәти е'тираз едирди. О тә'кид едирди ки, тарих јазаркән һеч бир «изм» кара кәлмир. Тарихә «партијалы адамын, идеологун, муасир моралистин бахымындан дејил, заманданкәнар јүксәкликдән бахмаг лазымдыр»[1]. «Заманданкәнар јүксәклик» дејәркән о, әбәди һәгигәтләри нәзәрдә тутурду. Мүтәфәккир инанырды ки, анчаг бу чүр «јүксәклик» тарихин фачиәсини, инсан вә мәдәнијјәтин талеини анламаға имкан верир; белә јанашма тарихи дөври инкишаф—әбәди тәшәккүлетмә вә әбәди гајытма кими мүшаһидә етмәјә, мәдәнијјәтин динамикасыны—онун варлыгла һечлик, һәјатла өлүм арасындакы һәрәкәтини сејр етмәјә шәраит јарадыр. Анчаг бу чүр јанашма мәдәнијјәти тарихдә, тарихи мәдәнијјәтдә дәрк етмәјә кәтириб чыхарыр. Буна көрә дә Шпенглерин културолокијасыны онун тарих фәлсәфәсиндән кәнарда анламаг вә изаһ етмәк гејри-мүмкүндүр. Әслиндә онун мәдәнијјәт фәлсәфәси тарих фәлсәфәсинин давамыдыр. Онун үчүн тарих вә мәдәнијјәт вәһдәт тәшкил едир—онларын һәр икисинин субјекти ејнидир, тарихи вә мәдәнијјәти мүтәфәккир конкрет фәрдләрин өзфәа-

[1] **Шпенглер О.** Закат Европы, т. 1, с. 33.

лиjjәти кими тәсәввүр едир вә һәмин фәрдләрин үмуми принсипләрлә бирләшиб ваһид бәшәриjjәт вә она мәхсус мәдәниjjәт әмәлә кәтирмәсинә инанмырды. «Бәшәриjjәт» бош «сөздүр»[1], «үмумдүнjа тарихи мә'насызлыгдыр»[2],—деjә о jазырды. Шпенглер үмумдүнjа тарихини jарадан шәхсиjjәтләрин вә мәдәниjjәтләрин һәр биринә уникаллыг вә тәкраролунмазлыг кими бахырды, лакин е'тираф етмәк истәмирди ки, бу уникаллыг вә тәкраролунмазлыгда еjни заманда нәсә үмумилик вә тәкрарлыг вардыр. Буна көрә үмумдүнjа тарихини «мә'насызлыг», бәшәриjjәти «бош сөз» адландырмаг олмаз. Шпенглерин өзүнүн jарадычылығы, онун тарих вә мәдәниjjәт һаггында бахышы буну тәсдиг едир. О сүбут едирди ки, тарих вә мәдәниjjәт һәр jердә триада принсипинә табе олур вә һәр дәфә дә еjни нәтичәләр верир. Бунун өзү үмумдүнjа тарихинин мә'насызлыгдан ибарәт олмасы һаггында онун бахышыны тәкзиб едир.

Шпенглер тсикли тарих консепсиjасынын тәрәфдары иди. О инанырды ки, тарих үч мәрһәләдән кечир: гәдим дөвр, орта әсрләр вә jени дөвр. Бу мәрһәләләр арасында һеч бир варислик, еjни ганунлара табе олан баш хәтт jохдур. Тарих бир-бириндән фәргли мәдәниjjәтләрдән ибарәтдир вә онлары бир-биринә бағлаjан һеч бир сәбәб jохдур. Тарихи дәрк етмәк олмаз, ону анчаг анламаг олар; тарихи анламаг үчүн исә илкин тарихи форманы—прафеномени реконструксиjа етмәк лазымдыр. Бу форма мәдәниjjәт, «дилдир». Һәмин форманын—мәдәниjjәтин тәшәккүлүнә Шпенглер тале, фачиә кими бахырды. О инанырды ки, мәдәниjjәт фачиәдән башланыр вә фачиә илә дә гуртарыр.

Тарихин фачиәсини Шпенглер онда көрүрдү ки, һеч шеj өз мөвчудлуғуну әбәди сахлаjа билмир. Буна көрә дә тарих мөвчудлуғун тарихи деjил, jаранма вә мәһволманын тарихидир. Мәдәниjjәт дә белә бир интеграл дахилиндә баш верир. Вәһдәтин фачиәси—онун парчаланмасы вә инсанын jаранмасыдыр. Лакин jашамаг һәвәси, һәjат ешги инсанын гаршысында мүәjjән тәләбләр гоjур. Мәдәни jарадычылыг да онлардан биридир. Jашамаг үчүн jаратмаг, jаратмаг үчүн jашамаг лазымдыр. Мәдәниjjәт һәмин зәрурәтдән доғур. Елә һәмин зәрурәт варлығын—хаосун мәдәниjjәтә кечмәсинә сәбәб олур. Мәдәниjjәтәдәк олан мәрһәләдә тарих хаос ичәрисиндә булунур, онун үчүн һеч бир гаjда-мизан, низам, ганун, зәка вә әлләә jарадылан һеч бир шеj jохдур. Лакин һәjат ешги инсаны өз дахили енержисини реаллашдырмаға—мәдәниjjәт jаратмаға вадар едир. Бу енержи ишә дүшүнчәjәдәк өлүм—һечлик мөвчуддур. Бу һечлик макрокосмосдур, вәһдәтдир, ваһиддир, лакин онун фачиәси таленин һөкмү үзүндән баш верир—вәһдәт позулур, ваһид парчаланыр, макрокосмос микрокосмослара кечир. Микрокосмос фәрди руһа—мүәjjән jарадычылыг енержисинә маликдир. Руһун тәшәккүлү—фәрдләрин әмәлә кәлмәси вә фәалиjjәти, онларын jашамаг һәвәси хаосун низампәрвәрлик, барбарлығын мәдәниjjәтлә әвәз едилмәсинә сәбәб олур.

[1] Jенә орада, с. 19.

[2] **Шпенглер О.** Пессимизм ли это?, с. 17.

Шпенглерə көрə, мəдəнијјəт руһун јарадычылығыдыр; руһ фəрдлəрин, халгларын вə дөвлəтлəрин дахили имканларыны максимум шəкилдə чичəклəндирир; онларын малик олдуғу енержини јарадычылыг ишинə—мəдəни форма, миф,символјаратма ишинə сəрф едир, мадди вə мə'нəви мəдəнијјəтин тəрəггисини тə'мин едир. Мəдəнијјəти Шпенглер «али нөвлү чанлы мөвчудлуг» кими тəфсир едирди. Мəдəнијјəт онун үчүн чанлы организмдир. «Мəдəнијјəтлəр—организмлəрдир. Мəдəнијјəтлəрин тарихи онларын биографијасыдыр»[1]. Мəдəнијјəтин һəјаты вардыр, о да һəјата, чанлыја мəхсус бүтүн симптомлара маликдир.

Шпенглер изаһ едирди ки, мəдəнијјəт бүтүн мадди вə мə'нəви сфераларын мəчмусудур. Мəдəнијјəтин мадди вə мə'нəви мəдəнијјəтлəрə бөлүнмəсини о, рəдд едирди. О инанырды ки, миф, əдəбијјат, мадди мəдəнијјəт, инчəсəнəт, əхлаг, елм, ритуаллар, адəт вə əн'əнəлəр вə с. елə бир јарадычылыг просесидир ки, онда һамы иштирак едир. Буна көрə дə о, мəдəнијјəтə коллектив руһ вə ја коллектив мөвчудлуг кими бахырды. О сүбут едирди ки, мəдəнијјəтин вербал вə гејри-вербаллығы халгын талеидир. Мəсəлəн, мисирлилəр мадди—гејри-вербал мəдəнијјəтə, јунанлар вербал мəдəнијјəтə үстүнлүк вермишлəр. Мəдəни форманын јаранмасы просесиндə халис фəрдилик һөкм сүрдүјүндəн мəдəни тəрəггини мүəјјəн баш хəтт вə ја бир нүвə илə əлагəлəндирмəк олмаз. О, јазырды ки, гəдим Мисирдə сусмаг, сукут етмəк инсанларын бөјүк мəдəни наилијјəти иди. «Орада инсанлар јазмыр вə данышмырдылар—јарадыр вə һəрəкəт едирдилəр». Мисирлилəр бизим үчүн һеч бир нəзəри əсəр јазыб гојмамышлар, лакин əзəмəтли мə'бəдлəр гојмушлар; јунанлар исə өз руһларынын əзəмəтини китабларда—нəзəријјəдə, сөздə нүмајиш етдирмишлəр. Məһз буну нəзəрə алараг, јунанлары философ, мисирлилəри гејри-философ адландырмаг олмаз. «Мисирлилəр философлар идилəр, лакин онларын фəлсəфəлəри јох иди». Фəлсəфə бөјүк арзу, идеалдыр ки, бу да һамыда вардыр. Лакин бə'зилəри бу барəдə сусмағы, бə'зилəри данышмағы үстүн тутурлар. Бунларын һəр икисинə Шпенглер мəдəни јарадычылыг кими бахырды. Өзүнə көлдикчə о, ачыг шəкилдə мисирлилəрə рəғбəт бəслəдијини билдирирди. Мүлаһизə, нəзəрилəшдирмə, символлашдырма дејил, анчаг сусмаг, һəрəкəт вə тəглид мəдəни јарадычылыға хидмəт едирди. Онун əгидəси белə иди. Мəдəни јарадычылыға о, мəдəни формајаратма—прафеномен кими бахырды.

Мəдəни форма—прафеномен үмуминин тəкчə һалы кими чыхыш едир. О, өзү илə мүəјјəн нормалар, табулар кəтирир. Бу, инсанларын фəалијјəтини, онларын һəјат тəрзини, давранышыны, һəрəкəт—рəфтар моделини, дилини, тəфəккүрүнү вə с. мүəјјəн низама салыр—«мəдəнилəшдирир». Əслиндə мəдəнијјəт нормалар, табулар системинин јарадылмасы вə тəтбигидир. Мəдəнијјəт вə һəјатын чанлылығы,һəмин системин ишлəк олдуғуну көстəрир, онларын сырадан чыхмасы исə онларын тəнəззүлү вə өлүмү демəкдир. Мəдəнијјəт вə һəјатын јүксəлəн хəтт үзрə инкишаф мəрһəлəсиндə һəмин норма вə табулар системи бүтүн дөмдəсткаһы илə ишлəјир. Инсанлар прафеноменлəри илкин мəдəни фено-

[1] Шпенглер О. Закат Европы, т. 1, с. 111.

менләрин тәләбләрини дөнмәдән јеринә јетирир вә буну өзләринә борч билирләр. Бунлара—прафеноменләрин норма вә табуларына әмәл етмәк тәләбинин јеринә јетирилмәси мәдәнијјәтин саф, халис һалындан хәбәр верир. Бу нормаларын вә табуларын позулмасы прафеноменләрин унудулмасы, демәли, мәдәнијјәтин позулма, тәнәззүл мәрһәләсинин башланмасыдыр. Шпенглер инанырды ки, бизим әср мәһз белә бир мәрһәләни кечирир. О, мәдәнијјәтин тәнәззүлү дөврүнүн шаһидидир. Хилас јолуну о, универсал инчәсәнәт васитәси илә инсанлығын сағламлашдырылмасында, идеоложи чәһәтдән јенидән силаһланмада, демократијадан сезаризмә--һәрби деспотик диктатураја гајытмагда көрүрдү. Гуртулуш јолунун нүвәсини фәлсәфә тәшкил етмәлидир: о, дөнүб «мәдәнијјәтин морфолокијасы» вә ја онун «историософијасы» олмалыдыр. Бу чүр фәлсәфә бәшәријјәти тарих әсасында јенидән тәрбијә етмәли вә мүасир инсанлығын букүнкү һалынын нә гәдәр ачы олдуғуну онлара баша салмалыдыр. Бу фәлсәфә—**«тарихлә мүаличәдир»**.

Шпенглер мәдәнијјәтин ики истигамәтдә инкишаф етдијини көстәрирди: енинә вә дәрининә. Дәрининә инкишафа о, мәдәнијјәтин өз ме'јары дахилиндә нормал инкишафы кими бахырды. Бу чүр инкишаф мәдәнијјәтин өзүнүтәсдиги, онун интенсив хәтт үзрә инкишаф јолудур. Интенсив инкишаф заманы инсан вә чәмијјәтлә мәдәнијјәт арасында аһәнкдарлыг баш верир, инсанлар мәдәнијјәтә вә ондан ирәли кәлән нормалара табе олур, бунунла да өзүнүн мәдәнијјәтә мәнсуб олдуғуну сүбут едир. Бир сөзлә, интенсив инкишаф заманы мәдәни варлыгла бәшәри варлыг арасында өзкәләшмә баш вермир, инсанлар прафеноменләрдән ирәли кәлән норма вә табуларла јашајыр, онлары «тәфтиш» етмәк һаггында дүшүнмүрләр. Бу ону көстәрир ки, халг бөһрандан, мәдәнијјәт, тәнәззүл вә өлүмдән узагдыр. Лакин бу чүр инкишаф сонсуз дејилдир. О, тезликлә екстенсив инкишафла әвәз олунур ки, бу да лабүд олараг мәдәнијјәтин инкишафында кејфијјәт дәјишиклији төрәдир.

Шпенглерә көрә, мәдәнијјәтин интенсив вә екстенсив инкишафы үч мәрһәләдән кечир: етнографик, мәдәни вә сивилизасија.

Етнографик мәрһәлә мәдәнијјәтин ушаглығыдыр. Бу дөврдә, Шпенглерә көрә, халгын руһу мәдәнијјәт төрәтмәјән тәбиәтдән ајрылмамыш, она говушуг шәклиндә јашајыр; руһ һәлә өзүнү дәрк етмир вә буна көрә дә онда рефлексија јохдур. Фикир өзүнү хүсуси нөв мөвчудлуг кими тәбии варлыға гаршы гојмур вә ја өзүнү ондан ајырмыр вә буна көрә дә јарадычылыгла мәшғул олмур. Етнографик мәрһәлә руһун мүстәгил јарадычылыға башламасы демәкдир ки, мәдәнијјәт дә бунун төрәмәсидир. Мәдәнијјәтин интенсив инкишаф мәрһәләси мәһз онун чошғунлуг мәрһәләсинә—өз јарадычылыг потенсиалынын чичәкләнмәси дөврүнә тәсадүф едир. Буна көрә дә етнографик мәрһәләни мәдәнијјәтин ушаглығы, мәдәнијјәти онун јеткинлији, сивилизасијаны исә онун гочалығы һесаб етмәк олар. Шпенглер белә дә дүшүнүрдү. О инанырды ки, бу һәр чүр чанлы кими мәдәнијјәтин дә өз талеи—өз'фачиәси вар. Бу онунла изаһ олунур ки, мәдәни тәрәгги—мәдәнијјәтин нормал инкишаф мәрһәләси

сонсуз ола билмәз. Мәдәнијјәт өз мәгсәдинә наил олдугдан сонра онун «сојумасы», «донуглашмасы»—тәнәззүлү вә өлүмү кәлмәлидир. Мәдәнијјәтин һәмин мәрһәләси—онун «гу нәғмәси» интенсив инкишафын екстенсив инкишафла—дәрининә инкишафын енинә инкишафла әвәз олунмасы илә башланыр. Бу мәрһәләни Шпенглер сивилизасија адландырырды. Бу мәрһәләнин характеристикасына кечмәздән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, Шпенглер бәшәријјәтин мәдәнијјәтини сәккиз дөврә бөлүрдү: Мисир, Һинд, Чин, антик, әрәб, Гәрб, Мајја вә мүасир мәдәнијјәт. Һәр бир мәдәнијјәтин јаш мүддәтини дә философ 1000—1100 ил һесаб едирди. Бу өмүр баша чатдыгдан сонра,—дејә философ көстәрирди,—инкишаф мејлләри арасында аһәнкдарлыг позулур—интенсив инкишаф екстенсив инкишафла әвәз олунур; прафеноменләр унудулур, бу вә ја дикәр мәдәнијјәтин төрәтдији норма вә табулар системи лахлајыр, инсанларда онлара гаршы е'тинасызлыг әмәлә кәлир, дәјәрләр итирилир. Бунунла да мәдәнијјәтдән барбарлыға,—низампәрвәрликдән хаоса, нормадан патолокијаја, мә'надан абсурда дөнүш мәрһәләси башлајыр. Бу дөнүш сивилизасија васитәсилә өзүнү реаллашдырыр—инсанлығы өз илкин вәзијјәтинә гајтарыр. 2000-чи илләри Шпенглер белә бир дөнүш мәрһәләси һесаб едирди. Бу дөнүшү баша чатдырмаг үчүн, онун фикринчә, мүасир сивилизасијада бүтүн зәрури әламәтләр јетишмишдир.

О.Шпенглерин сивилизасија консепсијасы бу анлајыш һаггында үмумбәшәри тәсәввүрлә тәзад тәшкил едир. Бәшәријјәт сивилизасијада инсанлығын хилас јолуну көрүр, ону дүнјанын вә һәјатын ағыл вә көзәллик ганунлары үзәриндә гурулмуш һесаб едир. Шпенглер исә, әксинә, онда бәшәријјәтин фачиәсини һазырлајан мәнһус гүввәләрин партлајыш әрәфәсини көрүрдү.

Шпенглер јазырды ки, сивилизасија мәдәни тәрәггинин норма вә ме'јарларынын итирилмәси, низампәрвәрлијин хаосла, һармонијанын дисһармонија, ганунун сәрбәст ирадә, норманын патолокија илә әвәз едилмәсидир. Бу мәрһәләдә инсанда анчаг бир пафос—мәкан пафосу галыр, јә'ни дүшүнчә мәкана, кенишләнмәјә,—тәчавүзкарлыға һәвәсдән башга һеч шеј төрәтмир. Буна көрә дә сивилизасија анчаг империализм вә мүһарибәләр төрәдир. Башга чүр ола да билмәз, чүнки сивилизасијаја кечид мәдәнијјәтин талејидир вә бу да һөкмән фачиә илә гуртармалыдыр. Мәсәлә бундадыр ки, мәдәнијјәт—һармонија, гајда-мизан, низампәрвәрлик, үмумијә—гануна вә нормаја табечилик тәләбидир. Лакин бу узун сүрә билмәз, заман кечдикчә һармонија позулмалы, гајдалар унудулмалы, низампәрвәрлик хаосла, табечилик өзбашыналыгла әвәз олунмалыдыр ки, бу да мәдәнијјәтин талејидир. Бу чүр талеин һөкмү инсанларда експансионизми инкишаф етдирир, расионализми күчләндирир, мәдәнијјәти бәһрәсизлијә чевирир, јарадычылығы тәглидә, халгы күтлә һалына салыр. О елә бир вәзијјәт јарадыр ки, орада даһи илә кәда арасында фәрг силинир, фәрдилик күтлә вә техника ичәрисиндә јоха чыхыр, халг јарадычыдан өлүм кәздирән көчәриләрә чеврилир, һәјат мә'насызлашыр, инсанда инсанлыг өлүр, сөз өлүр, ниһилизм һәр тәрәфи бүрүјүр, ашағы-

ларла јухарылар арасындакы фәрг силинир, чәмиііјәтдә һәрч-мәрчилик мејдана кәлир.

Шпенглерә көрә, сивилизасија һәјатын талеидир: о, елә бир гәзавүгәдәрдир ки, һәјат ону өзү газанмалыдыр. Һәјат һөкмән интенсив инкишафын һәдләринин позулмасына кәтириб чыхарыр, онун мөвчудлуғу експансионизми вә тәчавүзкарлыг дујғусуну күчләндирир, инсан дүнја илә ујушмаг, онунла һармонија—гајда-ганун чәрчивәсиндә јашамаг истәмир, өз сәлаһијјәтини артыг кенишләндирирәрәк һәдди ашыр. Онун бу һала чатмасы һәјатын маһијјәтинин әлдә едилмәсидир; бу маһијјәт әлдә едилдикдә исә һәјатын өлүмә доғру дөнүшү гаршысыалынмаз олур. Шпенглер јазырды ки,—«һәјатын әсас мејли тәчавүз вә мүдафиә,—һакимијјәт вә кенишләнмәдир. Икинчи әсас мејл—даваметдирмә, секс»[1]. Сивилизасијаны Шпенглер мәдәнијјәтин гочалмасы, онун дахили имканларынын түкәнмәси кими сәчијјәләндирирди. Мәдәнијјәтдән сивилизасијаја кечид заманы мәдәнијјәт «көзләнилмәдән дурғунлашмаға башлајыр, онун гүруб чағы јетишир. Нәтичәдә, онун ганы донур, гүввәләри түкәнир, сивилизасијаја чеврилир»[2]. Сивилизасијаны философ мәдәнијјәтин фачиәси кими тәфсир едирди ки, онунла халис ниһилизм башланыр. Индики Гәрб мәдәнијјәти—Авропа мәдәнијјәти, онун фикринчә, халис ниһилист мәдәнијјәтдир, о, јени дөвр мәдәнијјәтинин сивилизасијасы, демәли, онун тәнәззүл мәрһәләсидир. О јазырды: ниһилизм, «бөјүк шәһәрләрин јорғун мәскунларынын халис практик әһвали-руһијјәсидир ки, онун да архасында баша чатмыш мәдәнијјәт вар, ирәлидә исә һеч шеј јохдур»[3]; «Мүасирлик—мәдәнијјәт дејил, сивилизасијанын фазасыдыр». Бу елә бир епохадыр ки, ондан сонра «сабаһкы јүксәлиш вә ја чичәкләнмәни арзу етмәк олмаз»[4]. Бизим зәманәни философ дәһшәтли, фачиәли бир дөвр һесаб едирди. О инанырды ки, јени дөврүн јаратдығы мәдәнијјәтә вә онун Фауст гәлбинә мәхсус енержи түкәнмишдир—епохаја мәхсус од сөнмәкдә, чошғунлуг дурғунлуг вә сүстлүклә әвәз олунмагдадыр. Инди артыг мәдәни һәјатын—Авропа һәјатынын мөвчудлуғу вә онун давам етдирилмәси үчүн шәраит јохдур. Буна көрә дә 2000-чи илләри Авропа сивилизасијасындан барбарлыға дөнмә кими характеризә етмәк олар. Бу дөнүшү илк дәфә бүтүн долғунлуғу илә Шпенглер «Авропанын гүрубунда» тәсвир етдијинә көрә, онун фәлсәфәсини мәдәнијјәтин «гу нәғмәси» адландырмаг тамамилә дүзкүн оларды. Сивилизасијанын мүасир әламәтләринин характеристикасыны вермәклә Шпенглер өз мүлаһизәләрини әсасландырмаға чәһд едирди.

---

[1] **Spengler O.** Urfragen, S. 19.
[2] **Шпенглер О.** Закат Европы, т. 1, с. 114.
[3] Јенә орада, с. 36.
[4] Јенә орада, с. 39, 40.

Биринҹи Дүнја мүһарибәсини Шпенглер Гәрбин әһалиси үчүн фаҹиәнин башланғыҹы һесаб едирди. Доғрудур, о сүбут едирди ки, Гәрб мәдәнијјәтинин сивилизасијаја кечиди даһа әввәлләр, тәгрибән 1800-ҹү илләрдән башламышдыр. Лакин бу мүһарибәјә гәдәр һәмин кечид потенсиал шәкилдә өзүнү көстәрир, өз мәнфи нәтиҹәләрини бүтүн долғунлуғу илә көстәрә билмирди. Мүһарибәнин башланмасыны, биабырчы Версал сүлһүнү о, Гәрбин талеји һесаб едирди. Бу талеин һөкмү илә көзләримиз өнүндә јени дөврүн мәдәнијјәти дағылыр, онун јаратдығы сәрвәтләр итирилир, дүнја инсанларын көзүндә һечә чеврилир, һәјатымыз вә өзүмүз танынмаз олуруг,—дејә философ шикајәтләнирди. Лакин мүһарибәјә Шпенглер бүтүнлүклә руһун—мәдәнијјәтин бөһраны—һәјаты өлүмә, мәдәнијјәти варлыға гајтаран васитә кими бахырды. Тәшәккүлетмә кими, һәјат да һарадаса өз маһијјәтинә наил олмалыдыр; бу, мәнтиги зәрурәтдир; елә һәмин зәрурәт дә һәјатын өлүмү илә нәтиҹәләнмәлидир. Бу, һәјатын талејидир. Һәјатын маһијјәти вә мәзмуну будур: мәнимсәмәк, дағытмаг, һәјат үчүн мүбаризә апармаг. Һәмин мүбаризә һәјатын мөвҹудлуг формасыдыр ки, сивилизасија ондан чыхыр. Башга сөзлә, һәјатын мөвҹудлуғу онун гејри-мөвҹудлуғу—өлүмү үчүн реал замин һазырлајыр.

Сивилизасијанын әламәтләри сырасында Шпенглер биринҹи нөвбәдә руһун бөһраныны көстәрирди; материалист фәлсәфә, бәшәријјәтин екзистенсионал бөһраны, елми дүнјакөрүшүн фәлсәфи дүнјакөрүшү сыхышдырмасы, кенишләнмә (јајылма, експансија вә тәҹавүзкарлыг дујғусунун күҹләнмәси), халис практисизм, ниһилизм, садәләвһлүјүн елмиликлә әвәз едилмәси—фәалијјәтдә олан руһун донуг техники шүурла әвәз едилмәси, тәсәррүфат укладларынын јекнәсәгләшмәси вә с. Бәшәри варлығын бу кими сфераларында әсримиздә доғрудан да әсаслы чеврилишләр баш верир, онларын чохунун бөһран кечирдији фактдыр вә бу мәсәләдә Шпенглерин фәлсәфәсинин узагкөрәнлијини тәгдир етмәмәк олмаз. Философ бунлары сөјләдији вахтдан бәри сәксән ил кечмәсинә бахмајараг, дөврүмүзә гәдәр һәмин саһәләрдә башланан бөһран просесинин һеч биринин гаршысыны алмаг мүмкүн олмамышдыр. Бу, әлбәттә, үмумбәшәри, тотал фәлакәтин гаршысынын алынмазлығыны јенидән тәсдиг етмәк демәк дејил. Бунунла белә, Шпенглерин сезмәләринин бу күн дә актуал олдуғунун сүбута еһтијаҹы јохдур.

Мүасир бәшәријјәтин екзистенсионал бөһраны, Шпенглерә көрә, фактдыр вә о, артыг көз габағындадыр; биз елә шәраитдә јашајырыг ки, о, мәдәнијјәтин сивилизасијаја кечидилә характеризә олунур: 20-ҹи илләрдә о билдирирди ки, «мәдәнијјәтин өзинтиһары бүтүн күҹү илә ирәлиләјир». Мүасир епоха—дәһшәтли вә бәдбәхт заманәдир; о, «үмумдүнја фәлакәтинин» әрәфәсидир. Индики епоха елә бир дөврдүр ки, Авропанын мәһви һәр ҹүр ҹанлынын өлүмү кими тәбии зәрурәт гаршысында галмышдыр. Бөһран вә мәһволма просеси һәр шејдән әввәл өзүнү дүнјакөрүшүндә көстәрир.

Шпенглер јазырды: «Мүасирлик инчәсәнәтдән мәһрумдур»[1]. Инчәсәнәтдән мәһрум олмаға философ еlә белә бахмырды. Онун анлајышында инчәсәнәтдән мәһрумолма јарадычылыг енержисиндән, миф, символјаратма, орижинал бир шеј төрәтмә габилијјәтиндән мәһрум олмаг—чәмијјәтин инкишафында халис дурғунлуг вә тәглид мәрһәләсинин башланмасы демәкдир. Бу дөврдә инсанлары јеканә мәшғул едән шеј идман һесаб едилир. Дөвр фәлсәфи пафосдан мәһрумдур. Шпенглер јазырды ки, Гәрб фәлсәфәсинин сонунчу типи тарихи-психоложи скептисизмдир, сивилизасија өзү илә бирликдә руһа тотал нараһатлыг, тәлаш, шүбһә, анархија, скептисизм вә релјативизм кәтирмишдир. Ичтимаи шүурда дурғунлуг, јорғунлуг, сөзчүлүк, схоластика һөкм сүрүр. «Фәлсәфә өз имканларыны түкәндирмишдир»[2], о, «сөзлә әфсунламаға»[3] чеврилмишдир. Гәрб елми јорулмушдур; буна көрә дә о, «јенидән өз руһи вәтәнинә гајытмалыдыр»—јенә бәшәријјәтин бакирлијинә чевриләрәк руһи раһатлыг тапмалыдыр.

Шпенглер һарај чәкирди ки, индики бәшәријјәт үчүн һәр шеј битмишдир; инди нә фәлсәфә вар, нә инчәсәнәт, нә дә архитектура... Биз руһән касыблашмышыг. Һәр шејдән әввәл, фәлсәфә, дүнјакөрүшү кими, өз ролуну итирмишдир. Фәлсәфәдән имтина едән чәмијјәт тәбиәтшүнаслығын ағушуна атылмыш, о да бәшәри варлығы—һәјаты—һечлијә—објектә мүнчәр етмишдир. Мүасир инсан әшја хәстәлијиндән әзијјәт чәкир; о, әслиндә Аристотел вә ја Кантын фәлсәфәсинә охшар идејаларын јаранмасына инанмыр. Кантдан сонра фәлсәфә анчаг кери кедир. Мүасир фәлсәфә дә инсанларын интеллектуал тәләбләрини өдәмәк игтидарында дејил. О позитивизм кими һәјатла һеч мәшғул олмур, сосиал проблемләрә мараг көстәрмир, сијасәтә гаршы инсанларда е'тинасызлыг ашылајыр. Бунунла да, әслиндә фәлсәфә инсана бөјүк зијан вурур. Һалбуки фәлсәфә һәјата хидмәт етмәлидир. Бунун нәтичәсидир ки, мүасир инсан кенишләнмәјә чалышыр, бу да онда мүһарибә вә тәчавүзкарлығын артдығыны көстәрир. Шпенглер јазырды: «Мәдәни адамын енержиси дахилә, сивилизасијалы адамын енержиси исә харичә јөнәлдилмишдир». Гәрбин—сивилизасијалы адамын нијјәти беләдир: «кенишләнмә—вәссалам». «Кенишләнмәјә мејл—гәзавү-гәдәрдир, бөјүк дүнја шәһәрләринин сакинләрини бүрүјән иблис вә шејтан кими бир шејдир»[4]. Мәдәнијјәтдән сивилизасијаја кечид мүасир бәшәри варлығын башга саһәләриндә өзүнү көстәрир вә онлар күлл һалында мүасир инсанлығын мәһвини һазырлајыр. Бураја биринчи нөвбәдә тәсәррүфат һәјаты дахилдир.

Шпенглерә көрә, мәдәнијјәт тәсәррүфат һәјатынын нормал инкишафыны тә'мин едир. Бу, һәр шејдән әввәл өзүнү инсанын торпаға бағлылығында көстәрир. Бу дөврдә инсанла торпаг арасында доғмалашма баш верир. Мүасир мәдәнијјәтин—јени дөвр мәдәнијјәтинин илкин инкишаф

[1] Јенә орада, с. 29.
[2] Јенә орада, с. 373.
[3] Јенә орада, с. 445.
[4] Јенә орада, с. 37.

мәрһәләсиндә мәһз белә иди. Техники тәрәгги, сәнајенин вә ири шәһәрләрин инкишафы торпагла инсан арасындакы доғмалығы өзкәләшмә илә әвәз етди. Бу өз мәнфи тә'сирини һәр шејдән әввәл чәмијјәтин сосиал структурунда көстәрди.

Ири шәһәрләрин һәјаты «күтләви чәмијјәтин» мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Фәрдиликдән күтләвилијә кечидә Шпенглер сивилизасијанын нәтичәси кими бахырды, һалбуки бу, капиталист истеһсал мүнасибәтләринин мәнтиги нәтичәси иди. Мүтәфәккир инанырды ки, чәмијјәтин нормал инкишаф һалы онун гүтбләрә парчаланмасыны тәләб едир. Мәдәни инкишаф мәрһәләләриндә һәмишә белә дә олмушдур: кәндлиләр вә задәканлар, зәдакан вә руһаниләр, буржуалар вә пролетарлар вә с. Бу чүр гүтбләшмәни о әбәди, һәтта, космик һадисә һесаб едирди. Синфи гүтбләшмә кәндли вә кешиш әхлагы вә с. төрәдир. Шпенглер јазырды ки, буржуа мүнасибәтләри силкләрә бөлкүјә сон гојур, онун әвәзинә өлү «күтлә» төрәдир. «Күтлә халис һечликдир»,—дејә о, јазырды. Силкләрдән күтләви чәмијјәтә кечид, философа көрә, мәдәнијјәтин ифласы—сивилизасијанын әламәтидир. Сивилизасија гејри-тәбии вәзијјәт јарадыр —гејри-бәрабәр јаранан мәхлуглары бәрабәрләшдирир. Күтләвиләшмә инсанларын бөјүк әксәријјәтинин ири шәһәрләрдә чәмләшмәси онлары һеч дә бир-биринә јахынлашдырмыр. Әксинә, онлары сон дәрәчә бир-бириндән узаглашдырыр, үмуми јохсуллуг, әшјавиләшмә, мүһарибә, тәчавүзкарлыг төрәдир. Техника бу чәмијјәтин икинчи иблиси кими һамыны тәлаш вә горху ичәрисиндә сахлајыр. Бу чүр һәјәчан әсәб тутмаларыны инкишаф едирир, күтләви шок вәзијјәти јарадыр, чәмијјәти хәстә һала салыр. Бөһран јүксәк дәрәчәјә чатдығына көрә һеч бир профилактика вә терапија көмәк көстәрә билмәз. Мүасир Авропа сивилизасијасы бәшәријјәти өз илкин вәзијјәтинә гајтармалыдыр. Анчаг ондан сонра јени јүксәлиш вә тәрәггидән—јени мәдәнијјәтдән сөһбәт кедә биләр. Чари әсрин ахырындакы бәшәријјәтин талејини Шпенглер бу чүр дүшүнүрдү.

Шпенглер XX әср Гәрб фәлсәфәсинин надир дүһаларындан бири иди. Онун галдырдығы проблемләрин бөјүк әксәријјәти инди дә бир чох парлаг зәкалар тәрәфиндән тәгдир едилир. Бөјүк алман философу бу гијмәтә тамамилә лајигдир. Бунунла белә, Шпенглер јевросентризми, алман иргинин мүстәсналығы һаггындакы бахышы, мүһарибәнин һәјатын әбәди вә әзәли атрибуту олмасы һаггындакы тә'лими вә с. мүдафиә едир, чәмијјәти тотал фәлакәтдән гуртармаға јөнәлән чәһдин өзүнү әбәс һесаб едирди; бу фәлакәти о, һәјатын талеи кими изаһ едирди. Бунунла белә, јахынлашан фәлакәтдән гуртармаг үчүн о, Гәдим Мисир фәлсәфәсинә охшар мистик-пантеист дүнјакөрүшү, инчәсәнәти, јени һәјати гүввәни—һәјати енержини, әсәбләрин кәркинлијинин зәифләдилмәси вә с. кими профилактик тәдбирләр системи ашылајырды. Лакин мүтәфәккирин фәлсәфәсинә хас олан бу кими зиддијјәтли чәһәтләр онун тә'лиминин актуаллығыны һеч дә азалтмыр. Инсанлыг Шпенглердән чох шеј өјрәнмиш вә һәлә өјрәнәчәкдир.

VI фәсил. ПРАГМАТИЗМ

Прагматизм—Гәрбин, хүсусилә Американын мә'нәви варлығында апарычы мөвге тутан фәлсәфи тә'лимләрдән биридир. О, американ мәдәнијјәтинин, һәјат тәрзинин, бир сөзлә, американ руһунун типик ифадәчиси, јени дүнјанын илк орижинал вә рәсми фәлсәфәси һесаб едилир. Маһијјәтчә һәјат фәлсәфәси вә позитивизмин синтези кими мејдана кәлән бу дүнјакөрүшү чох тезликлә Американын мә'нәви вә сијаси һәјатында, әдәбијјат вә инчәсәнәтиндә һаким мөвге тутмуш, өлкәнин тәфәккүр тәрзинин фундаментал принсипинә чеврилмишдир. Типик американ идеолокијасы вә дүнјакөрүшү кими мејдана кәлән бу тә'лим чох кечмәдән Инкилтәрәјә, Јапонијаја, Латын Америкасына, Чинә, Алманијаја, Франсаја, Чехија, Словакија вә б. өлкәләрә јајылмыш, өзүнү мүасир Гәрбин әсас фәлсәфи тә'лимләриндән бири кими тәсдиг етдирә билмишдир. Әсрин орталарына јахын прагматизм аналитик фәлсәфәнин тә'сири алтында трансформасијаја уғрамыш вә нәтичәдә прагматизмлә аналитизмин синтези олан «неопрагматизм» вә ја «прагматик анализ» адланан тә'лим мејдана кәлмишдир. Бу тә'лимин нүмајәндәләриндән У.Куајн, Н.Гудмән, М.Уајт, А.Пап вә б. фәлсәфәнин предметини прагматик анализ кими тәфсир едирләр. Онлар сүбут едирләр ки, инсанлар дили мүәјјән мәгсәдләр үчүн јарадыр, нәтичәдә дил, онун ишарәләр системи вә инсанлар арасында мүәјјән мүнасибәтләр формалашыр. Фәлсәфә бу мүнасибәтләрин ифадә едилдији лингвистик ваһидләрин анализи илә мәшғул олмалыдыр. Принсипчә һәмин философларда аналитик философлардан вә прагматизмин баниләриндән фәргли метод вә методолокијаја, орижинал идејалара раст кәлмирик. Буна көрә дә охучуда прагматизм һаггында үмуми тәсәввүр јаратмаг мәгсәди илә прагматизмин корифејләринин бахышларыны нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнәчәјик. Бир дүнјакөрүшү кими прагматизм өз маһијјәтини дә мәһз онларда ачыр. Прагматизмин баниси Ч.С.Пирсдир (1839—1914).

Чарлз Сандерс Пирс ингилаби тәфәккүрә малик олан—«јениликләр јарадан», елмдә «чығыр ачан» (seminae) илк американ даһиләриндән бири һесаб едилир. О, елмләрин бир чох саһәләриндә уғурла ишләмәјә габил универсал зәка иди. Пирсләр аиләси әслән инкилтәрәли иди. Онун атасы Бенчамин Пирс Һарвард профессору иди. Чарлз Пирс өзү кимја факүлтәсини гуртармыш, бир мүддәт кимја лабораторијасында ишләмиш, һәтта илк әсәри «Фотоелектрик тәдгигатлар» (1878) да бу мөвзуја һәср едилмишди. Лакин Ч.С.Пирс өз тәфәккүрүнә мәхсус универсаллығы фәлсәфә, мәнтиг, астрономија, тәбиәтшүнаслыг вә с. саһәләрдә нүмајиш

етдирирди. Пирс бир мүддәт Һарвардда профессор ишләмиш, лакин мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән ораны тәрк етмәли олмушдур. Мүтәфәккир кушәнишинлијә мејл едир, һәтта сағлығында әсәрләрини нәшр етдирмәкдән белә имтина етмишдир. Məhз бу сәбәбдән о узун заман танынмамыш даһи олараг галмышды. Онун достлуг етдији јеканә шәхс Чемс иди. Философун әсәрләри анҹаг сонралар «Collective Papers» (1931—1957) ады алтында сәккиз ҹилддә нәшр едилмишдир. Пирс Америка елмләр вә сәнәтләр академијасынын үзвү иди.

Ч.С.Пирсин дүнјакөрүшү классик алман фәлсәфәси, хүсусилә Кант вә Һекелин тә'сири алтында формалашмышды. Канта симпатијасыны кизләтмәсә дә ахыр нәтиҹәдә о, орта әср схоласты Дунс Скоттун реализминин тә'сири алтында өз метафизикасыны ишләјиб һазырламышды. Пирсин ишләјиб һазырладығы метафизика илк орижинал американ фәлсәфәси иди. Онун бөјүклүјү өзүнү онда көстәрирди ки, онун фәлсәфәсинин принсипләри американ, «Көһнә дүнја» вә үмумән дүнја фәлсәфәсинә күҹлү тәкан вермишди. О, американ тәфәккүрүндә, дүнјабахышында әсл ингилаб етмишди; онун фәлсәфәсинин «фәлсәфәдә ингилаб» кими характеризә едилмәси дә тәсадүфи дејилдир[1].

Ч.С.Пирс өз сағлығында фәлсәфәјә даир heч бир китаб чап етдирмәмишдирсә дә «өз өлкәсинин јаратдығы ән мөһтәшәм бир һәрәкатын баниси олмушдур»[2]. О, прагматизмин јарадыҹысы олса да рәсмән бу шәрәфдән имтина етдијини бәјан етмишди. О, «прагматизм» терминини бә'зән «прагматисизм» шәклиндә ишләдирди. Пирс өз системилә Һекел системи арасында бир ејнијјәт олдуғуну билдирирди[3]. Бу системи халис бирмә'налы систем һесаб етмәк дүзкүн олмазды, онда позитивизм чох күҹлү шәкилдә өз тә'сирини бурахмышды. Лакин онун системи бир сыра мәзијјәтләринә көрә ингилаби вә орижиналдыр. Бу да бир чохлары тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилирди. Б.Рассел Ч.К.Фејблманын «Пирсин фәлсәфәсинә кириш» китабына јаздығы мүгәддимәдә јазырды ки, «Пирс, шүбһәсиз, бөјүк философдур»[4]; Фејблманын өзү исә гејд едирди ки, Пирс бир сыра саһәләрдә, хүсусилә фәлсәфә вә мәнтигдә сөзүн һәгиги мә'насында ингилаби сајыла билән идејалар ирәли сүрмүшдү; «онун мәнтигә даир әсәрләринин бөјүк әксәријјәти өз тәбиәтинә көрә пионерлик характеринә малик иди»[5]. Бу системин орижиналлығы да онда иди ки, бу тә'лим «прагма»—иш, һәрәкәт, фәалијјәт вә с. анлајышлара әсасланыр, məhз онлары метафизик системин чыхыш моментинә чәкирди.

---

[1] Thayer H.S. The Revolution in empivism... S. journal of philosophy, 1979, vol. 18, N 4, p. 531—545.

[2] Peirce S Ch. Collective Papers, vol. I Camb (Mass), 1931, p. 111.

[3] Coplcston F, op. cit, p. 308.

[4] Feibleman J.K. An Intvoduction to Peirce's Philosophy, L. 1960, p. XVI.

[5] Ibid, p. 81.

Прагматизм академик Avropa руһундан фәргли олараг, өз тәбиәтинә көрә практик олан американ руһунун мәзиjjәтләрини әкс етдирирди; о «ән характерик американ дүнjакөрүшүдүр»[1]. Прагматизм анчаг сон нәтичәсинә көрә академик фәлсәфә һесаб едилә биләр, әслиндә исә «онда интеллектуал вә практик һәjат бир-биринә сөjкәнәрәк говушур»[2]. Прагматизмдә американ руһунун «өзүнәмәхсуслуғу» аjдын шәкилдә өз ифадәсини тапыр; она «фәалиjjәт метафизикасы», «jанки материализми» деjилмәси дә бунунла әлагәдардыр.

Прагматизмин програмыны Пирс «Фикирләримизи нечә сәлис етмәли?» (1878) әсәриндә ишләjиб һазырламышды. Онун «Рә'jин әсасландырылмасы» вә саjсыз-һесабсыз дикәр мәгаләләриндә, өз сағлығында чап олунмамыш дикәр фрагментләриндә прагматизм бир Weltanschauung—дүнjакөрүшү кими деjил, идеjалары, мә'на вә мүлаһизәләри даһа аjдын, сәлис вә анлашыглы едән метод вә методолокиjа, мәнтиг кими инкишаф етдирилирди. Прагматизм,—изаһ едирди Пирс,—«шеjләри көрмә методу», «техники дисиплинадыр». Пирс философдан даһа чох мәнтигчи вә методолога охшаjырды. Мәнтиги о, «фикирләри аjдынлашдырма»—тәсәввүрләри сәлисләшдирмә методу һесаб едирди. О jазырды ки, мән—«тәдгигат методларынын тәдгигилә мәшғулам»[3]. Пирсин jаратдығы мәнтиг—прагматик мәнтиг ади һәjатын әнкинликләриндән кәлирди. Прагматик мәнтиг бәшәри мөвчудлуғун инстинктив тәләбатындан доғур; бу, ади һәjат вә сағлам дүшүнчәjә әсасланан мәнтигдир. Пирс бә'зи һалларда логист кими дә чыхыш едир вә сүбут едирди ки, мәнтигин структуру реаллығын структурунун ачарыдыр. Мүтәфәккирин метафизикасы елә бир принсипдән чыхыш едирди ки, онда тәчрүбә илә мәнтиги—ади һәjатдакы дүшүнчә тәрзини бир-бириндән аjырмаг вә jа онлары гаршы гоjмаг ағласығмаз кими көрүнүр. Мүтәфәккир инанырды ки, тәфәккүрүн каркасы ади һәjатын тәчрүбәси әсасында формалашыр вә буна көрә дә мәнтиг һәмин каркасы әмәлә кәтирән елементләрин гаршылыглы мүнасибәтләринин ганунауjғунлугларынын ифадәсиндән башга бир шеj деjилдир. Бу сәбәбдән Пирсин системиндә тәчрүбә илә мәнтиг вәһдәт тәшкил едир вә бир-бирини шәртләндирир. Күндәлик тәчрүбә,—jазырды Пирс,—метафизика вә мәнтигин чыхыш моментини тәшкил едир; о «позитив характерли һәгигәтдир». Мәнтиг—«тәчрүбәнин мүәjjән фактларла тәсдигидир»; о, өз әсасыны фактлардан көтүрүр, һәтта риjазиjjат да өз әсасыны тәчрүбәдән алыр. Тәчрүбә ади һәjатын вә варлығын дилдә, онун ишарәләр вә символлар системиндә ифадәсидир; ишарә вә символлар исә күчлү тә'сир гүввәсинә, идеjа тутумуна вә мә'на чаларларына маликдир вә онларын дашыjычысы кими мөвчуддур. Онлар обjектләрә, шеjләрә, һадисәләрә, феноменләрә вә с. аид олур. Бурада обjект, фикир

[1] Blau J.L. Men and Movements of American philosophy, N.Y. 1952, p. 228.
[2] Ibid, p. 220.
[3] Peirce Ch.S. Collective Papers, vol. I, p. 3.

вә ишарә мүәјјән комплекс әмәлә кәтирир. Бу комплекс инсанын дүнја һагтындакы тәсәввүрүнү, онун мәзмунуну формалашдырыр. Она көрә дә инсанын дүнја һагтындакы тәсәввүрү фикрин вә ифадәнин сәлислијиндән асылыдыр. Инсан бир фикри ифадә етмәк үчүн бир ишарәдән, башгасыны ифадә етмәк үчүн дикәриндән истифадә едир. Бу просес јени фикир, јени комбинасија тәләб едир. Бу процедура бүтүнлүклә мәнтиглә әлагәдар олан просесдир вә буна көрә дә инсан фикир вә ишарәләрин комбинасијаларынын механизмини дәриндән билмәлидир. Бу исә мәнтигин вәзифәсидир. Беләликлә, Пирс мәнтигә инсанын һәјат вә дүнја һагтында тәсәввүрләринин сәлисләшдирилмәси вә конкретләшдирилмәси васитәси кими бахырды. Пирсин илк програм әсәриндә—«Фикирләримизи нечә сәлис етмәли?» мәгаләсиндә ирәли сүрүлән баш хәттин мә'насы да бунда иди. Мүтәфәккир мәнтиги үч гисмә бөлүрдү: а) спекулјатив грамматика; мәнтигин бу саһәси ишарәләрин (сөзләрин) мә'наларынын анализи илә мәшғул олур; б) тәнгиди мәнтиг—бу саһә һәгигәтин формал чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәк, силлокизм вә аргументасија мәсәләләрилә мәшғул олур; бураја индуктив вә дедуктив аргументасијалар, фикир вә мүлаһизәләрин әсасландырылмасы вә онларын сәлислији дахилдир; в) спекулјатив риторика—бурада термин вә анлајышларын дүзүмү вә фәлсәфи ифадә тәрзинин тәдгигиндән сөһбәт кедир.

Тәәссүф ки, Пирс өзүнүн кәшф етдији фәлсәфи системин јајылмасы вә гијмәтләндирилмәси һагтында һеч бир гајғы көстәрмирди. Анчаг 90-чы илләрин ахырларында У.Чемс ону «јенидән кәшф етди», ону јени дүнјакөрүшүн, метод вә методолокијанын баниси кими танытдырмаға чәһд көстәрди.

Ч.С.Пирсә көрә, прагматизм фәлсәфәни јенидән гурмаг—ону «реконструксија» етмәк програмыдыр. Лакин онун ардычыллары прагматизми башга ракурсдан шәрһ етмәјә, она исә илкин варианта мәнсуб олмајан истигамәт вермәјә чәһд едирдиләр. Бу јолда исә тәһриф вә суи-истифадә гачылмаз олдуғундан Пирс бу һәрәкатын баниси кими дәјәрләндирилмәкдән имтина едирди. О дујмушду ки, онун илкин принсипләри тәһриф олунур. Өз фәлсәфәсини башга прагматик тә'лимләрдән фәргләндирмәк үчүн мүтәфәккир она «прагматисизм» ады вермишди. Бунунла белә, прагматикләрдән һеч ким онун хидмәтини данмамыш, әксинә, өзләрини онун шакирди һесаб етмишләр. Пирсин програм принсипләри әсасында Уилјам Чемс (1842—1910) «радикал емпиризм», Чон Дуи (1859—1952) Чикаго мәктәбини (инструментализми), Ф.Шиллер (1854—1937) (Инкилтәрә) һуманизм, К.Лүис (1883—1964) консептуал прагматизм вә б. тә'лимләр јаратмышдыр. Бундан әлавә, А.Сидвич, Д.Мерреј, Е.Леруа (Франса), Һ.Фајһинкер (Алманија), Ч.Папини (Италија), У.Мур (Инкилтәрә), А.Мерфи (АБШ) вә б. философлар прагматист тә'лимләр јаратмышлар. Прагматизм Италијада ики мәктәб—

«академик» мәктәб (Ч.Вајлати 1863—1909), М.Калдерони (1879—1914) вә б. Папини вә Д. Претсолинининин мәктәбләри тәрәфиндән тәмсил олунурду[1].

Прагматизм өзүнү иш, әмәл вә һәрәкәт фәлсәфәси кими тәгдим етмәјә чалышыр. Практик һәјат, она хидмәт һәмин тә'лимин стратежи мәгсәдини тәшкил едир. Тәдгиг олунан проблемин фајдалылығы, онларын кәрәклији—прагматизми марагландыран мәһз будур. Әслиндә, бу проблемләрин классик һәллини марксизм вермишдир. Маркс «Фејербах һаггында тезисләр»дә—«јени дүнјабахышынын даһијанә рүшејмини верән илк сәнәддә» (Енкелс) е'лан едирди ки, философлар практиканын «ингилаби», «әмәли-тәнгиди» әһәмијјәтини баша дүшмәмиш, һәгигәтин, тәфәккүрүн практика илә әлагәси мәсәләсиндә долашыб галмышлар. Онлар предмети анчаг објект, сејр формасында көтүрмүш, һалбуки ону «инсанын һисси фәалијјәти, тәчрүбә» шәклиндә көтүрмәк лазымдыр. Елм сүбут едир ки, «тәчрүбәдән тәчрид олунан тәфәккүр» дә ағласығмаздыр; бәшәр тарихини, идејалары, тәфәккүрү, шүуру вә с. изаһ едәркән мәһз мадди практикадан чыхыш етмәк лазымдыр. Инсан иш, әмәл, фәалијјәт, практика просесиндә нәинки өзүнү, шүуруну, ағлыны јарадыр, о һәтта варлығын, тәбиәтин өзүнү инсаниләшдирир. Пирс дә инанырды ки, һәјатдан, инсанларын мәгсәд вә фәалијјәтиндән кәнарда фәлсәфә мә'насыздыр. Өз инамында тамамилә һаглы олан мүтәфәккир фәлсәфәни практик, күндәлик һәјата јахынлашдырмаға чалышыр, гејд едирди ки, инсан өзүнү јашатмаг вә хошбәхт етмәк, дүнјада олмаг, онунла мүнасибәтә кирмәк үчүн мәгсәд сечмәк вә ону һәјата кечирмәк үчүн васитәләр ахтармаға мәчбурдур. Бу, һеч олмаса инсанын өзүнү јашатмасы, саламат галмасы, физики мөвчудлуғу үчүн шәртдир. Лакин бәшәр тарихинин практикасы сүбут едир ки, инсан өз мөвчудлуғу үчүн зәрури олан бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә һеч дә һәмишә габил олдуғуну көстәрә билмир. Мәһз буна көрә о, фәлсәфәјә—әлавә көмәјә еһтијач дујур ки, өзүнү јашатсын, тәкрар истеһсал етсин вә хошбәхт олсун. Фәлсәфәнин керчәклијини дә елә бурада ахтармаг лазымдыр. Даһа доғрусу, о, мәһз бурада өзүнүн мә'налы зәрури вә һәјати олдуғуну сүбута јетирмәлидир. Белә әгидәли мүтәфәккир фәлсәфәни методоложиләшдирмәјә чалышыр, ону елм кими дејил, метод кими даһа гијмәтли, зәрури һесаб едирди.

Пирс јазырды ки, прагматизм халис тәнгиди, полемик тәфәккүрдүр; о, «мүлаһизәләр вә ја һипотезләр мәнтигидир»[2]. Бу идеја, јә'ни фәлсәфәнин халис мәнтиг вә метод кими тәфсир едилмәси прагматизм фәлсәфәнин тарихиндән гырмызы хәтт кими кечир. Бани исә бу принсипдән өз методоложи вә идраки мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн истифадә едирди. О белә һесаб едирди ки, инсан өз арзу, идеал, мәгсәд вә гајәләрини, практик вәзифәләрини әввәлчә идејалар шәклиндә ифадә едир, јә'ни

[1] **Ефиров С.А.** Итальянская буржуазная философия, с. 24—27.
[2] **Gallie W.B.** Peirce and Pragmatism, N.Y. 1966, p. 138.

онлары дилдә вә дил васитәси илә реаллашдырыр. Онун нитг вә тәфәккүр тәрзи, идеjалары вә онларын ифадә формалары нә гәдәр дәгиг вә дүзкүн оларса, мәгсәд дә бир о гәдәр уғурла һәjата кечирилә биләр. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә инсанларын практик мәгсәдләрини һәjата кечирмәк, онлара хошбәхтлик, уғур вә мүвәффәгиjjәт jолу көстәрмәк истәjирсә, о һәр шеjдән әввәл идеjаларын аjдын вә сәлислиjинә диггәт jетирмәли вә бунунла инсанларда дүзкүн оријентасиjаjа, мәгсәдjөнлүjә вә мәгсәд аjдынлығына наил олмалыдыр. Лакин бу миссиjа о заман һәjата кечә биләр ки, фәлсәфә инсанларын мәгсәдләринә хидмәт етсин, өзүнү онлара jалныз академик фәалиjjәт кими деjил, һабелә һәрәкәт, давраныш, фәалиjjәт формасы, һәjат тәрзи кими тәгдим етсин. Бу исә о заман әлдә едилә биләр ки, инсан фәлсәфәдән вә онун тәгдим етдиjи һәjат тәрзиндән, метод вә мәнтигдән фаjдалансын, мәнфәәт котүрсүн, онлардан мадди вә мә'нәви зөвг алсын, фәлсәфә инсан үчүн зөвг мәнбәjинә чеврилсин. Анчаг белә олдугда инсан фәлсәфәjә инана, онда өзү үчүн тәсәлли вә үмид мәнбәjи, фаjда вә мәнфәәт әлдә етмәк методу тапа биләр. Бу кими мүлаһизәләрдән Пирс белә нәтичә чыхарырды ки, фәлсәфә елм, дүнjанын универсал нәзәри мәнзәрәси она хидмәт едән, фаjдалы вә практик мәгсәд дашыjан мәшғулиjjәт кими зәруридир. Фәлсәфә халис идеjалар әлдә етмәк үчүн деjил, һәjат үчүн ишләмәли, мәнфәәт әлдә етмәк, зәрәрдән гачмаг jолу көстәрмәлидир. Инсан практикада инанмалыдыр ки, фәлсәфәjә мурачиәт она зәвг, ондан узаглашма исә изтираб верир. Белә бир вәзифәни jеринә jетирмәк үчүн фәлсәфә инсанда дахили бир тәләб ашыламалыдыр ки, саламат галмаг, jашамаг вә хошбәхт олмаг үчүн әтраф аләм, мүһитлә ағыллы мүнасибәтә кирмәк, онларла говушмаг вә онлара уjғунлашмаг лазымдыр.

Дарвинизмдәки мүһитә уjғунлашма консепсиjасы прагматизм үчүн фундаментал методоложи принсипдир. Пирс белә һесаб едирди ки, мүһитин өз ганунлары вардыр: инсан да шүура вә ирадәjә маликдир. Инсан мүһитлә өзүнүн сәрбәст ирадәсинә әсасланараг мүнасибәтә кирмиш олса инсанла мүһит, чәмиjjәтлә тәбиәт арасында фәлакәтли мүнасибәт меjдана кәлә биләр. Белә бир мүнасибәт инсанла дүнjа арасында үнсиjjәт вә анлашмаjа апармыр, онлар арасында мүдһиш өзкәләшмә вәзиjjәти jарадыр. Буна көрә фәлсәфә инсана мүһитә уjғунлашмаг jолларыны көстәрир. Прагматизм дә, Пирсин фикринчә, мүһитә уjғунлашманын расионал методу кими мөвчуддур. Буна көрә дә, фәлсәфә реал практикаjа, инсанларын күндәлик фәалиjjәт мәнтигинә әсасланмалыдыр. Бу мәнтиг сүбут едир ки, инсан өзүнү jашатмаг вә хошбәхт олмаг үчүн һөкмән өзүнү сәрбәст ирадә деjил, мүһитин ганунлары әсасында гурмалыдыр. Деjиләнләрдән анламаг чәтин деjилдир ки, Пирс үчүн дә фәлсәфә дүнjакөрүшү кими өз функсиjасыны сахлаjыр. «О, сөзләр һаггында фикир вә jа фикир һаггында фикир кими чыхыш едир»[1]. Башга сөзлә, фәлсәфә тәфәккүр,

[1] Jенә орада, с. 182.

фәалијјәт вә һәрәкәт методу, мә'наларын дүрүстләшдирилмәси вә идејаларын сафлашдырылмасы просесидир. Мәһз бу, ону фајдалы вә кәрәкли едир. Пирсин фәлсәфәнин тәбиәти вә маһијјәти һагтындакы бахышы белә иди. Бу бахыш мә'на проблемини, метод вә методолокија проблемләрини фәлсәфи фәалијјәтин өнүнә чәксә дә мүстәгил онтоложи вә гносеоложи систем јаратмагдан имтина етмирди.

Ч.С.Пирс, гејд едилдији кими, фикирдән—мәнтигдән реаллыға доғру кедән систем јаратмаға чәһд едирди. О инанырды ки, онтоложи категориал апаратын тәдгиги бизи универсал метофизик системин конструксијасына апарыр. Метафизик систем спесифик универсал категоријаларда—кејфијјәт, мүнасибәт, феномен, ганун вә с. категоријаларында ифадә олунур. Бу категоријаларын тәдгигинин бизә метафизиканы вердијинә Пирс инанырды. Онун бу јолла ишләјиб һазырладығы метафизика неоплатонизм, орта әср реализми вә неореализм типли бир метафизика олду.

Ч.С.Пирс варлығын материја вә шүура бөлүнмәсинә тәбии бир шеј кими бахырды. О ејни заманда инанырды ки, инсаны варлығын һәгигәтинә даһа чох идеализм јахынлашдырыр. «Анчаг идеализм елмдә һәгигәти мүмкүн едир»[1],—дејә о јазырды. Бүтүнлүклә көтүрүлдүкдә о, метафизиканы архитектоник тәфәккүр һесаб едирди; мүтәфәккир инанырды ки, «метафизика—реаллыг һагтында елмдир»[2]. Өз програмынын бә'зи антиметафизики мүддәаларына бахмајараг, о, бүтүн дәм-дәскаһы илә метафизика вә онун категориал апаратыны јаратмышды. Бу метафизика етикадан космолокијајадәк классик метафизиканын бүтүн елементләрини өзүндә чәмләшдирмишди.

Ч.С.Пирс «реалист онтолокија» јаратмышды. Бу системә көрә дүнја, варлыг дахилдән вә харичдән мүшаһидә олуна биләр; маддилик вә руһилик мүшаһидәнин перспективиндән асылыдыр: әшја харичдән көрүнүрсә мадди, дахилдән көрүнүрсә—руһидир. Пирс материјаја «зәифләмиш руһ» кими бахыр вә сүбут едирди ки, реаллыг—фәрдләрдән, «индивидләрдән» әмәлә кәлир. «Индивидләр» шүурдан асылы дејил, лакин һәгигәт онларла дејил, онларын үмумиләшмиш репрезентасијасы кими чыхыш едән үмумилик—универсалиләрлә әлагәдардыр. О, өз системини «мөвчуд олмаг» вә «реаллыг» сөзләринин анализинә әсасланараг гурмаға чалышырды. Бу анализ мүтәфәккири белә бир гәнаәтә кәтирмишди ки, «дәрк едилән» варлыгдыр, варлыг да—дәрк едиләндир; «дәрк едиләнлә» варлыг —јазырды о,—јалныз ејни шеј дејил, метафизик нөгтеји-нәзәрдән онлар синонимдирләр[3].

---

[1] Peirce Ch.S, Values in the World of Chance, N. Y. 1948, p. 11.
[2] Peirce Ch.S. Collective Papers, vol v. p. 21.
[3] Ibid, p. 152.

Ч.С.Пирсин метафизикасынын әсасыны «фанероскопија» адланан анлајыш тәшкил едир. Варлыг, бу тә'лимә көрә, «һадисә», «көрүнүш», заһириликдә өзүнү бүрузә верән, «копијаланан», «ишыгланан» феномендир. Материја адланан шеј тамамилә өлү дејил, лакин о «анҹаг адәтләр архасында кизләнән руһдур»[1]. «Фанероскопија» олунан варлыг триадик структура маликдир. Бу структуру тәсвир етмәк үчүн Пирс «биринчилик», «икинчилик» вә «үчүнчүлүк» кими категоријалардан истифадә едир. «Биринчилик» сәвијјәсиндә варлыгла инсан арасындакы мүнасибәт руһун сәрбәст фәалијјәтилә керчәклик арасындакы мүнасибәтин аналогудур. Бу сәвијјәдә руһ өз аләминдәдир, о өзү истәдији кими һәрәкәт едир, она ујғун олан реаллыг да онда хаотик, гејри-мүәјјән шәкилдә әкс олунур. Бу мәрһәләдә тәфәккүр реаллыға халис иради принсипләр әсасында јанашыр; онун мәзмуну исә тәәссүратлардан, идејалардан, сәрбәст мүлаһизә вә рә'јләрдән ибарәт олур. Лакин бу мәзмун мүәјјән дахили дүзүмдән, һармонија вә низампәрвәрликдән мәһрум олур. «Биринчилик» сәвијјәсиндә варлыг халис формалардан ибарәт олур. Бу һалда тәфәккүр нәјисә «пројектләшдирир»—«имканы керчәклијә» чевирмәјә чәһд едир, лакин бурада һәләлик мүәјјән бир низам вә һармонија олмадығындан дүнја анчаг заһирилик кими «копијаланыр». «Икинчилик» мәрһәләсиндә варлыг өзүнү артыг шејләрин мөвчудлуғу кими көстәрир. Шејләрин мөвчудлуғу исә хаоса вә низамсызлыға әсаслана билмәз. Шејләр керчәклијин елементләридир, керчәклик исә өзүнүн мөвчудлуг ганунларына малик олмалыдыр. Керчәклијә јөнәлән тәфәккүр бу һалда онун ганунлары, низам вә һармонијасы илә һесаблашмаја билмир. Буна көрә дә тәфәккүр дүнјаны өзү истәдији кими дејил, олдуғу кими көстәрмәјә мәчбур олур. «Икинчилик» мәрһәләси шејләр вә онларын мүнасибәтләринин тәфәккүр тәрәфиндән дәрки, тәфәккүрлә шејләр арасында мүәјјән охшар мүнасибәтләрин формалашмасы илә характеризә олунур. Бу мәрһәләнин спесифик әламәти сабит гаврајышларын мејдана кәлмәсилә характеризә олунур. Бунлар да өз нөвбәсиндә, тәфәккүрүн әсасында дајаныр вә ону мәчбур едир ки, дүнјаны системли шәкилдә фәрдләрин мәчмусу кими конструксија етсин. «Үчүнчүлүк» мәрһәләсиндә реаллыг артыг тәфәккүрүн нәтичәси кими формалашдырылыр; онун елементләри ганун вә ганунаујғунлуглара табе олур, әслиндә бу елементләр тәфәккүрүн өз варлығындан кәлән үмумиләшдирмәләр шәклиндә мөвчуд олур. Һәгиги үмумиләшдирмәләр—ганунлар, маһијјәтләр, универсалиләр кими мөвчуд олур. Онлар бу мәрһәләнин онтоложи базасы кими чыхыш едирләр. Бу мәрһәләдә реаллығын елементләри һагтында һәгиги вә гануни мүлаһизәләр сөјләнилир вә дүнја бу мүлаһизәләрин мә'насынын мәчмусуну тәшкил едир. Бу сәвијјәдә варлыг үмумилик вә реаллыг, демәли, мә'на вә тәфсир (интерпретасија) кими мөвчуд олур; мә'на исә үмумилик вә регулјарлыгдан башга бир шеј дејилдир. «Үмумилик вә регул-

[1] Peirce Ch.S., Valuees, ..., p. 244.

јарлыг—бунлар елә мә'налыдырлар»[1]. Пирсин дедикләриндән беләчыхыр ки, биринчилик өзүндә вә өзү үчүн кејфијјәтдир. Бу, елә бир кејфијјәтдир ки, актуаллаша, демәли, «бизим үчүн шејә» чеврилә билмир; о, варлыға мәхсус олан потенсијадыр, әбәдидир вә замандан кәнардадыр. Бу чүр кејфијјәтләр Платонун идејалар вә ја орта әсрләр реализминин маһијјәт аләминин, јахуд да мүасир неореализмин објектләр дүнјасынын аналогудур. Икинчилик фәрди, актуал мөвчудлуғу вә ја феноменләр дүнјасыны андырыр. Бунлар да билаваситә гавраjышa әсасланыр; бу чүр кејфијјәтләр дүнјасы мүәјјән активлијә, гаршылыглы тә'сирә, стимул-реаксијаја вә с. кими хүсусијјәтләрә маликдир. Бураја дахил олан кејфијјәтләрин бири дикәрини шәртләндирир. Үчүнчүлүк биринчиликлә икинчилијин васитәли әлагәсиндән, онларын мүнасибәтиндән доғур. Бунлар бир-бири илә билаваситә дејил, тәфәккүрүн, дүшүнчәнин васитәси илә мүнасибәтә кирир. Һәмин универсал, ән үмуми мүнасибәтләр, категоријалар јарадыларкән тәфәккүр мүәјјән ганунлара әсасланыр, онлардан истифадә едәрәк, елә кејфијјәтләр јарадыр ки, онларда да ики чүр реаллығын—материјанын вә руһун мүһүм әламәтләрини тапмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә үчүнчүлүјү нә халис мадди, нә дә халис руһи кими характеризә етмәк олмаз. Бу сонунчу кејфијјәтләрдә тәкамүл, јә'ни руһун вә материјанын инкишафы өзүнү көстәрир. Бурадан философ белә нәтичә чыхарыр: «Руһ биринчи, материја икинчи, тәкамүл үчүнчүдүр»[2]. Үчүнчүлүк мәһз тәкамүлүн нәтичәсидир. Тәкамүл руһу јарадыр, руһ исә өз нөвбәсиндә икинчиликлә әлагәдә вә она әсасланараг үмуми анлајышлар—универсалиләр дүнјасыны јарадыр. Бу үч нөв кејфијјәтләр бирликдә каинатын мәзмунуну, варлығын структуруну тәшкил едир.

Пирс классик идрак нәзәријјәләри типли бир нәзәри схем тәгдим етмәкдән чох узаг иди. О фәлсәфәдә, о чүмләдән, идрак нәзәријјәсиндә халис практик мәгсәдләр күдүр, буна көрә дә мүрәккәб нәзәри конструксијалар јаратмаға чалышмырды. Ону марагландыран шеј бу иди ки, идрак проблемләри һансы чәһәтдән фајдалыдыр вә онлар нә кими практик нәтичәјә маликдир. Бу мәгсәд исә, онун әгидәсинчә, мүрәккәб когнитив (идраки) сөзләрин анализи илә әлдә едилир. Буна көрә дә о, идрак нәзәријјәсини когнитив сөзләрин мәнтиги анализи кими баша дүшүрдү. «А билир ки, Р һәгигидир». Бу о демәкдир ки, А, Р-нин нә демәк олдуғуну, демәли, онун мә'насыны—һәгигәтини билир. Анчаг бундан сонра А, Р-јә мүнасибәтдә мүәјјән мөвге тутур, һәрәкәт едир. Әкәр А, Р-јә мүнасибәтдә мүәјјән һәрәкәт едирсә, демәли, А-да Р һаггында мүәјјән инам вардыр, чүнки инамсыз һәрәкәт ола билмәз. Инам субјектин објектин тәбиәтинә ујғун һалыдыр. О, «һәрәкәт үчүн гајда, јахуд вәрдишдир»[3]. Инам биликдән даһа күчлү һәгигәтдир, о лазым кәлдикдә бизи «мәһз бу

[1] Peirce Ch.S. Collective Papers, vol. VII, p. 319—320.
[2] Peirce Ch.S. Collective Papers, vol. VI, § 32.
[3] Jallie W.B., op. cit, p. 85.

чүр» рәфтар етмәјә вадар едән «күчлү вәрдишдир». Инам әминлик вә раһатлыг, шүбһә исә «нараһатлыг вә наразылыг» доғурур. Субјекти шүбһәдән азад едиб инама говушдуран «мәнтиги инструменти» Пирс «тәдгигат» адландырырды.

Тәдгигат (Inquiry), Пирсин фикринчә, идејалары шүбһә, долашыглыг, икимә'налылыг, јанылма вә думанлылыгдан тәмизләмәли, онлары ајдын вә сәлис етмәлидир. Бу мәгсәдин әлдә едилмәси үчүн Пирс Декартын универсал методоложи шүбһәсинин миф олдуғуну сүбут етмәјә чалышырды. О, шүбһәни кәнар етмәклә инама наил олмаға чан атырды.

Р.Декарт—мүасир фәлсәфәнин банилəриндән биридир. Мүтәфәккир сүбут едирди ки, фәлсәфә өз үзәринә дүшән миссијаны—инсанлығын сәадәтинә хидмәт етмәк вәзифәсини анчаг о заман јеринә јетирә биләр ки, о, инсанларын дүнја һаггында тәсәввүр вә идејаларынын сәлисләшдирилмәсинә вә дүрүстләшдирилмәсинә наил олсун. Она көрә дә сәлис вә ајдын идејалар әлдә етмәк, инсанлары бу чүр идејаларла силаһландырмаг фәлсәфәнин мүһүм вәзифәләриндән биридир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн фәлсәфә һәр шејдән шүбһәләнмәли—шүбһәдән мүтләг шүбһәсизлијә кечидин јолуну тапмалыдыр. Бу мәгсәдлә бүтүн идејалар, идрак, биликләр системи мүтләг һәгиги принсипләрә—мүлаһизәләрә әсасланмалыдыр. «Дүшүнүрәм, демәли, мөвчудам» белә бир мүлаһизәдир. Һәр шејдән шүбһәләнмәк олар, лакин дүшүнмәк үчүн мөвчуд олмаг һаггындакы мүлаһизәдән шүбһәләнмәк олмаз. Бүтүн идејалар системи белә мүтләг шүбһәсизлијә малик һәгигәтләрә әсасланмалыдыр. Пирс дә бу мәгсәдә чалышырды. Лакин о сүбут едирди ки, универсал шүбһә мүтләг һәрәкәтсизлик, мүтләг дурғунлуг вәзијјәти төрәдир, бу исә мүмкүн дејилдир. Һәр һансы бир шәраитдә һәрәкәтин гаршысыалынмаз олдуғуна көрә инам һөкмән зәруридир. Чүнки һәрәкәти анчаг инам төрәдә биләр. Буна көрә дә универсал шүбһә ахтарышы универсал инам ахтарышы илә әвәз едилмәлидир. Беләликлә, Декарты тәнгид јолу илә Пирс фәалијјәт үчүн зәрурилијин әсасландырылмасына кәлиб чыхмышды. О, идрак нәзәријјәсини дә бу мәгсәдә хидмәт едән васитә һесаб едирди.

Пирс белә һесаб едирди ки, инам шүбһәнин инкары, онун арадан галдырылмасыдыр. Биз һәр шејә шүбһә илә јанашмагла, идракда инамдан, демәли, мүтләг һәгигәтдән узаглашмыш олуруг. Она көрә һәр шејдән шүбһәләнмәк әвәзинә, һәр шејә инамын ме'јарыны әлдә етмәк—мүлаһизәләримизи әсасландырмаг, сәлис вә ајдын етмәк үчүн метод јаратмалыјыг. Бу метод сағлам фикрә вә тәчрүбәнин сәһиһлијинә әсасланмалыдыр. Буна көрә дә о, өз идрак нәзәријјәсини «тәнгиди коммонсенсизм», јә'ни «тәнгиди сағлам фикир фәлсәфәси» адландырырды. Бу нәзәријјәнин үч аспекти вардыр: тәдгигат, нәтичә вә тәфәккүр—ишарә (фикир—ишарә).

Тәдгигат—«инам», «шүбһә», «фикир», «билик», «идрак», «тәчрүбә» вә с. кими анлајышларын анализи илә мәшғул олмалыдыр. Онларын анализи мүәјјән нәтичәјә апарыб чыхармалыдыр. Мәһз бурада· тәфәккүрә мәхсус јарадычылыг потенсијасы өзүнү көстәрмәлидир. Нәтичә дәрк едән руһун ән мүһүм функсијаларындан биридир: руһун һәјаты нәтичә чыхармагла әлагәдардыр. Бу вәрдиш она чан верир, актуаллашдырыр. Нәтичә чыхармаг һәгигәт вә инам әлдә етмәк демәкдир. Тәдгигатын нәтичәләри тәфәккүрдә ајры-ајры мүлаһизәләрдә—чүмләләрдә, сөзләрдә, ишарәләрдә вә с. ифадә олунур. Бунларын өзләринин тәдгиги вачиб идраки мәсәләдир, чүнки онларда инсанын ишарәләр системинә мүнасибәти ифадә едилмишдир.

Тәдгигат мүәјјән мәгсәдлә апарылыр. Бу мәгсәд објект һагтында мүәјјән тип рә'јин, инамын әлдә едилмәси илә әлагәдардыр. Објекти дәрк етмәк онун һагтында мүәјјән рә'јә, инама малик олмаг демәкдир. Бурадан Пирс белә нәтичә чыхарырды ки, објект һагтында мүәјјән рә'јә, инама кәлмәк методу илә ону дәрк етмәк методу ејни шејдир. Демәли, нәтичә инам, билик әлдә етмәк үсулудур. Лакин инам һәр һансы мүлаһизәнин дејил, анчаг мә'налы, јә'ни субјектә аидијјәти олан мүлаһизәнин нәтичәси ола биләр. Буна көрә дә мә'на проблемини прагматизм өз гносеолокијасынын фундаментинә чәкир. Пирсин идрак нәзәријјәсинин маһијјәти дә бурадан ирәли кәлир.

Пирсин идрак нәзәријјәсинин әсасында мәшһур «Пирс принсипи» дурур. Бу принсипә көрә һәгигәтин мә'насы јалныз онун практик нәтичәси илә мүәјјән олунур, башга сөзлә, фајда, практик нәтичә илә һәгигәт бир-биринә мүтабигдир. Мүтәфәккир инанырды ки, рә'ј, инам үчүн фајдалылыг илкин шәртдир, фајдалылыг исә практик нәтичә демәкдир. Демәли, инам әлдә етмәк үчүн ону әмәлә кәтирән нәтичәнин нә дәрәчәдә мә'налы олдуғуну, нијә вә нәјә көрә мә'налы олдуғуну билмәлијик. Нәтичәни мә'налы едән шеј инам үчүн шәртдир. Һәмин шәрт вә ја шәртләр комплекси һагтындакы тәсәввүрүмүз објект һагтында биликләримизин мәзмунуну тәшкил едир. Әкәр биз, мәсәлән, предмети «мөһкәм» дејә характеризә едириксә, бу, о демәкдир ки, биз дүнјада ону «чыза» билмәјән бир сыра предметләрин олдуғуна инанырыг. Бу инам мүхтәлиф мүлаһизәләрдә өз ифадәсини тапыр. Бу мүлаһизәләр мә'налыдырса, демәли, фајдалыдыр, практик чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Бу исә ону сүбут едир ки, објектин дәрки објектлә субјект арасындакы мүнасибәтләрин формалашмасы—һәмин објектин субјект үчүн нә дәрәчәдә фајдалы олмасы илә әлагәдардыр. Буна көрә дә објекти дәрк етмәк онунла субјект арасындакы мүнасибәтләрин нә дәрәчәдә фајдалы вә кәрәкли олдуғуну анламаг демәкдир. Бу да прагматикләри онларын тә'лимләринин гәлби олан мә'на консепсијасына кәтириб чыхармышдыр.

Мә'на консепсијасына апелјасија прагматикләри идрак проблемләринә прагматик стратекијадан јанашмаға кәтириб чыхармышды.

Пирсин консепсијасына көрә бүтүнлүклә идрак практик тәбиәтә маликдир. Онун идрак нәзәријјәси «Пирс принсипинә» вә ја «прагматизм принсипинә» әсасланыр. Бу принсипә көрә бу вә ја дикәр објектин дәрки дәрк олунанла дәрк едәнин әлагә вә мүнасибәтләринин практик нәтиҹәсилә мүәјјән олунур. Идрак системи—гносеоложи проблемләр, анлајышлар, нәзәријјә вә бахышлар, һәгигәт бу принсипә әсасланараг дәјәрләндирилир.

Прагматизмдә, мәсәлән, «идеја» анлајышынын маһијјәтини онун аид олдуғу објектин инсан, үмумијјәтлә, һәјат үчүн фајдалылығы мүәјјән едир. Әкәр сөһбәт үмуми идејадан кедирсә, онда прагматик кенерализасија анлајышына мүраҹиәт едир вә бу актын өзүнү дә «прагматизм принсипи» әсасында изаһ едир. Прагматик изаһ едир ки, һәјат деталлардан ибарәт «ахындыр», бу ахынын өз планы вар, бу план мәгсәд, фајда, әлверишлиликлә әлагәдардыр. Бу мәгсәдә кедиш просесиндә деталларын үмумиләшдирилмәси һәр ҹәһәтдән фајдалы амил кими чыхыш едир. Нәтиҹәдә, конкрет әшјанын үмумиләшдирилмиш образы—үмуми идеја мејдана чыхыр. Бу мә'нада үмуми идеја идраки еһтијаҹдан доған кенерализасијадыр. Идејанын мәнбәји вә мәканы һәјатдыр, һәјат исә, Пирсә көрә, адәт формаларынын (habit-formation) мәҹмусудур. Һәјат өз тәбиәтинә көрә механики һәрәкәтләрин, адәт вә ән'әнәләрин мәҹмусудур. Она көрә дә һәјатын вә идејаларын мүәммасы һәмин адәт вә һәрәкәтләрин мүәммасыдыр. Бәшәри варлыг адәтләрә систематиклик вермәклә әслиндә үмумиләшдирилмиш бир һәјат модели һазырламыш олур. Идејалар истеһсал етмәк, дәрк етмәк, дујмаг, бәдән һәрәкәтләринин вә һәјатын биоложи функсијаларынын јеринә јетирилмәсилә әлагәдардыр. Инсан һәјат просесиндә хариҹи аләм һадисәләринә мүәјјән реаксија вермәк вәрдишләри газаныр. Идеја дејилән шеј дә бурадан доғур. Буна көрә дә идеја әслиндә ҹаваб реаксијасы вермәк кими вәрдишләр системинин нәтиҹәсидир. Бу исә тәкҹә бејнин дејил, бүтүн организмин ишидир. Буна көрә дә Пирс һесаб едирди ки, идејалар—«өз тәбиәтләринә көрә адәтдирләр».

Идракын тәбиәти вә онун предмети мәсәләсиндә Пирс һәм материалистләри, һәм дә идеалистләри тәнгид едирди. Вә бу заман анҹаг «прагматизм принсипинә» әсасланырды; о сүбут едирди ки, нә материалистләр, нә дә идеалистләр идракын практик тәбиәтини анламамышлар; онлар идракла гејри-идрак, һәгигәтлә гејри-һәгигәти фәргләндирә биләҹәк критерини мүәјјәнләшдирә билмәмишләр. Идрак инсанларын хејринә јөнәлән фәалијјәтдир, демәли, онун сон мәгсәди фајдалылыгдыр. Ишә хидмәт етмәјән фәалијјәт идрак һесаб едилә билмәз. Пирсин идрак консепсијасы билаваситә онун инсан консепсијасындан чыхыр. О јазырды ки, «инсан маһијјәтҹә сосиал һејвандыр»[1]. Сосиал һејван асосиал һејвандан фәргли һәјат тәрзинә, һәрәкәт—рәфтар моделинә, һәрәкәт вә гавра-

[1] Peirce Ch.S. Collective Papers, vol. I, p. 11.

јыша маликдир. Бу комплекси о «икинчилијә» дахил едирди. Һәрәкәт вә гаврајыш, гејд едирди Пирс, Его илә нон-Его арасында јерләшир. Шүур фикирлә фикри әмәлә кәтирән реаллыг арасындадыр; фикри дүзәлтмәк үчүн ганун, норма лазымдыр. Бунлар икинчилији әмәлә кәтирән реаллыгдан кәлир. Она көрә дә,—јазырды Пирс,—«фикри мән икинчиликлә ишарә едирәм»[1]. Пирсин шүур консепсијасы онун «инсан—вәрдишләр мәчмусудур» консепсијасынын мәнтиги нәтичәсиндән башга бир шеј дејилдир. Шүур, зәка—мүһитә ујғунлашмадыр. Пирсин әгидәси бу иди. Дујғу,—изаһ едирди Пирс,—елә бир елементдир ки, о анализ олуна билмир; о, шүурун инди вә бурада верилән, елементләрә бөлүнмәјән һалыдыр. О, һадисә дејил, «башвермәдир» (happening). «Дујғу—һалдыр»[2], о, «дубликат» етдији шејлә «идентиклијә» малик олмалыдыр. «Дујғу садәчә олараг билаваситә верилән шүурун кејфијјәтидир»[3]. Идрак просесиндә Пирс биликлә бәрабәр, инамын да бөјүк рола малик олдуғуну хүсусилә гејд едирди. О, «әхлаги идеализмин» тәрәфдары кими чыхыш едир вә билдирирди ки, бүтүн билик—«илаһи һәгигәтин дәркидир»; о, дини, мүдриклијин алилији сајыр, идеализми «Каинатын јеканә ағыл нәзәријјәси» адландырырды.

Прагматизм һәјат фәлсәфәси вә һуманизмин бир нөву һесаб едилир. Бу фәлсәфә үчүн һәгигилик концептуал вә ја персептуал тәчрүбәнин атрибутудур. Һәгигәт ишләјән, фајда верән шејдир. Фәлсәфә дә,—изаһ едирди Пирс,—һәјаты билмәкдир. Һүгуг рәфтарымызын маһијјәти олдуғу кими, һәгигәт дә дүшүнчәләримизин мәзијјәтидир. Һәгигәт, Пирсин тәфсириндә, киминсә фикрини зә ја реаллығы ифадә едир, каинат—бөјүк һәгигәтдир, лакин фикрин дә һәгигилији инкаредилмәздир. Һәгигәтин ме'јары мәсәләсиндә Пирс позитивизмә мејл едир вә сүбут етмәјә чалышырды ки, һәгигилик верификасијадан һасил олур. Һәгигәт мәсәләсиндә Пирсин мөвгеји илә позитивистләрин мөвгејинин үст-үстә дүшдүјүнү нәзәрә алараг Фејблмин гејд едирди ки, Пирси јалныз прагматикләр дејил, ејни заманда позитивистләр дә «өзләринин фәхри үзвү» һесаб едирләр.

Коплстон да бу чәһәтә диггәти чәкир вә көстәрирди ки, «Пирс һәгигәтлә верификасијаны ејни шеј һесаб едирди». Бу исә позитивизмдир. Бу ики тә'лимин мә'на консепсијасы онлары олдугча јахынлашдырыр. Мә'на проблеми прагматизмин мәһәк дашыдыр. Бу проблеми фәлсәфи тәфәккүрүн мәркәзинә чәкмәји Пирс өзүнүн фәлсәфәдә ән бөјүк хидмәти һесаб едирди. Онун үчүн мә'на мәнтигин предметидир. Мә'на ишарәнин (сөзүн) аид олдуғу вә ја онун ифадә етдији шејдир; о, анлајышын вә ја онун аид олдуғу објектин субјектә мүнасибәтидир. Анлајыш, мүлаһизә вә ја онларын аид олдуғу објект субјектә мүнасибәтиндә һансы әһәмијјәтә

[1] Ibid, p. 63.
[2] Ibid, P. 306.
[3] Ibid.

маликдирсә, о, мә'надыр. Башга сөзлә, мә'налылыг анлајышын, мүһакимәнин вә ја објектин субјектә кәрәклилијиндә үзә чыхыр. Әкәр онларын субјектә һеч бир аидијјәти, онун үчүн һеч бир фајдасы, хејри јохдурса, белә објектләри дәрк етмирик вә етмәјә еһтијач да јохдур. Пирс инанырды ки, прагматизм анлајышлары бизим үчүн фајдалы, кәрәкли едән «елмдир». Бу просесдә објектин субјект тәрәфиндән дәрк едилмәси, јә'ни һәгигәт мејдана чыхыр. Бу исә идракын сон мәгсәдидир. Бу сон мәгсәд өзүнүн классик ифадәсини Чемсдә тапыр.

У. ЧЕМС

Ч.С.Пирсин прагматизмин баниси олмагдан имтина һаггындакы бәјанаты мәгбул сајылса, **Уилјам Чемси** бу тә'лимин әсасларыны ишләјиб һазырлајан корифеј кими характеризә етмәкдән башга чыхыш јолу галмыр. Доғрудан да, У.Чемсин хидмәтләриндән кәнарда прагматизм һеч вахт мүкәммәл дүнјакөрүшү сәвијјәсинә јүксәлә билмәзди. Чемсин фәалијјәтинин нәтичәсиндә прагматизм өзүнү тәсдиг етдирир, енинә вә узунуна јајылыр, һуманитар елмләрин, о чүмләдән, психолокијанын универсал метод вә методолокијасы олмаға чалышыр, сырф американ һадисәсиндән дүнја феноменинә чеврилир. Бир сөзлә, Чемс олмадан прагматизм бир дүнјакөрүшү кими мөвчуд ола билмәзди. Прагматизм гаршысында бу әвәзолунмаз хидмәт ону чох вахт сөзүкедән тә'лимин баниси кими характеризә етмәјә әсас верир.

Уилјам Чемс американ тәфәккүрүнүн реформаторларынын илкин плејадасына дахил олан даһиләрдән бири иди. О, ихтисасча һәким иди; тәһсилинин бир һиссәсини Америкада алмыш, сонралар Алманијада давам етдирмишдир; Һарвардда тибб үзрә докторлуг мүдафиә етмишди. Сонралар бу елм мә'бәдиндә профессор олмушду. Елм аләминдә икичилдлик «Психолокијанын принсипләри» (1890) әсәри мәшһур олмушдур. Сонралар онун «Иначч ирадәси вә популјар фәлсәфәјә даир очеркләр» (1897), «Дини тәчрүбәнин рәнкарәнклији» (1902), «Прагматизм» (1907), «Плүралист каинат» (1909), «Һәгигәтин мә'насы» (1909), «Радикал емпиризмә даир очеркләр» вә с. әсәрләри нәшр едилмишдир. Чемс өз фәлсәфәсини «радикал емпиризм» адландырырды.

Прагматизм—антифәлсәфи тә'лимдир. О, фәлсәфәјә гаршы позитивизмлә башланан һәрәкаты даһа да дәринләшдирмәјә чалышыр. Позитивизмдән фәргли олараг, прагматизм фәлсәфәни динә доғру инкишаф етдирир, ону дини дүнјакөрүшүн спесифик бир формасына чевирмәјә чәһд едир. Чемс өзү дини тәшкилат јаратмышды вә онун васитәси илә прагматизми дини чәрәјан кими јајмаға чалышырды. Дин кими, прагматизми дә практик һәјат вә руһи раһатлыг марагландырыр. Инсан нечә јашајыр вә нечә јашамалыдыр, о нечә һәрәкәт етмәлидир ки, һәјаты, сабаһы бу күнкүндән даһа јахшы олсун... Бу кими халис һәјати проблем-

ләрә биринчи дәрәчәли мүнасибәт прагматистләрә өз тә'лимләрини «һуманизм» дејә характеризә етмәјә әсас верир.

У.Чемсдә дә прагматизми методоложиләшдирмәк чәһдинә раст кәлирик; о да өз бөјүк һәмкары кими прагматизми халис метод кими тәфсир едир вә инанырды ки, онунла фәлсәфәдә јени ера башланыр. Башга мә'нада Чемс өз тә'лимини «һуманизм» адландырыр вә дикәр һуманист тә'лимләр кими онун да дүнја мәнзәрәсини инсандан вә онун тәчрүбәсиндән конструксија етмәјә чәһд едирди. О инанырды ки, дүнја инсанла тәмаса кирмәдән һәгиги ола билмәз; инам, мүлаһизә, анлајыш вә с. мәһз бәшәри олдуғуна көрә һәгигилик кәсб едир. Инсан үчүн ишләмәјән, онунла әлагәдар олмајан һеч шеј һәгиги ола билмәз. Прагматизм, изаһ едирди Чемс,—нәзәријјә дејил, дүнјанын һәгигәтини дујма габилијјәти ашылајан сәнәтдир; о, «шејләри көрмә методудур»[1]. О, јазырды ки, «расионалистләр—принсип, емпирикләр—факт адамларыдыр»[2]. Мүтәфәккир өзүнү сонунчулара аид едир вә һесаб едирди ки, факт адамы реал тәчрүбәдән чыхыш едир.

Дүнја, Чемсә көрә, плүралистик тәбиәтә маликдир; онда әбәди вә мүтләг олан шеј, онун «сон субстансија» адландырдығы Аллаһдыр. Радикал емпиризм үчүн реаллыг шејләрдән вә онларын мүнасибәтләриндән ибарәтдир. Шејләр дујғу вә тәчрүбәдә верилир. Тәчрүбә дүнја мәнзәрәси дүзәлдилән онтоложи материалдыр. Варлыг верилмир, о тәчрүбәдән һасил едилир. Тәчрүбә тәшәккүлетмә, варлыг—онун нәтичәсидир; тәчрүбә дејәркән Чемс һәјатын вә тарихи просесин бүтүн сфераларында, о чүмләдән, дини сферада инсан фәалијјәтинин нәтичәсини нәзәрдә тутурду. Бу мә'нада дүнјанын рәнкарәнклијини Чемс тәчрүбәнин рәнкарәнклији кими анлајырды. Чемсин метафизикасында дикәр бир катеһорија да вар, бу, «шүур ахыныдыр». Варлыг тәчрүбәдә верилән фасиләсиз ахындыр; бу ахыны шүур да, тәчрүбә дә адландырмаг олар. Бу мә'нада «дүнја—шүур ахынындан әмәлә кәлмишдир» демәк «дүнја—тәчрүбәдән әмәлә кәлмишдир» демәјә адекватдыр.

У.Чемс тәчрүбәдән дүнјаја—дујғудан реаллыға доғру истигамәтләнән метафизики систем јаратмышды. Буна көрә дә о, дүнјада да дујғулара мәхсус мәзијјәтләри көрүрдү. Дүнја, онун анламында, ачыг, хаотик, гајдамизандан, дахили һармонија вә ганунаујғунлуглардан мәһрум олан «ахындыр»; о өз тәбиәтинә көрә пластикдир вә инсанын чәһдләринә јатан, гисмән она табе олан вә өз һәгигәтини она ачан бир мөвчудлугдур. Бир варлыг кими дүнјанын әзәли, мәркәзи вә сону мөвчуд дејилдир. Буна көрә дә дүнјада елә бир дајаг нөгтәси тапмаг олмаз ки, ондан чыхыш едәрәк вә ја она әсасланараг дүнјаны гаврамаг вә ја изаһ етмәк мүмкүн олсун. Чемсин фәлсәфәсиндә тәмсил едилән дүнја камилликдән—бу вә ја дикәр системә мәхсус мүкәммәлликдән мәһрумдур. Дүнјаја заһирән

[1] James W. Pragmatism, N.Y. 1948, p. 375.
[2] James W. Some Problems of Philosophy, N.Y. 1911, p. 35.

мәхсус олан мүкәммәллик әслиндә инсан тәфәккүрүнүн гаврама вә дәркетмә системләринә мәхсусдур. Дүнјанын дәјишилмәси, инкишафы вә тәкамүлүнә көлдикдә, Чемс һесаб едирди ки, бу, «метафизик инамдан башга бир шеј дејилдир»[1].

У.Чемс өзүнүн онтоложи мөвгејини тәсадүфән «радикал емпиризм» адландырмамышды. Сөһбәт гәти шәкилдә тәчрүбәдән чыхыш едәрәк метафизика конструксија етмәкдән—тәчрүбәјә әсасланан дүнја мәнзәрәсинин јарадылмасындан кедир. Материја—материалистләр, шүур—идеалистләр үчүн дүнја мәнзәрәси јарадыларкән һансы функсијаны јеринә јетирирсә, тәчрүбә, даһа доғрусу, фајда кәтирән, прагматик тәчрүбә дә Чемс үчүн о функсијаны јеринә јетирир. Мүтәфәккир тәчрүбәјә креативлик—даими јарадычы фәалијјәт кими бахырды; тәчрүбә онун үчүн илаһи јарадычы енержи мәнбәји кими чыхыш едир. «Тәчрүбә елә просесдир ки, о бизә даим јени материал верир»;[2] тәчрүбә—«дәјишилән просесдир». Бир сөзлә, Чемс тәчрүбәни онтоложиләшдирир, ону метафизик системин чыхыш моменти кими тәсәввүр едирди. Радикал емпиризм үчүн реаллыг—мүнасибәтләрин реаллығыдыр ки, о да тәчрүбәдә өзүнү тәчәссүм етдирир. Реаллығы тәчәссүм етдирән тәчрүбә өзүнүн халис һалында «нејтралдыр», јә'ни нә објективдир, нә дә субјектив, нә материјадыр, нә дә шүур. Тәчрүбәнин «нејтраллығы» онун өз саф һалында ифадәедилмәзлији кими анлашылмалыдыр. Мәсәлә бундадыр ки, бизә верилән дүнја ја материјаја, ја да руһа мәхсус дилләә ифадә олунур. Дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәсинин сәбәби дә бундадыр. Өзүнүн реал һалында исә дүнја тәчрүбәдән башга бир шеј дејилдир; тәчрүбә исә «нејтралдыр», јә'ни материја вә шүурун тәмас нөгтәсинин ифадәсидир. Тәмас нөгтәсиндә материја вә шүур синтезләшир, бу синтез елә бир «материал» әмәлә кәтирир ки, ону материја вә ја шүур кими характеризә етмәк, онлардан биринә мәхсус дилләә ифадә етмәк имкансызлыгдыр.

Прагматикләрә көрә дүнја, һәгигәт, һәр шеј һәјат үчүндүр вә анчаг һәјата мүнасибәтдә варлыг мүәјјән мә'на кәсб едир. Инкилис прагматисти Шиллер сүбут едирди ки, дүнја инсан тәрәфиндән инсан үчүн јарадылыр вә буна көрә дә бәшәри мөвчудлуг харичиндә реаллыг, һәгигәт ахтармаг әбәсдир. Чемс дә бу әгидәдә иди. Дүнја, идеја, һәгигәт вә с.—дејә о јазырды,—инсана мүнасибәтдә мүәјјән мә'налылыг кәсб етмирсә, онлар фәлсәфәјә дә лазым дејилдир. Фәлсәфәнин әсас гајғысы дүнјанын нә олдуғуну вә нечә гурулдуғуну мүәјјән етмәкдә дејилдир, о анлатмалыдыр ки, «каинатдакы евиндә инсан өзүнү нечә һисс етмәлидир»[3]. Фәлсәфә, прагматистләрә көрә, өзүнүн һуманист миссијасыны јеринә јетирмәк үчүн инсанын сечдији јолун, мәшғул олдуғу проблемин, һәјат тәрзинин, нитг вә дүшүнчә моделинин, дүнјаја вә башгаларына мүнасибәтинин һәги-

[1] Джемс У. Зависимость веры от воли. СПб. 1904, с. 290.
[2] James W. Pragmatism, p. 379.
[3] Джемс У. Зависимость веры от воли, с. 137.

ги олдуғуну јохламалыдыр. Беләликлә, онлар үчүн фәлсәфә һәгигәтин өзтәчәссүмү кими мөвчуддур. «Фәлсәфәнин бүтүнлүклә вәзифәси сизин вә мәним һәјатымын мүәјјән моментләриндә бу вә ја дикәр формулун бизә нә вердијини јохламагдан ибарәтдир»[1]. Бу чүр јохлама васитәси илә фәлсәфә инсанда фәалијјәт үчүн инам јаратмалыдыр. Буна көрә ону «инам һүгугу», «инам ирадәси» адландырмаг олар.

Фәлсәфә өзүнүн инам ашылама һүгугуну јеринә јетирмәк үчүн, Чемсә көрә, гәлбләри материализм вә атеизмдән тәмизләмәлидир. «Һәр шејдән әввәл, биз өз гәлбләримизи атеизм вә горхудан хилас етмәлијик»,[2]—дејә о јазырды. Мүтәфәккирин фикринчә, дин бәшәри мөвчудлуғун формасы, маһијјәтин исә—компонентидир. Буна көрә дә динсиз һәјат онун үчүн фачиә кими көрүнүрдү. «Аллаһ олан јердә фачиә дә мүвәггәти вә натамамдыр», «Аллаһ мөвчуддур, она көрә ки, о, реал ишләр төрәдир»[3]. Чемс динә «фајдалы аләт» кими бахырды. Лакин динин өзтәчәссүмү үчүн «думанлы, дәһшәтли гарабасмаја охшар бир дүнјакөрүшү»[4] кими материализм дәф едилмәлидир. Философун әгидәси белә иди. Мистисизмин бир нөвү кими, онун онтолокијасы бу әгидәни мөһкәмләндирмәјә хидмәт едирди.

Прагматизм белә бир мүддәадан чыхыш едир ки, иш, әмәл, һәрәкәт, фәалијјәт инсанда дүнја һаггында тәсәввүрүн формалашмасы үчүн шәртдир. Дүнја нә дујғуларын дүнјасыдыр, нә дә зәканын, о, тәчрүбәнин бизә тәгдим етдији дүнјадыр. Буна көрә дә тәчрүбәнин, һәрәкәтин метафизикасындан сөһбәт кедә биләр. Тәчрүбә керчәклији бизим үчүн кәрәклијә чевирир: тәчрүбәнин реаллығы нә халис материјадыр, нә дә халис шүур. Тәчрүбә материја вә шүура мәхсус биртәрәфлилији арадан галдырыр, дүнјаны мәним үчүн мөвчуд олан, ваһид, «нејтрал» һәгиги материал кими тәчәссүм етдирир. Бу принсипдән чыхыш едәрәк Чемс дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәсини рәдд едир, лакин материализми ачыг-ајдын нүфуздан салмаға, идеализми исә тәгдир етмәјә чалышырды.

Чемс билдирирди ки, дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәсиндән чыхыш етмәк лабүддән монизм төрәдир, каинат исә анчаг плүрализмә әсасланыр. Каинатын мәркәзиндә вә ја онун өзүлүндә дајанан, онун үчүн әбәди вә мүтләг олан һеч бир шеј јохдур, буна көрә дә монизм мифдир. Чемс јазырды ки, монизм дүнјаны битмиш һесаб едир, һалбуки о, натамам, даим тәшәккүлетмә вәзијјәтиндә олан, «фасиләсиз дәјишкәнлијә вә артмаға габил»[5] бир просесдир. Дүнја, варлыг, материја, шүур вә с., философа көрә, өзүндә вә өзү үчүн мә'насызлыгдыр, материја—шүур дилеммасы, материализм вә идеализм дә бу гәбилдәндир. Чемси марагландыран

---

[1] **Джемс У.** Прагматизм. СПб., 1910, с. 55.

[2] **Джемс У.** Зависимость веры от воли, с. 69.

[3] **Джемс У.** Многообразие религиозного опыта. М., 1910, с. 509.

[4] **Джемс У.** Зависимость веры от воли, с. 48.

[5] Јенә орада, с. 116.

шеј анчаг одур ки, инсанлар нијә һәмин категоријалара вә ја фәлсәфи чәрәјанлара инаныр, онлара үмид бәсләјирләр, башга сөзлә, онлар инсана мүнасибәтдә нә кими фајдалылыға маликдир. Мүтәфәккир онтоложи проблемләрә мүнасибәтдә сағлам фикрә јахынлашмаға чәһд едирди.

Чемс јазырды ки, мүасир фәлсәфәдә Мах, Освалдт, Дүһејм вә б. «сағлам фикир нөгтеји-нәзәринә мараглы бир дөнүш етмишләр»[1]. Сағлам фикир, елм вә фәлсәфә—һәр үчү реаллығын мәнзәрәсини вермәјә чәһд едир. О гејд едирди ки, онларын һеч бири реаллығын һәгигәтини вермәјә габил дејил: «Һәрфи мә'нада һәгиги олан анчаг реаллыгдыр», онлар һагтында бу вә ја дикәр нәзәријјә дејилдир. Чемс сүбут етмәјә чалышырды ки, инсанын әлиндә елә бир ме'јар јохдур ки, онун әсасында реаллығын мәнзәрәсини вермәјә чалышан бу үч форманын һансынын доғру олдуғуну мүәјјән етсин. «Чисим», «шеј» вә с. елм вә фәлсәфә үчүн көзәкөрүнмәз, гавранылмаз шејдир, онлар елементләрин гануну вә ја онларын бирләшмә гајдасыдыр. Буна көрә д фәлсәфә сағлам фикри «инсан фикринин бакирәлији» кими рәдд едир. Һалбуки сағлам фикирлә мүгајисәдә о өзү һеч нә вермир, бизим практик гудрәтимизи артырмыр. Локк, Јум, Беркли, Кант, «бир сөзлә, бүтүн философлар бизә һеч нә вермәмишләр вә мән онларын һеч бир кәшфини хатырламаг игтидарында дејиләм»[2]. Бунунла белә, Чемс инаныр ки, елм вә фәлсәфә илә етдијимизи сағлам фикирлә едә билмәрик. Демәли, онларын һәр үчү зәруридир, онлара мүнасибәтдә бизим имканымыздан харичә чыхан шеј—онларын һансынын һәгиги олдуғуну ајырд етмәкдир. Онларын һәр үчү «гисмән гејри-мәгбулдур» вә «анчаг Аллаһ билир ки, онларын һансы мүтләг һәгигәтдир»,—дејә мүтәфәккир јазырды. Сағлам фикрә, елмә вә фәлсәфәјә гаршы Чемс өзүнүн прагматист варлыг консепсијасыны гојурду.

Чемс инанырды ки, сағлам фикир—инсанла дүнјанын мүнасибәтләриндә «мүвазинәт» мәрһәләсини тәшкил едир. О практик мәгсәдләр үчүн тамамилә кифајәтдир. Лакин елм вә фәлсәфә—даһи шәхсијјәтләр интеллекти инкишаф етдирир. Бу, бир күн инсанлығын мәһвинә кәтириб чыхара биләр. Бу тәһлүкәни мүтәфәккир елм вә фәлсәфә тәрәфиндән сағлам фикрин һүдудларынын һәддән артыг кенишләндирилмәсиндә көрүрдү.

«Елм вә тәнгиди фәлсәфә сағлам фикрин чәрчивәсини дағыдыр»[3],—дејә о јазырды. Бу кенишләнмәдә о, интеллекти тәгсирләндирир вә үмумбәшәри фәлакәтин сәбәбләриндән бирини онда көрүрдү. Буна көрә дә о, интеллектә гаршы һәјат фәлсәфәси илә башланан һүчуму давам етдирирди.

---

[1] Јенә орада, с. 110.

[2] Јенә орада, с. 116.

[3] Јенә орада, с. 118.

Чемс јазырды ки, прагматизм варлығы, дүнјаны, бир сөзлә, онтоложи проблемләри онларын практик нәтичәси, фајдалылығы вә инсан үчүн нә дәрәчәдә әлверишли олмасы бахымындан гијмәтләндирир. Чемс онлары мә'насызлыг, чәфәнкијјат вә с. кими рәдд етмир. О инаныр ки, «материја», «Аллаһ», «субстансија», «шүур», «руһ», «материализм», «идеализм», бир сөзлә, бүтүн онтоложи идејалар инсанларын онлары «нә һесаб етмәсиндән» асылыдыр[1]. «Материја» вә ја «Аллаһ» идејасы онларын сизә вердији шејдир вә ја сиз онлары нә һесаб едирсинизсә, елә одур. Бу принсип Чемси белә бир әгидәјә кәтириб чыхармышды ки, варлығын тәбиәти вә маһијјәти анчаг инсан тәчрүбәсинин нәтичәси һесаб едилә биләр, зира инсан анчаг тәчрүбәдә—өзүнүн практик фәалијјәти просесиндә өјрәнә биләр ки, варлыг, бу вә ја дикәр онтоложи идеја, онун үчүн нәдир вә нә дәрәчәдә фајдалыдыр. Беләликлә, о варлығы тәчрүбәдән конструксија едир, башга сөзлә, дүнјаны тәчрүбә кими дүшүнүрдү.

Варлыг вә тәфәккүр, материја вә шүур, Чемсә көрә, тәчрүбәнин ики мүхтәлиф аспектидир. «Тәчрүбә вә реаллыг—ејни шејдир»[2], реаллыг дејәркән о, бир тәрәфдән, конкрет фактлары, дикәр тәрәфдән, онларын интуитив јолла дәрк олунан мүнасибәтләрини, даһа сонра исә бизим ихтијарымызда олан һәгигәтләри нәзәрдә тутур ки, јени идејалар онларла узлашмалыдыр[3]. Фактлар вә онларын мүнасибәтләри, јени вә көһнә идејаларын тәчрүбәдән башга бир шеј олмадығыны нәзәрә алсаг, тәчрүбәнин Чемс үчүн јеканә онтоложи база олдуғуну көрмәмәк олмаз.

Чемсә көрә тәчрүбә «вә» бағлајычысы васитәси илә бир-бири илә әлагәјә кирән фасиләсиз бир ахындыр; о һеч вахт тамамланмајан әбәди тәшәккүлетмә, сонсуз просесдир; онда «һәмишә газанч олдуғу кими, итирилмә дә вардыр». Дүнја вә һәјат, материја вә шүур, шеј вә фикир тәчрүбәдә «говушур», елә бир вәһдәт тәшкил едир ки, онун икијә бөлүнмәси гејри-мүмкүндүр. Тәчрүбә мүтәфәккир үчүн елә бир «нејтрал» материалдыр ки, онда варлыгла тәфәккүрүн, материја илә шүурун әкслији бәртәрәф олунмуш—арадан галдырылмышдыр. Бурада философ о дөврдә чох дәбдә олан механизмин тә'сири алтына дүшүр вә субјектив идеализмә гапылырды. Доғрудан да, Авенариусун «халис тәчрүбә» анлајышы илә Чемсин «халис тәчрүбә» анлајышы арасында принсипиал фәрг көрмүрүк: Мах реаллығы «елементләрин» (дујғуларын)—мәчмусу кими, Чемс исә ону—тәчрүбәнин «ахыны» кими баша дүшүрдү. Чемс ачыг билдирирди ки, дүнја идејасы халис тәчрүбәдән ибарәтдир[4]. Реаллыға инамы бизә анчаг тәчрүбә верир, буна көрә тәчрүбәнин реаллығына инанмаг олар. Тәчрүбә һәм материјадыр, һәм дә Аллаһдыр; онлар да «өз дәгиглијиндә ејни шејдир»[5]. Тәчрүбәјә әсасланараг материализм вә идеа-

[1] Јенә орада, с. 115.
[2] James W. Essays in Radical Empirism, N.Y. 1922, p. 59.
[3] Джемс У. Прагматизм, с. 130.
[4] Джемс У. Существует ли сознание? Новые идеи в философии, вып. IV, соб., 1913, с. 127.
[5] Хилл Т. Көстәрилән әсәр. с. 289.

лизми арадан галдырмаға чалышан философ өз мәгсәдинә наил олмур, идеализмә гапылырды.

Чемс јазырды ки, субстансија «дујғуларын мүәјјән груплашмасыдыр» вә бу мә'нада Беркли һаглыдыр[1]. Чемс сүбут етмәјә чалышырды ки, шүур дахили факт, варлығын принсипи, маһијјәт кими мөвчуд дејилдир. Философ шүурун десубстантивасијасына чалышырды, јә'ни сүбут едирди ки, шүур анчаг «ахын» шәклиндә—актуал һәјатын сонсузлуғу шәклиндә мөвчуддур: шүур—актуал һәјатдыр, актуал тәчрүбәдир, «өз конкретлијиндә тамамилә реалдыр». О, бир тәрәфдән «шүур» анлајышындан тамамилә имтина етмәји тәләб едир, дикәр тәрәфдән, онун јеканә реаллыг олдуғуну сүбут едирди. Шүур «бу вә ја дикәр маһијјәти ифадә етмир вә варлығын илкин принсипинә мәхсус дејилдир»; «Мәнә елә кәлир ки, һамынын ачыг шәкилдә шүурдан имтина етмәси дөврү кәлиб чатмышдыр»[2]. Ејни заманда философ билдирир ки, «фикирләрин мөвчудлуғуну инкар етмәк олмаз»[3]. Сөзүн классик мә'насында шүуру рәдд едән Чемс ону тәчрүбә илә ејниләшдирирди вә мәһз тәчрүбәни јеканә онтоложи варлыг һесаб едирди. Шүур «мүхтәлиф тәчрүбәләр арасындакы мүнасибәтләр васитәси илә изаһ олунур, ејни заманда, һәмин мүнасибәтләрин өзү тәчрүбәни тәмсил едир»[4]. «Һәр һалда мән потенсијада һәр шејәм», «каинатда мәним үчүн доғма олмајан һеч шеј јохдур, буна көрә дә идеализм шејләрин тәбиәтини бизим мәнлә доғмалашдырыр»[5]. Беләликлә, шүуру рәдд етмәклә Чемс идеализми дејил, анчаг материализми рәдд едирди. О инанырды ки, шүура мүрачиәт етмәк материјаја мүрачиәт етмәји мәнтиги зәрурәтә чевирир вә нәтичәдә варлығын материја вә шүура бөлүнмәси бахышына апарыб чыхарыр. Бу чүр «дуализми» рәдд етмәк јолу илә о «нејтрал монизмә» кәлиб чыхырды. Чемсин идрак нәзәријјәси онун онтолокијасындан һеч дә уғурлу дејилди.

Чемс билдирирди ки, о, идрака натуралист бахышы мүдафиә едир. Бу бахышы о, сағлам фикрин бахышы илә ејниләшдирирди. Чемсин фикринә көрә идрак үч мәрһәләдән ибарәтдир: сағлам фикир, елм вә тәнгиди фәлсәфә (рефлектив идрак). Онун јаздығы кими, сағлам фикир идракын өзүлүдүр, бинанын «вестибүлүдүр»; бинанын ичәрисинә кирән һәр шеј вестибүлдән кечдији кими, идрака дахил олан һәр чүр билик дә сағлам фикирдән башламалы, она әсасланмалыдыр. Сағлам фикир идракын инкишафында «бөјүк бир дөвр, руһун инкишафында әзәмәтли бир мәрһәлә—сағлам фикир мәрһәләси тәшкил едир»[6]. Сағлам фикир дәјишилмәјә мә'руз галмыр, чүнки о бүтүн дәјишикликләрин сынағындан кечмиш

[1] Јенә орада, с. 290.
[2] **Джемс У.** Существует ли сознание?, с. 127.
[3] Јенә орада, с. 103.
[4] Јенә орада.
[5] **James W.** Essays ..., p. 25.
[6] **Джемс У.** Зависимость веры от воли, с. 101—102.

биликдир. «Биз өз евимиздә һәр нечә кәлди дәјишикликләр едә биләрик, лакин илк архитекторун әсас планы галыр»[1]: шејләрин фикри формалары елм вә фәлсәфәјә нисбәтән сағлам фикирдә башга чүр мә'на вә мәзмун кәсб едир. «Бизим сонракы тәнгиди фәлсәфи консепсијаларымыз тәфәккүрүн бу тәбии, доғма дили илә мүгајисәдә ушаг ојунчаглары вә мә'насыз уjдурмалардыр»[2]. Сағлам фикри инкар етмәк «алими-биәмәлликдир». Сағлам фикрин ролуну мүтәфәккир һәддән чох шиширдирди: о инанырды ки, «биз башга терминләрлә дүшүнмәјә тәбии олараг габил дејилик», «сағлам фикир категоријалары һәгигәтән бүтүн бәндләр үзрә галиб кәлир»[3]. Бунунла белә, философ унудурду ки, сағлам фикир идракда һисси мәрһәләдән узаға кетмир, идрак проблемләрини исә әсла мүлаһизә објектинә чевирмир. Сағлам фикир әслиндә расионал тәнгиди идрака дејил, инама, рә'јә маликдир ки, бу да һеч дә һәмишә һәгиги олмур. Сағлам фикир инамы, рә'ји сүбутсуз гәбул едир. Чемс исә идракы тәдгиг едир вә мүлаһизәләрини әсасландырырды. Икинчиси, сағлам фикир үчүн шүур—ин'икасдыр, һәгигәт исә—мүтабиглик. Чемс, ашағыда көрәчәјимиз кими, бунунла да разылашмырды. Буна көрә дә прагматист идрак нәзәријјәсини идрак һаггында сағлам фикрин стратекијасы кими гәбул етмәк чәтин ки мүмкүн олсун.

Чемсин фәлсәфәсиндә идрак нәзәријјәсинин әсас проблеми—«билик нәдир?» вә о нечә әлдә едилир проблеми халис тәчрүбәјә аид олан бир проблем кими дүшүнүлүр. Онун үчүн «идрак нәдир?», «билик нәдир?» кими суаллар «тәчрүбә нәдир вә о бизә нә верир?» кими суала адекватдыр. Буна көрә дә Чемс бизә классик идрак нәзәријјәси типли бир тә'лим тәгдим етмәкдән узагдыр: о, идракын кенеолокијасыны тәчрүбәнин механизминдә ахтарырды. Онун тәфсириндә идрак инсанларын јарадычы фәалијјәти, објектлә субјектин гаршылыглы тә'сир просесинин нәтичәси кими дејил, организмин мүһитә ујғунлашмасы кими тәгдим едилир. Чемс, әввәлән, идракын предметини дәрк едәндән—субјектдән харичдә вә ондан асылы олмајан мүстәгил варлыг кими дүшүнмүр, икинчиси, о шүуру ин'икас функсијасындан мәһрум едир, бунунла да идракы материјанын да ин'икасы кими анламыр, нәһајәт, һәгигәти керчәклијә мүтабиглик, онун ин'икасы кими дејил, анчаг организмин мүһитә ујғунлашма габилијјәтинин нәтичәси һесаб едирди. Организм мүһитә ујғунлашма просесиндә изтирабдан гачмаға, зөвгә доғру чан атмаға чалышыр, онда хејрә, фајдалылыға мејл, мөһкәм ирадә формалашыр. Бу ирадә идракдыр ки, онун да әсасында јашамаг, өзү өзүнү саламат сахламаг инстинкти дурур. Башга сөзлә, Чемс үчүн идрак мүһитә мүвәффәгијјәтлә ујғунлашма габилијјәтидир. Бу бахыш ону идрак һаггындакы классик бахышларла кәскин мүнагишәјә кәтириб чыхармышды.

[1] Јенә орада, с. 12.
[2] **Джемс У.** Прагматизм, с. 106.
[3] Јенә орада, с. 113.

Чемс инанырды ки, идрака прагматист бахыш онун һаггындакы ән'әнәви бахышлары—материализми, идеализми, објективизми, субјективизми вә с. алт-үст едир. Бу бахышлар идракы, шүуру, билији вә с. хүсуси нөв варлыг, маһијјәт һесаб едирди, һәм дә күман едирди ки, идрак нә исә бејинлә—кизли рабитәләрлә әлагәдардыр. Һалбуки идрак, шүур, билик вә с. дахили—«кизли», көзәкөрүнмәз һадисәләр дејил, онлар организмин еlә көз габағында баш верән һәрәкәтләри, давранышларыдыр. Буна көрә дә идрак нәзәријјәси идрак просесинин кизли механизмини ачмаг дејил, мүлаһизәләрин—бу вә ја дикәр һәрәкәтин, давранышын әсасландырылмасы, јохланылмасы вә тәсдиги, јә'ни онларын һәгигилији илә мәшғул олмалыдыр. Буна көрә дә прагматизмдә идрак нәзәријјәси һәгигәт нәзәријјәси илә ејниләшдирилир.

Идракын структуруну Чемс тәчрүбә, анлајышлар вә инамлардан ибарәт һесаб едир. «Тәчрүбә» сөзүндән о ачыг-ајдын суи-истифадә едир вә буна көрә дә нәзәри идрак әсла онда тәдгигатдан кәнарда галыр. О инаныр ки, «һисси реаллыг дујғуларын ахыныдыр»[1], дујғу ахыны исә мүстәгил тәчрүбәдир, даһа доғрусу, онун фрагментидир. Гаврајыш әслиндә низамланмыш тәчрүбәдир. Беләликлә, о идрака дујғулардан дејил, организм илә мүһитин билаваситә тәмасындан башлајыр. Мүтәфәккир инаныр ки, билик, маһијјәт, варлыг, мадди вә ја руһи реаллыг дејил, о, организмин өзүнү јашатмаг вә инкишаф етдирмәк үчүн мүһитлә тәмаса кирмәк габилијјәтидир. Мүстәгим тәчрүбә дејәркән Чемс һиссләрдән, ирадi вә гејри-ирадi импулслардан, психоложи актлардан, организмин бүтүн елементләринин һәрәкәт вә давранышындан, онун изтираб вә зөвгләриндән вә с. ибарәт мүрәккәб бир комплекс нәзәрдә тутурду. Билији бу чүр анлама, Чемсә көрә, радикал емпиризмдир, һәр чүр васитәлијин арадан галдырылмасыдыр. Бурада дәрк едән субјектлә објект артыг һиссәләрә бөлүнмүр, әксинә, онлар бир-бири илә говушур—субјект објектин һәгигәтини башга васитәләрлә дејил, дахилдән, билаваситә сејр едир, анлајыр, онунла јашајыр. Мүстәгим тәчрүбәнин вердији билик интуитив биликдир. Буна көрә дә радикал емпиризм—иррасионалист тә'лимдир: о, идракы анчаг биоложи ганунлар үзәриндә гурур, јә'ни билији, һәгигәти керчәклијин инсан шүурунда ин'икасы кими дејил, анчаг мүһитлә организмин билаваситә тәмасы кими баша дүшүр.

Чемс јазырды ки, инсан ваһид организмдир. Бу организм анчаг биоложи ганунларла идарә олунур. «Шүур» дејилән шеј әслиндә «мәгсәд мүбаризәсидир», јә'ни јашамаг уғрунда мүбаризәдир. Билик шүурдан, зәкадан дејил, организмин мәгсәдиндән, јә'ни онун өзүнү саламат сахламаг—јашатмаг инстинктиндән доғур. Шүур, көһнә психолокија вә фәлсәфәнин һесаб етдији кими, анчаг бејинлә әлагәдар олан шеј олсајды, онда организм јашаја билмәзди. Шүур—«фасиләсиз ахындыр», о, организмин һәрәкәти, давранышы шәклиндә мөвчуддур, һәјатын ахыны—

[1] Јенә орада, с. 118.

шуурун ахыны демәкдир. Организм бүтүнлүклә өз функсијасыны јеринә јетирәркән шуурлулуг функсијасыны јеринә јетирмиш олур. Башга сөзлә, шуур елә бил ки, бүтүн организмә јајылмышдыр.

Шуурун функсијасы организмин һәјат, мәгсәд, саламат галмаг, һәзз алмаг, изтирабдан гачмаг, демәли, јашамаг, өз һәјатыны давам етдирмәк фәалијјәтиндә өзүнү көстәрир. Буна көрә һәјатын фасиләсизлији бир мәгсәддән дикәринә кечидин зәрурилији, онун «һәјаты», мөвчудлуг вә маһијјәти кими чыхыш едир. Шуурун бу чүр анлајышы, Чемсин фикринчә, прагматизмин «хидмәтидир». Шуур маһијјәт дејил, о анчаг мөвчудлугдур—һәјатын ахыны онун мөвчудлуг саһәсидир. Шуур халис тәчрүбә кими өзүнү һәјат ахыны шәклиндә реаллашдырыр. Бу о демәкдир ки, «фикирләр дә шејләрин дүзәлдији әшјалардан дүзәлдилмишдир», јә'ни шуур организмин физики һәрәкәтләринин ејнидир. Буна көрә дә шуурла керчәклијин ин'икасындан сөһбәт кедә билмәз; о, организмин мүһитлә әлагәјә кирмәјә јөнәлдилән ирадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Башга сөзлә, идрак шуур дејил, о, һәрәкәт, давраныш, иш вә фәалијјәт тәләб едир, бунлар үчүн исә өз нөвбәсиндә, билик дејил, инам зәруридир. Бунунла Чемс билији фајда верән инамла әвәз едир вә идрак нәзәријјәсини инамы тәдгиг етмәјә јөнәлдир. Инамла мүстәгим тәчрүбә арасында анлајышлар дајаныр. Онлар инама апаран «аләтләрдир».

Лакин Чемс анлајышлары вә онларын үзәриндә гурулан расионал идракы бүсбүтүн рәдд едирди. Онун тәфсириндә анлајыш идрак, ин'икас формасы дејил, мүһитлә ујғунлашмаг үчүн организмин тәтбиг етдији васитәләрдир—«аләтләрдир». Философ бүтүнлүклә зәканы рәдд едир, она гаршы һәјат фәлсәфәсинин башладығы мүбаризәни давам етдирирди. О, мәнтигдән бирдәфәлик вә һәмишәлик имтина етмәји тәләб едирди[1].

Һисси идракдан расионал идрака, дујғудан зәкаја маһијјәтчә диалектик олан кечиди, мүтәфәккир тәчрүбәнин бир нөвүндән дикәр нөвүнә кечид кими баша дүшүрдү. Философа көрә, тәфәккүр, шејләрин һәгигәтини верән идрак, шуур акты дејилдир; о, кәркинлик вә нараһатлыг доғуран ситуасијанын—мүһитин инсан тәрәфиндән јашанылмасыдыр, кәркин, шүбһәли, демәли, нараһатлыг вә изтираб доғуран ситуасија инсаны һәмин вәзијјәтдән гуртармаға сөвг едир. Инсан бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн белә ситуасијалара кечмәјә чалышыр ки, онлар она физики вә руһи раһатлыг, фајда вә зөвг верир, организми зәрәр вә тәһлүкәдән хилас едир. Һәр шеј өз гајдасындадырса, онда нә һәгигәт вар, нә јанылма, нә дә ки изтираб. Мүһит, ситуасија гејри-мүәјјәнлик, нараһатлыг, изтираб доғуран кими, организм вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарыр—буну классик фәлсәфи тәфәккүр фикри фәалијјәт, дүшүнчә адландырмышдыр. Һалбуки, Чемсин гејд етдији кими, бурада бејин дахилиндә кизли просесдән сөһбәт кетмир. Бу, организмин мүһитә ујғунлашма габилијјәтидир. Нәзәри фәалијјәт зәка, фикри фәалијјәт, дүшүнчә, тәфәккүр деји-

[1] Хилл Т.И. Көстәрилән әсәр., с. 284.

лән шеј организмин өзү илә мүһит арасында мүвазинәт јаратмасы кими габилијјәтдән башга бир шеј дејил. Бу габилијјәт исә бејинә дејил, бүтүнлүклә организмә хас олан физики һәрәкәтдир. Башга сөзлә, тәфәккүр, шүур—организмин биоложи, физики функсијасыдыр. «Бу функсија исә дәркетмәдир»[1]. Анлајышлар да Чемсин фәлсәфәсиндә керчәклијин үмумиләшдирилмиш фикри ин'икасы кими дејил, мүһитә ујғунлашма аләтләри кими тәфсир едилир. Онлар конкрет шәхсләр тәрәфиндән мәгсәд үчүн јарадылыр, сонралар онларын јарадычылары унудулур. Инсан даим анлајышларла мүбадилә едир. Чемсин јаздығы кими, анлајышлар, «фактлар»—мәнтиги шәкилдә истифадә етмәк үчүн бизим ишләтдијимиз көмәкчи васитәләрдир»[2],—бизим бүтүн нәзәријјәләримиз—аләтләрдир, онларын һамысы керчәклијә ујғунлашманын әгли үсулларыдыр»[3]. Анлајышлар—«һагг-һесаб китабы» кими инам үчүн јарадылыр вә инама хидмәт едирләр.

Чемс гејд едирди ки, тәчрүбә дә, анлајышлар да инсаны ишә, һәрәкәтә сөвг едән инам верир. Инсан инамсыз һәрәкәт едә, мүһитлә тәмаса кирә, јашаја билмәз; инам инсаны һәрәкәтә кәтирән гүввәдир. Инам вә һәрәкәт бир-бирини шәртләндирир, буна көрә дә инамы һәрәкәтә һазырлыг кими мүәјјән етмәк олар. Инама наил олмаг фикрин јеканә функсијасыдыр,—дејә философ јазырды. Буна көрә дә фәлсәфә, елм билијә дејил, инама наил олмаға чалышмалыдыр. Инам биликдән үстүндүр, она көрә ки, билик организмин раһатлығыны позур, һалбуки, инам мүһитлә инсан арасында мүвазинәт јарадыр. Чемс инанырды ки, инам бүтүнлүклә чәмијјәтин мүаличәси үчүн «дәрмандыр». Лакин инам өз-өзүнә јаранмыр, онун үчүн нүфуз лазымдыр. Нүфуз күтләләри идарә етмәк үчүн ән әлверишли методдур. Чемс Аллаһы бу чүр инам үчүн нүфуз һесаб едирди.

Чемсин һәгигәт консепсијасы даһа мараглыдыр. Һәгигәтин анлајышы мәсәләсиндә прагматикләр өзләринә мәхсус мөвге тутурлар. Онлар да марксистләр кими һәгигәти тәчрүбә, һәрәкәт вә фәалијјәтлә әлагәләндирирләр. Марксистләр үчүн һәгигәт—халис објективликдән доғур, прагматикләр үчүн исә һәгигәтин објективлијиндән сөһбәт кедә билмәз. Чемс үчүн, мәсәлән, идракын, мүлаһизә вә анлајышларын јеканә мәнбәји тәчрүбә, инстинктә кечмиш вәрдишдир. «Инсанларын әгидәләри һәмишә капиталлашдырылмыш тәчрүбәдир»[4],—дејә о јазырды. Һәгигәти һәмин тәчрүбәдән кәнарда дүшүнә билмәјән мүтәфәккир инанырды ки, «капиталлашдырылмыш тәчрүбә» практик нәтичә, фајда вә мәнфәәт верән тәчрүбәдир вә буна көрә дә һәгигәти објектив реаллыгда дејил, һәмин тәчрүбәнин сферасында ахтармаг лазымдыр. Биликләримиз, анлајышларымыз вә с. фактлара, реаллыға дејил, бу тәчрүбәјә ујғун, она

[1] Джемс У. Существует ли сознание? с. 104.
[2] Джемс У. Прагматизм, с. 107.
[3] Јенә орада, с. 120.
[4] Джемс У. Прагматизм, с. 138.

мүтабиг оларкән һәгигәт олур. Бәшәри тәләбләр системинин өзү дә, Чемсә көрә, һәмин тәчрүбәнин нәтичәсидир. «Елмдә һәгигәт одур ки, о бизә тәләбләрин өдәнилмәсинин максимал чәмини верир, бураја һәмчинин зөвгүн тәләбләри дә дахилдир»[1]; «Гысасы, «һәгигилик» садәчә олараг бизим тәфәккүр тәрзимиздә әлверишлиликдир»[2]; «һәгиги идејалар бизи јалныз фајдалы һисси шејләрә дејил, һабелә фајдалы сөз вә анлајышлар системинә апарыр»[3]. Һәгигәт инсанларын практик тәләбләринә чаваб вермәли, онларын хејринә ишләмәли вә мәгсәдләринә мувафиг олмалыдыр. Буна көрә дә,—дејә Чемс изаһ едирди,—һәгигәт варлыг вә ја тәфәккүр, материја вә ја шүурла әлагәдар олан бир шеј дејилдир. Һәгигәтин материалист вә идеалист анлајышы, јә'ни онун материјадан вә ја идејадан һасил едилмәси һаггындакы бахышлар да мифдир.

Прагматизм һәгигәтин ән'әнәви консепсијаларындан јан кечмәјә чәһд едир. Гејд едилдији кими, онун үчүн реаллыг дејилән шеј нә материјадыр, нә дә идеја, о «нејтрал материалдыр» ки, тәчрүбәдә дә тәзаһүр едир. Биликләримизин һәгигилијини дә елә бу сферада ахтармаг лазымдыр. «Һәгигәт тәчрүбәдә тәзаһүр едир»[4]—дејә Чемс јазырды. «Тәчрүбә—һагты газанылан мүлаһизәдир», елә бир шејдир ки, бизә фајда верир, организм үчүн физики вә руһи раһатлыг төрәдир, инсана зөвг вә мәнфәәт верир. Бунлар исә објектив реаллығын дејил, анчаг ифадә васитәләринин атрибуту ола биләр. Дивардакы саат вә ја Јапонијанын мөвчудлуғу һаггындакы мүлаһизәләр,—дејә Чемс јазырды,—һәгигидир, чүнки онлар фајдалыдыр. Објект мәним үчүн фајдалы дејилсә, онун һаггындакы мүлаһизәнин һәгиги вә ја јанлышлығы әсла мә'насызлыгдыр. Бурадан философ белә нәтичә чыхарырды ки, һәгигәтин функсијасы—фајдалылығын функсијасыдыр; мүлаһизә «фајдалыдыр, чүнки о, һәгигәтдир», һәгигидир, чүнки о, фајдалыдыр, јахуд да «һәгиги фикир—фајдалыдыр»[5]. Һәгигәти Чемс јохлама вә тәсдиглә дә әлагәләндирирди.

Јохлама вә тәсдиг дејәркән Чемс биликләримизин һәгигилијини, ичтимаи практикада јохланылыб тәсдиг едилмәсини нәзәрдә тутурду. Практик нәтичә, онун әгидәсинчә, һәм јохламаны, һәм дә тәсдиги өзүндә еһтива едир. Она көрә дә јохлама онун үчүн практик нәтичә, практик нәтичә исә—јохламадыр. Башга сөзлә, о ме'јарла сүбуту, јохлама вә фајдалылығы ејниләшдирирди. Һәгигәтин мүтабиглији дејәркән Чемс мәһз буну нәзәрдә тутур.

Һәгигәтин керчәклијә мүтабиг олан билик кими характеризә едилмәси Аристотелә мәхсусдур. Белә бир характеристика илә Чемс дә разылашырды. Лакин мүтабиглији о керчәклијә дејил, тәчрүбәјә мүтабиглик

---

[1] Јенә орада, с. 133.
[2] Јенә орада, с. 136.
[3] Јенә орада, с. 132.
[4] Јенә орада, с. 134.
[5] Јенә орада, с. 125.

кими тәфсир едирди. «Һәгиги идеја о идејадыр ки, биз ону мәнимсәјә, јохлаја, тәсдиг вә тәтбиг едә билирик. Бизим бу чүр рәфтар едә билмәдијимиз идеја—јалан идеја адланыр»; «Идеја һәгиги һадисәләрин һесабына һәгиги олур: онун һәгигилији һадисә, просесдир, мәһз онун јохланылмасы просесидир»[1]. Чемсин һәгигәт нәзәријјәсинин дикәр бир чәһәтини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. О да онун верификасијаја бағлылығыдыр. Әслиндә Чемс сонралар позитивизмин мәһәк дашына чеврилмиш верификасија нәзәријјәсинин банисидир. Онун үчүн дә һәгигәт—јохламадыр. «Бизим үчүн һәгигәт просесләрин јохланылмасынын үмуми адыдыр», «Һәгигәтин дәјәри вә мә'насы онун јохланылмасы просесиндәдир»[2]. Философ күман едирди ки, јохлама вә мүтабиглик фајдалылыға аиддир. Буна көрә дә мүтабиглијин өзүнү дә анчаг фајдалылыгда ахтармаг лазымдыр. Мүтабиглик «фајдалылыг һаггында һәрәкәтә аиддир»[3]. Һәгигәтин, Чемсә көрә, һәгиги идракы керчәклијин сурәти, онун образы олмасы һаггындакы материалист бахышы Чемс гәти рәдд едирди. Һәгигәти керчәклијин ин'икасы кими тәфсир едән консепсијадан имтина едән Чемс гносеолокијада о заманлар чох дәбдә олан «символлар нәзәријјәсинә» мејл едир вә јазырды: «Бизим идејаларымыз шејләрин сурәти дејил, анчаг онларын символларыдыр. Мәкәр «кечмиш», «әзәмәт», «спонтанлыг» вә с. руһумузун копијасы едилмәјә габилдирләр?»[4]. Һәгигәти шүурда ахтаран интеллектуалистләр, Чемсә көрә чидди сәһв едирләр; һәгигәт интеллектин дејил, бүтүнлүклә организмин фәалијјәтинин нәтичәсидир; организм тәбии гүввәдир вә мәсәләјә бу бахымдан јанашылмасы Чемси һәгигәтин натурализасијасына кәтириб чыхарыр. Организм һәјат просесиндә өзү үчүн фајда верән шеји һәгигәт кими гәбул едир. Јә'ни һәгигәт вә онун ме'јары организмин тәбии һалында—онун зөвг илә изтираб арасындакы сечиминдәдир. Фајдалылыг,—јазырды Чемс,—«бизим идејаларымызын мүәјјән әламәтидир»[5]; «һәгигәт өз нәтичәсиндә практикдир»[6]. Һәгигәт «бизә хидмәт едән вә бизим үчүн ишләјән шејдир». Идејалар һәгиги олмаг үчүн бизим үчүн ишләмәлидир. Јә'ни һәгигәтин ме'јары организмин зөвг илә изтираб арасындакы сечиминдәдир. Һәгигәтә бу чүр бахыш бүтүн американ руһунун фундаментал атрибутудур. Бу атрибутун өзтәсдигиндә Ч.Дүинин инструментализми (експериментализми) мүһүм рол ојнамышдыр.

---

[1] Јенә орада, с. 123—124.

[2] Јенә орада, с. 134.

[3] Јенә орада, с. 132.

[4] Јенә орада, с. 130.

[5] James W. Pragmatism, p. 303.

[6] Ibid, p. 370.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛИЗМ (ИНСТРУМЕНТАЛИЗМ)

Ч.Дүи

Чон Дүи американ мәдәнијјәти вә тәфәккүр тәрзинин инкишафында әвәзсиз хидмәтә малик бир мүтәфәккир, ичтимаи хадим, педагог, көркәмли тәһсил ислаһатчысыдыр. Онун фәлсәфи фәалијјәти американ тәфәккүрүнүн инкишафында хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едир. Мүтәфәккирин фәалијјәти чохсаһәлидир: фәлсәфә, мәнтиг, елмләрин методолокијасы, етика, естетика, педагокика вә с.; о, елмин мүхтәлиф саһәләринә һәср едилмиш минә гәдәр әсәрин мүәллифидир. Дүи прагматизми билаваситә практикаја тәтбиг етмәјә, ону американ руһунун, американ һәјат тәрзинин фундаментал принсипи кими тәсбит етмәјә чалышырды. Мүтәфәккир тә'лим-тәрбијә просесини прагматик принсипләр үзәриндә гурулмасыны тәләб едирди. О бу мәгсәдлә АБШ, Јапонија, Чин, Түркијә вә с. өлкәләрин мәктәб вә үмумән тәһсил системинин јенидән гурулмасында билаваситә иштирак едирди. Дүинин фәлсәфәси американ мә'нәви варлығынын, үмумијјәтлә, американизм руһунун «һәрәкәтверичи гүвәләриндән» бири кими чох вахт онун «еванкелијасы» һесаб едилир. Америкада вә үмумән дүнјада фәлсәфи идејалар онларын тә'сир даирәсинин кенишлији, онлара алудә олан публиканын чохлуғу илә дәјәрләндирилир. Бу бахымдан Дүининки кәтирмишдир. Өз ардычылларынын сајына вә идејаларынын чазибәдарлығына көрә АБШ-да онунла рәгабәтә кирән мүтәфәккир, елм адамы тапмаг мүшкүл ишдир.

Чон Дүи Вермонт штатынын Барлингтон шәһәриндә анадан олмушдур. Мичиган, Чикаго вә Колумбија (Нју-Јорк) университетләриндә профессор ишләмишдир. Онун фәлсәфи көрүшләри Һекелин тә'сири алтында формалашмышдыр. О јазырды ки, Һекелин субјект, објект, материја, руһ, зәка вә с. һаггындакы мүлаһизәләри «анчаг интеллектуал формулалар дејилди»[1]. Онун өзүнүн «Абсолјутизмдән експериментализмә» мәгаләсиндә е'тираф етдијинә көрә Платонун да онун фәлсәфәсинин тәшәккүлүнә аз тә'сири олмамышдыр. Лакин о прагматизмә мәһз Чемсин тә'сирилә кәлмишдир. Ады чәкилән мәгаләдә онун Чемсин прагматизмини гәбул етмәсинин сәбәбләри көстәрилир. Дүи көстәрирди ки, философлар һәјаты вә организми структурал вә статик мә'нада анламышлар; Чемс исә онлара нечә варса елә дә јанашырды. Бу јанашма һәјаты вә организмләри динамик вәзијјәтдә кәтүрүр, буна көрә дә,—јазырды Дүи,—Чемсин фәлсәфәдә етдији ингилаб «хүсуси мә'наја маликдир»[2]. Чемс инсана објектив, тәбии, биоложи организм кими бахырды вә бу да Дүинин зөвгүнү охшајырды. Дүинин фәлсәфәси «инструментализм», «експериментализм», «експериментал натурализм», «емпирик метафизи-

---

[1] Dewey J. From Absolutism to Experimentalism, in «Contemporary American Philosophy», vol. II, p. 21.

[2] Ibid, p. 25.

ка» вә с. адланыр. О, американ натурализминин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Дуи прагматизмә Чемсин тә'сири алтында кәлсә дә, онуң фәлсәфәси өз проблематикасы, метод вә методолоқијасына көрә даһа чох Пирсә јахындыр, нәинки Чемсә. О да Пирс кими елми тәдгигатын мәнтигини јаратмаға чалышыр, методоложи проблемләри өн плана чәкмәјә чәһд едирди. Дуи инанырды ки, идеја—истифадә олунмуш «мүһакимәнин мә'насыдыр»[1]. Истифадә исә мүһакимәни вә ја анлајышы експериментдән кечирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Дуи—орижинал мүтәфәккирдир. О, прагматизмин Чикаго мәктәбинин јарадычысыдыр. Онун фәлсәфәси Америкада чохларынын һәјат тәрзинин әсасында дајаныр. Педагожи фәалијјәтлә бәрабәр, философ «Мәктәб вә чәмијјәт», «Демократија вә тәрбијә», «Фәлсәфәнин реконструксијасы», «Бәшәри проблемләр», «Мәнтиги тәдгигатлар», «Биз нечә дүшүнүрүк», «Тәбиәт вә тәчрүбә» вә с. әсәрләр јазмышдыр. Онларын бир чоху әсримизин фәлсәфи тәфәккүрүнүн инчиси кими гијмәтләндирилир.

Ч.Дуи прагматист иди вә сөз јох ки, фәлсәфәнин тәбиәт вә маһијјәтини, онун мәгсәд вә вәзифәсини өз стратекијасындан дәјәрләндирирди. Мүтәфәккирин инамына көрә фәлсәфә Аристотелдән бәри философларын һесаб етдикләри кими тәәччүбдән дејил, **сосиал стрес вә кәркинликдән доғур.** Тарихи просесдә өз мәншәји вә тәбиәти е'тибарилә инстинктив олан стресләр кәмијјәтчә чохалыр, кејфијјәтчә дәјишәрәк сосиаллашыр. Заман кечдикчә стресләр психи кәркинлик, нараһатлыг төрәдир; онлар конфликтләрин әсасында дајаныр, сосиал кәркинлијин мәнбәји вә сәбәби кими чыхыш едирләр. Бу исә өз нөвбәсиндә инсанын вә чәмијјәтин әһвалыны позур, патоложи вә сосиал кәркинликләрин јаранмасына сәбәб олур. Ағыр вәзијјәтә дүшән инсан вә чәмијјәт фәлсәфәјә апелјасија етмәли олур. Бу бахымдан фәлсәфә үмид чырағы, бәшәри мөвчудлуғун вәзијјәтини јахшылашдыран, инсаны хошбәхт етмәјә чалышан бир «инструментдир»; инсан өзүнү хошбәхт етмәк, һәјатыны јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә мүхтәлиф чүр «експериментләрә» мүрачиәт етмәли олур. Фәлсәфә—онлардан биридир. Өзүнүн һуманистик миссијасыны јеринә јетирмәк үчүн фәлсәфә елми, педагожи, тәрбијәви методлар һазырлајыр, онларын васитәсилә шүурлары тәмизләјир, бунунла да стресләрин вә сосиал кәркинлијин арадан көтүрүлмәсинә наил олур. Прагматизм, инанырды Дуи, бу чүр методлардан биридир. Прагматизм бир фәлсәфи систем кими сосиал тәчрүбәни анализ етмәк јолу илә ондакы проблемләри, зиддијјәтләри, антиномијалары үзә чыхарыр, онларын арадан галдырылмасы үчүн експериментләр кечирир, бунунла да стресләри вә сосиал кәркинлији зәифләдир, чәмијјәти вә инсаны патолоқијадан нормаја доғру дәјишмиш олур. Һәгиги фәлсәфә, Дуијә көрә, бу мәгсәд үчүн кара кәлән, онун үчүн јаранан методдур.

---

[1] Dewey J. How we Think, N.Y. 1933, p. 41.

Спекулјатив метафизика прагматизм үчүн мәгбул сајылмајан, фајдасыз бир мәшғулијјәтдир. Бунунла белә, прагматизмин мәгсәдләрини һәјата кечирмәк үчүн дүнја һаггында мүәјјән бир тәсәввүр зәруридир. Вә буна көрә дә прагматикләрдән һеч ким мүвафиг онтоложи консепсијасыз кечинә билмәмишдир. Дүи дә бу гәбилдәндир: онун үчүн спекулјатив метафизика кәрәксиздир, лакин инсан дүнјададыр. О, дүнјасыз кечинә билмәз. Буна көрә дә дүнја һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олмалыдыр. Бу тәсәввүр фәлсәфә тәрәфидән формалашдырылыр. Фәлсәфә дүнја һаггында тәсәввүр јарадаркән тәчрүбәдән чыхыш етмәлидир. Беләликлә, өзүндән әввәлки прагматикләр кими, Дүи дә тәчрүбәни өзүнүн фәлсәфәсинин онтоложи базасы кими гәбул едир.

Ч.Дүи үчүн метафизика тәчрүбәдән реконструксија олунмалыдыр; тәчрүбә јеканә реаллыгдыр, онда дүнја, варлыг, материја, шүур өз ифадәсини тапыр. Тәчрүбә бәшәри мөвчудлуғун бүтүн сфераларынын мәчмусудур. Лакин тәчрүбә «хаммалдыр», фәлсәфә ону јенидән ишләмәли—реконструксија етмәлидир; тәчрүбәнин мүәјјән метод вә методолокија васитәсилә реконструксијасы инсана дүнја һаггында мүәјјән тәсәввүрләр системи верир. Бу—фәлсәфәдир. Беләликлә, фәлсәфә дүнја һаггындакы тәсәввүрү шүурдан, материјадан дејил, инсанларын тарихи просесдә топладығы тәчрүбәдән һасил едир. Дүинин системинин «емпирик метафизика» адланмасынын сәбәбләриндән бири дә будур.

Ч.Дүи сүбут едирди ки, идеја өз варлығыны вә һәгигәтини анчаг експериментдә тәсдиг етдирә биләр. О, һәјати тәчрүбә илә елми експериментә адекват анлајышлар кими бахырды. Һәјат фәлсәфи идејанын јаранмасы, мөвчудлуғу вә һәгигилији үчүн мәнбә, ејни заманда експериментдир. Експеримент һәгигәтлә јанылма, варлыгла һечлик арасында критеридир; експериментдә тәсдиг олунмајан шеј варлыға дахил едилә билмәз. Елми лабораторија вә практик һәјат експеримент сферасыны тәшкил едир. Идејалар, нәзәријјәләр, анлајышлар, бахышлар вә с. өзләринин һәгигилијини вә јанлышлығыны, мә'на вә мә'насызлығыны анчаг експериментдә тәсдиг едә биләр. Елми апаратын үнсүрләринин өзләринин мә'на вә һәгигилији истифадә илә әлагәдардыр. Бурада о «прагматизм принсипинә» вә ја «Пирс принсипинә» сәдагәтини нүмајиш етдирирди. Онун метафизикасынын «експериментализм» кими характеристикасы да бунунла әлагәдардыр.

Ч.Дүинин бахышлары, гејд едилдији кими, классик алман фәлсәфәсинин тә'сири алтында формалашмышдыр. Сонралар мүтәфәккир хүсуси фәлсәфи тә'лим јаратса да, о һеч вахт алман идеализминин тә'сириндән хилас ола билмәмишдир. Лакин классик алман философларындан фәргли олараг, Дүи фәлсәфәни бир нөв утилитарлашдырмаға—ону практик, күндәлик һәјата, актуал бәшәри проблемләрә даһа чох јахынлашдырмаға чалышырды. Фәлсәфәнин педагокикаја, тәрбијә нәзәријјәсинә дөнүшүнү о, һәмин мәгсәдин һәјата кечирилмәси үчүн јеканә чыхыш јолу һесаб

едирди. Мүтәфәккир инанырды ки, фәлсәфә инсана доғру дөнүш етмәли, онун проблемләри илә јашамалы, инсан тәбиәтинин дәјишдирилмәсинә чалышмалыдыр. Башга сөзлә, өзүнү педагожиләшдирмәли—тәрбијә методуна чевирмәлидир. Фәлсәфәнин мә'насы, онун һәјатилији, философун фикринчә, онун тә'лим-тәрбијә просесинә мүнасибәтиндә—јени инсан нәсилләринин јетишдирилмәсиндә билаваситә иштиракындан асылыдыр. Мүтәфәккирин фәалијјәтинин бу чәһәти хүсусилә тәгдирәлајигдир.

Дүи јазырды ки, фәлсәфә инсаны сөзүн әсл мә'насында тәрбијә етмәли, ону руһи вә әхлаги чәһәтдән камилләшдирмәлидир. Мәһз буна көрә, фәлсәфәни «үмуми тәрбијә нәзәријјәси кими мүәјјән етмәк олар»[1]. Лакин көһнә фәлсәфә бу вәзифәни јеринә јетирмәјә габил дејилдир. Буна көрә дә фәлсәфәни јенидән гурмаг—«реконструксија» етмәк, јә'ни ону инсана, практик һәјата јахынлашдырмаг лазымдыр. Һәјат вә онун нечә гурулмасы, нечә јашамаг Дүи үчүн фундаментал фәлсәфи проблемдир. Лакин һәјат тәрзи—нечә јашама мәсәләси инсандан вә онун тәрбијәсиндән асылыдыр. Буна көрә мәктәби, бүтүнлүклә тәһсил системини ағыллы принсипләр әсасында гурмаг лазымдыр, зира мәһз онлар инкишаф вә өзүнүидарәнин, үмумән ичтимаи тәрәггинин мәһәк дашыны тәшкил едир. Мәктәб ислаһаты, тә'лим-тәрбијә системинин јенидән гурулмасы инсанын «икинчи тәбиәтини»—онун вәрдишләр системини дәјишдирмәли, мөһкәм ирадә вә мәтин характер ашыламалыдыр. Дүи инанырды ки, анчаг бу јолла фәлсәфә инсанла дүнја арасында «көрпү» јарадыр, инсан хошбәхтлијинә, һәјата хидмәт едир.

Фәлсәфәнин һәјатилијини Дүи онун сағлам фикирлә узлашмасында—практик һәјатла һәмаһәнклијиндә көрүрдү. Бу мә'нада онун тә'лими «ади шүурун профессионал философлар тәрәфиндән јенидән ишләнмәсиндән башга бир шеј дејилдир»[2]. Бу сәбәбдән философ өз тә'лимини сағлам фикир фәлсәфәсинин бир нөвү һесаб едирди. Дүи фәлсәфәни һәгигәт нәзәријјәси, халис етика, әсасландырма техникасы, «инструментал мәнтиг», «инам сәнәти» вә с. һесаб едирди. О, фәлсәфәни универсал елм кими рәдд едир, инанырды ки, ваһид там кими көтүрүлән дүнја һаггында идеја, јә'ни фәлсәфә «хәстәлик» әламәтидир. Фәлсәфә тәнгид јолу илә инсаны инама һазырлајан бир сәнәтдир. «Фәлсәфә тәнгиддир—маһијјәтдән ирәли кәлән инамын тәнгидидир»[3],—дејә о јазырды. Бу инам анчаг тәчрүбәдә өз тәчәссүмүнү тапыр; буна көрә дә фәлсәфә тәчрүбәни тәнгид јолу илә варлыгда вә тәфәккүрдә—материја вә шүурда шүбһә вә гејри-мүәјјәнлик јарадан һәр шејә сон гојур. Буна көрә Дүи фәлсәфәни инам јарадан тәчрүбә кими дүшүнүрдү.

---

[1] **Дьюи Дж.** Введение в философию воспитания, М., 1922, с. 5.

[2] Современная буржуазная философия, с. 280.

[3] Dewey J. Context and Thought, B. 1931, p. 221.

Бүтүнлүклә прагматизмдә, о чүмләдән, Дүинин фәлсәфәсиндә «тәчрүбә» ән мүәммалы анлајышдыр. Бу анлајыш неореалистләрин, о чүмләдән, Мурун «сенс-дата» анлајышынын аналогудур. Дүи инаныр ки, һәр шеј тәчрүбәдир, тәчрүбәдән кәнарда анчаг мүтләг һечлик дүшүнүлә биләр. Дүнја тәчрүбәдә мөвчуддур, она көрә дә фәлсәфә анчаг ондан чыхыш едәрәк дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини верә биләр. Башга сөзлә, онун үчүн тәчрүбәнин вәһдәти һалында көтүрүлән варлыг—дүнјадыр. Дүинин фәлсәфәсиндә тәчрүбә вә материја, тәчрүбә вә дүнја, тәчрүбә вә тәбиәт адекват анлајышлар кими чыхыш едир. Материја, тәбиәт вә тәчрүбә мә'налыдыр, буна көрә онун фәлсәфәси бә'зән «һуманист натурализм» адланыр.

Дүи инанырды ки, тәчрүбә илә материја, тәчрүбә илә тәбиәт арасында ејнијјәт мөвчуддур. Тәбиәтә мәхсус рәнкарәнклик, онун потенсиал јарадычылыг енержиси әслиндә тәчрүбәјә мәхсус мәзијјәтләрдир. Тәбиәтдә һәр шеј инкишаф сәвијјәсинә көрә сечилир. Бу чәһәт тәчрүбәнин ијерархик структуруна ујғун кәлир: тәчрүбәдә дә мүхтәлиф сәвијјәләр мүәјјән ијерархик структур тәшкил едир. Тәбиәт кими дүшүнүлән тәчрүбә бир-бириндән асылы олмајан елементләрдән ибарәтдир. Бу елементләр кенетик чәһәтдән дә бир-бирләрини шәртләндирмир. Башга сөзлә, варлығын плүралист тәбиәти илә тәчрүбәнин ијерархик структуру үст-үстә дүшүр. Лакин философ варлыға плүралист мүнасибәт бәсләмәклә бәрабәр, тәчрүбәдә инама даһа чох үстүнлүк вермишдир; онун үчүн инам, јахуд инама апаран тәчрүбә дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсинин өзүлүнү тәшкил етмәлидир.

Инам Дүинин фәлсәфәсиндә мәркәзи јер тутур, тәчрүбәнин, фәалијјәтин илкин шәрти кими чыхыш едир. Јаратмаг, јашамаг, һәр чүр фәалијјәт көстәрмәк үчүн инсан инама малик олмалыдыр. Фәлсәфә дә инсана инам ашыламалыдыр. Инам вәрдишләр дүнјасы, јә'ни һәрәкәт вә фәалијјәт үчүн дајаг нөгтәси, әсас һазырлајыр. Беләликлә, инам философ үчүн елә бир сфера тәшкил едир ки, анчаг ондан чыхыш етмәклә һәгиги дүнја мәнзәрәси јаратмаг мүмкүндүр. Инам материја, тәбиәт һаггында тәсәввүрүн һәгигәтидир. Тәбиәт дә өз мә'насыны инамда тапыр, онун васитәси илә өзүнү ифадә едир. Инамсыз тәчрүбә һәгигәт һесаб едилә билмәз. Бурадан мүтәфәккир белә нәтичә чыхарырды ки, анчаг инама әсасланан тәчрүбә варлыг, тәбиәт һаггында һәгиги тәсәввүрүн әсасы кими чыхыш едә, тәбиәтин өзлүјү илә ејнијјәт тәшкил едә биләр. Дүи јазырды ки, о, «тәчрүбә илә дүнја арасында фәрг дүшүнмүр». «Мәним фәлсәфи көрүшләрим вә ја тәчрүби нәзәријјәм тәчрүбә сферасындан кәнарда һеч бир мөвчудлуг гәбул етмир». «Фәлсәфи рефлексија үчүн тәчрүбә анлајышынын мә'насы ондадыр ки, о, тарлалары, Күнәши, булудлары вә јағышы, тохуму вә мәһсуллары ифадә етдији кими, зәһмәт чәкән, план тәртиб едән, ихтира едән, шејләрдән истифадә едән, изтираб

чәкән вә зөвг алан инсаны да ифадә едир»[1]. Көрүндүјү кими, инама әсасланан тәҹрүбәдә Дүи јалныз мә'нәви варлығы дејил, һабелә мадди варлығы да тапырды.

Инама әсасланан тәҹрүбәјә Дүи гејри-ади мә'на верирди. О инанырды ки, инам сферасында «Мән»—гејри-«Мәнә», гејри-Мән—«Мәнә» кечир, јә'ни материја илә шүур, харичи илә дахили, тәбиәтлә тәҹрүбә бир-биринә кечир, башга сөзлә, варлығын ики нөвүнүн һәгигәти онларын вәһдәтинин һәгигәти кими чыхыш едир. Буна көрә дә философ инанырды ки, дүнјанын материја вә шүура, фәлсәфәнин исә материализм вә идеализмә бөлүнмәси тәҹрүбәјә мүраҹиәт едилдикдә арадан галхыр. Она көрә ки, тәҹрүбә һәм мадди, һәм дә мә'нәви варлығын, материја вә шүурун елә бир говушмасыны тәшкил едир ки, орада објект вә субјект, мадди вә руһи бир-бири илә чулғашыр—објект өз објективлијини, субјект исә өз субјективлијини итирир, ики нөв варлыг арасындакы фәрг арадан көтүрүлүр. Тәҹрүбәнин тимсалында образла факт, мадди илә мә'нәви, идракла керчәклик, һисси илә расионал, предметлә онун һаггындакы идеја арасындакы фәрг арадан галхыр, варлыг дуализмдән азад олур—«нејтраллашыр». Бунунла да, Дүи тәҹрүбәни онтоложиләшдирир, ону јеканә мүмкүн олан реаллыг кими гәбул едирди.

Дүинин тәсәввүрүндә тәҹрүбә шәхссиздир, буна көрә о киминсә тәҹрүбәси кими характеризә едилә билмәз: тәҹрүбә елә бир «нејтрал материалдыр» ки, ону мадди вә ја руһи, објектив вә ја субјектив кими «икиләшдирмәк» олмаз. Тәҹрүбәјә бу ҹүр мүнасибәт Дүини «нејтрал монизмә» кәтириб чыхармышды. Тәсадүфи дејилдир ки, философ бә'зән өзүнү «реалист» адландырырды. Бу сәбәбдән ону гаты субјектив идеалистләрлә ејниләшдирмәк әдаләтсизлик оларды. Бунунла белә, философ әсассыз олараг материјаја мәхсус фөвгәлтәбии потенсијаны тәҹрүбәдә ахтарыр, бир сыра принсипиал мәсәләләрдә субјектив идеализмә күзәштә кедирди. Онун онтоложи вә гносеоложи база кими сечдији тәҹрүбә анлајышы дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини јаратмаг үчүн гәтијјән кара кәлмир.

Варлығы тәҹрүбә кими дүшүнән Дүи шүуру да онун ичәрисиндә әритмәјә ҹан атырды. Онун үчүн һәр ҹүр хәјали образлар, мүхтәлиф ҹүр хурафатлар, хүлјалар, тәәссүратлар, үмид вә үмидсизликләр, һәјәҹанлар, гарабасмалар вә с. тәҹрүбәнин тәзаһүрүндән башга бир шеј дејилдир. Философ инанырды ки, шүур (фикир) маһијјәт дејил, о, субјектин тәҹрүбәси, физики органларынын мөвгеји, диспозисијасыдыр. Шүуру Дүи организмин харичи һәрәкәтләри илә ејниләшдирир, ону халис биоложи һадисә кими изаһ едирди: шүур тәҹрүбә «аләтидир», бу «аләт» мүнтәзәм олараг тәҹрүбәни јарадыр. Буна көрә дә тәҹрүбәни—«шүур ахыны» һесаб етмәк олар. Бу «ахында» материја—шүур дилеммасы арадан галхыр, буна көрә Дүи тәрәфиндән дүнја материја илә шүурдан ибарәт варлыг кими дејил, анҹаг тәҹрүбә кими дүшүнүлүр. Бу ҹүр онтоложи консепсија

[1] Dewey J. Experience and Nature, Chicago, 1938, p. 28.

елми чәһәтдән өзүнү доғрултмур вә мүасир елм тәрәфиндән мүдафиә олуна билмәз. Дүинин консепсијасы дикәр онтоложи проблемләри дә «инструментализм» бахымындан һәлл едирди. Бу бахыша көрә заман, мәкан, зәрурәт, тәсадүф, маһијјәт, һадисә вә с. керчәклијин инсан шүурунда ин'икасы дејилдир; онларын керчәклијин мүәјјән саһәси илә һеч бир әлагәси јохдур. Инсан өзүнү јашатмаг үчүн мүһитә ујғунлашмалы вә бу мәгсәдлә мүхтәлиф «аләтләрдән»—«инструментләрдән» истифадә етмәлидир ки, бу просес раһат вә уғурлу олсун. Онтоложи анлајышлар да бу чүр «аләтләрдир». Анлајышлар системи инсан тәләбатыны өдәмәк мәгсәди күдүр вә бу мәсәләдә прагматизм һаглыдыр. Лакин анлајышлары халис «инструмент» һесаб етмәк, онлары дәркетмә вә ин'икас просесиндән мәһрум етмәк ән азы нашылыг оларды. Һәр бир анлајыш керчәклијин мүәјјән саһәсинин шүурда ин'икасыдыр вә буна көрә дә күлл һалында анлајышлар системи «пиллә-пиллә» бизи онун һәгигәтинә јахынлашдырыр. Фәлсәфә тарихинин һәгигәти беләдир. «Инструментализм» өзүнүн гејри-елмилијини гносеолокија мәсәләләриндә даһа габарыг шәкилдә бүрузә верир.

Дүи дә, сөзүн классик мә'насында, идрак нәзәријјәси јаратмаға чан атмырды. О инанырды ки, идрак, билик вә с. когнитив просесләр функсионал тәбиәтә маликдир, буна көрә дә онлары објективләшдирмәк вә мүлаһизә предметинә чевирмәк олмаз. Јеканә мүмкүн олан шеј ситуасијалары—контекстләри тәсвир етмәкдән ибарәтдир ки, идраки просесләр дә онларын тәркиб һиссәси кими чыхыш едир. Идраки просесләрин һәмин ситуасијалардакы функсијасы онларын маһијјәтини тәшкил едир. Демәли, идрак нәзәријјәсинин вәзифәси идрак просесләрини дәрк вә изаһ етмәкдән ибарәт ола билмәз. Онун әсас вәзифәси инсанын ситуасијаја—мүһитә ујғунлашма габилијјәтини тәсвир етмәкдир. Мәсәләни бу чүр гојмагла Дүи идрак нәзәријјәсини биоложи просесләри тәсвир етмәјә доғру јөнәлдирди. О инанырды ки, белә бир вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн классик идрак нәзәријјәси типли бир елм дејил, садәчә мәнтиг—халис метод кифајәтдир. Прагматизм мәһз белә бир әмәлијјатдыр. Бунунла да, мүтәфәккир гносеолокијаны тамамилә методоложиләшдирмәјә—ону методикаја чевирмәјә чәһд едирди. Буна көрә дә Дүини идрак нәзәријјәси проблемләринә биканәликдә тәгсирләндирмәк әдаләтсизлик оларды.

Анализ көстәрир ки, Дүи идрак проблемләринә мүһүм диггәт јетирмишдир. О өз програмына ујғун олараг, идрак проблемләрини прагматик бахымдан һәлл етмәјә чалышырды. Бу бахыша көрә практик һәјат үчүн әһәмијјәтсиз олан, хејир, фајда вермәјән бу вә ја дикәр гносеоложи проблем мә'насыздыр вә тәдгигә лајиг дејилдир. Мәсәләјә бу мөвгедән јанашылдыгда классик фәлсәфи проблемләрин чоху мә'насызлыг кими көрүнүр. Буна көрә дә, мәсәлән, «билик нәдир?», «инсан дүнјаны нечә дәрк едир?» вә с. кими проблемләр мүәјјән трансформасијаја уғрајыр. Прагматик «билик нәдир?», «инсан дүнјаны нечә дәрк едир?» вә с. кими

проблемләри «билијин, дәркетмә просесинин фајдасы нәдән ибарәтдир?» шәклиндә гојуб һәлл етмәји үстүн тутур. Онун үчүн билијин, идракын тәдгигинин фајдасы һәр шејдән үстүндүр. Онтолокијада олдуғу кими, гносеолокијада да прагматизмин әсасландығы анлајыш—тәчрүбәдир.

Тәчрүбәни идракын әсасына гојмагла Дуи тамамилә доғру һәрәкәт едирди. Мүтәфәккир инанырды ки, тәчрүбәјә мүрачиәт едилдикдә харичи аләмин инсан шүурундан харичдә мөвчуд олдуғуну гәбул едиб-етмәмәк мәсәләси өз мә'насыны итирир. Онун әгидәсинчә, бизә фајда верән шеј харичи аләм проблеминин һәлли дејил, анчаг мүһитә ујғунлашма габилијјәтинин формалашмасы, јә'ни мүвафиг ситуасијаларда рәфтар етмәк үчүн организмин вәрдишләр системинин јаранмасыдыр. Буна көрә дә прагматизм үчүн «билик нәдир?», «инсан дүнјаны нечә дәрк едир?» вә с. кими суаллар «тәчрүбә нәдир вә о нечә әлдә едилир?» суалына чеврилир. Тәчрүбәнин изаһында Дуи јалныз марксистләрдән дејил, һабелә махистләрдән вә һәтта Чемсдән дә фәргләнирди. Мах, Чемс вә с. философлар тәчрүбәни дахили, психи фәалијјәт һесаб едирдиләр. Дуи исә тәчрүбәни халис биоложи фәалијјәт—организм вә онун ајры-ајры һиссәләринин фәалијјәти кими изаһ едирди. Организм, бүтүнлүклә бәдән, Дуијә көрә, мүһитлә тәмасда изтирабдан гачмаға, зөвгә чан атмаға чалышыр. Бу просесдә инсан мүәјјән вәрдишләр әлдә едир: тәчрүбә бу просесләрин мәчмусудур. Билик, идрак, шүур вә с. дејилән шеј әслиндә зөвгә чатмаг үчүн бәдәнин газандығы мүхтәлиф физики һәрәкәтләрин мәчмусу, инсанын мүһитә ујғунлашма просесиндә тәтбиг етдији аләтләр вә ја тәчрүбәдир. Буна көрә «билик нәдән башланыр вә нечә әлдә едилир» демәк әвәзинә «организм, бүтүн бәдән бу вә ја дикәр һәрәкәтләри етмәјә нечә алышыр» демәк даһа дүзкүндүр. «Биликләрин мәнбәји мүәллим вә дәрсликләр дејил, әлләр, көзләр, гулаглар, фактики олараг бүтүн бәдәндир»[1],—дејә Дуи јазырды.

Тәчрүбә, Дуијә көрә, ин'икас нәзәријјәсини рәдд етмәјә әсас верир. Она мүрачиәт сүбут едир ки, шүур, дујғу, гаврајыш вә с. ин'икас дејил, ситуасијаларла рәфтар «аләтләридир». Субјект вә ситуасија, субјект вә реал контекст тәчрүбә төрәдир. Билији, дәркетмә просесинин механизмини елә бурада ахтармаг лазымдыр. Буна көрә дә «билик нәдир?» суалыны «инсан ситуасијанын тәркиб һиссәсинә нечә чеврилә биләр?»—«субјект мүһитә нечә ујғунлаша биләр?» шәклиндә гојмаг лазымдыр. Дуи инанырды ки, идрак принсипчә бизә һәгигәт вермәлидир, тәчрүбәјәдәк һәгигәт исә мә'насызлыгдыр. Харичи аләм тәчрүбәдә өзүнүнкүләшир, бунун үчүн исә бизә ин'икас дејил, мүһитә ујғунлашма габилијјәти лазымдыр. Демәли, һәгигәти керчәкликдә, ин'икасда дејил, субјектив габилијјәтләрдә ахтармаг лазымдыр. Бу габилијјәтләр бизи фајдалылыға—һәгигәтә апарыр. Бу просесин нечә башланмасы идракын башланғычы һаггында:ы классик фәлсәфи проблемлә үст-үстә дүшүр.

[1] **Д.Дьюи.** Школа будущего. М., 1922, с. 38.

Классик емпиризмә көрә идракын әсасыны дујғулар, тәчрүбә, објектлә субјектин билаваситә тәмасы тәшкил едир. Дуи тәчрүбәјә нә гәдәр мүрачиәт етсә дә бу фикирлә разылашмырды. Онун әгидәсинчә, идракы һиссләрдән башламаг хурафатдан башга бир шеј дејилдир. Философ инанырды ки, идрак, идејалар, шүур вә с. мүһитә ујғунлашмаг исә нә дујғулардан асылыдыр, нә дә зәкадан; мүһитә ујғунлашма сәрвәт вә фајда верән тәчрүбәдән башланыр. Бу исә дујғу вә зәка илә дејил, һәјат—јашамаг вә хошбәхт олмаг инстинкти илә әлагәдардыр. Беләликлә, Дуи идракын башланғычыны организмин мүхтәлиф бәдән һәрәкәтләринин тәшәккүл механизминдә ахтарырды. Организм бүтүнлүклә бу вә ја дикәр һәрәкәтә, давранына алышарса, демәк, о изтирабдан гачыб зөвгә алышмышдыр. Бу елә бир комплексдир ки, о, објектә вә субјектә, дујғуја вә дујулана, зәкаја вә керчәклијә парчаланмаздыр. Буна көрә дә идрак нәдән башланыр, о, објективдир вә ја субјектив, емпирикдир вә ја расионал вә с. кими суаллар мә'насыздыр. Бүтүн гносеоложи проблемләр тәчрүбә дахилиндә һәлл едилмәлидир. Бу һәлл исә онларын һәрәкәтиндән, рәфтар вә давранышдан ибарәт вә анчаг ситуасијаларла бағлы олдуғуну сүбут едир.

Идрак, Дуијә көрә, практик фәалијјәтдир. Практик фәалијјәт просесиндә инсан мүһитә ујғунлашма просесини уғурлу апармаг үчүн дујғулардан, гаврајышлардан, тәфәккүрдән вә с. истифадә едир. Бунлар күлл һалында ситуасијанын тәркиб һиссәләри кими чыхыш едир. Буна көрә идрак һисси вә ја расионал оларaг ики мәрһәләјә бөлүнә билмәз: ситуасијада инсан керчәклијә, керчәклик инсана мәхсус олур, онлар вәһдәт кими чыхыш едир. Бу консепсијаја көрә идејалар, анлајышлар, шүур, тәфәккүр вә с. јашамаг, саламат галмаг үчүн инсанын тәтбиг етдији «аләтләрдир»; һәмин «аләтләр» нәсилдән-нәслә кечир, инсанлар үчүн һазыр аләтләр комплекси кими чыхыш едир. Онларын һамысы анчаг бир мәгсәдә—һәгигәтә саһиб олмаға хидмәт едир. Һәгигәт исә фајдадан, мәнфәәтдән башга бир шеј дејилдир. Беләликлә, Дуи шүуру, тәфәккүрү, үмумијјәтлә, идрак просесини «инструментал» һесаб етмәклә, онларын маһијјәтини тәһриф едирди. Шүур, тәфәккүр, идрак просеси вә с. «инструментал» дејил, ин'икасдыр, керчәклијин образларыдыр. «Инструментализми» ин'икас принсипинә гаршы гојмаг идракын, билијин, һәгигәтин керчәклијә мүтабиг олдуғуну инкар етмәк демәкдир. Идрак нәзәријјәсини бу принсип үзәриндә гурмагла Дуи чидди сәһв едир, ону биоложиләшдирир, идракы инстинктив фәалијјәт сәвијјәсинә ендирирди. Бу сәбәбдән «инструментализм» гносеолокијада кениш интишар тапмамышдыр.

Прагматизм әсрин фәлсәфи тәфәккүрүн ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Классик прагматизм бир чох чәһәтдән тарихин хәзинәсинә мәхсус олса да, онун фундаментал принсипләри јашамагдадыр. Бу принсипләр лингвистик анализин тә'сири алтында мүәјјән трансформасијаја уғрамыш, Куајн, Һук вә б.-нын тәмсил етдији «неопрагматизм» ады алтында јашајыр, американ мәдәнијјәтинә, һәјат тәрзинә өз тә'сирини көстәрмәкдә давам едир. Буна көрә дә прагматизмдән чох шеј өјрәнмәк олар.

VII фəсил. ПЕРСОНАЛИЗМ

XX əсрин идеалист системлəри ичəрисиндə персонализмин хүсуси јери вардыр. Персонализм Гəрб фəлсəфəсинин антроположи чеврилишинин мəнтиги нəтичəсидир. Бу дөнүш фəлсəфи тəфəккүр үчүн тəсадүфи акт дејилдир. Кечəн əсрин даһилəри һисс етмишдилəр ки, «инсан гејб олмушдур вə гејб олмагда давам едир»; Нитсше «Аллаһ өлмүшдүр» дејə һарај чəкирди; XX əср философлары «Инсан өлмүшдүр» мүлаһизəсини тəкрар етмəклə она гошулурдулар. Тəдгигатчылар сүбут етмəјə чалышырдылар ки, XIX əср Аллаһын, XX əср инсанын өлүмүнүн шаһидидир. Məһз бу сəбəбдəн фəлсəфə вə реал һуманизм əлини гојнуна гојуб бу просеси садəчə сејр етмəклə кифајəтлəнə билмəзди. Она көрə дə мачар философу **К.Бет** (1846—1911) кечəн əсрин 70-чи иллəриндə е'лан етмишди ки, «һəгиги фəлсəфə антрополокијадыр»[1]. Н.Һартман да бу фикирдə иди. О да сүбут етмəјə чалышырды ки, «инсанын сонунун чатмасы фəлсəфəнин башланғычынын гајыдышыдыр»[2]. Персонализмин банилəри онун тəбиəтиндə мəһз бу чəһəти—онун əн гəдим фəлсəфи əн'əнəлəри дирчəлтмəк чəһдини хүсусилə вурғулајырлар. Персонализм Гəрбин тəфəккүрүндə онтолокизмə мејли күчлəндирир, идеализмин, хүсусилə Мүтлəг идеализмин бир сыра гејри-конструктив установкаларындан əл чəкир, фəлсəфəни садəлөвһ реализмə, даһа вачиби конкрет фəрдə вə онун мөвчудлуғунун һəгигəтинин дəркинə јөнəлдир. Персонализм бејнəлхалг феномендир, онун мараглы онтолокијасы, ибрəтамиз мəгсəдлəри, инсан хошбəхтлијинə јөнəлдилмиш мејллəри вардыр. Персонализм бүтөв системдир, биз онун бүтүн елементлəрини тəдгиг етмəк имканындан мəһрумуг. Она көрə дə охучунун диггəтини бу системин фəлсəфи аспектинə јөнəлтмəјə чəһд едəчəјик.

Персонализм—шəхсијјəт фəлсəфəси, шəхсијјəт метафизикасыдыр. Онун мəшғул олдуғу проблематиканын актуаллығы һесабынадыр ки, бу тə'лим əсрин фəлсəфəсинин авансенасына чыха билмишдир. Фəлсəфəдə «антроположи чеврилишин» һəјата кечирилмəсиндə бу тə'лим һəлледичи рол ојнамышдыр. Бу тə'лим сон дəрəчə мүрəккəб вə актуал, мүхтəлиф емпирик вə спекулјатив елмлəрин говушуғунда дуран шəхс проблематикасы үзəриндə чəмлəшир, о, бу проблематикаја мүхтəлиф чəһəтдəн јанашыр вə елə методоложи базадан чыхыш едир ки, һəм мүасир чəмијјəтин тəнгидчиси, һəм дə онун тəгдирчиси кими өзүнү тəгдим етдирəркəн заһирəн парадоксал вəзијјəтдə галмыр. Персонализм бə'зəн өзүнү «давраныш метафизикасы» кими дə тəгдим едир, психолокија, психоанализ, тарих фəлсəфəси илə мүштəрəк проблематикаја малик олдуғу үзəриндə

---

[1] Нири К. Көстəрилəн əсəр, с. 33.

[2] Hartman N. Problem ..., B. 1931, S. 437.

исрар едир, о, һәјат фәлсәфәси екзистенсиализм, феноменолокија, фәлсәфи антрополокија вә с. илә идеја гоһумлуғу олдуғуну ачыг е'тираф едир вә һәтта, өзүнү һәмин тә'лимләрин проблематикасындан кәнарда дүшүнмүр. Бир чох персоналист философлар ејни заманда екзистенсиалист, феноменолог вә ја антрополог кими чыхыш едирләр (Шелер вә б.). Бу кими мәзијјәтләр персонализми башга дини-мистик тә'лимләрдән, о чүмләдән, неотомизмдән фәргләндирир. Персонализмин һәмин тә'лимләрә, мәсәлән, неотомизмә нисбәтән әлверишли вәзијјәти онун актуал бәшәри проблемләрлә бағлылығы, өзүнү јалныз дини дүнјакөрүшү дејил, һабелә мүасирлијә актив шәкилдә мүдахилә едән фәлсәфи, сосиал-сијаси дүнјакөрүшү кими тәгдим етдирә билмәси илә изаһ олунур. Гәрб чәмијјәтләриндә һәм елми, һәм дә дини дүнјакөрүшү һаким олдуғундан персонализм арзу олунан бир тә'лимә чеврилмишдир. Чәмијјәтин икили дүнјакөрүшүнә ујғун олараг, онун да икили мөвгеји һәмин тә'лимә чох бөјүк нүфуз газандырмыш, онун кениш интишар тапмасына сәбәб олмушдур. Персоналист философларын чоху, хүсусилә франсыз персоналистләри, сосиал-сијаси һәјатда фәал иштирак едир, бә'зән чәмијјәтин дәјишдирилмәси—ингилаб, бә'зән реформа тәрәфдарлары кими чыхыш едирләр. Бу, персонализмин Гәрб чәмијјәтләринин мә'нәвиварлығында мүһүм рола малик олдуғуну сүбут едир, о, дин, фәлсәфә вә идеолокија кими дә тәгдир едилир, өјрәнилир, тәблиғ едилир. Тәәссүф ки, өлкәмиздә һәмин тә'лим өз тәнгиди гијмәтини лазымынча алмамышдыр. Тәгдим олунан очерк өз гаршысына персонализмин һәртәрәфли тәнгиди шәрһини дејил, онун өзәк идејаларынын анализини вермәк мәгсәди гојмушдур.

XIX әсрин ахырларында формалашмаға башлајан персонализм јекчинс фәлсәфи тә'лим дејилдир. Бу һәрәкаты башлајан алман персонализми өзү гносеоложи, педагожи, тәнгиди вә с. кими нөвләрә бөлүнүрдү. Алман персонализминин програмы әсасында сонралар американ, инкилис, рус, франсыз вә с. кими персоналист тә'лимләр мејдана кәлмишдир. Көрүндүјү кими, персонализм мүхтәлиф сосиал-игтисади тәбии-елми вә нәзәри мүгәддәмликләрин мәһсулу, мүхтәлиф чүр фәлсәфи ән'әнәләрин давамы вә инкишафынын нәтичәсидир. Лакин мүхтәлиф милли зәмин вә ән'әнәләр чох бөјүк бир һәрәката мәхсус философларын ваһид бир програм әсасында бирләшмәсинә мане олмамышдыр. Бунунла белә, өлкәләрин характериндән асылы олараг, персонализмин өн плана чәкдији проблемләр системинин дәјишдијини көрмәмәк олмаз. Алман вә американ персонализми онтолокија вә дин фәлсәфәсини, рус персонализми халис дин проблемләрини, франсыз персонализми идеоложи вә сосиал-сијаси проблемләри өн плана чәкир вә с. Бүтүн һәрәкатын мәркәзиндә исә ваһид проблем—шәхс (person) дајаныр; мәрам исә инсаны адиликдән илаһилијә—инсандан Аллаһ сәвијјәсинә јүксәлтмәкдир. «Персонализм» ады да бурадан әмәлә кәлир. Бу тә'лим һәм дә «персоналист идеализм», «персоналистика», «персонолокија» адлары алтында да тәгдим олунур.

Персонализм неоһекелизмә реаксија кими мејдана кәлир. Бу реаксија ики амиллә шәртләнир: дүнјанын ваһид башланғычдан—Абсолјутдан чыхыш едәрәк изаһ етмәк абсурддур; дүнја плүралистик системдир вә буна көрә дә метафизика монизмә әсаслана билмәз; икинчи амил онунла әлагәдардыр ки, мүтләг идеалистләр өз системләрини инкишаф етдирәрәк лабүддән персонализмә кәлиб чыхырлар. Бу, јухарыда гејд едилдији кими, Бредлидән башлајыр, Мак-Таггартын системиндә өзүнүн ачыг ифадәсини алыр. Бу ону демәјә әсас верир ки, персонализм мүтләг идеализмин мәнтиги нәтичәсидир. Башга чүр ола да билмәзди, чүнки неоһекелчиләрин Абсолјута истинад етдикләри мәзијјәтләри анчаг чанлыда—шәхсләрдә тапмаг олар, онлар һаггында демәк олар. Абсолјут анлајышы һарадаса конкретләшмәли, һансы бир анлајышласа да садәләшдирилмәли—үмуманлашыглы формаја салынмалы иди. Бу анлајыш «шәхс» олду вә буна көрә дә персонализмин онун үзәриндә консентрасијасы һеч дә тәсадүфи дејилди.

Персонализмин мөвчудлуғу һәр һансы бир өлкәдә олмасындан асылы олмајараг објектив идеализмлә әлагәдар олмуш, онун мәнтиги нәтичәси кими мејдана кәлмишдир. Алманијада бу тә'лимин илкин принсипләрини чох да ајдын формада олмаса да, Керман Лотсе (1817—1881) ишләјиб һазырламышды. Онун системини мүкәммәл персоналист систем адландырмаг чәтин ки мүмкүн олсун; онда објектив идеализм, механики материализм, монадолокија вә с. елементләрини тапмаг мүмкүндүр. Бунунла белә о, варлығы монадалар мәчмусу һесаб едир вә онлары да «шәхс» кими тәфсир етмәјә мејлли иди. Ондан әввәл исә бу истигамәтдә илк аддым Ф.Шлејмахер (1768—1834) тәрәфиндән атылмышдыр. О, 1799-чу илдә әсәрләринин бириндә бу термини ишләтмиш, јени метафизика јаратмағын мүмкүнлүјү идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Ондан сонра Ф.Јакоби, А.Олкотта вә б. шәхс категоријасы үзәриндә метафизика јаратмаг үзәриндә дүшүнмүшләр. Алманијада сонралар, хүсусилә XX әсрдә, персонализми дирчәлтмәк мејли өзүнү көстәрир. Бу истигамәтдә М.Шелер вә В.Штернин чәһдләри хүсусилә диггәти чәлб едир. Бүтүн бу тә'лимләр ичәрисиндә К.Лотсенин тә'лими хүсусилә сечилир.

К.Р.Лотсе фәлсәфә тарихчиләринин үмуми рә'јинә көрә Һекел системиндән сонра алман фәлсәфәсиндә ән мөһтәшәм бир систем јаратмышдыр. Лотсе гејри-ади исте'дад саһиби иди. О ејни заманда фәлсәфә вә тибб факүлтәләриндә охумуш, онларын һәр икисини ејни уғурла баша вурмуш вә елмин һәр ики саһәси үзрә профессор ишләмиш, тәдгигатлар апармышдыр. Онун тиббә даир јаздығы «Тибби психолокија» әсәри, икичилдлик «Фәлсәфә системи» гәдәр уғурлудур. Әсас фәлсәфи әсәри исә үччилдлик «Микрокосм»дур (1856—1864). Лотсе сүбут едирди ки, спекулјатив систем Һекелин фәлсәфәсиндә олдуғу кими халис зәкадан дејил, конкрет шәхсдән, фәрддән конструксија едилмәлидир. Дәјәрин, мә'нанын јарадычысы вә дашыјычысы шәхсдир вә дүнја мәнзәрәси дә

ондан чыхыш едиләрәк јарадылмалыдыр. Онун персонализми шәхсин һәртәрәфли дәрки—онун руһи вә екзистенсионал варлығынын универсал мәнзәрәсини јаратмаг мәгсәдинә хидмәт едирди. Онун онтолокијасы Лејбнитсин монадалокијасыны андырырды: дүнја ајры-ајры шәхсләрдән —«атомлардан» ибарәтдир вә буна көрә дә метафизика монизмә әсаслана—ваһид бир башланғычдан чыхыш едә билмәз. Метафизиканын әсасында сонсуз шәхсләр системи дајаныр вә дүнја мәнзәрәси дә онлардан конструксија едилмәлидир. Лотсе фәлсәфәјә бир јенилик дә кәтирмишдир: дәјәр анлајышы. О һесаб едирди ки, Мәнлә гејри-Мәнин мүнасибәти дәјәр јарадыр. Дәјәр шәхс вә онун мүнасибәти илә әлагәдар олараг јараныр; сәрвәти, дәјәри, мә'наны шәхсијјәтин структуру мүәјјән едир. Бу мә'нада Лотсе һәм дә аксиолокијанын баниләриндән бири һесаб едилир. Өзү өзлүјүндә персонализмин банисинин галдырдығы мәсәлә чох һуманист вә вачиб мәгсәд күдүрдү. Она көрә дә бу тә'лим тезликлә Алманијанын һүдудларындан кәнара јајылмаға башлады, онун инкилис, американ, франсыз, рус вә с. вариантлары мејдана кәлди. Тезликлә Инкилтәрәдән А.Прингл—Паттисон (Seth), Алманијадан Густав Тејхмүллер (1832—1888), Русијадан J.Ф.Озе, В.С.Шилјарски, Н.А.Козлов, Е.А.Бобров вә б. бу тә'лимә гошулдулар. Онлар персонализмин гносеоложи вариантыны јаратдылар. Сонралар персонализмин дикәр вариантлары, о чүмләдән, «тәнгиди персонализм» јарадылды. Онун баниси Вилјам Штерн (1874—1938) олду; Макс Шелер (1874—1928) педагожи персонализм јаратды. Н.Бердјајев, А.Шестов, А.Белыј, В.Иванов вә б. рус персонализмини јаратдылар. Персонализм тезликлә Шәрг өлкәләринә, о чүмләдән, ислам өлкәләринә дә јајылмаға башлады. АБШ вә Франсада бу һәрәкат даһа кениш вүс'әт алды. Американ персонализминин баниси Гордон Паркер Боундур (1847—1910); Һ.Һаусон (1834—1916), М.У.Калкиниз (1863—1930), J.Е.Һоукинг (1883—1966), Р.Т.Флүеллинг (1871—1960), Е.Ш.Брајтман (1884—1954) хүсусилә сечилирләр. Персоналист философлар Калифорнија университетиндә ваһид бир мәркәздә бирләшмишләр. Һәмин мәркәз 1920-чи илдән Флүеллингин башчылығы алтында «Personalist» адлы журнал нәшр едир. Инкилтәрәдә персонализм әсасән провинсиал университетләрдә јајылмышдыр. Инкилис персонализминин баниси А.П.Паттисондур (1857—1922), Ч.Уорд (1843—1925), Һ.У.Карр (1857—1931), гисмән дә Ч.Мак-Таггарт, У.Р.Сорли (1855—1935) вә б. бу чәрәјана гошулмушдулар.

Персонализм Франсада нисбәтән кеч формалашмаға башламышдыр. Буна бахмајараг, франсыз персонализми американ персонализминдән сонра ән күчлү һәрәкатдыр. Онун баниси Емануел Мунједир (1905—1950). Дени де Ружмон (1906), Пол-Луи Ландсберг (1901—1944), Габриел Мадинје (1895—1958), Морис Недонсел, Пол Рикор, Жан Локруа вә б. франсыз персонализминин кәркәмли нүмајәндәләри һесаб едилирләр. Бу һәрәкат 1932-чи илдән «Espirit» адлы журнал нәшр едир. Мунје бу

журналын јарадычысы вә онун нашири иди. Мүнјенин «Персонализмин манифести», «Персонализм вә ичма ингилабы» вә с. әсәрләри франсыз персонализминин пафосуну әкс етдирир, персоналист ирсин классик нүмунәси һесаб едилир.

Дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини јарадаркән персоналистләр өзләринә мәхсус јолла кетдиләр вә персоналист метафизика јаратдылар. Бу тип метафизика өзүнү ифрат үмумиләшдирмәјә—дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини јарадаркән ваһид бир башланғычдан чыхыш етмә практикасына гаршы гојду. Бу о заманын һаким дүнјакөрүшү олан мүтләг идеализмә гаршы дурмаг демәк иди. Мүтләг идеализмин танынмыш лидери Ф.Бредли јазырды: «Сөзүн там мә'насында анчаг ајрыча Абсолјутдан башга һеч бир фәрди вә камил шеј јохдур», керчәклик—мүтләгдир, мүтләг керчәклији еһтива едир. «Мүтләгдә һеч бир һадисә гејб ола билмәз», «Абсолјут һәр һансы һадисә вә бирликдә бүтүн һадисәләрдир»[1]. Неоһекелизм үчүн дүнја вәһдәт—үмумиләшмиш тамдыр, һәгиги мөвчудлуг анчаг тама мәхсусдур. Лотсе үччилдлик «Микрокосм» әсәриндә һәр шеји Абсолјута—ваһидә мүнчәр етмәјин гејри-мүмкүн олдуғуну сүбут едир вә һәр шејин реал статусунун сахланмасыны тәләб едирди. О көстәрирди ки, шејләр өзлүјүндә «микрокосмдур»—өзүнәмәхсус дүнјадыр. Үмумијјәтлә, ваһид дүнјадан дејил, анчаг *дүнјалардан* сөһбәт кедә биләр. Һәр бир дүнјанын әзүнәмәхсус реаллығы вар, буну инкар етмәк—емпирик керчәклији инкар етмәк демәкдир. Беләликлә, персоналистләр ваһид башланғыча малик дүнја мәнзәрәсини—монизми сонсуз маһијјәтләрин мәчмусу кими тәфсир едилән плүралист дүнја мәнзәрәси илә әвәз етдиләр.

Әслиндә персоналистләрин әсасландығы метафизик принсип—фәлсәфә тарихи үчүн јени шеј дејилди. Платон дүнјаны маһијјәтләр мәчмусу кими тәсәввүр едирди. Монадалокија ады алтында бу бахыш көркәмли алман философу Г.Лејбнитс (1646—1716) тәрәфиндән әсасландырылмышды. О, мәнтигдә фәрдиләшдирмә—«универсал фәргләндирмә» принсипинин јарадычысыдыр. Бу принсипә көрә керчәклик бир-биринә мүнчәр олунмајан, бир-бириндән һасил олмајан мүстәгил маһијјәтләрдән—монадалардан ибарәтдир. Монада,—дејә о јазырды,—«мүрәккәбләрин тәркибинә дахил олан садә субстансијадыр», «тәбиәтин һәгиги атомлары, бир сөзлә, шејләрин елементләридир»[2]. Монада руһидир, һиссәләрә малик дејил, мүстәгилдир, өзү-өзлүјүндә халис тәкчәдир, онда руһ илә чисим, форма илә материја, маһијјәтлә һадисә ејни шеј кими чыхыш едир. Лејбнитсин монадалокијасында субстансија илә дәрк едән субјект монада васитәси илә ејни шеј кими чыхыш едирди. Бу, варлығын әсасында објектлә бирликдә субјектин дә мөвчуд олдуғуну гәбул етмәјә—онун «шәхси» башланғыча малик олдуғуну тәсдиг етмәјә

[1] T.Bradley, Appearance and Reality, p. 217, 431.

[2] Лейбниц Г. Сочинения в 4-х томах, т. 1, М., 1982, с. 413.

кәтириб чыхарырды. Лакин монадалокијанын баниси о заманлар белә бир бахышын әсасландырылмасына кәлиб чыхмамышды. Персоналистләр бундан мәһарәтлә истифадә етдиләр. Онлар материја илә руһу, мадди илә мә'нәвини бир анлајышда—шәхсдә бирләшдирдиләр вә маһијјәтчә еклектик бахыш јаратдылар. Персоналистләр иддиа едирләр ки, монадаја апелјасија јени типли фәлсәфәнин—«үчүнчү нөв» фәлсәфәнин јарадылмасы үчүн имкан јарадыр. Шәхс һәмин фәлсәфәнин фундаментал анлајышы е'лан едилди.

Персонализм, онун тәрәфдарларынын фикринчә, варлығын, каинатын субстансионал әсасыны тапмаг чәһдидир. Бу вәзифә һәм дә нәзәрә чарпан чүрбәчүрлүјү бир маһијјәтә—вәһдәтә мүнчәр етмәк јолу илә дејил, бу чүрбәчүрлүјү әмәлә кәтирән елементләрин һәр биринин спесификлијинин сахланмасы шәрти илә һәјата кечирилмәли иди. «Шәхс» белә бир програмын јеринә јетирилмәси үчүн фундаментал анлајыш кими сечилмишди.

«Шәхс» персонализмдә ән бәсит, илк бахышда априор ајдынлыға малик, изаһатсыз гәбул едилмәли анлајышдыр, о ејни заманда сон дәрәчә мүәммалы вә гејри-мүәјјәндир. Персоналистләр бу анлајыша бә'зән елә мәзијјәтләр истина едирләр ки, онда һәмин мәзијјәтләри ахтармаг әсла ағла батмыр. Биринчи нөвбәдә, онлар шәхслә шәхсијјәти (personality) гәти шәкилдә бир-бириндән ајырырлар.

Персоналист философларда шәхс сөзүн һәгиги мә'насында инсан анлајышыны вермир. Онларда шәхс һипотетик феномен, мүтләг објектив, фәрди маһијјәтдир. Монада кими о, һәм објектдир, һәм дә субјект, һәм маддидир, һәм дә руһи, һәм физикидир, һәм дә психи... Персоналистләрин тәфсириндә шәхс мүтләг фәрдилик—елә бир «атомдур» ки, онун мәзијјәтләри башгаларында тәкрар олунмаздыр; о, Платонун маһијјәти, Берклинин објекти, махизмин елементи вә с. анлајышлара еквивалентдир. Шәхс субјектин өзүнәмәхсус психи вә физики мәзијјәтләринин мәчмусудур, о башгаларындан, һәр чүр сосиаллыгдан асылы олмајан фәрддир, чәмијјәтәдәк мөвчудлугдур. Бураја онун билаваситә өзүнәмәхсус кејфијјәтләри дә дахилдир ки, онлары башгаларында тапмаг олмаз. Шәхс—фәрдә мәхсус симадыр ки, бу, онун физики вә психоложи фәалијјәтиндә өзүнү көстәрир. Бу, нә гәдәр садә көрүнсә дә, ејни заманда бир о гәдәр мүрәккәбдир. Шәхсин психи, интеллектуал, емосионал кејфијјәтләри, әсәбилик дәрәчәси, јарадычылығы, пассивлији, активлији, аскетизмә вә ја үнсијјәтә мејллији, һафизәлији вә ја далғынлығы вә с. сонралар чәмијјәт сәвијјәсиндә инкишаф етсәләр дә, һәр бир шәхсдә онлар потенсиал шәкилдә мөвчуд олур. Вә бу күн бизим онлары анчаг сосиаллыға мүнчәр етмәјимиз һеч дә һәмишә өзүнү доғрултмур. Бу тактика шәхсин шәхсијјәт, шәхсијјәтин чәмијјәт ичәрисиндә әридилмәсинә сәбәб олур ки, бунунла да һеч чүрә разылашмаг олмаз.

Шәхс шәхсијјәтлә әлагәдардыр. Шәхсијјәтин әсасында шәхс дурур. Шәхсин шәхсијјәтә јүксәлиши ону сүбут едир ки, шәхсијјәт мүәјјән мә'нада потенсиалдыр, шәхс шәхсијјәтин психофизиоложи дајағыдыр. Бунунла белә, фәрд шәхс кими дејил, анчаг шәхсијјәт кими чәмијјәтә дахил олур, онун үзвү кими фәалијјәт көстәрир. Шәхсијјәтин сосиаллыгла—чәмијјәтлә әлагәдар атрибутлары—шүур, интеллект, дил, сијаси шүур, гәддарлыг, ачкөзлүк, мүлајимлик, үнсијјәт вә с. ичтимаи инкишафын нәтичәсидир. «Фәрдләр һәм физики, һәм дә руһи чәһәтдән бир-бирини јарадырлар»[1],—дејә Маркс јазырды. Фәрдләрин—шәхсләрин инкишафыны мәһсулдар гүввәләрин бүтүнлүклә ичтимаи практиканын инкишаф сәвијјәси шәртләндирир. Лакин сосиаллыгла деретминасија биоложи амилләрлә дә тамамланмалыдыр, анчаг белә олдугда шәхсијјәтин мөвчудлуг вә маһијјәтинин диалектикасы ачыла биләр. Шүбһәсиз ки, персонализм шәхс вә шәхсијјәти фәлсәфи идракын мәркәзинә чәкмәклә ирәлијә доғру бир аддым атыр. Бу аддым нөгсансыз һесаб едилә билмәз, бунунла белә, бөјүк проблемин һәллинә доғру атылан чәсарәтли аддымдыр, јалныз тарихилик бахымындан дејил, һабелә мүасирлик бахымындан да гијмәтлидир. Мүасир емпирик елм вә она әсасланан фәлсәфә шәхсијјәти биососиал варлыг һесаб едир ки, бу да онда биоложи илә сосиаллығын вәһдәт тәшкил етдијини сүбут едир. Тәәссүф ки, персоналистләр шәхсијјәт проблеминә, әсасән спекулјатив планда јанашыр, онун конкрет—елми чәһәтләрини көлкәдә бурахырлар. Методоложи чәһәтдән бу, чох нөгсанлы практикадыр, чүнки проблемин һәллиндә биртәрәфли мөвге һеч дә көзләнилән нәтичәни вермир. Лакин бу, персоналистләрин өз практикасыдыр вә буна көрә дә биз мәһз ону изләмәлијик. Мәсәләјә персоналист јанашманын әсасында шәхс вә шәхсијјәт категоријаларынын онтолокијасы дурур.

Бир даһа гејд етмәјә дәјәр ки, персонализм—шәхсијјәт фәлсәфәсидир, јә'ни елә бир дүнјакөрүшүдүр ки, о, варлығы вә һәгигәти шәхсијјәтдән һасил едир. Онун үчүн дүнја өз керчәклијиндә руһи—«шәхсидир». Лакин бу да гејд едилмәлидир ки, персоналист үчүн шәхсијјәт һавадан асылы дејилдир, о, дүнја илә тәмасда мөвчудлур. Демәли, персонализм шәхслә бәрабәр, тәбиәтин дә мөвчудлуғуну тәсдиг едир. Лакин онларын кенетик мүнасибәти мәсәләсини—фәлсәфәнин әсас мәсәләсини һәлл едәркән бу тә'лимин тәрәфдарлары ардычыл вә бирмә'налы сијасәт јеридирләр: илкин мөвчудлуг—сәбәбләр сәбәби кими чыхыш етмәк һүгугу анчаг шәхсә, субјектә мәхсусдур; бүтүн варлығын әсасында исә Али шәхс (Supreme Person)—Аллаһ дајаныр. «Шәхсијјәт өз керчәклијиндә фундаментал анлајышдыр, тәбиәт исә икинчидир»[2]. Инкилис персонализминин бу саһәдәки чәһдләри хүсусилә диггәти чәлб едир.

---

[1] К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч. т. 3, с. 36.

[2] Werkmeister W.H. A History of Philosophical Ideas in America, N.Y. 1949, p. 319.

Инсан јарадычы, əмəли—дəјишдиричи енержинин дашыјычысыдыр; онсуз дүнја мə'насыздыр. Вурғун демишкəн «инсансыз Күнəш дə харабазардыр». Инсаны, шəхсијјəти епоха формалашдырыр, онун психики, елми-фəлсəфи, етик вə естетик, сосиал-мəдəни параметрлəрини мүəјјəн едир. Она көрə дə шəхсијјəтдə епоханын дүјүн нөгтəси чəмлəшир, онун фундаментал əламəтлəри өзүнү тəсбит етдирир. Она көрə дə епоханын, сосиал керчəклијин əсасларыны шəхсијјəтдə тапмаға үмид етмəк олар. Мəһз буна көрəдир ки, инсан шəхсијјəти мүасир Гəрб фəлсəфəсинин башланғыч вə мəркəзи проблеми һесаб едилир. Персонализми бир дүнјакөрүшү кими јарадыб инкишаф етдирмəјə чалышанлар да мəһз бу мəгсəди күдмүшлəр. Бу саһəдə персонализмин бүтүн вариантларынын, о чүмлəдəн, инкилис персонализминин иши тəгдирəлајигдир.

Инкилис персонализми **Ендрү Прингл-Паттисон-Сетлə** (Set) башлајыр. Бу истедадлы Единбург профессору Мүтлəг идеализмин төрəмəсидир; о əввəлчə Мүтлəг идеалист иди, сонралар да онун јарадычылығындан Мүтлəг идеализм тамамилə силиниб кетмəмишдир. Сет əслиндə Мүтлəг идеализмлə персонализм арасында орта мөвге тутурду. Лакин Мүтлəг идеалистлəри үмуминин талеји марагландырырдыса, Сети марагландыран шеј фəрд, онун талеји вə дəјəри иди. Сетин хошбəхтлик һаггындакы фикирлəри конкрет характер дашыјырды: инсан хошбəхтлијə лајиг мəхлугдур, о хошбəхт олмалыдыр. Сетин əсас фəлсəфи əсəрлəри «Кантдан Һекелə доғру инкишаф» (1882), «Һекелизм вə персонализм» (1887), «Шотландија фəлсəфəси» (1885) вə с. иди.

Е.Сет фəлсəфəни, персоналист дүнјакөрүшү əсасландырма сəнəти, мəнтиги кими анлајырды. О инанырды ки, фəлсəфə персоналист идеализмдəн башга бир бахыш ола билмəз. Варлығын панорамасы—онун нəзəри конструксијасы анчаг шəхсə əсаслана билəр. Сет мүтлəг идеалистлəри фəрди унутмагда, онун талејинə биканəликдə тəгсирлəндирирди. О сүбут етмəјə чалышырды ки, фəрдə мүнасибəтдə Һекел даһа чох һəгигəтə јахын иди, нəинки онун ардычыллары олан Мүтлəг идеалистлəр. Абсолјутда, гејд едирди Сет, һисси рəнкарəнклик, харичи алəмин нөвбəнөвлүјү итир, һəр шеј ејнилəшир. Мəсəлə бу чүр гојуларкəн шејлəр, просеслəр, һадисəлəр, шəхслəр вə с. арасындакы фəрглəр механики олараг силинир. Биз фикрəн шејлəри, үмумијјəтлə, чансыз алəми бу чүр дүшүнүркəн бир зəрəр чəкириксə, шəхслəри, фəрдлəри бу чүр дүшүнмəклə уғурсузлуға дүчар оларыг. Сет Аллаһ—Тəбиəт—Инсан мүнасибəтлəринин изаһында дүзкүн мөвге тутмурду. О, Аллаһла Инсаны вəһдəтдə һесаб едир, лакин тəбиəти ондан ајырырды: инсан анчаг Аллаһла вəһдəтдəдир. Варлыг «Мəндəдир», лакин Мəн ади шəхс дејил, о али шəхс—Supreme Person-дур. Онун əгидəсинчə Мəнлəр мүəјјəн вəһдəт əмəлə кəтирир. Лакин бу вəһдəт али сферададыр, ашағы мəрһəлəлəрдə «Дахили Республика»—шəхслəр конгломераты, онларын маһијјəтлəринин мəчму-

су кими мөвчуддур. Бу чүр идеализми Метс «Нормал идеализм»[1] адландырырды. Сет сүбут едирди ки, философ Мән формасында Аллаһы дәрк етмәјә чалышыр, лакин онун әлдә етдији билик философ (конкрет шәхс) һаггындакы биликдән башга бир шеј дејилдир; даһа конкрет дејилсә, Сет Аллаһда инсаны, инсанда Аллаһы дәрк етмәјә чалышырды. Она көрә дә демәк олар ки, «философун Аллаһ һаггындакы билији Аллаһын философ һаггындакы билијидир»[2]. Стратежи чәһәтдән американ персонализми даһа мәһсулдар вә масштаблыдыр.

Инкилтәрәдә олдуғу кими, башга өлкәләрдә, о чүмләдән, Америкада персонализм неоһекелизмин мәнтиги давамы кими интишар тапмышдыр. Һекелизм Америкада кечән әсрин орталарында јајылмаға башламышды. Һ.Брокмејер У.Т.Һаррис, Ч.Скидер, Т.Давидсон вә б. Һекелә һәср олунмуш әсәрләр јазыр, ондан тәрчүмәләр едир, идеалист руһлу «Journal of Speculative Philosophy» адлы журнал нәшр едирдиләр. «Бу груп Һекели Америкаја ујғунлашдырмаг үчүн чох иш көрмүшдү»[3]. Сонралар о Американ фәлсәфәси тарихинә «Сент-Луис Һекелчиләри» кими дахил олду. Бу факт гејд едилмәлидир ки, бу група дахил олан философлар һекелчи кими чох шејә наил олмасалар да Америкада јени фәлсәфи һәрәкатын—персонализмин тәшәккүлүндә хејли иш көрдүләр.

Персонализм—дини-мистик тә’лимдир; о антропоморфик системдир. Онун тәрәфдарларынын иддиасына көрә бу бахыш өз әсасыны Һераклитдән көтүрүр. Һераклит үчүн «инсанын характери—онун Аллаһыдыр». Һераклитә көрә логос дүнјанын перманент принсипидир. Даһа ирәли кедәркән, персоналистләрә көрә, руһу (нус) варлығын әсасына гојмагла Анаксагор персонализмин әсасыны гојмушду. «Инсан һәр шејин ме’јарыдыр» принсипини ирәли сүрмәклә Протокор артыг персоналист кими чыхыш едирди. Американ персонализминин көркәмли нүмајәндәләриндән бири Р.Флүеллинг даһа ирәли кедир вә сүбут етмәјә чалышырды ки, Декарт coqito erqo sum принсипини ирәли сүрмәклә әслиндә персонализмин әсасыны гојмуш олду. Онун әгидәсинчә Кембрич платоникләри, Локк, Вулф, Кант, Јакоби, Һекел персоналист дүнјакөрүшүнүн өзтәсдиги истигамәтиндә хејли иш көрмүшләр. Доғрудан да, персоналистләр фәлсәфәдә елә бир анлајыш үзәриндә чәмләшмишдиләр ки, һеч бир фәлсәфи систем ондан јан кечә билмәз. Сөһбәт шәхс вә ја «Мән» анлајышындан кедир. Бу мә’нада, доғрудан да, персонализм узун бир тарихә малик бахышдыр.

Персонализмин чыхыш моментини белә бир тезис тәшкил едир ки, реаллыг, варлыг, дүнја шәхслә мүнасибәтә киринчәјәдәк һеч бир мә’наја вә дәјәрә малик дејилдир, јә’ни реал о шејдир ки, *шәхсдә, шәхс үчүн вә шәхс васитәсилә* мөвчуддур. Башга сөзлә, реаллыг шәхсләр вә онларын

[1] Passmore J., op. cit, p. 74.
[2] Copleston F. S. J., op. cit, p. 237.
[3] Blau J.L., op. cit., p. 190.

јарадычылығындан башга бир шеј дејилдир. Максимал реаллыг—персонлар системидир. Персоналистләр «персон» анлајышындан чыхыш едәрәк, онтоложи систем јаратмаға чалышырдылар. Онлар мүтләг идеалистләрин бир сыра гејри-конструктив установкаларындан әл чәкмиш, фәлсәфәни сағлам фикрә, даhа ваҹиби конкрет фәрдә вә онун мөвҹудлуғуна доғру јөнәлтмәклә хејли мүсбәт иш көрмүшләр. Конкрет олараг американ персоналистләри бу тә'лими американ hәјат тәрзинә, практик hәјата јахынлашдырмаг үчүн мүмкүн оланы етмишдиләр. Борден Паркер Боун американ персонализминин баниси hесаб едилир.

Бордон Партер Боун (Bowne) Бостон профессору иди. Тәhсилини Алманијада аларкән Лотсенин тә'сири алтында персонализми гәбул етмишди. «Теизмә даир очеркләр» (1879), «Метафизика» (1882), «Етик принсипләр» (1892), «Персонализм» (1908) вә с. әсәрләриндә персоналист дүнјакөрүшүн әсасларыны ишләјиб hазырламышды. «Боун садәҹә олараг системин јарадычысы дејил, ејни заманда ән'әнәнин вә мәктәбин тәшкилатчысы иди»[1]. Онун американ фәлсәфи тәфәккүрүнә тә'сири олдугча күчлү иди. Латын Америкасында исә ону «Америка фәлсәфәсинин кулминасијасы hесаб едирдиләр»[2].

Б.П.Боун өз фәлсәфи системини Спенсерин системинин тәнгиди үзәриндә гурурду. О өзүнүн идрак принсипләрини Локкдан көтүрмүшдү; Локк исә белә hесаб едирди ки, идракын әсасында «атомлар»—дискрет hиссәләр дајаныр. Спенсеризм,—јазырды Боун,—мәhз бу ҹүр бир идрак консепсијасына ҹан атдығына көрә зәрәрли бир тенденсија—деструктив тә'лим јаратмышды. Бу ҹүр деструктивизм сенсуализмлә әлагәдардыр. Идракын әсасында, Боуна көрә, «атом», ајрыҹа көтүрүлмүш дујғу дејил, вәhдәт—«субстансионал Мән» дајаныр; дујғу идракын башланғычынын бир елементидир. Идрак исә елементдән дејил, кениш әhатәли системдән—«Мәндән» башланыр.

Б.П.Боун үчүн Мән (Self) ваhид вә бөлүнмәздир; о тамдыр. Шүур Мәнин hиссәләринин дејил, онун бүтөвлүјүнүн әламәтидир. Аллаh өз реаллығыны али персонда—Supreme Person-да көстәрир. Системин дә әсасы Тәбиәти вә Аллаhы өзүндә тәҹәссүм етдирән Али Персондур. Бу мә'нада Боунун «субстансионал Мәни» дүнјанын әсасы, идракын предмети, јеканә реаллыгдыр ки, метафизиканы анҹаг ондан конструксија етмәк олар. Ән'әнәви фәлсәфәнин реаллыг идејасыны о абсурд кими рәдд едирди. Реаллыг, онун әгидәсинҹә, шәхсин реаллығыдыр вә буна көрә дә онтоложи категоријалар, метафизик систем өз мәзмунуну анҹаг ондан алыр. Бунунла белә, Боун әсасландырырды ки, фәрдләрин мөвҹудлуғунун өз сәбәбләри олмалыдыр, чүнки фәрд өзү өзүнүн сәбәби ола билмәз: бу, сәбәбләр сәбәбидир. Сәбәбләр сәбәби олан сәбәб дүнјада вәhдәт вә

---

[1] Blau J.Z., op. cit., p. 199.

[2] Ibid.

һармонија јарадыр. Бу елә бир мөвчудлугдур ки, о фәрдләрин харичиндәдир, лакин онларын мөвчудлуғуну шәртләндирир. Фәрд бу мөвчудлугда өзү үчүн сонсузлуг вә әбәдијјәт тапыр. Бу чүр персон—халис фәалијјәт—сырф активлик кими мөвчуддур. Боуна көрә, о бизи һифз едир, фикир вә һәрәкәтләримизи истигамәтләндирир. Бу чүр шәхси Али шәхс һесаб едән Боун әслиндә Мүтләг идеалистләрин Абсолјут адландырдыглары шеји Али персон кими тәсәввүр едирди. О инанырды ки, «биз анчаг өз руһумузун һалларыны билирик»[1]. Мүтәфәккир сүбут етмәјә чалышырды ки, универсумдакы гүввәләр өз әсасыны һәмин Али персондан алыр; мадди дүнја әслиндә һәмин гүввәнин реализасијасыдыр. «Мадди дүнја реализасија олунмуш дүнјадыр»[2].

Б.П.Боунун «универсал Мән» вә ја «Али Мәни» системин әсасында дајаныр, ејни заманда халис активлик кими тәсәввүр едилирди. Әслиндә онун Мәни тәбиәти әмәлә кәтирән тәбии гүввәләрин мәчмусу кими системин әсасыны тәшкил едир. Мүтәфәккир јазырды ки, Кантын, билији субјектин актив фәалијјәтинин нәтичәси һесаб етмәси тамамилә доғрудур. Доғрудан да,—әлавә едирди о,—әтраф аләмдә бизим көрдүјүмүз, билдијимиз, һисс етдијимиз һәр шеј анчаг субјектин фәалијјәтинин нәтичәсидир. Категоријалар сәһвән екстрасубјектив реаллығын атрибуту һесаб едилир, әслиндә онлар субјектив активлијин нәтичәсидир. Бу чүр бир активлик субстантив Мәндән о тәрәфдә мөвчуд олан Али Мәнин фәалијјәтинин нәтичәсидир. Буна көрә дә о, өз доктринасыны «трансендентал емпиризм» адландырырды. Бу доктринанын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, Мәнин тәчрүбәси—јеканә мүмкүн олан реаллыг, һәгигәтдир.

Б.П.Боун изаһ едирди ки, шүурун вәһдәтини ваһид башланғыч кими көтүрмәк персонализмдир; вәһдәт кими тәсәввүр олунан шүур исә Мәндир. Шүур вә Мән өз активлијилә дүнјаны өзүнә вә өзүнү дүнјаја чевирир—дүнјаны персонлашдырыр, персону—дүнјалашдырыр. Персоналист метафизика бу вәһдәтдән конструксија олунур, онун үзәриндә чәмләшир. Бу акты Боун бир ингилабиләшмә һесаб едир вә ону «мән—идентиклик», јә'ни дүнја илә Мәнин идентикләшмәси һесаб едирди. Мәсәлә бу чүр гојулдугда варлыг категоријасы «көлкәдән башга бир шеј олмур»,—дејирди философ. Бу кими мүлаһизәләрдән чыхыш едән Боун Мәни онтоложиләшдирирди. «Мүтләг персон,—јазырды о,—мөвчудлуғун тәмәл дашыдыр»[3]. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, максимал реаллыг—персондур, о һәм идракын предмети, һәм дә һәгигәтин мәнбәјидир. Башга сөзлә, «сонсуз варлыг—шәхсдир»[4]; «Һәгигәт, хејир вә көзәллик үчүн јашајан шәхс Аллаһдыр»[5]. Фәлсәфә бу чүр шәхсин фәалијјәти, зәка

[1] Ibid, p. 200.
[2] Ibid, p. 201.
[3] Ibid, p. 202.
[4] Ibid, p. 203.
[5] Ibid, p. 205.

исә онун Аллаһа доғру истигамәтләндирилмәсидир. Зәка Аллаһла шәхсин—конкрет инсанларын фәалиjjәтләрини һармоникләшдирмә аләтидир. Зәка инсаны Аллаһа, илаһиjә jахынлашдыраркән һәгиги олур. Она көрә дә фәлсәфәнин нәтичәси «һәмишә теистикдир»[1]. Боунун да мәгсәди фәлсәфәнин теист фәалиjjәт олдуғуну сүбут етмәк иди. Американ персонализминин дикәр көркәмли нүмаjәндәси Р.Т.Флүеллингдир.

Ралф Теjлор Флүеллинг «Персонализм», «Шәхс вә jа Инсанын мә'насы», «Мәдәниjjәтләрин конфликти вә барышмасы», «Гәрб мәдәниjjәтинин сағламлашмасы» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. О, шәхс проблеминә jалныз онтоложи вә гносеоложи стратекиjадан деjил, әсасән, тарих фәлсәфәсинин проблеми кими бахырды. Онун ән бөjүк хидмәти «Personalist» журналынын әсасыны гоjмасы вә бунунла да һәрәкаты мүәjjән мә'нада тәшкилатландырмасыдыр.

Р.Т.Флүеллинг гејд едирди ки, персонализмин проблематикасы фәлсәфәнин әбәди проблемидир. Она көрә дә ону американ феномени кими тәфсир етмәк һәгигәтдән узаг бир шеjдир. Шлеjмахер вә Jакобидән сонра зәманәмиздә һәмин термин 1903-чү илдә Ренүвjе, 1906-чы илдә Галкинз, 1908-чи илдә Боун тәрәфиндән ишләнмишдир. Персонализм,—гејд едирди Флүеллинг,—теист тә'лимдир.

Р.Т.Флүеллинг е'тираф едирди ки, персонализм дини тә'лимдир; бир фәлсәфи систем кими о өзүнү христианлыға гаршы гоjмур, әксинә, белә бир инамдан чыхыш едир ки, дин бәшәри тәрәггиjә хидмәт едир, шәхсиjjәтин хошбәхтлиjини өзүнүн сон мәгсәди һесаб едир. Персонализм өзүнү елмә гаршы да гоjмур, еjни заманда ачыг бәjан едир ки, онун али мәгсәди Аллаһа хидмәтдир. Аллаһ онун фәлсәфәсиндә Али Jарадычы Зәка—Supreme Creative Intellect-дир. Лакин бу зәка шәхсә вә jа шәхсләрә сөjкәнир. Али Jарадычы Зәка конкрет шәхсләрдән,—реаллыгдан аjры деjилдир: бүтүн реаллыг вә jарадычылыг енержиси ондадыр вә онун васитәсилә дә тәчәссүм едир. «Бу мә'нада шәхсиjjәт лап варлығын маһиjjәти, али реаллыгдыр»[2] (supreme real). Буна көрә дә Флүеллинг көстәрирди ки, мәнтиги вә онтоложи олараг космосу персондан аjырмаг олмаз. Космосла она дахил олан шеjләр, инсанлар арасында һармониjа вар. Бу һармониjа варлығын шәртидир. Инсан да о заман хошбәхт ола биләр ки, бу һармониjанын ганунларына табе олсун. Флүеллинг jазырды ки, «космик низампәрвәрлик персоналдыр»[3]; о еjни заманда билдирирди ки, бу низампәрвәрлик «еjни заманда етикдир вә әхлаги чәһәтләр шеjләрин тәбиәтинә jазылмышдыр»[4]. Флүеллинг шәхси бир мә'нада натурализасиjа етмәjә чалышырды: персонун ганунлары тәбии, тәбиәтин ганунлары

---

1 Ibid, p. 204.

2 Twenties Century Philosophy, p. 326.

3 Ibid, p. 324.

4 Ibid, p. 324.

—персоналистикдир. Бу ики сферанын ганунлары өз ифадәсини персонализмдә тапыр. Буну нәзәрә алараг о јазырды: «Бизим тәбии консепсијамыз бизим фәлсәфәмиздә вә теолокијамыздадыр»[1]. Башга чүр ола да билмәз, чүнки «мөвчудат анчаг шәхсләр вә онларын јарадычылығыдыр»[2].

Р.Т.Флүеллинг фәлсәфәдә чох вахт онун ады илә адланан «үч пәнчәрә» принсипини әсасландырмаға чалышырды. Бу консепсијаја көрә инсан дүнјаја елм, фәлсәфә вә дин васитәсилә бахыр. Бу үч «Абсолјутсуз» бәшәри мөвчудлуг гејри-мүмкүндүр. Мүтәфәккир көстәрирди ки, елм үчүн бу «абсолјут» заман - мәкан вә ганунлар системи, фәлсәфә үчүн—«мүтләг һәгигәт вә ја мәнтиги әлагәлилик, дин үчүн—мүтләг шәхсијјәт вә ја Аллаһдыр»[3]. Фәлсәфә өзүнү динә јахынлашдырмагла әслиндә һәјата—шәхсијјәтә вә реаллыға јахынлашдырмыш олур. Бунунла о өзүнү һәјатиләшдирир, өз предметини чанлы вә динамик едир. Бу миссијаны фәлсәфә даһа чох персонализм формасында јеринә јетирдијинә көрә белә демәк даһа дүзкүн оларды ки, «персонализм чанлы фәлсәфәдир, чүнки о һәјат фәлсәфәсидир»[4].

Р.Т.Флүеллинг персонализми тарих фәлсәфәси кими дә дүшүнүрдү. О јазырды ки, персонализм—«азадлыг фәлсәфәсидир»; азадлыг бәшәри мөвчудлуғун алтернативи олмајан атрибутудур. Персонализм бир шәхс үчүн елә шәраит јаратмалыдыр ки, реал шәкилдә һәр кәс өзү үчүн чәннәт јарада билсин. Она көрә дә «персонализмдә шәхс—али сәрвәтдир»[5]. Мәсәләни бу чүр гојан һәр бир персоналист инсанларда—рәһбәрләрдә елә бир дујғу ашыламалыдыр ки, азадлыг вә демократијанын мәһдудлашдырылмасындан дејил, анчаг онларын инкишафындан сөһбәт кедә биләр. Персонализм белә бир фактдан чыхыш едир ки, «шәхс—демократијанын али маһијјәтидир»[6]; «Персонализм өзү исә демократијанын әсас көмәкчисидир»[7]. Персонализмин идрак нәзәријјәси идракын предметини шәхсдә һесаб едир, бунунла да идрак просесини персонификасија едир. Идрак бу тә'лимдә Мәндән башлајыр Мәнлә дә гуртарыр, јә'ни идракын башланғычы вә сон һәгигәт анчаг Мән кими анлашылыр. «Персонализмин идрак нәзәријјәси елә бир базис үзәриндә гурулур ки, шејләр дүнјасы өз әсасыны руһи мәнбәдән алыр»; онун мәнтигинә көрә «һәјат даһа вачиб вә инамверичидир»[8], буна көрә дә һәгигәт дә шәхсин вә онун мәхсус олдуғу һәјатын һәгигәтиндән башга бир шеј ола билмәз. Беләликлә,

---

[1] Ibid, p. 327.

[2] Ibid, p. 324.

[3] Flewelling R.T. The Person or the Signefuance of Man. Los Angeles, 1952, p. 11.

[4] Twentieth Century Philosophy, p. 337.

[5] Ibid, p. 325.

[6] Ibid, p. 325.

[7] Ibi , p. 340.

[8] Ibid, p. 324.

бу тә'лимин тәрәфдарлары Берклинин «мөвчудлуг—гаврајышдыр» принсипини гәбул едирләр. Лакин Берклинин варлығы руһи субстансија һесаб етдији реаллыг персоналистләр үчүн руһи субстансијалар мәчмусудур, башга идеалистләрин ваһид руһи башланғычдан чыхыш едәрәк јаратдығы дүнја мәнзәрәсини персоналистләр сонсуз сајда руһи башланғычлардан —маһијјәтләрдән һасил едирләр. Фәрг реаллығын руһи олмасындан дејил, руһинин ваһид вә ја сонсуз сајда маһијјәтләрдән ибарәт олмасындадыр. «Персонализм,—дејә Брајтман јазырды,—каинатын шүурлу мөвчудлуглардан ибарәт олмасы һаггында бахыша инамдыр, бу инама көрә физикләрин тәсвир етдији енержи фәалијјәтдә олан илаһи ирадәдир вә о гејри-шүури, шәхссиз варлыг кими мөвчуд дејилдир. Мөвчуд олан һәр шеј руһ вә ја руһун аспектидир»[1], «Персонализмин башланғычы ваһид, мүстәгил гијмәтли шәхсләрин мөвчудлуғуна инамдыр»[2]; «Шәхс, үзәриндә әмәлијјатлар апарылан објект дејилдир, о, каинатын оријентасијасынын мәркәзидир. Бизә өз диггәтимизи каината онун тәрәфиндән јарадылана јөнәлтмәк, онун структуруну ајдынлашдырмаг лазымдыр»[3]; «Каинат,–дејә Калкинс јазырды,—спесифик руһи реаллыглардан ибарәтдир. Мән руһи субстансијаларын олмасы һаггында философларын чохунун мүлаһизәләринә гошулурам, демәли, руһинин гејри-руһијә мүнчәр едилмәси һаггындакы тезисин әксинәјәм»; каинат «өз характеринә көрә руһидир, реаллыг ахыр нәтичәдә руһидир, демәли, өз тәбиәтинә көрә шәхсидир»[4]. Мәним фәлсәфи кредом беләдир, дејә мадам Калкинс өзүнәмәхсус гәтијјәтлә јазырды: «Каинат сөзүн һәрфи мә'насында һәр шеји өзүндә бирләшдирән (демәли, биткин) Мәндир»[5]. Персоналистләр һәр шејин варлығыны шәхслә әлагәләндирирләр. Гејри-шәхси (имперсионалист) мөвчудлуг, онларын әгидәсинчә, материализм фәлсәфәсинин анлајышыдыр. Имперсионалист мөвчудлугдан данышмаг олар, нечә ки, һеч бир классик идеалист материјадан данышмагдан имтина етмәмишдир. Лакин бу чүр мүлаһизәләр персоналистләрә көрә дүнјаны алт-үст етмәк, онда олан шүуру шүурсузлуға, руһини маддилијә, низамнәрвәрлији хаоса, һармонијаны дисһармонијаја табе етдирмәк демәк оларды. Дүнјанын әсасыны персоналист дејил, имперсионалист башланғыч һесаб етмәк инсаны дүнјаја, шүуру материјаја мәхсус категоријалардан чыхыш едәрәк изаһ етмәк чәһдидир. Бу чүр «редуксионист» сијасәт инсаны вә шүуру агрегата, машына мүнчәр етмәјә апарыб чыхарыр ки, онунла һеч чүр разылашмаг олмаз. Бунунла да, персоналистләр «Инсан—һәр шејин ме'јарыдыр», —дејән Протогорун програмыны јенидән дирчәлдирләр. Һәмин стратекија варлығы вә онун атрибутларыны шәхсдән һасил етмәјә, каинаты персонлашдырмаг һаггында мистик бахыша кәтириб чыхарыр.

[1] E.S.Brightman. Nature and Values, N.Y., 1945, p. 114.
[2] W.Stern. Person and Sache, Bd. I, p. 20.
[3] E.Mounier. Le Personalisme, p. 1969, p. 17.
[4] Contemporary American philosophy, vol. II, p. 200, 203.
[5] Јенә орада, с. 209.

Персонализм—«јени типли идеализм» вә ја фәлсәфә тарихчиси А.Метсин дедији кими «нормал идеализм» адландырылыр. Сонунчу өз фикрини онунла әсасландырырды ки, куја персонализмин тәгдим етдији идеализм һәр кәс тәрәфиндән гәбул едилә биләр. Принсипчә мүбаһисәли олан бу мүлаһизә Аллаһ идејасынын—«дини дујғунун» универсаллығы илә әсасландырылыр: сағлам фикир—әфкари-үмумијә инаныр ки, дүнјанын бир јарадычысы—универсал бир шәхс олмаја билмәз. Бу мүддәа персоналистләрдә «шәхсијјәтләр шәхсијјәти» анлајышы илә изаһ олунур. Бу консепсијаја көрә шәхс—руһдур, руһларын мәчмусу универсал руһ—«али шәхс» шәклиндә мөвчуддур.

Аллаһ—«тотал шәхсдир», шәхсијјәт идејасынын һәгигәтидир. О, илаһи шәхсдир вә дүнја бу гүдрәтли шәхсин енержисинин тәзаһүрү кими мөвчуддур. Һәр бир шәхс илаһи шәхсин төрәмәси кими мөвчуддур, Аллаһа говушма шәхсин сон мәгсәдидир. Буна көрә дә шәхс Аллаһа ујғун мөвчудлуг кими өзүнү апармалыдыр. Илаһи шәхс каинатын вә бүтүн башга шәхсләрин мә’насыдыр, о сонсуздур. Она гајытмагла инсан өзүнү, дүнјаны вә Аллаһы дәрк едир. Буна көрә «Шәхсијјәтә доғру» шүары, персонализмин чағырышына чеврилди. Лакин бу чағырышы садәчә шәхсә—субјектә доғру јөнәлдилән бир чағырыш кими баша дүшмәк олмаз. Шәхс, көрәчәјимиз кими, персонализмдә космосла Аллаһын, објектлә субјектин, инсанла дүнјанын вәһдәтидир. Буна көрә дә «шәхсијјәтә доғру» чағырышыны әслиндә варлыгла тәфәккүрүн, материја илә шүурун, дүнја илә һәјатын гајнагларыны—илкин әсасларыны анламаға доғру олан чағырыш кими баша дүшмәк лазымдыр.

«Инсан өзүнүн сабитлији вә тәрәггисинә јүксәлиш просесиндә өз чәһдләрини мүәјјән дөвләт, сосиал, инзибати, интеллектуал вә дини системләр гурашдырмаға јөнәлдир. Бу, харичи структурлар иллүзија олмадығындан вә ја көзләнилән нәтичәни вермәдијиндән, һәр дәфә өзүнүн гајнагларына гајыдыр»[1]. Бу, керијә—өзүнәгајытма просеси шәхсијјәтин уникаллығына, демәли, дүнјанын өзүнәмәхсус конкретлијини дәрк етмәк үчүн имкан јарадыр. Она көрә ки, персоналистләр үчүн, шәхсијјәтин «гајнаглары» илә әслиндә тәбиәт вә чәмијјәтин гајнаглары еквивалентдирләр. Бу програмын һәјата кечирилмәси шәхсин космоложиләшдирилмәсинә кәтириб чыхарыр.

Персоналистләр инанырлар ки, каинат шәхсләрдән—«микрокосмлардан» ибарәтдир. Онун гурулуш принсипләри илә шәхсин гурулуш принсипләри үст-үстә дүшүр. Каинат, онларын әгидәсинчә, руһи, әдаләтли вә илаһидир, о сонсуздур, ифадәолунмаздыр. Шәхс дә беләдир; о расионал, әхлаги, дини мәхлугдур. Каинатын руһилији инсанын расионаллығына, әдаләтлилији—әхлаглылығына, илаһилији—диндарлығына ујғун кечир. Белә бир мөвге персоналистләри материја илә руһун, каинатла шәхсин, дүнја илә инсанын ејнијјәти нәзәријјәсинә кәтириб чыха-

[1] Twentieth Century Philosophy, p. 327.

рыр. Онларын тәфсириндә шәхс—субстансија, варлығын биопсихоложи өзлүјү, онун тәбии маһијјәтидир. Шәхс онларда каинат, гәлб, Аллаһ, бәдән, бүтүн реаллыг кими чыхыш едир. Бә'зи персоналистләрдә исә шәхс—руһун синоними кими ишләдилир[1]. Шәхс категоријасыны онтоложиләшдирәркән персоналистләр она мәхсус инсани чәһәтләри дә нәзәрдән гачырмырлар. Онларын тәфсириндә шәхс триадик структур кәсб едир: о, Аллаһ кими тәбиәти өзүндә еһтива едир, тәбиәт кими чисмани, инсан кими һисси—расионал чәһәтләрә малик олур, о һәм јарадычы, һәм дә јарадылан, һәм субјект, һәм дә предикат кими чыхыш едир. Персоналистләр өзләринин дүнја, инсан, сәрвәтләр вә с. һаггында консепсијаларыны шәхсијјәтдән һасил едир. Шәхс, персоналистләрә көрә, али сәрвәт, варлығын әсасы—онун илкин принсипидир, мөвчуд олан вә оласы һәр шеј онун мәһсулудур. Шәхс—тәбиәтин, чәмијјәтин вә гәлбин (руһун) дашыјычысы, онун сәбәбидир, о өз керчәклијиндә сонсуз вә камил мөвчудлуг, фәлсәфәнин мәзмуну вә онун сон мәгсәдидир. Персоналистләр шәхси субстансија, реаллыг, каинат, варлыг вә с. кими онтоложи анлајышларла ејниләшдирирләр. Әслиндә, онларда шәхсијјәт чох мистик форма кәсб едир ки, ону Спинозанын вә ја Һөтенин Аллаһ категоријасынын аналогу һесаб етмәк олар. Штернин персоналист пантеизми мәһз бу сәбәбә көрә белә адланыр. Персоналистләрин «шәхсләр шәхси» вә ја «али шәхс» анлајышлары бу фикри тәсдиг едир.

Шәхс,—дејә Филиппович јазыр,—доғулмур, о «егосентризм әсасында формалашыр вә өз әмәји васитәси илә өзүнү реаллашдырыр». Шәхсијјәтин тәшәккүлү бу өзүнүреаллашдырма просесиндә баш верир. Бу просесин кедиши үчүн шүбһәсиз ки, мүәјјән тип енержи лазымдыр. Һәмин енержи олмадан нә шәхс шәхсијјәтә кечә, нә дә өзүнәмәхсус мөвчудлуғу реаллашдыра биләр. Персоналистләр һәмин енержини космик енержи һесаб едир вә күман едирләр ки, о, шәхсә әзәлдән мәхсус тәбии кејфијјәтдир. Һәр һансы бир тәбиәт чисми инсанда мүәјјән «һәјати енержинин» дашыјычысы кими чыхыш едир. Бу енержи јашамаг, дүнја гурмаг, өз мәгсәдләрини реаллашдырмаг имканы верир. Дүнја, мәсәлән, али шәхсин енержисинин мәһсулудур, конкрет шәхсләрә мәхсус енержи исә сәрвәтләр дүнјасы јаратмаға хидмәт едир. Бу енержи һесабына шәхс шәхсијјәтә јүксәлир.

Шәхс, персоналистләрә көрә, шәхсијјәтин потенсиал һалыдыр, шәхсијјәт шәхсин өзүнүн өзү тәрәфиндән јарадылмасыдыр. Шәхс она мәхсус һәјат енержисини она руһи раһатлыг, зөвг верән саһәләрә—«севдији ишләри» һәјата кечирмәјә истигамәтләндирир. Космик енержи мүәјјән мәһәббәт принсипләри үзрә пајланылыр. Бу просесдә шәхс өзү өзүнү зәнкинләшдирир, онтоложи, гносеоложи, тәнгиди, етик-естетик, лингвистик, мәнтиги вә с. бахымдан јени кејфијјәтләр әлдә едир. Нәтичәдә ондакы фәрдилик—«атом», сосиаллыг, үмумилик, уникаллыг кәсб едир.

---

[1] Строде А.Д. Немецкий персонализм. Рига, 1984, с. 28—38.

Шәхс тәкмилләшир, камилләшир, онун јарадыҹылыг сферасы кенишләнир. Шәхсин дүнјаја мүнасибәти атомун атома мүнасибәти кими бир шејдир, һалбуки шәхсијјәтин дүнјаја мүнасибәти бүтөв бир аләмин дикәр бир аләмә мүнасибәтинә охшајыр. Шәхс—атом кими интимдир, шәхсијјәт исә ачыгдыр. Сонунҹуну һәмишә јени мәзијјәтләрлә зәнкинләшдирмәк имканы вар, онда миллилик, сијасилик, аиләвилик, әхлагилик, мәдәнилик вә с. кими кејфијјәтләр вар вә бунлары кәмијјәт вә кејфијјәтҹә сонсуз олараг артырмаг олар. Һәр бир персоналист дә шәхсијјәтин тәдгигинә јанашаркән бу ҹәһәтә даһа чох үстүнлүк верир.

Шәхс нә гәдәр атомар тәбиәтә малик олса да, о гејри-шәхси имперсионалист дүнја илә әлагәјә кирмәдән јашаја билмәз. Буну персоналистләр јахшы баша дүшүрләр. Онлар инанырлар ки, мадди дүнја инсандан ашағыда, сосиал керчәклик онунла јанашы, руһ ондан—јухарыдадыр. Инсан бунларын һамысы илә әлагә сахламалыдыр. Инсанын мадди дүнја илә әлагәси имперсионалист әлагә һесаб едилир. Бу, инсанын әшјалар дүнјасы илә әлагәсидир. Бу әлагәсиз инсан мөвҹуд ола билмәз. Һәмин әлагәләрин изаһына Штерн хүсуси диггәт верирди. О, «шәхс—әшја» проблеминин персонализмин мәркәзи проблеми һесаб едирди. Бу, шәхсин гејри-шәхси дүнја илә мүнасибәти онун мадди аләм, сосиал керчәклик вә илаһи илә гаршылыглы мүнасибәти, Мәнлә гејри-Мәнин диалектикасы мәсәләсидир. Персонализм бу мәсәләнин һәллини өзүнүн сон мәгсәди кими мүәјјән едир.

Вахтилә Лотсе белә бир мәсәлә гојмушду: дүнја шәхсләр—монадалар мәҹмусудур. Бунларын ајрылыгда мөвҹудлуғу априор гәбул едилир. Бәс онларын вәһдәтини неҹә дүшүнмәк олар? Монадаларын вәһдәтини Лејбнист Аллаһ кими тәсәввүр едирди. Персоналистләр дә инсанларын вәһдәтини али шәхс кими тәфсир едирләр. Али шәхс бу вәзифәни руһун васитәси илә һәлл едир, өзү атомларын гаршылыглы мүнасибәтләринин нормаллашдырылмасынын тә'минаты кими чыхыш едир.

Персонализм ҹәмијјәтдә фәрдләрин гаршылыглы мүнасибәтләринин ганунларынын формалашмасы һаггында ајдын тәсәввүр вермир. Лејбнист атомларын гаршылыглы мүнасибәтләрини Аллаһла бағладығы кими, персоналистләр дә онлары руһла бағлајырлар. Руһ, онлара көрә, инсаны космоложиләшдирән, демәли, онунла дүнјанын вәһдәтини јарадан амилдир. Руһун функсијасы јашамаг, һәјатын давамыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Руһ әслиндә һәјатдан фәргли шеј дејилдир. Лакин руһла инсан универсал мәзијјәт—ағыл газанмыш олур. Ағыл һәјата мә'на верир, инсанла һәр шеј, о ҹүмләдән әшјалар дүнјасы илә әлагә јарадыр. Әшјаларла инсанлар арасында дүзкүн мүнасибәтин јаранмасы мәһз онун ишидир. Беләликлә, руһун мөвҹудлуг ме'јары—әшјаларла әлагә јаратмаг габилијјәти илә өлчүлүр. Мән вә гејри-Мән,—дејә Штерн «Шәхсләр вә әшјалар» әсәриндә јазырды,—руһла материјанын, тәбиәтлә шәхсин, инсанла дүнјанын әлагәсидир. Лакин ағыл бу ихтилафы арадан галдырмалы

вә конфликтдән—хаосдан һармонијаја јол ачмалыдыр. Анчаг зәка васитәси илә шәхсијјәт өзүнә гаршы дуран имперсионалист дүнјаны өзүнүнкүләшдирир. Лакин бу мәсәләдә дә «шәхсләр шәхсинин» ирадәси бөјүк рол ојнајыр. Беләликлә, инсанла әшјалар дүнјасынын мүнасибәти мәсәләсиндә персоналистләр Лејбнистдән ирәли кетмирләр. Чәмијјәтлә шәхсијјәтин әлагәси мәсәләси дә онларда чох мүәммалы шәкилдә һәлл едилир.

Персоналистләр шәхсин шәхсијјәт олмасы үчүн үнсијјәти әсас көтүрүрләр. Онлар сүбут едирләр ки, персонализм Мән вә Сән вә ја ики шәхс олан јердә мејдана кәлир. Бу доғрудур, чүнки шәхсијјәт үнсијјәтин субјектидир. Лакин шәхсијјәт үнсијјәтин субјекти олса да субјект тәкчә үнсијјәтин дејил, әмәјин вә ичтимаи мүнасибәтләрин мәһсулудур. Шәхсијјәтлә чәмијјәтин арасында да персоналистләр конфликт олдуғуну гәбул едирләр. Лакин шәхсијјәт-чәмијјәт дилеммасы онларда јенә руһ, әхлаги сафлашдырма, «реформалар» вә с. васитәси илә арадан галдырылмаға чәһд едилир. Бу да вачибдир, лакин бурада ичтимаи мүнасибәтләрин сафлашдырылмасындан да јан кечмәк олмаз. Чәмијјәтин бүтүн мәрһәләләриндә тамамилә хошбәхт олан, демәли, өзү илә дүнја арасындакы мүнасибәтләри өзү истәдији кими гура билән адамлар олмуш вә вардыр. Лакин бу, һеч дә чәмијјәтлә шәхсијјәт арасындакы зиддијјәтләрин һәлли демәк дејилдир. Чәмијјәтин ичтимаи дајагларына тохунмадан, башга сөзлә, бүтүнлүклә чәмијјәти азад вә хошбәхт едән шәраит јаратмадан фәрдләри азад вә хошбәхт етмәк олмаз. Шәхси мөвчудлуғун үчүнчү сферасы шәхслә руһун әлагәсидир.

Руһ, персоналистләрдә шәхсијјәти илаһиләшдирмәк—ону Аллаһа говушдурмаг үчүн васитәсидир. Инсан илаһи сәвијјәсинә елә белә дејил, өзүнүн руһи актларынын һесбына јүксәлир. Инсанда бу һәрәкәтләри доғуран бир гүввә вар, бу мәһәббәтдир. Шүур онларда имперсионалист дүнјаја, гәлб (руһ) исә персоналист дүнјаја—шәхсләр дүнјасына вә онларын аиләсинә—Аллаһа јахынлашма васитәсидир. Инсан руһун һесабына севир, дүшүнүр, һәрәкәт едир вә өзүнү илаһинин ирадәсинә ујғун гурмаға чалышыр. Бу мә'нада руһ инсанда илаһилијин мәнбәјидир. Шәхс анчаг Аллаһа говушдугда—онунла өзү арасындакы фәрги арадан галдырдыгда Аллаһ кими гүдрәтли олур, өзүнү култа чевирә билир. Персонализм буну шәхсијјәтин јүксәлдилмәсинин бир васитәси һесаб едир. Бу просеси мүхтәлиф персоналист философлар мүхтәлиф чүр изаһ едирләр.

К.Лотсе шәхсијјәтә јүксәлиш просесини дәркетмә просеси кими тәфсир едирди. Онун әгидәсинчә шәхсин шәхсијјәтә јүксәлиши идракын нәтичәсидир. Буна көрә дә идрак просесини тәдгиг етмәклә әслиндә шәхсијјәтин мөвчудлуг вә маһијјәтини ачмыш олуруг. Өзүнүдәрк вә рефлексин һесабына,—дејә о јазырды,—инсана өз һакимијјәтини јалныз мәканлы дүнјаја дејил, һәм дә өзүнүн физиоложи вә психоложи кејфијјәтләрини дәрк етмәк имканы верилир. В.Штерн инанырды ки, шәхсин

шəхсиjјəтə кечмəси инсанда тəнгидилик мəзиjјəтлəрини—тəнгиди дүшүнчə габилиjјəтини артырыр. Əслиндə өзүнүн вə дүнjанын jарадылмасы тəнгиди дүшүнчəнин нəтичəсидир. Дүнjа, онун фикринчə, иjерархик шəхслəр пирамидасыдыр—кристал, битки, һеjван, ушаг, jашлы вə с. Бунларын һамысы өзү-өзлүjүндə бүтөвлүкдүр. Бу бүтөвлүк тəнгиди фикрин мəгсəдjөнлү фəалиjјəтинин нəтичəсидир. Бу фəалиjјəт jохдурса—инсанла əшjа арасында фəрг силинмиш олур. Ашағы сəвиjјəли шəхслəрин али сəвиjјəлəрə jүксəлиши анчаг тəнгиди руһун фəалиjјəтинин нəтичəсидир. Шелер jүксəлиш просесинин һəрəкəтверичи гүввəсини əхлагда—сəрвəтлəрлə шəхс арасында һармоник мүнасибəтлəрин тапылмасында көрүрдү.

М.Шелер педагожи персонализм jаратмышды. Бу, етика илə əлагəдар олан бир тə'лимдир. Һəмин тə'лим шəхсиjјəти етик сəрвəтлəр океаны илə гаршыдурма вəзиjјəтиндə көтүрүб өjрəнир—инсанла етик сəрвəтлəр системи арасындакы мүнагишəни низама салмаг jоллары ахтарыр. Шелер һесаб едирди ки, инсанын маһиjјəтини—шəхсиjјəтин мөвчудлуғуну «инсан—шəхс—сəрвəт» триадасында ахтармаг лазымдыр. Шелер Кантын категорик императивини рəдд едирди. О инанырды ки, инсанын маһиjјəти—нүвə, чилди—шəхсиjјəтдир. Шəхсиjјəт—шəхсин əтраф алəмə, о чүмлəдəн, əхлаги сəрвəтлəрə мүнасибəтинин нəтичəсидир, онун əхлагыны, рəфтар моделини—əхлаги шəхси мəһз нүвəдə—«мəркəздəн кəлəн руһун» актларындан чыхармаг лазымдыр. Инсан дүнjаjа, о чүмлəдəн, етик керчəклиjə гаршы дурур, лакин о, дүнjа илə мүгаjисə олуна—«өлчүлə билəндир». Бу, о демəкдир ки, инсанда дүнjада оланларын бир чохуну тапмаг вə jа инсанла дүнjа арасында үмуми чəһəтлəр аjырд етмəк олар.

М.Шелер инсана, шəхсиjјəтə сəрвəттөрəтмə актынын субjекти кими бахырды. Һəр бир сəрвəт өз-өзлүjүндə маһиjјəтдир. Шəхсиjјəти, бəшəри варлығы о, сəрвəтсиз вə онларын ишлəдилмəсиндəн кəнарда тəсəввүр етмирди. Дүнjанын əзəли—руһун башланғычы сəрвəтлəрин jохлуғудур. Бу мəрһəлəдə руһ jарадычылыгла деjил, «аварачылыгла» мəшғул олур. Руһ өз һəрəкəт вə чəһдлəриндə дүнjаны «сəрвəтлəшдирир»—өз варлығыны дүнjаjа jаjыр, «һəjатилəшир». Һəгиги шəхсиjјəт дə елə бурадан—руһ илə дүнjанын бирлəшиб һəjат, сəрвəт əмəлə кəтирдиjи мəрһəлəдəн башлаjыр, зира мəһз бу мəрһəлəдə шəхсин шəхсиjјəтə кечмəси—инсанла дүнjа арасында арзу олунан һармониjа əлдə едилмəсидир. Персоналист онтолокиjа теист характер дашыjыр.

Персоналистлəр инанырлар ки, шəхс вə шəхсиjјəтин мə'насы Аллаһдан кəнарда ачыла билмəз. Буна көрə дə онлар персонализмин илаһиjјатла jахынлашмасыны тəлəб едирлəр. Х.Тиллиһ хүсуси «теоложи персонализм» jаратмышды. Американ персонализминин баниси Боун «Теизм фəлсəфəсиндə» теизмин «дуалист» тəбиəтə малик олдуғуну, jə'ни еjни заманда һəм персонализм, һəм дə теизм олдуғуну сүбут едирди. Бүтүн бунлар Локруаjа персонализм—«христианлыг өн'əнəлəринин мүасир охунушудур» демəjə əсас вермишдир. Персонализмин динлə əлагəси онун шəхсиjјəтə мүнасибəтиндə меjдана чыхыр.

Шәхсијјәт персонализм үчүн дини етик анлајышдыр. Бу, о демәкдир ки, шәхсијјәтдә Аллаһа мәхсус мүгәддәслик вә әдаләтлилик тәбиәтән өзтәчәссүмүнү тапыр. Инсан чалышыр ки, әзәмәтли, әдаләтли вә күчлү олсун, бу мәзијјәтләр исә Аллаһын атрибутларыдыр. Демәли, инсан өз идеалына чатмаг үчүн Аллаһа доғру үз тутмалы, әслиндә онун образыны јамсыламаға чалышмалыдыр. Лакин о өзү өзлүјүндә бу мәгсәдә наил ола билмир. Фәлсәфә инсана бу чүр хидмәт көстәрмәклә ону Аллаһа мәхсус әзәмәт вә гүдрәтә говушдурур. Бу говушмада мәгсәд Аллаһла инсанын «иттифагыны» јаратмагдыр. Бу, фәлсәфәнин ән али миссијасы һесаб едилир. Фәлсәфә инсана баша салыр ки, «инсан Аллаһа чеврилмәлидир вә илаһиләшдирилмәлидир, лакин о буну анчаг Аллаһ—инсан васитәси илә вә Инсан Аллаһ васитәси илә едә биләр»[1]. Мүнје көстәрирди ки, инсан анчаг өзүнү дәрк етдикдә шәхсијјәтдән Аллаһа јүксәлмиш олур. Бунунла да персонализм өзүнүн диндән фәргли чәһәтини мүәјјән едир; дин Аллаһдан инсана доғру кедир, персонализм исә инсандан Аллаһа доғру.

Дин вә фәлсәфәни, әлбәттә, персоналистләр ејниләшдирмирләр. Бунунла беләә, онлар инанырлар ки, динин—фәлсәфи, фәлсәфәнин—дини функсијасы вардыр. Бу инамда мүәјјән һәгигәт вардыр, чүнки фәлсәфә вә дин, доғрудан да, чох јахын саһәләрдир. Лакин бу методоложи проблемин—фәлсәфә—дин дилеммасынын һәллиндә персоналистләр ифрата варыр вә бу заман Һекеләә әсасланырлар. Сонунчу дејирди ки, фәлсәфә—«динин һәгигәтидир». Персоналистләр фәлсәфәни мәһз бу мә'нада баша дүшүр вә буна көрә дә һәр бир фәлсәфи һәгигәти Аллаһын һәгигәти кими тәфсир едирләр. «Тәбиәтин һәр бир гануну Аллаһын ганунудур, тәбиәтин һәр бир енержиси Аллаһын енержисидир»[2],—дејә Брајтман јазырды. Бу бахыш ону тәсдиг едир ки, тәбиәтдә—Аллаһ, Аллаһда—тәбиәт вардыр, шәхсијјәт исә онларын синтези кими мөвчуддур. Фәлсәфәнин дини функсијасы да бу космик вәһдәтдә, бүтүнлүк кими Аллаһда—шәхсијјәти, шәхсијјәтдә Аллаһы тапмагдан ибарәтдир. Бунларын, јә'ни Аллаһла инсанын синтезини ачмагла фәлсәфә өзүнүн дини функсијасыны јеринә јетирмиш олур. Бу вәзифә исә елә-белә әлдә едилмир, ону һәјата кечирмәк үчүн инсана баша салмаг лазым кәлир ки, о—«ибадәт едән мәхлугдур» (Шелер). Фәлсәфә «килсәнин, доғмаларын, дини тә'лимин, кешишин, Аллаһа гуллуг етмәјин бүтүн апаратынын дәјәр вә фајдасыны изаһ етмәлидир»[3]. Фәлсәфәни өјрәнән баша дүшмәлидир ки, инсан елмлә, имперсионалист варлыгла мүнасибәтә кирир, бу мүнасибәт исә ону мәһдудлашдырыр. Дини ајинләри јеринә јетирмәк, дуа етмәк—ибадәт халис руһ саһәсиндә фәалијјәт көстәрмәк, илаһилијә говушмаг, өзүнү Аллаһын бир һиссәси етмәк демәкдир. Буна көрә дә Шелер өз фәлсәфәсиндә ибадәт мәсәләләринә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верир-

[1] E.Mounier. Le petite peur du XX sucle, p. 1948, p. 128.
[2] E.S.Brightman. Nature and Value, p. 120.
[3] Hocking W.E. The Meaning of God in Human Experience, N.—Havan, 1912, p. XII.

ди. Ибадәт, онун үчүн аллаһахтарычылыг, илаһилијә—сонсузлуға јолдур. «Инсан елә мөвчудлугдур ки, о ибадәт едир вә Аллаһ ахтарыр»[1]—дејә о јазырды. Бу тәләбаты инсана апшыламаг—ону дини мөхлуга чевирмәк фәлсәфәнин вәзифәсидир. Бүтүн персоналистләр бу әгидәдәдирләр. Онларын сосиолокијасы да бир нөв чәмијјәти динә гајтармаг васитәси илә онун проблемләрини һәлл етмәкдән ибарәтдир. Буна көрә дә персоналист сосиолокија персонализмин дин һаггында тә'лиминин давамындан башга бир шеј дејилдир.

Персонализмин тәрәфдарлары инанырлар ки, онларын дүнјакөрүшү фәлсәфәнин инсана доғру дөнүшү, һуманист бир һәрәкатдыр; о «јени еранын»—јени инсанын тәшәккүлүнә—руһун дирчәлишинә хидмәт едир. Персоналист «Манифест» доғрудан да өз үзәринә чох улви мәгсәдләр көтүрмүшдүр—һәјаты вә дүнјаны, руһу вә бәшәри мөвчудлуғу агыл вә көзәллик ганунлары үзәриндә гурмаг, әхлагы сафлашдырмаг, һәр чүр өзкәләшдирмәјә сон гојмаг, инсанла инсан, инсанла дүнја, инсанла чәмијјәт арасындакы мүнасибәтләри һармоникләшдирмәк вә с. Бунлар тә'лимин амаллары силсиләсинә дахилдир. Бу мәсәләләр өзлүјүндә тәгдирәлајигдир. Персоналистләр өз програмларыны һәјата кечирмәк үчүн һәтта бә'зи практик addымлар да атырлар. Лакин күлл һалында көтүрүлдүкдә бунлар гәнаәтбәхш дејилдир. Она көрә дә ән јахшы һалда онлар мүасир чәмијјәти тәнгид етмәклә кифајәтләнир, «руһларын терапијасы»; христианлыг ән'әнәләринә гајытма вә с. тәклифләр ирәли сүрүрләр ки, бунлар да боғулан инсана көмәк көстәрмәк үчүн олдугча аздыр. Бунунла белә, бүтүн персоналистләрә ејни ме'јарла јанашмаг олмаз.

Сөһбәт изтираб чәкән—«Сизиф әзабы» чәкән мүасир инсана көмәкдән кедәркән персоналистләри садәчә мүшаһидәедичи һесаб етмәк дә дүзкүн олмазды. Гәрбин бир сыра академик тә'лимләриндән фәргли олараг, персонализмдә е'тираз мејлләри чох күчлүдүр.

Бир чох персоналистләр, хүсусилә франсыз персоналистләри, ичтимаи-сијаси һәјатда фәал иштирак едир, фәлсәфәни сијасәтлә, һәјатла әлагәләндирмәјә чалышырлар. Онлар инанырлар ки, инсанлыг персонализм принсипләри әсасында јенидән гурулмалы, дүнјада сүлһ вә низампәрвәрлик, һуманизм вә әдаләт бәрпа едилмәли, фашизм вә тоталитаризмин көкү кәсилмәлидир. Онлар тәләб едирләр ки, бәрабәрһүгуглу шәхсијјәтләрдән ибарәт һармоник чәмијјәт јарадылмалы, «демократија шәхсијјәтин али һүгугу» кими тәсбит едилмәлидир. Бу чәһәтләринә көрә персонализм «ингилаб фәлсәфәси», «марксизмин гоһуму» һесаб едилир[1]. Бу чәһәтдән Мүгавимәт һәрәкатынын иштиракчыларындан олан Мүнјенин фәалијјәти хүсусилә гејд едилмәлидир.

---

[1] Scheler M. Vom Umsturz der Werter. Z. 1919, p. 295.

[2] Хюбшер А. Мыслители нашего времени. М., 1962, с. 221.

Персоналистләр өз програмларыны һәјата кечирмәк үчүн практик аддымлара да әл атмышдылар. Онлар, «Esprit» (Руһ) адлы хүсуси груплар јаратмышдылар. Бә'зи јерләрдә һәмин груплар «Руһун достлары» чәмијјәтләри адланырды. Бу групларын үзвләри персонализмин практик тәчәссүмүнү нүмајиш етдирмәјә, ону иншдә тәтбиг етмәјә чалышырдылар. Онлар «Руһлар республикасына» вә ја «Реаллыг республикасына» чан атырдылар. Һәмин «республикаларда» «јени хејирхаһ дүнја» јаратмаг, зәка илә давранышын һармонијасына наил олмаг сон амал иди.

«Руһун достлары» групларынын үзвләри өз руһларыны сафлашдырмаға вә бәшәри мөвчудлуғу јениләшдирмәјә чалышырдылар. Лакин сонралар һәмин груплар деформасијаја уғрады, өз илкин мәрамларындан кери чәкилмәјә башладылар. Онлар шәхсијјәтин дахили ишинә—азадлығына гошулмамаг пәрдәси алтында Испанијада вәтәндаш мүһарибәсинә,. Мүнһен сөвдәләшмәсинә,. фашизмә вә с. гаршы сусмаг сијасәти јеритмәјә башладылар. Мүһарибәдән сонра исә «персоналист мәркәзләр» мејдана кәлди. Фәалијјәтләринин илкин дөврүндә һәмин мәркәзләр сосиал вә сијаси һәјата актив мүдахилә едир, шәхсијјәтин, инсан һүгугларынын мүдафиәси, үмумбәшәри азадлыг вә хошбәхтлик уғрунда мүбаризә едирдиләр. Илкин персоналистләр өз тә'лимләринә һәм дә сијаси чәрәјан кими бахырдылар. Франсыз персоналистләринин бу чүр фәалијјәти, дүнјаја актив мүнасибәти онларын марксизмлә чох сых әлагәси илә изаһ едилир. Франсыз персоналистләринин әксәријјәти өзләринин марксизмлә әлагәдә олдуғуну, онун тә'сиринә мә'руз галдығыны инсан проблематикасы саһәсиндә марксизмдән чох шеј өјрәндикләрини е'тираф едирләр[1]. Мүнје шәхсијјәтин јүксәлиши үчүн әнкәл олан һәр шеји тәнгид етмәји вә һәтта *дәјишдирмәји* тәләб едирди. Илкин персонализмә мәхсус бу ингилабилик һеч дә һәмишә мөвчуд олмамышдыр. Мүнјенин вәфатындан сонра «Esprit»-ин редактору Ж.М.Доменак олду. О замандан журнал өз истигамәтини дәјишмәјә, классик персонализмә мәхсус пафосдан имтина етмәјә—«реформист» мөвге тутмаға башлады. Доменак иддиа едирди ки, муасир капитализмдә шәхс өзүнәмәхсус бүтүн тәләбләрин өдәнилдији шәраитдә јашамаг имканы әлдә етмишдир. «Неокапитализм»,—дејә о изаһ едирди,—бүтүн бәшәри проблемләрин һәллидир, орада әмәк өз характерини дәјишмиш—«идарә олунан әмәјә» чеврилмишдир. Бу, о демәкдир ки, персонализмин идеаллары әсасән јеринә јетирилмишдир. Буна көрә,—дејә о јазырды,—өз-өзүмүзү «Реформист» адландырмагдан утанмырыг[2]. Үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә персонализм јени дүнја гурмаг үчүн ашағыдакы тәклифләри ирәли сүрүр: дүнјакөрүшүнү јениләшдирмәк, әхлагы сафлашдырмаг, христианлыға гајытмаг, универсал шәхсијјәт јетишдирмәк, техники тәрәггини вә елмин инкишафыны чиловламаг вә с. Бунларын һамысы өз-өзлүјүндә тәгдирәлајигдир

[1] Бах: Вдовина И.С. Французский персонализм. М., 1977. с. 15—37.
[2] Јенә орада, с. 110.

вә әслиндә һәр һансы бир фәлсәфә онлары һәјата кечирмәји өзүнүн вәзифәләриндән һесаб едир. Лакин әсасән нәзәријјә, тәрбијә, руһ саһәсини әһатә едән бу тәдбирләр комплекси һәлледичи практик аддымлар атылмадан тә'сирсиздир. Она көрә ки, инсаны мүасир вәзијјәтә салан нәзәријјә, тәрбијә вә ја руһ дејилдир, о, практик һәрәкатын нәтичәсиндә ачыначаглы һала дүшмүшдүр вә ону бу вәзијјәтдән анчаг практик јолла чыхармаг олар. Тарихин һәгигәти беләдир. Персонализм мүасир сосиал фәлсәфәнин бир сыра проблемләринә тохунур, лакин о идраки вә сосиал фикрә диггәтәлајиг гијмәтли идејалар верә билмир. Онун сосиал саһәдәки стратекијасы христиан социализминдән ирәли кетмир.

Персонализм—академик фәлсәфәнин классик нөвләриндән бири олдуғундан онун инсан вә чәмијјәт һаггындакы бахышы конкрет сосиолокијадан даһа чох, тарих фәлсәфәсинә јахындыр. О, варлыг вә идрак кими тарихи просесин өзүнү дә шәхсијјәтдән һәлл едир; персонализм үчүн тарихи просес шәхсин шәхсијјәтә, шәхсијјәтин исә илаһијә доғру инкишафындан башга бир шеј дејилдир. Мүнје јорулмадан тәкрар едирди ки, «дүнјаны руһ идарә едир», «игтисадијјат вә сијасәти руһ идарә едир» вә с. Персоналист тарих фәлсәфәсинин чәмијјәт һаггындакы бахышынын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, чәмијјәт—шәхсләрин—«атомларын» мәчмусудур. Бу «атомларын» мөвчудлуғу вә фәалијјәти руһла әлагәдар олдуғундан чәмијјәт тарихини руһдан кәнарда изаһ етмәк олмаз. Тарихи просесин ганунларыны да персонализм шәхсләрин варлығындан һасил едир. Персоналистләр чәмијјәтин синифләрә бөлүнмәси вә онлар арасында «конфликтләр» олмасыны гәбул едирләр. «Шәхсијјәтләр вә чәмијјәтләр бир-бири илә конфликтдәдирләр вә билмирләр ки, ону нечә дајандырсынлар»[1],—дејә Брајтман јазырды. Беләчыхыр ки, сосиал конфликтләрин сәбәбләри дәрколунмаздыр вә буна көрә дә онларын арадан галдырылмасы әсла мүмкүн дејилдир. Диггәтәлајиг чәһәт, онун конкрет инсана көмәк көстәрмәк үчүн фәрјад гопармасыдыр.

Гәрбдә, үмумән мүасир дүнјада, персоналистләрә көрә, материалист—објективист (елми-техники) чеврилиш баш вермишдир, чәмијјәт нәһәнк машына—техники-игтисади вә сосиал тәшкилата чеврилмишдир. Бу да өз архасынча «инсан ингилабына» сәбәб олмушдур. Бу ингилаб инсанын тәбиәтини, онун фәалијјәт вә мөвчудлуғуну дәјишдирмишдир. Нәтичәдә өзкәләшмиш—техникиләшмиш вә күтләвиләшмиш, деперсонификасијаја уғрамыш инсан мејдана кәлмишдир. Епохамын фәлсәфәси елм вә техниканын тә'сири алтында өз бәшәрилијини итирмиш,—«техники Ерос» мејдана кәлмишдир. Һәјат кет-кедә стандартлашыр, о өз уникаллығыны, руһ исә она мәхсус јарадычылыг енержисини итирир, һәјатын мә'насыны итирмәси—онун абсурда чеврилмәси просеси баш вермишдир. Капитализм, персоналистләрә көрә, хүсуси сивилизасија төрәдир, материалистләшмиш инсан нәсилләринин јетишдирилмәси бу

[1] Brightman B.S. Nature and Values, p. 66.

сивилизасијанын нәтичәсидир. Бу сивилизасијанын фундаментал әламәти—«маддилик вә она мејллиликдир»—с һәр шеји—машынлары, истеһсалы, әмтәәни, пулу инсан үзәриндә һөкмдара чевирир. Нәтичәдә, инсанла дүнјанын, инсанла инсанын, инсанла чәмијјәтин әлагәси «маддиләшмишдир», инсан өзү исә «артыг өз руһунун, өз гәлбинин вә дүнјанын дәјишдирилмәсинә гајғы көстәрмир». Мүасир инсан нәсилләри бәшәри мүнасибәтләри халис фајдалылыг принсипи үзәриндә гурур, бәшәријјәти маддилијә мүнчәр едирләр. Нәтичәдә инсандакы инсанилик—руһилик вә илаһилик һечә ендирилмишдир. «Машын,—дејә Мүнје јазырды,—мүасир дүнјаны алт-үст етмишдир. Машынлар инсанлары ишсизлијә вә әмәкдә јекчинслијә апарыр, фәһлә һеч вахт өзүнү индики гәдәр гул, өлү механизмин чанлы винтчији кими һесаб етмәмишдир. Машынлар бөһранлар төрәдир, јохсуллуға апарыр»[1]. Бүтүн бунлар персоналистләрә көрә мүәјјән ингилабын нәтичәсидир, елә бир ингилабын ки, о, инсанда инсанилији—руһилији, субјективлији өлдүрмүшдүр, ону Аллаһын ағушундан гопарыб објект сәвијјәсинә ендирмишдир. Инди елә бир ингилаб етмәк лазымдыр ки, онун нәтичәсиндә инсан објективликдән субјективлијә, орадан Аллаһа јүксәлә билсин. Белә бир ингилаб доғрудан да лазымдыр вә онун һәјата кечирилмәси тәләби илә чыхыш едән персоналистләр чох дүзкүн һәрәкәт едирләр. Лакин бу ингилаб онларын һесаб етдији кими садәчә нәзәријјә саһәсиндә тә'сирли ола билмәз, о өз маһијјәти илә практик һәрәкат олмалыдыр. Персонализм өзүнү һәм дә гносеолокија кими тәгдим етмәјә чалышыр—шәхсијјәт анлајышындан чыхыш едәрәк гносеоложи систем јаратмаға чан атыр.

Персонализм онтолокија проблемләринә даһа чох диггәт јетирир. Бунунла белә, ону халис онтолокија һесаб етмәк дә дүзкүн олмазды. Бу тә'лим мүәјјән тип гносеолокија тәгдим едир, гносеоложи проблематиканын өзүнәмәхсус һәллини вермәјә чәһд едир. Персоналист һәрәкатда бә'зи чәрәјанлар гносеоложи проблематика үзәриндә хүсусилә ихтисаслашмышдылар. Лотсе, Тејхмүллер вә б. хүсуси персоналист гносеолокија јаратмышдылар. Гносеоложи проблематиканын әсасында идракын предмети мәсәләси дајаныр. Персоналистләр һәр шејдән әввәл онун һәллини вермәли идиләр.

Персонализм, гејд едилдији кими, фәлсәфәдә «үчүнчү хәттин» тәрәфдары кими чыхыш едир, демәли, материализм вә идеализмдән фәргли тә'лим јаратмаға чан атыр. Бу о демәкдир ки, һәмин тә'лим идракын предметини нә материја һесаб едир, нә дә идеја, онун үчүн идракын предмети—дүнја һаггында тәсәввүр вә гаврајышларымызын мәнбәји олан шәхсдир, башга сөзлә, идракын предмети објектлә субјектин, варлыгла тәфәккүрүн, материја илә шүурун вәһдәти олан шәхсдәдир.

---

[1] Mounier E. Le petite peur du XX sucle, p. 1943, p. 47.

Шәхс, персоналистләрә көрә, һәр чүр билијин әсасы вә онун предметидир. Материја, објект шәхссиз вә ја шәхсәдәк—халис һечликдир. Субстансија субјектдә—шәхсдә верилән вә онунла әлагәдар олан мөвчудлугдур. Материалистләр објекти, идеалистләр идејаны шәхссиз тәсәввүр едәркән сәһв едирләр, она көрә ки, шәхсдәнкәнар вә ја шәхсәдәк һәр чүр мөвчудлуг абсурддур. Әшјалар—објектләр дүнјасы илә шәхсләр дүнјасы елә вәһдәт әмәлә кәтирирләр ки, онун објекте вә субјектә, материјаја вә идејаја парчаланмасындан сөһбәт кедә билмәз. Шәхс елә бир башланғыч, елә бир мәнбәдир ки, мадди дә, руһи дә өз әсасыны ондан көтүрүр, бу мәнбә өзү исә нә маддидир, нә дә руһи. Мән,—дејә Тејхмүллер јазырды,—һәгиги варлыг—фундаментал гносеоложи базадыр. Философлар идракын предмети мәсәләсини һәлл едәркән «бу нәдир?» суалына чаваб вермәли олурлар. Онлар унудурлар ки, алынан һәр һансы чаваб—«бу филан шејдир» чавабы һөкмән субјектин һәмин шејин мөвчудлуғунда иштиракыны тәләб едир. Бу о демәкдир ки, Мән һәр чүр мүлаһизәнин мәркәзи елементи—онларын субјектидир. Мүтәфәккир инанырды ки, Мән—«шүурда верилән реал вә идеал һәр шејин үмуми гаршылыглы әлагә нөгтәсидир», о һәр чүр субстансијанын прототипи, дујғуларын, гавраjышларын вә с. мәнбәјидир. Мән—реал вә идеал мөвчудлуг, керчәклијин маһијјәтидир, о ејни заманда—сәбәбдир. Бу о демәкдир ки, персоналист идракын предметини—објекти шәхсдән һасил едир. Тејхмүллер јазырды ки, «предметләрин варлығы мәнтиги олараг чыхарылмалыдыр»[1], јә'ни Мәндән һасил едилмәлидир. Објект онун үчүн Мәндән һасил едилир, онун төрәмәси кими мөвчуддур. Инкилис персоналисти Уорда көрә, дәрк едилән физики објект һесаб едилә билмәз, идракын објекти анчаг тәчрүбәнин нәтичәси ола биләр, тәчрүбәни исә «шәхссиз» тәсәввүр етмәк олмаз. Буна көрә дә имперсионалист идрак објектиндән сөһбәт кедә билмәз. Боун көстәрирди ки, идракын објектини, онун механизмини—һәгигәти өјрәнмәк үчүн узаға кетмәјә еһтијач јохдур. Бүтүн бунлар үчүн инсанын руһи вә чисмани чәһәтләри өјрәнилмәлидир. Боун өз һәмкары Уорд кими, шәхс вә онун тәчрүбәсини јеканә реаллыг һесаб едирди. Онтоложи вә гносеоложи категоријалар,—дејә мүтәфәккир јазырды,—шәхси фәалијјәтсиз—абсурддур. Онлар анчаг шәхси фәалијјәт сферасында мә'налы олурлар. Боун јазырды ки, варлығын әсас атрибутларындан бири олан мәкан да шәхсдәдир. Сонсуз сајдығымыз објектләр әслиндә шәхсин фәалијјәтинин сонсузлуғудур. Бу универсал шәхс—Аллаһдыр. Персоналистләр инсаны вә тәбиәти дә елә һәмин илаһи шәхсин төрәмәси һесаб едирләр. Инсан вә Тәбиәтдә дә бу сәбәбә көрә Аллаһын әламәтләри тапылмалыдыр. «Әкәр Аллаһ өз јарадычылығындан гәти шәкилдә фәргләнирсә, о гәтијјән һәгигәт ола билмәз»; «Әкәр биз онлары бир-бириндән вә үмуми һәјатымызын структурал елементләриндән ајырсаг, Аллаһ вә Инсан мүмкүн олмајан абстраксијалара чевриләрләр»; «Тәбиәт

[1] Teichmuller W. Die Werklische unce die scheinbare welt, B. 1982, P. 24.

Инсанын идракындан асылы олмаса да, о мәһз инсан үчүн мөвчуддур, онун дәрк етмәси гә зөвг алмасы үчүн зәрури бир шејдир»[1]. «Реаллыг—тәбиәт вә тарихдир, бири дикәриндә мөвчуддур. Инсанда тәбиәт вә тарих бирләшир, буна көрә дә о нә садәчә тәбии варлыгдыр, нә дә тарихи варлыг. О, ејни заманда онларын онтоложи варлығында һәм одур, һәм дә о бириси»[2],—дејә Сигал јазырды. «Чисим өзү, тәсадүфи дејилдир ки, инсан гәлбинә мәхсусдур»[3]. Беләликлә, персоналистләр идракын предметини—објекти шәхсдән—субјектдән һасил едирләр. Онлар бүтүн идракы, һәгигәти өзидракдан—Мәндән һасилетмә кими тәфсир едирләр.

«Өзидрака малик олмајан субстансијаја да малик ола билмәз»,—дејә Тејхмүллер јазырды. О вә онун һәмкарлары инанырдылар ки, гносеоложи проблемләрин изаһ методу өзидрак—өзү өзүнү дәркетмә методу олмалыдыр. Објект, дүнја, мөвчудлуг, һәгигәт Мәндә верилмишдир. Биз өзүмүзү нечә дәрк едириксә, харичи аләми дә елә дәрк едирик, өзүмүздә нә дәрк едириксә, харичи аләмдә дә ону дәрк едирик. Мән, буна көрә персонализм үчүн һәгигәтин мәнбәји, идракын ејни заманда һәм објекти, һәм дә субјекти һесаб едилир. Бунунла белә, персоналистләр Мәнин өзүнүн дәрк едилмәсини әлчатмаз бир шеј һесаб едирдиләр. Онлар инанырлар ки, варлыг шәхсдәдир, буна көрә дә онда бир тамлыг вар, бу тамлыг бәшәријјәтин вә тәбиәтин тарихидир. Буна көрә дә шәхсдәки бу тамлыг өз конкретлијиндә дәрколунмаздыр. Мүнје белә фикирдә иди. Бу бахыш персонализми агностисизмә јахынлашдырыр. Персоналистләр идракын механизми, маһијјәти, һәгигәт вә с. һаггында мүкәммәл консепсија илә чыхыш етмәмишләр. Онлар бу кими гносеоложи проблемләри шәхсијјәт проблеми фонунда чох абстракт шәкилдә һәлл етмәјә чәһд көстәрирләр.

Фәлсәфәни,—дејә персоналистләр изаһ едирләр,—нә шүурдан башламаг олар, нә дә материјадан, ону конкрет инсанын конкрет һәрәкәтләриндән, davранышы вә фәалијјәтиндән башламаг лазымдыр. Принсипчә бу, мәсәләнин доғру гојулушудур, чүнки гносеоложи проблематика мәһз конкрет инсанын конкрет фәалијјәтинин нәтичәсидир. Һәгигәти, идракын маһијјәт вә механизмини дә елә бурада ахтармаг лазымдыр. Лакин персоналистләр инсанын бу конкретлијини ичтимаи истеһсал просесиндәки конкретлик кими анламаг истәмирләр. Онлар һәмин конкретлији инсаны биоложиләшдирмәдә, ону homo naturalis—тәбии мөвчудат кими анламагда көрүрләр. Шедер јазырды ки, инсан «һејван олмуш, һејвандыр вә әбәди һејван олараг галачагдыр»[4]. Инсанын нечә варса елә дә дәрки, онун фикринчә, бизә идракын структуруну, онун мәнтиги каркасыны ачмаға имкан верир. Инсаны исә ики аспектдә дәрк етмәк олар, биоложи вә руһи. Биринчи аспект бизә мадди вә биоложи аләмин, икинчиси, руһи

[1] Passmore J. A Hundred Years of Philosophy, p. 73.
[2] Siegwalt W. Nature et hisorie, p. 1965, p. 69.
[3] Scheler M. Vom Umsturz der Werter, s. 262.
[4] Јенә орада, с. 304.

аләмин һәгигәтини дәрк етмәјә имкан верир. Персонализм бүтүнлүклә идракы өзүнүанлама кими тәфсир едир. Бу просесдә персоналистләр вәһјә даһа чох үстүнлүк верирләр. Бунунла белә, онлар инанырлар ки, шәхсијјәт емосија, дујғу, гаврајыш, тәбии габилијјәтләр, исте'дад, ирадә вә с.-ин вәһдәтидир, идрак вә һәгигәти онда ахтармаг лазымдыр. Шәхс онларын тәфсириндә иррасионал, мистик вәһдәтдир вә ја еләә илаһи-тәбии енержидир ки, онун маһијјәти принсипчә дәрк едилә билмәз. Сөһбәт анчаг инсанын нәзәрләринин, һәјати оријентасијасына доғру истигамәтләндирилмәсиндән кедә биләр. Бунун үчүн персонализм дүнјакөрүшү дин кими гәбул едилмәлидир. Инсаны илаһиләшдирмәк, онун мә'нәвијјатыны сафлашдырыб Аллаһ сәвијјәсинә јүксәлтмәкдә персоналистләр дүзкүн һәрәкәт едирләр. Лакин нә гәдәр ки, керчәклијин өзү илаһиләшмәмишдир, персонализм тәсәввүрдән реал һәјата дөнүш едә билмәјәчәкдир. Бу о демәкдир ки, персоналистләрин нәзәрдә тутдуғу инсана һәјатда јох, анчаг идеалда јер вардыр.

VIII фəсил. НЕОРЕАЛИЗМ

Неореализм əсрин əн мөhтəшəм вə гүдрəтли фəлсəфи системлəриндəн биридир. Ардычылларынын сајына вə интеллектуал мүhитдəки санбаллыгына, чазибəдарлыгына вə чоғрафијасына көрə о анчаг екзистенсиализмлə мүгајисə едилə билəр. Неореалист həрəкат—үмумбəшəри феномендир. О, интеллектуалларын «əн чох диггəтини чəлб едəн тə'лимдир»[1]. Ики əсрин говушуғунда формалашан неореализм мəдəни дүнјанын, демəк олар ки, həр тəрəфинə јајылмыш, мүхтəлиф өлкəлəрдə дүшүнəнлəрин бөјүк əксəријјəтини өзүнə чəлб едə билмишдир. Неореализмин инкилис, американ, алман вə с. вариантлары мөвчуддур. Бу тə'лим шəрh вə тəснифат үчүн олдугча бөјүк чəтинлик төрəдир. Бурада вə ја дикəр мүнасибəтдə неореалист кими чыхыш едəн мүтəфəккир башга бир мүнасибəтдə идеализмə вə ја башга бир системə мејл едир. Бə'зəн дə реалист ады алтында чыхыш едəн системин реализмлə əлагəси аз олур вə буна көрə дə үмумијјəтлə ону бу həрəката мəнсуб философ кими характеризə етмəк мүмкүн олмур. Анлама просесини јүнкүллəшдирмəк мəгсəдилə биз инкилис вə американ вариантларыны ајрыча нəзəрдəн кечирəчəјик. Алманијада бу тə'лим кениш интишар тапмаса да, онун алман ардычыллары олмуш вə вардыр. Буна көрə дə неореализмин алман варианты hаггында охучуда тəсəввүр јаратмаға чалышачағыг. Неореализм лап башланғычдан јекчинс фəлсəфи бахыш кими мөвчуд олмамышдыр. Онун програмы чəрчивəсиндə ики мəктəб—гносеоложи мəктəб вə космоложи мəктəб мөвчуд олмушдур. Шəрh просесиндə охучуну бу мəктəблəрин нүмајəндəлəри илə таныш етмəјə чалышачағыг. Инди ону гејд етмəјə дəјəр ки, 20-чи иллəрдəн неореализмин парчаланмасы просеси башланыр. Д.Уалд, h.Чаплин, Ф.Паркер вə б. реализмин принсиплəринə јенидəн бахылмасы тəлəбилə чыхыш едирлəр. Онлар «Реалист фəлсəфə ассосиасијасы» јаратдылар (1953) вə «Зəкаја гајыдыш» програмыны ирəли сүрдүлəр. Онлардан даhа əввəл американ неореалистлəри арасында парчаланма кетди вə тəнгиди реализм мəктəби мејдана кəлди. Неореализмин шəрhинə кечмəздəн əввəл «реализм» анлајышыны дəгиглəшдирмəк зəрурəтини нəзəрə алараг кичик бир лингвистик екскурсија етмəк мəгсəдəујғундур.

Дүнјаја неореалист бахыш илк дəфə XIX əсрин икинчи јарысында алмандилли фəлсəфə тəрəфиндəн ирəли сүрүлмүшдүр. Лакин чох кечмəдəн бу бахыш бејнəлмилəл характер алмышдыр. Неореалист бахыш классик инкилис емпиризминə даhа јахын олдуғуна көрə инкилисдилли фəлсəфəдə өзүнə мөhкəм јер тута билмиш вə тезликлə «инкилис феноменинə» чеврилмишдир. Неореализм Бөјүк Британијада hаким мөвге тутан Мүтлəг идеализми тахтдан салмыш вə ики əсрин говушуғундан е'тибарəн бу өлкəнин интеллектуал мүhитиндə апарычы мөвгени тута билмишдир.

[1] Луканов Д.М. Гносеология американского реализма. М., 1968, с. 3.

Мүтләг идеализмдән неореализмә кечид асан олмамышдыр. Бу кечид нәһәнкләрин нәһәнкләрлә амансыз мүбаризәсинин нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Ону **Ч.Е.Мур** вә **Б.Рассел** һәјата кечирмишләр. Неореализмин бир фәлсәфи систем кими Мүтләг идеализмлә савашы «бизим әсрин биринчи јарысынын фәлсәфи мүбаризәсинин апарычы мөвзусуну тәшкил едир»[1]. Неореализмин тарихи Австрија философлары Ф.Брентано (1838—1917) вә А.Мејнонгун (1853—1920) фәалиjјәтилә башлајыр. Неореализмин өз тәшәккүлүндә һәлледичи дөнүш Мурун «Идеализмин тәкзиби» (1903) проғрам әсәринин нәшрилә башлајыр. Лакин һәрәкатын корифејләринин бахышлары тезликлә аналитизмлә синтезләшдијинә көрә биз онларын анализини сонракы бөлмәләрә кечирмәјә мәчбуруг. Мур вә Расселин фәлсәфи мөвгеләри фәлсәфәнин анчаг идеализм хәтти үзрә инкишафынын гаршысыны алды вә бунунла да јени дүнјабахышынын— неореализмин формалашмасы үчүн реал зәмин һазырлады. Б.Рассел үчүн неореализм, ашағыда көрәчәјимиз кими, кечичи бир мәрһәлә олду; Мур исә неореализмдән сағлам фикрин мөвгејинә кечди. Лакин һәрәкатын «пионерләри» өзләринин тарихи вәзифәсини јеринә јетирмишдиләр: Мүтләг идеализм елм, реализм вә сағлам фикрин тәфәккүр вә ифадә принсипләринин позулмасындан доғулмушду вә онлар гаршысында да кери чәкилмәли олду.

Неореалист дүнјакөрүшүн маһијјәтини анламаг үчүн «реализм» сөзүнүн мә'на чаларларыны билмәк лазымдыр. Платонун идеализми бә'зән «реализм» алтында кизләнир; имманент фәлсәфә, махизм, «халис тәчрүбә фәлсәфәси», сағлам фикир фәлсәфәси, неотомизм, материализм, һәтта марксизм вә с. өзүнү реализм кими тәсдиг етдирмәјә чалышыр. Неореализм исә онлардан бир сыра параметрләринә көрә фәргләнән дүнјакөрүшүдүр; онун ваһид проғрамы, метод вә методолокијасы вардыр. Неореализм «нејтрал монизмә» әсасланыр, јә'ни варлығын материја вә шүура бөлүнмәси фактындан дејил, онун маддилик вә руһилији, физики вә психики өзүндә бирләшдирән «материал (stuff)» олмасы фактындан чыхыш едир. Анчаг бу «материалын» шүурдан харичдә вә ондан мүстәгил олараг мөвчуд олмасыны гәбул етмәк мә'насында арашдырылан тә'лим реализм адлана биләр. Тарихән реализм идрак објектинин идракдан харичдә вә она нисбәтән мүстәгил мөвчудлуғуну гәбул едән тә'лим һесаб едилмишдир. Материализм дә, идеализм дә бу мә'нада реализм кими характеризә едилә биләр. Онлар арасында полјаризасија идрак објектинин тәбиәти мәсәләси әтрафында баш верир. Бу гаршыдурма ахыр нәтичәдә реаллығын тәбиәти мәсәләсинә апарыб чыхарыр. Охучу шәрһ просесиндә бу мәсәләләр барәсиндә неореализмин сијасәтини баша дүшә вә ону башга реалист мәктәбләрдән фәргләндирә биләчәкдир. Буна көрә дә мәсәләнин тәфәррүатына вармаға бурада лүзум көрмүрүк. Бурада охучу-

[1] **Хилл Т.И.** Современные теории познания, с. 30.

дан дәгиглик тәләб олунур, зира неореализм елә бир тә'лимдир ки, кичик бир анлашылмазлыг ондан мүхтәлиф чүр бахышлара јол ача биләр. Бир шеји дә јадда сахламаг мәгсәдәујғун оларды ки, неореализми башга нөв реализмләрдән фәргләндирмәк үчүн «мүстәгим реализм» ифадәси дә ишләнир. Англосаксон аләминдә неореалист һәрәкат Бөјүк Британија-дан башлајыр.

Инкилтәрәдә реалист һәрәкатын узун бир тарихи вардыр. Илкин формада бу һәрәкат «реализм» ады алтында кедир. Неореализмә кечид, ашағыда көрәчәјимиз кими, әсрин әввәлләриндә баш верир. Лакин инкилис неореализмини, үмумијјәтлә, реалист һәрәкатдан кәнарда анламаг чәтиндир, әслиндә, неореализм—реализмин инкишафынын мәнтиги нәтичәсидир. Буна көрә дә, үмумијјәтлә, бу һәрәкатын башланмасы һаггындакы мәсәләләри изаһ етмәк лазымдыр.

Бөјүк Британија университетләриндә узун мүддәт классик инкилис емпиризми һаким мөвге тутмушдур. Лакин XIX әсрин икинчи јарысындан, гејд едилдији кими, Мүтләг идеализм бу һекемонлуғу өз әлинә алмышдыр. Ики әсрин говушуғунда Мүтләг идеализм ики чәбһәдән сыхышдырылмаға башланмышды: Милл вә Спесердән кәлән позитивизм вә Вјанадан Брентано вә Мејнонгдан кәлән реализм. Мүтләг идеализмин дахили инкишаф мәнтиги дә бунун үчүн имкан јарадырды; бу тә'лимин тәрәфдарлары елмә, елми фәлсәфәјә вә сағлам фикрә елә бил ки, мејдан охујурдулар. Метафизики вә гносеоложи фикирдә ифратчылыг, ағыр фәлсәфи терминолокија вә ифадә тәрзи чохларынын бу системләрдән асанлыгла узаглашмасы үчүн шәраит јарадырды. Интеллектуалларын чоху чыхыш јолуну реализмә апелјасијада көрүрдүләр.

Мүтләг идеализмдән реализмә вә неореализмә кечид зиддијјәтли, кешмәкәшли олмушдур. Сөһбәт јени фәлсәфи ингилаб вә онун һазырланмасындан кедирди. Ч.Мур вә Б.Рассел бу ингилабы баша чатдырмышдылар, лакин онун һазырланмасы әввәлки нәслин үзәринә дүшүрдү. Бу просес Оксфорд профессору **Томас Кејслә** (Case, 1844—1925) башланды. Кејсин әсас фәлсәфи әсәрләри «Әхлагда реализм» (1877) вә «Физики реализм» (1888) иди. Кејсин әсәрләринин тәдгиги көстәрир ки, метафизики вә гносеоложи базисин сечилмәси вә ајдын ифадә едилмәси мәсәләсиндә ајдын мөвге тута, реализмин өзүнүн һансы нөвүнә хидмәт етдијини тәфәррүаты илә гавраја билмирди. О өзүнү Мүтләг идеализмә гаршы гојурду, һалбуки онун «реализми» даһа чох субјектив идеализмә вә феноменализмә гаршы гојулурду, нәинки мүтләг идеализмә»[1]. Гәрибә бурасы иди ки, о материализмә гаршы мүбаризәдә идеализмин тәрәфиндә дурурду. Кејс ејни заманда реалист, феноменалист вә идеалист кими чыхыш едирди. Лакин онун бир мөвгеји ајдын иди: материализм вә идеализм дәф едилмәлидир. Лакин нечә? Бу консепсијалары дәф етмәк үчүн реаллығын

---

[1] Copleston F., op. cit, p. 380.

јени консепсијасыны һазырламаг лазым иди; бу консепсија да материализм вә идеализмдән фәргли реаллыг консепсијасы олмалы иди. Кејс мәһз буну едә билмәди. Лакин мүһүм олан аддым атылмышды. Сонралар Ч.К.Уилсон (1849—1915) вә Һ.А.Причард (1871—1947) идеализмин тәнгиди вә реалист дүнјакөрүшүн өзтәсдиги истигамәтиндә хејли иш көрүрдүләр. Хүсусилә Уилсон Бредлинин мәнтигини тәнгид етмәк, онун дахили зиддијјәтләрини мејдана чыхармаг, идракын һәгиги мәнзәрәсини һазырламаг ишиндә бу методун кара кәлмәдијини сүбута јетирмәјә чалышырды. Бредли вә Бозанкет сүбут етмәјә чалышырдылар ки, анчаг бир идрак акты вар—мүһакимә. Уилсон јазырды: «Белә шеј јохдур», јә'ни белә шеј ола билмәз ки, билмә, рәј, инам вә с. мәнтигдән кәнар едилсин. Бу мүлаһизәни гәбул етмәк,—јазырды Уилсон,—«әгли фәалијјәтләри инкар етмәкдир»[1]. Бу философлар мүтләг идеализмин тәнгиди истигамәтиндә хејли иш көрмүшдүләр. Лакин Мүтләг идеализми тәфәккүр тарихинин малына чевирмәк кими бир миссијасын һәјата кечирилмәси ирәлидә иди. Бунун үчүн биринчи аддым кими реализмдән неореализмә кечмәк лазым иди. Бу вәзифәни Т.Нанн јеринә јетирди.

Неореализмлә мүтләг идеализмин савашы әсрин идеоложи мүбаризәсинин мәркәзи проблеминә чеврилмишди. Т.Нанн бу мүбаризәни даһа да шиддәтләндирирди. Онун «Икинчи кејфијјәтләр гаврајышдан асылыдырмы?» мәгаләси инкилисдилли дүнјада бөјүк бир курулту гопарды вә јени дүнјабахышынын мејдана кәлмәсиндән хәбәр верди. Нанн өз тезисләриндә физики чисимләрин објектив мөвчудлугуну мүдафиә едир вә сүбут едирди ки, икинчи кејфијјәтләр гаврајышдан асылы олмајараг мөвчуд олур. Физики кејфијјәтләрин идракдан асылы олмадығыны сүбут етмәклә Нанн Мүтләг идеалистләрин онтоложи тезисинә зәрбә ендирмиш олду. Бу тезис, гејд едилдији кими, әсасландырырды ки, икинчи кејфијјәтләр дә сенс-датадыр вә дүнјада физики кејфијјәтләр адлы шеј јохдур. Бунун әксинә олараг, Нанн сүбут едирди ки, шејләрин кејфијјәтләри онларын өзләринә мәхсусдур: финчанын бүтүн кејфијјәтләри онун өзүнә мәхсусдур, сујун истилији она мәхсус мәзијјәтдир; алимләр вә ади адамлар температуру објектив мәканда—шүурдан харичдә вә ондан асылы олмадан баш верән һадисә кими гаврајырлар. Демәли, шејләр—кејфијјәтләр коллексијасыдыр, шүурумуз исә анчаг онлар һаггында бизи мә'луматландыра биләр. Нанның персентләр нәзәријјәси мүкәммәл шәкилдә ишләниб һазырланмаса да, идеализмин идрак консепсијасына—идрак објектинин идракын өзүндән асылы олмасы һаггындакы бахыша ағыр зәрбә иди. Әслиндә бу консепсија ингилабиләшдиричи әһәмијјәт дашыјыр, Инкилтәрәдә идеализмин јаратдығы мүһитин дағылмасындан хәбәр верирди. Тәәссүф ки, бу вәзифәни јеринә јетирмәк билаваситә Нанның өзүнә нәсиб олмады. О, инкилис неореализминин гносеоложи

---

[1] Ibid, p. 381.

ганадынын әсасында дајанырды. Бу мәктәбин хүсусијјәтләри Мурун фәлсәфәси тимсалында араштырылачагдыр. Бурада исә биз космоложи мәктәбин ики нәһәнк нүмајәндәси Самуел Александерин вә Алфред Норт Уајтһедин бахышларыны нәзәрдән кечирмәклә кифајәтләнмәјә мәчбуруг. Инкилис неореализминин типик метафизики хүсусијјәтләри өзүнү мәһз бу тә'лимләрдә реаллашдырырды.

Мүасир Гәрб фәлсәфәсинин бә'зи инкишаф мәрһәләләри гәрибә парадокслар доғурур: фәлсәфәдә бир-бирини истисна едән тенденсијалар көзләнилмәдән сычрајышлы инкишаф просеси кечир. Неопозитивизмин инкишафынын лап түғјан мәрһәләсиндә классик системгурашдырма идејасы һеч олмаса бир мүддәт кери чәкилмәли иди. Лакин интеллектуал аләмдә тамамилә әкс просес баш верир: системгурашдырма практикасы нәинки кери чәкилир, әксинә, бирдән-бирә системгурашдырма «буму» баш галдырыр. Континентдә Л.Виткенштејн, М.Һајдеггер, К.Јасперс, Е.Һуссерл вә б., Британија адаларында Мак-Таггарт, А.Уајтһед, С.Александер, Америкада Ч.Сантајана вә б. агыр фәлсәфи системләр јарадырлар ки, онлара һәр һансы типик метафизик гибтә едә биләр. Бу ону демәјә әсас верир ки, 20-чи илләрдә Гәрбдә метафизик тәфәккүр ејни заманда һәм тәрәгги, һәм дә тәнәззүл дөврү кечирир. Бу парадоксдур, лакин тарихи фактдыр. Самуел Александерин системи бу парадоксун ифадә формаларындан бири иди.

С.Александер (1858—1938) неореализмин космоложи ганадынын әсасыны гојанлардан биридир. О, хүсуси космоложи реализм метафизикасы јаратмышдыр. Ш.Броуд (1887—1963), К.Л.Морган (1852—1952), Ј.Х.Сметс (1870—1950), А.Н.Уајтһед (1861—1947) вә б. бу тә'лимин ардычыллары һесаб едилир. С.Александер мүрәккәб фәлсәфи јарадычылыг јолу кечмишдир. О, Сиднејдә анадан олмуш вә Оксфорда тәһсил алмаға кәлмиш вә орада галыб фәлсәфи фәалијјәтини давам етдирмишдир; фәалијјәтинин бир дөврү дә Манчестер университетилә бағлыдыр. О бир мүддәт өз мүәллими Бредлинин тә'сири алтында неоһекелчи олмушдур. Лакин Ч.Е.Мурун Мүтләг идеализмә гаршы аргументләри гаршысында неоһекелизмин мәғлубијјәтини һисс едән Александер неореализм чәбһәсинә кечмишдир. Онун «емерчент еволјусијасы» тә'лими билаваситә Дарвин вә Морганын тә'сири алтында формалашмышдыр; космоложи көрүшләри, онун өзүнүн е'тирафына көрә, Минковски, Ејнштејн вә Бергсонун тә'сири алтында јетишмишдир. Әсас фәлсәфи әсәрләри бунлардыр: «Әхлаги низампәрвәрлик» (1889), «Локк», «Спиноза вә заман», «Көзәллик вә башга сәрвәтләрин формалашмасы»; «Мәкан, заман вә Илаһилик» (ики чилддә, 1920); сонунчу онун јарадычылығынын зирвәси, дүнја фәлсәфәсинин шедевләриндән һесаб едилир. Фәлсәфә тарихи, етика, естетика, аксиолокија, идрак нәзәријјәси вә с. саһәләрә аид дикәр әсәрләри дә мөвчуддур. Александер јарадычылығынын илкин дөврләриндә «емерчент тәкамүлү» тә'лиминә даһа чох мејл едирди; фәалијјәтинин камил чағларында космоложи реализмин бүтөв бир мәктәбинин јарат-

мышды. Платонизмә мејллилик исә фәлсәфи тәфәккүрүнүн характерини мүәјјән едир.

С.Александер өзүнү ахына гаршы гојмушду: 20-чи илләрдә интеллектуалларын бөјүк әксәријјәти фәлсәфәдән чәкилдији һалда, о, классик метафизиканын реабилитасијасына чалышырды. Тәкчә бир факты гејд етмәјә дәјәр ки, Вјана мүһити фәлсәфәни — «ган соран зәли» е'лан етмиш, неопозитивизм өз тә'сирини бүтүн сфералара көстәрирди. Белә бир заманда метафизика јаратмаг, ону мүдафиә етмәк, метафизик проблематиканын мә'налы вә дәјәрли олдуғуну нүмајиш етдирмәк өзү бир елми рәшадәт иди. Она көрә дә Александерин чәһди тәгдирәлајиг иди. Онун системини бүтүнлүклә анализ етмәк имканы олмадығына көрә космоложи бахышларынын изаһы илә кифајәтләнмәјә мәчбуруг; инанырыг ки, букүнкү охучу үчүн дә мараглы олан анчаг бу чәһәтдир.

Космоложи реализм тәбиәти, реаллығы вә онун инкишаф мәрһәләләрини, тәбиәтдә вә тарихдә тәкамүл вә инкишафын ганунларыны өјрәнмәјә јөнәлән бахышдыр. Александер бу системи ваһид там кими көтүрүр вә онун панорам мәнзәрәсини јаратмаға чалышырды. Онун наил олмаг истәдији шеј каинатын ајдын тәсвири, онун һаггында универсал тәсәввүр иди. Мүтәфәккирин мәгсәдилә танышлыг инсаны бир гәдәр һејрәтә салыр: елмләрин тәбиәт вә тарих һаггында бу гәдәр фактик материал топладығы бир дөврдә дүнјаны ваһид башлангычдан изаһ етмәјә вә ондан чыхыш едәрәк универсал систем јаратмаға киришмәк нә дәрәчәдә ағлабатандыр? Лакин Александер сүбут етди ки, бу мүмкүндүр вә зәруридир. Фәлсәфә тарихчиләри әбәс јерә дејил ки, ону Һекеллә мүгајисә едирләр. Мәшһур фәлсәфә тарихчиси Ф.Коплсон бу ики систем арасында «бә'зи ејниликләр» олдуғуну гејд едир[1]. Александер әввәлчә етика проблемләри үзәриндә чалышыр, тәкамүл принсипини хејир вә шәр, дүзлүк вә әјрилик вә с. кими анлајышларын анализинә тәтбиг етмәјә чалышырды. Александер хошбәхтлик вә өзүнүреаллашдырмаға инстинктив идеал кими бахырды: һәр кәс хошбәхт олмаға вә өзүнү реаллашдырмаға чалышыр. Модификасијалар вә дәјишмәләр дә бу мәгсәдлә апарылыр. Етиканын вәзифәси бу просеси стимуллашдырмаг—дүнја илә һәјат арасында һармонија јаратмагдыр. Бу заманлар о етиканы норматив елм сајыр вә она сосиал дарвинизмин ганунларыны тәтбиг етмәјә чалышырды. Чох кечмәдән мүтәфәккир о заманкы Оксфорд үчүн ағласығмаз бир шејә— психолокија јаратмаға киришди. Бу да тәсадүфи дејилди: Вундт Алманијада експериментал психолокија јаратмыш, Америкада Чемсин икичилдлик «Психолокијанын принсипләри» кими монументал әсәри нәшр олунмушду, һалбуки Оксфордда психолокија һәтта чидди елмләр сырасына белә дахил едилмәмишди. Александер бу бошлуғу долдурмаға чалышырды, лакин бу чәһддән бир шеј чыхмамышды. Практика көстәрди ки, о, гејри-ади метафизик тәфәккүрә маликдир ки, бу да өзүнү онун космоложи системиндә көстәрди.

[1] Copleston F. op. cit, p. 399.

С.Александерин метафизикасы Һераклитин метафизикасынын аналогудур вә ја она олдугча јахындыр. Онун системинин әсасында белә бир идеја јатыр: универсум — тарихидир, «һәрәкәтләр сәһнәсидир». Бу системи о, «Мәкан, заман вә Илаһилик» китабында иншајиб һазырламышдыр. Мүтәфәккирин бу системә нечә кәлиб чыхмасы мүәмма олараг галыр. Лакин ајдын олан шеј будур ки, онун реаллығы, заман—мәканы објектив просес кими тәсвир етмәси күнүн тәләби иди. Бредли заман вә мәканы реаллыга дејил, заһирилијә, демәли, гејри-реаллыга аид едирди, Мак-Таггарт исә, гејд едилдији кими, «заман—гејри реалдыр» кими мүлаһизәнин һәгигилијини сүбут едирди. Бу мә'нада «Мәкан, заман вә Илаһилији» Мүтләг идеализмә чаваб кими дә анламаг олар.

С.Александер сүбут едирди ки, метафизика — елмдир, лакин онун методу тәбиәт елмләринин методундан фәргләнир. Тәбиәт елмләри фактларла мәшгул олур, онлар изаһ едир, метафизика исә реаллыга мәхсус шејләрин хассәләрилә мәшгул олур вә буна көрә дә тәсвирлә кифајәтләнир. Она көрә дә метафизика даһа чох поезијаја јахындыр, нәинки елмә. О, «Мәкан, заман вә Илаһилик» әсәрини поетик әсәр һесаб едирди. Бу әсәр чәтин, гәлиз бир дилдә јазылмышдыр, лакин мүәллиф ону трактат һесаб етмирди; о, фәлсәфи аргументләрә нифрәт едир вә көстәрирди ки, фәлсәфә—«тәсвирлә мәшгул олмалыдыр»; о, философун ишини ботаникин иши кими бир шеј һесаб едирди. Философ,—гејд едирди Александер,—шејләрин хассәләрини өјрәнир, бу хассәләри исә философлар инсанларын хассәләри кими тәсвир етмәјә чәһд көстәрмишләр. Дүнјада емерчент (emergence—гәфил әмәлә кәлән дәјишиклик) һөкм сүрүр; бу принсип космоложи реализмин реабилитасијасыны тәләб едир; јә'ни о шејләрин хассәләринин деантропоморфизасија олунмасыны зәрурәтә чевирир. Мүтәфәккир тәләб едирди ки, шејләрин хассәләрини тәбиәтдә нечә варса елә дә тәсвир етмәк лазымдыр. Башга сөзлә, тарихи просесдә антропоморфизасија олунмуш хассәләр натурализасија едилмәлидир. Бу, космоложи реализмин биринчи тәләби иди. Онун икинчи тәләби вә әсас вәзифәси шүуру каинатда өз јеринә гојмаг, онун варлыг үчүн фундаменталлығыны олдуғу кими көстәрмәк иди. Бу мәсәләдә Александер Л.Моргана јахынлашырды. Сонунчу да мәсәләни белә гојурду ки, һәјат механики, физики, кимјәви һәрәкәтләрин мәчмусу һесаб едилә билмәз; һәјат организмдир, о өзүнәмәхсус гүввә илә әлагәдар олан феномендир (витализм). Бунунла белә, һәјат көзәллијин һаким олдуғу сәлтәнәтә апаран јолдур. Бу исә шүурун ишидир. Шүуру каината гајтармаг көзәллик сәлтәнәтинин өзтәсбитинә хидмәт етмәк демәкдир. Бу исә фәлсәфәнин вәзифәсидир.

С.Александерин системиндә космолокија онтолокијадан даһа кениш систем кими тәгдим олунур. Онтолокија, һесаб едирди о, варлыг, мөвчудлуг, реаллыг вә онун тәбиәти кими мәсәләләрлә мәшғул олдуғу һалда, космолокија универсумун тәшәккүл вә инкишафы, варлығын максимал

тәбиәти вә онун тәкамүлү теолокија, телеолокија, епистемолокија, психолокија, аксиолокија вә с. проблемләри өјрәнир. Варлығы өјрәнмәк, Александерә көрә, емерченсијаларын мәгсәдләрини анламаг демәкдир. Дүнјада һеч шеј мәгсәдсиз баш вермир; садә мәгсәдләр универсал мәгсәдләрлә вәһдәтә доғру чан атыр. Лакин нә садәлик, нә дә мүрәккәблик өзәлдән верилмир, онлар тәкамүл просесиндә јараныр. Бу просес дә өз башланғычыны заман вә мәканын вәһдәтиндән алыр. Универсумун мәркәзиндә дә бу вәһдәт дајаныр. Бу вәһдәт, Александерә көрә, космоложи просесләрин әсасында дајаныр—һәр шејин јарадылмасы вә һәр шејин өлүмү үчүн имкан һазырлајыр. Онун метафизикасында заман вә мәкан һәр шејин даими вә әбәди әсасы кими чыхыш едир. Һәм дә заман вә мәканы философ реал субстратдан мәһрум катеторија кими дүшүнүрдү. О инанырды ки, заман вә мәкан мүәјјән «материалдыр» (stuff) ки, һәр шеј ондан әмәлә кәлир. Онун системиндә заман, мәкан вә һәрәкәт комплекс әмәлә кәтирир. Бу комплексдә заман—сүрәклилик, мәкан—јертутуму, һәрәкәт—мөвге тутмагдыр. Мөвге тутмаг, Александерин системиндә, индилијә чеврилмәк (became present) демәкдир. Мөвгени әлә кечирмәк (occupation of point) исә заман вә мәкан адланыр. Дүнјада олан һәр шеј заман вә мәканда тәрәндијинә көрә тәфәккүр заман вә мәканла өз лимитини әлдә етмиш олур. Заман вә мәканын параметрләриндән кәнарда һеч шеј дүшүнүлә вә ифадә едилә, јә'ни мә'наландырыла билмәз. Она көрә дә заман-мәкан ме'јарларына сығмајан һәр шеј ағласығмазлыг вә мә'насызлыг кими рәдд едилмәлидир. Бунунла да, тәфәккүр темпораллашдырылыр, о заман вә мәканы өзүнүн фәалијјәт нормасы кими гәбул едир. Александерин системиндә заман-мәкан ејни заманда онтоложиләшдирилир, нәтичәдә онлар универсал космоложи принсип кими гәбул едилир.

С.Александер инанырды ки, дүнја емерчент принсипи әсасында инкишаф едир: онун башланғыча мәхсус јарадычылыг енержиси инди бизә дујғуларда верилән чүрбәчүрлүјүн мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бу ваһид башланғычы о, заман вә мәканын вәһдәти һесаб едирди. Александер инанырды ки, дүнјанын илкин материалы заман вә мәканын вәһдәтиндән ибарәтдир; бу вәһдәт—һәрәкәтдир. «Заман-мәкан һәрәкәт системидир вә биз анчаг заман-мәканда һәрәкәт едә биләрик»[1]. Дүнјанын вә ону әмәлә кәтирән шејләрин хассәләри катеторијаларда ифадә олунур. Фәлсәфә катеторијалары тәсвир етмәклә шејләрин, ахыр нәтичәдә дүнјанын хассәләрини үзә чыхарыр, онлары дәрк едир. Лакин һисс олунан мүхтәлифлијин вә хассәләр системинин әсасында заман-мәкан дајаныр; фәлсәфә заман-мәканы анламагла универсумун әсасыны—һәр чүр һәрәкәтин маһијјәт вә тәбиәтини ачмағын ачарыны әлә кечирмиш олур. Чүнки заман вә мәкан һәр шејә мәхсусдур, һәр шеј, о чүмләдән, катеторијалар онларла әлагәдәдир. Бунунла да, Александер фәлсәфәнин

[1] Alexander S. Space, Time and Deity, L. 1927, p. 64.

предметини дәјишмәјә—заман-мәканы онун фундаментал проблеми кими характеризә етмәјә чәһд едирди. Доғрудан да, заман вә мәкан проблеми бөјүк проблемдир. Мүгәддәс Августин кими бир енсиклопедик дүһа, Рассел кими даһи бу проблем гаршысында ачиз олдугларыны е'тираф едирдиләр. Августин дејирди ки, заман вә мәкан гәрибә тәбиәтә маликдир: мәндән сорушуланда онлары билмирәм, сорушулмајанда исә билирәм. Ән јени фәлсәфәдә Бергсон бу мәсәләни фәлсәфи идракын авансенасына чәкмишди. Лакин Бергсон замана үстүнлүк верир, ону мистикләшдирирди. Александер исә заманын мәкана гаршы гојулмасыны рәдд едир, башга сөзлә, мәканын замана мәхсус терминләрлә изаһ олунмасына гаршы е'тираз едирди. О исрар едирди ки, заман вә мәкан ајрыајрылыгда—ағлабатмаздыр; заман—мәканлы, мәкан—темпоралдыр. Онун инанчына көрә заман-мәкан—али реаллыгдыр вә бу реаллыг «халис һадисәләрин вә ја нөгтә-бөлүмләрин сонсуз континиумудур»[1]. Ејни заманда онлар реалдыр. Бунунла белә, онун бахышларынын тәкамүлүнә Бергсонун тә'сири данылмаздыр.

С.Александер Ејнштејнин мүасири иди вә буна көрә дә о, заман вә мәкан проблемини нисбилик принсипи руһунда һәлл етмәјә чалышырды. Нисбилик нәзәријјәси,—изаһ едирди Александер,—заман вә мәканын тәбиәтини дәјишмир, анчаг онларын өлчүлмәсинин үсулуну дәјишир. О, нисбилик принсипиндән субјективист нәтичә чыхаранлары тәнгид едир вә бу кими бахышларын солипсизмә апардығыны гејд едирди[2]. Нисбилик нәзәријјәси бизим заман вә мәкан анлајышларымызда нә гәдәр дәјишиклик етсә дә, «о јенә дә заман, мәкан вә һәрәкәти онларын гәдим реаллығында сахлајыр»[3]. Александерин системиндә заман вә мәканын тәсвири мүасир елмлә, хүсусилә нисбилик нәзәријјәси илә нә гәдәр әлагәләндирилсә дә, бу бахыш сырф спекулјатив мәгамлардан хилас ола билмәмишдир. Мүтәфәккир заман, мәкан вә һәрәкәтин бир-бириндән ајрылмасынын гејри-мүмкүн олдуғуну сүбут едирди, һәтта онда онлары ејниләшдирмәјә мејллилик вар иди. «Заман һәрәкәтин мәнбәјидир, мәкан исә заманын нәтичәси кими дүшүнүлә биләр»; «Мәкан вә заман һәрәкәтләр системидир, һәм дә биз заман-мәканы һәрәкәт дә адландыра биләрик»[4]. Заман вә мәканда Александер дахилән әсрарәнкиз, мистик бир јарадычы гүввә тапырды. Ону даһа чох марагландыран да бу гүввәнин тәбиәти иди. Мүтәфәккир инсанын ахтардығы илаһилији дә бу гүввәдә тапырды. О инанырды ки, каинатда Аллаһ һансы функсијаны јеринә јетирирсә бу функсијанын һәрәкәтверичи гүввәси заман-мәкан вәһдәтиндә кизләнән гүввәдәдир. Бу гүввә физики дејил, метафизикидир. Ону Александер зәка һесаб едирди. Каинатда, онун фикринчә, бир ијерархиклик

[1] Ibid, p. 66.
[2] Ibid, p. 90.
[3] Ibid, p. 91.
[4] Ibid, p. 61.

мөвчуддур: заман—мәкан—һәрәкәт—зәка. Ону ән чох дүшүндүрән дә каинатда зәка вә зәкада каинат проблеми иди. Каинатдакы зәкаја о Илаһилик кими бахырды. Зәка каинатдакы «үчүнчү кејфијјәтләрин»—әхлаги вә естетик сәрвәтләрин јаранмасы вә јер үзүндә әхлаг вә көзәллик сәлтәнәтинин өзтәсбитинә кәтириб чыхармалыдыр. Бу елә бир сәлтәнәтдир ки, орада тәкамүл өз инкишафыны тамамлајыр, космосун сон мәгсәди—онун идеаллары һәјата кечирилир. Инкишафын бу мәрһәләсини Александер «Илаһилик» адландырырды.

Илаһилик мәрһәләси Александерә көрә, ашағы мәрһәләләрдән төрәјир; лакин о кејфијјәтчә ашағы мәрһәләләрдән фәргләнир: әкәр ашағы мәрһәләләрдә физики ганунлар һөкм сүрүр вә елементләр онларла идарә олунурса, сонралар елә мәрһәләләр мејдана кәлир ки, онларда һәм физики, һәм дә руһи ганунлар һөкм сүрүр, мәсәлән, һәјат. Лакин ијерархијанын зирвәси олан Илаһилик сферасында һәјата мәхсус физикилик дә архада галыр: ијерархија тамамланыр вә һәр шеј илаһиләшир. Бу сфера анчаг илаһилик—ағыл вә көзәллик ганунлары илә идарә олунур. Бурадан ајдын олур ки, Александер космоса ијерархик просес кими бахырды.

Ијерархик космоложи просесдә, –изаһ едирди Александер,—илкин реаллыг заман вә мәкан һәјаты, һәјат да—психиканы, психика руһу, руһ да тарихи јарадыр. Илаһилик космосун инкишафында елә бир мәрһәләдир ки, орада инсан—фөвгәлинсана, Исаја, һәјат илаһинин һәјатына—Аллаһын атрибутларыны өзүндә тәчәссүм етдирән фөвгәлһәјата, Илаһилик Сәлтәнәтинә чеврилир. Бу просесләр исә емерченсијанын көзләнилмәз сычрајышларын нәтичәсидир. Һидрокен вә оксикендән сујун әмәлә кәлмәси—емерчент тәкамүлүн нәтичәсидир. Һәр дәфә нәјинсә нә иләсә бирләшмәси көзләнилмәз олур вә бу нәтичәсиз галмыр. Бу нәтичә өзүнү јени кејфијјәтләрин әмәлә кәлмәсиндә костәрир. Бу кејфијјәтләрин төрәмәси низусун—импулсун чәһдинин нәтичәсидир. Низус—заман-мәкан вәһдәтинә мәхсус мистик гүввәдир. Онун фәалијјәти нәтичәсиндә варлыг ашағыдан-јухарыја, бәситдән алијә, алидән-илаһилијә доғру инкишаф едир. Шејләрә, просесләрә, бүтүнлүклә керчәклијә мәхсус бу чәһәт мөвчудатда, космосда «психолокија» олдуғуну костәрир. Заман вә мәканлыға малик олмајан шеј јохдур, демәли, һәр шејдә психика, нәсә бир «дин» вардыр. Бу о демәкдир ки, заман-мәкан космосун гәлби, онун зәкасыдыр. Һәмин зәка өз фәалијјәтилә Илаһилији төрәдир. «Аллаһ илаһилијин әламәтләринә малик олан бүтөвлүкдүр»; «Илаһилик бизим билдијимиз ән али реаллыгдан сонра кәлән даһа али реаллыгдыр»[1]; «онун мөвчудлуғу актуалдыр», лакин илдилијин дејил, кәләчәјин кејфијјәтләринин тәчәссүмүдүр.

---

[1] Ibid, p. 429.

С.Александерин системиндә шүур проблемләринә чох јер верилир. Шүур, онун фикринчә, мүәјјән үзви структурун хассәсидир. Психика мүәјјән ијерархик просесин нәтичәсидир. Шүур сонлудур, биринчи вә икинчи кејфијјәтләрлә әлагәдардыр. Шүурун тәкамүлүнүн сон мәрһәләси—Илаһиликдир. Илаһилик шүура јени мүнасибәт, јени мәзмун кәтирир. Шүурун мејдана кәлмәси космосун инкишафында јени мәрһәлә—ингилабдыр, чүнки бу просесдә физики вә кимјәви кејфијјәтләрә малик варлыг јени кејфијјәт—руһилик кәсб едир. Бу, дүнјаны ингилабиләшдирән бир мәрһәләдир. Лакин бу сон мәрһәлә дејил. Шүурдан Илаһилијин мејдана кәлмәси инсанла инсан, инсанла каинат, инсанла шејләр арасында әсл ингилаб төрәдир. Deity—руһдур, лакин бизим көрдүјүмүз инсанлара мәхсус руһ дејилдир; о илаһи вә ја илаһиләшмиш руһдур. Бу руһла инсан руһу арасындакы фәрг Аллаһла инсан арасындакы фәргә еквивалентдир. Инсан шүуру заман вә мәкана, демәли, маддилијә јөнәлән шүурдур, илаһи шүур исә елә вәһдәтә јөнәлмишдир ки, орада инсанларла шејләр, инсанла дүнја вәһдәт тәшкил едир, јә'ни мадди вә руһи варлыг анчаг илаһилик ганунлары илә идарә олунур. Бу, низам вә һармонијанын һөкм сүрдүјү бир дүнјадыр. Бу, мөвчудлугда јени мәрһәләдир. Александер ејни заманда ону да билдирирди ки, дүнја динләри белә бир һармонијаја чан атырлар, лакин бу ади динләрин иши дејил. Бунун үчүн јени дин—космоложи дин кәрәкдир; бу дини исә анчаг тәкамүл просесинин өзү һазырлајыр. Бу динлә каинатын инкишафында јени, лакин сон мәрһәлә—Илаһилик мәрһәләси башланыр. Мүтәфәккир өз фәлсәфәсини белә бир дүнјанын мәсләки һесаб едирди. Александер о гәдәр универсал метафизики систем јаратмышды ки, идракын тәдгиги онда арха плана сыхышдырылмышды. Бунунла белә, о, гносеоложи проблематикадан јан кечмир вә көстәрирди ки, әгли просесләр заман-мәкандан ајрылмаздыр; онлары анчаг заман вә мәкандан чыхыш едәрәк һәлл етмәк олар. О сүбут едирди ки, идракы тарих формалашдырыр, она көрә дә ону харичи аләмин копијасы һесаб етмәк јанылмадыр. Идрак, хүсусилә кечмишлә даһа чох әлагәлидир, она көрә дә кечмишлик идракын формалашмасы үчүн даһа мүһүмдүр. Үмумијјәтлә, бизим идракымыз бирликдә олманын—објектлә субјектин биркә әлагә вә мүнасибәтинин нәтичәсидир. Објект дәрк едилиб едилмәмәсиндән асылы олмајараг мөвчуддур, лакин дәрк едилмәк үчүн о субјектлә әлагәјә кирмәлидир. Бу әлагә һафизәјә кечир ки, о да биликдир. Бу мә'нада,—јазырды Александер,—кечмишә мәнсуб олмаг—һафизәјә кечмә просеси—идракдыр. Александерә көрә, һәгигәт—нисбидир; о нисби дә олса һәрәкәт вә заманла әлагәдардыр. Бу әлагәлилик онун илаһилијә доғру инкишафда олдуғуну көстәрир. «Һәгиги олмаг», Александерә көрә сосиал зәка тәрәфиндән гәбул едилмәк демәкдир, сосиал зәка исә заманла әлагәдардыр. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, гејри-һәгигидән һәгигијә, нисби һәгигәтдән мүтләг һәгигәтә јүксәлиш әслиндә заманын ишидир, јә'ни руһун надан-

лыгдан илаһилијә доғру тәкамүлүдүр. Бу инам Александерә һәгигәти емерҹентликлә әлагәләндирмәјә сәвг едирди: һәгигәт, онун әгидәсинҹә, нә идеалистләрин дедији кими дахили, нә дә материалистләрин дедији кими харичидир; о емерҹент тәбиәтә маликдир. Дүнјада емерҹентлик олмасајды һәгигәтдән данышмаға дәјмәзди. Емерҹентлик һәгигәтин заман вә һәрәкәтлә әлагәдар олдуғуну—онун тарихи просесдән кәнарда ағласығмаз олдуғуну сүбут едир.

С.Александерин системи әзәмәтли системдир. Онда фактуал шејләрин чоху елмлә тәзад тәшкил етсә дә, спекулјатив тәфәккүр бахымындан чох гијмәтли мүлаһизәләр вардыр. Елми тә'сир бахымындан бу, мүасирлик үчүн әвәзедилмәз идејалар чәләнкидир. Бу систем заман, мәкан, космос, илаһилик һаггында тәсәввүрүмүзү кенишләндирир, инсанын үлвилијә вә илаһилијә говушмасы үчүн имкан јарадыр. О, әсримизин дикәр спекулјатив системләри үчүн «гығылҹым» ролуну ојнамышдыр. А.Уајтһедин системинин әмәлә кәлмәси бу мүлаһизәнин доғрулуғуну сүбут едир.

Алфред Норт Уајтһед (Whithead)—«Бредлидән сонра ән бөјүк инкилис метафизикидир»[1]. Онун тәфәккүрү типик метафизик тәфәккүр иди. Уајтһед метафизиканын антик ән'әнәләринә садиг иди; о метафизиканы руһ, тәбиәт вә ја варлығын дикәр һиссәсилә мәһдудлашдыранлары гынајырды. Метафизика, онун әгидәсинҹә, универсал космоложи тәфәккүрдүр. Она көрә дә тәнгидчиләр онун метафизикасыны «Аристотелин «биринҹи фәлсәфәси» мә'насында баша дүшүлмәси»[2] үзәриндә исрар едирләр. «Уајтһедин метафизикасы» китабынын мүәллифи И.Леклерк гејд едирди ки, «онун әсас проблеми фәлсәфи тәдгигатын бөјүк ән'әнәләринә—илк дәфә јунанлар тәрәфиндән кәшф едилән ән'әнәләрә аиддир»[3]; о даһа сонра гејд едир ки, Уајтһедин метафизикасы «ијирминҹи әсрин физикасы кими анлашылмалыдыр»[4]. Уајтһед енсиклопедик бир дүһа иди. Виткенштејн вә Рассел мүстәсна олмагла, јарадыҹылыг диапозонуна, фәлсәфи, елми вә иҹтимаи фикрә тә'сир күҹүнә көрә бу әсрдә онунла мүгајисә едилә биләҹәк дикәр бир мүтәфәккир тәсәввүр етмәк чәтиндир. Онун идејаларынын тә'сир даирәси инкилисдилли дүнја илә мәһдудлашмыр. Әслән инкилис олса да, Уајтһед 1924-ҹү илдән Һарвардда профессор олмуш вә өмрүнүн ахырына кими Америкада јашамышдыр. Елми фәалијјәтә ријазијјат вә мәнтиг саһәсиндәки әсәрләрилә башласа да, тезликлә өз јарадыҹылыг диапозонуну дәјишдирмиш, фәлсәфә, елм, елм тарихи, дин вә с. үзрә чох гијмәтли әсәрләр јазмышдыр.

---

[1] Copleston F., op. cit., p. 399.

[2] Ivor Leclerc. Whitehead's Metaphysics, L. N.Y, 1958, p. 29.

[3] Ibid, p. IX.

[4] Ibid, p. 4.

А.Н.Уајтһед Нүтон вә Максвелин гургардығы көлкәчи гургармышды. О, тәҹрүбәни Ејнштејнлә ејни заманда «Мадди аләмин ријази анлајышлары» (1905) адлы әсәрини Инкилтәрә Крал Ҹәмијјәтинә тәгдим етмишди. Елә һәмин әсәриндәчә о сүбут едирди ки, классик механика дуализмә апарыр вә буна көрә дә каинатын монист тәбиәтилә зиддијјәт тәшкил едир. Дуализм дејәркән о, заман-мәкан дуализмини нәзәрдә тутурду. Әсас әсәрләри ашағыдакылардыр: «Универсал ҹәбр һаггында трактат» (1898), «Тәсвири һәндәсәнин аксиомлары» (1907), «Ријазијјата кириш» (1911), үчҹилдлик «Principia Mathematica» (Расселлә бирликдә, 1910–1913), «Тәбиәт анлајышы» (1920), «Елм вә мүасир дүнја» (1925), «Динин тәшәккүлү» (1928), «Просес вә реаллыг» (1929), «Зәканын функсијасы» (1932), «Тәфәккүр үсуллары» (1938) вә с. Бу әсәрләрин һәр биринин конкрет анализини вермәк имкан харичиндә олдуғуна көрә охуҹунун диггәтини мүтәфәккирин системинин үмдә мәсәләләринә јөнәлтмәјә чалышаҹағыг.

А.Уајтһедин фәлсәфәси әсримизин фәлсәфи практикасы үчүн мүстәсна дәрәҹәдә оријиналлыг тәшкил едир. XX әсрин фәлсәфи практикасы системгураншырмаја гаршы чыхдығы һалда, о, типик метафизик систем гурашдырмышды. Спекулјатив фәлсәфәдә, изаһ едирди мүтәфәккир, сәһбәт дүнјанын әлагәли вәһдәт кими мәнзәрәсинин јарадылмасындан кедир. Фәлсәфә «үмуми идејаларын әлагәли, мәнтиги, зәрури системини формалашдырмаг ҹәһдидир ки, онун терминләриндә дә бизим тәчрүбәмизин һәр бир елементи интерпретасија олуна билсин»[1]. Уајтһед нәинки фәлсәфәнин елмлә әвәз едилмәсинин мүмкүнлүјүнә инаныр, әксинә, о фәлсәфәни елми тәфәккүрүн системләшдирилмәси вә сивилләшдирмәси үчүн әвәзедилмәз бир метод сајырды. О сүбут едирди ки, «елм спекулјатив зәканын тә'сири алтында инкишаф етмишдир», она көрә дә ону фәлсәфәјә гаршы гојмаг јанлышдыр. Уајтһед фәлсәфәнин нәинки елмлә, һәтта саглам фикир вә дилләә иттифагына чалышыр вә инанырды ки, бунлар мәһз бирликдә һәјаты вә инсаны башга дүнмәјә, дүнјада хошбәхтлик вә фиравангылығын әтәсбитинә хидмәт едә биләрләр. «Һәјат фәлсәфәси» мәгаләсиндә көстәрирди ки, «һәјат бүтүн систематик фикрин мәркәзиндә дајаныр». Лакин һәјатын мә'насы шүбһә алтындадыр. «Биз ону анлајанда дүнјада һәјатын статусуну да анлајаҹағыг»[2]. Јарадыҹы активлијин мәгсәди – һәјата хидмәтдир. Бу активлик исә фәлсәфәдән кәлир. Мүтәфәккир фәлсәфәнин саглам фикирлә дә мүнасибәтинә хүсуси диггәт јетирир, фәлсәфәнин онунла јахынлашмасына чалышырды. Бу говушма, онун әгидәсинчә, фәлсәфәни јени мәрһәләјә јүксәлдә биләр. Она көрә ки, фәлсәфә «тәхәјјүл вә саглам фикрин говушмасыдыр»[3]. Уајтһед дини фәлсәфәнин мәнбәләриндән бири кими

[1] Whitehead A.N. Science and Modern World. Cam. 1953, p. 5.
[2] Twentieth Century Philosophy, p. 131.
[3] Уайтхед А.Н. Избранные философские произведения. М. 1990. с. 292.

бахырды. «Дин фәлсәфәјә тәкан верир»[1], јазырды о. Елми интерес, Уајтһедә көрә, дини интересин «башга формасыдыр»; ејни заманда о елмә дини интересин «фасиләсиз» күчләндирилмәси гүввәси кими бахырды. Елми тәрәгги, – јазырды философ, «динин бөјүк үстүнлүјүнә көтириб чыхармалыдыр»; «динлә елмин гаршылыглы мүнасибәти инкишафы стимуллашдыран гүдрәтли амилдир»[2].

А.Н.Уајтһед сөзүн там мә'насында алим-мүтәфәккир иди. Елә бу мүлаһизә ону көстәрир ки, о инсанлығын гајғысыны чәкир, епоханын дәрдләрилә јашајырды. Бу дәрдләрин әсасында, изаһ едирди о, инсанлығын фәлсәфәдән узаглашмасы, она гаршы әфкари-үмумијјәдә формалашан негатив, өн јахшы һалда биканә мүнасибәтдир. «Инди фәлсәфә, јазырды о, өзүнүн әсас функсијасыны јеринә јетирмәлидир. О, инсанлары мәһволма тәһлүкәсиндән гуртармага габил дүнјакөрүшү ахтармага борчлудур»; лакин бунун үчүн «биз фәлсәфәјә доғру үз чевирмәлијик»[3]. Фәлсәфә, инанырды Уајтһед, инсанын инстинктләринә ујғун көлән фәалијјәт формасыдыр: инсан тәбиәтән универсаллыға вә бүтөвлүјә чан атыр, о јарымһәгигәтдән вә фрагментаризмдән гачыр. Фәлсәфә инсанын бу кими идеалларыны һәјата кечирмәјә габил јеканә фәалијјәт формасыдыр. «Метафизика үмумиликләрин тәсвириндән башга бир шеј дејилдир»[4]. Һәјатда әсас мәсәлә там факты, демәли, фактын тәбиәтини гаврамагдыр; там факт бүтөв һәгигәт демәкдир. Елм бу вәзифәни јеринә јетирмәјә габил дејил, һалбуки фәлсәфә «гавраныламын шејләрин тамлығыдыр». Лакин, тәәссүф ки, мүтәфәккир мүасир фәлсәфәдә бәшәри инстинктин тәләб етдији универсаллығы тапа билмирди. Мүасир системләр антик системләрин објективизминдән вә универсаллығындан узаглашмыш, субјективизмә доғру чидди дөнүш етмишдир. Уајтһед бу дөнүшү мүасир фәлсәфәнин негатив чәһәтләриндән бири һесаб едирди.

Инсан тәбиәтиндә, јазырды Уајтһед, субјективизмә мејллилик лазым оландан артыгдыр. Мәһз бунун һесабынадыр ки, инсанлар һәгигәтләри белә тәһриф етмәјә, мүхтәлиф јанылмалара истәр-истәмәз јол вермәјә мәчбурдурлар. Субјективизмин нәтичәсидир ки, дүнјакөрүшүмүз хурафатларла долудур вә инсанлар онлардан изтираб чәкир. Шүуру бу кими хурафатлардан тәмизләмәк инсанла дүнја вә онун өзү һаггында дүзкүн тәсәввүрүн формалашмасына көтириб чыхарар. Бу миссија исә анчаг фәлсәфәнин үзәринә дүшүр. «Фәлсәфә шүурун өзүнүн өзү тәрәфиндән субјективлијин әзәли артыглығындан тәмизләнмәсидир»[5]. Фәлсәфәнин субјективизмә доғру чеврилишиндә Уајтһед Декарты вә мүасир елми тәгсиркар сајырды. Декартын ирәли сүрдүјү cogito ergo sum

[1] Там же, с. 414.
[2] Там же, с. 251 252.
[3] Там же, с. 560.
[4] Там же, с. 286.
[5] Там же, с. 289.

«дүшүнүрәм, демәли, мөвчудам» принсипинә о кериләмә кими бахырды. «Мүасир фәлсәфә антиклијин објектив нөгтеји-нәзәринин әксинә олараг, субјективликлә бәзәдилмишдир»[1]. Фәлсәфә антик фәлсәфәнин дәрин мәзмунлу космоложи проблемләриндән имтина едәрәк, аксенти «мән билији нечә әлдә едә биләрәм?» проблеми үзәриндә чәмләшдирди вә бунунла да тәчрүбәнин субјектинә доғру әсаслы дөнүш етди. Он јени фәлсәфә нә тамамилә «субјективлик сферасына чәкилди, белә ки, о, елм тәрәфиндән бураја сыхышдырылды»[2]. Бунунла да о, каинатын драмасындан фәрдин драмасына чеврилмиш олду. «Антик дүнја универсумун драмасы илә мәшғул олурду, мүасир дүнја инсан руһунун дахили драмасына доғру үз чевирмишдир»[3]. Бу акта мүтәфәккир јарымчыглыг кими бахырды. О сүбут едирди ки, фәлсәфә тамлыг, вәһдәт вә универсаллығы ифадә едир. Бу чүр систем олмадан инсанын билијә олан сонмаз вә дојмаз тәләбаты өдәнилә билмәз. Уајтһед өзүнүн просес метафизикасыны белә бир универсал систем һесаб едирди.

А.Уајтһед просес вә ја организм метафизикасы јаратмышдыр. Дикәр фәлсәфи системләрин чыхыш моментини тәшкил едән категоријалары о, просес вә ја организм категоријасы илә әвәз етмишди. Просес вә ја организм анлајышларына әсасән метафизика конструксија етмәјә мүтәфәккир тарихи зәрурәт кими бахырды. Бу әвәзетмәнин он вачиб нәтичәси, гејд едирди Уајтһед, материја кими агыр јүкдән гуртармаг олду. О инанырды ки, просес, организм һипотез дејил, фактдыр. Дүнја, варлыг, органик просесдир вә фәлсәфә дә бу һәгигәти тез-кеч дәрк етмәли иди. Организм анлајышына апелјасија фәлсәфәнин һәјата вә дүнјаја даһа чох јахынлашдырыр - ону «өлү материја» һаггындакы тәсәввүрдән органиклик һаггындакы тәсәввүрә чевирир. Бу әвәзләнмә, јазырды философ, «тәфәккүрүн бүтүн саһәләри үчүн мүһүм нәтичәләр вермәјә билмәз»[4].

А.Н.Уајтһедин системи классик системгурандырманын типик, әсримиз үчүн гејри-ади олан нүмунәси иди. Просес вә ја организм системин фундаментал анлајышларыдыр вә бүтүн систем онлардан конструксија едилир. Мәним метафизикам, изаһ едирди о, «субјективист принсип» үзәриндә дајаныр. Лакин о, субјективлији Декарт вә ја Фихте мә'насында анламырды; онун субјективизмини һәр һансы бир објективист гәбул едәрди. Субјект, бу фәлсәфәјә көрә, канцатын елементидир; бу о демәкдир ки, онлар бир-бириндән кәнарда мөвчуд ола билмәз вә бир-бирини шәртләндирирләр. Каинатын објективлијини гәбул етмәк әслиндә субјектин објективлијини гәбул етмәк демәкдир. Онлар бирликдә «организм», просес тәшкил едир. Каинат дејилән шеј субјектләрдә (системин елементләриндә) вә онларын тәчрүбәсиндә верилән шејдир. Она

---

[1] Там же, с. 200.
[2] Там же, с. 202.
[3] Там же, с. 201.
[4] Там же, с. 94.

корә дә «субјектләрин тәҹрүбәси харичиндә һечликдән башга һеч шеј, һеч шеј, һеч шеј јохдур»[1]. Каинат вәһдәтдә олан тамлыг—әлагәли бүтөвлүк, системдир. Бу систем ки, тәҹрүбәдән һасил едилир вә тәҹрүбә дә мадди аләмсиз мөвҹуд ола билмәз, онда һәмин системи тәҹрүбәнин мәҹмусу кими дә тәсәввүр етмәк олар. Бу системдә әксликләр арасында гүтбләшмә јохдур, она корә дә онда маддиликлә руһилик, објективликлә субјективлик, идеја илә објект, материја илә шүур, варлыгла тәфәккүр вәһдәт, организм әмәлә кәтирир. Мәһз бу вәһдәт системин органик, ҹанлы, просессуал инкишаф едән вә дәјишән олмасынын илкин шәртидир. «Мән тәсдиг едирәм ки, бу дүнја—идејалар дүнјасыдыр»[2]; «Мәним инкишаф етдирмәк истәдијим нәзәријјә ондан ибарәтдир ки, бир јерә говушдурмадан нә тәбиәти анламаг олар, нә дә һәјаты»[3]. Дүнјаны процес кими анлајан мүтәфәккир онун дуализасијасыны—материја вә шүура, психи вә физикијә, варлыг вә тәфәккүрә вә с. бөлүнмәсини бүсбүтүн рәдд едирди.

А.Уајтһед өз метафизик бахышларыны—өз неореализмини е'лан етдији дөврдә неоһекелизм һаким дүнјакөрүшү иди вә буна корә дә истәристәмәз бу тә'лимә өз мүнасибәтини билдирмәли иди. Неореализмин, ашағыда көрәҹәјимиз кими, конструктив аспекти илә бәрабәр, тәнгиди аспекти дә вардыр. Уајтһеддә башга неореалистләрин, мәсәлән, Мурун ултракритисизмини кормүрүк. Лакин Уајтһед јери кәлдикҹә өз бахышларыны неоһекелизмә гаршы гојур вә онун тәрәфдарлары илә полемикаја кирмәкдән чәкинмирди. Хүсусилә Брэдлинин заһирилик вә реаллыг нәзәријјәсини о рәдд едир вә костәрирди ки, тәбиәт, дүнја ваһиддир, о да бизә перспективләрдә верилир. Она көрә дә Брэдлинин бу нәзәријјәси әсассыздыр. «Биз «заһирилик» терминини ата биләрик, зира мөвҹуд олан анҹаг бир тәбиәтдир бизә перспектуал биликдә верилән тәбиәт»[4]. Мәсәләни бу ҹүр гојмагла Уајтһед принсипҹә Декартын дуализмини—дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси һаггындакы классик бахышы рәдд едирди. Онун үчүн дүнја—процес вә ја организмдир вә онда елементләр вә онларын гаршылыглы тә'сир вә әкстә'сириндән башга һеч шеј јохдур. Варлыг һадисәләр топлусу вә онларын тә'сир вә әкстә'сир гүввәләридир. Бу ҹүр гаршылыглы тә'сир вә әкс-тә'сирин нәтиҹәсиндә сабит структурлар әмәлә кәлир ки, онлар да «реал шејләрин вәһдәтидир». Бу сәбәбдән, изаһ едирди мүтәфәккир,—органик фәлсәфә картезианчылыгын башланғыч нөгтәсиндән чыхыш едә билмәз. «Тәбиәтин органик фәлсәфәси материализмә дә зидд мөвгедән башланмалыдыр. Материализм мүстәгил субстратларын—материја вә руһун мөвҹудлугунун тәсдигиндән башланыр»[5]. Органик фәлсәфә чыхыш моментинин бу ҹүр анлајышыны

[1] Whitehead A.N. Science and Modern World, p. 193—194.
[2] Whitehead A.N. Modes of thoughts, N.Y. 1958, p. 22.
[3] Whitehead A.N. Process and Reality, N.Y. 1969, p. 241.
[4] Whitehead A.N. An Antology, Cam 1953, p. 226.
[5] Уайтхед А.Н. Избранные..., с. 213.

рәдд едир. Тәбиәти, ваһид олан мовчудлугу материја вә шүура болмәклә Декартдан сонракы фәлсәфәдә «абстраксијаларла әлләмәлик» епохасы башланды, монизм – дуализм савашы кениш интишар тапды. Уајтһед бу чүр дуализми просес вә ја тәбиәт анлајышы илә әвәз етмәји тәләб едирди. О, Лејбнитсин монадолокијасына охшар бир систем һазырламага чалышырды.

Просес фәлсәфәсинин мәнбәләриндән данышаркән Уајтһед биринчи новбәдә Лејбнитси костәрирди. «Өз әсасында организм анлајышы олан фәлсәфә Лејбнитсин тә'лиминдән чыхарылан билләр»[1],– јазырды о. Илк дәфә, билдирирди философ, мәһз о сүбут етмишдир ки, «ифрат маһијјәтләр мүтәнәккилијин үсулларыдыр»[2]. Бу маһијјәтләри –варлыгын болүнмәси нәтичәсиндә алынан ән кичик һиссәчикләри Лејбнитс «монада» адландырырды, Уајтһедин системиндә исә онлар маһијјәт вә ја објектләр һесаб едилирди. Варлыга бу чүр бахышы о спинозизм вә һиндуизмлә дә әлагәләндирирди. «Организм фәлсәфәси тәфәккүрүн Спиноза схемилә үмумијјәтлә уј1ашыр»; даһа сонра о е'тираф едирди ки, организм фәлсәфәси «Гәрби Авропа вә ја Авропа дүшүнчәсиндән даһа чох Һинд вә ја Чин фикринин новләринә јахындыр»[3]. Бу да тәсадүфи дејилди, зира гәдим һинд вә Чин системләри варлыга чанлы, органик просес тәнәккүлетмә кими бахмышлар; онлар үчүн дүнјанын материја вә руһа болүнмәси, онларын маддилији вә руһилији дејил, органик просесин инкишаф диалектикасы әсасдыр. Уајтһед дә бу чүр дүшүнүрдү.

Һәр бир метафизики системин, – изаһ едирди Уајтһед, – бир башлангычы олур. «Просес» вә ја «организми» дә о өз системинин башлангычы һесаб едирди. Лакин онун терминолокијасында просессуаллыг вә органиклик тәбиәтин әламәтләридир. Она көрә дә мүтәфәккирин системиндә бу үч анлајыш чох јахын мә'наларда ишләнир. Әслиндә бу систем онларын үзәриндә гурулур. Тәбиәт органик, просес, даим јарадычы гүввә, јарадычылыгдыр; онда заһири илә батини, һадисә илә реаллыг ејни шејдир. Тәбиәт ваһид јарадычы гүввәдир.

Тәбиәти заһирилијә вә батинилијә, маһијјәт вә мовчудлуга, һадисәјә вә реаллыга бөлмәк онда бирфунксијалылыг вә икифунксијалылыг олдугуну е'тираф етмәк демәкдир. Тәбиәт системдир, онда һәр бир елементин өз функсијасы вар вә бу функсијаларын бир гисмини субјектлә, дикәрини објектлә әлагәләндирмәк олмаз. Бу принсипдән чыхыш едәрәк, о, икинчи кејфијјәтләр һагтында бахышы рәдд едирди. Јени елм, – изаһ едирди Уајтһед, –тәбиәтин ваһид систем олдугуну сүбут етди. Бу системдә өнјавилик маһијјәтчә арадан чыхыр. «Биз гејри-мүәјјән мөһкәмлик хассәси кими анлашылан материјадан јаха гуртардыг»[4]. Инди артыг һамы-

[1] Там же; с. 216.
[2] Там же, с. 217.
[3] Там же, с. 277, 278.
[4] Там же, с. 94.

ја бағлыдыр ки, материјанын јерини тута биләчәк мөһкәм бир шеј мөвчуд дејилдир. Материјанын, јә'ни ободи шејавилик кими нәзәрдә тутулан бир анлајышын əвəзинə организм вə ја просес анлајышынын гәбул едилмәси материализмин сүгутуну јахынлашдырыр.

Тәбиәт, изаһ едирди Уајтһед, систем олса да, о бирдәфәлик вә һәмишәлик мүәјјән едилмиш структура вә субстрата малик дејилдир. О ачыг системдир, инкишаф вә тәкәммүлетмә просес һалындадыр. Мәсәләнин бу чүр гојулушу, варлығы дејил, тәкәммүлетмәни, јә'ни просессуаллығы системин мәркәзинә чәкир. Тәбиәти просес кими дүшүнмәк ону јаранма вә инкишаф кими анламаг демәкдир; бу исә онун заман вә мәканда баш верән һадисәләр мәчмусу олдуғуну көстәрир. Тәбиәтдә кечичи һадисәләрлә бәрабәр, ободи һадисәләр дә вардыр. Бу чүр һадисәләр Уајтһедин системиндә «објект» адланыр. Објект персептуал билик, дујғу вә гаврајышда верилән шејдир. Објектләр садә вә мүрәккәб ола биләр. Мүрәккәб објект бир нечә садә објектин мәчмусундан әмәлә кәлир. Објектләр һадисәләрә дахил олур вә бир һадисәдән дикәринә кечирләр, чүнки онлар ободидирләр. Кечид просесиндә објект дәјишилмир, дәјишилән анчаг објектин һадисәјә дахилолма методудур. Инкишаф просесиндә објектин дәјишилмәси онун заман вә мәкана дахилолма үсулу илә әлагәдардыр. Башга чүр ола да билмәз, чүнки «реаллыг просесдир»[1]. Һәмин просесдә шејләрин тәкәммүлү тәбиәтин реаллығын өзүнә имманентдир. Тәбиәтин систем вә просес кими анланылмасы һадисәләр ахынынын мүәјјән ганунаујғунлуглара табе олмасыны тәләб едир. Бу ганунаујғунлуглар һадисәләрин заман вә мәкана дахил олмасы вә онлардан асылы олараг өзләрини тәсбит етдирилмәсилә әлагәдардыр. Һәр бир һадисә өз кечмиши вә кәләчәјилә фәргләнир. Тәбиәт системинә мәхсус ганунлар тәбиәтә низамнәрвәрлик вә һармонија верир. Уајтһед јазырды ки, «тәбии низамнәрвәрлик зәруридир». «Тәбиәтдә низамнәрвәрлик олмаса ону организм кими изаһ етмәк олмаз, демәли, низамнәрвәрлик организмлилијин шәртидир. Тәбиәтин низамнәрвәрлији инкишаф просесиндә организмләрин јери кими анланылмасы илә әлагәдардыр»[2].

Тәбиәт, Уајтһедә көрә, организмләр системидир. Организмләр систематик дәјишмә вә инкишаф, тәкамүл просеси кечирирләр. Мүтәфәккир космосу «јарадычы тәкамүл» ободи тәкәммүлетмә кими анлајырды. Космосда, каинатда дәјишмәјә вә тәкамүлә мә'руз галмајан һеч шеј мөвчуд дејилдир. Она көрә дә бүтүн космос јарадычы, онун елементләри «организм» кими характеризә олуна биләр. Тәбиәтдә чанлы олмајан организм мөвчуд дејилдир; атомлар белә чанлыдыр вә организм кими чыхыш едирләр. Уајтһедин метафизикасында организмләр, һәтта тәбиәтин өзү тарихидир. Тәбиәтдә «база организмләри» тәркиб һиссәләри

[1] Там же, с. 130.
[2] Там же, с. 132.

ободи објектлордон ибарот организмлор до мовчуддур. Електрон во һидрокенин нүвоси, мосолон, база организмдир. База организмлориндо атомлар во молекуллар даһа јүксок типли организмлор омоло котирирлор; онларын јүксокливији, алилији воһдоти омоло котирон ганунларын характерило мүојјон олунур. Лакин ашағы типли организмлорин омоло колмоси ободи во фасилосиз давам едон процессдир.

Просессо Уајтһед субјектин систематик тонокқүл етмосиндон ибарот олан бир феномен кими бахырды; тонокқүлетмо исо заманча дојишмо во тәчрүбо газанмадыр. Субјектин тәчрүбо газанмасы, тәчрүбонин совијјосиндон асылы олараг дојишилмоси во онун тәчрүбојо реаксија үсулу процессдир. Бу просес субјектдо во субјект васитосило баш верир. Она коро до субјектло һомин просес бир-бириндон фәргли шејлор дејилдир. «Просес, јазырды Уајтһед, тәчрүбо олдо едон субјектдон башга бир шеј дејилдир»; бу чүр субјект «актуал аломин һисси реаксијасынын то'сиридир»[1]. Субјект озүндон асылы олмадан тәчрүбо олдо етмојо во онун то'сири алтында систематик дојишиклијо мо'руз галмаға мочбурдур. Бу просес објективдир, зира харичи аломин дујғу во гавраjышларда верилмоси субјектдон асылы олмајан бир шејдир. Моһз бу мо'нада Уајтһед субјекти просес во ја тонокқүлетмо илә ејниләшдирирди. Бу чүр котүрүлон субјект осилиндо објективлик кими анлашылмалыдыр во просеси мүтәфоккир моһз бу мо'нада да анлајырды.

Дүнја, изаһ едирди Уајтһед, просесдир демок, дүнја систематик тәчрүбо топлајан во онун нотичосиндо ободи дојишилон во тонокқүл едон субјектлорин моҹмусудур демокдир. Бу исо дүнјадакы дојишиклик во дојишкошликдоки дүнја мосолосини ортаља атыр. Философларын бир гисмини дојишкошликдоки дүнја - субстансија, дикорлорини дүнјадакы дојишкошлик - тонокқүлетмо даһа чох марагландырмышдыр. Буна үјғун оларағ, субстансија метафизикасы во тонокқүлетмо метафизикасы (мос., Һераклит) мовчуд олмушдур. Үмумијјотло, дојишмо во тонокқүлетмо һаггында тосоввүр ироли сүрмојон метафизика мовчуд олмамышдыр. Бу мо'нада дојишмо во тонокқүлетмо (токамүл) фолсофонин озоли во ободи проблемидир.

Шүуру, изаһ едирди Уајтһед, ән чох моштул едон дојишмодир. Лакин дојишмо тонокқүлетмодон ајрылыгда дүшүнүло билмоз. Она коро ки, дојишмонин баш вермоси үчүн һадисо тонокқүл етмолидир; шејин дојишмоси үчүн о јарадылмалыдыр, јарадылмајан шеј дојишо билмоз. Она коро до фолсофонин осасында моһз тонокқүлетмо дајанмалыдыр. Фолсофо моһз тонокқүлетмонин механизмини ачмалыдыр. Она коро до «бүтүн шејлор дојишир» ифадосинин мо'насыны ачмаг метафизиканын осас возифосидир[2]. Бу кими проблемлорин һолли методуна коро о, Бергсона даһа чох јахынлашырды. Сонунчу аниллији тугмагда ачиз олдуғуна

[1] Там же, с. 291.
[2] Там же, с. 294.

кәрә зәкаја һүчум едир вә сүбут едирди ки, зәка каината, универсума мәкан кими бахыр вә буна көрә дә шејләри статик һалда дәрк етмәјә чәһд едир; һалбуки каинат, шејләр, процесләр заманла даһа чох шәртләнир; онлар заманын анилијин һесабына јаранырлар. Тәкамүлетмә бир мөвчудлугдан дикәринә кечиддир. Бу исә ахын - заманын јарадычылығыдыр. Зәка буну гавраја билмир, чүнки о дүнјаја објект кими кәнардан бахыр, һалбуки интуисија тәкамүлетмә процесини ичәридән сејр едир, өзүнү онун интеграл тәркиб һиссәси кими дүшүнүр. Уајтһед дә мәсәләнин бу чүр гојулушу илә разы олдуғуна көрә бергсонизми тәгдир едирди. Башга чүр ола да билмәзди, зира һәм Бергсон, һәм дә Уајтһед дүнја мәнзәрәсинин конструксијасы процесиндә замана әсасланырдылар. Лакин Бергсон заманын култуну јарадыр вә зәканы рәдд едирди вә буна көрә дә онун бу чәһәтини Уајтһед тәгдир етмирди. Уајтһеддә расионализм күчлү иди, дикәр тәрәфдән, о, заман-мәканы сөзүн муасир мә'насында нисбилик системи чәрчивәсиндә анлајырды. Бу чәһәт һәмин ики мүтәфәккири бир-бириндән ајырырды. Организм дә, процес дә, каинат да, онун әндәсинчә, заманла әлагәдардыр, лакин заман мәкандан ајрыла вә ја она гаршы гојула билмәз. Онларын мөвчудлуғу процесин баш вермәсинин шәртидир.

Заман, Уајтһедә көрә, организмлә процеси синтезләшдирир: организм актуал шејләр әмәлә кәтирир, дикәр тәрәфдән һәмин шејләрин јаранмасынын фасиләсизлији каинатын систематик кенишләнмәсинә сәбәб олур. Һәм актуал шејләрин әмәлә кәлмәси, һәм дә каинатын кенишләнмәси ваһидин процесин давам етмәси үчүн шәртдир. Бу процесдә дикәр процес дә баш верир: әмәлә кәлмиш организмләр бир-бирилә бирләшир, јени организмләр әмәлә кәтирир. Дәјишмә вә тәкамүлүн бу икили характери организмлә процесин чулғашмасы вәһдәт әмәлә кәтирир. Шејләр, процесләр, организмләрин бу вәһдәти каинатын мөвчудлуг үсулудур.

А.Уајтһедин идрак саһәсиндәки бахышлары неореализмин програмына ујғун кәлир. Бу програм, биринчи нөвбәдә, дәрк едәнлә дәрк олунанын, биликлә биләнин, објектлә субјектин ејни бир материалдан «нејтрал» маддәдән төрәнмиш олмасы фактына әсасланыр; онларда бир-бириндән тәбиәтчә фәргли олан материја вә шүурун бир-биринә нечә кечмәси, онларын нечә әлагәләнмәси мәсәләси «нејтрал монизмин» гәбул едилмәсилә өз әһәмијјәтини итирмиш олур. Идракын сонракы мүһүм мәсәләсиндә дә неореалистләр јекдилдирләр; дәрк олунан дәрк едәндән, материја шүурдан, објект субјектдән асылы дејилдир, бир сөзлә, идрак она нисбәтән мүстәгилдир. Идракын тәбиәти вә башга гносеоложи мәсәләләри исә һәр бир мүтәфәккир өзү мүәјјән едир. Тәгрибән бу чүр бир идрак схеминә дә Уајтһеддә раст кәлирик.

А.Уајтһед, артыг гејд едилдији кими, неореализмин космоложи ганадына мәхсус иди вә, тәбии ки, буна көрә дә ону даһа чох метафизика

проблемләри марагландырырды. Она көрә дә мүтәфәккир орижинал идрак консепсијасы ишләјиб һазырламамышдыр. Онун нисбәтән диггәт јетирдији саһә шүурун тәбиәти мәсәләси иди. Идрак проблемләринә дә мүтәфәккир бу аспектдә тохунурду.

Јени дөврүн классик системләринин чоху,—изаһ едирди Уајтһед,—шүуру хүсуси субстансија һесаб етмиш вә нәинки идракы, һәтта бүтүн варлығы ондан дедуксија етмәјә чәһд көстәрмишләр. Бунунла да онлар шүурун мөвчудлуғуну факт кими гәбул етмишләр. Бизим заманәдә шүура мүнасибәт дәјишилмишдир. Џемс «шүур мөвчуддурму?» суалы илә чыхыш едәрәк онун мөвчудлуғуну суал алтына алмышды. Бунунла да, әсримиз нәинки материјаја, һәтта шүура гаршы да «үсјан» галдырмышдыр Џемс дејирди ки, мән истәмирәм ки, «бу сөзлә һансыса бир маһијјәт ифадә олунсун вә исрар едирәм ки, о функсија ифадә етмәк үчүн ишләнсин». Лакин Уајтһед шүурун каинатдан говулмасы үзәриндә исрар едән прагматик вә биһевиорист бахышы рәдд едирди.

А.Уајтһедин инанчына көрә шүур—варлығын принсипидир вә онун каинатдан говулмасы агласығмаздыр. Һеч мүмкүн ола да билмәз ки, елмин вә фәлсәфәнин бу гәдәр диггәтини чәлб едән бир анлајыш онтоложи базадан мәһрум олсун. Әслинә бахылса,—изаһ едирди Уајтһед,—мүасир фәлсәфәнин ики предмети вардыр: а) шүурун ментал функсијаларынын өјрәнилмәси; бу, психи просесләрин објектив һалыдыр; б) идрак просесинин, идраки актларын механизминин тәсвири. Бунлар, һесаб едирди мүтәфәккир, психолокија вә епистемолокијанын вәзифәсидир. Лакин о нә сырф психолокија илә мәшғул олурду, нә дә епистемолокија илә. Онун епистемоложи бахышлары илә биз философун елм фәлсәфәсиндә танын ола билирик. Бу да бизи бирбаша гносеоложи проблемләрин һәллинә апармаса да, сөзүкедән системин идрак консепсијасы һаггында мә'лумат алмаг үчүн мәнбә ролуну ојнаја биләр.

Идракын предмети мәсәләсини Уајтһед неореалистчәсинә һәлл едирди. Идракын предмети, изаһ едирди о, нә емпирикләрин һесаб етдији кими дујғуларда верилән реаллыгдыр, нә дә расионалистләрин—зәкасыдыр. Билијин мәзмуну мүстәгим тәчрүбә вә зәкадан чыхарылыр. Идракын предметинин мәзмунунда һәм мүстәгим тәчрүбә, һәм дә елми анлајышлар иштирак едир. Инсан руһунун ән орижинал мәһсулу,—изаһ едирди Уајтһед,—ријазијјат вә мусиги емпиријадан һасил едилә билмәз. Дүнјада елә предметләр вар ки, онлар зәканын ишә гарышмасына гәдәр өзләринин ајдын ифадәсини ала билмирләр. Бу о демәкдир ки, бә'зи биликләр, мәсәлән, мүасир ријази тәсәввүрләр, һиссләрдән чыхарыла билмәз. Бурадан о белә нәтичәјә кәлирди ки, идракын предмети һиссиликлә расионаллығы өзүндә тәчәссүм етдирән објективликлә субјективлијин вәһдәтидир.

Идрак предметини әмәлә кәтирән вәһдәт, изаһ едирди Уајтһед, објектләрдән—маһијјәтләрдән әмәлә кәлир. «Бизим һисси гаврајышда анладығымыз маһијјәт гаврајыш актымызын сон нәтичәсидир. Бу маһијјәти

мән «һисси објект» адландырачағам»[1]; көј рәнкин бу вә ја дикәр чалары һисси објектдир, мүәјјән тембрин сәси дә һисси објектдир. Идракы мүтәфәккир һәмин һисси објектләрин дәркилә мәһдудлашдыра билмәз-ди; бу ону сырф емпиризмә кәтириб чыхара биләрди ки, буну неореалист идрак нәзәријјәсилә узлашдырмаг олмазды. Буна көрә дә Уајтһед емпиризми гисмән гәбул едир вә јазырды: «Һәр чүр идрак билаваситә интуитив мүшаһидәдән әмәлә кәлир вә ја онунла тәсдигләнир. Бу чүр үмуми формада мән емпиризмин аксиомуну гәбул едирәм»[2]. Лакин Уајтһед чидди тәфәккүр саһиби иди вә буна көрә дә тәчрүбәдә верилән билијә мүтләг һәгигәт кими бахмыр, онун сәһиһлијини јохламасыз гәбул етмирди. О костәрирди ки, тәчрүби биликләр идејаларын тәнгиди васитәсилә јохланылмалыдыр. Идејаларын анализиндәк тәчрүбәнин структурунун елементләринин сәһиһлији суал доғурур. Буна көрә дә тәчрүбә идејаларын анализи рационал васитәләрлә јохланылмалыдыр. Мәсәләни бу чүр гојмагла о, рационализмә јол сахлајырды.

Идрак актына Уајтһед објектин субјект тәрәфиндән «тутулмасы» (prehension) кими бахырды. О көстәрирди ки, објектин субјект тәрәфиндән «тутулмасы» гаврајышдыр. О гејд едирди: 1) һәр чүр гаврајыш чисмани орган васитәсилә һәјата кечирилир; 2) гаврајыш мүрәккәб просесдир, лакин о садә дујғулара бөлүнә биләр; 3) гаврајышлар сосиал һәјатла әлагәдардыр вә мүәјјән мә'нада онларла шәртләнир; 4) бизим емосионал вә мәгсәдли тәчрүбәмиз илкин гаврајышларла әлагәлидир. Бүтүнлүклә гаврајышы «тутулма» актыны о, комплекс һесаб едир вә онун анализинә диггәт јетирмәји зәрури сајырды.

Бүтүнлүклә һисси идрака, о чүмләдән, «тутулма» актына Уајтһед мүәјјән нөв идраки активлик кими бахырды. Бу активлик өзүнү «тутма» субјектин објекти гаврајыш актына чевирмә просесиндә баш верир. Мүтәфәккир «тутма» актына, үмумијјәтлә идрака, о чүмләдән, һисси идрака өзүнүн космоложи стратекијасындан јанашырды. Һисси идрак «тутма» акты мүәјјән организм, просесдир; она дахилән мәхсус олан активлик јарадычылыг енержиси идејаларын кенеративлијинә сәбәб олур. Она көрә дә әлдә едилән билик гаврајышын нәтичәләри систематик олараг дәјишилир, мәзмунла зәнкинләшир. «Тутмаја» мүтәфәккир мүәјјән компонентләрин мәчмусу кими бахырды: а) «тутма» тәчрүбә һадисәсидир ки, онда тутулан дәрк олунан артыг дәрк едәнлә бирләшәрәк, онун елементинә чеврилир вә активлик кәсб едир; б) тутманы стимуллашдыран мә'на олур. Бунсуз тутма акты баш вермир, јени заманда мә'наны һәмин актдан ајырмаг олмур; в) тутулан објект, мә'лумат мәнбәјидир вә о да просеси стимуллашдырыр. Бу просесдә өзүнү костәрән активлик функсионаллашдырма үсулларына көрә фәргләнир. Бу активлијин һесабына идрак организм кими чыхыш едә,

[1] Там же, с. 128.

[2] Там же, с. 577.

дәјишә вә инкишаф едә, jә'ни просес кими мөвчуд ола билир. Она көрә дә һәмин активлијин өзү илә тутулмаја Уајтһед ејни шеј кими бахырды. «Бу чүр активлик – тутулмадыр»[1] – јазырды о. Уајтһед инанырды ки, бу активлик дәркетмә просесинин һәрәкәтверичи гүввәсидир, лакин билик, һәгигәт јалныз ондан дејил, објектләрин хассәләриндән доғур. Објектләр исә, гејд етдији кими, субјектдән вә онун идраки активлијиндән асылы олмајараг мөвчуддур. Гаврајышларда верилән һәгигәтин мәнбәји нәдәдир?

Платондан бәри, изаһ едирди Уајтһед, философлар инанмышлар ки, һәгигәти даһа јахындан дәрк етмәк үчүн тәчрүбәнин структуру анализ едилмәлидир. Бу хурафат она кәтириб чыхармышдыр ки, куја биз објект субјект мүнасибәтини нә гәдәр дәриндән мәнимсәсәк, каинаты бир о гәдәр јахшы дәрк етмиш оларыг. Бунунла гисмән разылашмаг олар, лакин унутмаг олмаз ки, тәчрүбәнин идраки функсијасы јалныз објект субјект мүнасибәтиндән дејил, тәчрүбәни әмәлә кәтирән маһијјәтләрин објектләрин хассәләриндән дә асылыдыр. Мәсәләни бу чүр гојмагла о ејни заманда ики иш көрмүш олурду: о, бир тәрәфдән субјектив идеализмдән, дикәр тәрәфдән дә, емпиризмдән узаглашмыш олурду. Бу, әслиндә платонизмә вә расионализмә доғру дөнүш иди.

Идракын әсас функсијасы, изаһ едирди Уајтһед, маһијјәтләри вә објектләри дәрк етмәкдир. Јухарыда көрдүк ки, маһијјәти о, «һисси објект» адландырырды, jә'ни маһијјәтлә објект арасында принсипиал фәрг көрмүрдү. Мүтәфәккир маһијјәти Платона јахын мә'нада анлајыр вә тәфсир едирди; маһијјәт гаврајышдан габаг кәлир вә ондан асылы олмајараг мөвчуддур; о гаврајышда верилмир, гаврајыш она мәхсус јарадычылыг гүввәсинин һесабына маһијјәти гаврајыр вә өзүнүнкүләшдирир. Jә'ни идрак пассив фәалијјәт дејил, мүәјјән мәгсәдјөнлү фәалијјәтин нәтичәсидир. Идракын бу чүр мәгсәдјөнлү, актив фәалијјәти нәтичәсиндә објектләр серијасы тәчрүбә һалында топланыр, вәһдәт әмәлә кәтирир; вәһдәтин өзүнә хас олан дахили гүввәнин фәалијјәти нәтичәсиндә о системaтик олараг төрәккүл едир, jә'ни дәјишир, тәкмилләшир, тәкамүл едир вә сафлашыр. Башга сөзлә, идрак өзү космоса хас олан тәкамүл просесиндән кәнарда галмыр, әксинә, просес кими системaтик төрәккүлетмә вә инкишаф процеси кечирир. Просес өзү, изаһ едирди Уајтһед, «објектләри јаратмыр»[2], лакин онларын заман вә мәкана дахил олмасы үчүн зәманәт јарадыр. Објектләр вә онларын заман вә мәкана дахилолма үсуллары ваһид бир комплекс, процессдир. Гаврајыш һәмин комплекси она мәхсус контекстдә «тутмадыр». «Гаврајыш – әһатәнин идракыдыр»[3], јазырды Уајтһед. «Әһатә» анлајышы екзистенсиалистләр вә лингвистик аналитикләрин «ситуасија» анлајышынын аналогудур; Авенариус да әсрин әввәлләриндә ситуасија әвәзинә «мүһит» терминини ишләдирди.

[1] Там же, с. 576.
[2] Там же, с. 579.
[3] Там же, с. 129.

Уајтһедин «әһатә» дедији шеј гаврајышда верилән комплексдир ки, орада заман мәкан, субјект—објект өз конкретлијиндә тәмсил олунур. Гаврајыш бу комплекси «тутмагла» һәгигәти дәрк етмиш олур. Бу чүр һәгигәт садәчә факт дејил, о, фактла шүурун өз јарадычылығынын нәтичәсидир. Әһатәнин дәрки просесиндә мәркәзи вә јарадычы—әмәли—дәјишдиричи амил шүур, субјектдир, субјект исә әһатәјә мүнасибәтдә актив мөвге тутур; бу да нәтичәдә—әлдә едилән биликдә өз тә'сирини көстәрир. Она көрә дә әһатәнин дәркинә јөнәлән гаврајышла шүуру Уајтһед ејниләшдирирди. Шүура мәхсус активлији о бу чүр гаврајыша истинад едирди. Гаврајыш просесинә о, актив, јарадычы бир просес кими бахыр вә ону «креативлик» (creation) адландырырды. Гаврамаг, —изаһ едирди Уајтһед, —тә'сирсиз, нәтичәсиз галмыр, о инсанда олан потенсиаллығы актуаллашдырыр, фәалијјәти стимуллашдырыр, тәшәккүлетмә инкишаф вә тәкамүл просесини күчләндирмәјә, идрак објектинин, ахыр нәтичәдә дүнјанын јенидән јарадылмасы ишинә хидмәт едир. Она көрә дә, јазырды мүтәфәккир, активлик «һисси гавраманын сәбәбидир»[1]. Тәчрүбәјә, һисси гаврамаја Уајтһедин креативлик кими бахмасынын өз сәбәбләри варды.

А.Уајтһед инанырды ки, гаврама, билик һеч вахт субјектә мүнасибәтдә тә'сирсиз галмыр. Бу о демәкдир ки, билијин тә'сири нәтичәсиндә тәчрүбәнин структурунда нәсә из галыр ки, о да субјектин «аловланмасы» һәрәкәтә кәлмәси үчүн сәбәб кими чыхыш едир. Буну мүтәфәккир «нараһатлыг» адландырырды. «Һадисә субјект кими објект һаггында нараһатлыгдыр»[2]. Идејалар бу нараһатлыгдан доғур. Һәмин нараһатлығын һесабына инсан метафеноменаллыгдан реаллыга —маһијјәтләр аләминә чан атыр. Бунунла да кифајәтләнмәјән субјект өзү үчүн јени дүнја јаратмага чәһд едир. Фәлсәфи идрак, метафизика мәһз белә бир чәһдин нәтичәсидир. Идејалар, елми нәзәријјәләр дә белә чәһдләрдән доғур. Инсан һәр дәфә «нечә» суалыны гојур вә она чаваб ахтарыр. Комплексдә верилән маһијјәтин гавранылмасы илә инсан тәсәлли тапыр. Она көрә дә, демәк олар ки, «идеја «нечә» типли суаллара чаваб верән маһијјәтдир»[3].

Бу суаллар елә-белә дејил, онлар гаврајышын комплекс һаггында вердији биликдән доғур; бу билик мүәјјән нараһатлыг төрәдир ки, о да өз новбәсиндә субјекти јени јарадычылыға јөнәлдир. Бу просес әслиндә сонсуздур, өзү дә креативлијин мәнбәјидир. «Беләликлә, објектләр өзләри өзләриндә пассивдир, лакин күлл һалында бахылдыгда, онлар дүнјаны һәрәкәтә кәтирән креативлијин дашыјычыларыдыр. Јарадычылыг просеси универсиумун вәһдәт формасыдыр»[4]. Көрүндүјү кими, Уајтһед идрака јарадычы организм вә просес кими бахырды: идрак —организмдир, чүнки

[1] Там же, с. 579.
[2] Там же, с. 576.
[3] Там же, с.309.
[4] Там же, с. 180.

о информасија јүкүнү дашыдығы һәр бир објект һаггында нараһатлығы ифадә едир; бу нараһатлыг идракы чанлы вә динамик едир, онун тәкамүл вә инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәси кими чыхыш едир. Идрак, јәни заманда, просесдир, чүнки објектлә субјектин, инсанла дүнјанын гаршылыглы тәмасынын јаратдығы нараһатлыг бәшәријјәтин өзү гәдәр әбәди вә сонсуздур. Уајтһедин фәлсәфәси инкилис неореализминин зирвәсини тәшкил едир. Тарихи тәдгигатлар көстәрир ки, неореализми өзүнүн илкин програмы чәрчивәсиндә бундан ирәли апармаг мүшкүл мәсәләдир. Она көрә дә 20-чи илләрдән бу тә'лим өз тәкамүлүнүн јени мәрһәләсинә гәдәм гојур. Лакин бу проблемләрин тәһлилинә кечмәздән әввәл биз классик неореализмин американ вариантынын хүсусијјәтләрини нәзәрдән кечирмәлијик.

Неореализм Инкилтәрәдә даһа әввәл мејдана кәлсә дә Америкада чох кениш интишар тапды. Американ неореализми дә објектив идеализмә, хүсусилә **Ч.Ројсун** (1855—1916) идеализминә гаршы бир реаксија — «үсјан» иди. Ики әсрин говушуғунда бу өлкәдә Ројсун идеализми тәгрибән Инкилтәрәдәки Мүтләг идеализмин нүфузуна малик иди. Лакин Инкилтәрәдә артыг Мурун аргументләри Мүтләг идеализмә сарсыдычы зәрбә ендирмишди вә бу аргументләрдән саглам дүнјагөрүшү һеч чүрә имтина едә билмәзди. Буну һисс едирмиш кими бир нечә кәнч исте'дадлар Америкада да идеализмә гаршы һүчума башладылар. Биринчи олараг бу һәрәката У.П.Монтегју гошулду, о, «Профессор Ројсун реализминин тәкзиби» мәгаләсиндә идеализмин аргументләрини неореализм стратекијасындан тәнгид етди. Тәгрибән онунла јәни заманда Р.Перри «Профессор Ројсун реализминин тәкзиби вә плүрализм» (1902) мәгаләсини чап етдирди. Һәр ики мәгалә Ројса вә онун һәмфикирләри олан идеалистләрә гаршы јөнәлдилмишди. Һәр ики философ бир нөгтәдә бирләширдиләр ки, әввәла, дүнјанын изаһы үчүн идеализм јох, реализм базис кими гәбул едилмәлидир, икинчиси, дүнја мәнзәрәсинин дедуктив јолла чыхарылмасы имкансыздыр, үчүнчүсү, метафизика монист дејил, плүреалист принсип үзәриндә гурулмалыдыр. Заман кечдикчә Монтегју вә Перринин әтрафына дикәр философлар топлашмаға башладылар. Онлар идеализми ваһид чәбһәдән — неореализмдән тәнгид едирдиләр. Бир мүддәт кечәндән сонра **Ралф Бартон Перри** (1876—1957), Е.Б.Һолт (1873—1946), У.П.Монтегју (1873—1953), Е.Г.Сполдинг (1873—1940), У.Марвин (1872—1944) вә У.Питкин (1878—1953) «Алты реалистин програмы вә илк платформасы» адлы програм бәјанаты илә чыхыш етдиләр. Бу бәјаннамә фәлсәфи чагырыш,–1910-чу илдә е'лан едилди. 1912-чи илдә һәмин философлар өз бахышларыны һәр бири ајры-ајрылыгда «New Realist» адлы ириһәчмли китабда чап етдирдиләр. Сонралар бу програмдан узаглашмалар олса да, «Алты реалистин програмы» вә «Јени реализм» китабы американ неореализминин илк мүкәммәл сәнәди олараг галды. Американ неореалист һәрәкатына Франсадан неотомистләр, Алманија-

дан феноменолокистләр вә Инкилтәрәдән «Кембрич мәктәбинин» лидерләри Ч.Мур вә Б.Рассел күчлү дәстәк верирдиләр. Неореалист чәрәјан субјектив идеализмин фундаментал тезисини—esse est perceipi тезисини рәдд етди, идрак објектинин дәрк едән субјектә нисбәтән мүстәгил олдуғуну е'лан етди; онун тәрәфдарларынын дикәр мүһүм бир тәләби бу иди: идрак нәзәријјәси метафизикадан ајрылмалы вә бүтүн фәлсәфи идракын мәһәк дашына чеврилмәлидир. Лакин неореализмин програмы јекдилликлә гәбул едилсә дә, алтылар арасында тезликлә парчаланма кетди: Перри—етика вә аксиолокија, Һолт—психолокија, Монтегју—консерватист реализм вә мистисизмә, Питкин—журналистика вә ессеистика саһәсинә кечдиләр; Марвин вә Сполдинг исә «Програм»дан ирәли кәлән орижинал идејалар ирәли сүрә билмәдиләр. 20-чи илләрдә неореализмин «Програм»ыны јенидән нәзәрдән кечирмәк лазым кәлди ки, ону да тәнгиди реалистләр һәјата кечирдиләр.

Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, неореализм тәнгиди вә конструктив аспектләрә маликдир. Онун тәнгиди аспекти идеализмин тәнгидилә әлагәдардыр; конструктив аспекти исә бир систем кими дүнја мәнзәрәсинин јарадылмасында өзүнү кәстәрир. Тәнгиди аспект, әсасән, идеалист метафизикаја гаршы јөнәлдилмишдир. Әввәлә, ону нәзәрә алмаг лазымдыр ки, неореалистләр «реализм» термининә хүсуси мә'на верирдиләр, онлар үчүн реализм елә бир дүнјакөрүшүдүр ки, о, дүнјада һеч бир систем вә дахили әлагәлилик тапымыр; дүнја бир-бириндән вә дәрк едән субјектдән асылы олмајан мүстәгил, тәсадүфи маһијјәтләрин мәчмусудур. Онлар дахили әлагәлилијә мүтабигликлә әвәз едирләр; бу исә о демәкдир ки, бир маһијјәт дикәринә охшаја, она мүтабиг ола биләр, лакин онлар бир-бириндән асылы дејилдирләр. Дүнја—плүралистикдир, онда идеализмин мүтләг башлангыч кими көтүрдүкләри шеј мөвчуд дејилдир. Бунунла да, неореалистләр плүрализми монизмә гаршы гојдулар. Неореализмин идеализмә гаршы мүбаризәси онун тәнгиди аспектиндә бүтүн күчү илә өзүнү кәстәрирди.

Фәлсәфәнин полемик функсијасындан неореалистләр, хүсусилә Мур вә Перри чох мәһарәтлә истифадә едирдиләр. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, Перринин фәлсәфәси «полемик неореализм» адланыр. Перри мүтләг идеализми тәнгид едәркән онтоложи вә гносеоложи аргументләрә, Мур исә мәнтиги чәһәтләрә даһа чох диггәт јетирирди. Перри мәсәләни кәскин вә гәти гојурду: «Идеализмлә реализм бир-бирилә елә мүнасибәтдәдирләр ки, әкәр идеализм јанлымадырса, реализм һәгигәтдир»,—о дејирди.

Фәлсәфәнин тәнгиди мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси, неореалистләрә көрә, фәлсәфәдә ингилабын баш вермәси үчүн зәмин һазырлајыр. Фәлсәфәнин конструктив мәгсәдләринин һәјата кечирилмәси үчүн тәнгид әвәзолунмаз силаһдыр; тәнгид васитәсилә мејдана кәлән фәлсәфә өзүнүн позитив тә'лиминин әзтәсдигинә наил олмаға чалышыр. Перри

вә б. неореалистләр дә мәһз бу мәгсәди күдүрдүләр. Онлар тәнгидә масштаблы, позитив характер вермәјә чалышыр вә сүбут едирдиләр ки, мүтләг идеалистләрин әсасландығы аргументләрлә әлагәдар олан јанылмалар јалныз мүтләг идеалистләрин өзләриндән ирәли кәлмир; һәмин јанылмалар инсан тәбиәтинин өзүнә тарихин лап илкин чағларына кедиб чыхыр. Бу кими јанылмалардан үчүнә, хүсусилә Перри даһа чох диггәт јетирирди: 1) егосентрик чәтинлик бу јанылма објектлә субјектин мүнасибәти үзәриндә гурулур. Бу мүнасибәтдә субјект мәркәзи, актив мөвге тутур мүнасибәтин, икитәрәфли әлагәләрин мәркәзи кими чыхыш едир. Бу инамын систематик оларағ кенишләнмә вә мөһкәмләнмә еһтималы субјекти објектә мүнасибәтдә дүзкүн јолдан сапдырыр. Нәтичәдә, инсанда елә бир әгидә формалашыр ки, куја о објект үзәриндә һакимлик едә, һәтта онсуз кечинә дә биләр. Идрака мәхсус бә'зи чәһәтләр мәһз бу инамын мөһкәмләнмәсинә хидмәт едир. Мәсәлә бундадыр ки, идрак акты бә'зән објектсиз дә һәјата кечирилә биләр. Објект олмадан бә'зән инсан онун һаггында бу вә ја дикәр идејаја малик ола биләр. Бу, објектлә субјектин мүнасибәтләриндә егосентризми дәринләшдирә биләр. Беләликлә, идрак просесиндә субјектин активлији онун бу просесин мәркәзи елементи кими чыхыш етмәси идеализмин тәшәккүл вә мөһкәмләнмәси үчүн шәраит јарадыр, нәтичәдә о, објектсиз субјекти мүмкүн һесаб едир; 2) «мәнсублуғда мүстәсналыг» принсипидир; бу јанылмаја көрә бу системә мәхсус олан елемент мүстәсна дәрәчәдә һәмин системин елементи кими чыхыш едир вә ејни заманда башга системә мәхсус ола, онун ганунлары илә мөвчуд ола билмәз. Идеалист, мәсәлән, күман едир ки, објект ја шүура дахил ола биләр, ја да материјаја, о ејни заманда онларын һәр икисинә дахил ола билмәз. Бурадан идеалист елә бир нәтичәјә кәлир ки, маддилик категоријасына дахил олан шеј руһилик категоријасына дахил ола билмәз. Перри сүбут едирди ки, бу јанылмадыр вә она көрә баш верир ки, варлыг вә шүур системләриндә сајсыз-һесабсыз објектләр, һадисәләр вардыр ки, онлар ејни заманда бу системләрин һәр икисинә дахил ола биләр. Буна көрә дә мәнсублуғу мүстәсналашдырмаг, ону бир системин ганунлары илә мәһдудлашдырмаг идеализми төрәдән дикәр јанылмадыр; 3) псевдосадәлик идеалистләр објектин субјектә дахил олмасыны, онун шүурундан асылы олмасыны садәлик өзү өзүнә ајдын олан мүбаһисәсиз, мүбалиғәсиз бир шеј һесаб едирләр. Бу садәлији көстәрмәк үчүн бүтүн мисаллар анчаг шүур сферасындан көтүрүлүр. Перри көстәрирди ки, доғрудан да, бу кими мисаллар садә көрүнүр. Лакин онларын садәлији анчаг биз онлара адәт етдијимизлә әлагәдардыр; биз мәһз адәт етдијимизә көрә онлар күндәлик фәалијјәтимизин стереотипинә чеврилирләр. Реал вәзијјәтдә исә һәмин мисаллар, аргументләр һеч дә садә дејилдирләр. Бурадан о беле нәтичә чыхарырды ки, идеалистләр мүрәккәби садә әвәзинә гәбул едир вә ондан да сәһв нәтичәләр чыхарырлар. Бу үч јанылма, үмумијјәтлә, идеализмә хас

олан јанылмалардыр. Бундан әлавә, Перри мәхсусән мүтләг идеализмә аид олан даһа үч јанылма мүәјјән етмишдир: 1) мүтләг идеалистләр ифрат тәмтараглы дилдән, гәлиз терминләрдән, гејри-ади дәрәчәдә чәтин фәлсәфи жаргондан истифадә едир вә чох вахт өзләри дә дедикләринин вә јаздыгларынын мә'наларыны ајдын шәкилдә тәсәввүр етмирдиләр. Бу чүр гәлиз ифадә васитәләри мүтләг идеалистләрин шүурларыны думанландырыр, нәтичәдә онлар онтоложи вә гносеоложи сәһвләрә јол верирләр; 2) «спекулјатив догма» – бу сәһвә көрә анчаг фәлсәфә дүнјанын универсал мәнзәрәсини верә, онун максимал һәгигәтинин ифадәчиси кими чыхыш едә биләр. Бир һалда ки, ваһид елм вар, демәли, дүнјада да ваһид үмумилик – Абсолјут олмалыдыр. Беләликлә, спекулјатив јолла јарадылан мүтләг принсип дүнјанын мүтләг принсипи кими гәбул едилир – мүтләг тәсәввүрдән мүтләг дүнја һасил едилир; 3) мүтләг идеалистләр инанырлар ки, гавраjыш – вәһдәт тамдыр, демәли, шүур да бүтүнлүклә вәһдәт вә тамлыг тәшкил едир. Перри тәсдиг едирди ки, шүура мүәјјән вәһдәт вә тамлыг хасдыр, лакин бу факт һеч дә дүнјанын вәһдәт вә тамлығыны сүбут етмәк үчүн әсас вермир. Мүтләг идеалист исә шүурун вәһдәтиндән, онун мүтләглијиндән дүнјанын мүтләглијинә кедир вә нәтичәдә мүтләг идеализмә кәлиб чыхыр. Бу кими мүлаһизәләрдән неореалистләр белә нәтичә чыхарырлар ки, дүнјанын идеалистчәсинә изаһы мәгбул дејилдир. Дүнја изаһ едиләркән елә бир башланғычдан чыхыш етмәк лазымдыр ки, о, материја вә шүуру өзүндә тәчәссүм етдирә билсин. Дүнјанын белә бир башланғычдан чыхыш едиләрәк фәлсәфи мәнзәрәсинин конструксијасыны неореалистләр фәлсәфәдә јени ингилаб һесаб едирдиләр.

Бу ингилаб, һәр шејдән әввәл, варлығын тәдгигини емпирик елмләрә сахлајыр, гносеолокијанын онтолокија илә дејил, мәнтиглә иттифагы үзәриндә исрар едир, фәлсәфәни мәнтиги-гносеоложи фәалијјәтә чевирир. Неореалистләр әввәлчә Бекон, сонралар Локк тәрәфиндән ирәли сүрүлән «јени мәнтиг» идејасыны фөвгәл'адә дәрәчәдә актуаллашдырдылар. Сөһбәт шејләрлә идејаларын әлагә вә мүнасибәтләрини бүтүн конкретлијилә ифадә етмәјә габил мәзмуни мәнтигин јарадылмасындан кедир. Неореалистләр өз «Програмында» фәлсәфәдә «Јени Кант чеврилишиндән» данышырдылар; онлар фәлсәфәнин елмә говушмасы илә јени нөв елмин әмәлә кәләчәјиндән дәм вурурдулар. Индән белә, – е'лан едирдиләр неореалистләр, – «фәлсәфи фикир ајылачаг вә реал прогресә јол ачылачагдыр»[1]. Бу чеврилишин әсас амилләриндән бирини онлар гносеолокијанын метафизикадан тәмизләнмәсиндә көрүрдүләр. «Реалист фәлсәфәнин даһа характерик әламәти епистемолокијанын метафизикадан азад едилмәсиндәдир. Бу о демәкдир ки, шејләрин маһијјәти идрак нәзәријјәсиндә ахтарыла билмәз»[2]. Лакин бәјанат практикада өзүнү дог-

---

[1] The New Realism, N.Y. 1925, p. 471.

[2] Ibid, p. 32.

рулда билмәди. Тезликлә мә'лум олду ки, онтолокијасыз гносеолокија мөвчуд ола билмәз. Буну онларын өзләринин һазырладығы онтоложи систем сүбут етди.

Неореалистләр әминдирләр ки, онларын онтоложи стратекијасы фәлсәфи фикри јени истигамәтә јөнәлдир, материја—шүур дилеммасыны тамамилә јени әсасда кәнар етмәк имканы јарадыр. Материја вә шүур проблеми,—јазырды Монтегјү,—«дини проблемдир»[1]. Биз,—инандырмаға чалышырды о,—мөвчудлуг мәсәләсиндә «фөвгәлтәбии вә ја трансенденталл һеч бир шеј көрмүрүк»; «бизим реализм фәлсәфә дејилдир; о фәлсәфәјә прологомендир вә мүстәгиллик бәјаннамәсидир»; бу чүр нәзәр реализм дејилдир»[2]. Бу кими бәјанатларла консерватив реализмин баниси неореализми даһа чох динә, Weltanschaung-а јахынлашдырмаға чәһд едирди.

Р.Перри неореализмә хүсуси нөв дүшүнчә тәрзи кими бахырды; бу тә'лим,—гејд едирди о, дүнјаја «партијалы», тенденсијалы бахышы рәдд едир, керчәклијин өзүндә «нејтраллыг» сферасында чәмләшмәклә фәлсәфәдә тамамилә јени мөвге тутур. «Реализм елә бир тезисдир ки, она көрә һәгиги дәрк олунан шеј бу фактын өзүндән башга бир шеј ифадә етмир»[3]. Материалистләр исә дүнјаја материја кими бахыр, лакин руһдан имтина етмирләр, идеалистләр материјадан истифадә едир, лакин дүнјаја анчаг руһ кими бахырлар. Биз,—јазырды Перри,—парчаланмаја сон гојур вә мүасир психолокијанын фактындан чыхыш едирик ки, инсан—«тамдыр». «Инсан һәр икисидир—ашағы вә јухары, бәдән вә руһ, харичи вә дахили, механики вә мәгсәдлидир; ону тәсвир етмәк мәһз јухарыашағынын мәчмусу кими тәсвир етмәк демәкдир»[4]. Инди фәлсәфә вә психолокија «интеграл инсан» ахтарыр. Бу инсан неореализмин—нејтрализмин тәгдим етдији инсандыр; бу елә инсандыр ки, онда «физики вә психи һәмчинсдир»[5]. Мүасир психолокија—«мотор-еффектив» психолокијадыр. Бу психолокија инсаны инстинктләрин, арзуларын, мәгсәд, ифадә, дујғу, емосија, мотивасија вә с. мәчмусу һесаб едир вә «инсаны елә бир варлыг кими конститусија едир ки, о, өзүнә аид олан шејләр наминә һәрәкәт едир»[6] вә дүнјаны нечә варса о чүр дә гаврајыр. Бизим програмымыз, изаһ едирди Перри, «дипломатик танынма», «азадлыг уғрунда мүбаризә иди»[7]; бу програм белә бир фактдан чыхыш едир ки, «дәрк олунан факт гејри-руһи олмалыдыр»[8]. Бу кими мүлаһизәләрдән неореалистләр белә нәтичә чыхарырлар ки, неореализм фәлсәфи фикирдә јени мәрһәлә—инсанла дүнјанын, тәфәккүрлә варлығын мүнасибәтләриндә јени стратекијадыр.

1 Contemporary American Philosophy, vol. II, L. 1930, p. 135.
2 Ibid, p. 147.
3 Perry R.B, Realm of Value, Cam (Mass), 1954, p. 446.
4 Ibid, p. 16.
5 Ibid, p. 17.
6 Ibid, p. 15.
7 Contemporary American Philosophy, vol. II, p. 199.
8 Ibid, p. 202.

Неореализмин онтоложи принсипи Чемс вә Махын «нејтрал монизминдән» кәлир. Инкилисдилли фәлсәфәдә монизмә мүһүм зәрбәни Чемс ендирмишди. О, монизми неореализмә чох јахын олан платформадан тәнгид едирди. Чемс шүуру арадан галдырыр, ону реаллығын принсипи кими рәдд едирди; о, варлығын анчаг анлама актлары ахыны вә сенсдата кими тәсәввүр едирди ки, бу да билаваситә неореалист онтолокијаја јол ачырды. Неореализмин онтолокијасы дүнјаја дуалист бахышы—онун материја вә шүурдан ибарәт варлыг кими анлашылмасы идејасына гаршы чыхырды.

Неореалист програм чәрчивәсиндә «радикал емпиризм» адланан ганадын баниси Һолт сүбут етмәјә чалышырды ки, идеализмин категориал апараты дахилән зиддијјәтлидир. О, варлығын анлашылмасынын идеалист вә материалист анализини верир вә һәр икисинин дә зиддијјәтли олдуғуну сүбут едирди. О көстәрирди ки, варлығы руһдан изаһ етмәк, ону материјадан изаһ етмәк гәдәр абсурддур. Дүнјада мадди вә руһи објектләр арасында кәскин демаркасија гојула билмәз; мадди вә руһи објектләр, физики вә психи бир-бирилә гаршылыглы мүнасибәтдәдирләр. Һәтта физика анчаг мадди шејләри тәдгиг етмәклә мәшғул ола билмәз. Тәбиәтдә тәзјиг, мүсбәт, мәнфи, тезликләр вә с. вардыр; онлар физиканын тәдгигат предметинә дахилдир, лакин мадди дејилдирләр. Варлыг, Һолта көрә, комплексләрдән ибарәтдир; һәмин комплексләр исә садә елементләрдән әмәлә кәлир. Варлығын ән садә елементләри неореализмдә маһијјәт адланыр. Реаллыг- маһијјәтләр мәчмусудур; маһијјәтләр бир-биринә мүнасибәтдә мүстәгилдир вә варлығын ән садә елементи кими чыхыш едирләр. Маһијјәтләр, неореалистләрә көрә, нә маддидир, нә дә руһи, онлар- «нејтралдыр». Маһијјәтләр «нејтрал материалдан» әмәлә кәлирләр. Бу метафизик доктрина «нејтрал монизм» адланыр.

«Нејтрал материал» өз тәбиәтинә көрә һәм материјадан, һәм дә шүурдан фәргләнир, ејни заманда онларын һәр икисинин мүһүм хассәләрини өзүндә чәмләшдирир. «Руһ вә физики објект,—јазырды Һолт, реалдыр вә ејни субстансијадан—нејтрал материалдан дүзәлдилмишдир»[1]. Неореалистләрин «нејтрал монизмә» әлавәси «мәнтиги константлар» һаггындакы тә'лимдир. Бу тә'лимә көрә импликасија, дүзүм, сәбәбијјәт, заман, мәкан вә с. билијин- руһилијин әсасы кими чыхыш едир. Шүурун, руһилијин варлығында онлар да иштирак едир, буна көрә дә,демәк олар ки, руһиликдә ејни заманда мәнтиги константлар да иштирак едир.

Е.Һолт мөвчудлугла «идеал мөвчудлуғу» фәргләндирирди; онларын һәр икиси мөвчуддур; идеал мовчудлуг Платонун идејалар аләми кими мөвчуддур; онлар шүура дахил дејил вә она мүнасибәтдә мүстәгилдирләр. Идеал мөвчудлуға дахил олан објектләр һаггында мә'налы мүлаһизә сөјләмәк олар, лакин онлар емпирик керчәкликдән мәһрумдурлар: гызыл даг,

[1] Holt E.B. The Concept of Consciousness, N.Y. 1914, p. 124.

мүнасибәтләр, даирәви квадрат, кентавр, иллүзијалар вә с. Бунлар заман вә мәкандан конардадырлар, бунунла belә, онлар варлығын мүстәгил елементләри кими чыхыш едә билирләр. Һолт көстәрирди ки, нәинки реаллыг, һәтта гејри-реаллыг да мөвчуддур: суја салынмыш ганыгын сынмасы гејри-реалдыр, амма мөвчуддур, јанылмалар гејри-реаллыгдыр, амма мөвчуддур; инсанын мөвчудлугу өлүмүн реаллығыны көстәрир вә с.

Неореалистләр гносеолокијанын нә гәдәр онтолокијадан тәмизләнмәси үзәриндә исрар етсәләр дә, јенә дә онларын мүкәммәл онтоложи систем јаратмасындан сөһбәт кедә биләр. Онлар онтолокијадан чәкинир, лакин кениш предметләр нәзәријјәси һазырлајырдылар. Бу нәзәријјәнин әсасында мүстәгиллик, имманентлик вә с. принсипләр дајаныр.

Мүстәгиллик предметләрин мөвчудлугунун елә һалыдыр ки, предмет өз мөвчудлугуну өзү мүәјјән едир. Мүстәгиллији неореалистләр асылылыгын олмамасы кими анлајырлар. Асылылыг о заман олур ки, ја предмет һиссә олур, ја да онунла башгасы арасында сәбәб әлагәси олур. Һәр ики һалда асылылыг өзүнү мүнасибәт кими көстәрир. Неореализмдә мүнасибәт дахили вә харичи олмагла ики нөвә ајрылыр; терминләр арасындакы һәр чүр мүнасибәт дахили мүнасибәт һесаб едилир. Дахили мүнасибәт ону ифадә едир ки, универсумун әсасында ваһид башлангыч дајаныр вә бизим һисс вә ифадә етдијимиз һәр чүр әлагә дахили характер дашыјыр. Дахили мүнасибәтләр монизмин әсасыны тәшкил едир, ондан төрәјир. Бир предметин башга бир предметлә әлагәси харичи әлагәдир. Харичи әлагә ејни заманда функсионал әлагәдир. Шејләр, предметләр вә с. арасындакы фәрг харичи әлагәләрлә шәртләнир. Варлыг вә тәфәккүр, материја вә шүур, психи вә физики, објект вә субјект вә с. арасындакы әлагә харичи әлагәдир. Онлар арасындакы ејнилик вә фәрг гојулан вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндән асылыдыр. Елә дә ола биләр ки, анлајышлар ејни функсијаны јеринә јетирирләр. Ола биләр ки, мәсәлән, тәфәккүр вә варлыг, материја вә шүур ејни функсија јеринә јетирсин. Бу һалда онларын ејнијјәти гәбул едилмәлидир. Варлыг вә тәфәккүр ејни функсијаны јеринә јетирәркән «епистемоложи монизм» вә ја «онтоложи монизм» алыныр. Неореалистләр өзләринин онтоложи монизминә «нејтрал монизмә» дә бу јолла кәлиб чыхмышлар. Онлар сүбут едирләр ки, материја илә шүур арасында әлагә харичи әлагәдир, она көрә дә онлар арасында һеч бир кечиддән сөһбәт кедә билмәз. Буна көрә дә материја илә руһу бир-бириндән ајырмаг зәрәрли бир тенденсијадыр. Варлығы ваһид бир «материал» кими гәбул едиб, ондан чыхыш едәрәк дүнја мәнзәрәси јаратмаг даһа әлверишлидир. Алтыларын «Програмында» да е'лан едилирди ки, «реаллығын тәбиәти билијин тәбиәтиндән чыхарыла билмәз». Бу мәсәләләрдә Перри даһа ајдын мөвге тутурду.

Мүасир фәлсәфә вә психолокија, — изаһ едирди Перри, — дуализмдән изтираб чәкирди. Она көрә ки, дуализм реаллығы сүн'и сурәтдә парчалајыр вә парчаланмыш һиссәләр арасында конфронтасија фактындан

чыхыш едир. Реаллығын бу чүр анлашылмасы шүур вә шејләрин тәбии һалыны анламаға манечилик едир, дүнјаны дәрк вә изаһ етмәк үчүн чәтинлик төрәдир. Бу да өз нөвбәсиндә инсаны систематик интеллектуал изтираба мә'руз гојур. Буна көрә дә дуализм дәф едилмәлидир. Перринин инамы бу иди.

Р.Перри өз фәлсәфәсини «нејтрализм» адландырырды. Нејтрализм үчүн, гејд едирди о, физики—гејри-психи, психи—гејри-физики демәк дејилдир. Онлар бир-биринә гаршы гојула вә ја бири дикәринә редуксија олуна билмәз. Материализм вә идеализм мәһз белә едир. Нејтрализм бу чүр мөвге тута билмәз; онун үчүн физикидә психи, психидә физики вардыр вә буна көрә дә онлар бир-бириндән ајрыла билмәз. Jә'ни реаллыг физики илә психинин говушуғундан әмәлә кәлир, онда да «онларын һәр икиси ади тәбии дүнјада олан кими мөвчуд олурлар»[1].

Р.Перри реаллығы әмәлә кәтирән елементләри «нејтраллар» адландырырды. Неореалистләр «нејтралларын» маһијјәтләринин реаллығыны гәбул едирдиләр. «Неореалист Платон типли реалистдир. О, бүтүн шејләрин, фикирләрин мә'луматларынын, еjни заманда дујғуларын мә'луматларынын, мәнтиги маһијјәтләрин физики вә идеал мөвчуд олан маһијјәтләрин там онтоложи статусуну гәбул едир»[2]. Маһијјәт дејәркән Перри вә онун һәмкарлары, гејд едилдији кими, дилдә мә'налы ифадә олунан һәр шеји нәзәрдә тутурдулар. «Гызыл даг мөвчуддур» -бу чүмлә мә'налы ишләнирсә, «гызыл даг» маһијјәт кими реаллыға дахил едилир. Бу кими маһијјәтләр «реалдан һеч дә аз субстансионал дејилдирләр»[3]. Лакин,-изаһ едирди Перри, елә маһијјәтләр вар ки, онлар арасында әлагә харичидир вә гүтбләшмә барышмаз характер дашыјыр. Материја вә шүур, хејир вә шәр, варлыг вә һечлик, од вә су, һәгигәт вә јанылма вә с.–бунлар мүстәгилдир; онлары гарышдырмаг, бирини дикәриндән чыхармаг вә ја бир-биринә мүнчәр етмәк чәһди әбәсдир--реаллыг, дүнја мәнзәрәси онларын вәһдәтиндән чыхарыла билмәз. Она көрә дә Перри сүбут едирди ки, дүнја материја вә шүурдан дејил, «нејтраллардан» ибарәтдир. О, «нејтрал» дејәркән маһијјәт, објект, руһ, чисим, идеја, предмет вә с. нәзәрдә тутурду. «Нејтраллар» мадди вә ја руһи, еjни заманда һәр икиси ола биләрләр. Ади адамлар јарпаға бахаркән демирләр ки, о мадди вә ја руһидир, онлар ону нечә варса гәбул едирләр. Перри бунунла сүбут етмәк истәјирди ки, реаллыг елә сферадыр ки, орада материја вә шүур, психи вә физики, дахили вә харичи вә с. дихотомијалардан кәнардадыр. Бу, дүнјанын тәбии һалы - онун нечә варса елә дә олдуғу һалдыр. Онун бу чүр һалыны хүсуси «материја», мадди вә психинин говушуғу - бир-бириндән ајры мүмкүн олмајан шеј һесаб етмәк олар. Бу сферада әксликләр бир-биринә мүнасибәтдә нејтрал мөвге тутур. Неореализм өзүнүн онтоложи

[1] Perry R.B. Realm of Value, p. 18.
[2] The New Realism, p. 35.
[3] Ibid, p. 367.

базасыны мәһз бурада тапыр, һалбуки материалистләр вә идеалистләр материја вә шүур «арасында бу чүр јер тутмагдан имтина едирләр»[1]. Бу тә'лимләр е'тираф етмәк истәмирләр ки, сајлар, рәнкләр, чисимләр, идејалар, шүур, гаврајыш вә с. «мәхсусән руһи вә ја чисмани дејил, онлардан бири вә ја ејни заманда һәр икиси ола биләр»[2]. Мәсәлә,—изаһ едирди Перри, бу чүр гојуланда (1) конфрантасија гејб олур, (2) шејләрин тәбии һалы бәрпа олур, (3) нараһатлыг арадан галхыр. «Руһ вә бәдән арасындакы фәрг бу чүр нејтралларын тәшкилиндәки фәргдир»[3]. Перри гејд едирди ки, нејтраллар анчаг мәнтиги мә'нада да ишләнә биләр. Мәсәлән, үзләри олан синиф, јахуд синфин үзвү; онлар заман вә мәканда мөвчуд дејилдирләр. Буна көрә дә гәбул етмәк олар ки, «нејтраллар мәнтиги мә'нада мөвчуддур»[4]. Неореализмин мүһүм онтоложи новасијаларындан бири имманентлик принсипидир.

Неореалистләрин имманентлик принсипинин мә'насы ондан ибарәтдир ки, дәрк олунан шеј шүура мүнасибәтдә мүстәгилдир, јә'ни шеј дәрк олунаркән һәм шүурун мәзмуну кими чыхыш едир, һәм дә она мүнасибәтдә өз мүстәгиллијини сахлајыр. Бу принсипә «мүстәгиллијин имманентлији» дејилир. Бундан неореалистләр дуализмә гаршы аргумент кими истифадә едирләр. Неореалистләр шүурла материја арасындакы фәргә сырф нисби вә функсионал кими бахырлар. Онлар инанырлар ки, «мүстәгиллијин имманентлијини» рәдд етмәк дуализмә јер сахламаг демәкдир. Материалистләр бу принсипи рәдд етмәклә епистемоложи дуализмә јол ачырлар, һалбуки реализм бу принсиплә епистемоложи монизми инша һәјата кечирмиш олур. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, неореалистләр «нејтрал материалдан» вә мәнтиги константлардан онтоложи база кими истифадә едәрәк, плүралист метафизика јаратмышлар. Бу метафизикада реалист мөвге өзүнү кестәрсә дә, о, платонизмин мүасир нөвүндән башга бир шеј дејилдир. «Неореалист Платон типли реалистдир»[5] тезиси дә бу фикри тәсдиг едир. Һәмин факт алтылар «Програмынын» әсас мүддәаларындан биринин—гносеолокијанын онтолокијадан ајрылмасы һаггындакы тәләбин һәјата кечирилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут етди.

Американ неореализминин ән нүфузлу нүмајәндәси Перри иди. Перри «мүстәгиллијин имманентлији» нәзәријјәсини јаратмышды. Бу нәзәријјәнин әсасында харичи мүнасибәтләр доктринасы дајаныр. Неореалистләрин «Харичи мүнасибәтләр» консепсијасы Мүтләг идеалистләрин дахили мүнасибәтләр консепсијасына гаршы реаксијадыр. Дахили мүнасибәтләр консепсијасына көрә, гејд едилдији кими, шејләр, просесләр,

---

[1] Perry R.B. Realm of Value, p. 444.
[2] Ibid.
[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] The New Realism, p. 35.

универсалилэр, бир сөзлә, бүтүн харичи аләмин чүрбәчүрлүјү анчаг заһирән харичи вә мүстәгилдир, әслиндә исә онлар идрака дахилән мәхсусдур вә ондан ајрылмаздыр. Башга сөзлә, мөвчудлуг шүура, идрака мәхсусдур. Мүтләг идеалистләрә көрә идрак објекти харичилик кими агласыгмаздыр. Әкс һалда дүнјанын дәркиндән сөһбәт кедә билмәз, јә'ни фикирлә онун објекти ејни мөвчудлуг кими чыхыш етдијинә көрә објектләрин мөвчудлугундан сөһбәт кедә билмәз; һәгигәт дә харичилијин дејил, објектлә субјектин чулгашмасындан ибарәт варлыгын һәгигәтидир. Неореалистләр мәсәләнин бу чүр гојулушуну рәдд едирләр.

Р.У.Перри көстәрирди ки, објект-субјект мүнасибәтләринин анализи бизә харичи вә дахили, мүстәгиллик вә асылылыг һагтында тамамилә башга мәнзәрә ачыр. Мәсәлә бундадыр ки, мүнасибәтә кирмәк — шејләрин мүстәгил мөвчудлугуна хәләл кәтирмир: шејлик, олмаглыг, әшјавилик, һәмин шејин бу вә ја дикәр шејлә мүнасибәтинә нисбәтән фундаменталлыг вә илкинлик тәшкил едир; шеј башгалары илә әлагәјә кирмәздән әввәл өзлүјүнә, шејлијә — ону һәмин шеј кими мөвчуд едән кејфијјәтә малик олмалыдыр. Бу о демәкдир ки, «әлагәлилик вә мүстәгиллик тамамилә бир араја сыгандыр»[1]. Материја вә шүур да беләдир. Онлар бир-бирилә мүнасибәтә кирәркән шүур да, материја да өз мүстәгиллијини сахлајыр. Бурадан Перри белә нәтичә чыхарырды ки, материја илә шүурун әлагәси, харичи әлагә кими мөвчуддур, јә'ни онлар әлагә вә мүнасибәтә кирәркән өз мүстәгилликләрини сахлајыр. Бу принсипин әсасландырылмасына хидмәт етдијинә көрә «харичи мүнасибәтләр доктринасы» неореализмин мөһәк дашы һесаб едилир.

«Харичи мүнасибәтләр» доктринасынын әсасында «имманентлијин мүстәгиллији» принсипи дајаныр. Бу принсипә көрә идрак објекти шүура, гаврајыша дахил олса да, о һеч вахт өз харичилијини вә мүстәгиллијини итирмир. Неореализмин идрак консепсијасы да мәһз бу принсип үзәриндә гурулур.

Американ неореализми гносеоложи проблемләрин тәдгигинә хүсуси диггәт јетирирди. Онларда идрак нәзәријјәси бүтүн «реалистләрин фәлсәфи арашдырмаларынын һәгиги мәркәзини тәшкил едир»[2]. Онларын фәлсәфи фәалијјәтинин әсасында бир чәһәт дә вар ки, ону неореалистләр өзләринин гносеоложи фикрә кәтирдикләри инновасија һесаб едирләр: сөһбәт артыг идеалистләрдә онтоложиләшдирилмиш мәнтиги гносеоложиләшдирмәдән кедир. Идрак, неореалистләрә көрә, мүнасибәт анлајышы үзәриндә гурулур, мүнасибәт исә халис мәнтиги категоријадыр. «Реализм објектив фактларын тәдгиги кими мәнтиги руһун һәр чүр һалынын вә һәрәкәтинин тәдгигиндән хилас едир»[3]. Неореализмдә идракын објекти башга гносеоложи мәсәләләрә нисбәтән примат тәшкил

[1] Spaulding E. The New Rationalism. N.Y. 1918, p. 177.
[2] Луканов Д.М. Цит. книга. с. 4.
[3] The New Realism, p. 56.

едир. Бунун сәбәби дә ондадыр ки, неореалистләрин идрак консепсијасы Мүтләг идеалистләрин идрак консепсијасына реаксија иди вә бурада да әсас полемика објекти идрак објекти—биләнлә билинән арасындакы мүнасибәт мәсәләси иди.

Неореалистләр өзләринин идрак нәзәријјәләринин үстүнлүјүнү онларын ишләјиб һазырладыглары мүстәгиллик принсипиндә көрүрләр. Бу принсип Мүтләг идеализмә гаршы јөнәлдилмишдир. Мүтләг идеалистләр сүбут етмәјә чалышырдылар ки, инсанын дәркетмә виситәсинә, дејәк ки, гавраjыша дахил олан објект өз мүстәгиллијини итирир—гавраjышын, дәркетмә актынын бир һиссәсинә чеврилир. Неореалистләр исә, әксинә, һесаб едирләр ки, идрак објекти дәрк олунан шеј, материја дәрк едәндән—шүурдан вә ја субјектдән асылы дејил, она мүнасибәтдә мүстәгилдир; онлар үчүн објектин, варлыгын, материјанын дәрки мүстәгиллик, билавасителик принсипи үзәриндә гурулур. Бу принсипә көрә идрак илә објект, дәрк едәнлә дәрк олунан, материја илә шүур, тәфәккүрлә варлыг арасында тәмас мүстәгим вә бирбашадыр. Jә'ни идрак објектинин субјект тәрәфиндән дәрки—мүстәгимдир, һеч бир дикәр васитә илә шәртләнмир. Бу, неореализмин идрак консепсијасынын хүсуси хидмәти һесаб едилир. Бу мүддәаны әсасландырмаг үчүн неореалистләр расионаллыгын јени консепсијасыны һазырламалы идиләр. Һолт «Шүур анлајышы» (1914), Сполдинг «Јени расионализм» (1918) китабларында бу истигамәтдә мүәјјән чәһдләр костәрмишдиләр. Бу кими чәһдләр идрак објектинин тәфәккүр тәрәфиндән јарадылмасы һаггындакы идеалист бахышы дәф етмәјә јөнәлдилмишдир. Бу бахышы Перри, мәсәлән, «еgосентрик бәланын» нәтичәси һесаб едирди. Бунун нәтичәсидир ки, инсан објект—субјект, материја—шүур, варлыг—тәфәккүр, инсан—дүнја вә с. кими дилеммалар гаршысында ачиз галмышдыр. Инсан һәтта инанмышдыр ки, идрак просесиндә нәсә бир мө'чүзә баш верир, нәтичәдә шүур објекти, һәтта дүнјаны јарадыр. Неореалистләрә исә сүбут едирдиләр ки, тәфәккүр објекти јарада вә ја идејалары өзүндән истеһсал едә билмәз. Тәфәккүрүн објектә мүнасибәтдә едә биләчәји шеј—сечимдир. Бу сечимин нәтичәсиндә о, објектә нејтраллыг дејил, фәргләндиричи мүнасибәт бәсләјә биләр. Jә'ни тәфәккүр өз објектинә симпатија вә антипатија көстәрә, бунунла да өзү илә објект арасында әмәлә кәлән мүнасибәтин характеринә тә'сир едә биләр. Тәфәккүрүн објектә мүнасибәтдә јарадычы иши будур. Бу мәсәләдә неореалистләр јекдил идиләр, лакин дикәр гносеоложи проблемләрин һәллиндә онлар арасында фәргли, һәтта зиддијјәтли чәһәтләр өзүнү көстәрмишдир.

Монтегју, мәсәлән, шүуру—мүнасибәт, Һолт—варлыгын јајылмасы һесаб едирди; сонунчу көстәрирди ки, идрак—варлыгын парчаланмасыдыр. Варлыгы һиссәләрә бөлән шүур өзүнү идрак објектилә ејниләшдирир. Онун консепсијасында бир чәһәт дә марагылыдыр: философа көрә дујгу вә гавраjышларла онларда верилән објектләр ејни шејдир,

демәли, тәфәккүрлә варлыг, материја илә шүур идрак просесиндә ејниләшир. «Дујғулар вә гавраjышлар—објектдирләр»[1], —дејә о јазырды.

Һолта көрә дујғулар вә гавраjышлар да харичи објектләр кими мөвчуддур. Харичи вә дахили аләмә мәхсус шејләрин мөвчудлуғунун ејнијјәти мәсәләсини гојмагла о, әсасландырмаға чалышырды ки, мөвчуд олан һеч шеј, о чүмләдән шүур, харичи аләмдән асылы дејилдир. Садәчә олараг шүур өз мөвчудлуғуну давам етдирмәк үчүн харичи аләмлә мүнасибәтә кирмәлидир. Мәсәләни бу чүр гојмагла Һолт материализмә күчлү мејл едир, бахмајараг ки, о, материјаны «өзүндә шејлә ејниләшдирирди»[2]. Бу кими мүлаһизәләрдән Һолт белә нәтичә чыхарырды ки, мүстәгимлик материја илә шүур, дәрк олунашла дәрк едән арасында әкслији гејд-шәртсиз арадан галдырмаға, дүнјаны олдуғу кими дәрк етмәјә имкан верир. Бу бахышда хејли мүсбәт чәһәтләр олса да, идракын өз објектинә јанашмасынын әслиндә сонсузлуғуну бирдәфәлик актла әвәз етмәјә кәтириб чыхарыр ки, о да принсипчә гәбул едилә билмәз. Монтегјү бу кими чәтинликләри арадан галдырмаға чәһд едирди.

Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, Монтегјү бүтүн објектләр системинә «нејтраллыг» мөһүрүнүн вурулмасынын әлејһинә иди. О инанырды ки, бә'зи објектләр шүурун өзүндә ола вә ја онун тәрәфиндән јарадыла биләр. О, иллүзијалары буна мисал көстәрирди. Бунунла белә, Монтегјү универсалиләрин објектив олараг мөвчуд олмасыны гәбул едирди. Материја вә шүурун мөвчудлуғу мәсәләсиндә о ардычыл реалист мөвгедә дајанмыр, идеализмә мејл едирди. Бу да өзүнү онун мүстәгиллик принсипинә мүнасибәтиндә көстәрирди. Мүтәфәккир мүстәгиллик принсипини о гәдәр дә тәгдир етмирди. Монтегјү инанырды ки, шүур елә потенсиал гүввәдир ки, о да дахилән материјаја, шејләрә хасдыр. Лакин һәмин потенсиаллығын керчәкләшмәси өзүнү һәр јердә, материјанын һәр һансы сферасында дејил, анчаг бејниндә баш верир. Бејнин шүур органы кими мөвчудлуғу сүбут едир ки, материјада руһилик вар. Руһилик өзүнү сечмә габилијјәтиндә көстәрир. Сечмә габилијјәтинин инкишафына Монтегјү шүурун инкишафынын әсас әламәти кими бахырды. Бу габилијјәти мүтәфәккир селектив фәалијјәт һесаб едир вә шүуру да она бәнзәр бир фәалијјәт кими тәсәввүр едирди. Неореалистләрин демәк олар ки, һамысына хас олан бир әламәт дә вардыр: онларда прагматизмә, демәли, идракы мүһитә ујғунлашма кими анлама мејли вардыр. Онлар әсасән бу әгидәдәдирләр ки, сөһбәт објектин дәркиндән дејил, онун мәгсәдәујғун сечилмәсиндән кедә биләр. Демәли, шүур јарадычы дејил, о сечичи органдыр, идрак исә мәгсәдәујғун олараг објектләрин сечилмәсилә әлагәдар олан—бу мәгсәдә јөнәлән фәалијјәтдир. Неореализмин идрак консепсијаларына бир мәзијјәт дә мәхсусдур; онлар гносеоложи

---

[1] Holt E.B., op. cit, p. 222.

[2] Хилл Т.И. Көстәрилән әсәр, с. 113.

фикирдә материалист ин'икас нәзәријјәсинә нисбәтән јахын мөвге тутурлар. Монтегју өз фәалијјәтинин сонунда идејалары објектләрин копијасы һесаб едән бир мөвгедә дајанырды[1]. Һолт е'тираф едирди ки, идракда ин'икасдан јан кечмәк олмаз. Монтегју һәгигәт мәсәләсиндә мүтабиглик, Һолт—ардычыллыг вә зиддијјәтсизлик принсипләрини мүдафиә едирдиләр. Сонунчу сүбут едирди ки, идракда сөһбәт фәргләндирмәдән кетдијинә көрә, ардычыллыг вә зиддијјәтсизлик һәгигәтин мүһүм параметрләри кими мүәјјән едилә биләр. Бу исә ағлабатан мүлаһизә иди.

Идракын тәбиәти вә маһијјәти, онун метод вә методолокијасы, һәгигәт вә с. мәсәләләр әтрафында неореалистләр арасында фикир бирлији јохдур. Онлары даһа чох бирләшдирән вә јекдил едән идракын објекти мәсәләсидир. Онларын бә'зиләри, мәсәлән, Һолт материализмә күчлү мејл едир вә һәтта е'тираф едирди ки, идракда ин'икасдан јан кечмәк мүмкүн дејилдир. «Ин'икас һәмишә ин'икас олунанла гисмән ејнидир»[2]. Шүурун тәбиәти мәсәләсиндә дә неореалистләр арасында фикир бирлији јохдур, лакин онун мәзмунуну онлар, әсасән, неореалистчәсинә изаһ едирләр.

Онлар априори гәбул едирләр ки, «шүурун саһиб олдуғу шејләр өзләри өзләриндә онун мәзмунуна чеврилирләр»[3]. Перри «Мүасир фәлсәфи тенденсијалар» китабында көстәрирди ки, дәрк олунанла идрак елә мүнасибәтә кирә биләр ки, нәтичәдә һәмин шеј руһун мәзмунуна чеврилә биләр; елә һал да ола биләр ки, објект шүура дахил олса да өз мүстәгиллијини сахлаја биләр. Башга сөзлә, објектлә идракын мүнасибәти мәсәләсиндә о һәм имманентлији, һәм дә мүстәгиллији мүмкүн һесаб едирди. Шүура дахил олан, онун тәрәфиндән дәрк олунан шеј она имманентдир, ејни заманда о «мүстәгилдир», јә'ни өзлүјүнү сахлајыр. «Шејләр дәрк едилдикдә онлар зәканын идејаларына чеврилирләр. Онлар бирбаша зәкаја дахил ола биләрләр, бу һалда онларын әмәлә кәтирдији шеј идејалар адланыр. Јә'ни идејалар мүәјјән мә'нада анчаг шејләрдир, јахуд шејләр онларын дәркинә мүнасибәтдә—идејалардыр»[4]. Перри идејалар вә шејләр арасындакы фәрги дә нисби һесаб едирди. «Бу фәрг,—јазырды о,—мәзмунча дејил, нисби вә функсионалдыр»[5]. Перри бә'зән идејаларла шејләрин мүнасибәтләрини изаһ едәркән чәтинлик чәкирди. «Мүәјјән мә'нада идејалар садәчә шејләрдир, идрака мүнасибәтдә көтүрүлән шејләр—идејалардыр»[6].

[1] Т.И.Хилл. Көстәрилән әсәр, с. 113—120
[2] Holt E.B., op. cit, p.143.
[3] The New Realism, p. 35.
[4] Perry R.B. Present Philosophical Tendencies, N.Y. 1955, p. 308.
[5] Ibid, p. 312.
[6] Ibid, p. 308.

Идрака дахил олан шејлә идеја арасында мүнасибәтин изаһында Перри имманентлик вә мүстәгиллик принсипләринә әмәл едирди, лакин о, идеја илә шејин тәбиәтләри арасындакы фәрги, гејд едилдији кими, «нисби», «функсионал» һесаб етмәклә кифајәтләнирди. Тутаг ки, шеј идрака дахил оларкән она имманент олур, о ејни заманда мүстәгил олараг галыр. Лакин һәмин е'тираф белә бир мәсәләни ачыг сахлајыр ки, идрака дахил олан шеј идејаја чеврилирсә, демәли, о идеја кими мөвчуд олур, еләдирсә, идејаја чеврилмиш шејлә шејин өзү арасында һансы фәрг әмәлә кәлир? Чүнки идеја һәр һалда објект, објект идеја дејил. Бу мәсәлә Перридә ачыг галыр.

Р.Перри изаһ едирди ки, шүур—организмлә мүһитин әлагәсидир; о, «шејләр арасында сечимдир». «Шүурун мәзмуну бизи әһатә едән харичи шәртләрин һиссәси кими мүәјјән едилмәлидир ки, о да организм тәрәфиндән сечилир вә онун интересләринә чаваб верир»[1]. Шүур реаллыгдан истәдијини сечир; шүуру сечимлә әлагәләндирмәклә Перри прагматизмә мејл едирди. Шүура мүнасибәтдә Перринин мөвгеји беләдир ки, шүурун мәзмуну—шејләрдир; «шүур шејләрә саһиб олдугда онлар өзләри шүурун мәзмунуна чеврилирләр»;[2] әксәр һалларда, јазырды Перри, идракда шүурла објект «гаршылыглы шәкилдә бир-бирини әвәз едирләр»[3].

Американ неореалистләри арасындакы идрак мәсәләләриндә апарычы јери тутан Перри јазырды: «Билик билмәк үчүн ән чәтин шејләрдән биридир»[4]. Перри тәләб едирди ки, шүур—шүурдур, материја да—материја; онлардан һеч бири дикәринин терминләри васитәсилә изаһ едилә билмәз. О, шүуру спесифик просес—«һадисәләр ахыны», бир нөв Чемс кими, «ахын» һесаб едирди. О, идрак просесинә «көзләмә», «интизар» кими дә бахырды. «Идрак—көзләмәдир»[5],—дејә о јазырды. Идрак гаврајышлардан башланыр вә ики интервал арасында баш верир: инди вә кәләчәк; индилик идракы билаваситә физикилә бағлајыр, һалбуки кәләчәк ону идеала чевирир. Индиликлә кәләчәклијин әлагәләндији интервал—идраки феномени тәшкил едир. Билик, идрак вә көзләмә ејни шејдир.

Елм, изаһ едирди Перри, билијин нөвүдүр; она көрә дә елмин тәсвири идрак нәзәријјәсиндә бахылмалыдыр. Идракын көзләмә, интизар кими анлашылмасы, изаһ едирди Перри, мүәјјән чәтинликләр төрәдир. Бу онунла әлагәдардыр ки, көзләмә акты илә онун нәтичәси арасында заман фәрги вар. Бу фәрг нәтичәдәки објектин мүхтәлиф чүр тәфсир олунмасы вә изаһы үчүн имкан јарадыр. Чүнки көзләмәнин нәтичәси олан објект заманла шәртләнир. Бу објекти һәр нә десән һесаб етмәк, нечә десән

---

[1] Ibid, p. 300.

[2] Ibid, p. 30■.

[3] Ibid, p. 310.

[4] Ptrry R.B. Realm of Value, p. 448.

[5] Ibid, p. 297.

тәфсир етмәк олар: о субстансија, физики вә ја руһи објект, арзу олунан сәлтәнәтин үзвү вә с. ола биләр. Бу објект ејни заманда «маһијјәт кими консептуал каркаса вә ја елмә мәхсус ола биләр»[1]. Идрак, елм,—гејд едирди Перри,—көзләмәнин сәһиһлик дәрәчәсилә мүәјјән едилир. Субјектин узагкөрәнлик интуисијасы, онун фәһмлији көзләмәнин сәһиһлик дәрәчәсини мүәјјән едир. Ејни бир һадисәдән бириси бир шеј, дикәри башга бир шеј көзләјә биләр. Она көрә дә билији објектив амилләр дејил, көзләмә еһтималы мүәјјән едир. Она көрә дә Перри идракы планлашдырылмыш, өлчүлүб-бичилмиш, даһа дәгиг дејилсә, «ихтисаслашдырылмыш көзләмә» һесаб едирди. Билик дә анчаг бу көзләмәнин нәтичәсидир. Неореалистләр идракы гаврајышла да мәһдудлашдырмаға мејллидирләр.

Гаврајыш, неореалистләрә көрә, субјектин өз објектини билаваситә «тутмасыдыр». «Тутма» објектин билаваситә субјектә верилмәсидир, һәгигәт дә бурададыр. Онлар классик гносеологлары гаврајышын индуктив тәбиәтә малик олдуғуну анламамагда тәгсирләндирирләр. Гаврајышын вердији мә'луматла конкрет објект арасында неореалист фәрг көрмүр, әслиндә онларда гаврајыш—објектдир, објект дә—гаврајыш. Классик гносеоложи тә'лимләри неореалистләр бир дә онда тәгсирләндирирләр ки, онлар гаврајышын нәтичәсинә шејләрин өзү кими дејил, онларын әвәзләјичиси—тәәссүратлар вә идејалар кими бахырлар. Сенсуалист мәһз буна көрә дә инаныр ки, о билаваситә шејләри дејил, тәфәккүрүн нәтичәси олан идејалары вә гаврајышын вердији һисси мә'луматлары дәрк едир. Неореалистләр «имманентлијин мүстәгиллији» принсипинә сөјкәнәрәк бу бахышы рәдд едир вә сүбут едирләр ки, идрак өз објектинә бирбаша јахынлашыр; онда верилән шеј тәфәккүр вә ја гаврајышдан дејил, објектив аләмин өзүндән кәлир. Неореалистләр һәмишә идракла керчәклик арасында ујғунлуг вә һармонија олдуғу фактындан чыхыш етмиш вә һәгигәти дә бу стратекијадан изаһ етмишләр. Перри јазырды ки, «һәгигәт һәмишә һансыса бир конкрет интенсијаја аид олур». Һәгиги о шејдир ки, бу интенсијаја—көзләмә вә интизар актына мүтабиг олур. Бу о демәкдир ки, һәгигәтлә керчәклијин арасында һәмишә һармонија, мүтәнасиблик олмалыдыр. Фикри һәгиги, мүһакимәни дүзкүн едән һәмин мүтәнасибликдир. Башга сөзлә, мүлаһизә өзүнүн һәгигилијинә көрә фикрин ифадә едилдији мүһитә миннәтдардыр. Мәсәләнин бу чүр гојулушу неореалистләри мүтабиглик нәзәријјәсинә кәтириб чыхарыр.

Неореализм американ тәфәккүрүндә күчлү бир һәрәкат иди. Лакин о өзүнүн классик формасында бир сыра чәтинликләр төрәтмишди ки, онларын һәлли алтыларын «Програм»ы чәрчивәсиндә мүшкүл мәсәлә иди. Објектлә гаврајышын мүнасибәти, «нејтрал монизм», имманентлик вә мүстәгиллик принсипләри вә с. бу гәбилдәндир. 20-чи илләрин фәлсәфи

[1] Ibid, p. 299.

практикасы сүбут етди ки, бу кими чәтинликләр классик неореализмин
трансформасијасыны күнүн вачиб мәсәләси кими орталыға атды.
Неореализм чәрчивәсиндә јени һәрәкат—тәнгиди реализм бу кими чә-
тинликләрдән доғмушду.

20-чи илләр сијаси вә идеоложи бахымдан олдугча әлверишсиз дөвр
иди. Бу заман дүнја мигјасында өзүнә аз-чох мөһкәм јер тутан дүнјакө-
рүшүнә раст кәлмәк чәтин ки мүмкүн олсун. Инсанлары фәлсәфә ахта-
рышларына вадар едән дә бу иди. Јени фәлсәфә, күман едирди һәр кәс,
бәлкә инсанын вәзијјәтини һеч олмаса бир гәдәр јүнкүлләшдирә, она
мә'нәви гида вә инам верә билсин. Јасперс гејд едирди ки, бу дөврдә
«инсанын ајагларынын алтында јер белә титрәјирди»; бу дөврү «Авропа-
нын гүрубу»—«Батынын чөкүшү» кими характеризә едән О.Шпенгләр
даһа чох һәгигәтә јахын мөвге тутурду. Һәмин илләрин фачиәси онда иди
ки, инсанлар керчәкликдә, хүсусилә сосиал һәјатда сарсылмаз вә тоху-
нулмаз бир шејин олмасына үмидләрини итирмишдиләр. Мәһз бунун
нәтичәси иди ки, чох бөјүк помпезликлә мејдана кәлән тәмтәраглы
«програмлар» ирәли сүрән фәлсәфи системләр тезликлә дә сырадан чы-
хырдылар. Сөзүкедән американ неореализминин өзүндә тезликлә парча-
ланма баш верди, философлар бир-биринин ардынча неореализмин
«Програм»ындан узаглашмаға башладылар. Анчаг Монтегју фәлсәфә
саһәсиндә өз фәалијјәтини давам етдирди. Лакин о да неореализмдән
узаглашды. Бу, садәчә олараг, неореализмин фәлсәфи талесизлији дејил-
ди. Һәмин илләрдә бир нечә ониллик әрзиндә сабит олараг һөкмран
дүнјакөрүшү кими чыхыш едән фәлсәфи тә'лимә раст кәлмирик. Бунун
нәтичәси иди ки, неореализм програмы чәрчивәсиндә Вудрич, Буден,
Вентсел—теизм, Александер—«реформа едилмиш»—космоложи теизм,
Пратт вә Селларс—материализм, Н.Гартман—мистик реализм вә с.
јаратмышдылар. Неореализмин тәнгиди реализмә кечидинә дә бу страте-
кијадан јанашмаг лазымдыр.

Сөзүкедән илләрдә неореализм бир сыра мәзијјәтләринә көрә ин-
теллектуалларын тәләбини өдәмирди. Бу заман неореализмә тәнгиди
мүнасибәт бәсләјән, лакин она симпатијасыны сахлајан бир һәрәкат
башланды. Бу һәрәкат әдәбијјатда «тәнгиди реализм» адыны алды. Тән-
гиди реализм дә бир һәрәкат кими Авропада башланды, лакин тезликлә
сырф «американ феноменинә» чеврилди.

Тәнгиди реализмин мејдана кәлмәсиндә неокантчылығын тә'сири да-
һа ... ү олмушдур. А.Рилл (1844—1924) бу тә'лимин баниси һесаб олу-
...ехер, Г.Штеринг, О.Пфордтен вә б. Риллин групуна дахил иди-
...тәрәдә бу тә'лим С.Лаури, Ч.Һикс, Р.Адамсон вә б. тәрәфин-
...олунурду. Алманијада һәмин тә'лим даһа чох А.Вентсел
...дафиә олунур. Лакин бу һәрәкат Авропада интишар тапа,
...үнја фәлсәфәси үчүн гијмәтли әсәрләр јарада билән бир

сима јетишдирә билмәди. Бу һәрәкат АБШ-да өзү үчүн чох бөјүк мә'нәви мәркәз тапды, Ч.Сантајана кими дүнја шөһрәтли философ јетишдирә билди. Тезликлә өлкәнин једди нүфузлу философу Д.Дрејк (1898—1933), А.О.Лавчој (1873—1962), Ч.Б.Пратт (1875—1944), А.К.Рочерс (1868—1936), Ч.Сантајана (1863—1940), П.У.Селларс (1880—1964), Ч.А.Стронг (1862—1940) алтылар «Програм»ына гаршы 1920-чи илдә өзләринин «Једдиләр програмыны» е'лан етдиләр. Онларын програм топлусу «Тәнгиди реализм» (1920) ады алтында нәшр едилди. Елә бу замандан да неореализмин тарихиндә јени мәрһәлә—тәнгиди реализм мәрһәләси башланды.

Неореализм узун сүрмәди вә сүрә дә билмәзди. Бунунән мүһүм сәбәби ондан ибарәт иди ки, һәрәкатда бирләшән философлар елә бил ки, неореалист идејалара бүтүнлүклә вә тамамилә шәрик дејилдиләр; онлар арасында идеоложи һәмфикирлик јох иди вә бахышларынын сонракы инкишафы буну сүбут еди. Чох кечмәдән неореализмин фундаментал принсипләринә гаршы һүчумлар башланды. Бу һүчумлар Р.Селларсын «Тәнгиди реализм» (1916) китабы илә башланды. Тәнгиди реалистләр неореализмин әсас дајагларына гаршы чидди аргументләр ирәли сүрдүләр; бу дајаглар ашағыдакылардыр: 1) «нејтрал монизм», 2) мүстәгиллик принсипи, 3) имманентлик принсипи.

Тәнгиди реалистләр «нејтрал монизмин» гәбул едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү сүбут едәрәк көстәрирдиләр ки, варлығы әмәлә кәтирән материја вә шүур, маддилик вә психилик өз тәбии атрибутларына көрә бир-бириндән фәргләнир вә буна көрә дә онлар ејни субстансија кими характеризә едилә билмәз; бир сөзлә, дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси фактдыр вә фәлсәфә ону рәдд едә билмәз; мүстәгиллик принсипи шүурун актив, јарадычы, објектә мүнасибәтдә тәбиәтинин инкарына вә панобјективизмә апарыр; буна көрә дә онун фәлсәфәнин принсипи кими гәбул едилмәси материја—шүур дилеммасынын бир тәрәфинин култуну төрәдир; нәһајәт, имманентлик—мәгбул принсип һесаб едилә билмәз, чүнки бу, објект вә субјект, харичи вә дахили вә с. сона чатмасына сәбәб ола биләр; објект шүура имманент ола-ола өз мүстәгиллијини сахлаја билмәз. Буну гәбул етмәк дахили зиддијјәт төрәдир. Тәнгиди реалистләр сүбут едирдиләр ки, әкәр гавранылан објект бизә бирбаша, мүстәгим олараг верилсәјди, онда јанылма мүмкүн олмазды вә мүхтәлиф адамларын билији бир-бириндән фәргләнмәзди. Ејни бир факт һаггында мүхтәлиф билијин олмасы сүбут едир ки, гаврајыш мүстәгим ола, демәли, мүстәгиллик принсипи зиддијјәтсиз гәбул едилә билмәз. Пратт сүбут едирди ки, әкәр гаврајыш мүстәгим олсајды мән дишимин ағрысы һаггында бирисинә мә'лумат верәркән өз ағрымы да вермәли идим. Тәнгиди реалистләр неореалистләри бир дә онда тәгсирләндирирләр ки, сонунчулар идеја илә објекти ејниләшдирирләр. Биринчиләр сүбут едирдиләр ки,

идеја һеч вахт објектлә ејни ола билмәз; идеја—психи, објект—физики варлыға аиддир. Беләликлә, тәнгиди реалистләр сүбут етдиләр ки, (1) нејтрал монизм онтолокија кими гәбул едилә билмәз, (2) идеја илә објект ејниләшдирилә билмәз, (3) дүнјанын һәгиги дәрки үчүн дәркетмә аләти дәгиг вә дүрүст олмалы, бунун үчүн тәнгид тәфәккүрүн принсипи кими чыхыш етмәлидир. Тәнгиди реалистләр неореализмдә, үмумијјәтлә, реализмин бүтүн нөвләриндә мүһүм бир амилин—критисизмин чатышмадығыны көстәрирдиләр: реализм мәгбул стратекијадыр, лакин о тәнгидлә тамамланмалыдыр. «Реализм» сөзүнүн гаршысына «тәнгиди» сөзүнүн әлавәси дә бу мәгсәди күдүрдү. Тәнгиди реализм садәчә «Керијә, дуализмә доғру» дејил, ејни заманда «Керијә, критисизмә доғру» шүарыны да ирәли сүрүрдү. Охучу бәри башдан ону нәзәрә алмалыдыр ки, тәнгиди реализм идејасынын өзү неокантчы реалист А.Рилл тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. Бу факт һәмин тә'лим үзәриндә кантчылығын мөһүрүнүн олдуғуну демәјә әсас верир. Тәнгиди реализмин «емпирик критисизм», «трансендентал билик нәзәријјәси» адландырылмасы да тәсадүфи дејилди.

Тәнгиди реалистләр өз тә'лимләринә критисизмин бир нөвү кими бахырлар. Онлар идракын емпирик вә трансендентал тәнгидини актуал фәлсәфи мәсәлә кими орталыға атыр вә көстәрирләр ки, мәһз критисизм шүуру хурафатлардан тәмизләјир, бунунла да дүнја һаггында инсан тәсәввүрүнүн даһа да конкретләшмәсинә хидмәт етмәк истәјирдиләр. Реализми критисизмә синтезләшдирмәклә онлар бу тә'лими догматизмдән узаг, чевик вә актуал дүнјакөрүшүнә чевирмәк истәјирдиләр. Шәрһдән көрүндүјү кими, бу һәрәкаты тәшкил едән философлар чохдур вә онларын һәр бирини ајры-ајрылыгда изаһ етмәк тәкрарчылыға апарарды. Она көрә дә биз әввәлчә тәнгиди реализмин үмуми характеристикасыны верәчәк, сонра исә нәинки һәмин һәрәкатын, һәтта XX әсрин ән мәһсулдар вә орижинал философларындан бири олан Ч.Сантајанын бахышлары базасында араштырылан тә'лимин характерик чәһәтләрини нәзәрдән кечирәчәјик.

Тәнгиди реализм Селларсын неореализмин фундаментал принсипләринә һүчуму илә башланды. О өзүнүн «Тәнгиди реализм» китабы илә бир даһа нүмајиш етдирди ки, неореализм бир дүнјакөрүшү кими сарсылмаз фундамент үзәриндә дајанмыр. Селларс сонралар материализмә кечди вә көрүнүр, буна көрә дә онун тәнгидиндә материализмин хејринә хејли расионал идејалар ирәли сүрүлүрдү. Үмумијјәтлә исә, о өз тәнгидини реализм стратекијасындан апарырды. Селларс өз әсас тезисини белә бир принсип үзәриндә гурурду. Органзмин, хүсусилә бејнин һалы идрак просесинә тә'сир едир вә бу һамы тәрәфиндән гәбул едилә биләчәк мүлаһизәдир. Неореалистләр буну инкар етмәклә идракын вә ахыр нәтичәдә һәгигәтин тәбиәтини тәһриф етмиш олурлар. Селларс бир материалист кими дүшүнүрдү: шүур, психи бејинлә әлагәдардыр; она көрә дә шүура

бејнин психи функсијасындан башга бир шеј кими бахыла билмәз. «Шүур—бејнин атрибуту олан һадисәдир»[1],—јазырды о. Селларс неореализмин онтоложи әсасларына да һүчум едир вә көстәрирди ки, неореализмин онтоложи базасыны тәшкил едән маһијјәтләр вә ја универсалиләр нә керчәкликдә мөвчуддур, нә дә зәкада; она көрә дә онлар дујғуја објектин һиссәси кими дахил ола билмәзләр. Неореалистләр, доғрудан да, Селларса көрә, идракла керчәклијин, гаврајышла објектләрин мүнасибәтләринин мүкәммәл моделини һазырламаға чалышырдылар. Лакин нәтичә тамамилә көзләнилмәз олду: бизә вә'д едилән универсал әвәзинә, гејри-адекват мүлаһизәләр тәклиф олунду.

А.О.Лавчој неореализмин «нејтраллыг консепсијасына» гаршы күчлү аргументләрлә чыхыш едирди. Мәшһур «Дуализмә гаршы үсјан» китабында мүәллиф материја вә шүур дилеммасындан јан кечмәјин гејри-мүмкүн олдуғуну әсасландырырды. Бу китабда Лавчој панпсихизмә мејл едир вә буну неореалистләрин панобјективизминә гаршы гојурду. О, неореализмин епистемоложи монизм консепсијасына гаршы күчлү контраргументләр ирәли сүрүрдү. Лавчој сүбут едирди ки, епистемоложи монизм шүурла материјанын ејнилији үзәриндә гурулур, јә'ни дуализми арадан галдырмаг нијјәти күдүр. Бу чүр мәгсәд, изаһ едирди о, һеч вахт һәјата кечирилә билмәз. Она көрә ки, онлар кејфијјәтчә бир-бириндән фәргли шејләрдир. Лавчој «Керијә, дуализмә доғру!» шүары васитәсилә садәчә картезиан дуализмини дирчәлтмәк дејил, фәлсәфәни јени дуалист ахарда реформа едилмәсини тәләб едирди. Белә һалда дуализм артыг Декартда олдуғу кими бир-бириндән тәбиәтчә фәргли ики чүр мөвчудлуғун ифадәси кими чыхыш едә биләр. Лавчој белә бир бахымдан чыхыш едирди ки, һәр һалда биз белә бир факты гәбул етмәлијик ки, бејин—шүур, биликләримиз објектләрин өзләри дејил. Бу о демәкдир ки, идракла онун објекти арасында һәмишә фәрг олмушдур вә буну гәбул етмәмәк гејри-мүмкүндүр. Бу бахыш Кант дуализминә апарырды, лакин тәнгиди реалистләр буну ачыгча е'тираф етмәк истәмирдиләр. Лавчојун сүбут етдији шеј бу иди: нә епистемоложи, нә дә онтоложи монизм гәбул едилә билмәз; дуализм—гачынмаздыр. Вә гејд етмәк лазымдыр ки, бу, елми вә фәлсәфи чәһәтдән мәгбул бир мөвге иди.

Д.Дрејк вә Ч.С.Стронг өз тә'лимләрини материализм вә ја натурализм кими тәгдим етмәјә чалышырдылар. Онлар руһла тәбиәтин, материја илә шүурун бир-бириндән ајрылмасынын әлејһинә идиләр. Руһ организмин харичи аләмә реаксијасыдыр; о өз материалы—мадди субстраты васитәсилә мадди аләмә гошулур, онда вә онун васитәсилә мөвчуд олдуғуну нүмајиш етдирир. Башга сөзлә, руһ супернатурал мөвчудлуг дејилдир. Бу бахышы ејни заманда Селларс да мүдафиә едирди: о, «Физики реализмин фәлсәфәси» (1932) әсәриндә гејд едирди ки, мөвчуд олан һәр шеј заман

[1] Sellars R.W. The Philosophy of Phisical Realism, n.y. 1932, p.408.

вә мәкандадыр, мөвчудлуг физики системдир вә екзистенсионал бахымдан заман вә мәкандан асылыдыр. Селларсын бу мөвгеји ону тәнгиди реализм чәрчивәсиндә хүсуси «физики реализм» консепсијасыны ишләјиб һазырламаға кәтириб чыхармышды. Тәнгиди реализм Селларсын вә башгаларынын тимсалында физики објектләрин васитәли дәркини мүмкүн һесаб едирди ки, бу да неореализмин мүстәгимлик принсипинә гаршы јөнәлдилмишди. Бу тә'лимин тәрәфдарлары сүбут етмәјә чалышырдылар ки, идрак објектләри, мәсәлән, атом, ишыг, улдуз, руһи феноменләр, кечмиш, кәләчәк вә с. бизә мүстәгим шәкилдә верилә билмәз. Бунунла белә, онлар е'тираф етмәли олдулар ки, биз һәр һалда нәјисә мүстәгим гавраjырыг. Бу, билик вә ја маһијјәтдир. Маһијјәт, онлара көрә, өзү «фикри конструксијадыр». Бундан әлавә, тәнгиди реалистләр сенсдатаны маһијјәтләрлә әвәз едир вә ону мәнтиги идрак васитәсинин нәтичәси кими тәсәввүр едирдиләр. Сенс-дата,—јазырды Стронг—«физики дејилдир, шанс вар ки, о мәнтигидир, мәнтигә мәхсус маһијјәт нөвүдүр»[1]. Бүтүнлүклә идрак психи вә физикинин мәзмунундан ибарәтдир. Билаваситә бизә верилән шеј, неореалистләрин иддиа етдикләри кими, објект дејил, шүурун мәзмунудур ки, ону да «үчүнчү нөв мөвчудлуг» һесаб етмәк олар. Неореалистләрин идрак нәзәријјәси идракын објекти мәсәләсинә аз гала садәлөвһ реализмин стратекијасындан јанашыр, башга сөзлә, гавраjышын, дујғуларын—билијин мәзмуну реал әшја һесаб едирдиләр. Тәнгиди реалистләр исә билаваситә верилән, идракын објектини—«реал әшјанын мәнтиги маһијјәти» һесаб едирдиләр. Мөвчудлуғу тәнгиди реалистләр «маһијјәт» вә ја «верилән» адландырырдылар. Бә'зи һалларда онларда вериләнлә маһијјәт ејни шеј кими чыхыш едир. Ону да гејд етмәјә дәјәр ки, онларын маһијјәт анлајышы Кантын һадисә анлајышынын аналогундан башга бир шеј дејилдир. Лакин бу мәсәлә барәсиндә тәнгиди реалистләр арасында фикир бирлији јохдур: бә'зиләри маһијјәти објектлә ејниләшдирир вә бунунла да Кантдан узаглашмыш олур, бә'зиләри исә објектләрлә маһијјәтләрин әлагәсини бүсбүтүн инкар едирләр. Идрак, тәнгиди реалистләрә көрә, васитәлидир: дујғу, гавраjыш, хатырлама, тәхәјјүл вә с. идрак васитәләридир. Дујғу вә гавраjыш өзбашына дәјишилә, билијин мәзмунуна тә'сир едә билмәз, чүнки онлар објектив аләмдән асылыдыр; хатырлама вә тәхәјјүл сферасында исә өзбашыналыг һөкм сүрүр. Гавраjышын вердији мә'луматлар идракы тамамилә әһатә етмир вә буна көрә дә идрак үчүн һәлледичи идрак васитәси кими гәбул едилә билмәз.

Хатырлама вә тәхәјјүлүн вердији билијин исә гавраjышда олдуғу кими мүстәгим, објектив әсасы јохдур. Она көрә дә скептисизм гачылмаздыр, зира «реаллығын сон тәбиәти бизә ачыла билмәз»[2]. Тәнгиди реализм

---

[1] Strong Ch. A.S. On the Nature of Datum, in Essays on Critical Realism, N.Y.1941, p.226.

[2] Ibid, p. 104.

«епистемоложи үчбучаг» консепсијасы тәгдим едир. Бу консепсијаја көрә идрак үч елементдән ибарәтдир: идрак акты (психи просесләр), објект (гавранылан шеј), верилән (маһијјәтләр, универсалиләр). Верилән идракын мәзмунудур; о да, гејд едилдији кими, маһијјәт вә ја универсалиләрдән ибарәтдир ки, онлар да мәнтиги конструксијадан башга бир шеј дејилдир. Бә'зиләри идракын мәзмунуну—маһијјәт (Сантајана), верилән (Селларс), «кејфијјәт групу» (Пратт), «руһи һал» (Дрејк), «мүрәккәб характер» (Рочерс) һесаб едирләр вә с. Бүтүнлүклә исә идракын мәзмуну онлар, Стронгун терминилә десәк, «реал шејин мәнтиги маһијјәти» һесаб едирләр. Онлар инанырлар ки, бүтүнлүклә бизә идракын вердији шеј будур. Бу исә ону сүбут едир ки, тәнгиди реалистләрдә идрак објекти мәнтигилик—идеал маһијјәтләр сферасы кими баша дүшүлүр. Мәһз буна көрә дә тәнгиди реализм панпсихизм вә скептисизм кими гијмәтләндирилир. Бу тә'лим өзүнәмәхсус мәзијјәтләри даһа орижинал шәкилдә Ч.Сантајананын системиндә бүрузә верир.

Чорч Сантајана испан мәншәли американдыр. Бостонда мәктәбә кединчәјәдәк инкилис дилини дә билмирмиш. Лакин чох еркән јашларында өз ис'тедадыны бүрузә вермишдир ки, бу да онун илк ше'рләриндә өзүнү көстәрмишдир. Сантајана тәһсилини бир мүддәт Алманијада давам етдирмишдир. Сонралар Һарвардда аспирант, профессор олмушдур. Систематик мүәллимлик фәалијјәтилә мәшғул олмамышдыр. Естетик вә фәлсәфи дүнјакөрүшү натурализмин, хүсусилә Ионија натурфәлсәфәси, Демокрит, Лукретси, Спинозанын тә'сири алтында формалашмышдыр. Мүасирләриндән она ән чох тә'сир едән Спенсер вә Чемсдир. О, Спенсерә хүсусилә вурғун иди. «Мән,—јазырды Сантајана,—Спенсерин чәбһәсинә мәхсусам... Мәним үчүн ајдын олан шеј одур ки, бу дүнја Спенсерин тәсвир етдији дүнјадыр»[1]. Мүтәфәккирин сонракы фәалијјәтиндән Спенсерин сосиал-дарвинизми гырмызы хәтт кими кечир. «Һәјат дахили мүнасибәтләрин харичи мүнасибәтләрә даими ујғунлашмасыдыр». Спенсер дә һәјат һаггында башга чүр дүшүнмүрдү.

Ч.Сантајана өз тәбиәтинә көрә шаир, дүшүнчә тәрзинә көрә әсл философ олан бир даһи иди; онда антик мүдрикләрә мәхсус бир чәһәт—дүнјакөрүшү, идејалар системилә һәјат тәрзини һармоникләшдирмәк габилијјәти вар иди. О, натуралист иди, ејни заманда өзүнү «ахырынчы јашајан материалист» адландырырды.

Ч.Сантајана гејри-ади мәһсулдар тәфәккүрә, чылғын идејалар ирәли сүрмәк габилијјәтинә малик бир даһи иди. О, һәтта өз мүасири олан интеллектуаллары шока сала биләчәк идејалар ирәли сүрмәјә габил иди. Буна көрә дә ону чох вахт Нитсше вә Шопенһауерлә мүгајисә едирләр. Бу сонунчуларда да натурализм күчлү иди; онларын да әсас проблематикасы һәјат, руһ вә мәдәнијјәт иди. Сантајананы да елә бу проблематика марагландырырды. Сантајана инсаны вә мәдәнијјәти хилас едә биләчәк

[1] Satayana Y. Obta Scripta. N.Y. 1936, p. 162-163.

парадигма ахтарырды. Бу парадигманы о тәбиәтдә тапмышды. Онун бүтүн фәлсәфи фәалијјәтинин мәгсәди буну нүмајиш етдирмәк иди ки, инсаны бәдбәхт едән тәбиәтдән узаглашмадыр; она көрә дә идејаларын вә идеалларын тәбиәтә дөнүшү илә инсан өзүнү катастрофадан хилас едә биләр. «Бүтүн идејалар өз әсасында тәбиидир»[1]. Фәлсәфә,—сүбут едирди Сантајана,—тәбиәтлә идејалар арасындакы мүнасибәтләрин тәдгигидир. О јазырды ки, «бүтүн идеаллар өз тәбиәтинә көрә натуралдыр вә бүтүн тәбиәт өз имканында идеалдыр»[2]. Мүтәфәккир јазырды ки, инсанын әхлагы ики мәнбәјә әсасланыр: тәбиәт вә сосиал керчәклик; о бу ики мәнбәдән биринчисинә даһа чох үстүнлүк верирди. О сүбут едирди ки, тәбиәтин ашыладығы әхлаг инсан тәбиәтинә даһа чох ујғун нејтрал вә һәгигидир, һалбуки сосиал һәјатын ашыладығы әхлаг хурафатларла долудур. Буна көрә дә Сантајана һәр чүр прогресин һәрәкәтверичи гүввәсини тәбиәтдә тапырды. Тәбиәтин ашыладығы әхлаг Сантајананын мә'насында биоложи просес кими баша дүшүлән шүура вә инстинктләрә ујғун кәлир. Бунунла белә о, тәбиәти тәбиәт һаггындакы идеја вә ја рә'јләрдән фәргләндирирди; ону натурализмин кечмиш формаларындан һеч бири тә'мин етмирди вә буна көрә дә «јени натурализм» јаратмаға чалышырды. «Мәним материализмим,—јазырды Сантајана,—фундаменталдыр вә инсаны, онун руһуну, бүтүн ишләрини јарадычы бир низампәрвәрлик кими бүтүнлүклә тәбиәтә дахил едир»[3]. Ч.Сантајананын јарадычылығы чохчәһәтлидир. Һәр шејдән әввәл ону гејд етмәк лазымдыр ки, о, «Зәканын һәјаты» (1905—1906) кими бешчилдлик бир фәлсәфи шедеврин мүәллифидир. Бундан әлавә, о, «Скептисизм вә һејвани инам», «Көзәллијин мә'насы», «Варлыг сәлтәнәти» (дөрд чилддә, 1927—1940), «Ағалыг вә һакимијјәт» вә с. китабларын мүәллифидир. Биз Сантајананын идејаларынын ән вачибләри һаггында охучуја гыса мә'лумат вермәјә чалышачағыг. Шәрһимиз онун фәлсәфә илә динин әлагәси, онтолокија, гносеолокија, гисмән дә сосиал фәлсәфәнин кардинал проблемләринә јөнәлдиләчәкдир.

Ч.Сантајана, гејд едилдији кими, әсринин дүһаларындан бири иди. Чәсарәтли, бә'зән аглабатмаз, чохлары үчүн гәрибә көрүнә билән идејалар ирәли сүрмәк, дејилмәмиш сөз демәк, тәфәккүрдә вә ифадә тәрзиндә орижиналлыг вә новаторлуг онун фәалијјәтинин штрихләрини тәшкил едирди. Мүтәфәккири мәшғул едән руһ вә онун һәјаты иди. Бу проблем онун фәлсәфәсиндә, хүсусилә «Зәканын һәјаты»нда өз ифадәсини тапыр. Сантајана үчүн зәканын һәјатыны тәдгиг етмәк, онун заманча башланмасыны, мәканча кенишләнмәси просесини өјрәнмәк демәкдир. «Зәканын һәјатыны» о, зәканын уғур вә уғурсузлугларынын тарихиндә ахтарырды; бу әсәр «инсан интеллектинин биографијасы», «мүдриклик романсыдыр»[4].

[1] The Philosophy of Santayana, Ed. by I.Edman, N.Y. 1936, XV.
[2] Blau J.L., op cit., p. 323-324.
[3] Blau J.L. op. cit, p. 334.
[4] The Philosophy of Santayana, p. XVIII.

Бу әсәрдә инсан зәкасынын инкишаф пилләләри, руһун потенсијаларынын мәнбәләри арашдырылыр. Философун мәгсәди дүнјада көзәллик, көзәлликдә ағыл ахтарыб тапмаг иди. Зәкаја ујғун һәјаты—һәјатда ағлабатанлығын, ағлабатанлыгда һәјатын һармонијасыны—онларын ганун вә ганунаујғунлугларыны тапмағы Сантајана өз китабынын әсас мәгсәди сајырды. О көстәрирди ки, расионал һәјатын мә'лум етаплары ағлаујғун һәјат олмамышдыр. О, расионал һәјатын етапларыны чәмијјәтдә, диндә, елмдә, инчәсәнәтдә, һәјатын дикәр саһәләриндә тәсвир етмәјә чалышыр вә белә нәтичә чыхарырды ки, бу чүр һәјат формалары мүәјјән мәнтиг үзрә—зәканын телеолокијасы үзрә давам едән һәјати просесләр олмамышлар. Һармоник һәјат, зәкаја ујғун һәјат дејәркән, о, идеалла керчәк һәјатын һармонијасыны нәзәрдә тутурду. Бу чүр һәјат јашанмалы һәјат иди, лакин о тарихдә идеал олараг галыр вә буна көрә дә һәјатла идеал арасында һармонија һеч вахт өзүнү тәсбит етдирә билмәмишдир. Бу просес тарих боју давам едир вә буна көрә дә И.Ердман јазыр ки, «бу әсәр мүәјјән мә'нада фәлсәфи тарихдир»[1]. Сантајана өз әсәрини «ретроспектив сијасәт» адландырырды. «Ағыл,—јазырды о,—ваһид интерес нүмајиш етдирир вә ја конструксија едир—һармонијада интерес»[2].

«Зәканын һәјаты» әсәри «зәканын һәјаты вармы вә дүнјада елә бир халг вармы ки, зәканын һәјаты ондан башлајыр?» суалынын аргументасијасыны әсас мәгсәд сечмишди. Сантајана өз әсәрини Һекелин «Руһун феноменолокијасы» кими бир әсәр көрмәк истәјирди ки, о руһу онун ембрионал һалындан мүасир һалына кими тәсвир едә билсин.

Ч.Сантајана гојдуғу суала бирмә'налы чаваб верирди ки, зәка өз һәјатыны гәдим јунанлардан башлајыр. О, «Мәним көрүшләримин гыса тарихи» мәгаләсиндә көстәрирди ки, бәшәри идејалар «инсанын дахили нотларыдыр ки, онлар еһтираслар вә онун сәнәтләри васитәсилә јарадылыр»[3]. Мүтәфәккир инанырды ки, зәканын һәјаты бәшәри јарадычылығын тарихидир; ағыл һәмишә јаратмалыдыр, јаратмырса, демәли, о јашамыр. Ағылдан башга, марксист терминолокијаны ишләтсәк, инсана мәхсус башга маһијјәтли гүввәләр вар. Лакин онларын ичәрисиндә низам вә һармонијадан доған вә она хидмәт едән анчаг ағылдыр. Еһтираслар, мәсәлән, һеч бир һармонија танымыр; онлар ағылла бирләшдикдә һармоник һала кәлә биләрләр; она көрә дә философ ағылы—«еһтирасларын һармонијасы» адландырырды; «Ағыл дахили һәјатын һәгигәт вә тале илә һармонијасыдыр»[4].

Ч.Сантајана зәканын һәјатыны һәјатын бүтүн сфераларында—тарихдә, фәлсәфәдә, диндә, етикада, елмдә, ади һәјатда вә с. тәсвир едәрәк белә гәнаәтә кәлир ки, зәканын һәјатында биоложи гүввәләрин һәл-

[1] Ibid, p. XVI.
[2] Ibid.
[3] Contemporary American Philosophy, p. 250.
[4] Santayāna Y. Brief history of my Opinion in Contemporary American Philosophy, p. 250.

ледичи ролу вардыр. «Инсан—ағыллы һејвандыр» мулаһизәси буну сүбут едир. Сантајанаја көрә ағыл садәчә өз гүввәсини тәбиәтдән алмыр, о ејни заманда һәмин гүввәләрин тә'сири алтында идарә олунур. Бу мә'нада зәканын һәр бир идејасы анчаг заһирән сосиалдыр, маһијјәтчә онлар тәбии мејлләрин мәһсулудур. Бурадан мүтәфәккир беләнәтичә чыхарырды ки, зәканын һәјаты—инсанын харичи аләмә ујғунлашмасы тарихидир. Бурада бөјүк философ бир парадокс көрүрдү; инсан принсипчә өз тәбиәтинә зидд олан харичи аләмин вә ја зәканын тәләбилә јашамалы олур. Буну Сантајана зәканын һәјатынын сону һесаб едирди: ахы башлаңғычда зәка тәбиәтә, тәбиәт зәкаја ујғун иди вә буна көрә дә «тәбиәт ганунлары илә јашамаг», јашамаг вә ағыл нүмајиш етдирмәк демәк иди. Инди исә тәбиәтәујғун вә онун тә'сирилә ишләјән зәка тәбиәтә зидд һәјатын атрибутуна чеврилмиш, демәли, зәка илә һәјат арасында дисһармонија әмәлә кәлмишдир. Буну философ «нормал сәрсәмлик» адландырырды. Бу мәрһәләдә инсан анлајыр ки, низам вә һармонијанын позулмасы онун чәзаланмасы вә изтирабы илә нәтичәләнир. Башга чүр ола да билмәз, чүнки философун инандығына көрә, зәка—иррасионалын расионал мүтәшәккиллијидир, даһа доғрусу, иррасионал һәјатын расионал тәшкилидир. Зәканын һәјаты онун фикиртөрәтмә габилијјәтиндә реаллашыр.

Фикир дејәркән Сантајана харичи аләми, јә'ни өзү үчүн арзу олунан дүнјаны нәзәрдә тутурду. Зәка, арзу олунан дүнјаны практики олараг јаратмаг имканындан мәһрум олурса, ону дүшүнмәк вә фикирдә ифадә етмәјә чалышыр. Зәка һәјаты инсан тәбиәтинә ујғунлашдырмаг үчүн ону расионаллашдырыр; бу просесдә расионаллыгла ујушмајан феноменләр, мәсәлән, тәәшшүгләр, емосијалар, мүхтәлиф чүр һејвани инстинктләр вә с. мүәјјән низам вә һармонија, демәли, расионаллыг газаныр. Бу просесә Сантајана зәка кими бахырды. Принсипчә инсанын зәканы гәбул етмәси, јә'ни өз үзәриндә онун өз биолоҗи тәбиәтинә зидд гүввә илә һесаблашмасы, инсанын талејидир: гәбул етмәјә билмир, едәркән дә өзүнә зидд олан гүввә илә өзүнү идарә етмиш олур. Инсанын башга чарәси дә јохдур, чүнки тәхәјјүл ојунунда иштирак инсанын тәбии тәләбатыдыр. Јашамаг—тәхәјјүл ојунунда иштирак етмәк демәкдир. Тәхәјјүл ојуну дејәркән Сантајана тәфәккүрүн дүшүндүкләрини һәјата кечирмәк үчүн инсанын көстәрдији чәһдләри нәзәрдә тутурду: инсан идејалар истеһсал едир, сонралар онларын керчәкләшмәси үчүн планлар, програмлар чызыр, өз һәјатыны онлара ујғунлашдырмаға чалышыр. Бу просесә мүтәфәккир «ојун» кими бахырды. Бу «ојунун» нәтичәсиндә инсан әдәбијјат, инчәсәнәт, поезија, дин, фәлсәфә, архитектура абидәләри, мүхтәлиф чүр машынлар, елм вә с. јарадыр. Бу чүр истеһсал о замандан башлајыр ки, артыг инсан интересләрин мә'насыны анлајыр вә бу замандан да дәјәрләрин стандартлашмасы просеси башлајыр. Зәка, Сантајанаја көрә, поетик руһдур; онун мәһсулу кими гијмәтләндирилән һәр шејдә поезија елементи вардыр. Бу, зәканын тәбиәтинә ујғундур, чүнки о да, поезија да

арзудан доғур. «Инсан руһу, јазырды о,—ағылыгда арзуламаг габилијјәтидир»[1]. Бу габилијјәт арзуну реаллашдырмаг үчүн һәрәкәт тәләб едир. Бу һәрәкәтин мә'насы зәкадыр. «Зәка—һәрәкәтдәки мә'надыр», зәкаја ујғун һәрәкәт инсанлығы һармонија һалына кәтирди, «сонра да ағыл доғулду вә әхлаги дүнја мејдана кәлди»[2]. Зәканын јарадычылыг формалары ичәрисиндә Сантајана поезија вә динә үстүнлүк верирди. «Елм инчәсәнәтин фикри аккомпанентидир»,[3]—дејә о јазырды. Зәканын һәјатыны Сантајана скептикчәсинә тәсвир едирди. О инанырды ки, инсан һәјаты—хаосдур, зәка исә она һармонија верән импулсдур. Зәка бу импулсу анчаг инсаны динә доғру јөнәлтмәклә верә биләр.

Ч.Сантајана чәмијјәтдә динин ролунун артырылмасына мүһүм бир хиласедичи амил кими бахырды. О, динлә поезија арасында мүһүм бир фәрг дә көрмүрдү. «Өз маһијјәтиндә дин вә поезија ејнидир»,—дејә о јазырды. «Һәјата сирајәт едән поезија диндир, һәјата сөјкәнән дин исә һәјатдан башга бир шеј дејилдир»[4]. Мүтәфәккир дини «инандығымыз поезија», «вичданын бөјүк нағылы» адландырырды. О, елми фәлсәфәни дин һесаб едирди. Бир сөзлә, зәканын јаратдыглары ичәрисиндә ән зәрури шеји о дин һесаб едирди. О инанырды ки, дин буна лајигдир, чүнки о түкәнмәз интеллектуал гүввә вә енержи мәнбәјидир.

Ч.Сантајана инчәсәнәт вә динин зәифләмәсинә, умумијјәтлә, чәмијјәтин зәифләмәси кими бахырды. Инчәсәнәт инсаны көзәллијә, дин—илаһилијә сәсләјир. Бунларын һәр икиси инстинктив инамдан башлајыр. «Инчәсәнәт—өз мәгсәдини анлајан пластик инстинктдир»,—дејә о јазырды. Көзәллијә инанмадан ону арзу етмәк вә ја чәһд етмәк олмаз. Бу инам исә диндән кәлир, она көрә дә инчәсәнәтә динин зәрури компоненти кими бахылмалыдыр. Зәканын мәгсәдини тапмағы да Сантајана бу һәгигәтин дәркиндә көрүрдү. Зәка һансы сферада фәалијјәт көстәрмәсиндән асылы олмајараг, каинатда—Аллаһы, һәјатда—мүгәддәслији тапмаг ишинә хидмәт етмәлидир. Мөвчуд елмләр, динләр, фәлсәфә вә с. онун инанчына көрә, бу мәгсәдин һәјата кечирилмәсинә имкан вермир. Буна көрә дә о јени дин—«интеллектуал дин», јә'ни зәкаја ујғун дин јаратмаг тәклифини ирәли сүрүрдү. Бу динин принсипләрини изаһ етмәк, јајмаг мәгсәдилә о, Ромаја кетмиш, орада бу динин гајдалары илә јашамаға чәһд көстәрмишдир. Елә орада да килсәләрин бириндә өлмүшдү. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Сантајана үчүн зәканын һәјаты инстинкләрлә башлајыр, јени расионал динин өзтәсбитилә тамамланыр. Бу мүлаһизәләр нә гәдәр утопик олса да, «Зәканын һәјаты» умумфәлсәфи бахымдан фәлсәфәнин бөјүк наилијјәти, нәсилләрин интеллект вә онун ишини анламаг бахымындан әвәзсиз мә'хәздир. Инди көрәк, Сантајана өзү дүнјаны нечә тәсәввүр едирди?

[1] Ibid, p. 250.
[2] Ibid, p. 8.
[3] Santayana Y. Scepticism and Animal Feith, N.Y. 1955, p. 250.
[4] Santayana Y. Interpretation of Poetry and Religion, N.Y. 1957, p.v.

Тәнгиди реализм принсипчә идеализмин онтоложи принсипини рәдд едир. Конкрет олараг Сантајанаја көлдикдә, о, өз онтоложи мөвгејини белә мүәјјәнләшдирир: «Материја каинатда јеканә субстансија, гүввә вә стимулдур»[1]. Бүтүнлүклә материализмин гәбул едилмәси кими сәсләнән бу тезис гисмән өзүнү доғрултса да, философун ифрат скептисизми ону ахыра кими һәјата кечирмәјә, бу мөвгедә онун дајанмасына имкан вермәмишдир.

Дикәр тәрәфдән дә о, «материја сәлтәнәтини» (Realm of mattar) «һејвани инам објекти» һесаб едирди. Инсандакы инсани инамы о скептисизмлә бағлајырды, бу исә онда о гәдәр ифрат һәддинә чатмышды ки, һәтта онун скептисизми Декарты архада бурахырды. Сантајана јазырды: «Өзүнүн һәгиги мөвгејиндә дуран скептик кәләчәк һаггында һеч нә билмир вә онун һеч бир шејлә әсасландырылмајан идејанын мөвчудлуғуну тәсдиг етмәјә еһтијачы јохдур»[2]. Сантајана Декартдан сонра һәтта когитону шүбһә алтына алан илк философ иди. О буна белә шәрһ верирди: биз дүшүнәнин вә дүшүнүләнин нә олдуғуну билмәдијимизә көрә «cogito ergo sum»у—«дүшүнүрәм, демәли, мөвчудам» ифадәсини мүтләг һәгигәт кими гәбул едә билмәрик.

Дүнја, Сантајанаја көрә, «Варлыг сәлтәнәтидир» (Realm of Being); варлыг исә материја вә маһијјәтләрдән ибарәтдир. Материја өлү вә ја статик дејилдир, о динамик вә чанлыдыр. Зәка, һәтта, материја илә әлагәдардыр; о, материјанын мүтәшәккиллијинин хүсуси һалыдыр; зәканын фәалијјәт формасы—руһдур. Материја елә субстансијадыр ки, ондан һәр шеј, о чүмләдән, мифләр, анлајышлар, идејалар вә с. дүзәлдилир. Лакин дүнја елә дүзүмә маликдир ки, онда шејләр бир-биринә битишик һала кәлмишдир. Бу һалы расионаллашдырмаг олмаз, мүмкүн олан шеј ону ичәридән сезмәкдир. Бу чүр мистисизмә о, «Варлыг сәлтәнәти» әсәри үзәриндә ишләркән һинд фәлсәфәсинин тә'сири алтында кәлмишдир. О, гәдим һинд системләринә һејран олмушду; бу да көрүнүр, онун бахышларына тә'сирсиз галмамышдыр. Сантајана универсал бир систем јаратмаға чәһд кестәрмишди, лакин бу системи о, космоложи систем дејил, «фикрин софизмләринин» системи кими дүшүнүрдү. Мүтәфәккир варлығы материја вә маһијјәтләрдән ибарәт һесаб етсә дә, әсас диггәтини маһијјәтләрә јөнәлдирди.

Ч.Сантајана инанырды ки, дүнјада бизим билаваситә билдијимиз шеј—маһијјәтләрдир; әслиндә материја дејилән шеј дә маһијјәтләрдән ибарәтдир. Лакин дүнјада чохлу маһијјәтләр вардыр ки, онлар маһијјәтдир, анчаг материјаја дахил дејилдир. Мәсәләни бу чүр гојмагла о, әслиндә маһијјәтләр сәлтәнәти һаггында тә'лим јаратмыш олурду ки, бу да ону платонизмә кәтириб чыхарырды. Варлыг сәлтәнәти,—изаһ едирди Сантајана,—«космосун һиссәләри вә ја космос дејилдир»; о чинсләр, катего-

[1] Philosophy of Santayana, p. 509.
[2] Santayana Y. Scepticism and Animal Feith, p. 14.

ријалардыр ки, мән онлары фикрән фәргләндирирәм. Онда сөһбәт онтоложи категоријалардан кедир ки, бураја руһ, һәгигәт, руһи фәалијјәтин мәһсуллары вә с. дахилдир. Бу сфера елә варлыгдыр ки, онун һаггында мүлаһизә јүрүтмәјә дәјәр. Онтолокијадан сөһбәт дүшәркән Сантајана мәһз бу чүр дүшүнүрдү.

Маһијјәтләр, изаһ едирди Сантајана, инсанын билдији јеканә реаллыгдыр. Лакин маһијјәтләр интуисијада верилир. Онларын мөвчудлуғу скептик үчүн шүбһәли дејил. «Мөвчудлуг скептик үчүн шүбһәли дејил, лакин о, мәнтиг үчүн гәбуледилмәздир»[1]. Интуисија илә һејвани инамы мүәјјән мә'нада о ејниләшдирирди: онларын һәр икиси бизи маһијјәтләрлә бағлајыр. Маһијјәтләр һејвани инамла әлагәдар олдуғуна көрә онларын мөвчудлуғу гејри-шәртсиз кими гәбул едилә биләр.

Маһијјәтләр аләми, изаһ едирди Сантајана, үмумимә'налылыг кими мөвчуддур; бу аләм һәм материјадан кәлир, һәм дә фикирләрдән. Маһијјәтләрин кенезиси инсан тәләбаты илә әлагәдардыр. Бунлары инсан јаратдығына вә онунла әлагәдар олдугларына көрә әсл реаллыг һесаб едилә биләр. «Һәгигәт сәлтәнәти» (Realm of Truth) әсасән маһијјәтләрдән ибарәтдир. Маһијјәтләр—«әбәди објектләрдир». Онларын материјаја мүнасибәтиндә философ чох мүәммалы мөвге тутурду; каһ материја онда өз јерини тутур, каһ маһијјәтләр аләминдә гејб олур, каһ да онлар ејниләшдирилирләр. «Мән чәсарәтлә маһијјәтләри «материја» адландырырам»[2]—јазырды о. Маһијјәтлә мөвчудлуғун әлагәси мәсәләсинә дә Сантајана аз диггәт јетирмирди. О јазырды ки, мөвчудлуг—«харичи вә гејри-муһүм мүнасибәтдә олан маһијјәтдир»[3]. Бизим маһијјәт вә мөвчудлуг һаггындакы инамымыз шејләрин дүзәлдилмәси просесиндә мејдана чыхыр; һәјат шејләрин дүзәлдилмәси вә ишләдилмәсиндән ибарәт просесдир. Биз маһијјәти дә, мөвчудлуғу да бу просесдә дәрк едирик. Ејни заманда инсан мәһз шејләрдән вә шејләрин ишләдилмәсиндән систематик изтираб чәкир. Бу просесин мәнтиги бизә анладыр ки, маһијјәтләр фактлар шәклиндә мөвчуд олур. Мөвчуд олан фактлардыр; фактлар исә маһијјәтләри актуаллашдырыр. Башга сөзлә, факт—маһијјәтин мөвчудлуг үсулудур. Лакин дүнјада бир фактлар вар, бир дә онлар һаггында интерпретасијалар. Интерпретасија факт һаггында рә'јдир. Дүнја, фактлар аләми һәмин рә'јләрдән чох асылыдыр. Она көрә ки, субјектләр фактлары бөјүдә, кичилдә, азалда вә ја чохалда биләр. Бу фактлар дүнја һаггында скептисизмин әсассыз олмадығына сүбутдур. Сантајана өз скептисизмини бу чүр әсасландырырды. Бунунла белә, изаһ едирди о, бә'зи јерләрдә мөвчуд олан маһијјәтләр мүәјјән бир тәбәгә әмәлә кәтирир. Тәчрүбә, зәка бизә бә'зи информасијалар верә биләр ки, онлар һәгиги

[1] Ibid, p. 48.
[2] Iid, p. VIII.
[3] Santayana Y. Apologia Pro Mento Sua, Chicago, 1940, p. 29.

ола да биләр, олмаја да. Лакин инсанларын һәјат, тарих, каинат, өзләри, һадисәләр вә с. һаггындакы инамлары елә бир тәбәгә тәшкил едир ки, биз онлара һејвани инам бәсләјирик. Бу тәбәгәни Сантајана «Һәгигәт сәлтәнәти» адландырырды. Беләликлә, Сантајана бизә реализмин елә бир нөвүнү тәгдим едирди ки, о, мүтәфәккирин бүтүн чәһдләринә бахмајараг, материализмдән платонизмә даһа чох јахын иди. Онун идрак нәзәријјәсиндә дә бу мүлаһизәни тәсдиг едә биләчәк фактлар вардыр. Руһ, изаһ едирди Сантајана, органик һәрәкәтләрин синтезидир; о, гејри-мадди активликдир; ону «материјанын көлкәси» дә адландырмаг олар. Руһ даим һәрәкәтдәдир; онун һәрәкилији материја илә әлагәдар олмасына дәләләт едир. Сантајана психолокизмә о гәдәр дә мејлли дејилди; психи просесләрин тәдгиги, көрүнүр, она зөвг вермирди. О, идракын физиоложи аспектләринә—идракы просесләрин физиоложи чәһәтләринә даһа чох диггәт верирди, зира инанырды ки, психи физикидән асылыдыр. Сантајана өзүнү материалист, реалист адландырса да, идрак објектинин тәбиәтини идеалистчәсинә тәсәввүр едирди.

«Лирик тәчрүбә вә бәдии психолокија»,—јазырды Сантајана,—«тәбии дүнјанын бир күнчүндә јашајан һејванлардан бир иргә мәнсуб олан һәјатын фәсилләридир»[1]. Сантајана бир натуралист кими, руһу, идракы вә идрак просесләрини тәбиәтдән һасил етмәјә чалышырды. О, тарихи, инсаны, сосиал просесләри, руһу вә с. тәбиәтин һиссәләри кими дүшүнүрдү. Бунлары о «дахили» (eternal) һесаб едир вә маһијјәтләри дә онларла әлагәләндирирди. Бу чүр варлығы о, һәтта «дахили маһијјәт»дә адландырырды. Дахили маһијјәт кими мөвчуд олан шејләр, мәсәлән, тарих, поезија, инчәсәнәт вә с. бир-бирилә мүәјјән мүнасибәтдәдирләр; онлар анчаг ифадә формаларына көрә бир-бириндән сечилирләр. Мәсәлән, бизә елә кәлир ки, мүасир физикадакы ингилаб нәсә гејри-ади бир шејдир. Әслиндә исә о «садәчә анлајышдакы дәјишикликдир»[2]. Бурадан Сантајана белә нәтичә чыхарырды ки, тәбиәт, харичи аләм һаггындакы билијин бөјүк әксәријјәти инсанын дахили варлығындан, интерпретасијадан, дахилимиздәки идејалардан, тутдуғумуз мөвгедән вә с. асылыдыр. Бу мөвге вә тәләбат идракын характериндә өз тә'сирини көстәрир. Инсан суперрасионал варлыгдыр. Онун расионаллығы дүнјаја иддиасы илә бағлыдыр. Бу иддиа өзүнү инсанын арзуларында көстәрир. Сантајана арзунун идрака тә'сиринә хүсуси диггәт јетирир, һәтта ону бир гәдәр дә шиширдирди. О јазырды ки, һәтта «дујғулар сүр'әтли арзулардыр». «Гавраjышлар—арзулардыр», билик тәсвирин бир һиссәсидир. Анчаг сонралар о һафизәјә вә инсанын тәбиәтдә кәләчәк бәләдчисинә чеврилир».

---

[1] Contemporary American Philosophy, vol. II, p. 252.

[2] Ibid, p. 254.

Инсан билијинин әсасында, изаһ едирди Сантајана, инстинкт дајаныр. Биздәки һејвани инам ондан кәлир, она көрә дә инстинктә үстүн кәлә биләчәк һеч бир идрак васитәси јохдур. Тәчрүбә дејилән шејин сәһиһлији онун инстинктләрлә әлагәсиндән кәлир. Билик мәсәләләриндә о, һејванларла инсанлар арасында кәскин фәрг көрмүрдү; Сантајана инстинктив билији расионаллыгдан үстүн тутурду. О көстәрирди ки, биз һејван кими һисс едирик, нәинки психолог кими дүшүнүрүк. Инсанын һиссетмә актлары характер-комплекс (character-complex) ичәрисиндә баш верир. Бураја һисс органларынын, инстинктләрин, емосијаларын вә с. иши дахилдир. Бу механизмин маһијјәти мәнтиги јолла ачыла билмәз. Лакин о, көзүмүз өнүндә баш верән ајдынлыгдыр. Бу комплексә мәхсус енержидән инсан систематик истифадә едир.

Идрака Сантајана инсанын һәр мә'нада тәбии еһтијачларындан доған бир фәалијјәт кими бахырды. Биз дәрк етдијимиз шејлә өзүмүзү ејниләшдирир вә ја һесаб едирик ки, руһумуз шејләрин копијасыдыр, һалбуки идрак һеч вахт објектләрин копијасы һесаб едилә билмәз. Тәфәккүр— јарадычыдыр, лакин о күзкү дејил; онун әсас функсијасы тәсвирдир. Идрак,— јазырды Сантајана,— копија вә ја бәнзәјиш дејил, «зира мүһакимә—күзкү дејил, дилдир»[1]. Тәсвир дүнја һаггында мә'лумат верә биләр, лакин о, әввәла, әсасән бәдии јарадычылығын методудур, икинчиси, о бизә шејләрин дахили чәһәтләрини тәсвирә кәлмәјән штрихләри, ән әсасы, ганун вә ганунаујғунлуглары верә билмәз. Елмдә тәсвир зәруридир, лакин һәлледичи дејилдир. Тәсвир дүнјаны нечә варса, елә дә сахлајыр, бу исә анализ вә синтези елми практикадан кәнар етмәк демәкдир. Анализ вә синтезсиз исә дүнја өз керчәклијиндә дәрк едилә билмәз. Сантајана бу факты дәрк етмиш вә ја етмәмиш, бу өнәмли дејилдир. Өнәмли олан одур ки, тәсвирлә мәһдудлашма ону идракда лабүддән скептисизмә кәтириб чыхармалы иди.

Ч.Сантајана инанырды ки, шүбһә—универсал вә мәһсулдар идрак методудур. О иллүзијалардан, хурафат вә јаланчы иналчлардан гачынмаг, шүуру даһа ајдын вә зијалы етмәк үчүн тәтбиг едилән фәлсәфи силаһдыр. Шүбһәләнмәк шүура мәхсус гејри-мүәјјәнлији арадан галдырмаг үчүн чәһд көстәрмәк демәкдир. Философ мәһз буна көрә дә шүбһәнин универсаллашдырылмасы үзәриндә исрар едирди. Декарт бу мәгсәдә руһу материјадан тәмизләмәк јолу илә наил олмаг истәјирди. Бу јол Сантајана үчүн мәгбул дејилди. Сонунчу һесаб едирди ки, гејд-шәртсизлик кими гәбул олуна биләчәк реаллыг анчаг тәчрүбәнин мә'луматлары вә интуисијада верилән маһијјәтләрдир. Философ көстәрирди ки, һәр һансы бир шејдән шүбһәләнмәк олар, лакин верилән (data) вә ја маһијјәтләр сферасы бизә блависитә верилдијинә көрә онлар шүбһәдән кәнардадырлар. Бу сферада маһијјәт гаврајыш вә ја интуисија акты кими верилир вә буна көрә дә бурада артыг һеч бир шүбһәјә јер галмыр. Лакин бунун үчүн руһун

[1] Ibid, p. 179.

өзү тәмизләнмәли, һәр чүр шубһә вә хурафатдан узаг олмалыдыр. Бу исә мүмкүн дејилдир, она көрә дә шубһә бизә һакимдир.

Руһу, изаһ едирди Сантајана, јалныз материјадан дејил, она мәхсус олан вә шүбһәнин төрәдичиси кими чыхыш едә биләчәк шејләрдән тәмизләмәк лазымдыр. Декарт һесаб едирди ки, тәмизләмә просесинин ахырында галан анчаг когитодур, Сантајана исә ону һисси мә'луматлар, «верилән» һесаб едирди. Һисси мә'луматлар интуисијада верилир, лакин онлар интуисија илә ејни дејилдир. Онларын реаллығы шүбһә доғура билмәз, лакин мөвчудлуғу, јә'ни өз реаллығларыны бүрузә вермәси үсуллары суал алтындадыр. Мәсәлә бундадыр ки, мәвчудлуг—харичи мүнасибәтләрә вә мүәјјән ахычылыға малик олмаглылығдыр. Гаврајыш исә мөвчудлуғун бу мәзијјәтләрини һеч дә һәмишә верә билмир. Һисси мә'луматлар гаврајышла мәһдудлашыр, мөвчудлуг исә һәрәкидир, өз чевиклијилә јени мүнасибәтләрә кирә, көһнә мәзијјәтләрини итирә биләр; һисси мә'луматларын бу мәзијјәтләрдән мәһрум олмасы мөвчудлуғун проблематиклијинин сәбәби кими чыхыш едир. Һисси мә'луматларла әлагәдар дејиләси мүмкүн олан шеј одур ки, онлар тәчрүбәјә, интуисијаја дахилдирләр. Лакин бир анлыға тәчрүбә, интуисија, интизар, мә'луматларын мөвчудлуғуну мүмкүн едән психи актлар гејб оларса вә ја биз ондан имтина едәриксә, онда мә'луматларын да тамамилә гејб олмасы имканы реаллашыр вә биз шүбһәнин тамлығына—универсал шүбһәјә наил олуруг.

Сантајанада һисси мә'луматлар маһијјәтләр сферасыны тәшкил едир; бураја хассәләр, формалар, кејфијјәтләр вә с. дахилдир; онда платоник идејалар, идеал типләр, һәндәси фигурлар, дујғуларын кејфијјәтләри, бүтүн дәјишикликләр вә мүнасибәтләр—маһијјәтләрдир. Башга сөзлә, варлығын һәр чүр кејфијјәти—маһијјәтдир. Маһијјәтләр сәлтәнәтинә дахил олан һәр шеј заһири характер дашыјыр, онлар билаваситә сезилмәк имканыны өзләриндә дашыјырлар. Маһијјәтләри Сантајана ејни заманда универсалиләр кими дә анлајырды. Һәр чүр маһијјәт тәкчә орижинал вә тәкрарсыз, демәли, фәрди вә конкретдир. «Маһијјәт—шејләрин маһијјәтләринә хас олан кејфијјәтдир»,[1]— о јазырды. Онлар әбәдидир; маһијјәтләр сәлтәнәти һүдудсуздур. Маһијјәтләр интуисијада, тәчрүбәдә вә физики објектләрдә гавраныла биләр. Маһијјәтләр мәсәләсиндә Платонла Сантајана арасындакы фәрг ондадыр ки, биринчидә онлар активдир, дәјишилмәк, шејләрә тә'сир етмәк гүввәсинә маликдир, икинчидә онлар бу кими мәзијјәтләрдән мәһрумдур. Башга сөзлә, Платонда маһијјәт чанлыја, Сантајанада исә чансыз објектә охшајыр. Маһијјәтләрин дәрки мәсәләсини Сантајана мараглы мәсәлә һесаб едирди. О инанырды ки, интуисија һәм маһијјәтләрин мөвчудлуғунун гаранты, һәм дә онларын дәрки вә анлашылмасы үчүн шәртдир. Мүтәфәккир интуисија илә онда верилән кејфијјәтләр арасында фәргин мөвчудлуғуну тәсдиг едирди,

[1] Santayana Y. The Realm of Being, N.Y. 1942, p. 23.

о ејни заманда маһијјәтләрин һарада вә нечә тәзаһүр едилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү билдирирди. Бунунла белә о, әмин иди ки, бир һалда маһијјәтләр интуисијада верилир, «мән онларын барәсиндә сәһв едә билмәрәм». Бу исә мәнә онлара һејвани инам бәсләмәјә имкан верир.

Һәгигәтләр мәсәләсини дә Сантајана скептикчәсинә һәлл едирди. О, һәгигәтин дәркини бәшәријјәтин мәгсәди һесаб едирди. «Һәгигәт,—јазырды о,—дәјишкәнлијин мәнзәрәсидир». «О бузлашмыш тарихдир»[1]; бүтүн һәгигәтләр—«Һәгигәт сәлтәнәти» әмәлә кәтирир. «Һәгигәт сәлтәнәти»—дахилидир, чүнки «бүтүн һәгигәтләр дахилидир»[2]. О Һәгигәт ки, дахилидир—о Мәндәдир вә мәним үчүндүр. Инсан емосија вә ја дикәр харичи тә'сирләрин һесабына дүнја илә һармонија шәраитиндә јашаја, һәгиги ола билмир. Сантајана һәјата бүтүнлүклә хаос кими бахырды. Лакин ону дүнја вә һәгигәтлә һармонија һалына кәтирмәк зәканын функсијасыдыр. Бу исә, онун анламында, дахили илә харичинин һармонијасыдыр. Бу һармонијаја о, илаһиләшмә кими бахырды. «Аллаһла үнсијјәтә доғру илк аддым—өзүнүн дүнја вә һәгигәтлә әлагәләрини низама салмагдыр»[3]. Көрүндүјү кими, Сантајана бизә мүстәгил вә орижинал идрак консепсијасы тәгдим етмир; өз маһијјәтинә көрә о, натуралист, методуна көрә скептикдир.

Инди исә мүтәфәккирин сосиал фәлсәфәси һаггында бә'зи гејдләр едәк.

Ч.Сантајананын марагłы сосиал фәлсәфәси вардыр. Бу фәлсәфәнин сон мәгсәди чәмијјәтдә зәканын өзтәсдигинә—зәка чәмијјәти јарадылмасына наил олмагдыр. Зәка, инанырды Сантајана, тарихин ишидир. О тарихдә газанылыр вә онда да јашајыр. Зәканын һәјаты—тарихдир. О сүбут едирди ки, чәмијјәт өз тәкамүлүндә үч мәрһәлә кечирмишдир, «буна ујғун олараг азадлығын да функсијасы дәјишилмишдир. 1) Чәмијјәтин инкишафынын биринчи мәрһәләсиндә инсан тәбии васитәләрлә тә'мин олунур; буна ујғун олараг зәка да инсаны тә'мин етмәк үчүн тәбии имканлардан ирәли кетмир. Инсан тәбиәтә ујғун јашајыр вә дүшүнүр, тәбиәтин имканлары илә зәка вә инсанын истәкләри үст-үстә дүшүр. Зәканын инкишафында бу мәрһәләни о «тәбии» мәрһәлә адландырмышдыр. 2) Чәмијјәтин инкишафында икинчи мәрһәләни Сантајана «азад чәмијјәт» адландырыр. Азад чәмијјәтдә зәка фәрдин имканларынын максимал тәчәссүмүнә чалышыр; бу мәрһәләдә фәрдә өз арзу вә истәкләрини сәрбәст шәкилдә ифадә етмәк, өзүнүн физики вә интеллектуал енержисини истәдији истигамәтә јөнәлтмәк имканы верилир. Лакин зәкаја верилән бу сәрбәстлик «азад чәмијјәтин» дә тәкамүлүнү күндәмә кәтирир.

---

[1] The Philosophy of Santayana, p. XLIII.

[2] Ibid.

[3] Santayana Y. The Realm of Being, p. 821.

Нәтичәдә, чәмиј̈јәт јени мәрһәләјә дахил олмаға һазырлашыр. 3) Бу мәрһәлә «идеал чәмиј̈јәт» адланыр. Идеал чәмиј̈јәт тарихин инкишаф мәрһәләләриндә чәмиј̈јәтә мәхсус нагисликләри вә зәканын гаршысына чыхан әнкәлләри арадан галдырыр. Бу мәрһәләдә зәка чәмиј̈јәтә, чәмиј̈јәт зәкаја јахынлашыр—чәмиј̈јәтин расионаллашдырылмасы, зәканын исә сосиаллашмасы просеси баша чатыр. Чәмиј̈јәт артыг тәбиәт вә ја чәмиј̈јәт ганунлары илә дејил, зәка ганунлары илә јашамаға башлајыр. Бу да өзүнү онда көстәрир ки, чәмиј̈јәт вә инсан зәкадан кәлән принсипләр—көзәллик, һәгигәт, дин, инчәсәнәт вә елм ганунлары илә јашамаға башлајыр. Чәмиј̈јәтдә инсанларарасы мүнасибәтләр тамамилә идеаллашыр, үнсиј̈јәт формалары сафлашыр. Бунунла да, тарихдә зәканын идеалы кими мөвчуд олан идејалар керчәкләшир. Бу чүр чәмиј̈јәти, тәәссүф ки, Сантајана анчаг аристократ чәмиј̈јәти кими тәсәввүр едирди. Орада «бејинсиз халга», сәрсәм күтләјә јер јохдур. Бунунла белә, һәмин чәмиј̈јәтин өзтәсбити истигамәтиндәки јолда әнкәлләр вар. Бу әнкәлләрдән тәмизләнмәдән чәмиј̈јәт идеал чәмиј̈јәтә доғру ирәлиләјә билмәз. Бу мәгсәдә наил олмаг үчүн чәмиј̈јәт вә зәка сафлашдырылмалыдыр.

Инсан,—јазырды Сантајана,—тарихи просесдә руһ әлдә едир вә бу да ону јарадычылыг потенсијасы илә тә'мин едир. Руһа саһиб олмаг һәгигәт сәлтәнәтини әмәлә кәтирән шејләрә саһиб олмаг демәкдир. Руһ саһиби ејни заманда әхлаг вә дин саһибидир. Инсан руһла чәмиј̈јәтә дахил олур, онун үзвү кими фәалиј̈јәт көстәрир. Лакин чәмиј̈јәт—хаос, нараһатлыглар, зиддиј̈јәтләр мејданыдыр, о һармоник вә низами систем дејилдир. Инсаны чәмиј̈јәтә гошан руһ өзү низам вә һармонијадан мәһрумдур; о парчаланмыш, дахилән зиддиј̈јәтлидир: онун варлығында руһун вә һәгигәтләр сәлтәнәтинин тәбиәтинә зидд хурафатлар, сәрсәм идејалар, идоллар, јанылмалар, гејри-адекват мөвгеләр вә с. вардыр. Бурадан Сантајана белә нәтичә чыхарырды ки, нә чәмиј̈јәтин өзүндә низам вә һармонија вардыр, нә инсаны бураја апаран «көрпүдә»—руһда. Чәмиј̈јәтдә әдаләтсизлик, позғунлуг, аморализм, дезинтеграсијаедичи гүввәләр, динсизлик, јеретизм вә с. вардыр. Онлардан бир гисми бизим тәбиәтимиздән кәлир. Бүтүн бунлара бахмајараг инсан јашамаг вә хошбәхт олмаг истәјир. Бу истәк инсанын нәинки башгалары илә, онун өзүнүн өзү илә мүбаризәсини тәләб едир.

Чәмиј̈јәтдә вә руһдакы нагисликләрин мөвчудлуғу сүбут едир ки, инсан әбәди изтираба мәһкумдур. Бу, изаһ едирди Сантајана, онунла сүбут олунур ки, инсан һәмишә бир-биринә зидд олан гүввәләрин арасында фәалиј̈јәт көстәрир: о јашајыр, өлүр, севир вә нифрәт едир, билир вә билмир, јарадыр вә мәһв едир вә с. Инсанын бу һалыны Сантајана инстинкт һесаб едирди. Бүтүн бунлары о күлл һалында «чисманилик» адландырырды.

Инстинктләрдән кәлән нагисликләр, Сантајанаја көрә, үмумбәшәри бәдбәхтлијимизин фундаментал сәбәбләриндән биридир. Бунлар биздә

олан «чисманилијин» төрәмәсидир. Әкәр биз халис руһ кими фәалијјәт көстәрә вә јашаја билмәсәјдик, онда бу кими нагисликләрдән азад ола биләрдик. Лакин биз ону да билмәлијик ки, һәјатымызын елә бир сферасы вар ки, орада инсан мәһз руһ кими мөвчуд олур, она хас чисманиликдән кәнарда олур. Бу сфера—диндир. Дин елә бир сферадыр ки, онда вә онун васитәсилә чисманилик руһиләшир. Бу бәшәри варлыг да ингилаб кими бир шејдир. Дини адам—дини нормаларла јашајан руһиләшмиш адамдыр. Руһиләшмиш адам вә ја руһиликдә јашајан адам өз тәбии варлығындан ирәли кәлән нагисликләрдән тәмизләнмиш адамдыр. Зәка өз инкишафында буна наил ола биләрсә, о, инсанын вә чәмијјәтин парчаланмасына, инсанла инсан, инсанла чәмијјәт, инсанла дүнја арасындакы өзкәләшмәјә сон гоја, тәфәккүрү вә варлығы ағыл вә көзәллик ганунлары үзәриндә гура биләр. Башга сөзлә, Сантајанаја көрә, дүнјаны көзәлләшдирмәјин јолу диндән кечир. Инсан динә гајыдыр вә бунунла да онун чинси нагисликләри динин јаратдығы руһилик гаршысында кери чәкилир.

Чәмијјәтә мәхсус икинчи груп нагисликләр, Сантајанаја көрә, инсанла чәмијјәтин, руһла сосиаллығын, Мәнлә гејри-Мәнин әлагә вә мүнасибәтиндән догур. Бу кими нагисликләри о, «дүнја» адландырырды. Мүтәфәккир инанырды ки, инсан јалныз өз чисманилијинин дејил, ејни заманда, сосиал чисманилијин—сосиаллығын төрәтдији чисманиликдә јашајыр. «Дүнја» дејилән шеј чәмијјәт вә онун мөвчудлуг принсипләринин мәчмусудур. Чәмијјәт тарихән нормалар, табулар, адәт вә ән'әнәләр, ритуаллар, һәјат тәрзи, әдәб-әркан гајдалары, һүгуг, әхлаг вә с. васитәләр һазырлајыр. Инсаны чәмијјәтә кәтирән, она бағлајан шүур, ејни заманда онун үзәринә бу кими системләрдән ирәли кәлән тәләбләрин јеринә јетирилмәси кими вәзифә гојур. Бу онун борчу кими онун үзәриндә дурур. Јашамаг вә инсан олмаг мәһз бу борчлары јеринә јетирмәк демәкдир. Лакин бу борч—вичдан дујғусу руһун һәгигәтинә гаршы јөнәлдилмишдир. Она көрә ки, руһун варлығы онун азадлығындадыр. Бу борчлары јеринә јетирмәк азадлығын мәһдудлашдырылмасы демәкдир. Демәли, инсан чәмијјәтә гошулуб сосиаллашаркән әслиндә руһунун азадлығындан мәһрум едилмиш олур. Демәли, «дүнја», сосиаллашмыш варлыг руһу боған, онун азадлығына гаршы дуран гүввәдир. Руһ бу «сыхышдырма имканындан гача билмир вә буна көрә дә сарсыјыр, «хәстәләнир». Бунунла да «дүнја» өз мөвчудлуғу илә руһу өз тәбии сағлам һалындан чыхарыр. «Дүнјада,—јазырды Сантајана,—һәтта мәһәббәт дә өзүнү чәннәтдә олдуғу кими көстәрмир; о, мәс'улијјәт вә гысганчлыгла тутгунлашыр»[1]. Бу о демәкдир ки, «дүнја», сосиаллашма һеч шеји өз һәгиги һалында сахламыр. Беләликлә, инсан «нә етмәли?» суалы гаршысында галыр.

---

[1] Ibid, p.593.

Ч.Сантајана изаһ едирди ки, чәмијјәт идеоложи васитәләр, «тәрәгги», «чичәкләнмә», «хошбәхтлик» вә с. кими шүарларла инсан үзәриндә мифләр шәбәкәси јарадыр. Онлардан хилас јолуну о, чәмијјәтдән узаглашма вә аскетизмдә көрүрдү. Бу онун «нә етмәли?» суалына чавабы иди.

Ч.Сантајана көстәрирди ки, чәмијјәт фәрдләрин топлусу олдуғундан ону фәрдләрдән кәнарда изаһ етмәк олмаз. Фәрдләр ирадә, мүәјјән нөв гүввәнин дашыјычысыдыр ки, о да чәмијјәтә тә'сир етмәјә билмәз. Бу гүввәнин һесабынадыр ки, бә'зи фәрдләр өзләрини «дүнјаја» гаршы гојур, ону өзүнә табе етдирмәјә вә онун үзәриндә ағалыг етмәјә чалышыр. Бу амили о, «шејтан» адландырырды.

«Шејтанын» мөвчудлуғу өзүнү онда көстәрир ки, фәрд «дүнјаја» гаршы үсјан едир, она мејдан охујур. Бу гүввәнин тә'сири нәтичәсиндә фәрд чалышыр ки, о, чәмијјәтин—«дүнјанын» әлдә едә билмәдији шејләри әлә кечирсин. Чәмијјәт, мәсәлән, нагисдир, фәрд камиллијә чалышыр, чәмијјәт һәр шеји билмир, фәрд һәр шеји билмәјә чан атыр, чәмијјәт шөһрәтпәрәст дејил, фәрд анчаг она чан атыр; фәрдин идеаллары о гәдәр һәддини ашыр ки, о һәтта өзүнү дүнја илә ејниләшдирир (солипсизм). Фәрдә мәхсус егоизм һәтта ону нарсистә чевирир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, фәрдлә чәмијјәт конфликт һалындадыр. Фәрди чәмијјәтә гаршы һазырлајан гүввәни о, шејтани гүввә һесаб едирди. Сантајана инанырды ки, шејтани гүввәни дәф етмәк үчүн инсан «Аллаһла иттифага» кирмәли, илаһинин бә'зи атрибутларыны өзүнүнкүләшдирмәлидир. Бу иттифаг елә-белә әлдә едилмир; онун үчүн христианлыға әсасланан фәлсәфә кәрәкдир. Бу елә фәлсәфәдир ки, онда дин тәчәссүм едир, лакин бу диндә кечмиш динләрдә олдуғу кими һиссләр дејил, зәка да иштирак едир. Бу чүр фәлсәфәнин—динин һөкмран олдуғу чәмијјәтдә һәјат мифләрдән, шејтани гүввәләрдән, тәһдидедичи васитәләрдән, бир сөзлә, тәбии вә сүн'и сурәтдә инсан үзәриндә һөкм едән «Домокл гылынчындан» азад олур. Бу азадлыг һәјаты мә'налы, шүуру саф едир вә буна көрә дә чәмијјәтдә ағласығанлыг вә мә'налылыг һөкм сүрүр. Инсан индән белә өз тәбиәтинә вә руһун һәгигәтинә зидд мүлаһизәләр сөјләмәјә габил олмур, чүнки шүура вә һәјата бу чүр мүлаһизәләрин дахил олма јоллары гапанмышдыр. Сантајана, көрүндүјү кими, бизә идеал чәмијјәтин ме'јарлары илә идарә олунан бир чәмијјәт тәклиф едир. Белә бир чәмијјәтә һәјатда јох, анчаг шүурда јер вардыр. Лакин ону шүурда јашатмаг өзү дә реал һәјатын сафлашмасына хидмәт едә биләр. Инсанлығы белә бир чәмијјәти һеч олмаса шүурда јашамаға сәсләмәклә Сантајана чох иш көрмүш олур. Онун сосиал фәлсәфәсинин мә'насыны да бунда ахтармаг лазымдыр.

Тәнгиди реализмин формалашмасы вә инкишафында алман философларынын да аз әмәји олмамышдыр.

Алман неореализми Ф.Брентано вә А.Мејнонгун фәалијјәтилә башлајыр. Брентано Вүрсбург вә Вјана, Мејнонг исә Вјана вә Гратс универ-

ситетләриндә ишләмишләр. Мејнонг Брентанонун тәләбәси олмушдур. Брентано католик кешиши олмуш вә ән јени фәлсәфәдә аристотелизм вә картезианчылығын ән'әнәләрини дирчәлтмәјә чәһд едирди. Брентано шүур һагтында јени консепсија јаратмаға чалышырды. Бу консепсијада мүһүм чәһәт психи вә физики феноменләрин шүурун тәркибиндә фәргләндирилмәси мәсәләси иди. Онун шүур консепсијасында јени проблем—интенсионаллыг иди. Интенсионаллыға о, шүурун објектә јөнәлдилмәси кими бахырды. Шүур објектә јөнәлдилмәсилә өз мөвчудлуғуну бүрузә верир. Објект дедикдә о, чисимләри вә руһу нәзәрдә тутурду. Брентанонун фәлсәфәсинин тә'сир даирәси олдугча кенишдир. Онун галдырдығы проблемләр, хүсусилә, интенсионаллыг проблеми Һуссерл тәрәфиндән даһа кениш шәкилдә ишләнмишдир; бу тә'сир һеч дә феноменолокија илә мәһдудлашмамышдыр. Әсримизин екзистенсиализм, аналитик фәлсәфә вә б. тә'лимләри ондан бәһрәләнмишләр. А.Мејнонг 1887-чи илдә Австријада психолокија үзрә илк експериментал лабораторија јаратмышды. Мејнонгу философ вә психолог кими даһа чох мәшһурлашдыран онун предметләр нәзәријјәси иди. О белә бир тезис ирәли сүрмүшдү ки, «һәр шеј предметдир». «Бу мүлаһизәни ирәли сүрәркән о, белә бир фактдан чыхыш едирди ки, објектә јөнәлән шүур да објективләшир, објекти објект кими «јашајыр»—она говушур, «предметләшир». Һәм Брентано, һәм дә Мејнонг өз фәлсәфи фәалијјәтләриндә реаллыг вә мөвчудлуг категоријаларынын анализинә хүсуси диггәт јетирмишләр. Онлары бирләшдирән о иди ки, һәр икиси реаллыға неореалистчәсинә јанашыр вә инанырдылар ки, о платоник типли маһијјәтләрдән, објектләрдән әмәлә кәлмишдир. Објектләр садәдир, заман вә мәкандан асылы дејилдир. Реаллығын структуруна јалныз мадди објектләр дејил, ејни заманда абстракт тәфәккүрүн јаратдығы идеал објектләр вә сәрвәтләр дә дахилдир. Онларын һәр икиси үчүн шүурун тәбии атрибуту, онун мөвчудлуг формасы—интенсионаллыгдыр. Идрак акты керчәклијә јөнәлир, лакин објектләр, бүтүнлүклә керчәклик идракдан кәнардадыр вә ондан асылы дејилдир. Алман неореализми Г.Јакоби (1881—1970), Г.Тихлер (1882—1972), А.Вентсел (1887—1978) вә б. тәрәфиндән дә инкишаф етдирилмишдир. Онларын арасында ән көркәмли сима Николај Һартмандыр (1882—1950).

Николај Һартман Петербург университетини битирмишдир; сонралар Алманијаја көчмүш вә орада «тәнгиди онтолокија» адланан сырф спекулјатив тә'лим јаратмышдыр. Онун фәлсәфәсиндә неокантчылыг һәмишә өзүнү бу вә ја дикәр шәкилдә бүрузә вермишдир. Лакин неокантчыларын гносеолокизминә гаршы о, онтолокизми гојурду. Мүтәфәккирин тәфәккүрүндә бу чәһәт даһа чох габарыг шәкилдә өзүнү көстәрирди ки, бүтүн фәлсәфи проблематика онтоложи проблематикадыр. Онун тәфсириндә идрак нәзәријјәси идрак метафизикасы кими өзүнү көстәрирди. Әсас фәлсәфи әсәри «Идракын метафизикасынын әсас әла-

мәтләри» бу фикри тәсдиг едир. Н.Һартман тәнгиди реалист кими белә дүшүнүрдү ки, Кант «өзүндә шеји» реал һесаб етмәклә әслиндә објектин субјектдән, идрак предметинин идракдан асылы олмадығыны, демәли, реализмин нәзәри—идрак платформасыны гәбул етмиш олур. Чыхыш моментиндә реализми гәбул едән Кант фәлсәфәсини инкишаф етдирмәк сонракы нәсилләрин ишидир. Бу әсасдан чыхыш едән Һартман реаллығын тәдгигини фәлсәфәнин әсас вәзифәси һесаб едирди. Онун метафизикасы әсримизин ән типик спекулјатив системләриндән һесаб едилир. «Имкан вә керчәклик», «Реал аләмин гурулушу», «Естетика» вә с. онун әсас әсәрләриндән һесаб олунур.

Николај Һартман ән типик алман неореалисти һесаб олунур. Һартман һесаб едирди ки, реаллығын тәдгиги, идрак нәзәријјәси вә руһ фәлсәфәсинин әсас тәдгигат саһәләридир. О өзүнү неореалист һесаб етсә дә, харичи аләм, реаллығын тәбиәти мәсәләсиндә објектив идеализмә мејл едирди. Реаллығын тәбиәти мәсәләсиндә, онун инанчына көрә, чидди мәсәлә вар. Шејләр садәчә гаврајыш вә идрак предметләри дејилдирләр; онлар ејни заманда инсанын арзуларынын, фәалијјәтинин, изтираб вә кечирдији мүхтәлиф һиссләрин мәчмусудур. Шејләрлә һәјат—бир-бириндән ајрылмаздыр. Шејләр һәјати ситуасијаларла говушуг вәзијјәтдәдир; һәјатын кәшмәкәшләри һәмин ситуасијалар вә онларла әлагәдар олан шејләрдән ајрылмаздыр. Һәјат уғрунда мүбаризә нә гәдәр зәрури вә тәбиидирсә, шејләр уғрунда мүбаризә дә бир о гәдәр зәрури вә тәбиидир. «Онлар, бүтүн һәјати ситуасијалара говушмалар уғрунда мүбаһисә вә мүбаризә кедир, онлара иддиа вә онлар үзәриндә һүгуглар вар»[1]. Шејләрлә инсанларын әлагәси—онлара мүнасибәт, онлара саһиблик һүгугу, онларын чохлугу вә азлығынын төрәтдикләри изтираблар тарихән гәдим вә рәнкарәнкдир.

Шејләрин дахил олдуғу варлығын анализини Һартман фәлсәфәнин ән үмдә мәсәләси һесаб едирди. Варлығын анализини о, шејләрин вә категоријаларын анализи һесаб едирди. Бу просесдә о, објектив вә ја објективләшмиш руһ проблеминә даһа чох диггәт јетирирди. Објективләшмиш руһ онун үчүн «сәрвәтләр сәлтәнәтидир» ки, ораја да инчәсәнәт, елм, дин, сәнаје вә с. сфералара аид сәрвәтләр дахилдир. Руһун бир сыра шәхси формалары өзләринин мә'наларыны објектив руһа мәхсус сәрвәтләрин әлагә вә мүнасибәтләриндән алыр.

Н.Һартман фәлсәфәсиндә категоријалар реаллығын «тәбәгәләри» кими дүшүнүлүрдү. Һәр бир категорија екзистенсионаллыға маликдир. Зәрурәт, имкан, керчәклик вә с. һәр бири ајры-ајрылыгда реаллыға мәхсус бир «тәбәгәни» тәмсил едир. Она көрә дә онун фәлсәфәсиндә категоријаларын анализи реаллығын структурунун анализинә адекватдыр. Мүтәфәккир руһи реаллығын анализинә дә хүсуси һәссаслыгла јанашырды. О көстәрирди ки, руһи реаллығын мөвчудлуғу проблем дејил, проблем

[1] Hartman N. Zum Problem der Realitatsgegebenheit, B. 1931, p. 7.

онун нечә мөвчудлуғудур. Һартман инанырды ки, руһи реаллығын реаллығы маддилијин реаллығындан һеч дә аз реал дејилдир; садәчә олараг инсанлар мадди реаллығы даһа асан вә тәбии васитәләрлә анализ едә билдикләринә көрә приматы она верирләр. Мадди вә руһи реаллығын мүнасибәтинә кәлдикдә, философ онларын һәр икисини мүстәгил сајыр вә инанырды ки, маһијјәтләр маддиләрдән асылы олмадан мөвчуддур; үмумијјәтлә, маһијјәтләрин (објектләрин) мүстәгиллијини гәбул етмәклә о, неореализми мүдафиә етмиш олурду. Һартман варлығын тәбиәти мәсәләсини дә неореалистчәсинә һәлл едирди; варлыг нә маддидир, нә дә руһи (идеал); онлар бир-бирилә елә мүнасибәтдәдирләр ки, онлары ајырыб демәк олмаз ки, бу маддидир, бу руһи. Бурадан о белә нәтичә чыхарырды ки, мөвчудат ики нөв реаллығын синтезидир.

Н.Һартман реаллығын үч аспектинә диггәт јетирирди: 1) варлығын моментләри—нағд реаллыг, мөвчудлуг вә ја мүәјјән реаллыг; 2) варлығын мөвчудлуг үсуллары—идеаллыг вә реаллыг; 3) варлығын модаллығы—имкан, керчәклик, зәрурәт. Варлығын тәбәгәләрини о бир-бириндән фәргләндирмәји тәләб едирди: реал варлыг—материја, һәјат, руһ; идрак сферасы—гаврајыш, сезмә, идрак вә билик; мәнтиги сфера—мәнтиги формалар, мүнасибәтләр вә с. Тәбәгәләр арасындакы мүнасибәтә кәлдикдә, о, белә күман едирди ки, али тәбәгә ашағы тәбәгәсиз мөвчуд ола биләр, лакин ашағы тәбәгә али тәбәгәсиз мөвчуд ола билмәз.

Алман неореалистләри арасында **Алиос Вентсел** идеализмә даһа чох мејл едирди: о өзүнү «тәнгиди реалист» һесаб едирди. О, мүхтәлиф мәсләкләри, хүсусилә, материализм вә идеализми синтезләшдирмәјә чан атыр вә инанырды ки, бу чүр синтез тез-кеч баш верәчәкдир. О, е'лан едирди: «Дүнја ирадә вә тәсәввүрдүр, тәбиәт исә идејаларын тәзаһүрүдүр»[1]. «Материја анлајышы вә маддилик проблеми» адлы мә'рузәсиндә көстәрирди ки, һәр чүр реаллыг—психидир. О сүбут едирди ки, материја вә шүур, мадди вә психи анлајышларынын гаршылыглы мүнасибәтләринә јенидән бахылмалыдыр, әкс һалда биз һеч вахт дүнјанын һәгиги мәнзәрәсини—јарадылмасы мәсәләсини һәлл едә билмәрик. Онун бахышлары «физики идеалистләрин» бахышларынын бир нөв тәкрарыдыр. «Физиканын инкишафы һесабына,—јазырды Вентсел,—дүнја метафизик олду, материја исә гејри-маддијә чеврилди», мадди һиссәчикләр индән белә «гејри-мадди адландырылмалыдыр»; «әкәр материализм өз мөвгејини радикал шәкилдә дәјишмәсә, јә'ни материја анлајышынын шәрһини дәјишмәсә, лабүддән ифласа уграмалыдыр». Беләликлә, алман неореализми фәлсәфәни даһа чох идеализмә доғру инкишаф етдирир вә бунунла да «нејтрал монизмин» ифласы үчүн зәмин һазырлајырды.

---

[1] Wenzl A. Philosophie der Freiheit, Bd. I, Munhen, 1949, p. 333.

IX фәсил. ЕМПИРИОКРИТИСИЗМ

Гәрбин интеллектуал вә мәдәни варлығында өзүнә мөһкәм јер тутан дүнјакөрүшләриндән бири дә позитивизмдир. Позитивизмин илкин формасы олан контизм XIX әсрин феноменидир. Лакин контизм әсрин ахырларындан емпириокритисизм вә ја емпириомонизмә трансформасија олунур вә «икинчи позитивизм» адыны алыр. «Икинчи позитивизм» фәлсәфәјә гаршы һәрәкаты енинә вә узунуна кенишләндирмәклә инсанларын фәлсәфәјә олан сөнмүш марағыны, өзү дә һисс етмәдән, бир нөв електрикләшдирмиш олду. Әлдән кетмәкдә—«дәфн едилмәкдә» олан фәлсәфәнин мүдафиәсинә галхмаг интеллектин дахили тәләбатына чеврилди. Бир алман тәдгигатчысынын дедији кими, «биз фәлсәфә илә онун сону чатдығдан сонра мәшғул олуруг»[1]. Мәһз бу сәбәбдән фәлсәфәнин тәбиәти, онун маһијјәти, мәнтиги, категориал апараты, фәлсәфәнин дикәр елмләрә мүнасибәти, фәлсәфи тәфәккүрүн норма вә патолокијасы, бир сөзлә, «фәлсәфә нәдир?», «инсан нијә фәлсәфә илә мәшғул олур?» вә с. кими методоложи проблемләр хүсуси актуаллыг газанмаға башлајыр. Фәлсәфәнин бәшәри фәалијјәт нөвү кими сахланмасы вә ја елиминасијасы ичтимаи һәрәкатын фундаментал проблеминә чеврилир—фәлсәфәнин «өлүм, ја галым мәсәләси» хүсуси актуаллыг кәсб едир. Бу чүр ситуасијанын һазырланмасында емпириокритисизмин мүстәсна хидмәти олмушдур. Бу тә'лим В.Шуппе, Леклер, рус махистләри дејилән груп—А.Богданов, В.Базаров, Јушкевич вә б. тәрәфиндән инкишаф етдирилмишдир; онун апарычы сималары Е.Мах вә Р.Авенариус олмушлар.

Дујғуларын метафизикасы

В.И.Ленинин мә'лум тәнгидиндән сонра узун мүддәт емпириокритисизм вә онун баниси Ернст Мах (1838—1916) һаггында һәгигәт сахталашдырылмышдыр.

Бу һәгигәти анламадан вә емпириокритисизм һаггында чәмијјәтимизин нисбәтән јашлы нәсилләриндә формалашан јанлыш тәсәввүрү дәф етмәдән әсрин фәлсәфәси һаггында мүкәммәл көрүш јаратмаг әсла мүмкүн дејилдир. В.И.Ленинин тәнгиди тарихи бир әдаләтсизлик иди вә нәзәри тәфәккүрү ондан тәмизләмәк лазымдыр ки, емпириокритисизм вә шәхсән онун баниси Мах һаггында һәгигәт бәрпа едилсин. Охучу бу барәдә мүәллифин елми мөвге тутачағына әмин ола биләр.

Е.Махын фәлсәфәси «итирилмиш Мәнин» фәлсәфәсидир[2]; бу онун шәхси һәјаты, хәстәлији, психи әһвал-руһијјәсилә әлагәдардыр. Е.Мах мүәллим аиләсиндә анадан олмуш, илк тәһсилини евдә атасындан алмыш, анчаг 15 јашында мәктәбә кетмишдир. Бу аиләнин гәрибә фәлсә-

[1] **Marquard O.** Uber Kamnetenz 1/Ph. Jarbuch, Bd, 8, p. 341.

[2] **Нири К.** Философская мысль в Австро-Венгрии. с. 37

фәси варды: мүтәфәккирин бачысы Марија Мах хатирәләриндә јазырды ки, онларын валидејнләри «бу дүнјаја мәхсус» дејилдиләр. «Кәнд һәјатынын тәнһалығында валидејнләр онлары әһатә едәнләрин көрүшләриндән кәскин фәргләнән көрүшләрдән мөһкәмчә јапышмышдылар»; онлар практики олараг гоншуларыны танымырдылар[1]. Бүтүн аилә елә бил ки, дүнјадан тәчрид олунмуш һалда јашајырды. Бу чүр мүһит дә Махын скептик кими инкишафында өз изини бурахмышдыр. О кәнч јашларындан Кант, Јум, Милл вә Дарвини өјрәнмишдир. Мах универсал бир зәка иди. О, Прага университетиндә кафедра мүдири, ректор ишләмиш, ријазијјат, физика профессору олмушдур. 1896-чы илдә мәхсусән ондан өтрү Вјана университетиндә индуктив елмләр кафедрасы јарадылмышдыр. Демокрит һаггында Аристотел демишдир ки, «о һәр шеј барәдә дүшүнмәји бачарырды», Мах да белә бир даһи иди. Физика, ријазијјат, психолокија, биолокија, механика, елми методолокија, метафизика вә с. елмләр саһәсиндә дүшүнә вә мәһсулдар ишләјә билирди. Онун, хүсусилә, панмеханисизмин тәндиги саһәсиндәки хидмәтләри өлчүјәкәлмәздир. Классик физики тәсәввүрү анализ едәрәк нисбилик нәзәријјәсинә лап јахынлашмышды. Онун бу тарихи хидмәтләрини А.Ејнштејн «Е.Мах» мәгаләсиндә вә «Автобиографик гејдләрдә» хүсусилә гејд етмишдир. Бу надир исте'дад саһиби јазырды: о «зәманәмизин тәбиәтшүнасларынын гносеоложи оријентасијасына бөјүк тә'сир етмишдир»[2]. «Кәнч јашларымда Махын һәтта гносеоложи мүддәалары мәнә күчлү тә'сир етмишдир»[3]. Сијаси бахышларына көрә Мах, Ленинин дамғаладығы кими «иртичачы» дејил, сосиал демократлара симпатија бәсләјән бир либерал иди. О, һәтта, А.Богданов васитәсилә рус сосиал демократларына да көмәк едирди. «Механика, онун инкишафынын тарихи-тәнгиди очерки», «Дујғуларын анализи вә физикинин психијә мүнасибәти», «Идрак вә јанылма» вә с. әсәрләри даһа чох мәшһурдур.

Емпириокритисизмин формалашмаға башладығы дөврдә тәбиәтшүнаслыг, һәтта ријазијјат бөһран кечирирди. Бу заман харичи аләм—реаллыг вә идракын һәдләри проблемләри мүстәсна актуаллыг кәсб едирди. Бу бөһран јалныз философларда дејил, бүтүн интеллектуал аләмдә мүәјјән чашгынлыг төрәтмишди. «Материја јох олмушдурса», онда нә галмышдыр, инсан атомун дахили дүнјасыны дәрк етмишдирсә, онда идракын һүдудларынын кенишләнмә һәддиндән данышмаг мүмкүндүрмү, нәһајәт, әкәр објектив реаллығын субјектив реаллыгла әвәзолунма еһтималы керчәкләшәрсә, онда һәгигәт вә идракын мәнбәји мәсәләси нечә һәлл едилмәли? Бир сөзлә, классик физикадан нисбилик нәзәријјәсинә кечид идракын сарсылмаз вә јенилмәз һесаб едилән әсасларыны сарсытмышды. Буна көрә дә елмин вә фәлсәфәнин бүтүн көһнә категориал

[1] Там же, с. 78, 79.

[2] Эйнштейн А. Собрание научных трудов, т. IV, М., 1967, с. 27.

[3] Там же, с. 266.

апаратына јенидән бахылмалы, мә'наландырылмалы иди. Даһа дәһшәтли шеј о иди ки, инсанларын инамы сарсылмышды. «Нәјә инанмаг вә нәјә әсасланмаг?»—, дүшүнәнләр бах бу суала чаваб тапа билмирдиләр. Бәшәријјәтин белә тәлатүмлү кечид мәрһәләләриндә инсанлар үмидләрини һәмишә фәлсәфәјә бағламыш, фәлсәфә дә бу үмидләри доғрултмаг вә инсана көмәк мәгсәдилә мүмкүн оланы етмәјә чалышмышдыр. Мәһз бу сәбәбдәндир ки, кечән әсрин ахырындан јени-јени фәлсәфи тә'лимләр мејдана кәлир. Онларын һәр бири епоханын орталыға атдығы проблематиканы изаһ етмәк үчүн јени метод вә методолокија ишләјиб һазырламышдыр. Бунларын һәр бири интеллектуал варлыгда әмәлә кәлән патолокијанын, аномалијаларын нормаја доғру инкишафында бир һалга тәшкил едир. Елм тарихинин һәгигәти беләдир[1]. Емпириокритисизм дә һәмин чәһдләрдән бири иди.

Һекел гејд едирди ки, һәр бир епоханын фәлсәфәси елә онун өзүдүр. Мәсәләјә бу бахымдан јанашылдыгда емпириокритисизми анламаг даһа асан олур. Бу тә'лимин тәрәфдарлары биринчи нөвбәдә фәлсәфәдә дилеммалара, дихотомијалара сон гојмаға чалышырдылар. Онлар дүнјаја тәбиәтшүнаслығын призмасындан бахыр вә буна көрә дә һәр шеји, о чүмләдән, инсаны вә шүуру тәбии феномен кими изаһ едирдиләр. Онлар һесаблашмаг истәмирдиләр ки, дүнјанын варлыг вә тәфәккүрә, материја вә шүура бөлүнмәси һаггындакы инам бәшәријјәтин интеллектуал инкишаф тарихинин практикасындан кәлир. Емпириокритикләр вә онларын тә'сири алтында олан алимләр материјанын «гејб олдуғуну» сүбут етмәјә чалышырдылар. Белә олдугда, Ленинин дедији кими, доғрудан да, «галан шүур олур» вә бунунла да варлыг вә тәфәккүр, материја вә шүур, објект вә субјект, физики вә психи, идеја вә предмет вә с. кими дихотомијалар мә'насызлашмыш олур. Мәсәләнин маһијјәтини ајдынлашдырмаг үчүн әсрин титанларындан биринә мүрачиәт едәк.

«Ән тәәччүблү кәшфләрдән бири—физика онун барәсиндә сон илләрдә е'лан етмишдир,—ондан ибарәтдир ки, материја мөвчуд дејилдир». Дүнјанын јени системиндә,—изаһ едирди Пуанкаре,—«материјаја јер јохдур»[2]. «Тамамилә ағылдан асылы олмајан реаллыг гејри-мүмкүндүр»[3]. «Фикир олмајан һәр шеј халис һечликдир, зира биз фикирдән башга һеч шеј дүшүнә билмәрик... Она көрә дә фикирдән башга нәсә мөвчуддур демәк мә'насыз олан бир мүлаһизә сөјләмәк демәк оларды»[4]. Ики әсрин говушуғунда бу чүр мүлаһизәләр һәр тәрәфдән ешидилмәкдә иди. Бу кими бәјанатлар философларын онтоложи проблематикаја марағыны бир аз да артырды. Бу да тәсадүфи дејилди, чүнки јени интеллектуал атмосфера метафизиканын предметини, онун категориал апаратынын шүбһә

[1] **Кун Т.** Структура научных революций. М., 1977.

[2] **Пуанкаре А.** О науке. М., 1983, с. 149, 152.

[3] Там же, с. 158.

[4] Там же, с. 282.

алтына алынмасы үчүн реал имкан јаратмышды. Фәлсәфәни хилас етмәк үчүн она һәрә бир чүр предмет истинад етмәјә, бә'зиләри исә ону «антиквар әшјалар» музејинә көндәрмәклә спекулјатив тәфәккүрлә бүсбүтүн һагт-һесабы чүрүтмәјә чалышырдылар. Совет философлары мөвчуд вәзијјәтдә тәфәккүр формасы кими фәлсәфәјә гаршы ирәли атылан проблемләри узун мүддәт садәчә материализмә гаршы һүчум кими тәгдим етмишләр. Анализ сүбут едир ки, сөһбәт материализмә гаршы мүбаризәдән вә ја фәлсәфәдә «үчүнчү хәтт»и әсасландырмагдан кетмир; материја олмајанда онтолокија да олмур, демәли, онтоложи идеализмин дә сону чатмыш олур. Мәсәлә һеч дә материјаны «дәфн етмәкдән» кетмир, мәсәлә варлығын елә сарсылмаз вә фундаментал әсасларынын тапылмасындан кедирди ки, онлар елмә вә үмумән јени физики тәсәввүрә ујғун кәлсин. «Материја сарсылмышдыр» о демәк дејилдир ки, варлығын принсипи кими идеја галмыш вә идеализм гәләбә чалмышдыр. Сөһбәт онтоложи апаратын мә'на вә мәзмунунун јенидән мүәјјәнләшдирилмәсиндән кедирди. Буна көрә дә материја, шүур, идеја, предмет, «әшја», «гүввә», «енержи», објект, субјект вә с. мәсәләләр јенидән нәзәрдән кечирилмәли, јенидән мә'наландырылмалы идиләр. Бу просесә исә материализмин вә ја үмумән фәлсәфәнин дәфни кими дејил, фәлсәфи идракын өзүнүдәрки кими бахмаг лазымдыр. Чох тәбии һалдыр ки, конкрет фәрдләр, философлар вә ја алимләр варлығдан, бу вә ја дикәр бахымдан тамамилә мәмнун вә онун һаггындакы тәсәввүрләриндән разыдырларса да, елм сүбут едир ки, һәтта белә олса да, «заман-заман ејни шејә башга көрүшүн ахтарылыб тапылмасы илә мәшғул олмаг мә'наја маликдир»[1]. Бу мә'нада әсримизин елми вә сосиал инкишафы бахымындан тәлатүмлү ингилаби дәјишикликләрин кедишиндә фәлсәфәнин предметини јенидән мүәјјән етмәк, онун категориал апаратына вә мәнтигинә јенидән бахмаг, фәлсәфи идракын тәфәккүр вә ифадәсинин јени нормалар системини вә парадигмаларыны әсасландырмаг, бир нөв «фәлсәфәнин фәлсәфәсини» вә ја «метафәлсәфә» јаратмаг мәсәләсини гојмаг һеч дә фәлсәфәни «дәфн» вә ја «елиминасија» етмәк демәк дејилдир. Позитивистләрдә вә неопозитивистләрдә белә чәһдләр олмуш вә вардыр. Лакин онларын практикасы сүбут етмишдир ки, онлар һеч вахт фәлсәфәсиз кечинә билмәмиш вә ахыр нәтичәдә бир тип фәлсәфәни башга бириси илә әвәз етмәјә мәчбур олмушлар. Шәрһ просесиндә охучу өзү бунун шаһиди олачагдыр. Позитивистләр елмә апелјасија едәркән әслиндә фәлсәфәдән имтина етмир, әксинә, елмдә фәлсәфә үчүн сарсылмаз вә фундаментал әсаслар тапмаг мәгсәди күдүрләр. Онларын фәлсәфәни елмә чевирмәк һаггындакы чағырышлары һәмишә һавадан асылы галмыш, ахыр нәтичәдә аз-чох мүстәгил фәлсәфә јаратмаға габил позитивист метафизиканын бу вә ја дикәр формасыны јаратмалы олмушлар. Сөз јох ки, метафизика онларда «сөјүш сөзү» вә ја «гејри-елми тәфәккүрүн нүмунәси»[2] һесаб

[1] Де Боно Е. Рождение новой идеи. М., 1976, с. 123.
[2] Гейзенберг Г. Физика и философия. М., 1989, с. 322.

едилмишдир. Г.Ортега даһа ирәли кедәрәк гејд едирди ки, «позитивизм—кәндчи фәлсәфәсидир». Лакин позитивизм башгаларынын фәлсәфәси һаггында нә демәсиндән вә ја башгаларынын онун һаггында нә демәсиндән асылы олмајараг, фәлсәфә олараг галыр. Мәсәлә фәлсәфәнин тәфәккүр формасы кими сахланылмасындан кедир вә бу барәдә шүбһәләр мә'насыздыр. Вулф дејирди ки, фәлсәфә—елми јарадычылығын мәнтиги проподевтикасыдыр: нә гәдәр ки, инсан јаратмагла мәшғулдур, фәлсәфә дә олачагдыр. Башга чүр ола да билмәз, чүнки о һәр чүр елмин алфасы вә омегасы—елми тәдгигатын пионеридир. Махын метафизикасы бу мүлаһизәни тәсдиг едир.

Ернст Мах емпириокритисизмин банисидир. Бу фәлсәфи тә'лимин јарадылмасы вә инкишафында онун хидмәти әвәзсиздир вә буна көрә дә һәмин тә'лим тәсадүфән ејни заманда «махизм» адланмыр. Емпириокритисизм XIX әсрин ахырында формалашмышдыр. Принсипчә антифәлсәфи, позитивист һәрәкатдыр. Онун програмы позитивист програмдан чидди шәкилдә фәргләнмир: дүнјанын дәрки –керчәклијин панорам мәнзәрәсинин јарадылмасы үчүн ејни заманда фәлсәфәјә вә елмә еһтијач јохдур. Елм интеллектин идракы тәләбләрини бүтүнлүклә вә тамамилә өдәмәјә габилдир, буна көрә дә фәлсәфә елм фәлсәфәси шәклиндә мөвчуд олмалыдыр; дүнјанын материја вә шүура, маһијјәт вә һадисәјә, објект вә субјектә вә с. парчаланмасына—үмумијјәтлә дуалист метафизикаја сон гојулмалыдыр; халис материјанын вә ја халис шүурун һәгигәти мөвчуд дејилдир; ону елә сферада вә елә методларла ахтармаг лазымдыр ки, һәгигәт ики мөвчудлуғун говушуғунда јерләшсин вә ејни заманда һәр икисини ифадә етсин. Е.Мах өзүнүн нә гәдәр фәлсәфәдән узаг олдуғуну сүбут етмәјә чалышса да, емпириокритисизмин бу програмыны һәјата кечирмәк үчүн тәбиәтшүнаслыг елмләринә нә гәдәр апелјасија етсә дә, ахыр нәтичәдә јенә дә метафизикаја кәлиб чыхыр вә классик метафизиканы андыран метафизик систем јарадыр. Бу системин әсасында дујғу (елемент) анлајышы дајаныр. Классик фәлсәфи системләр үчүн системин әсасында дуран вә метафизик конструксија үчүн чыхыш моменти тәшкил едән анлајыш, дејәк ки, Һекелин «мүтләг руһ» вә ја материалистләрин «материја» анлајышы, онлар үчүн һансы функсијаны јеринә јетирирдисә, Махда да «дујғу» (елемент) һәмин функсијасыны јеринә јетирирди. Бу мә'нада Махын фәлсәфәсини «дујғуларын метафизикасы» адландырмаг олар. Махын дујғулара апелјасија васитәсилә етмәк истәдијини Р.Авенариус «тәчрүбә» анлајышы васитәсилә һәјата кечирмәјә чалышырды. Махда дујғу—тәфәккүрүн вә дүнјанын башланғычы—онларын тәбии һалы вә нормасыдыр,— Авенариусда тәчрүбә ејни шеји ифадә едир. Буна көрә дә емпириокритикләр дујғу вә ја тәчрүбәјә ујғун кәлмәјән һәр шеји ағлабатмазлыг вә мә'насызлыг кими рәдд едирләр; дујғу вә тәчрүбә онларда ағласығанлыг вә мә'насызлығын парадигмасы һесаб едилир. Махын вә Авенариусун системләринин тәнгиди шәрһи бу мүлаһизәләрин тәсдиги үчүн кафи әсасдыр. Лакин бу системләрин, о чүмлә-

дән, кәләчәкдә нәзәрдән кечирәчәјимиз системләрин әсасында позитивизмин баниси Контун системи дајаныр. Позитивист һәрәкатын програмынын вә мәгсәдинин анлашылмасы просесиндә охучунун ишини асанлашдырмаг үчүн онун системи һаггында мә'лумат зәруридир. Бунсуз нәинки позитивизмин, үмумијјәтлә, мүасир фәлсәфәнин руһуну анламаг мүшкүл мәсәләдир.

Окүст Конт (1798—1857)—франсыз философудур. Һәтта онун оппонентләринин е'тираф етдијинә көрә Конт әсринин даһиләриндән бирудир. Парисдә политехник мәктәб гуртармыш, бир мүддәт утопик сосиалист Сен-Симонун катиби олмушдур. Дејилдијинә көрә тәһсилини баша вурдугдан сонра һеч бир шеј охумамышдыр. Сен-Симондан ајрылдыгдан сонра мүстәгил фәлсәфи систем јаратмаға башламышдыр. Бу мәгсәдлә алтычилдлик «Позитив фәлсәфә курсу», дөрдчилдлик «Позитив сосиолокија курсу» вә с. әсәрләрини јазмыш, елмләрин тәснифатыны вермәјә чалышмышдыр. Онун «Позитив фәлсәфә курсу» китабы «каинатын тарихинә даир јазылмыш ән јахшы әсәрдир[1]. О, ејни заманда сосиолокија елминин баниси һесаб олунур.

О.Конт идракын биринчи вәзифәсини чәмијјәтин реконструксијасында көрүрдү; билик инсанлығы хошбәхтлијә апаран јолдур. Онун инамына көрә бүтүн елмләр «һәјатын хидмәтчиси» олмалыдыр. О, инсанларын фәлсәфә һаггында тәсәввүрүнү дәјишдирмәјә, фәлсәфә үчүн јени предмет мүәјјән етмәјә, фәлсәфә илә елмин мүнасибәтинә јенидән бахмаға чалышырды. О көстәрирди ки, инсанлар фәлсәфәсиз јашаја билмәзләр. Лакин епохаларын һәр биринин өзүнәмәхсус фәлсәфәси олмуш вә вардыр. Бәшәр тарихинин инкишафынын илкин мәрһәләсиндә фәлсәфә мифолокија шәклиндә өзүнү көстәрмишдир; мифоложи тәфәккүрүн материалы—мифләрдир. Сонралар инсанлар абстракт категоријалар јаратмыш вә онларын васитәсилә дүшүнмәјә башламышлар. Инсанлығын инкишафында бу мәрһәлә метафизик мәрһәлә һесаб едилир. Бу мәрһәләни сонунчу вә ахырынчы мәрһәлә—елм әвәз едир. Мүтәфәккир елмә фәлсәфә вә дин кими бахырды; о инанырды ки, кечмишдә фәлсәфә вә дин инсан һәјатында вә чәмијјәтдә һансы функсијаны јеринә јетирмишдисә, инкишафын үчүнчү—сонунчу мәрһәләсиндә дә елм о функсијаны јеринә јетирмәлидир. Бир сөзлә, инди артыг елә бир мәрһәлә кәлиб чатмышдыр ки, бәшәријјәт елми өзүнүн дини кими гәбул етмәли вә онун ганунлары илә јашамалыдыр. Елм, онун үчүн ағласығанлыг вә мә'налылығын һәддидир: елмә ујғун кәлмәјән һәр шеј ағласығмазлыг вә абсурд кими рәдд едилмәлидир. Гысасы, елм тәфәккүрүн вә мә'налы ифадәнин (дилин) һәддидир. Конт јазырды ки, елм—«инсан фикринин нормал һалыдыр»[2]. «Мүсбәт фәлсәфә курсуна» јаздығы мүгәддимәдә көстәрирди ки, мән «фәлсәфә» сөзүнү Аристотел мә'насында ишләтмирәм.

[1] Benn A.W. History of Modern Philosophy, p. 109.

[2] Конт О. Дух позитивной философии. СПб., 1910, с. 10.

«Мүсбәт фәлсәфә» илә һәмин мә'на бир араја сығмыр. «Мүсбәт» о демәкдир ки, һәр бир нәзәријјә «өз фактларыны мүшаһидә илә разылашдырылмыш шәкилдә әлдә етмәк мәгсәди күдүр»; бу да инсанлығын сонунчу—үчүнчү мәрһәләсинин мәнтигинин тәләбидир[1]. Бу тәләб әслиндә антифәлсәфи бир чағырыш иди, зира фәлсәфә һеч вахт өз мүлаһизәләрини мүшаһидәнин, демәли, тәчрүбә вә гавраjышын һәдләрилә мәһдудлашдыра билмәз. Мүшаһидә, тәчрүбә вә ја гавраjыш емпирик елмин һәдләри вә васитәләридир, фәлсәфә онлардан истифадә едир, лакин онларла мәһдудлашмыр. Конт исә мәсәләни мәһз бу руһда гојур вә јазырды ки, «һәтта ән камил мүсбәт елмләрин изаһындан биз һадисәләрин илкин принсипләринин көстәрилмәсинә чалышмырыг»[2]. О тәләб едирди ки, фәлсәфә варлығын илкин принсипләриндән вә сон нәтичәләр әлдә етмәкдән имтина едәрәк, өзүнү конкрет елмләр кими феноментал керчәклијин тәсвиринә һәср етмәлидир. «Нә вар, ону да өјрәнмәк лазымдыр»[3]; «нијә» суалына чаваб вермәк фәлсәфәнин вәзифәси дејилдир, о «нечә» суалына чаваб вермәлидир. О, әслиндә «дүшүнмәк» практикасыны идејаларын нәзәри истеһсалыны «көрмәк» практикасы—фактларын истеһсалы илә әвәз етмәјә чалышырды. Мүсбәт тәфәккүрүн мә'насы,—јазырды Конт,—«габағы көрмәк үчүн көрмәкдир»[4]. Башга сөзлә, фәлсәфә варлығын нәзәри мәнзәрәсини јаратмаг әвәзинә, онун тәсвирилә мәшғул олмалы—өзүнү емпирик елмләр ичәрисиндә һәзм етмәли, онларын мәнтигини вә тәфәккүр тәрзини гәбул етмәли—өзүнү мәһз бу јолла ағласығмазлыг вә мә'насызлыгдан тәмизләмәлидир. Ағласығанлыг вә мә'налылығын Конт анлајышы елмин ме'јар вә нормалары илә мәһдудлашдығына көрә бүтүн фәлсәфә она мәхсус проблематика илә бирликдә ағласығмазлыг вә мә'насызлыг кими елми апаратдан кәнар едилир. Контун програмынын маһијјәти бу иди. Инди көрәк Мах һәмин програмы һәјата кечирмәк үчүн нә кими пријомлара әл атыр.

Е.Мах мүбалиғәсиз көркәмли тәбиәтшүнас иди. Лакин онун тәбиәтшүнаслыгда мәшғул олдуғу саһә, елмләрин, о чүмләдән дә фәлсәфәнин говушуғунда јерләширди, икинчиси, о, конкрет, експериментал проблемләрлә дејил, бу вә ја дикәр проблемләр һагтында тәбиәтшүнаслыгда формалашан тәсәввүрләр вә онларын дүрүстләшдирилмәсилә мәшғул олурду ки, бу да фәлсәфәјә јахын вә ја билаваситә она аид олан проблемдир. Мах механикадан јазаркән механики тәсәввүр, онун тәшәккүлү вә инкишафындан јазырды, бу исә говушуг областдыр. Башга әсәрләри, хүсусилә, «Дујғуларын анализи», «Идрак вә јанылма» исә билаваситә гносеоло... и проблематикаја һәср едилмишдир. Онун гносеоложи проб-

—

. Курс положительной философии в 6-ти томах, т. 1, СПб., 1900, с. 2

лософии, т. 1, с. 58.

Дух позитивной философии, с. 2.

19.

лемләрлә мәшғул олмасы Ејнштејни һејрәтә кәтирирди ки, нечә ола биләр ки, тәбиәтшүнас гносеоложи проблематикаја бу гәдәр нүфуз едә билмишдир. Бөјүк физик ону да гејд етмәји нәзәрдән гачырмырды ки, Мах бә'зән ифрата варыр, гносеоложи терминләри јерли-јериндә ишләтмирди. Бүтүн бунларла бәрабәр, Мах өзүнү философ сајмырды.

«Идрак вә јанылма» китабына јаздығы мүгәддимәдә Мах јазырды ки, һәр шејдән әввәл нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «һеч бир Мах фәлсәфәси мөвчуд дејилдир»; мөвчуд олан, јә'ни ону мәшғул едән анчаг тәбии-елми методолокија вә идрак психолокијасыдыр[1]. Доғрудан да, онун мәшғул олдуғу, чохларынын сырф фәлсәфи проблем кими анладыглары проблемләр даһа чох методоложи характер дашыјырды. Мәһз буна көрә дә Мах јазырды: «Мән философ дејил, анчаг тәбиәтшүнасам»[2]. О гејд едирди ки, һеч вахт јени фәлсәфә әсасландырмаға чалышмамышдыр, лакин һәјатда јахшы нә етмишәмсә һамысы «философларын хидмәтидир»; мән һесаб едирәм ки, тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи сафлашдырылмасы—«елми методдур» вә бу һәр шејдән вачибдир. О гејд едирди ки, онун етмәк истәдији шеј—фәлсәфәни «вахтыны кечирмиш хидмәтдән тәмизләмәкдир»[3]. Өзүнүн әсас хидмәтини «тәбии-елми методолокијаны фәлсәфи чәһәтдән сафлашдырмада» көрүрдү. Тәбиәтшүнаслығын методолокијасыны сафлашдырмаг, бунунла да инсанын дүнја һаггындакы тәсәввүрләринин конкретләшдирилмәсинә вә дүрүстләшдирилмәсинә чалышмаг фәлсәфәјә бөјүк хидмәк етмәк демәкдир. Дүнја һаггында дүзкүн тәсәввүр јаратмаг, мүһакимә вә ифадә габилијјәтини инкишаф етдирмәк фәлсәфәнин үмдә вәзифәләриндән бири олмушдур. Бу мәгсәдин һәјата кечирилмәсинә чалышмагла Мах фәлсәфәјә бөјүк хидмәт етмиш олурду вә бу доғрудан да беләдир.

Е.Мах фәлсәфәдә систем јаратмаға чалышмырды. Онун етмәк истәдији шеј—фәлсәфәни инсанлығын инкишафы тарихиндә ишләјиб һазырладығы һазыр системә—сағлам фикрин метафизикасына јахынлашдырмаг иди. Үмумијјәтлә, о заманлар фәлсәфәдә керијә дөнмәк, чыхыш моментинә гајытмаг мүәјјән бир һәвәс иди. Биз шәрһ просесиндә көрдүк ки, философлар Платона, Канта, Һекелә, Јума, Берклијә, сағлам фикрә вә с. гајытмағы үстүн тутурдулар. Мах вә онун һәмфикирләри сағлам фикрә гајытмаг чағырышына гошулмуш вә өз фәлсәфәләрини сағлам фикрин мөвгеји һесаб едирдиләр. Махын бу мәсәлә барәсиндәки мөвгејинин Јумдан кәлдијини күман етмәјә даһа чох әсас вардыр. Мах билдирирди ки, о «садәлөвһ мүшаһидәчидир». Мән,—јазырды о,—«ади тәфәккүр илә елми тәфәккүр арасындакы гоһумлуғу ирәли сүрмүшәм»[4].

---

1 Мах Е. Познание и заблуждение. М., 1909, с. 3.

2 Там же с. 4.

3 Там же.

4 Там же с. 8.

Махы фәлсәфәдә сапмалара кәтирән дә онун ади шүурун стратекијасыны гејри-тәнгиди шәкилдә фәлсәфәјә тәтбиг етмәси иди. Фәлсәфә илә ади шүур арасындакы «гоһумлуг» әлагәсиндән гисмән данышмаг олар, лакин елми тәфәккүрлә ади тәфәккүр арасындакы «гоһумлуг» мәсәләси олдугча мүбалиғәлидир вә бурада бирбаша гоһумлуға әсасланмаг рискли мәсәләдир. Ади тәфәккүр—фәлсәфә—елм тсиклиндә ки, ону бүтүн тарих тәсдиг едир, ади тәфәккүрлә елми тәфәккүрүн «гоһумлуғунун» исә фәлсәфә васитәсилә һәјата кечирилмәси тәсдиг олунур. Мах исә бу тсиклдә фәлсәфәдән имтина едәрәк, елми билаваситә ади тәфәккүрә јахынлашдырмаға чалышырды ки, бу да ону методоложи вә гносеоложи чәтинликләр гаршысында гојурду. Бу чәтинликләр онтолокија мәсәләләриндә өзүнү хүсусилә габарыг шәкилдә бүрузә верирди.

Е.Мах, өзү е'тираф етдијинә көрә, метафизика јаратмаға чәһд етмирди. Мәсәләнин бу чүр гојулушунун нә гәдәр сәмими олдуғуну онун фәлсәфи виҹданына бурахаг. Фактлар исә бизә онун әсл метафизика јаратмагда гәрарлы олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. О проблемләр ки, Мах галдырыр вә өзүнәмәхсус һәллини вермәјә чалышыр, әслиндә онлар һеч дә халис елми методолокијанын проблемләри дејилдир. Методолокија реаллығы тәдгиг етмир, о реаллығы тәдгиг едән методлары тәдгиг едир; Махда исә реаллығын тәдгигинә аид чохлу проблемләрә раст кәлинир. Махын дүнјакөрүшү илә әлагәдар икинчи анлашылмазлыг, бизчә, онун сағлам фикрә мүнасибәтилә әлагәдардыр. Мүтәфәккир билмәмиш дејилди ки, сағлам фикир, әввәла, керчәклијин тәбиәти—метафизика илә мәшғул олмағы «һәдәрән-пәдәрән» кими рәдд едир, икинчиси, материја вә шүур мәсәләсинин һәллиндә онун мөвгеји бирмә'налыдыр—материја—материјадыр, шүур да шүур, онлардан һансы һансыны мүәјјән едир вә ја етмир, сағлам фикир үчүн абсурддур. Мах исә сағлам фикрин методолокијасы чәрчивәсиндә ваһид бир башланғычдан—«нејтрал материалдан», «дујғулардан» (елементләрдән) чыхыш едәрәк, дүнја мәнзәрәси јаратмаға чалышырды. Сағлам фикрин метафизикаја дүшмән мүнасибәтини нәзәрә алдыгда Мах алтернатив гаршысында галырды: о, ја сағлам фикрин стратекијасыны гәбул едәрәк сәмими шәкилдә метафизика јаратмагдан имтина етмәли иди, ја да өз програмынын әксинә олараг, метафизика јаратмаға киришмәли иди. Мүтәфәккир икинчи јола үстүнлүк вердијинә көрә онун сағлам фикрә сәдагәти һаггындакы бәјанаты сәмими һесаб едилә билмәз. Фактлар да буну тәсдиг едир.

Е.Махда,—јазырды К.Нири,—физика тамамилә метафизикаја чеврилир[1]. Буна бахмајараг о тәсдиг едирди ки, елм—интеллектуал инкишафда сон һәлгәдир, демәли, дүнјанын дәрки үчүн о да кифајәтдир. Мах бирдән-бирә ади тәфәккүрдән елми тәфәккүрә сычрајырды. О јазырды ки, елми тәфәккүр ади тәфәккүрүн кенишләндирилмиш һалыдыр; о фәргинә вармадан фәлсәфи тәфәккүрү елми тәфәккүрлә ејниләшдирир вә јазырды ки, «елми тәфәккүр фасиләсиз биоложи инкишаф зәнҹиринин

[1] Нири К. Көстәрилән әсәр, с. 37.

сон һәлгәсидир»[1]. Мах гејд едирди ки, Платон да, Галилеј дә ејни мәгсәд күдмүшләр. Махын тәфәккүрүндә бир мејл даһа күчлү иди. О, «Психолокија вә мәнтиги тәдгигат» мөвзусундакы мүһазирәсиндә көстәрирди ки, мән «психи тәдгигатлары мүмкүн гәдәр тәбиәтшүнаслыға мүнчәр етмәјә чалышмышам»[2]. Бу онун фәлсәфәси үчүн характерик мәсәләдир. Бу мәсәләнин спесификлији ондадыр ки, Мах варлығы «нејтрал» һесаб едир вә буна көрә дә көстәрмәјә чалышырды ки, физики објектләрин тәдгигилә мәшғул олан тәбиәтшүнаслыгла психи феноменләрин тәдгигилә мәшғул олан психолокија арасында принсипиал фәрг јохдур. Өз һәгигәтини физика—психолокијада, психолокија—физикада тапыр, онлар бирликдә «камил елм» әмәлә кәтирирләр. Психолокија,—јазырды Мах,—физиканын көмәкчи елмидир. Билијин бу ики саһәси гаршылыглы шәкилдә бир-бирини мүдафиә едир вә анчаг бир-бирилә әлагәдә там, камил елм әмәлә кәтирирләр, «физики вә психи—үмуми елементләр әмәлә кәтирирләр»[3]. Бу кими мүлаһизәләрдән Мах белә нәтичә чыхарырды ки, дүнјанын физики вә психијә, материја вә шүура, дахили вә харичијә, варлыг вә тәфәккүрә бөлүнмәси һаггында классик фәлсәфи тәсәввүр хурафатдан башга бир шеј дејилдир. «Бүтүн дахили вә харичи кичик мигдарда ејничинсли елементләрдән ибарәтдир»[4]. Өз тәбиәтинә көрә нә физики, нә дә психи олмајан бу елементләр групуну Мах «нејтрал материал» адландырыр вә дүнја мәнзәрәсини дә һәмин «материалдан» чыхыш едәрәк изаһ етмәјә чалышырды. Бу «нејтрал материал», јахуд «ејничинсли елементләр» өз маһијјәтинә көрә ејни заманда һәм физики, һәм дә психи олдуғуна көрә онларын тәбиәтшүнаслыгмы, јахуд психолокија тәрәфиндән тәдгиг едилмәсинин әһәмијјәти јохдур, чүнки һәр ики тәфәккүр формасынын тәдгиг етдији материал «ејничинслидир». Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Мах дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсинин јарадылмасы үчүн метафизик башланғыч—фундаментал анлајыш әсасландырмышды. Она әсасланараг инди артыг метафизика конструксија етмәк ишинә киришмәк оларды. Мәсәләни нәзәрдән кечирдикдә илк бахышда тамамилә ајдын олур ки, Махын метафизикадан јан кечмәк һаггындакы бәјанаты һавадан асылы галыр. Елм һеч вахт реаллығын маддилији, руһилији вә ја «нејтраллығы» һаггында мәсәлә гојмур. Мах дејәндә ки, реаллыг—«кичик мигдарда ејничинсли елементләрдән ибарәтдир», о өз мүлаһизәсини бүтүнлүклә керчәклијә аид едир, вә демәли, метафизик мүлаһизә сөјләмиш олурду. Елм керчәклик һаггында бу кими универсал мүлаһизәләр сөјләмәкдән узагдыр. Инди көрәк, «ејничинсли елемент» дејәркән Мах нәји нәзәрдә тутурду.

[1] Мах Е. Көстәрилән әсәр, с. 10.
[2] Там же, с. 2.
[3] Мах Е. Анализ ощущений и отношений физического к психическому. М., 1908, с. 278.
[4] Там же, с. 39.

«Ејничинсли елемент» һагтындакы Мах тә'лиминин әсас мәгсәди позитивист дүнјакөрүшү әсасландырмаг—дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси һагтындакы классик фәлсәфә тәсәввүрү мә'насызлашдырмаг иди. Бу мәгсәд Махда чох долашыг шәкилдә ифадә олунса да, онун ардычылларында бирмә'налы шәкилдә нәзәрә чарпдырылырды.

Позитивизм,—изаһ едирди И.Петсолдт,—мәғлубедилмәздир, «фәлсәфи фикрин чидди инкишафы үчүн онунла јанашы дурa биләчәк бир јол јохдур»[1]. Мах, Шуппе вә б. сүбут етмишләр ки, бизә верилән «анчаг шүур фактыдыр, бизә мә'лум дүнја анчаг тәсәввүрдүр»[2]. Позитивизмин ән бөјүк рәшадәтини Петсолдт онда көрүрдү ки, о, мүтләг субстансија анлајышынын фиксија олдуғуну сүбут етмиш вә дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси һагтындакы тәсәввүрә сон гојмушдур. Дүнјанын материја вә шүура бөлүнмәси «ән јени фәлсәфәнин әсас бәдбәхтлијидир»[3]. Мүтләг субстансија һагтындакы бахыша зәрбәни илк «һәгиги позитивист Протокор»[4] ендирди; Јум белә бир шејин олмадығыны кәшф етди. Мах вә Авенариус исә мүтләг субстансија илә һәр чүр һагт-һесабы чүрүтдүләр. Петсолдт сүбут етмәјә чалышырды ки, мүтләг вә тамын мөвчудлуғуну демәк абсурддур. «Өзү өзүндә дүнја јохдур, дүнја анчаг бизим үчүндүр»[5]. Она көрә дә «дүнја һагтында мүлаһизәләр тарихи—јанылмалар тарихидир»[6]. Субстансијалар һагтындакы мүлаһизәләри дә о бу чүр јанылмалардан бири һесаб едирди. Петсолдт сүбут етмәјә чалышырды ки, «позитивизмдән кәнарда фәлсәфи фикрин инкишафы мүмкүн дејилдир»; позитивизм исә сүбут едир ки, каинатын «һарада вә нә вахт мөвчуд олдуғуну сорушмаг олмаз»[7]. Бу кими мүлаһизәләрдән позитивистләр белә нәтичә чыхарырлар ки, субстансија, сәбәб, нәтичә вә с. кими анлајышларла гуртармаг лазымдыр; онлар «өлүм һәјаты ифлич едиб өлдүрән кими тәфәккүрү ифлич едир вә өлдүрүр»[8]. Үмумијјәтлә, сәбәб олмадығына көрә материјаны руһдан вә ја әксинә изаһ етмәк олмаз. Мәсәлә бу чүр гојулдугда материализм вә идеализм ејни заманда ифласа уғрајыр. Мах да бу фикирдә иди; ону «нејтрал монизмә» кәтирән дә, Ленинин дилилә десәк, фәлсәфи партијалардан гачмаг чәһди иди. О сәмими шәкилдә инанырды ки, «нејтрал монизм» нәинки материализм вә идеализмә, һәтта солипсизмә сон гојмаг имканы верир, зира дүнјанын Мәндәми, објектдәми

---

[1] **Пецсольд И.** Проблема мира с точки зрения позитивизма. СПб., 1911 с. 3.

[2] Там же.

[3] Там же, с. 69.

[4] Там же, с. 31.

[5] Там же, с.

[6] Там же, с. 30.

[7] Там же, с. 15.

[8] **Пецольдт И.** Введение в философию чистого опыта, т. 1, СПб., 1909, с. 41.

олмасы мәсәләси бүсбүтүн арадан галхыр. Бизә көлдикдә исә,—изаһ едирди Мах,—бизи мараггландыран шеј материја вә шүур, физики вә психинин функсионал асылылыгыдыр. Бу мәсәлә һәлл едилдикдә материја вә шүур, дујғу вә објект вә с. мәсәләләр өз актуаллығыны итирир, мә'насызлашыр. Бу мәгсәдлә дә о, физики вә психини «ејничинсли» материалда һәзм едирди. Бу «материал» мүрәккәб тәркиблидир. Лакин анализ олуна, һиссәләрә парчалана биләр. Анализин сонунда алынан ән кичик вә бөлүнмәз маддә «дујғу» вә ја «елемент» адланыр.

Е.Махын системиндә ики чүр мөвчудлугун олдуғуну күман етмәк олар, әслиндә исә онун үчүн мөвчудлуг анчаг биоложи вә физики просесләрин мәчмусудур. Шүур, һәјат бу системдә биоложи просесләрдән һеч шејлә фәргләнмир; онларын мөвчудлуғунун сырф өзләринә махсус параметрләри јохдур. Һәјат, шүур һаггындакы мүлаһизәләр анчаг символик мә'нада чидди гәбул едилә биләр; әсл һәгигәтдә онлар биоложи просесләрдән сечилмирләр. Дүнјанын инсана, инсанын дүнјаја мүнасибәтиндә ашағылыг вә ја јухарылыг принсипиндән чыхыш етмәк јанылмадыр, јә'ни демәк олмаз ки, шүур, һәјат башга тәбии просесләрә нисбәтдә јухарыдыр вә с. Онларын мүнасибәтиндә мәсәләни белә гојмаг олмаз; јеканә дүзкүн олан шеј шүурла дикәр биоложи просесләрин говушма нөгтәсинин тапылмасыдыр. Бу нөгтә исә тарихин башланғычыдыр, башланғыч нөгтәсиндә исә шүур вә гејри-шүур ејни просес кими чыхыш едир. Башга сөзлә, говушма нөгтәсиндә инсанла дикәр биоложи феноменләр арасында принсипиал фәрг јохдур. Мах гәбул етмәк истәмирди ки, инкишаф просесиндә бу вә ја дикәр биоложи феномен јени параметр кәсб едә биләр ки, ону башланғыч моментиндә тапмаг олмаз. Мәсәләнин бу чүр гојулушу ону сосиаллыгла биоложи арасындакы фәргин инкишафына көтириб чыхармышдыр. Нәтичәдә, Мах дүнјаны биоложи вә физики просесләрин мәчмусу кими тәфсир етмәјә вә психилә физики арасындакы принсипиал фәрги арадан көтүрмәјә мәчбур олмушдур. Мах дахили вә харичи варлығы гәбул едирди, лакин онлар арасында фәрги рәдд едир вә күман едирди ки, бу системләрин һәр икиси физики вә биоложи һадисәләрдән ибарәтдир вә анчаг тәбии ганунларла да идарә олунур. Мах системинә көрә севинч вә истилик—һәр икиси дујғудур, ејни заманда, дүнја елементләриндән тәшкил олунмушдур.

Дахили систем—мәндә олан психи һәјат,—јазырды Мах,—психи варлығын мәканыдыр. Лакин һәмин психи варлыг физики варлыгдан һеч шејлә сечилмир. О «дујғу» вә ја «елемент» дејәркән ејни шеј нәзәрдә тутурду. Елементләри,—јазырды о,—«биз ејни заманда дујғулар адландырырыг»[1]. Елемент вә ја дујғу вә психинин ортаглығы, онларын һәр икисини өзүндә бирләшдирән һиссәчикдир; онлар реаллығын, физикинин, ејни заманда психинин сон һәдләри—бөлүнмәз һиссәләридир. Физики елементләри—рәнк, тон, тәзјиг, истилик, иј, заман, мәкан вә с. парчаламаг олар; реаллыг һәмин елементләрин реаллығыдыр. Дахили системә аид

[1] Мах Э. Познание и заблуждение, с. 17.

олан Мәними әмәлә кәтирир. «Мәним Мәнимдә дујғулар вә тәсәввүрләр кими бир дүнја вардыр»[1]. Лакин гејд едилдији кими, бу дүнја физики дүнјадан сечилмир. «Беләликлә, физики вә психи үмуми елементләрә маликдир, демәли, онлар арасында, адәтән, нәзәрдә тутулан кәскин зиддијјәт јохдур»[2].

Е.Махын системиндә елементләр вә ја дујғулар групу исә «әшја» адланыр[3]. Бу системдә әшја, Мән, дујғу, физики вә психи ејни шејдир. Мах онларын әлагәсини вә гаршылыглы әлагәсини инкар етмирди; лакин бу әлагәләр онун үчүн кенетик дејил, анчаг функсионалдыр. О е'тираф едирди ки, мәним мөвчудлуғум әшјаны, әшјанын мөвчудлуғу мәни, физикинин мөвчудлуғу психини вә әксинә шәртләндирир. Бунларын һеч бири изолә едилмиш шәкилдә јашамыр. Лакин о сүбут едирди ки, әшја вә «Мән» ејни чинсин мүвәггәти функсијаларыдыр. Она көрә дә «биз физики вә психинин гаршыдурмасы үзәриндә даһа чох дајанмаг үчүн әсас көрмүрүк. Бизи анчаг бир шеј мараггландыра билләр: елементләрин әсл гаршылыглы әлагәләринин дәрки»[4]. Гаршылыглы әлагәләрин дәрки дејәркән о, анчаг функсионал әлагәләрин дәркини нәзәрдә тутурду. Бу кими мүлаһизәләрдән Мах белә нәтичәјә кәлирди ки, варлығын әсасында психијә вә физикијә мүнчәр едилмәјән, ејни заманда онларын һәр икисинин мүһүм әламәтләрини өзүндә әкс етдирән дујғулар (елементләр) јерләшир. Онларын мәчмусу мүәјјән бир монист материал әмәлә кәтирир. Бу материал варлығын онтоложи базасыны тәшкил едир вә өз тәбиәтинә көрә дә нә физикидир, нә дә психи. Бунунла да, дујғу дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсини конструксија етмәк үчүн онтоложи әсас е'лан едилир. Бу системдә һәр шеј дујғудан һасил едилдији кими, идрак да ондан һасил едилир. Һәгигәт исә онун мәзијјәти кими тәфсир едилир.

Һәр чүр идрак,—изаһ едирди Мах,—бизим үчүн фајдалы олан биоложи просесләрин јашанмасы, анлашылмасы вә ја дујулмасыдыр. О, идрака анчаг елми билик истеһсалы кими бахырды вә инанырды ки, елми тәфәккүр идракын инкишафында сон, һәм дә нормал мәрһәләдир. Бу мәсәләдә о Контла ејни чәркәдә дајаныр вә фәлсәфи, спекулјатив идракы һәгигиликдән мәһрум олан идрак формасы кими биликләр системиндән кәнар едирди. Мах типик позитивист кими инанырды ки, фәлсәфи идрак билавасит дујғулара әсасланмадығына вә онлар үзәриндә гурулмадығына көрә һәгиги идрак һесаб едилә билмәз. Буна көрә дә о, ағлабатмаз вә мә'насыз, јанылма кими идракдан кәнар едилмәлидир. Онун анализ етдији билик формасы—јеканә олараг елмдир.

---

[1] Там же.

[2] Там же.

[3] Там же, с. 22.

[4] Там же, с. 38.

Идракын предмети мәсәләси әслиндә Махын онтолокијасынын билаваситә мәнтиги нәтичәси иди. Дујғунун варлығын онтоложи әсасы кими мүәјјән етмәклә ејни заманда о, идракын предмети мәсәләсини дә һәлл етмиш олурду. О, гејд едилдији кими, психи мүшаһидә илә физики мүшаһидә арасында фәрг гојмурду. Мах егосентрист вә солипсист иди. Дујғу,—јазырды о,—«ејни заманда һәм физики, һәм дә психидир»[1]. Она көрә дә о, идракын предметини дујғулардан, Мәндән кәнарда тәсәввүр етмирди. О, һәтта гејд едирди ки, идракын предметинин Мәндән кәнарда ахтарылмасы гејри-мүмкүндүр. Идракын предметини Мәндән кәнарда ахтармаг,—јазырды о,—«*кенишләндирилмиш* Мән нәзәрдә тутмагдыр»[2]. Онун үчүн харичи вә ја дахили аләми тәдгиг етмәк ејни шејдир, чүнки онларын һәр икиси бир нөгтәдә—дујғуларда бирләшир. «Психи мүшаһидәни мән физики мүшаһидә илә идракын ејни дәрәчәдә мүһүм вә әсас мәнбәји һесаб едирәм»[3]. О ејни заманда әлавә едирди ки, «психини өјрәнмәк үчүн «дахили сејр» кафи дејилдир, о, физикинин тәдгигилә әлагәдә апарылмалыдыр»[4]. Бу кими мүлаһизәләрдән Мах белә нәтичә чыхарырды ки, идракын предмети—физики вә психи олмајан «нејтрал материалдыр» ки, о да дујғу вә ја елемент шәклиндә өзүнү көстәрир. Инсан билијинин әсасында да бу дајаныр.

Билик, Маха көрә, дујғуларын вердији мә'луматларын мүгајисәси вә низамланмасыдыр. Дујғунун вердији билијин мәнбәји нә објектдир, нә дә субјект, о мүштәрәк комплексдир. Бу елә бир базадыр ки, һәр чүр шүбһә вә јанылмадан кәнардадыр, она көрә ки, дујғу фәрд кими мүтләг вә гәтидир; мүтләг вә гәти әсас үзәриндә гурулан идрак, сөз јох ки, гејри-сәһиһлик вә јанылмадан узагдыр. Дујғу вә ја гаврајыш, Маха көрә, предмет керчәклијинин өзлүјүдүр. Дујғу вә ја гаврајыш она көрә мүтләг вә инамлыдыр ки, онларла бу керчәклик арасында фәрг јохдур. Она көрә дә идракы дујғуја мүнчәр етмәк вә ја онунла башламагла әслиндә идрак нәзәријјәси предмети өзү үчүн база сечмиш олур. Бурадан Мах белә нәтичә чыхарырды ки, дујғулара апелјасија идракла предмет керчәклији арасындакы фәрги арадан көтүрмәк, предметлә дүшүнмәк демәкдир ки, бундан да сәһиһ идрак ағласығмаздыр. Дујғулар, Маха көрә, синтез олуна биләрләр; дујғуларын синтезини о «комплекс» адландырырды. Комплексләр ичәрисиндә бир комплекси о, чанлы һәјат, һафизә, хатирә һесаб едирди. Комплекси әмәлә кәтирән елементләр арасында асылылыг мүнасибәти вардыр. Бу мүнасибәт кенетик дејил, анчаг функсионалдыр. Елмин вәзифәсини Мах һәмин функсионал асылылығы тәсвир етмәкдә көрүрдү.

---

[1] Там же, с. 31.

[2] Там же, с. 18.

[3] Там же, с. 28.

Елми билик емпирик базаја малик олмалы вә мәнтиги ҹәһәтдән әсасландырылмаг имканыны өзүндә сахламалыдыр. Буна көрә дә елми идракын мәнтиги әсаслары мәсәләсинә философлар, о ҹүмләдән, позитивистләр биринҹи дәрәҹәли әһәмијјәт вермишләр. Онлар һәмишә мөһкәм инанмышлар ки, һәгигәти әлдә етмәјин јеканә вә үмдә јолу—идрак үчүн мүәјјән едилән илкин мүгәддәм шәртләрдир. Онлар үчүн идрак вә һәгигәт мәсәләси—мүгәддәм шәртләр вә ја башланғыҹ, чыхыш нөгтәси мәсәләсидир. «Елмин ән мүһүм вәзифәси бизим әсасларымызын сынагдан кечирилмәси вә мүдафиәсидир»[1]; мүгәддәм шәртләр—елмин Архимед нөгтәсидир. Она көрә дә Петсолдт дејирди ки, «елмә илкин әсаслар верин», «о артыг јанылмајаҹагдыр»[2]. Махын системи сөзүкедән фундаменти дујғуларда тапырды. Беләликлә, бу систем үчүн дујғу јалныз онтоложи вә гносеоложи база дејил, һәм дә мәнтиги әсасдыр. Елм, Маха көрә, һәмин мәнтиги әсасдан чыхыш едәрәк апарылан тәсвирдир.

Елмдә изаһы тәсвир (дескрипсија) илә әвәз етмәк Јумдан кәлир. Конт, гејд едилдији кими, ону позитивизмин принсипинә чевирир; Мах мәсәләни бир гәдәр дә дәринләшдирир вә дескриптивизми програм кими гәбул едир. Әввәлә, ону гејд едәк ки, тәсвир, әсасән, инҹәсәнәтин методудур; елм ондан истифадә едә биләр, лакин онунла мәһдудлаша билмәз. Тәсвир «нечә?» суалы әтрафында ҹәмләшир, һалбуки изаһ «нијә?» суалынын аргументасијасыдыр. Бу, елми вә фәлсәфәни һеч вахт гане едә билмәз. Буна бахмајараг, Мах елмин вәзифәсини тәсвирлә мәһдудлашдырмаға чалышырды. О инанырды ки, «һеч бир изаһ јохдур, анҹаг там вә садә тәсвир вардыр»[3]. «Бизим үчүн,—јазырды Петсолдт,—һадисәләри тәсвир етмәк даһа мүһүмдүр, нәинки онлары изаһ етмәк»[4]; «Дүнја нәсә елә бир шејдир ки, тәфәккүр она нүфуз едә билмәз. Демәли, о нәсә дүшүнүлмәздир»[5], «бәшәри һәјат зиддијјәтләрдән мәһрум олан дүнја мәнзәрәси јаратмаг кими нәһәнк бир иши јеринә јетирмәк үчүн ифрат дәрәҹәдә гысадыр»[6]. Мах да елә бу инамда иди. Буна көрә дә тәсвирлә кифајәтләнмәји јеканә мүмкүн олан чыхыш јолу һесаб едирди ки, бу да онун скептисизминә ујғун иди. Онун тәсвир методуну Вундт «Махын халис тәсвир постулаты адландырмышды»[7].

«Тәсвир,—јазырды Мах,—фактларын фикирдә дүзәнләнмәсидир»[8]. «Һәтта ганун тәсвирдән һеч нә илә фәргләнмир»[9]. Ганунлар мүәјјән нөв

¹ **Пецольдт И.** Проблема мира..., с. 53.
² **Мах Е.** Популярно-научные очерки, СПб., 1909, с. 196.
³ **Пецольдт И.** Проблема мира ... с. 148.
⁴ **Пецольдт И.** Введение ..., с. 18.
⁵ Там же, с. 14.
⁶ Там же, с. 184.
⁷ **Вундт В.** О наивном и критическом реализме, М. 1910, с. 204—223.
⁸ **Мах Е.** Популярно-научные очерки, с. 196.
⁹ Там же, с. 197.

гајдалардыр ки, онларын тәсвир етмәкдән башга бир имканы јохдур. Ганун дујғуларын синтези вә ја комплексләрдәки елементләрин функсионал асылылығындан башга бир шеј дејилдир. Онун әгидәсинчә, идрак бу комплекси тәсвир етмәклә әслиндә ганунлары дәрк етмиш олур. Она көрә дә, Маха көрә, изаһа һеч бир еһтијач јохдур, әслиндә о—«гыса тәсвирдир». Мах функсионалист иди, јә'ни идракы, бүтүн елмин мәзмунуну функсијаја мүнчәр едирди. О инанырды ки, керчәклијә мәхсус рәнкарәнклик функсијаларда ифадә олунур; она көрә дә елм үчүн «анчаг функсионал мүнасибәт гијмәтлидир»[1].

Е.Махын системиндә функсија анлајышынын хүсуси мә'насы вардыр. Физики вә ја психи олмасындан асылы олмајараг шејләрин, просесләрин, феноменләрин, о чүмләдән, дујғуларын өз функсијасы вардыр. Дујғу керчәклијин өзү гәдәр мүрәккәб вә рәнкарәнкдир. Она көрә дә инсан ондан истифадә едәркән чәтинлик чәкир. Бу чәтинлик онунла әлагәдардыр ки, дујғу керчәклијин өзү кими һәм комплекс һалында, һәм дә фикрин ән кичик елементи һалындадыр. Һәр ики һалда дујғудан истифадә чәтинләшир. Буна көрә дә дујғуларын синтезләшдирилмәси зәрурәти мејдана чыхыр. Ишләмәк үчүн фајдалылыг вә әлверишлилик бу синтезин гаршысына гојулан илкин тәләбдир. Ејнифунксијалы аләтләрин даһа гүдрәтли аләтләрлә бирләшдирилмәси нә гәдәр зәруридирсә, дујғуларын да үмумиләшдирилмәси бир о гәдәр зәруридир. Башга сөзлә, дујғулара гәнаәт етмәдән алынан биликләрдән истифадә чәтинләшир. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн тәфәккүр ишә дүшүр, дујғулары синтезләшдирмәјә башлајыр. Бу просесдә дујғу (елемент) үмумијә чеврилир, бунунла да елементар билик үмуми билијә чеврилир. Тәфәккүрүн бу акты «тәфәккүрә гәнаәт» принсипи адланыр. Мах һесаб едирди ки, тәфәккүрүн функсијасы гәнаәти минимума ендирмәкдир. Буну о елми тәфәккүрүн әсас ганупу һесаб едирди. Бу ганунун маһијјәти ондадыр ки, керчәклик мүмкүн гәдәр садә шәкилдә тәсвир едилмәлидир. Бу садәләшдирмә, јә'ни тәфәккүрә гәнаәт принсипи ифрат үмуми вә универсал категоријалары—сәбәб, субстансија, маһијјәт, «өзүндә шеј» вә с. кими кәнарлашдырмаг имканы верир. Бу кими категоријаларын мәзмуну дујғунун сәһиһлијиндән мәһрум олдуғуна көрә онлар ағласығмазлыг вә абсурд кими системдән кәнар едилир. Махын системинә көрә анлајыш аналитик проседуранын ахырында ја абсурд кими рәдд едилмәли, ја да елми анлајыш кими тәсдиг едилмәлидир. Онун үчүн парадигма—дујғудур: мәзмунунда дујғуја ујғун кәлән шеј варса анлајыш елми анлајыш кими сахланылыр, әкс һалда о, абсурд кими кәнар едилир. Беләликлә, тәфәккүрә гәнаәт принсипи өзү дујғулары методоложиләшдирмәк мәгсәди күдүр. Махын һәгигәт вә јанылма һаггындакы бахышлары да дујғулардан кәнара чыхмыр.

---

[1] Мах Е. Анализ ощущений..., с. 49.

һәгиәт дујғуларын вердијидир. Лакин «изолә едилмиш дујғулар, арзулар, тәфәккүр јохдур»[1]. Бу о демәкдир ки, һәр бир дујғу комплексдир вә ондан ајрылмаздыр. Комплексдә бир елемент дикәриндән һәдләрлә ајрылыр. Бу һәддин нәзәрдән гачырылмасы «јанылманын әсас мәнбәјидир»[2]. Инсанлары јанылмалара апаран– ассосиасијалардыр. Онлар диггәти јајындырыр, нәтичәдә бир ассосиасија дикәрини төрәдир вә ја инсанын диггәтини комплекси әмәлә кәтирән елементләрин һәдләринин бир-бирилә гарышдырылмасына кәтириб чыхарыр. Фантазија вә психи кәркинлик јанылма еһтималыны артырыр. Јанылмалар проблемләрин мүрәккәблијиндән, мәнбәләрин гарышдырылмасындан вә психи һалдан кәлир.

Е.Мах нә гәдәр метафизикадан гачса да, јенә дә сөзүн классик мә'насында дујғуја нејтрал елементә әсасланан метафизик систем гурашдырмалы олмушдур. Бу системин–«дујғуларын метафизикасынын» он јени фәлсәфәнин, хүсусилә неопозитивист тә'лимләрин тәшәккүлүндә әвәзсиз ролу олмушдур. Әбәс дејилдир ки, о заманкы Вјана мүһитиндә Махын фәлсәфәси инчәсәнәт фәлсәфәси кими чазибәдарлыг кәсб етмиш, онун ады исә «дүнјакөрүшүнүн символуна чеврилмишди»[3]. Мах чәзбедичи фәлсәфи систем јаратмыш, өзүнә чохлу ардычыллар вә тәрәфдарлар газанан мүтәфәккир иди. Емпириокритисизмин дикәр корифеји Ричард Авенариус иди.

«Халис тәчрүбә фәлсәфәси». Р.Авенариус.

Емпириокритисизм фәлсәфәси чәрчивәсиндә Р.Авенариус мүстәгил систем – «халис тәчрүбә фәлсәфәси» јаратмышды. Бу систем Махын метафизикасыны тамамлајырды. Мах дујғулара апелјасија јолу илә фәлсәфи-спекулјатив тәфәккүрү елми практикадан кәнарлашдырмаға чалышырды, ејни мәгсәдә Авенариус тәчрүбәјә апелјасија васитәсилә чан атырды. Дүздүр, Авенариусун тәчрүбә анлајышы дујғуларда верилән тәчрүбәдән фәргли иди. Лакин дујғуларын вердији тәчрүбәләрин мәчмусу онун баша дүшдүјү вә әсасландығы тәчрүбәдән башга бир шеј дејилдир. Мах тәчрүбәни дујғунун (елементин) нәтичәси, Авенариус исә һәр чүр идрак васитәсини, о чүмләдән, дујғуну тәчрүбәнин тәркиб һиссәси һесаб едирди. Онларын һәр икиси үчүн елм– интеллектуал фәалијјәтин нормасы вә парадигмасыдыр вә она мүтабиг олмајан билик һәгиги билик һесаб едилә билмәз. Махда бу чүр билик–дујғудан, Авенариусда—тәчрүбәдән истеһсал олунур, башга сөзлә, билик ахтарышы просесиндә онлар бир ногтәдә бирләширләр. Идрак просесинин анчаг бу чүр емпирик, елми билик кими анланылмасы классик фәлсәфәни она мәхсус проблематика

---

[1] Мах Е. Познание и заблуждение. с. 31.
[2] Там же. с. 98.
[3] Нири К. Көстәрилән әсәр, с. 84.

вә категориал апаратла бирликдә тәфәккүрүн «гејри-чидди» формасы кими рәдд едилмәсилә нәтичәләнир. Лакин практикада тамамилә башга, бәлкә дә онлар үчүн көзләнилмәз нәтичә алыныр; һәм Махын, һәм дә Авенариусун фәлсәфәсинин классик метафизик системләрин аналогу олдугу сүбут олунур. Фәрг орасында иди ки, Мах өз системини дујгулардан, Авенариус исә тәчрүбәдән конструксија едирди. Биринчи үчүн дујгу һансы функсијаны јеринә јетирирдисә, икинчи үчүн дә тәчрүбә һәмин функсијаны јеринә јетирирди. Бу болмә халис тәчрүбә фәлсәфәсинин бу кими хүсусијјәтләринин шәрһинә һәср едилмишдир. Әсас диггәт тәчрүбә анлајышынын онтолокија вә гносеолокијасына вә «принсипиал координасија нәзәријјәсинә» јөнәлдиләчәкдир.

Ричард Авенариус (1843—1896) Сүрих университетинин профессору олмуш, чох кәнч јашларындан өзүнүн елми-тәдгигат ишиндә гејри-ади нәте'дада малик олдугуну нүмајиш етдирмишдир. Онун системи «халис тәчрүбә» анлајышы үзәриндә гурулмушдур. «Халис тәчрүбә» анлајышы бу системдә Кантын «халис зәка» анлајышынын аналогу кими көтүрүлүр. Һәр ики һалда систем априор олараг мувафиг анлајышлардан — халис зәка вә халис тәчрүбәдән конструксија едилир. Халис тәчрүбә идејасынын терминин өзүнүн мүәллифи Чемедир. Чемедән сонра бу ифадә мода дүшмүшдүр. «Тәчрүбә» сөзүнүн модасы мүасир фәлсәфәнин ән мүһүм манеәләриндән бирини јаратмышдыр»[1].

Р.Авенариус өз фәлсәфәсини «тәчрүбә нәзәријјәси» вә ја «бәшәри нормаларын үмуми нәзәријјәси» адландырырды. О, тәчрүбәни «өз бинасынын кениш вә дәрин фундаментинә чевирмишди»[2]. Тәчрүбәдән чыхыш едәрәк, гејд едирди Петсолдт, — о «бизим епохаја — тәбиәтшүнаслыг епохасына һәр һансы башга бирисиндән даһа чох көмәк едә биләр»[3]. Тәчрүбәнин тәнгидинә фәлсәфәнин предмети кими јанашма Авенариусун хүсуси хидмәти кими гәләмә верилир. Артыг Декарт, гејд едирди Петсолдт, дүнјанын тәчрүбә кими анланылмасынын әсасыны гојмушду[4]. Авенариус тәчрүбәни бүсбүтүн онтоложиләшдирирди. Онун фәлсәфәси «халис тәчрүбә» идејасы үзәриндә гурулур. Она көрә дә һәр шејдән әввәл бу анлајышын мәзмунунун ачылышы даһа мәгсәдәујгун оларды.

Р.Авенариус өз системини сөзүн әди мә'насында тәчрүбәдән дејил, тәчрүбәнин саф, халис һалындан конструксија етмәјә чалышырды. «Халис тәчрүбә» Кантын «халис зәка» анлајышына ујгун бир шејдир, бахмајараг ки, Авенариус, ашагыда костәрәчәјимиз кими, һеч кими өзүнә «һәмкар» һесаб етмирди. Халис зәка өзүндә вә өзү үчүн мөвчуд олан вә керчәкликдән асылы олмајараг априори идејалар истеһсал едән идрак формасыдыр. Халис тәчрүбә дә өзүндә вә өзү үчүн мөвчуддур, лакин о «халис» она көрә адланмыр ки, өзүндән нәсә истеһсал едир; о халис тәч-

[1] Perry R.B. Realm and Value, p. 445.
[2] Пецольдт И. Введение..., с. 15.
[3] Там же, с. 12.
[4] Пецольдт И. Проблема мира..., с. 88.

рүбә кими она көрә характеризә олунур ки, онда һеч бир һипотетиклик вә ја нәзәрилик јохдур. Киминсә шүурундакы ағач, Авенариуса көрә, тәҹрүбәдир, лакин халис тәҹрүбә дејилдир; гаршымыздакы ағач, ев, ҹиһаз вә с. өзлүјүндә вә өзү үчүн халис тәҹрүбәдир; чүнки бу һалда ҹисимләр, мөвҹуд олан вә ја верилән һәр шеј тәфәккүрәдәк, һәр ҹүр субјектив мөвгејәдәк, һәр һансы бир формада нәзәриләшдирмәјәдәк өзләринин саф һалында мөвҹуддур. Авенариус халис тәҹрүбә дејәркән предмет, әшја, феномен нечә варса еләҹә ону нәзәрдә тутурду. Башга сөзлә, дүнја нечә варса, бу һал дүнјанын халис һалы вә ја халис тәҹрүбәдир.

Р.Авенариус инанырды ки, тәҹрүбәдә верилән шејләр мүәјјән мә'нада субјектив мөвгеләри ифадә едир. О, бу ҹүр тәҹрүбәни гәбул едирди, лакин ону халис тәҹрүбә һесаб етмирди. О инанырды ки, шејләрә фәлсәфи бахыш инсаны һәгигәтдән, демәли, саф тәҹрүбәдән узаглашдырыр. Фәлсәфәни о, поетик ујдурма кими бир шеј һесаб едирди. Вә гејд едирди ки, она имкан вермәмәлијик ки, тәҹрүбәјә тә'сир етсин, јә'ни бизи халис тәҹрүбәдән—өзүндә вә өзү үчүн һәгигәтдән узаглашдырсын. Мүтәфәккир һесаб едирди ки, һәр шеји тәҹрүбәдә дәрк етмәк үчүн тәҹрүбәнин өзүнүн һәгигәти, јә'ни онун халис һалы тапылмалыдыр. Халис тәҹрүбә—«чылпаг тәләбдир», лакин зәрурәтдир. Халис тәҹрүбәни идеал да адландырмаг олар, она көрә ки, тәҹрүбә дејилән шеј објектлә субјектин тәмасындан доғур. Тәмас просесиндә мәним тәмаса кирдијим објектлә сырф нејтрал олаҹағым идеалдыр. Бу идеалда субјект, нечә дејәрләр, објектә һеч бир мүдахилә етмир—ону нечә варса еләҹә дә гаврајыр. Бу идеалда ики ҹүр һәгигәт—објектин вә субјектин һәгигәти јохдур, онда ваһид һәгигәт вар ки, о да халис тәҹрүбәни тәшкил едир. Авенариус инанырды ки, тәҹрүбәјә әсасланан елмләрин өзләри метафизик установкалардан кәнарда дејилдир; фәлсәфәјә кәлдикдә исә, бурада сырф субјективизм һөкм сүрүр. Философлар, нәзәријјәчиләр шејләри, дүнјаны олдуғу кими дејил, өзләри истәдикләри кими көрмәк истәјирләр. Бу сферада шејләрә дејил, онлар һаггындакы «рә'јләр», «мөвгеләр» һөкм сүрүр. Бу јолла әлдә едилән тәҹрүбәнин мәзмуну шејләрин, дүнјанын һәгигәтини ифадә етмир. Бу, корланмыш—субјектин тә'сири алтында олан тәҹрүбәдир. Тәҹрүбәни бу һаллардан тәмизләмәк, онун халис һалыны әлдә етмәк үчүн биринчи нөвбәдә елмләри, сонра исә интеллекти метафизик установкалардан, фәлсәфәдән тәмизләмәк лазымдыр.

Р.Авенариусда тәҹрүбәнин ики нөвү вар: аналитик вә синтетик. Аналитик тәҹрүбә тәҹрүбәнин тәбии, илкин, һамы тәрәфиндән гәбул едилән һалыдыр. Бу ҹүр тәҹрүбә һеч бир кәнар амил тәрәфиндән корланмамыш—һәр ҹүр рә'ј, иддиа, субјектив мөвгедән узаг, предмет керчәклијинә малик тәҹрүбәдир. Халис тәҹрүбә анҹаг онун өзү тәрәфиндән тәсдиг едилә биләр; онун мәзмунунда тәҹрүбәдән башга һеч бир шеј јохдур. Синтетик тәҹрүбә исә сүн'и јолла—тәфәккүр, дүшүнҹә васитәсилә әлдә едилир. Бу ҹүр тәҹрүбәдә субјектив мәзмун олур, јә'ни о халис дејил, синтетикдир.

Р.Авенариусун халис тәчрүбә идејасыны Һекелин «мүтләг руһ» анлајышы илә дә мүгајисә етмәк олар. Онун системиндә халис тәчрүбә мүтләг вә норматив һәгигәтдир; бу чүр тәчрүбә һагтында дүшүнмәк вә ја онун васитәсилә дүшүнмәк предметлә дүшүнмәк вә ја предметин мөвчудлуг ганунлары илә дүшүнмәк демәкдир. Фәлсәфәни Авенариус халис тәчрүбәјә мүнчәр етмәјә чалышырды. О инанырды ки, интеллектуал варлыгда елә сфера вардыр ки, о, халис тәчрүбәнин тәзаһүрү, онун ифадәсидир. Она көрә дә фәлсәфә бу сфераны өзүнә парадигма сечмәклә өзү һәр чүр әсасландырылмамыш мөвгедән хилас олур вә халис тәчрүбәјә говушур. Бу парадигманы о садәлөвһ реализмдә, ади шүурда вә сағлам фикирдә тапырды. Она көрә дә фәлсәфәнин сағлам фикрә дөнүшүнү принсипчә һазырламаг, даһа доғрусу, нүмајиш етдирмәк лазымдыр ки, сағлам фикир—онун метод вә методолокијасы, дүзкүн тәфәккүр вә һәгиги ифадә тәфәккүр просесинә һаким кәсилсин. Авенариус һесаб едирди ки, сағлам фикрин мөвгеји халис тәчрүбәјә ујғун кәлир, демәли, онун шејләрә вә дүнјаја јанашма методу мүтләг һәгигәт--парадигма кими гәбул едилә биләр. Бу инам ону belә бир гәнаәтә кәтириб чыхармышды ки, фәлсәфә шејләрә вә дүнјаја үз чевирмәк, онлары олдуғу кими дәрк етмәк, јә'ни дүнја мәнзәрәсини халис тәчрүбә үзәриндә гурмаг истәјирсә, өз методоложи оријентасијасыны сағлам фикрин метод вә методолокијасы илә әвәз етмәлидир. Бурадан Авенариусун фәлсәфәсинин икинчи мүһүм аспекти—фәлсәфәнин сағлам фикрә дөнүшүнү әсасландырмаг мәсәләси орталыға чыхырды.

Ричард Авенариус позитивист иди вә фәлсәфәјә гаршы Контла башланан һәрәката даһа чидди, даһа аргументасијалы мә'на вермәјә чалышырды. О, фәлсәфи, спекулјатив дүшүнчә тәрзинә дүшмән олдуғуну кизләтмир вә буна көрә дә фәлсәфәнин конструктив аспектини рәдд едирди. Авенариус да, Мах кими, дүнјанын ваһид, там кими дәрки идејасыны ағласығмаз һесаб едир, она көрә дә инанырды ки, системләшдирмә епохасы—архада галмышдыр. Онун инанчына көрә системләшдирмә мә'налы фәалијјәтин нәтичәси дејил, јанылмадан доған иддиадыр. Нә гәдәр парадоксал олса да, позитивистләрдән һеч ким бу иддианын әсассыз олдуғуну сүбут етмәмиш, әксинә, өзләринин практикасы илә метафизика јаратдыгларыны сүбут етмишләр. Авенариус да фәлсәфәни елми практикадан узаглашдырмаг үчүн гејри-елми вә ја елмәдәк тәфәккүрүн—сағлам фикрин метод вә методолокијасына апелјасија етмишдир.

Сағлам фикир, Авенариуса көрә, предмет керчәклијиндән—халис тәчрүбәдән фәргләнмир; о корланмамыш, саф, халис һәгиги тәфәккүрдүр. Тәфәккүрдә сағлам фикрин парадигмасына әсасланмаг—онун нормалары илә дүшүнмәк керчәклијин ганунлары вә ја предметләринин мөвчудлуг принсипләрилә дүшүнмәк демәкдир. Она көрә дә сағлам фикрә дөнүш—халис тәчрүбәјә дөнүш демәкдир. Халис тәчрүбәјә дөнүш

фәлсәфәни тәчрүби, демәли, елми едә, фәлсәфи нәзәри шејләрә вә дүнјаја доғру гајтара биләр. Мүтәфәккир һесаб едирди ки, елм интеллектуал фәалијјәтин нормасыдыр вә буна көрә дә фәлсәфә өзүнү анчаг она анелјасија етмәклә елмиләшдирә биләр. Беләликлә, Авенариус саглам фикрә Махла башланан дөнүшү бир аз да дәринләшдирди. Лакин бу дөнүш фәлсәфәни дүнјаја јахынлашдырмаг дејил, ону дүнјадан кәнарлашдырмаг мәгсәди күдүрдү. Авенариус мәсәләни белә гојурду; фәлсәфә һәгиги вә дүнјәви олмаг истәјирсә, о өзүнү саглам фикирдә һәзм етмәлидир, чүнки о, гејд етдијимиз кими, һәгигилијин вә дүнјәвилијин ме'јарыдыр. Лакин мүтәфәккир е'тираф етмәк истәмирди ки, бу онун мөвгејидир. Бу чүр мөвге илә фәлсәфи идеал – дүнјанын универсал фәлсәфи мәнзәрәсини јаратмаг амачы бир араја сығмыр. Она көрә дә фәлсәфәни антифәлсәфә илә дәф етмәк чәһди һеч нә вермәз. Һекел гејд едирди ки, саглам фикрин һеч бир мүддәасыны елм гејд-шәртсиз гәбул етмир; саглам фикирдә олан вә гејд-шәртсиз кими гәбул едилән мүлаһизәләр онун өзүндән дејил, билавасите елмдән кәлир. Она көрә дә Авенариусун фәлсәфәјә гаршы контраргументасијасы Махынкындан зәиф иди: Мах елмлә фәлсәфәјә гаршы мүбаризә едирди. Авенариус исә гејри-елмлә. Гәрибә бурасы иди ки, саглам фикрә анелјасијаја Авенариус фәлсәфәнин интиллабиләшдирилмәси кими бахыр вә буну өзүнүн хидмәтләринин ән мүһүмү һесаб едирди. Фәлсәфәјә бу чүр мүнасибәт исә фәлсәфә тарихи үчүн нә биринчи иди, нә дә ашағыда көрәчәјимиз кими, ахырынчы.

Р.Авенариус фәлсәфәдә тәзә метод вә методолокија јаратмаг иддиасында олмадығыны билдирирди. О, бир шејә әмин иди: һеч белә бир иши көрмәјә еһтијач да јохдур. Она көрә ки, философларын ишләјиб һазырламаг истәдикләри метод вә методолокија мөвчуддур, инсанлар ондан практик һәјатда чох уғурла истифадә едирләр. Сөһбәт садәловһ реализмдән, ади тәфәккүрдән вә ја саглам фикирдән кедир. Авенариус инанырды ки, саглам фикир өз өзлүјүндә тәчрүбәдир, демәли, һәгигәт вә онун ме'јарыдыр; фәлсәфә саглам фикрә анелјасија етмәклә дүшүнчәнин, фикрин һипотетик һалына дејил, онларын практикасына мүрачиәт етмиш олур. Саглам фикир чәрчивәсиндә јанылма вә гејри-сәһиһлик истиснадыр, чүнки сөһбәт тәфәккүрүн елә һалындан кедир ки, орада инсан тәчрүбәнин ме'јары чәрчивәсиндә дүшүнүр вә данышыр. Бу чүр дүшүнчә тәчрүбәдә сынагдан чыхмыш, тәчрүбәнин инкишафындан доган вә онун ме'јар вә нормаларына ујгун дүшүнчәдир. Саглам фикрә скептик мүнасибәт патоложи тәфәккүр тәрзинин симптомудур. Бу кими мүлаһизәләрдән Авенариус белә нәтичәјә кәлирди ки, саглам фикрә дөнүш фәлсәфи тәфәккүрү мәһсулдар вә сәһиһ едә, фәлсәфәни исә позитив елмә чевирә биләр. Беләликлә, Авенариус коммонсенсизми öз фәлсәфәсинин метод вә методолокијасы кими гәбул етди. Классик фәлсәфи проблематика, онун инанчына көрә, анчаг ади тәфәккүрүн нормалары вә ме'јарлары

васитәсилә ја өзүнүн анласыганлыгыны тәсдиг етдирмәли, ја да абсурд кими рәдд едилмәлидир.

Бизим бахышымыз, јазырды Петсолдт бизи «ади адамын дүнја мәнзәрәсинин садәловһ реалист тәрәфиндән тәсвиринә гајтарыр»[1]. Бу мүлаһизә Авенариусун саглам фикрә дөнүшүнү нәзәрдә тутурду. Сонунчу инанырды ки, дүнјаја вә ја шејләрә тәбии-елми вә ја елмәгәдәрки бахышда елми идракын форма вә васитәләри арасында принсипиал фәрг јохдур. «Идракын бүтүн хүсуси елми формалары вә ја идрак васитәләри елмәгәдәркинин тәкмилләшдирилмәсидир»[2]. Бу о демәкдир ки, ријазијјатын һәр һансы бир нәтичәсини ади функсијаја чевирмәк олар. Тәбии-елми бахыш идракын фундаментал постулатлар системидир ки, елм вә фәлсәфәнин она гајытмасы тарихи зәруррәтдир. Авенариус белә һесаб едирди ки, интројексија бу јолда бөјүк әнкәл иди; ону арадан галдырмаг дүнјанын тәбии һалына гајытмаг, тәфәккүрлә керчәклијин јенидән говушмасы үчүн јолун ачылмасы демәкдир. «Интројексијанын арадан галдырылмасы илә дүнјанын дәјишмәз тәбии һалы бәрпа олунур»[3].

Р.Авенариус «дүнјаја тәбии бахыш» ифадәсини тез-тез ишләдирди. Петсолдтун ифадәсилә десәк, о «јени Авенариус дилиндә данышырды»[4]. Бу дилдә исә «дүнјаја тәбии бахыш» дүнјаја һәгиги бахыш вә ја «тәбии анлајыш» демәкдир. Дүнјаја «тәбии бахыш» — сосиал тәчрүбәдир; о үмуманланмыш дил, һамы тәрәфиндән ишләдилән тәфәккүр тәрзидир. Фәлсәфи бахыш фәрди вә хүсусидир, «тәбии бахыш» — үмуми вә универсалдыр. Кенетик бахымдан «тәбии бахыш» һәр чүр бахышдан әввәл кәлир вә онларын әсасында дајаныр. Саглам фикрә гајыдыш дејәркән дә философ интеллектуал фәалијјәтин илкин — һәлә корланмамыш, саф һалына дөнүшүнү нәзәрдә тутурду. Бунунла о сүбут етмәк истәјирди ки, тарихи просесдә фәлсәфә интерноризасијаја уграмыш, јә'ни харичи аләмдән — објективликдән дахили аләмә — субјективлијә дөнүш етмишдир. Инди фәлсәфәнин мөвгеји әшјаларын, предметләрин мөвгеји дејил, онлар һагтында «рә'јдир». Бу мөвге илә мүгајисәдә саглам фикрин мөвгејинин әшјаларын вә предметләрин мөвчудлуг принсипләриндән фәргләнмәдији ајдын олур. Саглам фикир дүнјаја «нејтрал» көзлә бахыр, о гәрәзсиз вә «партијасыз» мөвгедир. Бунунла философ нүмајиш етдирмәк истәјирди ки, саглам фикрин мөвгеји дахилилик — субјективликдән мәһрумдур. Фәлсәфә дә бу чүр мөвгејә гајытмагла өзү өзүнү екстерноризасија етмиш олур. Бу кими мүлаһизәләрдән Авенариус белә нәтичә чыхарырды ки, дүнјаја, шејләрә тәбии бахыш даһа дүзкүн вә һәгиги мөвгедир; бу бахышы, гејд едирди о, «көрүнүр халис универсал анлајыш кими гәбул

---

[1] Петцольдт И. Проблема мира.... с. 147.

[2] Авенариус Р. Критика чистого опыта. т. 1. СПб.. 1907. с. XVII.

[3] Авенариус Р. Человеческое познание о мире. М.. 1909. с. 84.

[4] Петцольдт И. Введение .... с. 7.

етмәк кәрәкдир»[1]. Сағлам фикир гаршысында сәчдә, онун култу, үмумиjjәтлә, Авенариус тәфәккүрүнә һаким кәсилмишди; бу тенденсиjа онун «Дүнjа һаггында инсан идракы» әсәриндә хүсусилә өзүнү габарыг шәкилдә көстәрирди. Садәлөвһ реализм Авенариуса бир сыра чәһәтдән лазым иди: садәлөвһ реализм, әввәла, халис практисизмдир; тәчрүбәjә апелjасиjа да ону бу чүр практисизмдән узаға апара билмәзди; икинчи, садәлөвһ реализм сырф антиметафизики, демәли, позитивист бахышдыр; бурада да онлар бирләширдиләр; үчүнчүсү, садәлөвһ реализм—прагматик бахышдыр, позитивизмлә прагматизм исә һәмишә бир-бирини тамамламышлар, дөрдүнчүсү, бу, садәчә мода мәсәләси иди; о заманлар сағлам фикирдә философларын чоху тәбии бир бакирәлик, расионал сафлыг, сырф нәзәри фикирдә исә—хүсусилә спекулjатив тәфәккүрдә нәсә бир «хәстәлик», «патолокиjа» олдуғуна инанырдылар. Она көрә дә сағлам фикрә апелjасиjа васитәсилә расионал фәалиjjәтин сафлашдырылмасы идеjасы мода дүшмүшдү. Нәһаjәт, позитивизм, үмумиjjәтлә, сағлам фикир баjрағы алтында формалашмышдыр; бу бир һәрәкат иди вә Авенариус ондан jан кечә билмәзди. Инди көрәк о, тәчрүбәдән нечә метафизик систем гурашдырырды.

И.Петсолдт Авенариусун «Халис зәканын тәнгиди» әсәринә jаздығы мүгәддимәдә көстәрирди ки, бу әсәр дүнjа проблеминә һәср едилмишдир. Илк бахышда «әчаиб» кими нәзәрә чарпан харичи аләмин реаллығы һаггындакы мәсәлә «галан һәр шеjи арха плана сыхышдырмышдыр»[2]. Харичи аләм һаггындакы проблеми Авенариус тәчрүбәjә апелjасиjа едәрәк һәлл етмәjә чалышырды. Бу мә'нада демәк олар ки, тәчрүбә—«фәлсәфи зәкаларын диггәтини» чәлб едән дүнjа проблемидир. Бу проблеми Авенариус тәбии-елми стратекиjадан һәлл етмәjә чалышырды. Она көрә дә «халис тәчрүбәнин тәнгиди» «әсәри башдан аjаға кими, һәтта психолокиjада да тәбии—елмидир»[3]. Авенариус да елә бу чүр дүшүнүрдү; онун үчүн дүнjа вә тәчрүбә бир-бириндән фәргли проблемләр деjилдир. О инанырды ки, философлар дүнjанын фәлсәфи мәнзәрәсини jаратмаға чалышмышлар; онун өзү исә еjни иши тәчрүбәни тәнгид jолу илә һәjата кечирмәjә—дүнjа мәнзәрәсини халис тәчрүбәдән конструксиjа етмәjә чалышыр. Тәчрүбәjә мәхсус универсаллыг, онун әгидәсинчә, белә бир миссиjаны керчәкләшдирмәjә имкан верир. Тәчрүбә онун үчүн елә бир онтоложи базадыр ки, һәр шеj онда кизләнир. «Халис тәчрүбәнин тәнгидинә» киришдә Авенариус гејд едирди ки, бүтүн фәлсәфәни конструксиjа етмәк үчүн фундаментал әсас барәдә дүшүнмәк һәмишә мәним мәгсәдим олмушдур; бу китабда мән һәмин принсипи—«әсаслар әсасыны» тапмышам. Бу—тәчрүбәдир.

---

1 **Авенариус Р.** Человеческое познание о мире. М., 1909, с. 104.

2 **Авенариус Р.** Критика чистого опыта, т. 1, с. VII.

3 Там же, с. VI.

Авенариусун системиндә дүнја вә тәчрүбә бир-бириндән фәргли шеј кими дүшүнүлмүрдү; онлар бир-бириндән ајрылмаздыр. Она көрә онун системиндә «дүнја нәдир?» суалы «тәчрүбә нәдир?» суалына адекватдыр. Варлыг—тәчрүбәдә тәзаһүр етмәк демәкдир; тәчрүбәдә тәзаһүр етмәјән, јахуд тәчрүбәнин елементи кими чыхыш етмәјән шеј јохдур. Тәчрүбәдән кәнар олмаг—халис һечлик, дүшүнүлмәзликдир. «Нечә билмәк олар ки, Х мөвчуддур?» суалы бу системдә бирмә'налы чаваба маликдир: тәчрүбәдән. Авенариус тәчрүбә илә дүнја, тәчрүбә илә әшја, тәчрүбә илә шүур арасында да фәрг көрмүрдү. О инанырды ки, тәчрүбәдән данышмаг вә ја ону анализ етмәк шејләрдән данышмаг вә ја онлары анализ етмәк демәкдир.

Тәчрүбә анлајышынын Авенариусда хүсуси статусу вардыр. Дүнја—халис тәчрүбә, јә'ни субјективликдән тәмизләнмиш халис субстансијадыр. Лакин субстансија дејилән шеј материја, маддилик мә'насында артыг мөвчуд дејилдир. Мүасир елм мовчудаты субстансијадан тәмизләмиш, нәтичәдә халис тәчрүбә галмышдыр ки, ону дујғу һесаб етмәк олар. «Биз көстәрдик ки, мөвчудат дујғуда верилән субстансијадыр; субстансија арадан галдырылыр вә дујғу галыр»[1]. Авенариус үчүн халис тәчрүбә, дујғу вә һәгигәт ејни шејдир. Бунлар сағлам фикрин мүлаһизәләриндә верилир.

Мән,—«Халис тәчрүбәнин тәнгиди»нә киришдә јазырды Авенариус,—Кант зәкасы гаршысында бојун әјирәм, ејни заманда билдирирәм ки, онун тәдгиги мәним вәзифәмә дахил дејилдир. Мән шејләр һаггында көрүшләрин дејил, шејләрин анализи илә мәшғулам; әсәри јазаркән һеч кимә әсасланмамышам вә һеч кими өзүмә һәмкар һесаб етмәмишәм. Авенариус даһа сонра гејд едирди ки, Вунтдан гејри һеч кими өзүнә јахын һесаб етмир, лакин Махын она тә'сирини е'тираф едир. Мәнә диктә едән «шејләрин һөкмран олдуғу дүнјадыр». Она көрә дә билдирирди ки, о, фәлсәфәнин көһнә суалларына чаваб вермәјә чалышмамыш, әксинә, јени суаллар орталыға атмышдыр. «Мәним бурада шәрһ етмәк истәдијим шеј ачыг-ајдындыр». Шәрһ заманы,—јазырды о,—«мән, үмумијјәтлә, партијалардан јухары галхмаг истәмишәм»[2]. Елә бурадача гејд едәк ки, философ бу мүлаһизәдә сәмими дејилдир. Бизи әһатә едән аләмин изаһы мәсәләсиндә, јазырды о, «идеализм тамамилә лабүд нәтичәдир»; дујғуларын физиоложи әсасларыны изаһ едәркән белә идеализм лабүддүр[3].

Тәчрүбә анлајышына Авенариус она мәхсус олмајан универсаллыг истинад едирди. Һәр кәс өз һәјат тәчрүбәсиндән билир ки, тәчрүбә бу вә ја дикәр фәалијјәтин нәтичәсидир. Авенариусда исә тәчрүбә һәрәкәтверичи гүввә, руһ, лакин сәбәб, Һекелин мүтләг руһу вә ја Шопенһауерин

[1] **Авенариус Р.** Философия как мышление о мире ..., СПб. 1912, с. 74.
[2] **Авенариус Р.** Критика чистого опыта, т. I, с. VI.
[3] **Авенариус Р.** Человеческое познание о мире, с. IX.

ирадәси кими чыхыш едир. Мөвчудлуг тәчрүбәдәдир, онун васитәсилә дә һәрәкәт едир. Авенариус тәчрүбәни дар вә кениш мә'нада ишләдирди; сөзүн дар мә'насында тәчрүбә фикирләрин мәчмусудур, кениш мә'насында о, әшја вә әшјалар һагтында фикирләрин мәчмусудур. Тәчрүбә фәлсәфәси үчүн һәр чүр әшја—«тәчрүбә факты» кими мөвчуддур;[1] һәтта ики нөгтә арасындакы дүз хәтт парчасы белә «тәчрүбәдир»[2]. Тәчрүбәдә һагтында мә'лумат верилмәјән шејин мөвчудлуғу һагтындакы мүлаһизә—абсурддур. Ола да биләр ки, әшјаны биз һисс етмирик, лакин тәчрүбәнин структурунда онун дашыјычы елементи вар. Һесаб едәк ки, кентавр мөвчуд дејилдир, лакин кентавр һагтында фикир мөвчуддур вә тәчрүбәдә верилир. Буна көрә дә демәк олар ки, «кентавр тәчрүбә дејил, анчаг кентавр һагтында фикир тәчрүбәдир». Бу исә кентаврын фикир шәклиндә тәчрүбәјә дахил олдуғуну, демәли, онун да тәчрүбә елементи олдуғуну көстәрир. Бу факт сүбут едир ки, «тәчрүбә фикирдән башга бир шеј ифадә етмир»[3]. Авенариус доғрудан да «Авенариус дилиндә данышырды». Онун үчүн әшја, фикир вә ја тәчрүбә ејни шејдир. «Даһа јүксәк һазырлыг сферасында—мәнтиги дилдә» «тәчрүбә» вә «идрак» «әшја» дејилән шејдир (вә ја онун анлајышыдыр)[4].

Р.Авенариус метафизиканын бүтүн категориал апаратынын, дүнја вә инсанын өзү һагтында фикирләринин мәзмунуну дүнјаны, идракы вә мәнтиги тәчрүбәдән һасил едирди. Онун инандығына көрә, материја, заман, мәкан, зәрурәт, тәсадүф, елми анлајышлар системи, нәзәријјәләр, идејалар вә с. тәчрүбәдир. О сүбут едирди ки, һәр бир тәчрүбә нәјинсә мөвчудлуғундан хәбәр верир, һансы бир фикринсә мәзмуну кими чыхыш едир. Хүсуси олараг мәнтиг—тәчрүбәнин мәнтиги, мәнтиг ганунлары тәчрүбәнин тәшкили формаларынын дүзүм гајдаларыдыр. Мәнтигин тәчрүбәдән фәргли структуру мөвчуд дејилдир; мәнтигин структуру вә ону әмәлә кәтирән елементләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини ифадә едән ганунлар тәчрүбәнин структуру вә онун елементләри арасындакы ганунларла ејнидир. Бир сөзлә, мәнтиг вә тәчрүбә мүхтәлиф шејләр дејилдир. Бу мүлаһизә ејнилә дә дүнја илә тәчрүбәнин мүнасибәтләринә аиддир. Тәчрүбәнин мәзмуну илә дүнја арасында Авенариус һеч бир фәрг көрмүрдү. Дүнјаны әмәлә кәтирән шејләрин мәзмуну—тәчрүбәдир, тәчрүбә исә—мәзмун[5]. «Дүнја анлајышы»,—сүбут едирди Авенариус,—фәрди тәчрүбәләрин мәчмусудур; о һәр шеј демәкдир; һәр шеј исә һамынын тәчрүбәси. Она көрә дә «дүнја нәдир?» суалынын бир чавабы вар: фәрдләрин тәчрүбәси. Бүтүн елми анлајышларын мәзмуну—нәзәријјәләр, фәрзијјәләр, бахышлар, һипотезләр, идејалар, мүнасибәтләр, ганун вә ганунаујғунлуглар, һәндәсә аксиомлары вә механиканын принсипләри

[1] **Авенариус Р.** Критика чистого опыта, т. I, с. 283.

[2] Там же, с. 278.

[3] **Авенариус Р.** Критика чистого опыта, т. II, с. 288.

[4] **Авенариус Р.** Критика чистого опыта, т. I, с. 276.

[5] Там же, с. 283—289.

«тәчрүбә кими характеризә олуна биләр»[1]. «Ејнилә дә бизим мәдәниијәтин сәвијјәсиндә тәчрүбә барәсиндә дејилә биләр ки, о һәрәкәтә кәтирән шеј, «руһ», јахуд «ирадә» вә ја «гүввәдир»[2]. Дүнјанын тәчрүбә, тәчрүбәнин дүнја илә ејнилијини әсасландырмаг үчүн Авенариус «принсипиал координасија нәзәријјәси» јаратмышды. Бу нәзәријјәдән о, һәм өзүнүн идрак консепсијасыны, һәм дә онтолокијасыны әсасландырмаг үчүн истифадә едирди.

Петсолдт гејд едирди ки, «халис тәчрүбәнин тәнгидиндә» Авенариус мүгајисәли психолокија вә ја фәлсәфә тарихинин фәлсәфәсини јаратмышдыр. Онун бу китабда етдији мүһүм кәшфләрдән бири психи һәјатын ахын һалында, чәркәләрдә, комплексдә баш вердијини сүбут етмәкдир; психи һәјатын мәзмунунун мәчмусуну о, елементләр вә характерләр групуна бөлүр. Петсолдт бу кәшфи психолокијанын сон сөзү кими гәләмә верирди. Авенариусун өзүнә кәлдикдә, о да бу фикирдә иди ки, онун психоложи консепсијасы, хүсусилә «принсипиал координасија» нәзәријјәси психоложи фикирдә бәлкә дә бир ингилаб јаратмаг имканы верир. Бу нәзәријјә мүәјјән мә'нада тәчрүбәјә апелјасијадан ирәли кәлир. Әкәр тәчрүбә јеканә онтоложи вә гносеоложи база кими гәбул едилирсә, онда инсан вә тәчрүбәнин, шүур вә тәчрүбәнин гаршылыглы мүнасибәти мәсәләси дә башга јердә ахтарыла билмәз.

Тәчрүбә Авенариус үчүн јалныз керчәклијин дәрки дејилди, о һәм дә фикрин дәрки үчүн шәртдир. Она көрә дә «һарадан билирләр ки, фикир нәдир»? суалынын бир чавабы вардыр: тәчрүбәдән. Авенариусун методоложи установкасы беләдир; дүнјаны, шејләри, шүуру, инсаны (Мәни) дәрк етмәк үчүн биз онлары метафизик вә ја нәзәри хурафатлардан тәмизләнмиш бахышла мүшаһидә етмәлијик. Мүтәфәккир дүнјанын нечә варса елә дә гавранылмасынын тәрәфдары олдуғуну билдирирди. «Дүнја нечә варса» принсипи исә нәзәријјәләрин тәһрифедичи бахышларындан, емосијалардан вә тәфәккүрүн өлчүлүб-бичилмәмиш иддиаларындан кәнар олмағы тәләб едир. «Дүнја нечә варса» дүнјаны бизим истәдијимиз кими дејил, ону олдуғу кими изаһ етмәк, көрмәк демәкдир. Бу исә о демәкдир ки, биз дүнјаја нәсә әлавә етмәјәк вә ја ондан котүрмәјә чалышмајаг. Бу мүлаһизәләрин көкүндә тәфәккүрлә керчәклик, објектлә субјект, материја илә шүур, Мәнлә гејри-Мән арасындакы дистансијаны арадан котүрмәк иддиасы дајанырды. Бу мәгсәд һәјата кечирилдикдә, Авенариуса көрә, керчәкликлә тәфәккүр, Мәнлә реаллыг вә с. арасындакы проблем мүһит проблеми кими гаршыда дурур.

Р.Авенариус үчүн мүһит вә тәчрүбә ејни шејдир; мүһитин һиссәләринин мәчмусу, —јазырды о, —«дүнја анлајышыдыр», дүнја исә керчәклији өзүндә тәчәссүм етдирән тәчрүбәдир. «Һәр шеји» билмәк—дүнјаны билмәк, демәли, тәчрүбәдә вериләни анламаг демәкдир. Дүнја —просесдир;

[1] Там же, с. 277.
[2] Там же, с. 274.

процессуаллыг—онун мөвчудлуг үсулудур. Демәли, дүнја мөвчуд олдугча просес гуртармајачагдыр. Бу просеси мүтәфәккир фикрин чәркәләнмәси, нәсә Чемсин «шүур ахынына» охшар бир шеј һесаб едирди. Тәчрүбә, онун фәлсәфәсиндә, һәмин фикир чәркәләринин сонсуз ахыныдыр. Дүнјаны, инсаны вә шүуру дәрк етмәк һәмин чәркәләрин дүзкүн гајдаларыны билмәк, даһа доғрусу, тәчрүбәни анализ етмәји бачармаг демәкдир. Авенариуса көрә һеч бир «дүнја мүәммасы» јохдур, мөвчуд олан проблемләр тәчрүбәнин анализи, онун «охунмасы» илә әлагәдар олан проблемләрдир. Дүнјаја тәбии бахыш бу проблемләри депроблематизасија етмәјә имкан верир. Философ биринчи нөвбәдә «мүһит» анлајышыны өн плана чәкирди.

Инсанын дәјишилмәси үчүн зәрури шәртләрин мәчмусуну Авенариус «фәрди мүһит» адландырырды. Фәрд—мүһитдән кәнарда вә ја онун фөвгүндә дејилдир; фәрд вә мүһит, Мән вә гејри-Мән, бир-бирилә битишикдир; фәрд јохдурса, мүһит дә јохдур, мүһитин олмамасы—фәрдин јохлуғу демәкдир. Фәрдлә мүһит монолитдир, бөлүнмәздир. Фәрди мүһитин дәјишилмәзлијини онун елементләринин дәјишилмәзлији кими анламаг лазымдыр. Бир фәрди мүһит башга бир фәрди мүһитлә әвәз олуна биләр, лакин бу заман елементләрин дәјишмәси зәруридир. Башга сөзлә, конкрет фәрд конкрет шәртләрлә елә бир мүһит әмәлә кәтирир ки, о мүһит микродүнја кими мөвчуд олур. Бу мүһитин өз елементләри вә елементләр арасында гаршылыглы мүнасибәтләрин өз ганунлары олур. Инсан бир мүһитдән башгасына, сонра үчүнчүсүнә вә с. кечә биләр. Мән дә һәмин мүһитин елементи кими чыхыш едир, шүур исә мүһитләрин сонсуз чәркәләнмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Мәнлә мүһитин әлагәсини Авенариус принсипиал, јә'ни бир-бирини шәртләндирән әлагә һесаб едирди. «Принсипиал координасија нәзәријјәсинә» көрә Мән вә мүһит бир-бириндән ајрылыгда дүшүнүлә билмәз, һәм дә онларын вәһдәти шејләрин вә фикирләрин сонсуз чәркәсиндә интеграл һалга тәшкил едир. Мөвчудат—шејләрин вә фикирләрин сонсуз чәркәләридир; «әшјалар вә фикирләр» арасында координасија вардыр, буна көрә дә Мәни мүһитдән—гејри-Мәндән, субјекти објектдән, әшјаны онун һагтындакы фикирдән, фикри керчәкликдән, шүуру материјадан, тәфәккүрү зарлыгдан (тәчрүбәдән) ајырмаг олмаз.

Р.Авенариус јазырды ки, һәр һалда мүһитин мәркәзи елементи һагтында дүшүнмәк олар, чүнки мәһз о, тәчрүбәнин мадди вә мәнтиги әсасыдыр. Мүһит,—јазырды о,—«бизим мүһитдир»[1], јә'ни Мәнлә шејләрин гаршылыглы әлагәсини формалашдыран сферадыр. Мүһит идрак вә ја тәчрүбәнин әсасыны тәшкил етдијинә көрә демәк олар ки, идрак—онда, о да идракладыр. Мүһитлә Мәнин әлагәси елә бил ки, шејләри өз ағушуна алыр. Она көрә дә демәк олар ки, «дүнја Мәндәдир». Бу мүлаһизәни о, мә'налы мүлаһизә һесаб етмәклә өзүнүн солипсист олдуғуна

[1] Там же, с. 16.

ишарә етмиш олурду. Башга чүр ола да билмәз, чүнки мүтәфәккир Мәни мүһитин мәркәзи елементи е'лан етмәклә солипсист олдуғуну бир даһа сүбут етмиш олурду. «Мән»ә бу чүр активлији Авенариус она көрә верирди ки, о мәһз тәчрүбәни формалашдырыр. Она көрә дә онун «дилиндә» «мән тәчрүбәјәм» вә ја «мән тәчрүбәјә мәхсусам» демәк «мән мүһитә мәхсусам» демәкдир. Тәчрүбә илә Мән, тәчрүбә илә әшјалар дүнјасы чулғашмышдыр. Она көрә дә «мән тәчрүбәјә мәхсусам демәк» «тамамилә «Мән» мәним тәчрүбәмдәјәм демәкдир; ағач мәним тәчрүбәмдә јерләшдији кими, мән дә тамамилә ағач мә'насында олдуғу кими өз тәчрүбәмдәјәм[1]. Әкәр мән «тәчрүбәдәјәмсә», онда тәбии ки, мәним шүуруму вә идракымы да башга бир сферада ахтармаға һеч бир лүзум галмыр. Она көрә дә Авенариус билдирирди ки, бүтүн идракы тәчрүбә кими характеризә етмәк олар[2]. Бу онун тәчрүбә анлајышынын гносеоложи анализиндән чыхан нәтичә иди. Әслиндә бу нәтичәни сүбут етмәјә киришмәк дә јерсиздир. Она көрә ки, Авенариус тәчрүбәјә елә бир универсаллыг истинад едирди ки, ону тәчрүбәдә ахтармаг чәтин ки мүмкүн олсун. Мүтәфәккир инанырды ки, тәчрүбә илә идрак ејни шејдир, һалбуки идрак тәчрүбәдән кенишдир. Идракда олан һәр бир идеја, һипотез, елми узагкөрәнлик, тәхәјјүлүн нәтичәси олан мүлаһизәләр вә с. тәчрүбәнин елементи вә ја тәчрүбә һесаб едилә билмәз. Тутаг ки, x—мөвчуд дејилдир, амма онун һаггында тәсәввүр мөвчуддур. Авенариус мөвчуд олмајан шеј һаггында тәсәввүрү тәчрүбә кими гәләмә верирди, һалбуки һәмин тәсәввүрүн вә ја идејанын, тәчрүбә һәлә бир јана галсын, нәзәријјә һалына дүшмәси үчүн чидди елми аргументасијалар лазымдыр. О исә шүурда верилән һәр чүр тәсәввүрү, идејаны, мифи, мүхтәлиф чүр инанчлары, иллүзијалары, нағыллары вә с. тәчрүбәнин структуруна дахил едир вә буна көрә дә әсассыз олараг идракла тәчрүбәнин структурларынын идентиклијиндән чыхыш едирди. Бу ики структур јанашы гојулса, онлар арасындакы фәрг нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә ајдын олар. Авенариус нәзәрә алмырды ки, идракын структурундакы нәзәријјәләр тәчрүбәјә мифләрдән, нағыллардан, инанчлардан, иллүзијалардан, фәрзијјәләрдән вә с. даһа чох јахындыр; лакин нәзәријјәләрдә јашајан идејалар тәчрүби сәһиһликдән вә универсаллыгдан гисмән мәһрум олдугларына көрә һеч ким онлары «тәчрүбә» адландырмыр. Нәзәријјә илә тәчрүбәни, тәчрүбә илә идракы ејниләшдирмәк ади јанылма дејил, стратежи јанылмадыр; бу јанылма бүтүн системин јанлыш бир принсип үзәриндә гурулдуғуна дәләләт едир. Бу јанылма елми узагкөрәнлији тәфәккүрүн структурундан кәнар едир, јахуд елә бир нәтичәјә апарыр ки, инсан һәр бир сәрсәм идејада тәчрүби сәһиһлик олдуғуна инанмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Идракын тәчрүбә илә ејниләшдирилмәси Авенариусу инсанын бејин васитәсилә дүшүнмәмәси—бејнин тәфәккүр органы олмамасы һаггында нәтичәјә кәтириб чыхармышды.

[1] Авенариус Р. Человеческое познание о мире. с. 75.
[2] Авенариус Р. Критика чистого опыта. т. I. с. 278.

Р.Авенариус идрак нәзәријјәсини шүурун, идејаларын, бахышларын, руһи просесләрин анализи дејил, шејләрин анализи кими тәсәввүр едирди. О, мәсәлән, гаврајышы тәчрүбәнин аспекти, тәчрүбәни исә шејләрин, мүһитин өзлүјү—верилән керчәклик һесаб едирди. Шүур, гаврајыш, дујғу, тәсәввүр, тәфәккүр, идеја вә ја бүтүнлүклә идраки вә шүури просесләрин дашыјычысы олан «Мән» мүһитдән вә тәчрүбәдән ајры дүшүнүлә билмәз. Она көрә дә,—изаһ едирди Авенариус,—идракын башланғычы проблемини философлар долашдырмышлар. Идракы дујғулардан башлајанлар да ону зәкадан башлајанлар кими сәһв едирләр; идрак дујғудан вә ја зәкадан, үмумијјәтлә, шүурдан башлана билмәз. Идракы шүурдан башламаг,—јазырды Авенариус,—ону «ахырдан башламаг лазымдыр». Идрак мүһитдән, демәли, тәчрүбәдән башланыр вә инкишаф едир. Идракы просесләрин мәркәзи субјектдә вә субјективликдә, бејиндә дејил, мүһитдәдир. Мәсәләнин бу чүр гојулушуну мүтәфәккир идрак һаггында тарихи һәгигәтин бәрпасы һесаб едирди. О инанырды ки, шүурун вә тәфәккүрүн мәркәзи харичдә—мүһитдәдир. О өз мүлаһизәсини бу чүр әсасландырырды.

М дејир ки,—изаһ едирди Авенариус,—«мәним бејним вардыр»; бу о демәкдир ки, гавранылан шејләрин вә фикирләрин мәчмусу, бејин вә башга һиссәләр дә дахил олмагла «Мәнә» мәхсусдур. Белә чыхыр ки, «Мән» һәм бејнин, һәм дә фикирләрин дашыјычысыдыр. «Мән» мүһитә, мүһит дә тәчрүбәјә дахил олдуғуна көрә һеч ким дејә билмәз ки, фикирләр она мәхсус олан бејин васитәсилә газанылмышдыр вә ја онлар онун бејнинин мәһсулудур. «Мән» бејнин саһиби, онун дашыјычысы кими чыхыш едә биләр, лакин о фикирләрин саһиби вә дашыјычысы кими чыхыш едә билмәз. Она көрә ки, фикир онун дахили аләминин—бејнинин һиссәси вә ја мәһсулу дејил, мүһитин, бејиндән харичдә олан әшјаларын аспектидир. Бир мүһитдән башга бир мүһитә кечид—бир фикирдән башга бир фикрә кечид демәкдир. Демәли, фикри доғуран шеј бејин, тәфәккүр дејил, шејләрин дәјишилмәсидир. Бурадан Авенариус белә нәтичә чыхарырды ки, инсанын бејинлә фикирләшмәси вә бејнин тәфәккүр органы олмасы һаггындакы инам хурафатдан башга бир шеј дејилдир. Бу сәбәбдән һеч дә демәк олмаз ки, «мәним фикрим» «мәним бејнимин фикридир». «Башга сөзлә, бејин нә тәфәккүрүн јерләшдији јердир, нә дә онун отурачағыдыр, нә истеһсалчысы, нә органы, нә дашыјычысы вә ја субстраты вә с. дејилдир»[1];

«*Тәфәккүр* бејнин нә мәһсулудур, нә физиоложи функсијасы, јахуд да ки, үмумијјәтлә, онун һәр һансы бир һалы дејилдир»[2]. Инсанын бејинлә дүшүнмәмәси һаггында Авенариусун мөвгеји белә иди. Һәмин мөвге әсрин орталарына јахын Гәрб фәлсәфәсинин титаник фигурларындан

---

[1] Авенариус Р. Человеческое познание о мире, с. 69.

[2] Там же.

бири олан Л.Виткенштејн тәрәфиндән тәкрарән ачыгланмышдыр. О, мәсәләјә даһа масштаблы јанашырды вә буна көрә дә бу мәсәлә илә әлагәдар аргументасијаны сонраја сахламаг даһа мәгсәдәујгундур. Бурада исә сөзарасы гејд етмәклә кифајәтләнәк ки, Авенариусун әсасландығы тәчрүбәдә белә бир факт мөвчуд дејилдир ки, инсан бејинлә дүшүнмүр вә ја бејин тәфәккүр органы дејилдир. Бунунла белә, биз Ленинин ардынча кедәрәк Авенариусу «башсыз философ» адландырмаг нијјәтиндән узағыг. Тәфәккүр просесинә мүһитин вә фәрди тәчрүбәнин тә'сири, тәчрүбә илә тәфәккүрүн гаршылыглы әлагәси мәсәләси бүгүн елмин стратежи проблеми олараг галдығы һалда, бејинлә тәфәккүрүн мүнасибәти һагтында бу чүр категорик мүлаһизә сөјләмәк ән азы обскурантизм оларды.

Тәчрүбә мүстәсна актуаллыға малик супераншлајышдыр. Онтоложи вә ја гносеоложи системин әсасландырылмасында, үмумијјәтлә, дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсинин јарадылмасында бу анлајыш стратежи әһәмијјәтә маликдир. Бу анлајыша апелјасија фәлсәфәни һәм дә керчәклијә, актуал һәјата јахынлашдырыр. Емпириокритикләрин тәчрүбәјә апелјасијасы онларын фәлсәфәни тәчрүбәнин тәнгидинә доғру истигамәтләндирмәси фәлсәфәдә бир аддым ирәли кетмәк, ону һәјата вә сағлам фикрин метафизикасына јахынлашдырмаг демәкдир. Бунунла белә, онларда нәзәријјә илә тәчрүбә арасындакы фәрг әсассыз олараг арадан галдырылыр ки, бу да дүнјанын фәлсәфи мәнзәрәсинин јарадылмасы кими бир ишә зијан вурур, фәлсәфәнин, үмумијјәтлә, нәзәри тәфәккүрүн тәчрүбәјә мүнчәр едилмәсинә кәтириб чыхарыр. Сағлам фикир чәрчивәсиндә бу стратекија мәгбул һесаб едилә биләр, лакин елм вә фәлсәфә үчүн о зәрәрли бир тенденсија кими иттиһама мәһкумдур.

X фәсил. НЕОТОМИЗМ

XX әсрдә бәшәријјәтин интеллектуал тәкамүлүндә парадоксал просесләр баш верир: тәфәккүр, бир тәрәфдән, аглакәлмәз кәшфләр едир—һәјат, инсанларын дүнјаны көрмә, ону анлама методу вә методолокијасы елмиләшир, дикәр тәрәфдән дә, инсан динә, дини-мистик фәлсәфәјә доғру чидди дөнүш едир. Епоха елмин мистикләшмәси вә мистиканын елмиләшмәси кими тарихдә надир һалларда мүшаһидә олунан бир просес кечирир. Динә, мистикаја дөнүш классик дини вә пантеист тә'лимләрин јарадылмасында вә јајылмасында өзүнү көстәрир. Һәтта ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә белә јени-јени орижинал дини-мистик тә'лимләр јарадылыр. Күтләләр ичәрисиндә бу чүр тә'лимләр даһа чох јајылыр, тәгдир едилир. Чағдаш Гәрбин дини-мистик тә'лимләрини мүфәссәл панорамасыны јаратмаг имкан харичиндәдир. Онларын ичәрисиндә неотомизмин хүсуси чәкиси вә нүфуз даирәси олдугча бөјүкдүр. Буну нәзәрә алараг, бурада һәмин серијадан олан тә'лимләр ичәрисиндә онун шәрһилә мәһдудлашмаға мәчбуруг. Неотомизм—Ватиканын рәсми фәлсәфәси, католик мәсләкли мүхтәлиф тә'лимләрин конгломератыдыр ки, бураја да скотизм, августинизм, суаресизм вә с. дахилдир. Католик мәсләкли тә'лимләр ичәрисиндә апарычы мөвге томизмә мәхсусдур. Буна көрә дә шәрһимизи онун үзәриндә чәмләшдирмәјә чалышачағыг.

Томизм—теjри-ади истe'дад саһиби, Аристотелин әвәзсиз тәфсирчиси вә тәблиғатчысы, католисизмин апарычы фәлсәфи тә'лиминин јарадычысы Фома Аквинскинин (Аквинатанын) фәлсәфәсидир. Аквински универсал зәка иди; о гејри-ади ишкүзарлыға малик бир мүтәфәккир иди. Чәмиси 49 ил јашаса да, 60 чилдлик бир күллијјат гојуб кетмишдир. Аквински 1225-чи илдә Неапол краллығында анадан олмушдур. Монтекассино килсәсиндә дини тәһсил алмыш вә тәрбијәләнмишдир. Сонралар тәһсилини Неопол, Парис вә Көлн университетләриндә давам етдирмишдир. Мүәллимлик фәалијјәти Рома вә Парис университетләри илә әлагәлидир. Әсас фәлсәфи әсәрләри «Summa Teologiae» («Теолокијанын әсаслары») вә әрәб философларына гаршы јаздығы «Summa Rhilosophiae» («Фәлсәфәнин әсаслары»), «Мөвчудлуг вә маһијјәт һаггында», «Дүнјанын әбәдилији һаггында», «Мүбаһисәли мәсәләләр» вә с. Онун Библија вә Аристотелин әсәрләринә јаздығы шәрһләр олдугча гијмәтли мә'хәз вә орижинал тәдгигатлар һесаб олунур. Мүтәфәккир 1274-чү илдә вәфат етмишдир. 1323-чү илдә о мүгәддәсләр сырасына дахил едилмишдир. Мүтәфәккир фәлсәфә тарихиндә «мәләкләр доктору» ады илә дә мәшһурдур.

Неотомизм, онун тәрәфдарларынын әгидәсинчә, «әбәди фәлсәфә»—бәшәри варлығын һәјат пејкидир. Систем гурашдырмаг, дүнјанын һәгигәтини кәшф етмәк бу тә'лимин вәзифәсинә дахил олса да, неотомизм

инсана хидмәт етмәли, онун һәјат вә дүшүнчә тәрзини, ахыр нәтичәдә дүнја вә өзү һаггындакы тәсәввүрүнү сафлашдырмағы вә конкретләшдирмәји өзүнүн әсас вәзифәси һесаб едир. Неотомизм чалышыр ки, инсанларын елми дүнјакөрүшү илә өдәнмәјән интеллектуал тәләбатыны өдәсин —дини дүнјакөрүшү нисбәтән модернләшдирилмиш фәлсәфи дүнјакөрүшү илә тамамласын. Неотомистләрә көрә тәбии, нормал һәјат о һәјат һесаб едилир ки, о, динлә фәлсәфәнин синтезинә әсасланмыш олсун.

Неотомизм, католик философларына көрә, мүасир елмин «дајағы», «әбәди һәгигәтләр» һаггында тә'лимдир. Бу тә'лим фәлсәфәни сөзүн классик мә'насында тәгдир едир, ону мә'насызлыг һесаб едән неопозитивистләрин бахышларыны рәдд едир. Неотомистләр көстәрирләр ки, неопозитивистләр фәлсәфәни идрак просесиндә гејри-ганунилик һесаб едирләр, лакин онлар анламырлар ки, фәлсәфә илә мәшғул олмаг үчүн әввәлчә фәлсәфәни гануни вә ағлабатан һесаб етмәк лазымдыр; фәлсәфәни гануни вә ағлабатан һесаб етмәдән ону иттиһам етмәк әбәс ишдир. Неотомистләр бу принсипдән чыхыш едәрәк, фәлсәфәни мүдафиә вә тәгдир едир, онун инсан һәјатынын әбәди пејки олмасы үзәриндә исрар едирләр. Неотомизм томизмин мүасир формасыдыр.

Томизм, гејд едилдији кими, Ф.Аквинскинин фәлсәфәсидир. Томизм орта әсрин ики апарычы тә'лими олан номинализм вә реализмин, демәли, аристотелизм вә платонизмин синтезидир. Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, Аквински реализмә мејл етсә дә, номинализмә ачыг-ајдын үстүнлүк верирди. Мүтәфәккирин мәгсәди аристотелизмлә христианлыг арасында «көрпү» јаратмаг иди. О, Аристотелин христианлығын әчдады олдуғуну сүбут етмәјә чалышырды. Лакин Аристотелин фәлсәфәси материалист руһа малик иди, о дүнјәвилијинә вә елмилијинә көрә платонизмдән чох фәргләнирди. Бөјүк Стагиритин фәлсәфәсинин бу чәһәти христиан идеологларына хош кәлмирди вә буна көрә дә 1270-чи илдә онун тә'лимини мәһв етмәк һаггында фәрман верилмишди. Бу Аквинатанын өз сағлығында мүгәддәсләр сырасына дахил олмасына чох манечилик едирди. Бу актын онун өлүмүндән 50 ил сонра баш вермәсинин сәбәби дә бунда иди. Лакин заман кечдикчә Аквината ирси вә шәхсијјәти даһа да мә'наланыр, заманын она еһтијачы артырды. Бу еһтијач томизмин дирчәлдилмәсинә вә онун модернизасијасына кәтириб чыхартды.

1879-чу илдә папа XIII Лев «Aeterni Patris» («Өлмәз аталар») енсикликасыны е'лан етди. Бу енсикликаја көрә томизм католисизмин рәсми фәлсәфәси е'лан едилди. Бу дөврдән башлајараг томизмин инкишафында јени мәрһәлә—неотомизм мәрһәләси башланды. Заман кечдикчә неотомизм өзү мүвафиг трансформасијалара уғрады. О өз инкишафы тарихиндә үч әсас мәрһәлә кечирмишдир: 1) 1879-чу илдән 1914-чү иләдәк олан дөвр. Бу дөвр неотомизмин өзүнүтәсдиг мәрһәләси кими тарихә дахил олур; о енинә вә узунуна инкишаф едир, өзүнүтәблиг васитәләри јарадыр, кадрлар вә тәшвигат васитәләри јаратмаг үчүн чидди аддымлар

атыр. Бу мүддәтдә Ватиканда Фома Академијасы, Колндә Алберт Академијасы, Парис, Милан, Лүвен, Инсбург, Торонто, Фрејбург вә б. шәһәрләрдә католик университетләри, Белчикада неотомизм мәркәзи вә с. јаратдылар. Бу мәркәзләр өзләринә мүвафиг мәтбу органлар јарадырлар. Бу мәрһәләнин мәнтиги нәтичәси—неотомизмин бејнәлхалг феноменә чеврилмәсидир; 2) икинчи мәрһәлә 1914-чү илдән 1945-чи илләрәдәк олан дөврү әһатә едир. Һәмин дөвр чох тәлатүмлү, игтисади, сијаси вә идеоложи чәһәтдән чох әлверишсиз бир дөвр иди. Бу дөврдә, јухарыда гејд едилдији кими, сабитләшән дүнјакөрүшә тәсадүф едилмир; фашизм, коммунизм түғјан едир, кечмиш вә мүасирлијин мүтәрәгги идејаларына мејдан охунур, бу чүр идејаларын дашыјычылары физики террора мә'руз галырлар. Лакин неотомизмә тохунулмур вә бу сәбәбдән дә онун тәрәфдарлары өз тә'лимләрини заманын јеканә һаким дүнјакөрүшү кими тәләмә вермәјә чәһд көстәрирләр; 3) мүһарибәдән сонракы илләрдә неотомизмин инкишафында јени мәрһәлә башланыр. Бу истигамәтдә Икинчи Ватикан гурултајынын (1962—1965) хүсуси хидмәти олмушдур. Бу топланты неотомизмин елмә вә мүасир фәлсәфи проблематиканын тәдгигинә доғру јөнәлдилмәси мәсәләсиндә хүсуси актуаллыг кәсб едир. Мәсәлә белә гојулур ки, елм феномени данылмаздыр, дикәр фәлсәфи системләрин дә мәшгул олдуғу проблемләр абсуруд һесаб едилә билмәз. Ч.Бруноја бәраәт верән Ватикан артыг неотомизмин елми проблемләрин фәлсәфи мә'наландырылмасына диггәт јетирмәсини проблем кими ортаға атыр. Бу истигамәтдә атылан аддымларын нәтичәси о олур ки, неотомизм елми кәшфләри һәгигәт кими гәбул едир, феноменолокија, екзистенсиализм, фәлсәфи антрополокија, персонализм вә с. кими фәлсәфи тә'лимләрин проблематикасыны өзүнүнкүләшдирмәјә чалышыр вә бир нөв өзүнү епоханын универсал фәлсәфи тә'лими кими тәгдим етдирмәјә чәһд едир. Популјарлашмаг вә күтләвиләшмәк үчүн бүтүн мүмкүн олан чәһдләр едилир. Неотомистләр бу дөврдә өзләринин тә'лимини Гәрбин апарычы дүнјакөрүшүнә чевирмәјә чалышыр вә бу јолда онлар чох шејә наил олурлар. Үчүнчү дөврүн апарычы сималары Жак Маритен (1882--1973) вә Етјен Жилсондур (1884—1978). Бунлардан әлавә Г.Веттер, Ж.Боһенски, Ж.Леклер, В.Маркосси, К.Фибро, Е.Корет, И.Б.Метз, М.Мүллер, И.Б.Лотс, Де Фриз, Ф.Коплстон, Л. де Рејмекер вә б. неотомизми бу вә ја дикәр чәһәтдән инкишаф етдирирдиләр. Бу дөврдә фашизмә вә коммунизмә гаршы неотомист философларын мүбаризәси, хүсусилә диггәтәлајигдир. Ватиканда јарадылан «Рус институтлары», Фрејбургдакы «Шәрги Авропа институтлары» вә с. марксист-ленинчи идеолокијанын дәф едилмәсиндә хејли иш көрмүшләр. Густав Веттер вә И.Боһенскинин фәалијјәти, хүсусилә тәгдирәлајигдир. Бир сөзлә, мүһарибәдән сонракы мәрһәлә неотомизмә даһа чох зәнкинлик вә шөһрәт кәтирмишдир.

Неотомизм классик типли мүкәммәл бир системдир. Онун өзүнә мүвафиг метафизикасы, идрак нәзәријјәси, етикасы, мәнтиги, естетикасы, антрополокијасы вардыр. Биз охучунун диггәтини үч әсас мәсәләјә— метафизика, гносеолокија вә антрополокија проблемләринә јөнәлтмәјә чалышачағыг. Лакин бүтүн бунларын әсасында бир проблем—фәлсәфә вә илаһијјатын әлагәси мәсәләси дајаныр. Бу мәсәләнин неотомист һәллини нәзәрдән кечирмәдән бу тә'лим һаггында мүкәммәл тәсәввүр әлдә етмәк олмаз, һәм дә мүасир методоложи бахымдан һәмин мәсәләнин нәзәрдән кечирилмәси зәруридир.

Мүасир фәлсәфәнин бүтүн башга чәрәјанларындан фәргли олараг неотомизм фәлсәфәнин тәбиәти, онун маһијјәт вә вәзифәләри һаггында Аристотеллә башланан тәсәввүрү сахламагдадыр. Неотомизм аристотелизмә мәхсус мүһүм мәзијјәтләри өзүндә тәчәссүм етдирән, бир нөв мүасирлијин аристотелизми кими чыхыш етмәјә, классик метафизика проблематикасыны фәлсәфи тәфәккүрүн мәркәзинә чәкмәјә чалышан бир дүнјакөрүшүдүр. Метафизика онда фәлсәфәнин шаһ дамары, онун бел сүтуну олараг галмагдадыр. Әслиндә неотомистләрин метафизикасы аристотелизмин христианлашдырылмыш вариантындан башга бир шеј дејилдир.

Аристотел метафизиканы «биринчи фәлсәфә», илаһи елм адландырырды. Аристотел фәлсәфәни «јарадычылыг сәнәтинин алиси»[1] һесаб едирди; фәлсәфә, онун фикринчә, «шејләрин һәгиги маһијјәтләрини көрүр»[2]. Бөјүк Стагирит көстәрирди ки, бүтүн елмләр көзәлдир, лакин ондан көзәл вә вачиб елм мөвчуд дејилдир. Онун системиндә фәлсәфә елмләрин ијерархијасыны тамамлајыр, онда илаһилијә мәхсус јер тутур. Метафизикаја бу чүр мүнасибәт неотомистләрдә дә сахланылыр. Онлар үчүн метафизика фәхри, имтијазлы, «елмләрин анасы» олараг галыр. Метафизикаја неотомист мүнасибәт чох јеринә дүшмүшдүр. XVII әсрдән башлајараг Гәрбин фәлсәфи тәфәккүрү үчүн «метафизика практики олараг һәр чүр е'тимады итирмишдир»[3]. Инди вәзијјәт дәјишилмишдир. «Метафизиканын тахтдан салынмасы» кет-кедә онун «интибаһы» илә әвәз олунур[4]. Бу дөнүшдә неотомистләрин аз хидмәти јохдур. Неотомизм башга фәлсәфи тә'лимләрдән фәргли олараг, һәлә дә метафизиканы «елмләр елми», фөвгәлелм һесаб едир. Неотомист системләрдә натурфәлсәфә вә метафизикаја илаһи мүдриклик кими бахылыр. Онлар үчүн метафизика һәгиги фәлсәфәдир. Метафизика һаггында неотомист тә'лими нәзәрдән кечирәркән бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирилмәлидир ки, неотомистләр метафизиканын тәбиәти, маһијјәт вә с. һаггында јени шеј демир, метафизик фәалијјәтин јени параметрләрини көстәрмирләр. Башга сөзлә, онлар үчүн «метафизика нәдир?» суалына чаваб вермәк әсас мәсәлә дејилдир: Аристотелин бу суала чавабы онлары тә'мин едир.

[1] **Аристотель.** Соч., т. 3, с. 67.
[2] Там же, с. 69.
[3] **Маркс К., Энгельс Ф.** Соч., т. 2, с. 140—141.
[4] **Юлина Н.С.** Проблема метафизики в американской философии, с. 3.

Демәли, онлар үчүн метафизиканын тәбиәт вә маһијјәтинин јенидән анлашмасы вә изаһындан сөһбәт кетмир, онун предмети дә ајдындыр, чәтинлик төрәдән методоложи проблем—христианлығын мөвчудлуг һаггындакы тә'лими—теолокија илә метафизиканын ортаг нөгтәсини тапмаг, онлар арасында узлашма саһәсини мүәјјән етмәкдән ибарәтдир. Бу нөгтәни тапмаг үчүн неотомистләр теолокија илә метафизиканын проблематикаларынын бир-бирилә дахилән вәһдәт тәшкил етдијини сүбут едирләр. Бу һеч дә тәсадүфи дејилдир, чүнки фәлсәфә илә теолокија арасында «баланс» һәмишә гејри-сабит олмушдур. Метафизиканын баниси Аристотелин өзүндә теолокија «биринчи фәлсәфәнин синоними иди»[1]. Томизм вә неотомизмдә теолокија илә фәлсәфәнин, о чүмләдән теолокија илә метафизиканын һүдудлары бир-бирилә елә чулғашмышдыр ки, онлары ајырмаг чох чәтиндир.

Фәлсәфә илә теолокијанын, елмлә теолокијанын мүнасибәтләрини мүәјјән едәркән неотомистләр Аквинскинин һәгигәтин икили консепсијасына әсасланырлар. Бу консепсијаја көрә теоложи вә бәшәри һәгигәтләр вардыр: теоложи һәгигәтләр әбәдидир, мүтләгдир вә Аллаһдан кәлир, бәшәри һәгигәтләр кечичидир, мүвәггәтидир вә инсанла әлагәдардыр; теоложи һәгигәтләр Аллаһын, бәшәри һәгигәтләр зәканын, шејләрин һәгигәтидир. Буна ујғун олараг теолокијаја елмләрин ијерархијасында ән јүксәк јер мәхсусдур. Фәлсәфәјә икинчи дәрәчәли әһәмијјәт верилмәси, она «кәниз» кими бахылмасы да бурадан кәлир.

Неотомистләр Аквинскинин, умумијјәтлә орта әср тәфәккүрүнүн белә бир принсипини әлдә рәһбәр тутурлар ки, «фәлсәфә—илаһијјатын кәнизидир». Бу, хүсусилә метафизикаја аиддир: онун, неотомистләрә көрә, јашама һаггы вардыр, лакин сон сөз, мүгәддәслик, мүтләг һәгигәт анчаг теолокијаја мәхсусдур. Буна көрә дә метафизика анчаг кәниз кими онун јанында вә ондан асылы һалда мөвчуд вә зәрурудир. Метафизика анчаг о заман мәһсулдар вә зәрури олур ки, о, теолокија илә өзүнүн тәмас сферасыны дүзкүн мүәјјән едир. Әкс һалда хаос вә анлашылмазлыг алыныр ки, бу да метафизиканы сөз ојунуна чевирир. Бу сәбәбдән неотомистләр фәлсәфә-теолокија дихотомијасыны биринчи дәрәчәли методоложи проблем һесаб едирләр.

Мүасир методоложи фикирдә неотомизм чидди бир анлашылмазлыг төрәдир. Бу анлашылмазлыг онунла әлагәдардыр ки, фәлсәфә өзүнү елмлә мүгајисә етдији, проблемләрин һәллинә елми јанашманы өзүнүн һәгигәти вә зәрурәти һесаб етдији һалда, неотомизм ону динә вә теолокијаја доғру јөнәлдир, фәлсәфи һәгигәти дә бу јолда ахтарыр. Неотомистләр мәсәләнин бу чүр гојулушу илә разы дејилдирләр. Онлар инанырлар ки, фәлсәфә өзүнү елмлә дејил, теолокија илә мүгајисә етмәлидир. Беләликлә, мүасир методоложи фикрин чох актуал проблеми олан фәлсәфә—елм дихотомијасына гаршы онлар фәлсәфә-теолокија дихотомијасыны гојурлар.

[1] **Соколов В.В.** Средневековая философия. М., 1979, с. 346.

Фәлсәфә—елм дилеммасы методоложи бир проблем кими өз һәллини көзләјир. Лакин бир шеј ајдын вә гәтидир: дилемманын тәрәфләриндән биринин дикәриндә һәзм едилмәсиндән сөһбәт кедә билмәз. Мәсәләјә бу бахымдан јанашылдыгда елм вә фәлсәфә өз нисби мүстәгиллијини сахламагла бәрабәр, ејни заманда бир-бирини гаршылыглы шәкилдә зәнкинләшдирир вә үмуми мәгсәдә—керчәклијин дәрк едилмәсинә наил олмаг үчүн өз сә'јләрини бирләшдирмәли олурлар. Беләликлә, фәлсәфә—елм дилеммасынын ағыллы вә дүзкүн һәллиндән елм вә фәлсәфә, инсан удмуш олур.

Фәлсәфә—елм дилеммасынын мејдана кәлмәси вә инсанын һәмин дилемманы һәлл етмәјә доғру көстәрдији һәр бир чәһд гәти шәкилдә сүбут едир ки, бу ики тәфәккүр формаларынын бир-биринә јахынлашмасы—фәлсәфәнин елмиләшмәси вә елмин фәлсәфиләшмәси програмы үчүнчүнү—теолокијаны истисна едир.

Елмин вә елми фәлсәфәнин теолокијаны истисна етмәси халис нәзәријјә мәсәләси дејилдир. Емпирик елмин, материалист фәлсәфәнин, нәһајәт, ичтимаи практиканын тарихи тәкзиболунмаз сурәтдә сүбут едир ки, елмилик идејасы илә теолокија бир араја сығмаздыр. Лакин мәсәләнин башга бир чәһәти дә вардыр: бу да онунла әлагәдардыр ки, фәлсәфә дини, теоложи чәһәтләрә маликдир, бу исә анчаг онун јалныз бир чәрәјанына мәхсус олан кејфијјәтдир; дини-теоложи чәһәт фәлсәфәдә елә бир партијаја мәхсусдур ки, онда фәлсәфә «өзү өзүнә чәкилмишдир», һәр шејдә «тәрсинәлик», «нечә дејәрләр, мә'насызлыг нечә варса», елә дә онун нәсибидир[1]. Бу чәрәјан идеализмдир. Неотомизм, ашағыда көстәрәчәјимиз кими, материализм вә идеализмдән «јүксәјә» галхмаға чәһд едир, «фәлсәфә» дејәркән онун фактик олараг икијә бөлүнмәсини нәзәрә алмыр; о философлуг етмәјин јеканә нөвүнү—идеализми, конкрет дејилсә, неотомист тәфәккүрү бүтүнлүклә фәлсәфә анлајышынын мәзмун вә мә'насы һесаб едир. Бу бахышдан чыхыш едәрәк неотомистләр белә бир тәләб ирәли сүрмүшләр ки, куја фәлсәфә өзүнүн мүддәаларыны, өз һәгигәтини елмлә дејил, теолокија илә тутушдурмалыдыр; фәлсәфә онун васитәсилә јохланылмалы вә тәсдиг едилмәлидир. Бунунла да, методоложи фикирдә онлар фәлсәфә—теолокија дилеммасыны дирчәлтмәјә чәһд едир, теолокијаны фәлсәфәнин өзидракы е'лан едирләр.

Фәлсәфә—теолокија дихотомијасы јени шеј дејилдир. Орта әсрләрдә дини идеолокијанын һаким олдуғу дөврләрдә бу дихотомија актуал иди. Фәлсәфә «кәниз» симасында белә динлә, теолокија илә мүбаризәсини давам етдирир, өз мөвчудлуғуну горујуб сахлајырды. Лакин ичтимаи практика, елми вә материалист фәлсәфи фикрин тәрәггиси теолокијанын гејри-елми маһијјәтини үзә чыхармыш вә бунунла да теолокија—фәлсәфә дихотомијасыны кәрәксизләшдирмишдир. Теолокијанын-дихотомијанын

---

[1] **Маркс К., Энгельс Ф.** Из ранних произведений, М., 1956, с. 79.

бир тәрәфинин мәзмунсузлуғунун дәрк едилмәси фәлсәфәнин әл-голуну ачмыш, онун өзидрак просесинин дәринләшмәсинә сәбәб олмушдур; сүбут олунмушдур ки, фәлсәфә анчаг елм васитәсилә өз идеалына јүксәлә, елмә кедән јолда өзүнү дүнјәвиләшдирә биләр. Елм вә дин барышмаз олдуғундан, елми фәлсәфә илә теолокијанын әлагәсиндән сөһбәт кедә билмәз. Буна көрә дә фәлсәфә—теолокија дихотомијасы сахтадыр вә она фәлсәфи шүурун өз инкишафында кечилмиш јол кими бахылмалыдыр. Неотомистләр исә һәмин дихотомијаны актуаллашдырмағы өзләринин үмдә вәзифәси һесаб едирләр. Онлар иддиа едирләр ки, фәлсәфәнин һәгигәти—онун елмә, ирәлијә доғру инкишафы дејил, керијә, теолокијаја гајытмасындадыр. Она көрә дә фәлсәфә керијә гајыдараг, динә вә теолокијаја хидмәт етмәлидир. «Керијә, Фомаја доғру!» шүарынын да мә'насы бундадыр.

Неотомизм халис теолокија, илаһијјат дејилсә дә, о өз гаршысына теоложи мәгсәд гојур вә бу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн фәлсәфәни вә елми динә, дини инама хидмәт етмәјә доғру јөнәлдир. Онун тәрәфдарлары әминдирләр ки, теолокијанын јалан һесаб етдији һеч шеј фәлсәфә, һәтта елм үчүн һәгиги ола билмәз. Жилсон гејд едирди ки, кәниз, ага олмаса да, о евә мәхсусдур вә буна көрә дә ев нә гәдәр мөвчуддурса, кәниз дә бир о гәдәр она хидмәт етмәлидир. Бу мә'нада фәлсәфә дини рөвнәгләндирмәли, она хидмәт етмәлидир, о өз фәалијјәтиндә һәмишә теолокијанын һимајәсинә еһтијач дујур. Бурадан Жилсон белә бир нәтичә чыхарыр ки, куја фәлсәфә теолокијасыз кечинә билмәз. «Фәлсәфәнин өзүнүн теолокијанын рәһбәрлијинә еһтијачы вар. Ахы зәка өз камиллијини инамда тапыр»[1]. Дејиләнләрдән көрүндүјү кими, неотомистләр фәлсәфәни теоложиләшдирирләр. Онлар фәлсәфәни елмә доғру инкишаф етдирмәк әвәзинә, теолокија васитәсилә онун мөвчудлуғуну горху алтына алырлар. Белә бир бахыш теолокијанын гујруғунда сүрүнмәји, она мүт'и бир «кәниз» олмағы фәлсәфи тәфәккүрүн мүстәгиллијиндән вә универсаллығындан үстүн тутур ки, бунунла да сағлам фикир разылаша билмәз.

Фәлсәфә вә теолокија бир-бириндән асылы шәкилдә фәргләнән фәалијјәт формаларыдыр. Фәлсәфә емпирик фактлара, реал керчәклијә әсасланыр вә өз мүлаһизәләрини һәмишә мәнтиги дәлилләр васитәсилә сүбута јетирир. Фәлсәфәнин һәгигәти—реал керчәклијин һәгигәтидир. Теолокија—илаһијјат исә дини инама әсасланыр; о бу вә ја дикәр динин инам һаггында тә'лимидир. Теолокија өз мүлаһизәләриндә практикаја дејил, анчаг схоластикаја әсасланыр. Буна көрә дә фәлсәфәни теолокија илә мәһдудлашдырмаг, ону сонунчудан асылы вәзијјәтә салмаг фәлсәфи тәфәккүрүн азадлығыны вә мүстәгиллијини мәһв етмәк демәкдир. Бу да өзүнүн негатив нәтичәләрини һәр шејдән әввәл метафизикада, онун проблемләринин һәллиндә көстәрир.

---

[1] Klocker H.R. Thomism and Thought, N.Y. 1960, p. 275.

Метафизика неотомистләрдә «өлү спекулјасијадыр», о «христиан инамынын астанасыны тәшкил едир»[1]. О—идракын шејләрдән Аллаһа доғру һәрәкәтидир; шејләрин, емпирик реаллығын кечичилији вә иллүзјорлуғу метафизиканын гејри-сәһиһлијини сүбут едир. Теолокија исә Аллаһдан шејләрә доғру кедишдир. Буна көрә дә һәгигәт, әбәдилик, сәһиһлик анчаг она мәхсусдур. Метафизика фөвгәлһисси вә фөвгәлтәбии елмдир. Онун проблемләри теоложи проблемләрә чох јахындыр; буна көрә дә бир сыра принсипиал мәсәләләрдә онлар арасында паралеллизм мөвчуддур. Неотомистләрин бә'зиләри метафизиканы «тәбии теолокија» һесаб едирләр. «Тәбии теолокија» кими метафизика да маһијјәтләр, илкин принсипләр—илкин сәбәбләр һагтында тә'лимдир. Метафизика мөвчудлуг, варлыг, мөвчудат, маһијјәтләр вә с. өјрәнир. Теолокија да тәгрибән бу чүр проблемләрлә мәшғул олур. Буна көрә дә өз әһәмијјәти вә самбаллығына көрә метафизика анчаг теолокија илә мүгајисә едилә биләр. Бунунла белә, неотомист метафизиканы халис теолокија адландырмаг әсла һәгигәтә ујғун дејилдир. Неотомистләр метафизика васитәсилә варлығын мәнзәрәсини јаратмаға чалышыр вә әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, анчаг сон мәрһәләдә метафизиканын теолокијадан асылы олдуғуну ирәли сүрүрләр. Лакин онда христианлығын мөһүрү чох ајдын шәкилдә һисс едилир.

«Католик инамы Конститусијасында» дејилир: «Материјадан кәнарда һеч бир шејин олмадығыны тәсдиг едәнләр лә'нәтә кәлсинләр», «һәгиги метафизика дејә биләр: мәним сәлтәнәтим бу дүнјада дејилдир»[2], дејә Маритен јазырды. Бу ики мүлаһизә дахилән сәсләшир—онларын һәр икиси мадди варлыг харичиндә илаһи бир варлығын гәбул едилмәсини тәләб едир. Демәли, неотомист метафизика чыхыш моменти олараг өзү өзүнүн сәбәби кими көтүрүлән материјаны дејил, илаһи варлығы—Аллаһы гәбул едир.

Неотомист метафизика һесаб едир ки, Аллаһ илкин, јеканә мөвчудлугдур; о сәбәбләр сәбәби, халис руһ, «халис форма» кими мөвчуддур. «Халис форма» вә халис маһијјәт неотомистләр үчүн ејни шејдир; онларын һәр икиси—руһдур. Бунунла белә, онлар материјаны, реал варлығы унутмур вә ја Беркли тәки онлардан имтина етмирләр. Неотомистләр варлығы бүтүн чаларлары илә гәбул едир, ону анчаг креасионизм бахымындан изаһ едирләр. Бу бахыша көрә илкин варлыг Аллаһа мәхсусдур, лакин о, ејни заманда мадди варлығы да төрәтмиш, јаратмышдыр. Аллаһын төрәмәси шәклиндә олса да, мадди варлыг мөвчуддур, онун өзү вә аксиденсијалары дәрк вә изаһ едилмәлидир.

Креасионизмдә маһијјәт—мөвчудлуг дихотомијасы Аллаһ—дүнја дихотомијасы илә әвәз едилир. Бу тә'лимә көрә Аллаһ һәр шејин сәбәби, онун јарадычысы кими мөвчуддур; вар олмаг—Аллаһда олмаг, Аллаһ

[1] Соколов В.В. Көстәрилән әсәр, с. 349.

[2] Долгов К.М. Диалектика и схоластика. М., 1983, с. 15.

тәрәфиндән јарадылмаг демәкдир. Варлыг, бу мә'нада мүтләгә—Аллаһа имманентдир. Буна көрә дә неотомистләр варлыг дејәркән һәгиги варлығы (Аллаһы) вә аналожи варлығы—Аллаһын төрәмәси олан варлығы нәзәрдә тутурлар. Аллаһ шејләри, дүнјаны јарадаркән «өзүнәохшар» типләр јарадыр. Аллаһ өзү халис маһијјәт, руһ кими мөвчуддур, о актуал, мүтләг варлыгдыр. Онун төрәмәси олан һәр шејдә дә Аллаһын «охшарлығыны» көстәрән руһ вә ондан фәргли олан шеј—чисим вардыр. Неотомистләр мәһз бу мә'нада бүтүн мөвчудатда аналожи варлыг—Аллаһаохшар варлыг тапырлар. Она көрә дә аналожи варлыг һагтындакы тә'лим «неотомист метафизиканын нүвәсини тәшкил едир»[1]. Белә бир варлыг, неотомистләрә көрә, нә халис материјадыр, нә дә халис шүур, о, онларын һәр икисинин вәһдәтидир. Беләликлә, неотомист метафизика әслиндә дуалист метафизикадыр. Аллаһы вә варлығы гәбул етдијинә көрә бу тә'лим дуализмдир. Лакин даһа ирәли кетдикдә, бу тә'лимин монист характери—објектив идеализми мејдана чыхыр.

Неотомист метафизиканын монизми онунла изаһ олунур ки, бу тә'лим Аллаһы халис руһ, илкин вә јеканә варлыг һесаб едир. Лакин Аллаһа јарадычылыг гүввәси хасдыр, о јарадычы варлыгдыр. Материја, мадди варлыг Аллаһын өз јарадычылығынын нәтичәсидир. Материја, дүнја, мадди варлыг, физики објектләр мөвчуддур, лакин онлар руһи субстансијанын мәһсулу, ондан төрәмә, јаранма кими мөвчуддур. Неотомизмин онтоложи дуализминин мә'насы да бундадыр.

Илаһи варлыг, онтоложи дуализмә көрә, әзәлдән мөвчуддур, о верилир, мадди варлыг, материја исә јарадылыр. Илаһи варлыг анчаг маһијјәт вә ја илкин сәбәбдир; мадди варлыг исә маһијјәтлә мөвчудлуға бөлүнүр. Илаһи варлыг—теолокијанын, мадди варлыг—метафизиканын предметидир. Теолокија вә метафизика һәр икиси ејни мәгсәд күдүр. Лакин онлар арасында фәргли чәһәтләр дә вар: метафизика анчаг теолокија васитәсилә илаһи варлыға јүксәлә биләр, теолокија исә илаһи варлығы билаваситә өзүнүн предмети һесаб едир. Башга сөзлә, теолокијанын предмети маһијјәтлә бәрабәр мүтләг варлыг, метафизиканын предмети исә—маһијјәтлә мөвчудлуғун вәһдәти, төрәнмә, јаранма варлыгдыр. Лакин мүтләг варлыгла төрәнмә варлыг арасындакы «аналокија» теолокија илә метафизика арасында мүштәрәк нөгтәни тәшкил едир вә онлары бир-биринә јахынлашдырыр. Бу «аналокијадан» чыхыш едәрәк, неотомистләр сүбут едирләр ки, Аллаһ һәр шеји өзүнәбәнзәр—өз «аналокијасы» әсасында јаратдығына көрә керчәкликдә онун «көлкәси» олмајан һеч шејә тәсадүф етмәк олмаз. Аристотел метафизикасынын мүтәрәддид, јарыидеалист характери дә бурада онларын көмәјинә кәлир.

Аристотел варлыға материја илә форманын, потенсиал варлыгла актуал варлығын, имканла керчәклијин вәһдәти кими бахырды. Онун үчүн

---

[1] Современная буржуазная философия и религия, с. 278.

материја халис потенсијадыр, о әталәтдәдир, инкишаф, дәјишмә вә һәрәкәт анчаг формаја мәхсусдур. Мүтләг әталәт вәзијјәтиндә олан материјадан формаја доғру һәрәкәт вардыр, лакин онун мәнбәји материјада дејил, формада вә ја «илк тәкандадыр». Форманын активлији һәрәкәтин мәнбәји, онун сәбәбидир. Аристотелин «формалар формасы»—халис форма һаггындакы тә'лимини неотомизм халис форма вә ја маһијјәт һесаб едилән Аллаһ һаггындакы тә'лимлә әвәз едир. Неотомистләр шејләри, дүнјаны маһијјәтлә мөвчудлуғун, материја илә форманын вәһдәти һесаб едирләр. Һәр бир шејин, бүтүнлүклә варлығын маһијјәти вә формасы—руһидир, мөвчудлуғу вә субстраты—мадди. Аллаһа аид олан варлыгда мөвчудлугла маһијјәт, форма илә маһијјәт вә ја сәбәблә маһијјәт ејнидир; јарадылма варлыгда исә мөвчудлуг маһијјәтдән, материја формадан вә с. фәргләнир. Илаһи варлыг—трансендент реаллыгдыр. Ону анчаг вәһјлә сезмәк олар, ади идракын васитәләри анчаг мадди варлығы—материјаны дәрк етмәјә имкан верир. Дәркетмә просеси дүнјаја мәхсус универсал гуруму, гајда-мизаны мејдана чыхармалыдыр. Идрак анчаг ону дәрк етдикдә өз камиллијинә јүксәлир. Бунун үчүн о, шејләрә мәхсус спесификлији үзә чыхармалыдыр. Мадди варлыг, мөвчудлуг—емпирикдир вә буна көрә дә онлары емпирик васитәләрлә дәрк етмәк олар; илаһи варлыг, илкин сәбәбләр, маһијјәтләр, Аллаһ исә трансендентдир. Буна көрә дә сонунчулары анчаг вәһј вә ја илаһи интуисија илә сезмәк олар. Варлыг, неотомистләрә көрә, тәкчә вә үмуми шејләрә—тәкчә вә универсалиләрә (реалиләрә) бөлүнүр. Тәкчә илә үмуминин гаршылыглы әлагәси мәсәләсиндә онлар чох мүтәрәддид, еклектик мөвге тутурлар. Онларын бу чүр мөвгеји орта әсрләрин фәлсәфи практикасына сығмыр.

Мәсәлә бундадыр ки, орта әсрләрдә варлығын тәбиәти, тәкчә илә үмуминин мүнасибәти мәсәләси әтрафында кедән мүбаризә номинализмлә реализм арасында кедән мүбаризәнин өзәјини тәшкил едирди.

Ф.Аквинскинин онтоложи бахышынын мә'насы бу чүр ифадә олуна биләр: Аллаһ мөвчуддур, бирдир вә руһ өлмәздир. Аллаһын мөвчудлуғу «халис форманын» мөвчудлуғу кими гәбул едилир. Онда Аллаһын мөвчудлуғу—«халис активлијин» (actus purus) фәалијјәти һесаб едилир. Бу чүр активлик ејни заманда һәм маһијјәт, һәм дә мөвчудлугдур; бу сәвијјәдә маһијјәт вә мөвчудлуг дилеммасы һисс едилмир. Лакин сонракы мәрһәләләрдә—дүнјанын вә маддилијин јарадылмасы просесиндә форма өз халислијини итирир—материја илә әлагәләнир. Форма илә материјанын әлагәси нәтичәсиндә материја—шүур, маддилик—руһилик кими дилеммалар јараныр, чисманилик мејдана кәлир. Бу мәрһәләдә артыг мөвчудат материја вә формадан ибарәт олур. Ф.Аквински материјаја халис потенсиаллыг кими бахырды; халис потенсиаллыг кими материја форманын—халис активлијин нәтичәсиндә актуаллашыр. Мадди сферада мөвчудат да материја илә форманын—халис потенсиаллыгла халис актуаллығын синтези кими өзүнү көстәрир. Бу кими мүлаһизәләрдән Аквината белә нә-

тичә чыхарырды ки, форма маддилик—чисманилик мәрһәләсиндә төрәдичи сәбәбдир.

Варлыға Аквината Аристотел стратекијасындан јанашырды. Аристотел тәкчә илә үмуминин диалектикасында долашыр, онларын гаршылыглы мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирди; бунунла белә о, номинализмә даһа чох мејл едирди. Аквински дә елә бу мөвгедә иди; ону халис номиналист һесаб етмәк әсла мүмкүн дејилдир, амма о ејни заманда гаты реалист (платоник) дә дејилди. Аристотелә мәхсус мүтәрәддидлик онда да өзүнү көстәрирди. О, һесаб едирди ки, үмуми, шејләрәдәк, шејләрдә вә шејләрдән сонра мөвчуддур. Башга сөзлә, Аквински үмуминин мөвчудлуғуну инкар етмир, лакин ону фөвгәлтәбии зәка илә бағлајыр вә бунунла да үмумини әслиндә реал мәзмундан мәһрум едирди. Үмуминин мөвчудлуғу маһијјәтлә әлагәдардыр. Мөвчудата дахил олан һәр шејин маһијјәти вардыр. Лакин маһијјәт һисси, емпирик, тәкчә, јахуд фәрди дејил, о чинслә әлагәдардыр. Маһијјәт өз ифадәсини анлајышларда, тә'рифләрдә тапыр. «Алма—мејвәдир» демәклә мән алманын чинси мәнсубијјәтини көстәрмиш олурам. Бу, маһијјәтин чинси әсаса малик олдуғуну көстәрир. Чинси әсаса малик олмаг конкрет шејләрәдәк мөвчуд олмаг демәкдир. Мејвәнин конкрет нөвүнә мәхсус маһијјәт конкрет мејвәдән габаг кәлир. Бу, маһијјәтин чинси әсаса малик олдуғуну вә мөвчудлугдан габаг кәлдијини сүбут едир. Бурадан Аквински белә нәтичә чыхарырды ки, маһијјәт шејләрәдәк мөвчуддур. Бу бахыш ону реализмә (платонизмә) јахынлашдырырды. Лакин мүтәфәккир үчүн тәкчәнин инкары мәгбул дејилдир. Тәкчә, онун әгидәсинчә, мөвчуддур вә буна көрә дә һәгиги реаллыг анчаг чинси маһијјәтләрдән ибарәт һесаб едилә билмәз. Лакин үмуми олмадан тәкчә мөвчуд дејилдир, чүнки о, тәкчәдән әввәл кәлир вә онун фундаментал әламәтләрини өзүндә еһтива едир; ејни заманда тәкчә үмуминин керчәклији, онун конкретлијидир. Бу о демәкдир ки, үмуми вә тәкчәнин мөвчудлуғу бир-бирини шәртләндирир. Беләликлә, Аквински мо'тәдил реалист, дүнјаны да үмуми илә тәкчәнин вәһдәти кими тәсәввүр едирди. Бу исә Аристотелин мөвгејинин тәкрарындан башга бир шеј дејилди. Фәрг анчаг бурасында иди ки, Фома варлығы илаһинин јарадычылығынын мәһсулу һесаб едир вә инанырды ки, маһијјәт вә мөвчудлуг кими өзүнү көстәрән шејләр јарадылыр, онлар өз башланғычында илаһинин мәһсулундан башга бир шеј дејилдир.

Ф.Аквинскинин мо'тәдил реализми Аристотелин мөвгејиндән монотеизмә доғру керичәкилмә иди. Аристотел һесаб едирди ки, үмуми ајрылыгда тәкчәдән кәнарда вә ондан асылы олмајараг мөвчуд ола билмәз; о тәкчәдә мөвчуддур вә ондан ајрыла билмәз. Анчаг мүчәррәд тәфәккүр үмумини тәкчәдән кәнарда тәсәввүр едә биләр. Аквински исә инанырды ки, үмуми шејләрәдәк мөвчуддур вә бу мөвчудлуг үч формада өзүнү көстәрир: онлар тәкчәдән әввәл кәлир вә илаһинин тәфәккүрүндә әзәлдән мөвчуд олур; онлар тәкчәләрдә онларын маһијјәти кими мөвчуд олур;

онлар, шејләрдән сонра тәфәккүрүн јаратмыш олдуғу анлајышлар кими мөвчуд олур. Неотомистләр номинализм--реализм дилеммасынын һәллиндә Фомадан ирәли кедә билмирләр.

Фәлсәфи мүлаһизә, јухарыда гејд едилдији кими, онтолокија илә гносеолокијанын вәһдәтиндән чыхыш етмәји зәрури едир. Бу тәбиидир, чүнки дүнјанын нә олдуғуну билмәдән онун нечә дәрк едилмәси һаггында мәсәлә гојула билмәз. Лакин неотомизм схоластизмин бир нөвү кими, онтолокијаја үстүнлүк верир. Бә'зи неотомистләр, мәсәлән, И.Лотс, гносеолокијаја онтолокијаја «кириш» кими бахыр[1]. Неотомизмдә онтолокијаја нисбәтән гносеолокијанын икинчи плана кечирилмәси онунла изаһ олунур ки, бу тә'лим динлә әлагәдардыр; дин исә фөвгәлтәбиилијә, инам мәсәләсинә үстүнлүк верир, инсаны реал керчәклији дәрк етмәјә дејил, фөвгәлтәбиилијә инанмаға сөвг едир. Бу сәбәбдән неотомизмдә «онтолокијаја нисбәтән идрак нәзәријјәсинин ролуну вә мә'насыны кичилтмәк мүгәддәс арзудур»[2]. Бунунла белә, идрак нәзәријјәсинин неотомистләрин диггәт мәркәзиндән кәнарда олдуғуну иддиа етмәк чидди сәһв оларды.

Томизмин идрак нәзәријјәси дини-мистик тә'лимләрин тә'сири алтында, идрак һаггында емпирик биликләрин олдугча ашағы инкишаф дөврүндә формалашмаға башламышдыр. Онун инкишаф етмәдијини демәк олмаз. Бунунла белә, бу тә'лим өзүнүн классик формасындан аз фәргләнир, онда католисизм вә схоластисизмин әламәтләри үзви һалда өзүнү көстәрир. Неотомизм, демәк олар ки, классик томизмин идрак нәзәријјәсинә чүз'и шејләр әлавә едир.

Неотомизмдә идрак нәзәријјәси «критериолокија», «гносеолокија», «епистемолокија», чох вахт да «идрак метафизикасы» терминләрилә ифадә олунур. Бу идрак консепсијасынын характерик хүсусијјәти ондадыр ки, о әсасән идракла дејил, инамла марагланыр; онун үчүн «инам нәдир?» суалы «билик нәдир?» суалына нисбәтән даһа бөјүк фундаменталлыг тәшкил едир. Неотомистләр үчүн идрак нәзәријјәсинин әсас мәгсәди биликдән инамы фәргләндирмәк үчүн ме'јар вә ме'јарлар системи ишләјиб һазырламагдыр. Буна көрә дә онларын идрак консепсијасына бә'зән критериолокија дејилир. Бу да тәсадүфи дејилдир, чүнки неотомистләр үчүн идракын мәгсәди «ахыр нәтичәдә Аллаһ һаггында биликдир»[3]. Неотомист гносеолокија гносеоложи фикрин үч кардинал проблеминә даһа чох диггәт јетирир: харичи аләмин сәһиһлијинин сүбут едилмәси, дүнјанын дәрк едилмәси мәсәләсинин әсасландырылмасы вә нәһајәт, инам илә билијин һармонијасы һаггында тә'лим. Охучунун диггәтини дә бу мәсәләләр әтрафында чәмләшдирмәк нијјәтиндәјик.

---

[1] **Желнов М.В.** Критика гносеологии современного томизма, М., 1971, с. 25.

[2] Там же. с. 25.

[3] **Klocker H.R.**, op. cit, p. 29.

Неотомизмдә харичи аләмин сәһиһлијинин сүбут едилмәси—варлығын тәфәккүрдән, материјанын шүурдан, објектин субјектдән, идрак предметинин идракын өзүндән асылы олмајараг мөвчуд олуб-олмамасы мәсәләси чох мүәммалы характер дашыјыр. Һәмин мәсәләнин—идрак нәзәријјәсинин бу мәркәзи проблеминин һәллиндә неотомистләрдә мүәјјән бир гармагарышыглыг, ујғунсузлуг һисс олунур. Бурада аристотелизмин күчлү тә'сири олдуғуна шүбһә етмәк олмаз. Аристотелин бахышлары садәлөвһ материализмлә, сағлам фикирлә әлагәдардыр; сағлам фикир исә, гејд едилдији кими, идрак проблемләринә, о чүмләдән харичи аләмин сүбуту мәсәләсинә«күлүр», ону өзү-өзүндән ајдын олан шеј һесаб едир. Ади адам билир вә инаныр ки, онун дәрк етдији шеј онун шүурундан харичдә вә ондан асылы олмајараг мөвчуддур. Неотомистләр буну да гәбул едир вә һәтта өз тә'лимләрини сағлам фикрин бахышы е'лан едирләр. Бунунла белә, истәр Аквинскидә, истәрсә дә онун мүасир давамчыларында платонизм елементләри—објектив идеализм күчлүдүр; бу бахыша көрә исә идрак предмети руһидир, лакин о субјектдән харичдәдир вә ондан асылы дејилдир. Неотомистләрдә дини-мистик тә'лимләрин күчлү тә'сирини дә нәзәрә алмамаг олмаз. Дини-мистик бахыша көрә, објектлә субјект говушугдур, бу говушманын өз фәлсәфәси вардыр: бу елә бир «говушмадыр» ки, о мүвафиг тәрәфләрсиз мөвчуд ола билмәз. Демәли, објект вә субјект принсипиал вәһдәт тәшкил едир. Нәһајәт, неотомизмин идрак нәзәријјәсиндә ачыг-ачығына фидеизм, теолокија һаким мөвге тутур. Бурада неотомизм дүнјанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмасыны гәбул едир, вә демәли, варлыға шүурун төрәмәси кими бахыр. Белә олан бир һалда идеализм ачыг тәсдиг едилир вә идракын һәгигәти әслиндә илаһинин һәгигәти кими тәфсир едилир. Неотомизмин идрак нәзәријјәсиндә бу кими бахышларын елементләрини тапмаг олар. Бу бахыш—креасионизм олмасајды неотомистләр варлығын тәфәккүрдән, материјанын шүурдан, објектин субјектдән асылы олмајараг мөвчудлуғуну да гәбул едә биләрдиләр. Бу онлары материализмә јахынлашдырарды. Лакин онлар буну едә билмирләр, зира фөвгәлтәбиини принсип кими гәбул етмәклә онлар әслиндә фәлсәфәнин әсас мәсәләсинин идеалистчәсинә һәллиндән чыхыш едирләр. Онлар үчүн илкин варлыг—идракын онтоложи базасы Аллаһ—илаһи варлыгдыр вә һәр шеј онун төрәмәси кими мөвчуддур. Бурада неотомизм аристотелизмлә католисизмин синтезини јарадыр.

Неотомистләр харичи аләм, идракын предмети мәсәләсиндә креасионизмлә гилеморфизмин вәһдәтиндән чыхыш едирләр: креасионизмә көрә, харичи аләм, идракын предмети Аллаһ тәрәфиндән јарадылмадыр; гилеморфизмә көрә исә о, материја илә форманын вәһдәтидир. Материја мөвчуд олса да, о јарадылмадыр, әбәдилик анчаг руһа мәхсусдур. Жилсон јазырды ки, «руһ—өлмәздир». Материја—маддидир, форма исә руһи. Жилсона көрә, материја, објект әталәт вәзијјәтиндә олан халис мадди-

ликдир; о дәјишмә вә инкишафдан, һәр чүр активликдән мәһрумдур. Бу маддилик өзү өзлүјүндә һеч бир фәалијјәтлә әлагәдар дејил, она көрә дә о, идракын предмети кими чыхыш едә билмәз. Лакин материја идрак предмети кими чыхыш едир вә етмәлидир. Бунун үчүн о мүәјјән формаја салынмалы, активләшдирилмәли, демәли, һәрәкәтә кәтирилмәлидир. Бу чүр активлик формаја мәхсусдур. Белә чыхыр ки, материја анчаг форманын активлији һесабына идрак предмети олур.

Идрак, неотомистләрә көрә, материја илә шүурун, објектлә субјектин гаршылыглы тә'сириндән доғур. Материализм үчүн дә беләдир: идрак харичи аләмин шүура тә'сириндән доғур. Лакин неотомистләр објектлә субјектин гаршылыглы тә'сирини—објектин субјектдән асылы олмајараг мөвчуд олдуғуну гәбул етмәк вә онун шүура тә'сир едәрәк, онда әкс олунмасы кими баша дүшмәк истәмирләр. Белә бир бахыш материализмдир вә неотомизм исә ону рәдд едир. Објектин субјектә тә'сирини неотомист материјанын ин'икас хассәсинин гәбул едилмәсиндән чыхыш едәрәк изаһ етмир. Онун үчүн објектин субјектә дејил, әсасән, субјектин објектә тә'сири һәлледичидир. Неотомистләр үчүн «гаршылыглы» сөзү чох шәртидир. Әслиндә онлар үчүн бу тә'сир «биртәрәфлидир», чүнки објект -материја халис әталәт вә өлкүн вәзијјәтдәдир; онун субјектә тә'сириндән сөһбәт кедә билмәз. Фәалијјәт, тә'сир етмәк габилијјәти онлар үчүн анчаг субјектин атрибутудур. Субјект өз фәалијјәтилә објектә форма верир, идрак да елә будур. Идрак, неотомистләрә көрә, субјектин објектә форма вермәсидир; форма верилмиш објект фәалијјәтдә олан објектдир. Анчаг белә бир објектин дәрк едилмәсиндән сөһбәт кедә биләр.

Објектә форма верилмәси актына неотомистләр хүсуси диггәт јетирирләр. Онлар инанырлар ки, форма вермәклә објект мүәјјән мә'нада руһиләшир, чүнки, дејилдији кими, форма—руһидир. Онларын тәфсириндә мүәјјән форма алмыш објектлә субјект тәгрибән ејни шејдир: онларын һәр икиси мадди вә руһидән (формадан) ибарәт олур. Бу мә'нада неотомизмдә субјект дедикдә мистикләшдирилмиш руһ, дәркетмә исә руһиләшмиш објект кими баша дүшүлүр. Беләликлә, харичи аләм неотомистләр үчүн һәм материја, һәм дә форма (руһ) кими мөвчуддур. Идракын предмети онларын вәһдәтидир. Бу килеморфизмдир. Лакин материја Аллаһын төрәмәсидир, форма васитәсилә Аллаһ өзү онунла тәмаса кирир, бу исә креасионизмдир. Беләликлә, креасионист идрак нәзәријјәси онтоложи дуализми гносеоложи дуализмлә әвәз едир: идракын предмети ејни заманда материја вә формадыр (руһдур).

Идрак предмети, неотомистләрә көрә, руһа «дахилдир», онунла билаваситә әлагәдардыр вә она аиддир. Објектлә субјектин «бағлылығыны» неотомистләр онунла изаһ едирләр ки, куја шејин, предметин субјектдән (руһдан) кәнарда олмасы идрак үчүн имкансызлыгдыр. Предмет анчаг руһдадыр вә руһ васитәсилә дә дәрк едилә биләр.

Идракын предметинә—варлыға неотомистләр ијерархија кими бахырлар: онлар үчүн үч чүр варлыг вардыр: 1) тәбии варлыг—әшја инсандан харичдә вә ондан асылы олмајараг мөвчуддур. Белә бир варлыг материализмә апарыр. Она көрә дә онун дәркилә елм мәшғул олур; неотомизм анчаг бу чүр варлыг үзәриндә гурулан фәлсәфәни, идрак нәзәријјәсини рәдд едир; 2) интенсионал варлыг—әшја фикирдәдир, фикир она доғру јөнәлдилмишдир, она мејллидир; фикир елә бил ки, ону өз варлығына дахил едир, бу нијјәтдә олур. Белә бир варлығын дәркилә фәлсәфә мәшғул олур. Белә бир варлыгдан вә онун дәркиндән (фәлсәфәдән) неотомизм имтина етмир. Лакин о сон мәгсәд дејилдир; 3) илаhи вә ја објектив варлыгдыр. Белә бир варлыг анчаг фикирдә мөвчуддур, о анчаг теолокијанын предметидир. Варлығын hәмин формалары вә онлара ујғун идрак формалары бир-биринә зидд ола билмәзләр, она көрә ки, онларын јарадычысы үмумидир.

Идрак просесинин изаhы, идракын структуру, мәрhәләләри вә с. мәсәләләрдә неотомизм орижиналлыгдан чох узагдыр. Онун бу саhәдәки тә'лими классик сенсуализм, емпиризм вә расионализмдән башга бир шеј дејилдир. Бу мәсәлә илә әлагәдар неотомистләр hәтта өзләринин марксизмә дә чох јахын олдуғуну көстәрирләр[1].

Идракын өзүнә, неотомистләрә көрә, мүәјјән бир гурум, структур, гајда-мизан мәхсусдур. Идрак нәзәријјәсинин мәгсәди идрак просесинә мәхсус бу мәнтиги ачмагдан ибарәтдир. Бурада онлар идрака теоложи бахышы әсасландырмаға чалышыр вә сүбут етмәк истәјирләр ки, идрак әзәлдән мүәјјән едилмиш сон мәгсәдә доғру инкишаф едир. Онларын идрак нәзәријјәсиндә, идеалист формада олса да, диалектика hисс олунур: идрак бәситдән алијә, садәдән мүрәккәбә доғру инкишаф едир, о ијерархикдир.

Идракын башланғычы неотомистләр үчүн мүбаhисәсиз мәсәләдир: о дујғулардан башланыр, зәкаја, илаhи вәhјә јүксәлир. Дујғу инсана мүәјјән тип билик верир, о објектлә субјектин билаваситә тәмасы нәтичәсиндә мејдана кәлир. Һисси идрак—идрак просесинин зәрури hалгасыдыр. Дујғудан гавраjыша кечид просеси—неотомистләр үчүн идракын инкишафында зәрури бир мәрhәләдир. Гавраjыш—идраки актлар комплекси вә ја дујғулар мәчмусудур. Неотомистләр гавраjыша идракда кејфијјәтчә јени мәрhәлә кими бахмасалар да, hәр hалда, онлар үчүн гавраjыш дујғуја мәхсус биртәрәфлијин арадан галдырылмасыдыр. Бу, гавраjышла дујғунун диалектикасына јахынлашмадыр ки, о неотомизмин идрак консепсијасынын мүсбәт чәhәтини көстәрир. Лакин неотомистләр тәкчә илә үмуминин диалектикасында «долашдыглары» кими, hисси идракла расионал идракын гаршылыглы мүнасибәтинин анлашылмасы вә изаhында да долашырлар.

---

[1] **Эфиров С.А.** Итальянская буржуазная философия XX века. с. 121.

Неотомизмдә зәкаја аз диггәт верилмир. Онун тәрәфдарлары керчәклијин дәрк едилмәсиндә зәканын бөјүк ролуну гејд етмәклә бәрабәр, иррасионализмә, интуитивизмә дә чидди мејл едирләр. Онлар үчүн иррасионал билик дә расионал билик гәдәр вачиб вә зәруридир. Буна көрә дә неотомист расионализм халис расионализм дејилдир. Үмумијјәтлә, неотомизм расионализмлә иррасионализм арасында «орта хәтт» тутур[1].

Расионал идракы неотомистләр үч нөвә бөлүрләр: 1) елми билик (емпирик вә нәзәри идрак); 2) расионал идрак—абсолјутун, мүтләгин дәрк едилмәси вә ја халис расионал идрак. Бу мәрһәләдә зәка дујғу вә гаврајышлардан асылы олмадан фәалијјәт көстәрир, о, маһијјәтләри, принсипләри, илкин сәбәбләри дәрк едир; 3) илаһи вәһј; онун васитәсилә илаһи варлыг, фөвгәлтәбии шејләр, Аллаһ дәрк едилир. Вәһј теолокијанын васитәси, идракын исә али зирвәсидир. Неотомизмдә идракы башга чүр дә тәсниф едирләр: ашағы мәрһәлә (елм), орта мәрһәлә (фәлсәфә), илаһи вә аналожи мәрһәлә (теолокија). Ашағы вә орта мәрһәлә һәм дә «тәбии мәрһәлә» адланыр. Һиссләр вә зәка бу мәрһәләнин васитәләридирләр; фөвгәлтәбии идрак—али мәрһәләни тәшкил едир. Бурада идрак илаһини дәрк едир, инсан илаһини дәрк етмәклә өзү Аллаһын «аналогуна» чеврилир. Идрак да бурада битмиш олур, чүнки сон мәгсәд әлдә едилир. Идрака бу чүр бахыш мистисизм вә идеализмә кәлиб чыхыр. Лакин бу, үмуми фәлсәфи бахымдан мараглыдыр вә буна көрә дә «бош шеј» кими атыла билмәз. Фөвгәлтәбии идрак неотомизми инам идејасына кәтириб чыхарыр. Лакин тактики бахымдан о өзүнүн инам һаггында тә'лимини инамла билијин һармонијасы һаггында тә'лим кими гәләмә верир ки, инди биз бу тә'лимин арашдырылмасына кечирик.

Елм вә динин мүнасибәтләри тарихә бәллидир: елм дини, дин елми истисна едир вә буна көрә дә онларын арасында кәскин бир антагонизм мөвчуддур. Бу барышмазлығын елм хадимләринә нечә баша кәлдијини әлавә изаһата еһтијач јохдур. Дин хадимләри өз догматлары хатиринә Чордано Бруному тонгалда јандырыр, Галилеји мүһакимә едирдиләр вә с. Бүтүн бунлар мүасир елмин тәшәккүл дөврүндә баш вермишди, елә бир дөврдә ки, о вахт килсә һекемонлуғу өз әлиндә сахлајыр, идеолокијада һаким мөвге тутурду. Лакин неотомизмин формалашмаға башладығы мәгамларда килсә истәр-истәмәз елмә өз мүнасибәтини дәјишмишдир, чүнки елм артыг сечмә елитанын дејил, күтләләрин малына чеврилмишдир. Ичтимаи инкишаф елә бир нөгтәјә кәлиб чатмышдыр ки, елмин, техниканын наилијјәтләрини данмаг, онлардан истифадә етмәмәк һеч кимә, о чүмләдән, дин хадимләринә дә мүјәссәр ола билмәз. Бир сөзлә, килсә, елмә олан өз мүнасибәтини дәјишдирмәк зәрурәти гаршысында галмышдыр. Доғрудан да, руһанилләр елмә мүәјјән күзәштләр етмәјә, вахтилә мәһкум едилмиш елм хадимләрини реабилитасија етмәјә мәчбур олдулар. Бруно, Галилеј вә б. бәраәт алдылар. Килсәнин елмә олан

[1] Желнов М.В. Көстәрилән әсәр, с. 44—50.

мүнасибәтинин дәјишилмәси неотомизмин елмлә инамын һармонијасы һагтындакы тә'лиминдә өз ифадәсини тапмышдыр.

Мә'лумдур ки, буржуа ингилаблары һәр шејин ағылла гурулмасы шүары алтында баш верирди. Буржуазија XVIII әсри зәка әсри е'лан етди вә елми инкишаф етдирмәји, маарифи тәблиғ етмәји өзүнүн биринчи дәрәчәли вәзифәси кими ирәли сүрдү. Лакин тезликлә зәканын тәрәгги-си ону мә'јус етди. Нәтичәдә, буржуазија «зәканын култундан» онун тәнгидинә, тәнгиддән елми билијин инам һесабына мәһдудлашдырылмасына, бу сијасәтиндән дә елми теолокијаја табе етдирмәјә кәлиб чыхды. Бүтүн бунлар биликлә инамын һармонијасы һагтында тә'лимә кәтириб чыхарды. «Вахтилә Фома Аквински чалышырды ки, Аристотел фәлсәфәсини теолокијанын хидмәтинә гојсун; инди католисизм мүасир елмлә нәсә аналожи бир шеј етмәјә чалышыр. Һәр ики һалда инамла билијин һармонијасы һагтындакы томист тә'лимин чыхыш нөгтәси вә рәһбәр методу дини инамын расионал әсасландырылмасынын сон мәгсәди кими чыхыш едир»[1].

Неотомист философлар сүбут етмәјә чалышырлар ки, онлар елмә вә тәрәггијә рәғбәт бәсләјирләр. Доғрудан да, онларын мүлаһизәләриндә елми мәдһ едән, елми тәрәггини ширникләндирән чохлу сағлам мүлаһизәләрә раст кәлирик. Лакин елмә бу һүсн-рәғбәт әсасән тактики характер дашыјыр. Әсл һәгигәтдә неотомистләр үчүн инам фундаментал катеоријадыр вә билик она табе олмалыдыр.

Зәка илә инамын вә ја биликлә инамын һармонијасы һагтында тә'лим Аквинскинин өзүндән кәлир. О, сөз јох ки, көзүачыг, мүдрик вә узагкөрән бир схоласт иди: о билији мистика, елми динлә дәјишән бир схоласт дејилди. Онун үчүн инам елмдән, фәлсәфәдән үстүндүр. Лакин о бу үстүнлүјү «әвәзетмә» кими баша дүшмүрдү: о инанырды ки, инам билијин әсасында дајаныр, она кедән јолун башланғычындадыр. О күман едирди ки, идрак инама хидмәт етмәли, она доғру апармалы, инамы мөһкәмләндирмәлидир. Онун мәшһур «Инанырам, демәли, анлајырам» афоризми дә бу мәгсәди күдүр. Фома сүбут едирди ки, инам зәкадан үстүндүр, чүнки о даһа сәһиһдир вә јанылмадан узагдыр. Зәка исә јанылыр, буна көрә дә ону инамдан үстүн һесаб етмәк олмаз. Зәка инама доғру апармалыдыр. Лакин о е'тираф етмәк истәмирди ки, әсл јол—«Анлајырам, демәли, инанырам» јолу даһа дәгиг вә анлабатандыр. Бунунла белә, Фома һесаб едирди ки, елми фәлсәфи биликләр зәруридир, онларсыз кечинмәк олмаз. Бу әгидә ону инамла билијин һармонијасы һагтында тә'лимә кәтириб чыхармышдыр.

Инам субјектин елә һалыдыр ки, о бу һалда анчаг имкан кими верилән објекти, факты, һадисәни реал һәгигәт, һеч бир мүзакирәјә вә сүбута еһтијачы олмајан бир факт кими гәбул едир. Инам кениш анлајышдыр вә

[1] Гараджа В.И. Неотомизм. Разум. Наука. М., 1969, с. 35.

неотомистләр мәһз дини инамы нәзәрдә тутурлар. Инам һамыда олмалыдыр вә үмумиjjәтлә, инамсыз кечинмәк олмаз. Инам һәм дә фәрди-психи һал олмаjыб, бүтүнлүклә чәмиjjәтә, синфә, сиjаси груплашмалара, зүмрәjә вә с. аид ола биләр. Әкәр инам деjәркән инсаны мүәjjән фәалиjjәтә сөвг едән әминлик вә дуjғулардан, стимул вә установкадан сөһбәт кедирсә, онда белә бир инам зәруридир вә о гаршыjа гоjулан мәгсәдин һәjата кечирилмәси үчүн ориjентир ролуну оjнамалыдыр. Лакин бу чүр инамын саһиби һәмишә нәзәрдә тутур ки, онун инамы анчаг имкандыр, керчәклик деjилдир. Буна көрә дә инамын һәгигәт кими гәбул едилмәсиндән сөһбәт кедә билмәз. Лакин теолокиjа инам деjәркән анчаг дини инамы нәзәрдә тутур. Дини инам инсанын тәбиәт вә сосиал мүһитлә әлагәсиндә меjдана чыхан күчсүзлүjүндән вә зәифлиjиндән меjдана чыхыр вә һәмишә дә Аллаһ, о дүнjа илә бағлы олур. Белә бир инам сүбут тәләб етмир, о һеч бир гejд-шәртсиз гәбул едилир вә шәхсиjjәтин фәалиjjәтинин, тәфәккүр вә нитг моделинин нормасына чеврилир. Теолокиjа дини дуjғуну әбәди вә Аллаһ тәрәфиндән верилән бир шеj һесаб едир. Буна көрә дә дини инам зәкаjа вә билиjә гаршы дурур; зәка вә билик һәмишә елмә, инам исә мөвһумата апарыр. Неотомизм бу әкслиjи һармониjа илә әвәз етмәjә, елмлә фәлсәфәнин деjил, фәлсәфә илә теолокиjанын иттифагына наил олмаға чалышыр, бунунла да, одла суjу барышдырмаға чәһд едир.

Инам фөвгәлтәбии методлара әсасланан әминликдир. О биринчи нөвбәдә Аллаһа, фөвгәлтәбии гүввәләрә ситаjишдән, онлара пәрәстишдән доғур. Мөвһумат, фанатизм инама, инстинктләрә әсасланыр. Буна көрә дә әvвәлләр мөвһумат елми һеч бир гejд-шәртсиз рәдд едир, елм адамларыны бид'әтчиликдә, кафирликдә тәгсирләндирәрәк тә'гиб едирди. XX әсрин парадоксу,—деjә Л.Н.Коган jазыр,—ондадыр ки, «әvвәлләр елмлә мүбаризә апаран мөвһумат инди ондан jардым тәләб едир»[1]. «Әбәди фәлсәфә» өзүнү ачыг-аjдын мөвһумат һесаб етмир, лакин о мәһз мөвһуматын әсасландығы инам катеториjасына әсасланыр вә елә бир дүнjакөрүшү тәгдим едир ки, онун әсас мәгсәди Аллаһа инамы мөһкәмләндирмәкдән, бу инамын сарсылмаз олдуғуну сүбут етмәкдән ибарәтдир. «Бүтүн томист тәфәккүр Аллаһ мәсәләси әтрафында меһвәр едир»[2]. Буна көрә дә томизмин инамла билиjин, динлә зәканын һармониjасы һаггындакы тә'лими, ифрат дәрәчәдә jумшаг деjилсә, шүбһә доғурур. Фактлара мүрачиәт едәк.

Буржуа фәлсәфәси һәлә XVIII әсрдә Кантын фәлсәфәси тимсалында «зәка чәрчивәсиндә» дин ахтарырды. О белә һесаб едирди ки, билиjин «мәһдудлашдырылмасы», бу чүр бир дин—«ағыл чәрчивәсиндә дин» үчүн jол ачыр. Неотомизм кериjәчәкилмә тактикасыны һәjата кечирир, о «Кантын «зәка чәрчивәсиндә дининдән» фәргли олараг, инсан зәкасынын дин чәрчивәсиндә олмасыны ганунилэшдирир»[2]. Неотомизмин тә-

[1] **Коган Л.Н.** Человек и его судьба. М., 1988, с. 248.

[2] Современная буржуазная философия и религия, с. 281.

рəфдарлары инанырлар ки, инамын догматларыны бизə илаhи вəhј верир, вəhј исə өз сəhиhлијинə көрə зəкадан гат-гат јүксəкдир. Вəhј бизə елə догматлар—илаhи билик верир ки, онлара зəка јүксəлə билмир, Аллаhын мөвчудлуғу, онун ваhидлији, дүнјанын јаранмасы, ахирəт дүнјасы, инсан гəлби вə фөвгəлтəбии проблемлəр бу гəбилдəндир. Онлара зəканын гарышмаға потенсиал имканы чатмыр, əслиндə онлар тəбии идрак васитəлəринин имканы харичиндəдирлəр. Бунлар теоложи проблемлəрдир, онлар hагтында инамы исə биз вəhјдəн алырыг. Бу бахышдан чыхыш едəрəк неотомистлəр елми, елми билији тəнгид едир, зəканы өз идејаларынын həддини баша дүшмəмəкдə тəгсирлəндирирлəр.

Елми, елми тəфəккүрү тəнгид етмəк фəлсəфəнин мүhүм вəзифəлəриндəн биридир.Бу вəзифə елмин анлајышларынын, үмумиљјəтлə, онун категориал апаратынын тəнгиди васитəсилə həјата кечирилир. Белə бир тəнгид, əкəр о доғрудан да тəнгиддирсə, елмин тəрəггисинə хидмəт етмəли, онун инкишафында мејдана чыхан парадокслары, зиддијјəтлəри, антиномик hаллары вə с. үзə чыхармаг јолу илə елмин објектив həгигəтə, конкретлијə јахынлашмасына хидмəт етмəлидир. Неотомистлəр тəрəфиндəн елмин тəнгидиндə биз белə бир мəгсəдə хидмəт көрмүрүк. Онларын тəнгиди сəhиhлик вə ајдынлыг əвəзинə скептисизм доғурур[1]. Фəлсəфə елми тəнгид едəркəн онун hансы ганунларынын норматив олдуғуну көстəрир; анчаг бу ганунлар əсасында дүшүнмəк елми нормал, демəли, мəhсулдар едир. Елмлə инамын hармонијасына чалышан неотомистлəр бу тəнгиди тамамилə теоложи бахымдан апарыр, елмин тəрəггисинə дејил, елми тəфəккүрү чиловламаг јолу илə онун мөвhуматла синтезинə чалышырлар.

Неотомистлəр сүбут етмəјə чалышырлар ки, теолокија да, фəлсəфə дə, елм дə ејни мəгсəдə—Аллаhы дəрк етмəк мəгсəдинə хидмəт едирлəр. Онларын həр бири Аллаhын дəркинə апаран мүхтəлиф јолдур. Фəлсəфə вə елм Аллаhа доғру кедəн нисбəтəн «тəбии» воситəлəрдир. Аллаh өзү илаhи олдуғундан ону бу чүр «тəбии» васитəлəрлə дəрк етмəк олмаз. Бунунла белə, Аллаhы дəрк етмəк үчүн онун јаратдыгларыны да дəрк етмəк лазымдыр. Аллаhын дəркинə јол онун јаратдыгларынын дəрк едилмəсиндəн кечир. Фəлсəфə вə елм емпирик алəми дəрк едəрəк елə бир мəрhəлəјə кəлиб чатыр ки, бу мəрhəлəдə тəбии васитəлəр—дујғулар вə зəка кара кəлмир; орада илаhи вəhј вə инам башлајыр. Илаhи вəhј бизə мүтлəг, əбəди вə дəјишмəз билик верир, бу чүр бир сəhиhлик емпирик вə расионал биликлəрдə јохдур. Она көрə дə əн камил билик вəhјин вердији инамдыр. Бурадан неотомистлəр белə бир нəтичə чыхарырлар ки, инам саф, халис, мүтлəг həгигəт кими мөвчуд олдуғуна көрə, о, елмин вə фəлсəфəнин идеалы, онун өзидракы вə өзшүуру, башга сөзлə, елм вə фəлсəфи тəфəккүрүн нормасыдыр. Елм вə фəлсəфə, неотомистлəрə көрə о

[1] Современная буржуазная философия, с. 592.

[2] **Гараджа Н.В. Көстəрилəн əсəр, с. 7.**

заман һәгиги вә мә'налы, аҹлабатан һесаб едилә биләр ки, онлар теолокијанын—христианлығын нормалары әсасында дүшүнүб данышсынлар. Елм вә фәлсәфә теолокијаны тәглид етмәли, өзләринин дил вә тәфәккүр моделләриндәки парадокс вә гејри-мүәјјәнликләри бу тәглидин васитәсилә арадан галдырмалыдыр. Башга сөзлә, фәлсәфә вә елм өз мүлаһизәләринин һәгиги вә ја јанлыш олдуғуну теоложи мүлаһизәләрлә тутушдурма јолу илә јохламалы вә тәсдиг етдирмәлидирләр. Белә бир мүгајисә теолокијаны тәфәккүрүн нормасы, фикрин парадигмасы, онун «сензурасы» кими гәбул едилмәсинә апарыб чыхарыр. Нәтичәдә, фәлсәфә вә елм өзләринин структурунда теолокијаја, инама зидд олан һәр шејдән мә'насызлыг, ағласығмазлыг кими имтина едирләр. Бу имтина вә мәһдудлашдырма програмы елмин инам, фәлсәфәнин теолокија үзәриндә зәфәр чалмаг иддиасыны арадан галдырыр, идраки фәалијјәти инамын һүдудлары чәрчивәсиндә сахлајыр. Нәтичәдә инсанын елми, фәлсәфи тәфәккүрү дини тәфәккүрлә һәмаһәнклик тәшкил едир. Неотомистләр биликлә инамын һармонијасына бу чүр наил олурлар. Белә бир бахыш өз маһијјәти е'тибарилә тәнгидә дөзмүр, о, билијә вә дини инама мәхсус олан елементар спесификликләрин нәзәрә алынмамасындан доғур. Бу бахыш әсасландырыларкән унудулур ки, билик—инсанларын мадди вә руһи фәалијјәтләринин, практиканын нәтичәсидир, өз тәбиәти е'тибарилә практикдир вә практикада да өзүнү «бу дүнјаја мәхсус олдуғуну» сүбут едир. Дини инамын догматлары исә керчәклијин анчаг иллүзијасыдыр, онларда практиканын сәһиһлији, елми аргументасија ахтармаг әбәсдир. Башга сөзлә, билик керчәклијин дүзкүн, адекват ин'икасы, дин исә иллүзјор ин'икас олдуғуна көрә онларын арасында һармонијадан дејил, анчаг әксликдән сөһбәт кедә биләр. Неотомистләр бу һәгигәти баша дүшмәмишләр. Неотомизм өзүнү һәм дә антрополокија кими тәгдим едир.

Һәр һансы бир дини тә'лим кими неотомизм дә инсана бөјүк диггәт јетирир, ону фәлсәфәнин әсас проблеми һесаб едир. Башга чүр ола да билмәзди, чүнки инсан һаггында тә'лим—антрополокија Гәрбин рәнкарәнк фәлсәфи системләринин өзәјини тәшкил едир; неотомизм бу ахындан—антрополокијаја әсаслы дөнүшдән кәнарда гала билмәзди. Она көрә дә неотомизм дә мүстәгил антроположи систем јаратмаға чалышыр ки, мүасирликлә сәсләшә билсин. Онун антрополокијасы мүасир антроположи системләр ичәрисиндә «доғма бир һалга»[1] тәшкил едир.

Неотомизмин антрополокијасы христианлығын инсан һаггындакы тә'лимилә Фоманын антрополокијасынын синтезидир. Шүбһәсиз ки, бу тә'лимләр мүасир охучуја өзләринин илкин һалында олдуғу кими тәгдим едилә билмәзләр. Буна көрә дә көркәмли неотомистләр Е.Жилсон, Д.Клубертанс, Ф.Коплсон, Ж.Маритен вә башгалары өз әсәрләриндә томист антрополокијаны тамамламаға чалышыр, ону актуал антроположи

[1] Буржуазная философская антропология XX века. М., 1986, с. 264.

проблемләрлә зәнкинләшдирмәјә мејл көстәрирләр. Онлар доғрудан да, инсан, онун зәкасы, маһијјәт вә мөвчудлуғу, инсанла дүнјанын, инсанла чәмијјәтин һармонијасы һаггында бир сыра гијмәтли мүлаһизәләр сөјләјир, афоризмләр јарадырлар. Лакин тәәссүф ки, онлар инсана вә онун мөвгејинә јанашаркән христианлыгдан узаглаша билмирләр. Бу мәсәләдә онларын програмынын маһијјәти беләдир: «Аллаһы баша дүшмәдән инсанын баша дүшүлмәси мүмкүн дејилдир, еләчә дә инсаны баша дүшмәдән Аллаһы баша дүшмәк олмаз»[1]. Ф.Гогартенин бу тезиси неотомист антрополокијанын апарычы принсипи һесаб едилир. Антрополокијада әсас мәсәләләрдән бири инсанын кенезиси мәсәләсидир.

Инсанын кенезиси мәсәләсинин һәллини антрополокија мүасир елмлә һәмаһәнк шәкилдә һәлл едир. Неотомистләр бунунла разы дејилләр. «Инсанын әмәлә кәлмәси һаггында неотомист консепсија бу просесә креасионист, теоложи бахымдан јанашыр. Онун тәрәфдарларынын тәфсириндә инсан гејри-үзви вә үзви материјанын хошбәхтлијә доғру чәһдинин нәтичәсиндән башга бир шеј дејилдир. Бунунла да, инсан фәалијјәтинин кенезиси, субјектин әмәли активлији ки, онда мәдәни-тарихи реаллыг формалашыр, инсан шәхсијјәт кими мејдана кәлир, бир проблем кими фактики олараг арадан галдырылыр. Бу чүр јанашма инсанын маһијјәти, тәбиәти һаггында неотомист консепсијанын илкин мүгәддәм шәртини тәшкил едир»[2].

Инсанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмасы неотомизмдә мүбаһисәсиздир. Онун тәрәфдарлары килсәнин Дарвин тә'лиминә мә'лум мүнасибәтиндән имтина етмәмишләр. Инсан илаһи мәншәјә маликдир, Аллаһ ону өз образына ујғун јаратмышдыр. Буна көрә дә тәкамүл тә'лими епоханын фундаментал јанылмаларындан башга бир шеј дејилдир. Неотомизм инсанын кенезисилә әлагәдар олараг, елмин мә'луматларындан, биринчи нөвбәдә тәкамүл тә'лиминдән имтина едәрәк, бу проблеми креасионизмлә бағлајыр, инсанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылмасы һаггындакы дини тә'лимә фәлсәфи дон кејдирир. О, инсанын тәбиәти вә маһијјәтинин анлашылмасында дуалист бахышы мүдафиә едир. Бу бахыша көрә инсан бир тәрәфдән илаһи, дикәр тәрәфдән мадди тәбиәтә маликдир. Онларын һәр икиси ахыр нәтичәдә Аллаһла бағланса да, зира Аллаһ һәр чүр варлығын јарадычысыдыр, һәр һалда бир-бириндән фәргләнирләр. Инсандакы руһ Аллаһдан, чисманилик исә тәбиәтдән кәлир.

Неотомизм мүасир шәраитдә јеканә фәлсәфәдир ки, классик фәлсәфи системләрә мәхсус «гәлб» анлајышындан имтина етмәмишдир. Онун антрополокијасында бу анлајыш мүһүм јер тутур вә инсаны онсуз изаһ етмәк мүмкүн дејилдир. «Гәлб» («руһ») әзәлдән мөвчуддур вә өлмәздир; о гејри-маддидир, лакин актив вә дәјишкәндир. Гәлб өзү-өзлүјүндә инсаны инкар етмир. Инсанын инсан олмасы үчүн она физики,

[1] Јенә орада, с. 287.
[2] Јенә орада, с. 265.

мадди мүтәшәккиллик лазымдыр. Башга сөзлә, ҝејри-мадди руһла мадди бәдәнин вәһдәти инсаны инсан едир, ону Аллаһын дүнјәви образына чевирир.

Руһла бәдән вәһдәтдәдир. Бу вәһдәт бир тәрәфдән инсаны Аллаһа, дикәр тәрәфдән тәбиәтә бағлајыр. Бәдәнә малик олма чәһди инсаны һејвана, гисмән дә биткиләрә јахынлашдырыр. Инсанда ән гијмәтли шеј руһ, ағылдыр. Лакин ағлын да руһ кими мүхтәлиф мәрһәләләри вардыр: бәсит ағыл инсана, али, илаһи ағыл—Аллаһа мәхсусдур. Бәсит ағыл феноменләри дәрк едир, али ағылда һәр шеј верилир, маһијјәт анчаг она мәхсусдур. Она көрә дә илаһи ағылла варлыг үст-үстә дүшүр, елә бил ки, илаһи ағыл бүтүн варлығы өз ағушуна алмышдыр. Илаһи ағыл маһијјәтин потенсијасыдыр, конкрет шәхсин атрибутлары олан тәфәккүр вә ирадә исә—руһун. Ағлын вәзифәси өзүнү Аллаһа вә дүнјаја мүнасибәтдә дүзкүн апармагдан, мүәјјән олунмуш сосиал вә дини нормалара әмәл етмәкдән ибарәтдир. Анчаг бу заман чәмијјәтин тәбии һалы сахланылыр, инсанла дүнја, инсанла чәмијјәт арасында һармонија јараныр ки, бу да Аллаһын ирадәсинин һәјата кечирилмәсидир. Неотомист антрополокијанын мәгсәди дә будур. Инсан һагтында бу чүр бахыш тәнгидә дөзмүр вә антрополокија бахымындан олдугча бәситдир. Буна көрә дә онун тәнгиди јерсиздир.

Мүасир Гәрб фәлсәфәсинин башга тә'лимләринә нисбәтән бу күн неотомизм бир гәдәр әлверишли вәзијјәтдәдир. Онун католик килсәсилә билаваситә бағлылығы она мүәјјән бир һәјатилик, актуаллыг верир вә буну кичилтмәк фајда вермәз. Бунунла белә, неотомизмин көркәмли лидерләри вәфат етмиш, бу күн 50-чи илләрдә она мәхсус чанлылығы, фәаллығы көрмүрүк. Демәли, мүасир фәлсәфәнин букүнкү вәзијјәти она да өз тә'сирини көстәрмишдир. Бу тә'сир неотомизми, бир тәрәфдән, чидди фәлсәфәјә, дикәр тәрәфдән даһа гаты мистисизмә доғру сүрүкләјир ки, бу да онун јол ајрычында олдуғуну көстәрир. Бүтүн бунлара бахмајараг, неотомизм мүасир дөврүн нүфузлу фәлсәфи дүнјакөрүшү олараг галмагдадыр. Онун «әбәди фәлсәфә» вә ја «кәләчәјин фәлсәфәси» кими өзүнүтәсдиг етдирә билмәси исә заманын ишидир.

МҮНДӘРИЧАТ

Редактордан 5
Мүгәддимә 7
КИРИШ. МҮАСИР ФӘЛСӘФӘНИН РУҺУ 11
I фәсил. НЕОҺЕКЕЛИЗМ. Һәрәкатын үмуми характеристикасы 31
Инкилис Мүтләг идеализми–Ф.Һ.Бредли (45). Б.Бозанкет (72). Ч.Мак-Таггарт (77). Р.Ч.Коллингвуд (86). Неоһекелизм Италијада (93).
II фәсил. НЕОКАНТИЗМ 114
Марбург мәктәби (125). К.Коһен (125). Е.Кассирер (130). Баден (Фрејбург) мәктәби (138). В.Винделбанд (139). Һ.Риккерт (149).
III фәсил. ИРАДӘ МЕТАФИЗИКАСЫ. Ф.НИТСШЕ (154)
IV фәсил. ИНТУИТИВИЗМ 193
V фәсил. ОД МЕТАФИЗИКАСЫ. О.ШПЕНГЛЕР 209
VI фәсил. ПРАГМАТИЗМ 239
Ч.С.Пирс (239). У.Чемс (252). Експериментализм (Инструментализм). Ч.Дүи (265).
VII фәсил. ПЕРСОНАЛИЗМ 274
Е.Сет (281). Б.П.Боун (283). Р.Т.Флүеллинг (285). М.Шелер (292). Е.Мүнје (295).
VIII фәсил. НЕОРЕАЛИЗМ 301
С.Александер (305). А.Н.Уајтһед (312). Р.Б.Перри (325). Ч.Сантајана (345). Н.Һартман (359).
IX фәсил. ЕМПИРИОКРИТИСИЗМ 362
Дујғуларын метафизикасы (362). О.Конт (367). Е.Мах (368). «Халис тәчрүбә фәлсәфәси». Р.Авенариус (378).
X фәсил. НЕОТОМИЗМ 392
Фома Аквината (392).

CONTENTS

Preface..7
Introductory...11
I.
NEOHEGELISM...31
General character of movement. English Absolute Idealizm–F.H.Bradley.
B.Bozanguet. J.Mctaggart. R.G.Collingword. 93
II.
«BACK TO KANT»..114
Marburg school. G.Kohen. E.Cassirer. Baden school. W.Windelband. H.Rikkert.
III.
METAPHYSICS OF LIFE...154
Life–Superman–Will to power–Prennial Returning.
IV.
INTUITIVISM..193
Life and Time–Intuition.
V.
METAPHYSICS OF FIGHT...209
«Philosophy of aphilosophy»–Culture–Civilization–Man– Technique.
VI.
PRAGMATISM...239
Ch.S.Peirce–W.James–J.Dewey.
VII.
PERSONALISM...274
American personalism. B.Boune–R.Flewelling–French personalism.
E.Mounier–German personalism.
VIII.
NEW REALISM...301
English neorealism–S.Alexander–Metaphysics of process.
-A.N.Whitehead–American neorealism–J.Santayana–German
neorealism–N.Hartman.
IX.
EMPIRIOCRITICISM..362
Metaphysics of sence–«neutral monism»–«Philosophy of pure Experience»
X.
NEOTHOMISM..392
Th. Acvinata–modern thomism–ontology–theory of knowledge–anthropology.

Исмајылов Фәрман Гәһрәман оғлу
ХХ ӘСР ГӘРБ ФӘЛСӘФӘСИНИН ТАРИХИ
Бакы, «Тәһсил», 1999.

Редактору **Тофиг Мәммәдов**
Техники редактору **Тәрлан Казымова**
Корректорлары **Рејһан Әкбәрова, Күнај Мәммәдова**

Чапа имзаланмыш 11.05.99. Кағыз форматы $60x90^1/_{16}$. Офсет чапы. Офсет кағызы. Физики чап вәрәги 26,0. Тиражы 300. Сифариш 28. Гијмәти мүгавилә әсасында.

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлијинин «Тәһсил» нәшријјаты. Бакы, 370073, Шәһријар күчәси, 6.

«Тәһсил» нәшријјатынын компүтер мәркәзиндә јығылмыш,мәтбәәсиндә чап олунмушдур.